Львівський державний університет
внутрішніх справ

АКТУАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ ФІЛОСОФІЇ ПРАВА

Навчальний посібник

Львів
Видавництво ПП «Магнолія 2006»
2026

УДК 340.12 (075.8)

Рекомендовано до друку та розміщення в електронних сервісах ЛьвДУВС
Вченою радою Львівського державного університету внутрішніх справ
(протокол від 25.03.2026 № 9)

Рецензенти:

Карась А. Ф., доктор філософських наук, професор
(Львівський національний університет Івана Франка);

Наливайко Л. Р., доктор юридичних наук, професор,
заслужений юрист України
(Дніпровський державний університет внутрішніх справ);

Романова А. С., доктор юридичних наук, професор
(Львівський державний університет внутрішніх справ)

Актуальні проблеми філософії права : навчальний посібник / Упоряд-
А82 дники : О. М. Балинська, А. С. Токарська, В. А. Ященко ; за заг. ред. О. М. Балинської; вид. 2-е, змін. і допов. Львів : Магнолія-2006, 2026. 572 с.

ISBN 978-617-574-344-7

Видання підготовлено відповідно до програми навчальної дисципліни «Актуальні проблеми філософії права» для здобувачів освітньо-наукового ступеня. Відображено історіографію, сучасний стан і перспективи розвитку філософії права з урахуванням проблем галузевих юридичних наук, новітніх підходів до праворозуміння, правовідносин і юридичної практики. Послідовно проаналізовано засадничі елементи співвідношення соціальності і вітальності у праві, правової соціалізації та правової ідентичності; правової культури, детермінантів її формування, правових традицій; проблем правосвідомості, правового менталітету і світогляду; філософії юридичної практики, правової відповідальності, мети покарання, а також переосмислення ролі права в умовах війни.

Для курсантів, студентів, слухачів, аспірантів, ад'юнктів та викладачів ЗВО і факультетів юридичного спрямування всіх форм навчання.

УДК 340.12 (075.8)

© Балинська О. М., Токарська А. С.,
Ященко В. А., 2026
© Львівський державний університет
внутрішніх справ, 2026
© Магнолія-2006, 2026

ISBN 978-617-574-344-7

ЗМІСТ

ПЕРЕДМОВА 9

Тема 1. ІСТОРІОГРАФІЯ ФІЛОСОФСЬКО-ПРАВОВОЇ ДУМКИ 12
1.1. Історія світової філософсько-правової думки 13
1.2. Сучасна філософія права 32
1.3. Розвиток і становлення філософії права в Україні 35
Список використаних джерел 43

Тема 2. ПРОБЛЕМИ ВИЗНАЧЕННЯ ПРЕДМЕТА ФІЛОСОФІЇ ПРАВА ТА ЗАВДАННЯ ФІЛОСОФСЬКО-ПРАВОВИХ ДОСЛІДЖЕНЬ 45
2.1. Об'єктово-предметна визначеність філософії права 46
2.2. Право як об'єкт філософського аналізу 50
2.3. Філософсько-правова рефлексія світу 52
2.4. Специфіка філософського підходу до праворозуміння 54
2.5. Статус і пізнавальні можливості філософії права 57
2.6. Структура та функції філософії права 62
Список використаних джерел 65

Тема 3. ПРОБЛЕМИ ДІАЛЕКТИКИ ЯК МЕТОДОЛОГІЇ У ФІЛОСОФІЇ ПРАВА 67
3.1. Принципи діалектики та метафізики у праві 69
3.2. Основні закони діалектики у праві 74
3.3. «Неосновні» закони діалектики у праві 79
3.4. Технологія (алгоритм) діалектики пізнання правових явищ 82
Список використаних джерел 87

Тема 4. ПРОБЛЕМИ ОНТОЛОГІЇ ПРАВА 89
4.1. Критика онтології права (як формулювання проблеми) 89
4.2. Буттєве зумовлення права 95
4.3. Філософська рефлексія джерел права 100
4.4. Форми буття права 104
4.5. Онтологічні функції права 108
4.6. Соціокультурний простір як середовище формування права 109
4.7. Соціонормативний простір як середовище реалізації права 114
4.8. Співвідношення категорії «правова реальність» і суміжних понять 115
4.9. Критика розуміння співвідношення правосвідомості і правобуття 119
Список використаних джерел 120

Тема 5. ПРОБЛЕМИ ГНОСЕОЛОГІЇ ПРАВА 122
5.1. Проблеми правового пізнання 124
5.2. Практика як процес пізнання 126
5.3. Діалектика як метод пізнання права 128
5.3.1. Метод пізнавального руху по об'єкту дослідження 129
5.3.2. Категорії якості та кількості у гносеології права 130
5.3.3. Категорія міри у гносеології права 131
5.3.4. Пізнавальна природа закону заперечення заперечення 133
5.4. Парні категорії у гносеології права 134
5.4.1. Метод сходження від абстрактного до конкретного 134
5.4.2. Сходження від конкретного до абстрактного 138
5.4.3. Єдність історичного та логічного у пізнанні права 142
5.4.4. Категорії сутності та дійсності у гносеології права 144
5.5. Інтенціональна визначеність права та правового буття 146
5.6. Екзистенція права в інформаційному суспільстві 149
Список використаних джерел 154

Тема 6 ПРОБЛЕМИ АНТРОПОЛОГІЇ ПРАВА 156
6.1. Формування та розвиток ідеї гуманізму в праві 158
6.2. Людиномірність права як його визначальна парадигма 161
6.3. Співвідношення духовності, вітальності й соціальності людини у праві 163
6.4. Правова основа соціальної сутності людини 170
6.5. Філософська рефлексія прав і свобод людини 178
6.6. Біоетика і філософія права 184
6.7. Людська гідність у праві 189
Список використаних джерел 190

Тема 7. ПРОБЛЕМИ АКСІОЛОГІЇ ПРАВА 193
7.1. Право як цінність 194
7.2. Рівність, свобода і справедливість як основні ціннісні філософсько-правові категорії 204
7.3. Філософсько-правовий вимір гендерної рівності як суспільної цінності 209
7.4. Толерантність як ціннісний принцип у правовому житті сучасного суспільства 213
7.5. Ціннісно-нормативне сприйняття поведінки особи 216
7.6. Соціально-символічний капітал суспільства 220
Список використаних джерел 229

Тема 8. ПРОБЛЕМИ СОЦІОЛОГІЇ ПРАВА 232
8.1. Генеза і динаміка взаємозв'язку права та інших соціальних інститутів 233
8.2. Сучасні теорії соціології права 236
8.3. Соціальна зумовленість права 240
8.4. Право як соціальний регулятор. Соціальні функції права 241
8.5. Соціум як категорія філософії права 244
8.6. Право як засіб упорядкування соціуму 250
8.7. Соціально-правові суперечності 256
Список використаних джерел 261

Тема 9. ПРОБЛЕМИ КУЛЬТУРОЛОГІЇ ПРАВА 264
9.1. Проблеми співвідношення культури і права 265
9.2. Соціальний суб'єкт як носій індивідуальної правової культури 272
9.3. Культурно-історичний підхід як парадигма правових досліджень 281
9.4. Національне й універсальне у праві 287
9.5. Етнопсихологічні чинники впливу на правову культуру 290
9.6. Правові традиції як елемент правової культури 294
Список використаних джерел 296

Тема 10. ПРОБЛЕМИ ПСИХОЛОГІЇ ПРАВА 298
10.1. Правосвідомість як предмет філософії права 299
10.2. Правосвідомість як компонент світогляду 301
10.3. Правовий менталітет і правовий світогляд 308
10.4. Біхевіористський підхід у філософії права 310
10.5. Нейроправо як нова сфера юридичної психології 321
10.5.1. Звідки виникла ідея нейроправа 322
10.5.2. Що слід розуміти під поняттям «нейроправо» 324
10.5.3. Нейроправо: підгалузь медичного права чи комплексна галузь права 326
10.5.4. Нейроправо як спосіб виправдання злочинців 327
Список використаних джерел 329

Тема 11. ПРОБЛЕМИ СЕМІОТИКИ ПРАВА 332
11.1. Історія становлення семіотики права 333
11.2. Семіотичні форми буття права 338
11.2.1. Сигнал правової дійсності як процесуальна форма буття права 338
11.2.2. Семіотичний код права як відтворення змісту правової дійсності 340
11.2.3. Правовий знак як матеріальний носій суспільно значущої інформації 343

11.3. Соціально-ціннісна сутність права як знакової системи ... 347
11.3.1. Правове повідомлення як інструмент розуміння та означення правової дійсності ... 347
11.3.2. Право як знакова комунікативна модель суспільно значущої поведінки людини ... 350
11.4. Антропосеміоз права ... 353
11.5. Homo semioticus як знаковий тип соціального суб'єкта ... 354
11.6. Право як семіотично-функціональна граматика дій соціального суб'єкта ... 357
11.7. Психосеміотика правовідносин ... 362
Список використаних джерел ... 370

Тема 12. ПРОБЛЕМИ ПРАВОВОЇ КОМУНІКАЦІЇ ... 373
12.1. Правова комунікація як спосіб формування правосвідомості ... 374
12.2. Критика діалогічної теорії права ... 377
12.3. Механізми соціально-правової комунікації у налагодженні взаємодії влади та громадськості ... 379
12.4. Функціонально-комунікативна аргументованість права як певного типу мовлення ... 386
12.4.1. Волютативний аспект мови права ... 387
12.4.2. Маніпулятивний потенціал мови права ... 391
12.4.3. Герменевтика права як спонукального типу мовлення ... *393*
Список використаних джерел ... 394

Тема 13. ПРОБЛЕМИ ФІЛОСОФІЇ ВЗАЄМОЗВ'ЯЗКУ ПРАВА, ДЕРЖАВИ ТА СУСПІЛЬСТВА ... 396
13.1. Цивілізаційний підхід у юриспруденції та державознавстві ... 397
13.2. Українська національна ідея як інтегративний чинник суспільства ... 401
13.3. Ідея правової та соціальної держави ... 404
13.4. Проблеми глобалізації у новітній філософії держави і права ... 407
13.4.1. Футурологічні концепції суспільної організації ... 409
13.4.2. Проблеми держави у глобалізованому світі ... 417
13.4.3. Нове у формі держави ... 418
13.4.4. Філософія комунітаризму ... 419
13.4.5. Електронний уряд ... 420
13.4.6. Ризики глобалізації та альтерглобалізм ... 422
13.5. Реформування державно-правової системи в умовах змінних суспільних відносин ... 422
13.5.1. Проблема балансу представницької та безпосередньої форм народовладдя на шляху до громадянського суспільства ... 423
13.5.2. Проблема адміністративно-територіального устрою ... 424

13.5.3. Проблема реформування апарату управління державою 424
13.5.4. Проблема гармонізації та балансу між гілками влади 425
13.5.5. Якість державних законів 429
13.6. Філософія кризи влади 430
13.7. Філософсько-правовий аналіз владних ознак права 437
13.8. Символічне насильство права 443
13.8.1. Методологічні засади символічного насильства права 444
13.8.2. Інституційні прояви символічного насильства права 446
13.8.3. Соціокультурні аспекти символічного насильства права 449
Список використаних джерел 451

Тема 14. ПРОБЛЕМИ ФІЛОСОФІЇ ЮРИДИЧНОЇ ПРАКТИКИ 454
14.1. Юридична практика як спосіб раціоналізації людської життєдіяльності (як формулювання проблеми) 454
14.2. Правова комунікація як форма правовідносин і засіб юридичної практики 458
14.3. Правова поведінка як діяльнісна інтерпретація інформації у процесі правовідносин 466
14.4. Філософсько-правовий вимір девіантної поведінки 469
14.5. Суддівське правопізнання як форма юридичної практики 474
14.6. Дискреційні повноваження суддів у контексті реалізації функцій держави 478
14.6.1. Історія інституту суддівського розсуду 479
14.6.2. Законодавче закріплення дискреційних повноважень 481
14.6.3. Філософія дискреційних повноважень 483
14.6.4. Дискреція суду в контексті функцій держави 484
14.6.5. Інші вектори впливу дискреційних повноважень суду 486
14.6.6. Дискусії щодо дискреційних повноважень суду 489
Список використаних джерел 491

ТЕМА 15 ПРОБЛЕМИ ФІЛОСОФІЇ ПРАВОВОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ 494
15.1. Генеза ідеї відповідальності у праві (як формулювання проблеми) 494
15.2. Філософсько-правове розуміння феномена відповідальності 498
15.3. Юридична відповідальність як атрибут правовідносин 506
15.4. Філософсько-правове розуміння мети покарання 521
15.5. Свобода і відповідальність як філософсько-правові засади формування законослухняності особи 524
15.6. Вина та відповідальність громадян росії за агресію проти України 527
Список використаних джерел 535

Тема 16. Проблеми філософії права в умовах війни 538
16.1. Переосмислення ролі права в умовах війни 540
16.2. Філософія гібридної війни 542
16.2.1. Зміст і специфіка гібридної війни 542
16.2.2. Інформація як категорія і засіб гібридної війни 543
16.2.3. Гібридна війна в Україні 544
16.2.4. Структурні складові гібридної війни 545
16.2.5. Концептуальні характеристики гібридної війни 547
16.3. Маркери гібридної війни. Дешифрування маніпулятивних практик рф 550
16.4. Війна як семіотичний злам 555
16.5. Проблеми нормативності права 558
16.5.1. Криза нормативності як глобальна проблема 558
16.5.2. Чому виникають «злами» у нормативності права? 561
16.5.3. Як долати «злами» нормативності права? 564
16.5.4. Концепція ревіталізаційної нормативності права 566
Список використаних джерел 567

ПЕРЕДМОВА

Філософія права як наука і навчальна дисципліна стає дедалі популярнішою серед фахівців-науковців і юристів-практиків. Це зумовлено необхідністю ширших узагальнень правових явищ і процесів, що супроводжують бурхливі зміни у правобутті й правосвідомості, чимало з яких можливо зрозуміти і пояснити лише з позицій філософсько-правових категорій.

Видані до цього часу численні підручники та навчальні посібники, що розраховані на студентську аудиторію, були зорієнтовані здебільшого на її озброєння началами філософії права, так би мовити, входження їх у філософсько-правове поле.

Однак розширення аудиторії вивчення і застосування цього предмета, сучасні підвищені вимоги не лише до вивчення, а й до ґрунтовного дослідження правових явищ і проблем зумовили необхідність здобувачів наукових ступенів не лише ознайомлюватися з началами філософії права, а й вирішувати (на теоретичному рівні) гострі, актуальні проблеми права, що зафіксовано у назві цього навчального посібника.

Автори зауважують на з'ясування методологічних засад дослідження права і застосування їх як результативного шляху наукового пошуку, що дасть змогу молодим науковцям ефективніше застосовувати філософсько-правові знання як особливий регулятивний чинник у правових дослідженнях, а також засвоїти саму логіку і теорію наукового пізнання з урахуванням гносеологічних спроможностей двох основних форм суспільної свідомості – філософії та права – у їх методологічному синтезі.

Акцентація викладу матеріалу на проблемах правосвідомості та правобуття дає змогу чіткіше окреслити предметність філософії права, аргументувати й актуалізувати її світоглядно-стверджувальну функцію, включити до тематики навчального посібника, крім традиційної філософсько-правової проблематики (онтологія, гносеологія, аксіологія права), теми із психології та соціології права і т. д., що забезпечує своєрідну повноту викладу філософсько-правового феномена. Тобто певною особливістю навчального посібника є поєднання форми та змісту філософії права: за формою, внутрішньою структурою це нормативний курс лекцій, що відповідає програмним вимогам навчальної дисципліни, а за змістом це збірник проблемних аспектів юридичної науки, що подані в контексті специфіки критичних студій права, правових явищ, правової дійсності загалом.

Окремо слід відзначити своєрідність стилю подання матеріалу, а саме – його проблемний виклад, коли кожне питання розглядається з пог-

ляду його полемічності, дискусійності, потреби у подальшому плідному опрацюванні. Цим викладений матеріал орієнтує читача на творчість, на формування нового знання та самостійний пошук істини. Під час підготовки навчального посібника автори додержувалися принципу єдності науковості та популярності, намагаючись зробити текст доступним для широкого загалу й водночас не втратити фундаментальність юридично-правового змісту, що робить видання не тільки теоретичним, а й надає йому прикладного характеру і дає підстави вважати його корисним для правників.

Основна мета розробників цього навчального посібника – поглибити й систематизувати знання аспірантів (ад'юнктів) щодо універсального змісту права та механізмів його функціонування, які вони здобули під час отримання освітньо-кваліфікаційного рівня «бакалавр» і «магістр»; надати їм допомогу у вирішенні проблемних питань стосовно специфіки праворозуміння й осягнення чинників, що є рушієм поведінки людини в соціумі, становлення нових типів цивілізації та культури з урахуванням рівня розвитку людства; сприяти виробленню у здобувачів освітньо-наукового ступеня доктора філософії здатності самостійно глибоко осмислювати правову дійсність, сутність соціального суб'єкта і його місце в цій дійсності, важливі проблеми суспільних відносин на основі ідей і принципів, розроблених провідними мислителями новітнього часу.

Навчальний посібник розроблений відповідно до навчального плану підготовки аспірантів (ад'юнктів) за освітньо-науковою програмою з галузі знань «Право» за спеціальністю «Право». «Актуальні проблеми філософії права» належать до дисциплін вільного вибору здобувачів і пропонують 16 тем, які послідовно розкривають зміст курсу. Водночас може бути рекомендований здобувачам усіх рівнів вищої освіти.

У результаті вивчення навчальної дисципліни «Актуальні проблеми філософії права» здобувач вищої освіти знатиме сутність, специфіку й особливості філософії права як науки та орієнтуватиметься у проблемах визначення предмета філософії права, основних функціях та завданнях сучасної філософії права; засвоїть головні напрями, підходи, методи і принципи досліджень у філософії права; на основі вивчення історії філософсько-правового пізнання та філософсько-правової наукової спадщини буде обізнаним в онтологічних засадах соціально-правової реальності та природи права загалом; розумітиме пізнавальні можливості філософії права для інших юридичних галузей, основи філософсько-правової антропології, ціннісні основи права; осягне знаково-символічну природу права; матиме наукове підґрунтя для прикладного застосування методології юридичної герменевтики та правової комунікації, філософських аспектів взаємозв'язку права, держави і суспільства; бачитиме філософський вимір юридичної практики.

Окрім того, аспірант (ад'юнкт) навчиться узагальнювати, систематизувати і класифікувати теоретичний та емпіричний матеріал у сфері вивчення інтерпретацій смислу, призначення та логіки права; критично оцінювати наявні наукові розробки і досягнення філософії права та виявляти маловивчені або залишені поза увагою аспекти; визначати предмет і об'єкт філософсько-правового дослідження в контексті світоглядних імплікацій (логічних зв'язків) юриспруденції; правильно визначати й формулювати проблеми філософії права; застосовувати методологію і методику сучасного філософсько-правового дискурсу; грамотно формулювати визначення філософсько-правових понять і категорій; зіставляти явища і факти правової дійсності, виявляти їх властивості, характеристики, тенденції; орієнтуватися у формах буття права; визначати теоретичну і практичну значущість результатів філософсько-правового дослідження для галузевих юридичних дисциплін; моделювати правові ситуації, дії, події, явища і факти з огляду на соціокультурні тенденції розвитку права; використовувати філософсько-правовий аналіз у юридичній практиці; прогнозувати розвиток правової та соціальної держави, правосвідомості та правового життя в Україні.

Для ознайомлення читачів із найновішими філософсько-правовими розвідками та з метою демонстрації здобутків львівської філософсько-правової наукової школи у навчальному посібнику, крім авторського матеріалу, використано фрагменти й основні положення досліджень, виконаних під керівництвом науково-педагогічних працівників, а також захищених у спеціалізованих вчених радах Львівського державного університету внутрішніх справ і Національного університету «Львівська політехніка».

Тема 1

ІСТОРІОГРАФІЯ ФІЛОСОФСЬКО-ПРАВОВОЇ ДУМКИ

Мета: розкрити історію філософсько-правового пізнання та продемонструвати філософсько-правову наукову спадщину.

Інформаційний обсяг: Історія світової філософсько-правової думки (стародавній Вавилон, Єгипет і Месопотамія; стародавні Китай, Індія, Греція, Рим; Середні віки; епоха Відродження; Реформація; Новий час; Просвітництво; класична філософія права; історична школа права і марксизм; позитивізм, неопозитивізм і постпозитивізм у праві; юснатуралізм; інтерсуб'єктивний напрям некласичних концепцій права – онтологічні й комунікативні доктрини праворозуміння). Філософсько-правові концепції новітнього часу (правовий критицизм і фемінізм; універсалізм і партикуляризм у праві; правовий постмодернізм; неокласичний прагматизм). Розвиток і становлення філософії права в Україні.

Теми рефератів, доповідей, повідомлень:

1. Історія становлення філософії права як науки в Україні.
2. Філософсько-правова спадщина Стародавньої Греції.
3. Філософсько-правова спадщина Стародавнього Риму.
4. Філософсько-правова спадщина Стародавнього Китаю.
5. Філософсько-правова спадщина Стародавньої Індії.
6. Філософсько-правова спадщина Середньовіччя.
7. Філософсько-правова спадщина епохи Відродження.
8. Філософсько-правова спадщина епохи Просвітництва.
9. Філософсько-правова спадщина Нового часу.
10. Філософсько-правова традиція та право.

Формулювання проблеми. Розпочинаючи навчальний посібник із теми історіографії філософсько-правової думки, зазначимо, що в цьому разі в термін «історія» ми вкладаємо розуміння не так минулого, як висвітлення діяльності із зародження, еволюції, розвитку, нарощування своєрідного потенціалу філософсько-правової думки.

Складність розгляду проблеми полягає в тому, щоби подати цю тему у виді рефлексії (відображення) не лише суто правової або суто філософської, а й інтегрованої, філософсько-правової позиції, яка є синтезом поглядів вищого теоретичного рівня.

Методологію цієї рефлексії становить єдність змістовного (діалектичного) та формального (логічного) підходів у всьому різноманітті їх методів, прийомів, способів, процедур тощо пізнання історичної дійсності.

Важливість розгляду цієї теми полягає також у тому, що вона стосується не лише історії філософсько-правової думки як парадигми, а фактично є цією думкою, тобто історія філософії права і є філософією права. Цю ідею висунув визначний сучасний український філософ професор В. І. Шинкарук і, однозначно, ми підтримуємо її як історично виправдану й об'єктивну. Вона базується на твердженні Геґеля про те, що історія філософії є предметом філософії.

Ця тема є ключовою для розкриття всього змісту філософії права і виступає методологічним орієнтиром викладу всього навчального матеріалу. Оскільки філософсько-правова думка є досягненням усієї людської цивілізації, то її розгляд має методологічну своєрідність, а саме – формаційний підхід поєднується в ній із цивілізаційним, що дає змогу більш повно розкрити її зміст.

Із погляду діалектики кожний новий історичний етап філософії права щодо попереднього етапу містить певну новацію, яка свідчить про зміни у ставленні до права і держави саме у контексті філософсько-правового бачення цих змін. У такому разі зрозуміло, що предмет філософії права пройшов значний шлях еволюції та є закономірно необхідним.

1.1. ІСТОРІЯ СВІТОВОЇ ФІЛОСОФСЬКО-ПРАВОВОЇ ДУМКИ

Прагнення людини пізнати правову реальність виявляється у формі накопичення фактів та ідей, передбачає набуття уявлень про цінності, потреби, інтереси, якими керуються люди у практиці правовідносин. У філософсько-правових ученнях відтворюється суспільна свідомість щодо впорядкування, оформлення стихійного соціально-правового досвіду в концептуальні «організовані єдності». Правова проблематика логічно реконструюється засобами філософської рефлексії. Історичне накопичення мисленнєвого матеріалу, збагачення ідей, розвиток категоріального апарату дає змогу здійснювати глибший філософський аналіз правових проблем.

Звернення до історичної спадщини демонструє, що розвиток філософсько-правової думки є складним і суперечливим процесом, адже це процес поступового відтворення суспільно-правових проблем.

Із додержанням принципу історизму можна поетапно вивчити й проаналізувати соціокультурний простір у його динаміці, процес становлення та закономірності розвитку в контексті конкретно-історичних умов його функціонування. Загально прийняту періодизацію історії філософії доцільно застосувати і до історіографії філософсько-правових проблем, що передбачає періоди: стародавнього світу, античності, середніх віків, епоху

відродження, новий час, просвітництво, німецьку класичну філософію, некласичну та неокласичну філософію XX ст., постмодерну філософію початку XXI ст.

Стародавній Вавилон, Єгипет і Месопотамія

Тексти давньоєгипетських філософів мали повчальний характер і стосувалися правил поведінки. Обговорювалися способи навчання справедливості, не описувалася політична система, проте розглядалися можливі наслідки відсутності законного правителя або майбутніх претендентів на владу. Філософія стародавніх єгиптян була практичною, тобто життєві ситуації розглядалися без залучення загальних законів. Філософські поняття формувалися під впливом наук про світ (астрономія, космологія, математика) та міфології.

З-поміж правових джерел Вавилону історії найбільш відомий ***кодекс законів Хаммурапі*** (XVIII ст. до н. е.), який відображав класові відносини суспільства зі складною соціальною структурою. Тут уже застосовують правові поняття, розвинуті пізніше в римському законодавстві, які стосувалися монархії, рабовласників-землевласників, військових і торговців.

Світ духовної культури шумерів оснований на міфології: людина створена з глини, замішаної на божій крові; її призначення – працювати на богів і їсти ту їжу, яку вони не споживають. Всесвіт – божественна держава, в якій усе побудоване на слухняності. Тема слухняності в сім'ї, громадській поведінці становила суть доброчинства та правильного життя взагалі у стародавній Месопотамії. Шлях слухняності, вірної служби та пошани до старших, правителів і богів – це шлях земного успіху, здоров'я та довголіття.

Філософсько-правові погляди у стародавньому Китаї

VII–VI ст. до н. е. у стародавньому Китаї проявляються дві основні тенденції розвитку філософії: матеріалістична та ідеалістична, атеїстична і містична. У їх протистоянні розвивалися ідеї: про п'ять першоелементів, із яких створений світ (метал, дерево, вогонь, земля, вода); про протилежні джерела: інь та янь, боротьба між якими веде до розвитку всіх речей і явищ; про природний шлях – дао, за яким відбувається розвиток Всесвіту. Але формування розвинених філософських учень припадає на VI–V ст. до н. е.

Кун Фу-цзи, відомий як ***Конфуцій*** (552–479 рр. до н. е.), глибоку повагу до традицій і звичаїв заклав в ідею правильного державного устрою, в якому реальна влада належала б чиновникам-інтелектуалам (жу). Історичну місію Конфуцій вбачав у збереженні й передачі нащадкам давньої культури (вень), тому не займався написанням творів, а редагував і коментував писемну спадщину минулого. Він розробив визначення дао: це благий хід подій у Піднебесній і в людському житті, що залежить від визначення наперед окремої особистості, а його носії – індивід, держава, все людство (світ, вся китайська цивілізація, Піднебесна); це ідея загального універсального балансу в світі гармонії, елементом якої є людина.

Мен-цзи, розвиваючи конфуціанство, сформулював концепцію природи людини: їй від народження характерні добрі якості, які можуть втрачатися під впливом життєвих обставин. Необхідно знайти причини своїх невдач, пізнавати світ і себе, не вдаючися до ненависті до інших, хто тебе гнобить, зневажає. Ідеалістичну позицію він займає і в поглядах на навколишній світ: небо – ідеальна сила, що дає людині життя та наділяє якостями.

Мо-цзи (Мо Дзи), який виступав проти конфуціанства, закликав людей самим володіти й управляти своєю долею, вважав, що доля людини залежить від втілення принципу загальної любові. У вченні Мо-цзи матерія вважається первинною, а джерело знань – у вивченні дійсності, реальності. Виступав проти війн, закликав людей допомагати одні одним, незалежно від походження, віросповідання.

Даосизм зосереджує основну увагу на поняттях – природа, космос, людина – і розкритті їхньої суті. Джерела знань осягаються не раціонально (як у конфуціанстві), а за допомогою прямого чуттєвого пізнання природи. Основоположником даосизму вважається ***Лао-цзи***. Тут дао – основне поняття, за допомогою якого пояснюється походження життя і людини; це безіменне, безтілесне поняття, джерело всіх речей, що саме не має джерел і не буває самостійною субстанцією; існує завжди, всюди. Все у світі перебуває в русі та постійно змінюється завдяки принципам інь та янь.

Школа ***Да-цзя*** заперечувала існування надприродного світу і святенність неба, твердила, що все відбувається без втручання потойбічних сил. Теоретик школи ***Сюнь-цзи*** доводив, що доля людей залежить не від неба, а від них самих, від пізнання природи і використання її законів.

Загалом у більшості філософських шкіл Стародавнього Китаю переважала практична філософія, яка тісно пов'язана з проблемами життєвої мудрості, моралі, пізнання природи та соціальним управлінням.

Філософсько-правові погляди у стародавній Індії

В історії стародавньої індійської філософії виокремлюють 3 періоди: Ведичний (1500–600 рр. до н. е.) – епоха виникнення Вед, Брахманів і Упанішад; Епічний (600–200 рр. до н. е.) – створення філософських систем «даршан»; створення сутр – канонічних творів, що викладали суть того чи іншого філософського вчення (почався з осмислення текстів Упанішад і тривав аж до XIX ст.).

Давньоіндійське суспільство було кастовим, основою його світогляду була міфологія, викладена у Ведах – збірниках гімнів, які проголошували панування касти жерців (брахманів) над усіма іншими кастами, зокрема військовою аристократією (кшатрії). Звідси назва ведійської філософії – ***брахманізм***, основний її мотив – панування духовного над матеріальним.

Із-поміж багатьох шкіл індійської філософії чітко окреслюються два типи: ортодоксальні та неортодоксальні. ***Ортодоксальні філософські школи (даршан)*** – веданта, міманса, вайшешика, санкх'я, ньяя і йога – ви-

знають авторитет Вед; проголошують основою світу Брахмана, Бога, духовну субстанцію. ***Неортодоксальні філософські школи (настіка)*** – буддизм, джайнізм і чарвака-локаята, хоч і запозичують з Вед деякі ідеї, не визнають їх святості.

Найвідоміше вчення з того часу ***буддизм***, що виник у VI–V ст. до н. е. і переріс у світову релігію, морально-етичне вчення зі значними філософськими розмірковуваннями, згідно з якими життя – це страждання. «Чотири благородні істини» Будди проголошують: існує страждання; є причина страждання; можна припинити страждання; є шлях, який веде до цього. Причиною страждань є бажання людей, а спосіб їх регулювання – восьмиступінчатий шлях морального вдосконалення людини: правильне розуміння, правильне прагнення, правильна думка, правильна мова, правильна дія, правильний спосіб життя, правильні зусилля, правильна зосередженість. Засновником буддизму вважають індійського принца Сідхарху Гаутаму, який отримав ім'я ***Будда*** – Просвітлений. Найдавнішим джерелом учення Будди є Три-пітака (Три кошики вчень), що має три канонічні тексти: «Віная-пітака» (правила поведінки), «Абхідхамма-пітака» (філософські погляди на зовнішній світ і буття в ньому людини), «Сутта-пітака» (зібрання проповідей і висловів Будди).

Індійська філософія мала епізодичний вплив на європейське мислення: в давнину – на Піфагора, в новий час – на Шопенгауера.

АНТИЧНІСТЬ

Усе наявне тлумачилося як предметно-речова реальність. Світ розглядали як невпинну трансформацію певної першоречовини (земля, вода, повітря, вогонь), перетворення її на різноманітність конкретних речей. Антична філософія за своєю сутністю є вченням про «першопочаток і причини»; вона прагнула пояснити основи буття та реальності. Цей період охоплює давньогрецьку (еллінську та александрійську) і римську філософію.

Стародавня Греція

Стародавні греки у впорядкуванні своїх відносин послуговувалися поняттями «правда», «справедливість», «звичай», «закон»: природне вважали праведним і справедливим, це узвичаєно серед людей і ними ж узаконено.

Гомер (кін. II тис. до н. е.) вважав справедливість об'єктивною підставою і критерієм усього. ***Гесіод*** (VII ст. до н. е.) відстоював єдине походження справедливості й закону. Ці ідеї були розвинені у творчості ***«семи мудреців»*** (Біас, Клеовул, Місон, Піттак, Солон, Фалес, Хілон: VI–VII ст. до н. е.), які доводили необхідність «міри» та «середини» (витриманості) у всьому як уособлення справедливості та основи людської поведінки.

Піфагор (VI–V ст. до н. е.) та його послідовники розвинули ідеї попередників у формулюванні «справедливе полягає у відплаті іншому рівним», що вже передбачало розуміння відповідальності за вчинене. Очевидно саме

звідси формування принципу таліону (око за око, зуб за зуб), а також ідеї правової рівності (похідної від понять «рівна міра», «домірність» тощо).

Геракліт (544–483 рр. до н. е.) підтримував концепцію зумовленості людських законів загальносвітовими закономірностями: людські відносини безпосередньо пов'язані з космічними процесами; справедливість і закон – це частина Космосу (звідси ідеї «упорядкованого всесвіту», «світового порядку»); весь світ підпорядкований космічному Логосу (основа номосу – закон, міра гармонії та справедливості).

Парменід (540–450 рр. до н. е.) та ***Зенон*** (490–430 рр. до н. е.) своїми поглядами на буття як нерухоме, незмінне і самоототожнене суще заклали основи метафізичного стилю мислення, що протистояв діалектиці.

Анаксагор (500 – 428 рр. до н. е.) розвинув ідеї Геракліта, він уважав, що світ, який складається з часточок, формується під дією світового розуму – ноосу (цей термін у XX ст. використано для позначення ноосфери як частини біосфери, створеної завдяки розумній діяльності людини).

Демокрит (480–390 рр. до н. е.) протистояв ідеям Геракліта: закон і держава – це штучний результат природного (але не божого) розвитку людського суспільства (звідси співвідношення права природного, того, що існує в природі, і позитивного, створеного людиною); він вважав, що можна ділити світ і відносини між людьми до найменших елементів (атомів), з яких складається все суще (вчення атомізму).

Емпедокл (483–423 рр. до н. е.) започаткував школу еволюціонізму, що пояснювала всі процеси світу через взаємодію чотирьох основних стихій і двох сил (любові та ворожнечі): під дією любові виникають і вдосконалюються форми життя, під пануванням ворожнечі відбувається розпад.

Протагор (481–411 рр. до н. е.) й інші софісти розвинули цю позицію, що базувалася на відстоюванні основи права у природі людини та людського суспільства («людина є мірою всіх речей»), а це дало поштовх до відокремлення писаного закону («сутності справи») від неписаної справедливості («божого закону»), до розуміння людських законів як тимчасових, мінливих, залежних від суспільства і держави, а природних – як однакових для всіх людей і держав, до формування принципу людиномірності світу. Тож ***софісти*** заявили про суб'єктивний характер людського розуміння справедливості та істини; вони вважали, що людським взаєминам притаманні індивідуалізм, суб'єктивізм і релятивізм. У цьому їм категорично протистояв ***Сократ*** (470–399 рр. до н. е.), який водночас, як і софісти, ставив фундаментальною проблемою філософії не космологію, а антропологію (в центрі не світопорядок, а людина та її життя); пізнання єства людини вважав основним завданням філософії («пізнай самого себе»), орієнтованої на пошук гармонії між внутрішніми мотивами і зовнішньою діяльністю (моральний закон). Однак, на відміну від софістів, які наголошували на індивідуальності кожної людини, Сократ намагався побачити

єдність у розбіжностях людей (загальний Закон у розмаїтті законів, єдину Істину в численності окремих поглядів). Відомі діалоги Сократа заклали основу діалектичному методу пізнання.

Послідовником Сократа був ***Платон*** (427–347 рр. до н. е.), найбільш відомий як перший автор утопії про ідеальну державу (Космополіс, де уклад громадян підпорядковується ідеям блага і справедливості), основоположник філософії універсалій (ідеї не сприймаються почуттями, а існують об'єктивно, тож мають бути універсальними), теоретик космогонії (поряд із фізичним Космосом у його вченні є ідеальний Космос, до якого треба прагнути) та ідеї вищої справедливості (як чесноти, побудованої на основі трьох чеснот – мудрості, мужності та помірності, що відповідають трьом складовим людської душі – розуму, волі й почуттям).

Аристотель (384–322 рр. до н. е.) відрізнявся від вчителя (Платона) раціональністю поглядів і науковістю філософської системи. Аристотель систематизував логіку як науку й водночас як знаряддя («органом») всіх наук (які він ділить на ті, які досліджують наявне, і ті, які досліджують причини явищ). Людина – це політична тварина, якій властиві й аполонівська (велична, інтелектуальна), й діонісійська (життєва, буйна) моделі соціальної поведінки; це відтворюється у співвідношенні етики та політики, продуктом чого є доброчесність як основна мета держави і законодавства. Право є політичним явищем і ділиться на природне й умовне.

В епоху еллінізму (IV ст. до н. е. – I ст. н. е.), зокрема в період македонського завоювання і підпорядкування грецьких міст Риму змінюється світоглядна орієнтація філософії. ***Школа стоїків*** обстоювала звільнення людини від влади зовнішнього світу, передусім від політико-соціальної сфери; їх етичний ідеал – апатія (безпристрасність), принцип обов'язку і безстрашність перед ударами долі. Відмову від соціальної активності пропагував також ***Епікур*** (341–270 рр. до н. е.), він вважав суспільне об'єднання не вищою метою, а засобом для особистого благополуччя індивіда з урахуванням ідеалу міри. Епікурейці, на відміну від стоїків, метою людського життя вважали задоволення, естетичну насолоду. Свобода і справедливість – це природний закон, із яким людина звіряє всі свої дії.

Стародавній Рим

Аней Луцій Сенека (5 р. до н. е. – 65 р. н. е.) державу і закони підпорядковував «законові долі» (божій волі, неминучості), який слід визнавати і виконувати, розуму та законам природи. Стверджував, що Всесвіт – це природна держава зі своїм природним правом, визнання чого – необхідне й розумне. Членами (громадянами) цієї всесвітньої держави (космополісу) за законом природи є всі люди, визнають вони це чи ні. Наявні земні держави – частина космополісу.

Цицерон (106–43 рр. до н. е.) поділяв ідею домінування у природному світі вищого розумного начала, що впорядковує життя людей: закон

стоїть над людьми, а його основою є справедливість; продовжив розрізнення природного і писаного права, першим поділив писане право на приватне та публічне.

Тит Лукреций Кар (бл. 95–55 рр. до н. е.) був прихильником матеріалістичного підходу до природи, вважав розвиток суспільства поступальним процесом, поштовх якому дають нестаток (відсутність житла, одягу, їжі) та людський розум: саме це спричинило появу мови, держави і права (два останні феномени виникли завдяки першому через договір).

Доба еллінізму стала кризовою добою античності, протягом якої зруйнувалася антична парадигма і сформувалася нова – середньовічна філософія, що базується на визнанні духовності, що репрезентується абсолютною її досконалістю – Богом. Людина поєднується з неспівмірною для її «земного» тіла «душею» – «іскрою Божою».

СЕРЕДНІ ВІКИ

На розуміння ідеї права суттєво вплинуло християнство, за яким джерелом закону є премудрість і воля Божа. Філософія права набуває теократичного характеру на основі монотеїзму. ***Аврелій Августин*** (354–430 рр.), якого вважають одним із видатних «отців церкви» і теоретиком патристики, відстоював позицію аналогії земної ієрархії відповідно до небесної, а також рівності всіх перед Богом. Сама людина не здатна впорядкувати своє життя, тому має підпорядковуватися законам Божим.

Тома Аквінський (1226–1274 рр.), прагнучи систематизувати ідеї християнства, вважав процес управління державою аналогічним до процесу Божого управління світом або коли душа управляє тілом (звідси захоплення монархією як ідеальним типом правління). Людина – розумна істота, наділена вільною волею (розум – основа волі). Закон – загальне правило, що має виражати загальне благо. Класифікував закони на вічні (відображають світопорядок і є джерелом інших законів), природні (людина – частина природи), людські (примусові санкції проти порушень), божі (як одкровення і підсилення людських правил).

Ісидор Севільський (560–636 рр.), відомий серед філософів своєю працею «Етимології», справді намагався віднайти джерело походження права. Він збирав і систематизував знання античності та римського права для навчання священників і правників. Водночас підкреслював цінність кодифікації та систематизації знань, що надалі вплинуло на середньовічну юридичну освіту.

До загальних рис філософії права Середніх віків можна віднести тісний зв'язок права і моралі (закон повинен відповідати природній справедливості та Божому порядку); природне право (ключова категорія, яка пізніше лягла в основу класичних і сучасних концепцій прав людини); роль церкви та релігії в суспільстві (формує етичний каркас для права і суспільних норм; а також системність і коментарну традицію (середньовічні

юристи і теологи створювали коментарі та трактати, які мали вплив на юридичну освіту Європи).

Визнавши світ двоїстим, у якому наявні дві принципово відмінні реальності (божественна і людська), середньовічна думка не знайшла способу їх взаємодії, вона лише констатувала їх одвічну і тому трагічну «роздвоєність». І знов настає криза, цього разу вже середньовічної парадигми.

ЕПОХА ВІДРОДЖЕННЯ

Філософська думка того часу базується на антропоцентризмі (людина – центр всесвіту), неоплатонізмі (постановка широких онтологічних проблем), натурфілософії та пантеїзмі (Бог розчинений у природі). Стрімко розвивається наука, а отже, розширюється кругозір і світогляд людини, вдосконалюються правила її поведінки в суспільстві й державі. Право сприймається насамперед як норми закону в поєднанні з природними нормами.

Марсилій Падуанський (1275–1343 рр.) висунув ідею народоправління. Держава для нього – світський інститут, спілка, яка виросла зі сім'ї, має власні закони і завдяки якій людина може досягти самодостатності. Досконала держава забезпечує і підтримує мир як запоруку «громадянського щастя», що дає кожній людині можливість займатися своєю діяльністю. Ідеальна форма держави – виборна монархія. Закони регулюють людську поведінку і містять накази, заборони, дозволи і примус. Законодавець – народ, а організатор виконання законів – уряд із правителем на чолі.

Лоренцо Валла (1400–1457 рр.) вважав основою правових відносин особистий інтерес, прагнення до насолоди, а тому, попри загальні принципи поведінки, відстоював правила врегулювання кожного окремого випадку з урахуванням конкретних умов і обставин.

Ніколо Макіавелі (1469–1527 рр.) був більшим прагматиком, аніж його попередники: прагнучи стабілізувати державу, він віддавав перевагу політичним процесам (держава – це політичний стан суспільства). Форми державного правління він ділив на монархію, аристократію і демократію, але всі вони нестабільні; рівновагу суспільству може дати тільки змішана форма правління (республіка), в якій один тип керівництва урівноважуватиме інший. Релігія має слугувати державним інтересам. Політика має пояснювати реальний стан речей на основі аналізу фактів та історичного досвіду. Велике значення мислитель надавав вільній волі людини. Психологічний стан суспільства пов'язував із політичною формою правління.

Еразм Ротердамський (1469–1536 рр.) аналізував державу з позицій християнського гуманізму: правитель передусім – добрий християнин, який бажає тільки добра своїм підлеглим, він найперший слуга перед суспільством, покликаний зберігати справедливість і закон. Сучасники вважали його лідером руху за «чисте» знання. У полеміці з Мартіном Лютером він продемонстрував свою доктрину свободи волі, протиставивши гуманістичний світогляд і релігійність реформаторства.

РЕФОРМАЦІЯ

Епоха, що вирізнялася жорсткими суперечками про релігійні таїнства, догми і символи віри, дала поштовх до формування ідей політичної свободи, свободи совісті, прав людини і громадянина.

Мартин Лютер (1483–1546 рр.) був представником німецького протестантизму, що проявлялося у відстоюванні пріоритету свободи віри, свободи совісті (передбачає свободу слова, преси і зборів), права непокори у разі обмеження державою свободи совісті, права на захист духовного (тілесність належить до сфери врегулювання державної влади). Ці ідеї вплинули на формування західноєвропейської моделі держави. Він сформулював важливий правовий принцип – ідею рівності, рівної гідності людей. Мислитель уважав, що держава створена для вирішення тих завдань, які не вирішує церква як соціальний інститут. Критикуючи канонічне право, Лютер віддавав перевагу світським праву та законам.

Жан Боден (1530–1596 рр.) також обґрунтовував державний пріоритет над усіма іншими соціальними інститутами, зокрема церквою (держава – це правове управління всім, що знаходиться на її території, господарствами, сімействами тощо). Він першим увів поняття суверенітету держави, але суб'єктами цього суверенітету є монарх (у монархії), аристократи (в аристократії) або народ (у демократичних республіках), водночас влада в такій державі постійна, абсолютна та неподільна. Суверен обмежений законами божественними, природними і людськими, спільними для всіх народів (останні насамперед стосуються приватної власності, сім'ї, політики, миру, правопорядку, справедливості, визначення та розподілу благ і покарань). Держава передбачає налагоджене соціальне спілкування між управлінням та підпорядкуванням.

Джованні Ботеро (1544–1617 рр.) залишив у спадок свою працю «Про державну мудрість», у якій підкреслював необхідність балансу між державним порядком та інтересами громадян. Окрім того, він розвинув ідеї політичної економії та соціальної справедливості як обов'язкові елементи права.

Реформація передбачала необхідність вдосконалювати церкву, світські норми, правові інститути тощо. Спільне з епохою Відродження – домінування секуляризації суспільної свідомості, критика суспільно-політичних інституцій (для Відродження – під гаслом гуманізму, для Реформації – підпорядкування людини громаді).

Якщо узагальнити риси філософії права в епохи Відродження та Реформації, то насамперед варто наголосити на раціоналізації права (це демонструється через повернення до античної логіки, класифікації та системності; визнанні природного права як універсального стандарту незалежно від релігії та влади; відокремленні політичної влади від церкви; поступовому поєднанні цінностей особи з державною дисципліною; закладенні основ конституційного, міжнародного та адміністративного права).

НОВИЙ ЧАС (17–18 ст.)

Це епоха становлення цивільної філософії як вчення про державу і так званого універсального права як прообразу природного (загальнонародного) права. Основні філософські напрями – раціоналізм, емпіризм, суб'єктивний ідеалізм, агностицизм. Пріоритет віддавався практичній цінності наукового юридичного знання. Того часу закладено основи теорії держави і права в сучасному її розумінні.

Гуго Гроций (1583–1645 рр.) – голландський юрист, політик і дипломат. Для нього право двояке: по-перше, це моральна якість (суб'єктивне), по-друге, це закон (об'єктивне); другий підхід ділить право на природне (настанова здорового глузду) і волевстановлене (що ділиться на божественне і людське, що охоплює право у вузькому розумінні – на рівні сім'ї чи спільноти та право у широкому розумінні – на рівні народів). Держава – верховне суспільство, створене для захисту прав людини і загальної користі.

Томас Гоббс (1588–1679 рр.) вважається основоположником юридичного позитивізму. Він протиставляє природний і громадянський стан людини. Право розумів в об'єктивному (закон, норма свободи) і суб'єктивному значенні (свобода людини). Для нього природне право – це свобода використовувати власні сили на свій розсуд, природний закон – заборона шкодити власному життю; водночас основним природним законом визнавав пошук і збереження миру. Гарантувати додержання цих законів має влада, що виникає в результаті суспільного договору. Органи держави функціонують аналогічно до органів тіла людини.

Бенедикт Спіноза (1632–1677 рр.) наголошував, що найбільш вільною є та держава, закони якої базуються на здоровому глузді; мета держави – забезпечити безпеку та свободу кожному. Віддавав перевагу демократії як природному стану. Встановив межі могутності та права держави, що зумовлені державною необхідністю, природою громадян і думкою більшості населення. Поза сферою права залишав віру, любов і бажання уникнути смерті.

Джон Локк (1632–1704 рр.) вважається автором політичної теорії лібералізму та сучасного конституціоналізму. Природний (додержавний) стан суспільства – повна особиста та майнова свобода; йому відповідає природний закон, що відстоює мир і безпеку для всього людства. Закони держави мають відповідати вимогам природного права. Розрізняв закони божі, державні та закони суспільної думки. Основою моралі він уважав вигоду: керуючись своєю вигодою, людина повинна додержувати всіх законів. Єдине джерело влади – згода народу, суспільний договір, який народ може розірвати шляхом повстання; право влади – видавати закони і застосовувати для їх виконання силу спільноти. Влада не може посягати на невідчужувані права людини – власності, свободи думки, релігії. Основні принципи організації влади – розмежування законодавчої і виконавчої влади, підпорядкування законодавців ними ж створеним законам.

Готфрид Вільгельм Лейбніц (1646–1716 рр.), описуючи універсальне право та цивільну філософію, вважав філософію основою права і держави. Розглядав три ступені природного права: справедливість, рівність і праведність. Визнавав подібність юриспруденції із богослов'ям; не визнавав походження права із закону, а проголошував закон із права. Розрізняв «екзегетичну» (правовий розум) та дидактичну юриспруденцію. Створив власну науку «номотетику» (законодавча політика). Розмежовував юриспруденцію фактів і права, які є складовими логічної природи права. Юридичну онтологію ототожнював із позитивним правом, судову медицину називав юридичною фізикою. Співвідношення між природним та позитивним правом за аналогією розглядав як співвідношення між математикою і фізикою. Вчення про право є наукою, основаною на визначеннях і доведеннях, а тому вона є наукою геометричного типу. Був реформатором викладання та вивчення права за допомогою абсолютно нового методу: вперше у європейській традиції звернув увагу на доцільність розведення історії права і права як навчальних дисциплін.

ПРОСВІТНИЦТВО (друга пол. 18–19 ст.)

Епоха і концепція, зміст яких полягає у вірі в людський розум, що може досягти соціального прогресу. Того часу розвинуто концепцію суверенної особистості та тлі теорії суверенітету народу і представницької влади.

Шарль Луї Монтеск'є (1689–1755 рр.) удосконалив теорію принципу розподілу влади і розробив теорію впливу середовища на політику. Дух законів вбачав у взаємозв'язку соціального та природного середовищ. Дух нації, на його думку, визначає форму правління (загалом він виокремив чотири типові форми правління – демократію, аристократію, монархію і деспотію). Юридично оформлені закони є інструментом управління. Розрізняв природні (прагнення до миру, здобуття власності, взаємопогодження) та соціальні закони (про відносини між народами і державами – міжнародне право, між правителями і підлеглими – політичне право, між громадянами – цивільне право). Загальна мета права – свобода, рівність і безпека всіх. Виділяв відмінності природи, суспільства та держави. Зловживання владою властиве людській природі, тому доцільно владу поділяти на законодавчу, виконавчу та судову для стримування.

Вольтер (Франсуа Марі Аруе) (1694–1778 рр.) був проти засилля церкви в ідеологічному та політичному житті. Для нього ідеальний суспільний лад той, в основі якого закладено принципи рівності, свободи і необмеженої приватної власності (остання – один з основних суспільних інститутів).

Жан-Жак Руссо (1712–1778 рр.) відстоював ідею народного суверенітету – невідчужуваного і неподільного, базованого на принципах розуму і свободи (в результаті суспільного договору всі отримують рівні права, відмовившись від своїх попередніх прав). Суспільну нерівність він

пов'язував із приватною власністю, особливо на землю. Свобода і рівність – найвищі блага, що забезпечують об'єднання народу в колективну особу. Закони має затверджувати народ; влада має належати всім, тому негативно ставився до ідеї народного представництва. Цікаво визначав доцільність, необхідність і достатність розмірів держави (занадто велика держава виснажуватиме себе). Мету держави визначав як загальне благо. Поняття народ, громадянське суспільство і держава, на його думку, мають бути тотожними. Вчення Руссо лягло в основу радикалізму як течії.

Клод Адріан Гельвеций (1715–1771 рр.) вважав етику неважливою без зв'язку з політикою і законодавством. Ідеальна форма правління та, за якої закони відстоюють загальне благо і кожний член суспільства вважає вигідним їх додержувати. Обстоював ідею об'єднання особистих інтересів зі суспільними через просвітництво і законодавчий справедливий розподіл суспільних благ за принципом соціальної корисності. Закони і норми суспільного життя мають підтверджувати престижність інтересів людини як соціальних почестей, а не як багатства і розкоші.

Для філософії права Нового часу та Просвітництва властиві певні спільні риси: визнання природних прав людини як основи легітимності держави; трактування соціального договору як джерела влади і права; ратування за розподіл влади і законності як запобіжника тиранії; обґрунтування раціоналізації та системності права як логічно упорядкованої системи норм. В цей час закладається фундамент для конституційного права в сучасному розумінні, прав людини, демократичних державних інститутів.

КЛАСИЧНА ФІЛОСОФІЯ ПРАВА (кін. 18 – сер. 19 ст.)

В основному представлена в ідеях німецької класної філософії, зокрема щодо проблем розуміння права, закону та держави.

Імануїл Кант (1724–804 рр.) вважається автором моральної філософії. Наголошував на декларативності просвітницьких ідей права, що не можуть стати реальністю через принцип суб'єктивності у поведінці індивідів. Його вчення про державу і право базується на протиставленні теоретичного (що людина може знати – чистий розум, закон природи) і практичного (що людина має робити і чим керуватися – практичний розум, закон волі). Право і мораль є соціальними регуляторами, що розмежовують належне і неналежне. Широко відоме вчення про імператив – об'єктивний примус до певного типу поведінки, безумовне моральне розпорядження, що має два види – гіпотетичні (необхідна умова для досягнення певної мети) й категоричні імперативи (моральний закон, що міститься в самій людині). Право є апріорним, його призначення – ввести волю і свавілля індивідів у розумні й загальноприйнятні межі, звідси його примусовість. Поділяв право на природне (існує апріорі та демонструє ідеал), позитивне (існує історично і формується на вимогу природного права) і справедливість (не передбачена законом і тому не забезпечена примусом). Правопо-

рядок – це порядок волі, рівності й самостійності. Благо і призначення держави – у досконалому праві.

Георг Вільгельм Фридрих Геґель (1770–1831 рр.) відомий розробкою діалектичного методу та своїм вченням про суб'єктивний (почуття, мислення, свідомість), об'єктивний (право, мораль, моральність) і абсолютний (що є синтезом двох попередніх – мистецтво, релігія, філософія) дух, а також першою системною працею з філософії права. Основою філософії права він вважав свободу волі. Держава і право виникають у сфері об'єктивного духу. Першим елементарним утворенням спільноти називав сім'ю, якій протиставляв громадянське суспільство; синтезом обох цих антиномій є держава, яка їх врівноважує. Ні сім'я, ні держава не є і не можуть бути предметом договору, бо договірні відносини стосуються лише приватної власності. Правова держава – найвища цінність, у якій суб'єктивність (як буття свободи) тісно взаємопов'язана з об'єктивним порядком (як виявом реальності). Влада має бути структурованою через органи і поєднаною в особі правителя. Суверенітет – це органічна єдність держави. Розвиток державно-правового життя залежить від розвитку нації. Право має декілька значень: як свобода (ідея права), як певний ступінь і форма свободи (особливе право), як закон (позитивне право). Пробував розробити цілісну теорію Всесвіту, основою якого є Абсолютна ідея, Розум, Дух. Його державно-правове вчення відоме як правовий об'єктивізм, різновидом якого стала історична школа права.

Ієремія Бентам (1748–1832 рр.) вважається основоположником теорії користі (інтересу), або утилітаризму. Особливо цікавився кримінальним і пенітенціарним правом (є автором Паноптикуму – моделі в'язниці, де наглядач може з одного місця спостерігати за всіма камерами). Індивід і суспільство, на його погляд, не протистоять у своїх інтересах, а є втіленням рівноваги інтересів. Основне завдання правників – гармонізація індивідуальних інтересів. Принцип користі є головним і очевидний у всьому. Теорія Бентама охоплює три аспекти: отримання задоволення й уникнення страждань – сенс людської діяльності; мораль орієнтується на досягнення найбільшого добра для найбільшої кількості людей; максималізація загального блага шляхом гармонізації інтересів. Він критикує природноправові теорії та теорію суспільного договору (не мають практичної користі). Принцип користі врівноважують протилежні принципи аскетизму і симпатії. Він є прихильником демократії з республіканською формою правління та триєдиним поділом влади. Основні функції держави – охороняти безпеку і власність громадян. Чи не першим виступив за виборчі права жінкам; започаткував новітній юридичний позитивізм, який розвинув Дж. Остин.

ІСТОРИЧНА ШКОЛА ПРАВА І МАРКСИЗМ (19 ст.)

Основний об'єкт тогочасної критики – природноправова доктрина (право – не результат природної необхідності, а закономірний історичний продукт громадського життя).

Густав Гуго (1768–1844 рр.) вважав еволюцію права справою часу, причому спонтанною, як і розвиток мови. Позитивне право походить від звичаєвого, яке формується на основі національного духу і масової свідомості. Юридичні інститути призначені бути гарантом наявного порядку, навіть якщо він недемократичний.

Фридрих Карл фон Савіньї (1779–1861 рр.) вважається головою історичної школи права. Обстоював думку, що право є продуктом народного духу (формується народними звичаями і віруваннями під впливом непоясненних процесів, а вже потім – юриспруденцією).

Георг Фридрих Пухта (1798–1866 рр.) був учнем і послідовником Савіньї. Намагався пояснити походження народного духу як творця права і вважав, що право творить не особистість, а сила народного життя. Зв'язок права з народним духом демонструє його практичну вагомість: законодавець має максимально повно виражати загальне переконання нації, тоді норми матимуть сакральне значення і набудуть соціальної цінності. Правопорядок виростає зі суспільних відносин, а не з міжособистісних; правопорядок є відображенням суспільних умов у свідомості пасивного суб'єкта.

Карл Маркс (1818–1883 рр.), а також послідовники марксизму як наукової течії вважали позитивне (законодавчо закріплене) право вторинною реальністю, що відображає первинну – суспільно-економічну. Правова природа речей закорінена в економічних відносинах, адже право є необхідним проявом волі економічно панівного класу. Класово-економічна теорія розуміння права трактує його як історичне явище, що повністю визначається державою, міняється зі зміною соціальних умов і втрачає своє соціальне призначення зі зникненням класів.

НОВІТНІЙ ЧАС (20 ст.)

Це століття вирізнялося особливим плюралізмом підходів до розуміння права. Проявляється гостра дискусія між природноправовим (що розвинувся в юснатуралізм) і позитивно-правовим (що трансформувався в неопозитивізм) підходами. У межах останніх виникли і розвинулися такі некласичні інтерсуб'єктивні напрями у правознавстві, як лінгвістичний (комунікативний), юридико-логічний, соціологічний, семіотичний, структуралістський та інші, де реальністю права є мова, комунікація, соціальна поведінка, знакова система або ж різке протиставлення (право – неправо, громадянин – держава, індивід – колектив тощо).

ПОЗИТИВІЗМ, НЕОПОЗИТИВІЗМ І ПОСТПОЗИТИВІЗМ

Витоки позитивізму є в О. Конта, Дж. С. Мілля та Г. Спенсера (І пол. XIX ст.). У їхньому розумінні позитивне означає реальне, що, власне, і вивчає справжня наука, на відміну від філософії. Другий виток у розвитку позитивізму (кін. XIX ст.) охарактеризувався визнанням як позитивного того, що сприймається відчуттями (Е. Мах, звідси назва напряму *«махізм»*) або через досвід (Р. Авенаріус, представник *емпіріокритицизму*). Тож того-

часний правовий позитивізм відстоює можливість пізнання тільки реальних правових явищ, а не їх сутності та причин. Найбільш відомою в цьому контексті філософсько-правовою теорією є теорія наказів ***Джона Остина*** (1790–1859 рр.), згідно з якою закон – це правило, команда із психологічним чинником.

Рудольф Ієринг (1818–1892 рр.), якого вважають представником реалістичної школи права, в основу свого правового вчення заклав тріаду питань про логіку правових конструкцій, соціальне призначення та етичні засади права. Він розрізняв об'єктивне (як сукупність норм, які захищені державою і, відповідно, узаконюють порядок життя) та суб'єктивне розуміння права (абстрактні правила, описані як конкретні права й обов'язки суб'єкта правовідносин).

Такий підхід заперечили на поч. 20-х рр. XX ст. *неопозитивісти*. Основні ідеї останніх сформулював ***Людвіг Вітгенштайн*** (1889–1951 рр.) на основі *логічного позитивізму* через відхід від обґрунтування наукового знання до аналізу мови як сутності світу і людини, а отже, і правил їх співіснування (права). Неопозитивісти відстоювали в науці пріоритет верифікації (перевірки) висловлювань (понять) із фактами об'єктивної реальності. Світ є універсумом мови; абстрактні поняття – неверифіковані (філософія – псевдонаука).

Макс Вебер (1864–1920 рр.) розрізняв нормативність (її має вивчати філософія права) та емпіричну дієвість права (це має бути предметом вивчення соціології права). Раціональність він вважав основою становлення модерного соціального порядку з ефективним управлінням; водночас розмежовував формальну й субстантивну раціональність у праві (здатність на чіткий розрахунок у прийнятті рішення та прояв усталених цінностей як елементів культури).

Євген Ерліх (1862–1922 рр.) розвинув ідею походження права від суспільства, а не від юридичної науки чи судових рішень. Став широко відомим завдяки своїм семінарам з обговорення «живого права» як способу дослідження юридичних фактів і правової діяльності.

Цю ідею розділяв і американець ***Роско Паунд*** (1870–1964 рр.), який на основі вивчення правової (зокрема судової) практики розрізняв «книжкове право» і «право в дії», беручи за основу теорію прагматизму. Покликання юридичної науки – продемонструвати реальне функціонування права та його вплив на поведінку людей.

Радикальний неопозитивіст ***Ганс Кельзен*** (1881–1973 рр.), відомий своєю теорією чистого вчення про право, вважав усе, що не є правом, – мораллю. Розрізняючи світ сущого і належного, він відносить право до світу належного, причому це право апріорі є справедливим і обов'язковим, діє не як наказ, а як повноваження на примусове застосування сили влади як санкції за правопорушення.

На основі нормативної та фактичної визначеності права американські філософи права розвинули таку теорію, як *правовий реалізм*. ***Олівер Холмс*** (1841–1935 рр.) розглядав право як спосіб прогнозування прийняття рішень судами; причому стверджував, що судовий вирок базується на позаправових обставинах – моральних переконаннях і особистих прихильностях судді. Він заперечував додержавні форми природного права і будь-які форми правового романтизму.

Ще одним позитивістським напрямом філософії права є *правовий формалізм*, представники якого ***(Лоуренс Солум)*** припускають, що субстантивна справедливість права є іррелевантною; якщо позитивізм пояснює, чим право є, то формалізм є позитивістським поясненням того, як право та правові системи функціонують. «Формалістична фікція» полягає в тому, що процес створення правових норм витісняє нормативні та політичні фактори; відповідно право може розглядатися як «закрита» нормативна система.

Психологічні підвалини права в межах позитивізму розглядав ***Алекс Хагерстор*** (1868–1939 рр.), який уважав, що правові поняття та цінності повинні ґрунтуватися на досвіді, спостереженнях та експериментах і, таким чином, бути «реальними». Такі слова, як «право» та «обов'язок», зазвичай безглузді, оскільки їх не можна науково перевірити чи довести. Вони можуть впливати або керувати людиною, яка отримує їх, але якщо вони не можуть витримати фактичну перевірку, вони є просто фантазією.

Герберт Харт (Гарт) (1907–1993 рр.) «гуманізував» позитивне право, вважаючи його не обов'язком чи необхідністю, а вільним волевиявленням. Первинні правила – виконання обов'язків, вторинні – визнання і правосуддя. Запровадив у теорію юридичного позитивізму поняття «визнання», що надало його аналітичній юриспруденції емпіріопсихологічного характеру, а юридичному позитивізму того часу – ознак феноменології. Правову людину він визначає через універсальні принципи її існування: «уразливості людини»; «примусової рівності» суб'єктів права; «обмеженого альтруїзму», що припускає «взаємну терпимість» людей.

Психологічну реальність як єдино можливу реальність функціонування права визначав ***Карл Оліверкрона*** (1897–1980 рр.). Він поділяв норму права на ідеатум (взірець поведінки) та імператум (її фактичний прояв); водночас мова права є інструментом соціального контролю та регулювання, хоча й послуговується абстрактними поняттями, яким реально нічого не відповідає.

Наприкінці 50-х рр. XX ст. неопозитивісти втрачають позиції щодо наукових критеріїв оцінки мовних висловлювань, і починається новий етап – *постпозитивізм*. Цей період пов'язаний з іменем ***Карла Поппера*** (1902–1994 рр.), автора концепції *критичного раціоналізму*, де верифікацію замінено фальсифікацією (пошуками фактів, що спростовують висло-

влювання), поняття наукової істини – поняттям виправданості. Наголошування на нездатності людини пізнати дійсність розвинуло попперівський критицизм в *ірраціоналізм*.

ЮСНАТУРАЛІЗМ

Природне право акцентували як противагу позитивізму, що найбільшу вагу викликало після Другої світової війни, коли права людини стали пріоритетними над правами влади.

Неокантіанство критикувало марксистське вчення про домінування економічних відносин і відстоювало зумовлення суспільного життя правом. ***Рудольф Штамммлер*** (1856–1938 рр.) вивів поняття «природне право з мінливим змістом», що відображало справедливість як критерій оцінки, а розвиток права – як основу становлення суспільства. На підставі поняття права та деяких інших апріорних категорій сприймав соціальну реальність як організовану цілісність, у якій виокремлюється право, що є умовою формування довершеного правового суспільства. Він поділяв право на справедливе та несправедливе.

Густав Радбрух (1878–1949 рр.), розвинувши свою ідею права, виокремив три компоненти – справедливість, доцільність і правову стабільність; тут природне (абсолютне, розумне) право є вищим від закону. Для оновлення праворозуміння вважав за доцільне звертатися до ідеї надзаконодавчого права (ціннісне зумовлення права).

Неогеґельянство вбачало ідею права у свободі. ***Фридрих Макс Мюллер*** (1823–1900 рр.) розглядав усю історію права та суспільства загалом як історію свободи. Виділяв три основні моменти розуміння природного права: перше – надання позитивному праву (закону) статусу вільного рішення, завдяки якому «мертва» норма «оживає» у разі збігу зі змістом рішення; друге – зумовленість «істинності» рішення «існуванню»; третє – сприйняття історичного буття права як унікального рішення в кожній конкретній ситуації.

Едуард Шпрангер (1882–1963 рр.), чиї ідеї сформувалися під впливом теорій «розуміючої психології» та «філософії життя», вважав природне право образом справедливості, що міститься у правосвідомості.

Бенедетто Кроче (1866–1952 рр.) вважав свободу найвищим законом історії та буття людства; називав свою теорію «релігією свободи», причому свободу називав лише абстрактним поняттям, якщо немає суб'єкта, її носія.

Англо-американська школа філософії права долучилася до формування доктрини природного права. ***Лон Льюїс Фуллер*** (1902–1978 рр.) відстоював поєднання права та моралі, вважаючи природне право моральним ядром закону; право, на його думку, основане на співпраці та чітко виражає суспільно значущі цілі, тому воно є одним із видів цільової діяльності. Він окреслював вісім принципів внутрішньої моралі права: 1) всеза-

гальність; 2) відкритість (доступність); 3) передбачуваність юридичної дії; 4) зрозумілість; 5) відсутність суперечностей; 6) відсутність вимог, які не можуть бути виконані; 7) постійність у часі (відсутність частих змін); 8) відповідність між офіційними діями і проголошеним правилом.

Джон Фінніс (нар. 1940 р.) захищає такі основні людські блага, як життя, знання, гра, естетичний досвід, дружба, комунікабельність, практична розсудливість і релігія. Він вважає, що практичний розум є достатнім для усвідомлення того, що вільне і соціально відповідальне додержання юридичних норм є умовою загального та особистого блага. Підтримує моральну точку зору церкви щодо низки спірних питань, зокрема контрацепції, мастурбації, гомосексуалізму тощо.

Джон Роулс (1921–2002 рр.) вважається основоположником ліберально-державницької концепції національного і міжнародного права, що базується на концепції справедливості (для нього справедливість неможлива без визнання автономії людської особистості, а держава покликана підтримувати справедливу структуру суспільства). Суспільний договір – це не угода, а ідеальна гіпотетична ситуація вибору. Його теорія справедливості базується на принципах рівних свобод, рівних можливостей і диференціації.

Роналд Дворкін (1931–2013 рр.), творець концепції «права як цілісності / чесності», сконструював уявну фігуру «юридичного Геркулеса», судді з необмеженими знаннями принципів права і необмеженим часом прийняття рішень; саме такий суддя буде непогрішним. Для нього право і моральність, політика, економіка та релігія пов'язані кореляційно. Він пропонує теорію, що «вмонтована» у загальну філософію політики та моралі, за якою юридичні норми не відтворюють всю повноту права і потребують залучення моральних принципів, пріоритетних для будь-якої форми законодавства.

ІНТЕРСУБ'ЄКТИВНІСТЬ НЕКЛАСИЧНИХ КОНЦЕПЦІЙ ПРАВА об'єднує онтологічні (правовий екзистенціалізм, екзистенціальна феноменологія, правова герменевтика) й комунікативні доктрини.

Ідеї ***екзистенціалізму*** «пропагували» ***Ерих Фехнер*** (1903–1991 рр.), який вважав, що в кожному окремому випадку відбувається становлення нового змісту природного права; ***Вернер Майгофер*** (1918–2009 рр.), який шукав загальнозначущі масштаби права і вважав «буття-в-якості» посередником між екзистенцією та сферою реалізації права. Основною категорією цього напряму є «екзистенція» (від лат. existentia – існування) – спосіб існування і внутрішній світ людини, що виокремлює її як неповторну особистість. Правовий екзистенціалізм подає позитивне право як результат досвіду, протиставляючи його буттю, що є штучним явищем.

Феноменологічні концепції права поєднують теорію «природи речей», філософію цінностей і теорію правових ейдосів (форм буття). Заснов-

ником феноменологічного напряму в філософії права є німецький мислитель ***Едмунд Гусерль*** (1859–1938 рр.). Феноменологія права вивчає вияви свідомості в їх «інтенційності» (спрямованості) на об'єкти правової дійсності. У цьому разі під свідомістю слід розуміти свідомість, абстраговану від людини та середовища. «Ейдоси» як ідеї переходять у право, проникають у свідомість індивідів і визначають їхню подальшу поведінку. ***Густав Радбрух*** (1878–1949 рр.) уважав, що тільки суб'єкт може надати зміст мисленнєвій формі права як ідеальному типу правовідносин (надається пріоритет особи у праві). Право у цьому разі є результатом і водночас інструментом змін соціальної дійсності. ***Симона Гойард-Фабр*** вважала право тим, що нас оточує, модальністю життя людини. Її філософська редукція дає чистий опис права, а критична редукція описує принципи та основи права.

Неотомісти, зокрема ***Жак Маритен*** (1882–1973 рр.) та інші вважали, що першоджерелом усього буття, зокрема держави й права, є Бог, а всесвіт поєднує два аспекти: духовний і похідний від нього – матеріальний. Як і їхній видатний попередник Фома Аквінський, вони відстоювали позицію, що держава і право є результатом Божого втручання, первинності духовних засад. Носієм природноправового буття є людина.

Герменевтична теорія природного права, розробниками якої вважаються ***Артур Кауфман*** (1923–2001 рр.), ***Ганс Георг Гадамер*** (1900–2002 рр.) та інші, розуміє право як процес, під час якого на основі «живої історичної мови відбувається становлення конкретного історичного права». Поза процесом розуміння не може бути об'єктивної правильності права. Конкретне історичне право не є приписами для виконання судовими й адміністративними органами; навпаки, мовою нормативних актів вони створюють правові форми.

Поль Рикер (1913–2005 рр.) у цьому контексті виокремлює чотири типи суб'єктів: мови (належність до певного лінгвістичного простору), дії (через інститут соціальної комунікації), розповіді (через інститут історії) та відповідальності (власне юридична сфера); якщо один із них завдасть збитків іншому, це спричиняє правову проблему. Поняття «правовий простір» є онтологічною характеристикою правової реальності.

Комунікативна доктрина права була сформована на початку 60-х років XX ст. як герменевтична рефлексія відродження природного права, основні ідеї якої репрезентують насамперед філософи права США та Німеччини, зокрема, згадувані Л. Фуллер, Дж. Фінніс, Р. Дворкін, Дж. Роулз, а також К.-О. Апель та О. Гьофе.

Карл-Отто Апель (нар 1922 р.) уважає, що «перша філософія не є вивченням природи чи сутності речей або сущого (онтологією) і рефлексією над уявленнями чи поняттями свідомості або розуму (теорією пізнання), а є рефлексією над значенням або змістом мовленнєвих висловів (аналізом мови)».

Ніклас Луман (1927–1998 рр.) вважав, що єдиною достовірно соціальною операцією є комунікація; кожна функціональна підсистема відособлюється через кодування комунікацій; суспільство – це насамперед система комунікацій. Оперуючи поняттям «подвійної контингенції», він передбачає наслідок, що ситуативно формується залежно від реалізації комунікації (це не передбачає наперед заданої траєкторії).

Отфрид Гьофе (нар. 1943 р.) обґрунтовує постмодерну концепцію інтеркультурного правового дискурсу, доводить, що правова форма соціального має антропологічний статус. Його постмодерна концепція на новому теоретико-методологічному рівні постає як пост(мета)некласичний формат комунікативно-дискурсивної доктрини сучасної філософії права, що намагається чіткіше сформулювати й обґрунтувати поняття соціальної справедливості, яке стало розмитим і опинилося поза критикою раннього правового комунікативізму.

Теорія комунікації у праві *синтезує її ключові поняття: право на комунікацію; правова комунікація; система комунікативного права; комунікативні механізми правової діяльності; комунікативна природа права; правосвідомісна модель професійної комунікації; протиправні комунікативні бар'єри; правові комісиви; правовий дискурс, комунікативна інтенція тощо.*

Марк ван Хук (нар. 1949 р.) уважає, що людська взаємодія та комунікація відіграють дедалі вищу роль у творенні та легітимації права, задіюючи різноманітні групи учасників у комунікативний процес; водночас аргументується позиція, що правова система має базуватися не на моністичному та ієрархічному підході, а на плюралістичному й комунікативному. Право, власне, є комунікацією.

Анатолій Єрмоленко (нар. 1952 р.) вивчає проблематику соціальної та практичної філософії. На основі концепту комунікативної раціоналізації життєвого світу він здійснив дослідження українського етосу (узагальнених характеристик культури, що виражені в системі її панівних цінностей і норм поведінки), спроєктував шляхи модернізації та ціннісно-нормативної переорієнтації українського суспільства. На засадах дискурсивної етики обстоює пріоритет універсальних етичних норм над партикулярними цінностями локальних життєвих форм.

1.2. СУЧАСНА ФІЛОСОФІЯ ПРАВА

Правовий критицизм як філософсько-правовий напрям трактує право як важливий чинник створення та підтримання різних форм панування одних соціальних груп над іншими. Очевидно, цей напрям виник і утвердився в науці через проблему толерантності, що набула особливої

актуальності у зв'язку із процесом глобалізації, яка зіштовхує релігійні, національні й етнічні ідентичності різних культур і народів. За соціальними сферами буття можна виокремити такі типи толерантності:

– гендерна толерантність – неупереджене ставлення до представників іншої статі, неприпустимість апріорного приписування людині недоліків іншої статі та пропагування ідей про перевагу одної статі над іншою;

– вікова толерантність – неупередженість до апріорних «недоліків» людини, пов'язаних з її віком (може поєднуватися із прийнятою у багатьох культурах повагою до осіб похилого віку);

– освітня толерантність – стосується побутової сфери і не пов'язана з питанням, коли рівень освіти суб'єктів права є вирішальним чинником;

– національна толерантність – ставлення до представників різних націй, здатність не переносити недоліки і негативні дії окремих представників національності на інших людей, ставитися до будь-якої людини з позиції «презумпції національної невинуватості»;

– расова толерантність – відсутність упереджень до представників іншої раси;

– релігійна толерантність – ставлення до догматів різних конфесій, релігійності з боку віруючих і невіруючих, представників різних конфесійних груп;

– географічна толерантність – неупередженість до жителів невеликих або провінційних міст, сіл та інших регіонів з боку столичних жителів і навпаки;

– класова толерантність – терпиме ставлення до представників різних майнових прошарків;

– фізіологічна толерантність – ставлення до хворих, інвалідів, фізично неповноцінних, осіб із зовнішніми недоліками та ін.;

– політична толерантність – ставлення до діяльності різних партій і об'єднань, висловлювань їх членів тощо;

– сексуально орієнтована толерантність – неупередженість щодо осіб з нетрадиційною сексуальною орієнтацією;

– маргінальна толерантність – ставлення до бомжів, жебраків, наркоманів, алкоголіків, ув'язнених та ін.

Усі ці проблеми відтворюються у праві, а отже, й у правових ученнях. Так, відгалуженням правового критицизму є ***правовий фемінізм***, що розглядає право у контексті феміністських ідей (європейські та американські учені Р. Ангер, С. Бем, П. Бурдьє, С. де Бовуар, Н. Бонвілейн, Г. Гоертс, С. Голомбок, М. Кіммел, Л. Колаковський, Дж. Лорбер, Т. Лоретіс, Т. Пейн, М. Піор, Е. Штайн, Дж. П. Якобсен та ін.). Філософське переосмислення принципу рівності, неупередженого ставлення до особи незалежно від статі та формулювання проблеми гендерної рівності, зумовлює початок нового етапу в розвитку прав людини.

Право формує новий категоріальний апарат у сфері гендерної рівності: «тілесність у праві», «стать у праві», «гендер у праві». Ці категорії є взаємозумовленими, однак не тотожними. Тілесність у праві передбачає сприйняття суб'єктів права тілесно уособленими істотами; стать у праві – ознака тілесності суб'єкта права, що полягає у жіночій та чоловічій статевій ідентифікації; гендер у праві – консолідація двох статей у суспільних відносинах, що передбачає можливість реалізувати гендерну роль без обмеження правового статусу, відображає суспільне існування індивіда незалежно від статі у межах правового поля.

Расово орієнтований правовий критицизм найбільш поширений у США, хоча недавнім часом набуває значення і для країн Європи та Азії й має далеко не однозначне розуміння (ідеї переваги не тільки білої раси над іншими, а й навпаки).

Універсалізм і партикуляризм у праві також є предметом наукових дискусій серед філософів права (В. Дудченко, О. Поєдинок та ін.). Усталеному в українській юридичній науці сприйняттю міжнародного права як єдиної системи та цілісного правопорядку (універсалістський або конституційний підхід) протистоїть партикуляристський або плюралістичний підхід, прихильники якого розуміють його як сукупність неміцно пов'язаних між собою підсистем. Універсалісти заперечують існування самодостатніх режимів, наголошуючи на небезпеці фрагментації права; партикуляристи вважають фрагментацію природною і корисною.

Правовий постмодернізм поєднує дослідження, що виходять за межі постулатів західної філософії, яка вважає себе спадкоємницею епохи Просвітництва (це неодноразово згадувані Дж. Остин, Г. Кельзен, Х. Харт, Дж. Роулз, Р. Дворкін та ін.). Основні положення постмодерністів: мова конструює реальність; немає всезагальних засад, на яких базується істинне знання; смисл будь-яких текстів і явищ зумовлений соціально і культурно, однозначно й абсолютного сенсу не існує; поведінка соціального суб'єкта ірраціональна і несвідома; людство не може змінити хід історії; моральні зобов'язанні зумовлені владними відносинами і суспільними традиціями; суспільство органічно єдине, а демократія держави обмежує свободу людини.

Неокласичний прагматизм Сьюзан Хаак у сучасному англо-американському філософсько-правовому дискурсі досліджувала Є. В. Атрашкевич. Вона розглядає актуальні питання епістемологічної проблематики в неопрагматистській та неокласичній прагматистській парадигмах, підкреслює значення ролі культурно-історичних чинників розвитку філософсько-правової думки в межах прагматистської парадигми, аспектів взаємодії правової теорії та філософсько-правового дискурсу із законодавчою та судовою практикою. Дослідниця продемонструвала перспективність концепції неокласичного прагматизму як теоретико-аналітичного підходу

до розв'язання актуальних проблем сучасної правової реальності в Україні. Основні зони тематичних інтересів С. Хаак – динаміка семантичного наповнення правових концептів; багатовимірність правових систем, що включені в масив соціальних взаємодій у правовій сфері; адаптація цих систем до соціокультурної реальності; роль епістемології, логіки та науково-методологічного інструментарію для розвитку правової культури.

Метамодернізм прийшов на зміну постмодерніму на початку XXI ст. (Р. Клер, Е. Гібсон, Т. Тернер, Т. Вермюлен, Р. ван дер Аккер, Е. Корса, Дж. Сурвілло та інші) як новий напрям на позначення «новочасного», «актуального» у всіх сферах досліджень зі змістом без критичного перегляду, але з новими поняттями (що зрозумілі для покоління постміленіалів – народжених у 1995–2012 роках). Йдеться передусім про сфери літератури, філософії, кіно, архітектури, живопису і ще багатьох інших феноменів і дисциплін, зокрема політики та суспільствознавства. «Метамодерний посібник з політики» шведських науковців Д. Гьорца та Е. Фрііса, які друкують свої дослідження під псевдонімом Ганзі Фрайнахт, декларує метамодерн як філософію та погляд на життя, що відповідає цифровізованій, постіндустріальній, глобалізованій епосі. Для філософів права цікаве їхнє зіставлення ідей модерну (віра в науку, прогрес, демократію, меритократичний соціальний порядок і розум людини), постмодерну (критика всіх сфер науки, недовіра до прогресу, акцент на символах і контекстах, мультикультурний порядок і знищення біосфери самою ж людиною) та метамодерну (адаптація політики до світу, який стає дедалі складнішим, унікальна роль людства в екосистемах тощо). Метамодернізм вірить не в «кінцеві сутності» (як-от свідомість, добро, зло, маскулінність, фемінність тощо), а в те, що всі ці феномени є контекстуальними інтерпретаціями, які постали зі зв'язків і порівнянь; що неодмінне право кожної істоти – бути такою, якою вона є; що біологія і фундаментальний життєвий досвід людства будуть змінюватися завдяки науці та технологіям (це називається трансгуманізм – безособове та світське прагнення любити ближнього з радикальним незасудженням).

1.3. РОЗВИТОК І СТАНОВЛЕННЯ ФІЛОСОФІЇ ПРАВА В УКРАЇНІ

Філософсько-правові ідеї українських мислителів формувалися у класичний період розвитку людства (епоха Просвітництва). Основними натоді були ідеї рівноцінності й рівноправності народів, демократизації церкви та свободи совісті, а також відстоювання права України на самовизначення і суверенітет. Особливістю, що вирізняла тогочасну українську філософію права (і загальну філософію), є кардіоцентризм («філософія се-

рця») як філософське обґрунтування глибинної сутності людини, визнання пріоритету внутрішнього світу та волі людини у регулюванні її життя.

При цьому не можна забувати, що українська філософія права формувалася в певних особливих умовах: це, по-перше, своєрідні історичні розломи (перебування сучасної території країни під владою Речі Посполитої, Австро-Угорської та російської імперій; по-друге, постійна боротьба за державну незалежність; по-третє, тривалий контакт із європейськими правовими школами, насамперед польською та німецькою, а також складний державний контекст.

Так, ***на землях, що входили до Речі Посполитої у XVI–XVIII ст. (Галичина і Закарпаття),*** діяло польське право, а одночасно звичаєве та магдебурзьке право окремих міст (найперші: Володимир-Волинський – 1324, Львів – 1356, Галич – 1367, Кам'янець-Подільський – 1374). Тож основними особливостями філософії права того часу були: поєднання місцевих звичаїв і законодавчих норм; акцент на соціальній справедливості та автономії громад; розвиток ідеї про право як інструмент захисту свободи.

На українських землях, що були під владою Австро-Угорської імперії у XVIII–XIX ст. (Галичина і Буковина), було впроваджено централізовану бюрократію, кодифіковане право, державний контроль; освіта і просвітництво впливали на правників. Особливості філософії права того часу – позитивістський підхід; поява ідей соціальної регуляції та державної відповідальності. Українська правова думка в цей час була найтісніше пов'язана з європейськими правовими школами у відстоюванні конституційних ідей.

Землі центральної та східної України у XVIII – на початку XX ст. перебували під впливом російської імперії. Тут панувало імперське право, цензура, російська освітня традиція, обмеження політичних і громадянських свобод. Українська мова і культура зазнавали значних утисків. Особливості філософії права на цих територіях – акцент на позитивному праві як інструменті влади та засобі контролю, обмеження філософських дискусій університетськими та приватними інтелектуальними гуртками, – що загалом контрастувало із західним уявленням про права людини.

Тож українська філософія права зароджувалася та формувалася на стику моральних, культурних і політичних чинників, відображаючи конфлікт формальної державної влади та локальної правосвідомості, водночас завжди була тісно пов'язана з національною боротьбою та державотворенням, акцентуючи на гуманістичній, соціально справедливій і національно орієнтованій природі права.

Григорій Сковорода (1722–1794 рр.), якого називали мандрівним філософом, вважається засновником класичної філософії в Україні. Його концепція «сродної праці» відстоює як основний орієнтир внутрішню волю людини, пропагує ідею моральної автономії особистості та справедливості,

демонструє право як похідну категорію від світу цінностей і змістів людини, а державу – як необхідну форму організації суспільства, що покликана захищати громадян від внутрішніх злочинців і зовнішніх ворогів. «Сродна праця» є моральною основою для функціонування права і держави.

Петро Редькін (1808–1891 рр.) – родом із Сумщини, навчався в університетах у Дерпті та Берліні; професор енциклопедії права, видатний представник лібералізму. Право для нього було «втіленням правди і справедливості через розум і свободу волі». Він розробив концепцію побудови майбутнього кримінального кодексу (уложення), обґрунтував необхідність «ясності, точності й повноти» визначення кожного виду злочину, чіткого формулювання видів покарань і порядку їх виконання. Йому належить концепція трьох способів викладання науки права, які він називав (за ступенями важливості) генетичним, діалектичним і органічним.

Кирило-Мефодіївське товариство (1845–1850-ті рр.), яке було таємним політичним об'єднанням вихованців і співробітників Київського та Харківського університетів, відстоювало ідеї рівноправного співробітництва слов'янських народів (панславізму), національного відродження України, автономізму та народовладдя. Провідні представники – Микола Костомаров, Тарас Шевченко, Георгій Андрузький, Василь Білозерський, Микола Гулак, Пантелеймон Куліш. Братство ставило своїм головним завданням побудову держави на засадах християнської моралі; встановлення демократичних прав і свобод для громадян; створення демократичної конфедерації слов'янських народів (рівних у правах щодо їх національної мови, культури та освіти), очолюваної Україною; знищення царизму і скасування кріпосного права. Кирило-Мефодіївське братство стало самостійним політичним формуванням, яке не підпорядковувалося та ідеологічно не повторювало політичних настанов жодної із загальноросійських суспільних течій.

Памфіл Юркевич (1827–1874 рр.) зробив філософію серця загальнофілософською концепцією. Він вважав саме серце (любов до ближнього, джерелом моралі та права (закону). На його думку, право не може базуватися на засадах евдемонізму (прагнення щастя) та утилітаризму (корисності). Для нього основне завдання філософії права – аналіз основ (засад) права. Оцінка права людиною має здійснюватися не тільки з огляду на позитивне право, а й на внутрішньо сприйняту ідею права.

Михайло Драгоманов (1841–1895 рр.) був прихильником теорії природного права, віддаючи перевагу особі над громадою (державою), хоча не заперечував моральні цінності позитивного права, яке мало закріплювати права людини і громадянина. Обстоював ідею всесвітньої правди, загальної для всіх національностей, водночас націю вважав виявом духовної солідарності людей. Виступав за громадянські свободи, демократію, автономію і права особи. Розвивав концепцію права як механізму соціаль-

ної гармонії та наголошував на людиномірності права. Вважав, що правова культура і освіта – це ключ до демократичного розвитку держави.

Іван Франко (1856–1916 рр.) також вивчав співвідношення особи і громади (нації), надаючи пріоритет останній (національна самостійність – його соціально-політичний ідеал). Призначення права – забезпечувати соціальну справедливість, встановлювати соціальну відповідальність, обстоювати моральний обов'язок, адже право – це система, що регулює суспільні конфлікти гуманним способом. Критично ставився до законів, що суперечать моральним нормам. Призначення держави – об'єднати громади на засадах самоврядування, солідарності та духовної єдності.

Михайло Грушевський (1866–1936 рр.) відстоював ідеї національної державності; віддавав пріоритет правам людини над правами держави й водночас уважав права нації пріоритетними над правами особистості; визнавав людину як самоцінність, насамперед це стосувалося трудівників; розвиток міжнаціональних відносин убачав у дотриманні принципів свободи і суверенітету кожного народу. На основі цього розробив концепцію українського народу, що об'єднаний у національну цілісність психофізичними та культурними чинниками – концепцію історико-правової держави, де право відображає розвиток нації та її державі інститути. Наголошував на праві як засобі державного становлення та національної консолідації як інструменті формування національної ідентичності. На його думку, державна незалежність і правова система взаємопов'язані.

Богдан Кістяківський (1868–1920 рр.) зводить поняття права до чотирьох основних визначень: державно-організаційного (закони держави), соціологічного (правила соціальної солідарності), психологічного (відчуття законності), нормативного (правила зовнішніх відносин між людьми). Розрізняв юридико-догматичне (теоретичне) і юридико-політичне (практичне) поняття права. Його концепція правової держави демонструє правову організацію народу, що наділений ні від чого не залежною владою (людина і держава – поняття взаємодоповнювльні). Розрізняв поняття «суверенітету» (верховенства народу) та «самодержавності народу». Закликав до підвищення рівня правосвідомості народу, що може зміцнити національну солідарність.

Станіслав Дністрянський (1870–1935 рр.) – галицький учений-правник, дослідник у сфері теорії держави і права, філософії права, конституційного, сімейного (за визначенням вченого – родинного) та цивільного права. 1920 року написав проєкт конституції для ЗУНР. Є автором проєкту Конституції Західноукраїнської Народної Республіки та розробником основ правової держави, зокрема республіки як форми правління; заклав основи української політології.

Федір Тарановський (1875–1936 рр.) розробив учення, що поєднувало теоретико-юридичні, історико-правові та філософсько-правові рівні

осмислення правової реальності з домінуванням соціологічного позитивізму й урахуванням психологічного та ейдологічного (ідеалістичного) підходу до права, що загалом демонструвало інтегральний тип праворозуміння. Вбачав цінність права саме в інструменталістському контексті: зміст охоронюваних правом інтересів – не тільки матеріальне благополуччя, а й моральне вдосконалення суспільства. Саме природноправове вчення він вважав основою правосвідомості та політики права, але водночас не завжди придатним для правозастосування.

Сергій Єфремов (1876–1939 рр.) – історик, культуролог, громадський діяч, активний у добу УНР і Гетьманщини, він акцентував на історичній пам'яті, національній ідентичності та праві як культурному явищі; аналізував прав крізь призму колективної свідомості, моральних норм і соціальної пам'яті. Важливий для наступних поколінь українських філософів права тим, що розглядав правову культуру як чинник соціальної згуртованості та національної єдності, насамперед в умовах боротьби за державність.

Дмитро Донцов (1883–1973 рр.) – публіцист і філософ, який підкреслював, що право має відповідати волі нації, її духовним і моральним принципам; вважав, що змінена історична ситуація потребує активної правотворчої позиції. Він був критиком «абстрактних» правових моделей і пропагував активну ціннісно-орієнтовану державність, що розвинулася в подальшому українському державотворенні.

Логіка й особливості української філософії права у контексті національно-визвольної боротьби полягають у поєднанні права та національної ідеї, а також права та моралі; наголошенні на гуманізмі, гідності людини та соціальній справедливості; розкритті державотворчого виміру права.

Українська філософія права у час радянського авторитаризму (1920–1980 роки) мала свої нюанси, які не завжди вдається пояснити світовій спільноті. На всій території СРСР домінувала ідеологія марксизму-ленінізму (причому марксизм трактувався у спотвореному вигляді, адаптованому до потреб партії більшовиків). Право виконувало функції інструменту державної влади та контролю, а не захисту особистих прав громадян. Свобода судової та наукової юридичної думки була обмежена, тож філософія права підпорядковувалася політичній лінії радянської держави.

Особливості філософії права того періоду – виключно позитивістський та авторитарний підхід до розуміння права як засобу державного примусу; голослівне декларування соціальних прав, попри порушення індивідуальних свобод; мінімум критичного мислення та погодження академічних текстів із партійною політикою; пріоритет колективу над особистістю.

Попри таку відверто тоталітарну позицію радянської влади, можна відмітити певні (неочевидні на перший погляд) позитивні моменти: на противагу партійній політиці у мислячому суспільстві формувалася ідея

соціальної справедливості, яка надалі була трансформована у демократичні ідеї; крім того, хоч і під ідеологічним контролем, але розвивалася юридична освіта та поширювалася кодифікаційна практика, а також почала зароджуватися українська історико-правова доктрина.

Петро Недбайло (1907–1974 рр.) досліджував проблеми теорії держави і права, застосування правових норм та юридичних гарантій законності. Приділяв увагу питанням захисту прав людини і на національному, і на міжнародному рівнях. У 1960-70-і розробляв проблеми наукознавства, обґрунтував ідею про необхідність підвищення ролі юридичної науки у розвитку законодавства.

Володимир Корецький (1890–1984 рр.) – це один із провідних українських учених, чиї роботи вплинули на розвиток теорії міжнародного приватного права та міжнародного публічного права. Ввійшов в історію міжнародної юриспруденції як перший член Комісії з прав людини ООН (1949) та член Міжнародного Суду ООН у Гаазі (1961 – 1970). Відіграв вагому роль у формуванні наукової школи з міжнародного права, мав чималий вплив на подальший розвиток юридичної науки в Україні.

Володимир Сокуренко (1921–1994 рр.) досліджував проблеми теорії держави і права, історії української правової та політичної думки; одним із перших у СРСР почав дослідження основ юридичної деонтології. Був розробником основних вимог до професійно-правових обов'язків юриста, аналогічно вимогам до лікаря; розглядав медичну деонтологію з позиції юриста, права і моралі, приділивши основну увагу духовним процесам.

Володимир Кульчицький (1919–2009 рр.) відомий як один із ключових представників історико-правової науки в Україні другої половини XX століття. Його праці присвячені історії держави і права України, формуванню правової свідомості та розумінню українських правових традицій. Основним його внеском у розвиток юриспруденції вважається систематизація та популяризація історії українського права як академічної дисципліни.

Марко Цвік (1924–2011 рр.) обрав предметом наукових досліджень проблеми законотворчості, праворозуміння і значення повторення суспільних відносин для його дослідження, верховенства права і закону в контексті прав людини, розбудови Української держави, поділу влади. Він був одним із засновників теорії соціалістичної демократії. Разом зі своїм учителем Володимиром Сливицьким (1876–1957) і Володимиром Копейчиковим (1923–2002) були засновниками і відомими представниками Харківської школи загальної теорії права та держави. Брав участь у розробленні проєктів Конституції України, низки законопроєктів про вибори і про Конституційний Суд України.

Говорити про філософію права у цей період практично недоречно, бо 1920-ті роки – це період інтенсивного формування української правничої науки з акцентом на історії права та національній правовій традиції;

1930-40-ві – час репресій та ідеологізація науки, що зумовило перериванння національної правничої школи; у 1950-80-ті активно відбувається інституціоналізація галузевих досліджень (міжнародне, цивільне, екологічне право) та формування потужних наукових шкіл, але в межах радянської парадигми. Здебільшого наукову діяльність українських вчених того часу складно відокремити від контексту радянської юридичної науки. Тому «класичних» українських правників-науковців цього періоду найчастіше виокремлюють після здобуття незалежності України у 1991 році.

Українська філософія права періоду демократичного розвитку (1990–2000 роки), зрозуміло, відображала ідею незалежності України, формування демократичного конституційного ладу й відповідних державних і суспільних інституцій, починала відроджувати орієнтацію на європейські та міжнародні стандарти захисту й гарантування прав людини.

Тож особливостями філософії права цього періоду стали відновлення гуманістичної парадигми права, яка знову розглядала право як засіб захисту свободи і гідності людини; прагнення інтегрувати українську правову традицію з європейським контекстом і активне обговорення в академічних спільнотах світових стандартів; розвиток правової держави, незалежного суду й реального захисту громадянських прав. Це сприяло переходу від авторитарної моделі державотворення і правотворчості до демократичної, а для філософів права – від формального аналізу норм права до критичного осмислення законів і соціально-правових цінностей.

1990–2000 роки – період відродження філософії права в Україні. Зокрема, це стосується висвітлення фундаментальних і методологічних проблем права. Цей час відзначився початком публікацій, відкритих лекцій та академічних дискусій, які поєднували класичні філософські концепції з проблематикою переходу до правової держави. Філософія права стала пов'язуватися не лише з абстрактними поняттями, а й конкретними практичними питаннями державно-правового розвитку (конституційна демократія, права людини, верховенство права, правова культура тощо). У цей період формувалися перші українські наукові школи з філософії права як самостійної наукової дисципліни; розширювалася тематика досліджень від прав людини до правової культури, легітимності та демократичних цінностей; наукові розвідки українців виходили на міжнародний рівень.

Сергій Кримський (1930–2010 рр.) досліджував гуманістичні й етичні виміри буття. Розробляв засади перетворення знання (динаміки теорій), прийоми витлумачення (як операції зворотної абстракції), принципи духовності («етичної гідності істини», «третьої правди», «інтелектуальної рішучості»).

Мирослав Попович (1930–2018 рр.), будучи «чистим» філософом, все-таки аналізував культурно-історичні засади права та роль інтелектуальних традицій у розвитку державності.

Петро Рабінович (1936–2023 рр.) – один із засновників сучасної української філософсько-правової школи у Львові, акцентував на праві людини. Він одним із перших системно обґрунтував, що права людини є первинними щодо держави, а не похідними від неї (що було характерно для радянської доктрини). Активно інтегрував у національну філософію права: ідеї природного права, верховенства права, аксіологічний підхід до права.

Микола Козюбра (1937–2025 рр.) брав участь у розробці проєктів Декларації про державний суверенітет України та Конституції України, вважається одним із теоретичних архітекторів українського конституціоналізму. Він увів у національний дискурс змістове розуміння верховенства права. Поєднав філософію права з реальною судовою практикою.

Ці й інші мислителі якраз і сформувати ***основні філософсько-правові доктрини в Україні найновітнішого часу (2000–2026 рр.).*** Зазначений період характеризується відродженням і становленням філософії права як самостійної галузі знань, увага науковців зосереджується на сутності права (онтологія), його сенсі та цінностях (аксіологія), співвідношенні з мораллю та законом (етика), а також досліджуються нові виклики (антропологія права, цифрова юстиція), інтегруючи світовий досвід у контексті євроінтеграції України та правового державотворення. Вивчається різниця між позитивним правом (законом) та ідеєю права, що є в основі справедливості, а також філософські засади правотворчості та правозастосування. Зростає інтерес до людини як суб'єкта права з її новітніми біоетичними проблемами; досліджується правова свідомість, правова культура та її вплив на суспільство, а також вплив новітніх технологій, зокрема штучного інтелекту, на право. При цьому використовуються класичні філософські методи (діалектика, гносеологія, герменевтика, праксеологія) та сучасні міждисциплінарні підходи, що відповідають світовим тенденціям (семіотика, соматика, нейронауки, біотехнології, генетика, кібернетика, штучний інтелект, трансгуманізм тощо). Актуальними стають питання філософії права в умовах гібридних загроз, цифровізації, євроінтеграції та формування нової ідентичності правової системи України в умовах війни.

Загалом історія філософсько-правової думки в Україні демонструє, що право завжди перебувало в напрузі між владою і свободою, порядком і справедливістю. Розуміння цієї історії формує юриста, здатного не лише застосовувати норми, а й критично мислити про право.

Процес плинної наступності права, що реалізується у функціонуванні правової системи з урахуванням зовнішніх і внутрішніх політичних чинників, у сучасній Україні характеризується такою властивістю, як дискретність (переривчастість, на противагу соціально бажаній неперервності). Це зумовлена розвитком суспільства зміна традицій, акцентів або припинення звичного правового регулювання суспільного життя в умовах війни.

Дискретність права виявляється у транзитивності більшості соціальних інститутів, цінностей і норм, що зумовлює виникнення нових соціальних структур і змін в організації управління суспільством. Наразі *українському суспільству характерні майже всі ознаки транзитивності*: трансформація соціальних інститутів і їх невідповідність реальним суспільним потребам; соціальна фрустрація та маргіналізація населення й водночас зростання його соціальної активності; руйнування старих соціальних бар'єрів і виникнення нових; зміни ідентичності індивіда, системи цінностей, нормативного регулювання та організації управління суспільством.

Список використаних джерел

1. Антологія української юридичної думки: В 6-ти т. / Ю. С. Шемшученко (заг. ред.), В. Д. Бабкін (упоряд.), І. Б. Усенко (відп. ред.). Т. 1: Загальна теорія держави і права, філософія та енциклопедія права. Київ : Юридична книга, 2002. 568 с.
2. Антологія правничої думки в Галичині (1889–1900) / за заг. ред. М. М. Цимбалюка; укл. : А. С. Токарська, О. В. Грищук, М. М. Цимбалюк. Львів : ЛьвДУВС, 2013. Т. 1. 408 с.; Антологія правничої думки в Галичині (1901-1939) / укл. : А.С. Токарська. Львів : ЛьвДУВС, 2017. Т. 2. 420 с.
3. Атрашкевич Є. В. Неокласичний прагматизм Сьюзан Хаак у сучасному англо-американському філософсько-правовому дискурсі : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юридичних наук : спец. 12.00.12 «Філософія права». Одеса, 2016. 21 с.
4. Бачинін В., Панов М. Філософія права : підруч. для юрид. спец. вищих навч. закладів освіти. Київ : Ін Юре, 2002. 472 с.
5. Велика українська юридична енциклопедія: у 20 т. Т. 2: Філософія права / редкол.: С. І. Максимов (голова) та ін. Харків : Право, 2017. 1128 с.
6. Вовк В. М. Римське право як феномен правової дійсності : дис. … д-ра. юрид. наук : 12.00.12. Київ, 2011. 443 с.
7. Вовкович У. В. Становлення та розвиток філософсько-правових ідей в Галичині (сер. XIX–XX ст.ст.) : дис. … канд. юрид наук : 12.00.12. Львів, 2018. 214 с.
8. Геґель Г.В.Ф. Основи філософії права, або Природне право і державознавство. Київ : Юніверс, 2000. 330 с.
9. Гарман Г. Хвилі та каміння: про фундаментальну природу реальності / пер. з англ. Р. Черевко, Б. Передерій. Львів : Контур, 2025. 496 с.
10. Історія філософії. Словник / за заг. ред. В. І. Ярошовця. Київ : Знання України, 2006. 1200 с.
11. Кузнєцов В. І. Філософія права. Історія та сучасність : навч. посіб. Київ : ВД «Стилос»; ПЦ «Фоліант», 2003. 382 с.
12. Кузьменко В. В., Наливайко Л. Р., Обушенко О. М. та ін. Історія Західної філософії в контексті вчень про етику обов'язку, державу і право (Антич-

ність – друга половина XIX століття): навч. посіб. / за заг. ред. В. В Кузьменка. Київ : Хай-Тек Прес, 2013. 360 с.
13. Нестлєєв М. Метамодернім: між застарілою іронією і новою щирістю. Київ : Темпора, 2026. 312 с.
14. Петрова Л. В. Нариси з філософії права : навч. посіб. Харків, 1995. 258 с.
15. Сливка С. С. Філософія права : навч. посібник. Львів : ЛьвДУВС, 2010. 264 с.
16. Стародубська М. Як зрозуміти українців: кроскультурний погляд. Харків : Віват, 2024. 400 с.
17. Сучасна правова енциклопедія / О. В. Зайчук, О. Д. Крупчан, В. С. Ковальський та ін. ; за заг. ред. О. В. Зайчука. 3-тє вид., перероб і допов. Київ : Юрінком Інтер, 2015. 408 с.
18. Тойнбі А. Дослідження історії: У 2-х т.; пер. з англ. В. Шовкуна. Т. 1. Київ : Основи, 1995. 614 с.
19. Тойнбі А. Дослідження історії: У 2-х т. ; пер. з англ. В. Митрофанова, П. Таращука. Київ : Основи, 1995. Т. 2. 406 с.
20. Філософія. Курс лекцій: навч. посіб. / 3-тє вид., перероб. і допов. Львів : Магнолія плюс, 2005. 506 с.
21. Філософія : навч. посіб. / В. С. Бліхар, М. П. Гетьманчук, Н. В. Гайворонок та ін. ; за ред. М. П. Гетьманчука. Львів : ЛьвДУВС, 2010. 343 с.
22. Філософія : навч. посібник / Л. Туберський, І. Надольний, В. Андрущенко та ін. ; за ред. І. Надольного. 2-ге вид., випр. Київ : Вікар, 2001. 516 с.
23. Філософія : навч. посіб. для студ. ВНЗ / С. П. Щерба, В. К. Щедрін, О. А. Заглада ; за заг. ред. С. П. Щерби. Київ : МАУП, 2004. 216 с.
24. Філософія : підручник / І. В. Бичко, І. В. Бойченко, В. Г. Табачковський та ін.; 2-ге вид., стереотип. Київ : Либідь, 2002. 408 с.
25. Філософія / ред. М. Горлач, В. Кремень. Харків : Фоліо, 2001. 400 с.
26. Філософія права: антологія / за ред. Дж. Фейнберга, Дж. Коулмена ; пер. з англ. П. Таращук. Київ : Основи, 2007. 1256 с.
27. Філософія права / за ред. О. Г. Данильяна. Харків : Право, 2014. 208 с.
28. Філософія права : навч. посіб. / за заг. ред. П. М. Рабіновича. Львів : Юр. ф-т ЛНУ ім. І. Франка, 2005. 332 с.
29. Філософія права : навч. посіб. / О. О. Бандура, С. А. Бублик, М. Л. Заінчковський та ін. ; за заг. ред. М. В. Костицького та Б. Ф. Чміля. Київ : Юрінком Інтер, 2000. 336 с.
30. Філософсько-правове дослідження впливу християнських засад суспільства на правову систему України : монографія / за заг. ред. М. М. Косьмія. Івано-Франківськ : Симфонія форте, 2017. 339 с.
31. Шкода В. В. Вступ до правової філософії : підручник. Харків : Фоліо, 1997. 223 с.

Тема 2

ПРОБЛЕМИ ВИЗНАЧЕННЯ ПРЕДМЕТА ФІЛОСОФІЇ ПРАВА ТА ЗАВДАННЯ ФІЛОСОФСЬКО-ПРАВОВИХ ДОСЛІДЖЕНЬ

Мета: розкрити сутність і проблеми визначення предмета філософії права.

Інформаційний обсяг: Об'єктово-предметна визначеність філософії права. Право як об'єкт філософського аналізу. Філософсько-правова рефлексія світу. Специфіка філософського підходу до праворозуміння. Статус і пізнавальні можливості філософії права. Структура і функції філософії права.

Теми рефератів, доповідей, повідомлень:

1. Предмет вивчення філософії права.
2. Філософія права та її наукове та суспільне призначення.
3. Особливості філософського осмислення права.
4. Світоглядні імплікації юриспруденції.
5. Філософія права як ідея права.
6. Філософія права як анатомія права.
7. Типи обґрунтування права.
8. Філософська інтерпретація смислу, призначення і логіки права.
9. Поняття філософсько-правової традиції.
10. Енциклопедія філософських наук.

Формулювання проблеми. Визначити предмет навчальної дисципліни важливо для того, щоб виокремити його з об'єкта вивчення, в цьому випадку – з права як родової субстанції виокремити видову, сутнісну ознаку, а саме – те, що характерне філософії права.

Отже, відправними для визначення предмета філософії права є філософські категорії буття та свідомості. Однак ці категорії стосуються об'єкта, тобто самого права, звідси висновок, що предметом філософії права є співвідношення правобуття та правосвідомості. Досі у філософії права цей предмет підмінювався співвідношенням права та закону, що має бути проблематикою предмета вивчення іншої науки – теорії держави та права.

Оскільки питання правосвідомості, тобто гносеології та методології права, певною мірою розроблені, а проблеми онтології (правобуття) і надалі є однією з найактуальніших проблем філософії права, насамперед серцевини правобуття – правовідносин, то цей матеріал становить основу загального змісту посібника.

2.1. ОБ'ЄКТОВО-ПРЕДМЕТНА ВИЗНАЧЕНІСТЬ ФІЛОСОФІЇ ПРАВА

Те, що філософія права є наукою, сумніву не підлягає, бо філософсько-правова традиція характерна генезі історії науки ще від Геґеля, який розглядав філософію права як суто філософську дисципліну (складову «енциклопедії філософських наук»), предметом якої є «ідея права». Зокрема, він пише: «Наука про право є істиною філософії. Тому вона повинна розвинути з поняття ідею, що є розумом предмета, або, що те ж саме, як спостерігати власний іманентний розвиток самого предмета» [2, с. 60]. І на сучасному етапі у науковому арсеналі вона зайняла своє місце як складова духовної культури людства. Але уявлення про предмет філософії права змінюються, і сьогодні немає однозначного його розуміння.

Очевидно, причина в тому, що здебільшого цей серйозний предмет дослідження підмінюють наукоподібними проблемами. Наприклад: що виникає раніше, злочин чи покарання? Чому держава взяла на себе місію покарання? І так далі. На нашу думку, навряд чи можна так ставити питання. Адже у філософії так зване основне питання про первинність / вторинність матерії та свідомості остаточно знято як софістичне. А щодо функціональності держави у покаранні злочинців, то вона не сама бере на себе ці функції, ними її наділяє суспільство відповідно до її природи як регулятора суспільних відносин.

Доцільно чітко виокремити феномен права як об'єкт філософії права. Але таким же об'єктом вивчення феномен права є і для інших наук – теорії держави та права, соціології, кримінології тощо. Тож для нас важливо встановити, що саме в цьому об'єкті вивчає власне філософія права.

У пошуках істини щодо предмета філософії права сьогодні знаходяться представники української школи філософії права. І, як у будь-якому пошуку, тут міститься значне розходження в поглядах. Окремі з них взагалі вважають, що юриспруденції не потрібна ніяка філософія права як явище безпредметне, а юриспруденція є сама собою методологія. Так, на думку К. Жоля: «... філософія права, що апелює до філософського світогляду як істинної основи юридичної науки, не в змозі служити корисною підмогою сучасній юриспруденції, що, крім того, володіє, як і будь-яка інша зріла наука, власним юридичним світоглядом» [4, с. 83]. Це традиційний погляд чистого позитивізму, що відкидає філософію як загальний світогляд і, відповідно, як всезагальну методологічну парадигму.

Але з цим звичайно погодитися не можна, оскільки тритисячолітня практика існування науки і окремих її галузей свідчить, що роль загальної наукової методології завжди виконувала і виконує філософія, бо однією з її сутнісних характеристик є монополія на найбільш загальне знання, на відміну від інших галузей науки і форм суспільної свідомості. І зовсім не то-

му, що філософія претендує на роль матері наук (ця натурфілософська точка зору вже давно спростована практикою), а тому, що вона існує не лише в науковій іпостасі, а як «форма суспільної свідомості є найбільш загальним світоглядним орієнтиром пізнання та діяльності, єдиним всезагальним способом рефлексії людської свідомості над всією реальністю (навіть над тим, що є ірреальним, віртуальним).

Цікавою є гіпотеза А. Козловського про філософію права «як самосвідомість нації» [5, с. 12], хоча в такому випадку виникає питання про конкретизацію предмета філософії права і навіть уточнення сутності права взагалі. Бо право, його сутнісні характеристики формуються у людському суспільстві задовго до виникнення держави, нації, національності тощо; крім того, воно (право) ніякою національною самосвідомістю не володіє.

П. Рабінович уважає, що якщо саме філософія покладає на себе місію визначати: що є право або, інакше кажучи, яке явище відображається зазначеним терміно-поняттям, то скільки існувало й існує різних «філософій», стільки було й буде неоднозначних праворозумінь. А тоді, отже, проблема змістовної, неформальної уніфікації предмета філософії права може видатися принципово нерозв'язуваною. Предметом науки філософії права він називає найзагальніші (гранично загальні) об'єктивні закономірності виникнення, структури й функціонування того явища, яке відображається терміно-поняттям «право». А сама ця наука становить, відповідно, систему знань про такі закономірності [15].

В. Шкода зазначає, що правова філософія має зрозуміти підвалини права, що кореняться в глибинах культури, а ширше – зрозуміти людину завдяки розумінню права [23].

Діаметрально протилежною є точка зору багатьох фахівців із філософії права, які не тільки не відмовляють їй у праві на існування, а навпаки, відстоюють необхідність підвищення її ролі як світоглядно-методологічного орієнтиру всіх галузей правових знань. Так, М. Костицький пише: «Філософія права як самостійна наука відповідає тим вимогам, які стоять перед будь-якою наукою. Вона виступає формою знань про право в культурі, є системою понять про правові явища, закономірності виникнення і розвитку права, зв'язок його проявів із людським суспільством, має на меті пізнання з допомогою певних методів суті і проявів права» [19]. Отже, перше, на що звертаємо увагу, це те, що філософія права є найвищим ступенем осмислення права, за якого виявляються історія становлення права, його внутрішня логіка, визначення того, чим право є в житті людства, конкретного народу, прояв права в людському бутті.

Водночас автори виходять із політико-правової практики України. На думку Ю. Шемшученка: «Здійснювана нині в Україні політична реформа вимагає глибокого філософського осмислення складних суспільних проце-

сів, які відбуваються в країні. Це стосується, зокрема, підвищення соціальної ролі права у регулюванні суспільних відносин. Ідеться про нові підходи до визначення самого поняття права і механізмів його ефективної реалізації. Для цього потрібна відповідна методологічна основа. На наш погляд, такою основою має стати філософія права, як синтетична наука світоглядного характеру. Філософія права покликана осмислювати сенс права в його цілісності й водночас ефективності впливу права на людину та її розвиток. Теорія права – це теорія загального юридичного предмета, її призначення має полягати як у перенесенні результатів вивчення правових явищ з філософського рівня на рівень конкретного розкриття об'єктивної суті цих суспільних явищ, їхніх властивостей, внутрішніх зв'язків і суперечностей, так і в самостійному специфічному пізнанні реалій правового життя. Теорія права здатна досягнути фундаментальної значущості для людського буття, якщо у здійсненні такої мети буде пов'язана з філософією права, котра вивчає правову реальність в цілому» [22].

Дуже образно, але водночас влучно відстоює необхідність філософсько-правового світогляду Л. Петрова: філософія права виявляє за мінливими юридичними явищами вічну ідею права, котра розкривається розумом людини; природне право є «правом розуму» або «розумним право», а оскільки розум є здобутком філософії, то його можна називати «філософським правом», природне право є внутрішньою, смисловою сутністю позитивного права [12, с. 167].

Усі наведені автори схиляються до того, що філософія розглядає право в межах свого категоріального апарату: сутність, зміст, необхідність тощо. Тому можна дійти висновку, що очевидно предметом філософії права є діалектика всіх його складових: співвідношення права і закону, правосвідомості та правобуття, правової ідеології і правової психології, галузей та інститутів права, свободи, рівності та справедливості. Такий висновок відповідає і геґелівському розумінню діалектики як «рушійної душі» будь-якого наукового пізнання.

Незважаючи на різнополюсність підходів щодо предмета вивчення філософії права, однозначно визнаним є те, що філософія права – самостійна галузь міждисциплінарного знання філософії та юриспруденції. Вона вивчає зміст права, його сутність, цінність, роль і призначення у житті людини, суспільства, держави. Тобто однозначно, об'єктом вивчення цієї наукової галузі є право.

Щодо предмета філософії права окреслилася низка проблемних моментів, які створили предметне коло цієї науки. На законодавчому рівні встановлено паспорт наукової спеціальності філософії права, що визначає її як галузь юридичних наук, яка досліджує філософські інтерпретації смислу, призначення та логіки права, розкриває фундаментальні основи його обґрунтування, що виявляються в онтологічній, епістемологічній, аксіоло-

гічній, антропологічній, праксеологічній проблематиці, розглядає світоглядні аспекти взаємозв'язку права та держави, виявляє філософські засади міжнародного права та галузевих юридичних дисциплін, визначає соціокультурні тенденції розвитку права.

Дослідження права – не єдиний напрям, яким займається філософія права. Крім філософського осмислення права, юриспруденції, підходів до праворозуміння тощо, філософія права охоплює й інші напрями досліджень, зокрема, такі:

– історія світової та вітчизняної філософсько-правової думки, історичні парадигми філософії права як підґрунтя сучасних філософсько-правових концепцій, філософія права в українській культурі, філософсько-правова традиція та право, специфіка сучасного філософсько-правового дискурсу;

– онтологічний вимір права: право як особлива реальність, розмаїття форм буття права, статика та динаміка правової реальності, атрибути права, співвідношення права та моралі, мета і сеанс права, функції права, умови реалізації права;

– антропологічна парадигма права: різновиди антропології права, антропологічні властивості права, людина у праві, філософія прав і свобод людини, інтерсуб'єктивність у праві;

– ціннісні основи права: правова аксіологія, право як спосіб буття цінностей, структура і різновиди правових цінностей, співвідношення правових і моральних цінностей, правосвідомість як ціннісний компонент світогляду;

– філософські проблеми пізнання в праві: історичні концепції правового пізнання, світоглядно-методологічні традиції й інновації у правовому пізнанні, методологія права, рівні, принципи та моделі правового пізнання, гносеологічні принципи права, герменевтика права, істина у праві, логіка права;

– співвідношення правової культури особи та суспільства, національне й універсальне у праві, право як комунікація, правовий менталітет;

– філософські аспекти взаємозв'язку права, держави та суспільства, генеза ідеї правової та соціальної держави, філософсько-правовий вимір влади;

– філософські проблеми галузевих юридичних наук: філософія права власності та договірно-правових відносин, філософія міжнародного права та міжнародно-правових відносин;

– філософський вимір юридичної практики: філософія правосуддя, філософія реалізації та застосування права, морально-правові колізії у професійній діяльності юриста, філософія юридичної освіти та правового виховання.

2.2. ПРАВО ЯК ОБ'ЄКТ ФІЛОСОФСЬКОГО АНАЛІЗУ

Основним об'єктом філософії права є право як соціальний інститут. Дискусійним, як і раніше, залишається визначення обсягу питань (проблем), які повинна розглядати в цьому об'єкті саме філософія права. Навіть з формально логічної точки зору зрозуміло, що ці проблеми не можуть бути суто правовими, вони одночасно є проблемами й філософськими.

Оскільки основним світоглядним питанням філософії є співвідношення людини та світу, точніше, з наукових позицій – свідомості і буття, то право постає одним із тих феноменів, яке поєднує ці елементи. Тобто його основними складовими є правовідносини («буття права») і правосвідомість. Коли йдеться про право як об'єкт філософсько-правового аналізу, перше питання, яке треба розглянути, це питання про сутність права. І хоча визначень поняття «право» існує чимало, однозначного підходу немає.

Найбільш влучним, на нашу думку, є визначення В. Мадіссона, який вважає, що «буття права – це якісно визначене буття формальної рівності, яке має сенс лише як рівність вільних членів суспільства, і з огляду на це є ідентичним справедливості. Тому співвідношення буття та існування права, його сутності та правових явищ – це по суті співвідношення принципу формальної рівності та форм її здійснення. І до цих форм належать усі феномени з правовою якістю: правові закони, правові норми, правові суб'єкти, правові об'єкти, правова свідомість, правові відносини, правова процедура, правове рішення тощо» [8, с. 29]. Пояснюється це, з одного боку, складністю та багатоаспектністю самого феномена права, тому й визначають поняття права залежно від його окремого прояву. З іншого боку, більшість авторів не завжди дотримуються законів формальної логіки у визначенні права, вкладаючи в це поняття несуттєві, вторинні риси.

У безпеко-забезпечувальному контексті слід розглядати сутнісні характеристики права, а також такі, наприклад, як більш консервативний характер, порівняльно з іншими соціальними інститутами, спрямованість на забезпечення порядку, організованості тощо. Тоді вищенаведена дихотомія зовнішньої та внутрішньої морально-правової необхідності стає відносною і навіть умовною. Абсолютною видається подальша генеза права від зовні необхідного інституту примусу до внутрішньої потреби в поведінці людини.

Варто проаналізувати найбільш поширені методологічні підходи до з'ясування сутності права. Так, щодо суб'єкт-об'єктних підходів до визначення сутності права для філософсько-правових концепцій права його розуміють як об'єктивну правову сутність (право як сутність) і суб'єктивне правове явище (право як явище).

Науковці (фактично за К. Марксом) визначають три рівні сутності права. Тут право – це зведена в закон і матеріально детермінована воля

панівних класів (сутність першого порядку). Рівний і справедливий в даних історичних умовах масштаб свободи є сутністю права другого порядку. Відносини власності, привласнення речей (інших соціальних благ) в умовах обміну мають правову природу і через це виявляються третьою сутністю права [див: 10].

Цим самим в розуміння права вноситься деяка плутанина. По-перше, категорії об'єктивного та суб'єктивного не можна розривати, бо вони діють лише в тісному взаємозв'язку. Це ж стосується і феномена права, який є одночасно і об'єктивним, і суб'єктивним явищем. І саме ця єдність об'єктивного та суб'єктивного в праві й визначає його сутність, а саме – як вольового чинника. Тобто право, як воля, є одночасно і об'єктивним і суб'єктивним за своєю сутністю. Різниця між об'єктивною та суб'єктивною компонентою в сутності права – це різниця між змістом і формою. Зміст будь-якого правового явища завжди об'єктивний, бо втілює правові відносини, а вони завжди мають об'єктивну природу. Форма ж прояву цих відносин, наприклад, у правових вчинках завжди суб'єктивна, бо пов'язана зі суб'єктом – конкретним носієм цих відносин. Тому ототожнювати сутність права лише з об'єктивним аспектом, а вияви цієї сутності – зі суб'єктивним, як бачимо, алогічно і неправильно.

Інша річ, коли йдеться про прояви сутності права. Заявити, що ці прояви мають лише суб'єктивну природу, на відміну від об'єктивної сутності, також, на наш погляд, неправомірно. Бо прояви сутності права, і передусім у правових відносинах, правовій поведінці, а також правосвідомості, є знову ж таки суб'єктивними лише за формою, а за змістом мають об'єктивну природу. Наприклад, факт злочину – це єдність об'єктивного складу та суб'єктивної поведінки. Але цей склад і ця поведінка мають місце у сутності злочину.

Тобто дві пари діалектичних категорій (об'єктивне та суб'єктивне), методологічно важливих для визначення сутності права, не слід ототожнювати, оскільки об'єктивне не рівнозначне сутності, як суб'єктивне не адекватне її виявам. В тому числі вважати позитивне право (закон) суто суб'єктивним, залежним від волі та думки законодавця, офіційної влади неправомірно, бо будь-який закон є не що інше, як «об'єктивний необхідний, повторюваний зв'язок між явищами», а правові норми – як форми прояву закону, є об'єктивними й водночас набувають і суб'єктивного характеру, насамперед як опосередковані правосвідомістю.

Другий пласт проблем, який є предметом філософії права – це змістова характеристика права. Одразу зазначимо, що зміст права – це не лише і не стільки сукупність елементів, що складають його структуру, скільки діяльність (спосіб поведінки) його компонентів. Розкриття змісту права пов'язане, на нашу думку, з відповіддю на питання, чи має право за своїм походженням соціальний характер (прихильники концепцій «природного права» та лібертарно-юридичної теорії) чи державницький характер (етатисти).

Сьогодні більшою мірою поширені концепції, що абсолютизують роль держави у виникненні та функціонуванні правових інститутів. І навіть походження права кваліфікується як породження держави. Але ці твердження викликають сумнів. Бо, по-перше, як зазначалося вище, т. зв. родове право виникло задовго до появи держави та існувало тисячі років; по-друге, ідеалізація сучасної держави як суб'єкта правовідносин спричинила т. зв. «правову тиранію» як реакцію суспільства на це «одержавлення» права. Очевидно, що в цих концепціях, як і загалом у дослідженнях із цього приводу, не завжди чітко розводяться різні суб'єкти правовідносин: держава, з усіма її інституціями як свідомий політичний носій правової реальності (законодавець) і несвідомий стихійний носій (людина, спільнота).

Питання стоїть так: який із цих чинників є пріоритетним суб'єктом правовідносин? Без сумніву, людина, якій повинна служити держава. І не випадково права людини (особи) є першим пріоритетом принципу верховенства права. В цьому, власне, і втілюється гуманістична природа права. Що ж стосується держави, то фактичний визначальний суб'єкт правовідносин – людина – доручає державі реалізувати цю гуманістичну функцію.

Отже, право за своїм змістом є феноменом невичерпним. Всю його різноманітність і глибину звичайно навіть філософія права не може розкрити. Її функція – озброїти юристів змістовим методологічним підходом для їх вирішення.

2.3. ФІЛОСОФСЬКО-ПРАВОВА РЕФЛЕКСІЯ СВІТУ

Є декілька обґрунтувань необхідності існування філософії права, із-поміж яких основними є два. Історичне обґрунтування необхідності існування філософії права основується на тому неспростовному факті, що ці проблеми завжди хвилювали людство протягом всього його існування. Актуальне обґрунтування філософії права ґрунтується на виявленні такої сторони права, пізнання якої можливе тільки за допомогою філософського підходу.

Подібно, як у людині розрізняють фізичне тіло і душу (дух), так у всіх культурних (людських) феноменах можна виявити предметну форму і духовно-ідеальну сутність. У праві також є предметна і духовна сторони, які називаємо «позитивне право» і «природне право» (що доволі вдало відтворює сутнісну структуру цього явища).

Під позитивним правом розуміють чинну систему правових норм, відносин і судових рішень. Під природним правом зазвичай мають на увазі ідеальні першооснови права, де «ідеальність» виявляється в тому, що воно: по-

перше, існує у свідомості (правосвідомості) як суспільна установка; по-друге, є ідеалом, тобто формою належного у відносинах між людьми. Крім того, природне право визначає вихідні принципи, на основі яких приймаються (принаймні мають прийматися) чинні правові норми і відбувається їх оцінка. Звідси можна зробити висновок, що право як сфера людської діяльності є одним із пріоритетних предметів вивчення філософії. Фундаментальні проблеми права, такі, як справедливість, свобода і рівність, провина і відповідальність та інші, є одночасно і найважливішими філософськими проблемами, а їх вирішення пов'язане з вирішенням основних філософських питань про сутність людини і сенс її життя, з онтологічною структурою світу і способами його пізнання. Право є певною своєрідною «філософією у практиці», відповідно, «філософією в теорії» є власне філософія права.

Аксіомою, вихідним пунктом юриспруденції як окремої науки є положення про те, що право є породженням волі суб'єкта державної влади, що детермінує виконання вимог, які містяться у його нормах. Це положення демонструє не що інше, як вираження сутності позитивного права. Але осягти дійсний зміст правових явищ можна лише за межами цієї аксіоми, тобто намагаючись знайти її першопричини. Тому і вважається, що предметом філософії права є неюридичні (граничні) основи права, що в трактуванні деяких авторів справедливо розкриваються як пізнавальні, ціннісні, соціальні й антропологічні засади права. Теорія ж права є здебільшого вченням про чинне право з конкретними прикладами функціонування його окремих галузей, інститутів, норм. Філософія права послуговується понятійним апаратом теорії права (скажімо, такими як: закон, правовідносини, суб'єкт права, правовий обов'язок, суб'єктивне право, зобов'язання, відповідальність та інші), але водночас має і власні категорії (такі як: ідея, зміст, мета права, справедливість, воля, рівність, визнання, автономія особистості, права людини та інші).

Найбільш влучним є твердження, що філософія права вивчає «світ права» («правову реальність» як філософський аналог поняття «правова система» з усією сукупністю правових феноменів), його цілісність, змістовий аспект.

Розходження у методах між філософським осмисленням права і його науковим пізнанням є у сфері семантичного (тобто значеннєвого) і функціонального розрізнення «пояснення» і «розуміння». Юриспруденція, вивчаючи закономірності функціонування чинного права, описує право таким, яким воно є, а філософія права таким, яким воно повинно бути. На основі цієї ідеальної правової норми і відбувається оцінка філософією права наявної правової реальності. Причому важливо підкреслити, що філософія права не просто прагне пояснити правову реальність, а прагне зрозуміти цю реальність.

Рефлексія (від лат. reflexio – відображення) у сучасному гуманітарному знанні розуміється як аналіз власних думок і переживань; мірку-

вання, повне сумнівів і вагань. Окремі науки, зокрема юриспруденція, за своїм методом догматичні, тобто не займаються критичною перевіркою своїх основ, філософія ж за своєю природою критична, вона постійно оцінює свої підстави. Така оцінка і формує філософську рефлексію.

Рефлексія є обов'язковим елементом філософсько-правового пізнання. Власне саморефлексивний характер філософії права зумовлює те, що проблема її предмета виявляється одним із центральних питань цієї науки. Рефлексія засад права і держави передбачає критичний аналіз і дискурс, що вважаються основними прийомами методу сучасної філософії і філософії права зокрема.

З огляду на це можна стверджувати, що філософія права – це філософське вчення про право та правові явища, дає відповіді на запитання, які виникають у правовій сфері за допомогою методів філософії. Її предметом є насамперед виявлення сутності та змісту права, а також обґрунтування його розуміння. Це визначення не охоплює всього різноманіття проблем філософії права, але дає змогу зосередитися на її стрижневій ідеї, пов'язаній з уявленням про право як спосіб людського буття.

Висловлюючись щодо проблематики філософії права, зазначимо, що її основним предметом є питання співвідношення правосвідомості та правобуття.

Автори (М. Костицький, Б. Чміль, В. Бачинін та ін.), які цим основним питанням вважають співвідношення права та закону, на нашу думку, помиляються, оскільки ця проблема є питанням теорії держави і права, тобто іншого теоретичного рівня.

Ця проблема дійсно важлива, але вона має розглядатися в межах державно-правових категорій (типології держав, системи права, системи норм, обов'язкових для виконання тощо), які і дають змогу розкрити це співвідношення.

2.4. СПЕЦИФІКА ФІЛОСОФСЬКОГО ПІДХОДУ ДО ПРАВОРОЗУМІННЯ

Давньокитайський філософ Лао-цзи стверджував, що сутність глиняного глечика полягає аж ніяк не у глині. Глина – це тільки матеріальна частина глечика. Сутність же створюється порожнечею усередині нього і точками дотику глини з порожнечею. Так і наука про право складається не тільки зі знань про нього. Її сутність визначається тими точками, де знання зіштовхується з незнанням.

Право в різних культурах, в різних епохах сприймалося, трактувалося, розумілося по-різному. Для народів, що входять у сім'ю загального пра-

ва, право визначається як сукупність загальних принципів, які адекватно відображають основні життєві потреби та інтереси людей і є загальнообов'язковими для виконання. Для країн, що складають романо-германську правову сім'ю, право – це затверджені законодавцем норми, які окреслюють певні межі поведінки і є загальнообов'язковим для виконання всіма індивідами. Для країн, що складають сім'ю мусульманського права, право – це сукупність релігійних правил поведінки, які є загальнообов'язковими.

Звівши право до писаних норм і правил, можна його суттєво обмежити, спростити. Такий підхід демонструє монологічна парадигма розвитку права: тут держава – єдиний правотворець, єдиний його реалізатор, єдиний знавець істини в праві тощо. Народ, громадяни до розвитку права не мають ніякого відношення, тільки підпорядковуються йому. Таке розуміння права та його розвитку сприяє утвердженню тоталітарного устрою. Протилежністю може бути діалогічна парадигма розвитку права: коли право розуміють як процес, діалог, у якому беруть участь окремі індивіди, їх об'єднання, громадянське суспільство, державна влада тощо. В їх спільній діяльності знаходиться істина в праві, твориться й реалізується право. Таке розуміння права і його розвитку властиве суспільствам із демократією як способом життя і правління.

У сучасній філософії права сформувалася класифікація способів трактування права, згідно з якою виокремлюють три типи праворозуміння: легістський, природноправовий, лібертарно-юридичний.

Легістський тип праворозуміння походить від поняття легізм (від латинського слова lex (legis) – закон). Тут заперечується об'єктивна сутність права і визнається за правом абсолютна залежність від офіційної волі влади. Право ототожнюється із законом як примусово й обов'язково встановлені владою норми. Таке розуміння права передбачає ігнорування правами людини і громадянина, апологію влади і гіпертрофію її нормотворчих можливостей. В комплексному розумінні легізм є нормативним закріпленням авторитаризму. Цей тип праворозуміння походить з античності, коли владу обожнювали, і розвинувся в процесі цивілізованого розвитку людства у юридичний позитивізм. Тут доречно згадати такі імена, як: Джон Остин, Бернхард Віндшейд, Семен Пахман, Пауль Лабанд, Карл-Магнус Бергбом, Ернст Цительман, Давид Гримм, Євген Васьковський, Ганс Кельзен та інші. Представники цього напряму вважали єдино можливим і правильним лише державне, позитивне право на противагу природному, т. зв. негативному праву (бо чітко невиписане, невизначене, неокреслене тощо). Юриспруденція, на думку позитивістів, має справу не з сутностями, а лише з правовими явищами, тому вона має бути лише формальною наукою про позитивне право. Основні методи цієї науки – спостереження і «точні» методи фіксації явищ, опис їх взаємодії та зв'язку (як у природничих науках), а не дослідження «метафізичних» першопричин

явищ. Право з позиції юридичного позитивізму є сукупністю правил поведінки – норм, які дані об'єктивно і не потребують обґрунтування. Соціальним призначенням права є забезпечення соціального компромісу.

Розвиток юридичного позитивізму був пов'язаний із вивищенням ролі держави як форми втілення розуму і збільшенням в цих умовах питомої ваги і значення державних нормативних актів у системі джерел права. Це була ідеологія захисту офіційного, наявного законопорядку проти всілякого роду критично і опозиційно («непозитивно») налаштованих вимог і уявлень про «природне», «належне», «ідеальне», «розумне», «справедливе» тощо.

У сучасних вченнях сутнісні риси легізму як специфічного праворозуміння збереглися. До основоположних ідей і принципів легізму можна віднести такі:

– держава – це особлива цінність;

– етатистський патерналізм, тобто опікунське ставлення держави до людини;

– держава є єдиним суб'єктом права – вона його творить і застосовує;

– право розуміють як сукупність правил поведінки, що мають загальнообов'язковий характер, охороняються державою від порушень і містять санкції, спрямовані на захист цих правил;

– право наділене примусово-владною сутністю, воно – втілення і вираження владно-державного веління;

– відстоюється ідея кратичної (примусової) функції права;

– допускається мінімум моралі у праві;

– в гносеологічному аспекті акцентується на вивченні формально-логічної сторони права, а не змістовної;

– людині відведено роль виконавця встановлених державою правил.

Природноправовий тип праворозуміння (юснатуралізм) зосереджений на проблемі співвідношення права та закону, однак єдиного погляду на вирішення цієї проблеми не запропонував. Умовно юснатуралізм – це вчення про «розумне право», «природне право», «ідею права», «справедливе право»; тоді як позитивізм у праві – це концепція про «волевстановлене право», «позитивне право», «офіційне право», «державно-владні приписи». В такому разі можна сприйняти природне право як суб'єктивне, свавільне владне веління, витоки якого нечіткі й незрозумілі, але насправді це явище об'єктивне, самостійне, має власну сутність, власну природу, пронизане принципом формальної рівності.

Як не дивно, юснатуралізм також започаткований у часи античності, коли мислителі наполягали на походженні права від космічного порядку, природного буття. Сучасному природноправовому типу праворозуміння характерні такі ознаки:

– право об'єктивне щодо закону через свою природність, а закон є явищем штучним, суб'єктивним, тимчасовим;

– право є первинним і визначальним щодо закону, який мислиться вторинним, похідним від права;

– право – це сукупність загальних принципів, які відображають найважливіші життєві цінності, інтереси та потреби людей;

– метою права є справедливість як принцип космічного буття, абсолютного, універсального начала, як абсолютна цінність;

– через норми і принципи природного права індивідуальна правосвідомість пов'язує себе з космосом, з універсальними, загальними законами буття (тоді як у легістському праворозумінні – лише з державою);

– природне право пов'язане з етикою та релігією;

– права людини на життя, свободу та власність вважаються такими, що «видані» людині розумом, природою та Богом і з'являються разом із появою людини на світ, а тому оголошені невідчужуваними (у позитивному праві ці права вважаються «виданими» людині державою тією мірою і в тому порядку, в якому держава вважає за потрібне їх «видати». Держава, якщо вважає за потрібне, може їх і відібрати);

– через релігійно-метафізичне та етичне підґрунтя природне право пов'язує себе з культурою, багатьма її цінностями (позитивне право є радше явищем цивілізації, а не культури).

Ідеальний варіант для суспільства, коли природне і позитивне право збігаються. Саме така тенденція до їх зближення починає виявлятися в сучасному глобалізованому світі, адже інтеграційні процеси не оминають динаміку розвитку права також.

Лібертарно-юридичний тип праворозуміння сформулювався наприкінці XX ст. Назва «лібертарний» від лат. libertas означає «свобода». Основні ідеї цього типу праворозуміння можна викласти так: з одного боку, право – це міра формальної рівності, форма фактичних відносин, всезагальна справедливість; з іншого – це владна загальнообов'язковість у певному місці та просторі.

Тобто, попри акцентування на владно-імперативній, вольовій сутності права, пріоритет надається формально-змістовому наповненню права свободою, рівністю і справедливістю. Саме це відрізняє право від закону: право – це об'єктивне, незалежне від законодавця явище, яке історично і логічно передує закону.

2.5. СТАТУС І ПІЗНАВАЛЬНІ МОЖЛИВОСТІ ФІЛОСОФІЇ ПРАВА

Як самостійна галузь знання і навчальна дисципліна філософія права почала утверджуватися лише в період Нового часу, а саме – в епоху Просвітництва. Вже у XVII ст. філософію права як навчальну дисципліну почали ви-

кладати студентам західноєвропейських університетів. Так, у 1661 році в Гейдельберзькому університеті (Німеччина) Самуїл Пуфендорф (1632–1694) прочитав першу лекцію з філософії права. Пізніше (з 1811 р.) у цьому ж університеті читав свої лекції Г. Ф. Геґель. Хоча дехто вважає, що творцем філософії права є Гуго Гроций (1583–1645, нідерландський юрист, історик і політик), стверджуючи, що він першим відокремив вчення про право від політики, які до цього ототожнювалися. Так чи інакше, але у цій проблемі безперечну першість треба надати саме німецькій класичній філософії, яка дала поштовх до виокремлення філософії права, що проявилося у працях Канта і Геґеля, а потім у впровадженні її як навчальної дисципліни.

В епоху Просвітництва науковці ввели поняття «універсальне право» (Г. В. Лейбніц) та «цивільна філософія» (Т. Гоббс): перше стосувалося права, що базується не на римській праоснові, а на філософському його розумінні, а друге означало загальне вчення про державу, її походження, природу і право. Тому терміни універсальної та філософської юриспруденції були синонімами.

Перше, що треба включити в наше розуміння предмета філософії права – це діалектика співвідношення складових права, що складає сутнісну характеристику цього визначення, того, що відрізняє філософію права від інших предметів.

Але чи обмежується предмет філософії права його діалектикою? Чому не можна обмежитися лише логікою чи діалектикою у вивченні права? Очевидно тому, що право є феноменом суспільним, але не просто суспільним, а вселюдським, гуманістичним. Тобто на право треба дивитися ще й з погляду його людиномірності. Наскільки вплетене право в існування людини, настільки є визначальним для цього існування. Те, що людина не може існувати поза правовим полем – істина абсолютна: очевидно, інститут права виник не з появою держави, як це традиційно трактується, а ще до цього, у виді так званого «звичаєвого права», релігійного права, родового права тощо, що сьогодні вважається джерелами права.

Про людиномірність права більше свідчать ті функції, які воно виконує у суспільстві. А це вже не тільки сутнісні, а й змістові його характеристики. Зокрема, онтологічна – це спосіб своєрідного буття: людина не може існувати поза правовими відносинами. І право регулює ці відносини, підтримуючи їх на необхідному, оптимальному для суспільства рівні. Друга функція гносеологічна, у ширшому плані епістемологічна: правові поняття і правові почуття виконують пізнавальну функцію і цим спонукають людину до відкриття нового знання, спрямовують її у майбутнє. Третя – аксіологічно-культурологічна функція: дає уявлення про цінність права. І виховна функція: правове виховання є ідеологічним моментом права.

В узагальненому виді все це разом дає змогу зробити висновок, що право є світоглядним феноменом. Тобто право озброює людину узагальненою

системою поглядів на світ і в цьому плані підпорядковане філософії. Інакше кажучи, предметом філософії права є вивчення світоглядної природи права, що цілеспрямовано не вивчається іншими дисциплінами. З огляду на це філософія права виконує світоглядну функцію, а значить, і методологічну.

Тобто філософія права озброює правову науку пізнання і правову діяльність найбільш загальними, визначальними, відправними орієнтирами. Тому цілком доцільно і правомірно говорити про філософсько-правові засади як методологію теорії держави та права, оперативно-розшукової діяльності, кримінального права тощо.

Окремо хотілось би наголосити ще на одній суттєвій характеристиці предмета філософії права. Саме філософія права, на нашу думку, глибинно виявляє і розкриває таємницю права, а саме – його найбільш консервативну (у позитивному значенні) природу, спрямовану на захист людського існування. Право покликане слугувати його стабільності й безпеці. Предметом філософії права виступає право як безпеко-забезпечувальний чинник суспільства. Розмови про «революційне право» є не що інше, як спекулятивні софізми. Тут радше право підмінюється політикою.

Для повноти розуміння предмета філософії права важливо з'ясувати, до якої галузі наук вона належить: філософських чи юридичних, оскільки має ознаки і перших, і других. Фактично це проблема зв'язку між філософською та правовою парадигмами людського буття. Проаналізуємо різні погляди щодо цих парадигм.

Перший – традиційний підхід, що походить від геґелівського трактування філософії права як складової циклу філософських дисциплін. Отже, це філософська наука, що вивчає феномен права.

Другий, на перший погляд, діаметрально протилежний підхід відносить філософію права до циклу юридичних дисциплін як частину правознавства. Так, наприклад, О. Шмоткін вважає, що філософія права – це юридична наука про сутнісні закономірності виникнення, розвитку і функціонування правових явищ [24, с. 10].

Є ще й третя точка зору, коли автори, відходячи від вказаного монізму (філософського чи правового), вважають філософію права суміжною, стиковою дисципліною, яка функціонує на межі філософії та юриспруденції або яка у межах правознавства тісно пов'язана з теорією права і соціологією права [11, с. 25].

На думку харківського вченого В. Бачиніна, філософія права – це міждисциплінарна галузь знань, що поєднує пізнавальні зусилля філософії, юриспруденції, соціології, психології та інших соціогуманітарних дисциплін у дослідженні сутності правових реалій, аналізу причинно-наслідкових зв'язків, якими вони поєднані з онтологічно-метафізичними першоначалами буття [1]. Як бачимо і такий, нібито інтеграційний підхід, все одно штовхає до моністично-юридичного розуміння філософії права.

Не будемо детально вдаватися в причини цієї дихотомії. Зауважимо тільки, що філософія права за своїм походженням дійсно має синтетичний характер (всяке нове знання за своїм походженням синтетичне), бо вона синтезує філософське і правове (юридичне) бачення світу. Але цей синтез протягом століть (якщо не тисячоліть, бо філософія права, як відомо була представлена ще у творах Платона й Аристотеля), конституювався у відносно самостійну галузь знань, яку не можна беззаперечно віднести тільки до філософії чи тільки до юриспруденції.

Сьогодні філософія права – це самостійна наука і навчальна дисципліна з притаманними саме їй закономірностями і передусім з її особливою предметною визначеністю. Причому можна визначити предмет філософії права у широкому розумінні як вивчення діалектики правових явищ, у вузькому – як розкриття основних, найбільш загальних закономірностей виникнення, функціонування та перспектив розвитку права.

Об'єктом філософії права є право як складний, багатофункціональний соціальний інститут. І саме це визначає предметне багатство його вивчення: право досліджують багато наук. Специфіка ж філософсько-правової предметності, навіть якщо тільки зовнішня, формальна, полягає у єдності двох рефлексій філософської та юридичної. Змістовно ж – це унікальні предметні особливості, сутнісні риси яких зумовлені синтезом філософії як форми суспільної свідомості, з одного боку, і правосвідомості – з іншого.

З огляду на це кожний дослідник з урахуванням свого професійного чи наукового інтересу додає певну специфіку до предмета вивчення філософії права. Дисциплінарний статус цієї галузі знань залежить також від наукових напрямів і концепцій, з боку яких здійснюється дослідження права (тож формуються підходи з методами соціальної філософії, антропології, екзистенціалізму, феноменології, герменевтики, психоаналізу, семіотики, прагматики).

М. Козюбра вважає, що філософія права, на відміну від юридичної науки, не вивчає і не пояснює право як факт, як те, що існує в реальності, а прагне до розуміння, світоглядного осмислення того, яким право повинно бути [7, с. 28]. Фактично філософія права, синтезуючи наявні концепції праворозуміння, дає поштовх до осмислення і сприйняття вищої цінності права, відтворення його гуманістичної місії в реальному житті.

Ю. Шемчушенко обґрунтовує підвищення соціальної ролі права у регулюванні суспільних відносин. Це нові підходи до визначення поняття права і механізмів його ефективної реалізації, про первинність принципу верховенства права у суспільному житті. Для цього потрібна відповідна методологічна основа [22, с. 7].

Філософія права є фактично єдиною навчальною дисципліною, з тих, що викладаються юристам, яка може допомогти майбутнім фахівцям у ро-

звитку критичного й абстрактного мислення, рефлексивних здібностей, навиків філософсько-правового осмислення процесів, що відбуваються в сучасному суспільстві, у пошуку шляхів виходу з критичного стану справ на шляху до прогресу, до гуманізації суспільних відносин. Адже сучасні філософсько-правові дослідження можуть бути спрямовані на вирішення практичних проблем сучасного державотворення.

Можна з впевненістю стверджувати, що на сьогодні філософія права як наука та навчальна дисципліна має значні перспективи розвитку. Реалізація потенціалу філософії права у розв'язанні актуальних проблем сучасного право- та державотворення в Україні значною мірою залежить від повного та всебічно представлення її засад і доробку. Філософсько-правові дослідження мають бути спрямовані на аналіз проблем природного права, антропології права, співвідношення права, моралі, релігії та інших форм суспільної свідомості, специфіки концепцій видатних представників класичної та сучасної філософсько-правової думки й утвердження філософії права у сучасному гуманітарному знанні.

Уміння усвідомити високий гуманістичний зміст своєї діяльності, філософськи обґрунтувати свою теоретичну позицію і прийняте практичне рішення є ознакою високого професіоналізму і громадянської чесності юриста. Спроби вирішувати фундаментальні проблеми юриспруденції без філософського обґрунтування призводять зазвичай до релятивізму або догматизації.

Філософія не має на меті пропонувати вирішення конкретних юридичних проблем, але вона може допомогти юристові чіткіше усвідомити власну позицію, упорядкувати отримані знання, по-новому глянути на свій предмет у контексті ширшого, філософського підходу, а також побачити в зовсім новому світлі державно-правові закономірності і форми їх вияву в окремих сферах життя суспільства.

Вивчення філософії права значною мірою сприяє фундаменталізації освіти майбутніх юристів, їхньому розвитку як самостійно мислячих, політично незаангажованих громадян. Можна приєднатися до позиції відомого британського філософа права Г. Харриса, який вважає, що філософія права «…не є частиною підготовки юриста як юриста, її існування пов'язане з більш важливою метою – підготовкою юриста як громадянина і громадянина як критика права» [цит. за: 18].

У сучасному світі дедалі частіше гуманітарні науки загалом і філософію права зокрема розглядають як супровідні, додаткові, а іноді навіть розцінюють за залишковим принципом (якщо залишається вільний час чи бажання, тоді можна приділити увагу і їм). Такий підхід пояснюється відсутністю «користі» від таких (у нашому випадку – філософсько-правових) знань. Цікаву думку щодо того, чого може навчити філософія, висловив український філософ і письменник Т. Лютий [7]. Наведемо деякі його міркування.

Якщо ти не демонструєш прикладних функцій певної науки через готові формули, тебе не будуть готові слухати, бо тебе просто хочуть сприймати як функцію транслювання знаково-смислової продукції. Але ж, додержуючи позиції французького історика античної філософії П. Адо, слід визнати, що філософія для давніх філософів була не абстрактною скарбницею знань, а мистецтвом жити. Тож філософію треба сприймати не тільки як дисципліну, в якій порушено питання «чому є дещо, а не ніщо?», а як особливий тип знання з перетворення особистості (як навчитися докладати зусиль, щоби змінитися самому). Тоді філософія стає особливою практикою духовних вправ, керованих розумом. Головна її інтенція – пізнавати не тільки світ, а й себе (усвідомити свій спокій і свободу, пристрасті й турботи, навчитися контролювати свої страхи). Для цього треба навчитися читати і слухати, розмірковувати подумки й вести діалог (навіть зі собою), бачити вади й розуміти способи їх вирішення.

2.6. СТРУКТУРА ТА ФУНКЦІЇ ФІЛОСОФІЇ ПРАВА

За своєю структурою філософія права близька до загальної філософії. Тому можна виокремити такі основні розділи філософії права:

1) онтологія права, у межах якої досліджуються проблеми природи права і його основ, буття права і форм його існування, взаємозв'язку права із соціальним буттям і його місця у суспільстві;

2) гносеологія права, де вивчаються особливості процесу пізнання у сфері функціонування права, основні етапи, рівні та методи пізнання права, проблема істини у праві, а також правова практика як критерій правової істини;

3) аксіологія права, що досліджує цінність як визначальну характеристику правового буття, спосіб буття цінностей у праві, аналізує основні правові цінності (справедливість, свобода, рівність, права людини тощо), їх «ієрархію» і способи реалізації в умовах сучасної правової реальності, співвідношення права з іншими формами цінностей;

4) антропологія права, в якій розглядаються антропологічні основи права, поняття «правова людина», права людини як вираження особистісної цінності права, а також проблеми статусу інституту прав людини в сучасному суспільстві, права людини в конкретному соціумі, співвідношення особистості і права тощо;

5) праксеологія права, яка вивчає філософські проблеми юридичної практики та галузеві аспекти, наприклад, конституційного права (правова державність, поділ влади, конституційна юрисдикція), цивільного права

(договір і зрівняння збитків і прибутку, власність), процесуального і кримінального права тощо.

Як і будь-яка інша наука, філософія права виконує певні функції. Із-поміж них найважливішими вважають: світоглядну, методологічну, відображально-інформаційну, аксіологічну, дидактичну.

Світоглядна функція філософії права полягає у формуванні в людини загального погляду на світ права, правову реальність, тобто на існування і розвиток права як одного зі способів людського буття. Ця функція певним чином вирішує питання про сутність і місце права у світі, його цінності і значущості в житті людини і суспільства загалом чи формує філософсько-правовий світогляд людини.

Методологічна функція філософії права полягає у формуванні певних способів пізнання права, що сприяють розвитку юридичних досліджень. Для цього філософія права розробляє методи і категорії, за допомогою яких і проводяться конкретні правові дослідження. Узагальненим вираженням методологічної функції права є оформлення наявного знання про право у виді способу його осмислення як змістовно-значеннєвої конструкції, що обґрунтовує його основні ідеї.

Відображально- / відтворювально-інформаційна функція забезпечує адекватне відображення права як специфічного об'єкта, виявлення його суттєвих елементів, структурних зв'язків, закономірностей. Це відображення синтезується в правовій картині чи реальності «образу права».

Аксіологічна функція філософії права полягає в розробці уявлень про правові цінності, такі як свобода, рівність, справедливість, а також уявлень про правовий ідеал та інтерпретацію з позицій цього ідеалу правової дійсності, критика її структури і станів.

Дидактична функція філософії права реалізується в процесі формування правосвідомості і правового мислення, через розробку власне правових установок, зокрема такої важливої якості культурної особистості, як орієнтація на справедливість і повагу до права.

Зазначимо одразу, що правовий феномен є багатим, поліфункціональним за своєю природою. З погляду філософії, функція означає спосіб поведінки цього предмета, явища тощо, хоча більшість авторів визначають функції права як «основні напрями правового впливу на сучасні відносини з метою їх упорядкування» [18, с. 225], підкреслюючи водночас, що термін «функціонування права» означає дію права в житті суспільства. Як бачимо, ці визначення не суперечать одне одному і значною мірою збігаються.

Загалом щодо класифікації функцій права переважна більшість дослідників поділяють їх на дві великі групи: загальносоціальні та спеціально-соціальні (юридичні). Звичайно, філософію права насамперед цікавлять загальносоціальні функції, в яких розрізняють інформаційну, орієнтаційну

та виховну [15]. Формами висвітлення цих функцій називають: правову інформацію, правомірну поведінку, і правове навчання.

Вважаємо, що такий поділ є дещо умовним, оскільки інформативна функція також передбачає виховний вплив, а орієнтаційна є інформативною. Крім того, зводити виховну функцію лише до правового навчання неправомірно і з погляду логіки, і особливо сучасної педагогіки, в якій навчання розглядається лише як засіб, хоча й важливий, виховання.

Зі свого боку спеціально-соціальні (юридичні) функції поділяють на дві підгрупи: регулятивну й охоронну. Регулятивну також розглядають у двох ракурсах – статичному та динамічному. Окремі автори охоронну функцію також називають регулятивною.

Звичайно, цей теоретико-правовий підхід слід доповнити філософсько-правовим. Хоча б тому, що включення регулятивної функції права до спеціально-соціальної групи звужує його місію, бо право, на нашу думку, є не так юридичним регулятором, як соціальним. Це регулятор ширшого плану.

Але ще більше потребує філософсько-правового аналізу з'ясування місця та ролі в системі права його охоронної функції. А саме – правоохоронної. По-перше, ми категорично не згодні зі зведенням її лише до групи спеціально-соціальних регуляторів. Вважаємо, що вона виконує і загальносоціальну функцію. Оскільки охоронний чинник є змістовним стрижнем забезпечення безпеки суспільства загалом, його самозбереження. По-друге, не можна обмежувати охоронну функцію лише заборонно-дозвільними вимогами. Адже в такому разі втрачається запобіжний аспект охоронних дій.

Взагалі це питання класифікації функцій права вважається важливою проблемою філософії права, яка, на нашу думку, досі не вирішена через критеріальну невизначеність цієї класифікації. Можливо, таким критерієм слід запропонувати діяльнісний підхід, тобто діяльнісну природу права. Якщо функції – це спосіб дії, то очевидно, що арбітром при класифікації функцій права повинна бути діяльність. В останній же, як відомо, розрізняють правотворчу, правозастосовну, правовиконавчу тощо. Діяльнісний підхід дає змогу, таким чином, поєднати загальносоціальні і спеціально-соціальні функції, що важливо з практичного погляду. Наприклад, коли йдеться про діяльність правоохоронних органів.

Як відомо, зміст діяльності неможливий без її основних регуляторів, тобто принципів діяльності. До основних принципів права належать: верховенство права, законність, демократизм, справедливість і гуманізм. Тут слід зупинитися на з'ясуванні сутності принципів, дати визначення цього поняття. Поняття принципу є філософською категорією, загальнотеоретичним постулатом, який у концентрованому виді акумулює практику, в цьому випадку – практику правовідносин. Тобто в принципах у згорнутому, концентрованому виді уособлюється правова реальність, тобто правотворча, правозастосовна, правовиконавча діяльність.

Отже, в принципах, хоча вони і є найбільш абстрактними, узагальнюючими чинниками, насправді представлена вся конкретна правова практика. Звідси особлива місія правових принципів – бути регулятивними методологічними чинниками для всієї правової реальності: висхідними, визначальними, вирішальними критеріями правової поведінки.

Ось чому більшість дослідників відносить принципи до сфери правосвідомості. Але, оскільки у правосвідомості, як і будь-якій діяльності, є два рівні: повсякденно-буденний і теоретично-ідеологічний, то принципи належать безумовно до ідеологічної сфери. Тобто мова повинна йти не просто про правові принципи, а про принципи правової ідеології.

Тому не можна погодитися з думкою П. Пилипенка про те, що принципи права є «первинними відносно права» [13], що вони виникли до правової реальності. Але ж, як зазначалося вище, принципи як теоретичний феномен є відображенням, копією цієї реальності як оригіналу. А копія не може бути первинною щодо оригіналу. Інша річ, що принципи, будучи узагальненням у стисло концентрованому виді всієї правової практики, виконують прогностичну, методологічно-орієнтаційну функцію у праві. Але це лише тому, що вони вже обтяжені, наповнені правовою практикою.

Звідси і вирішення проблеми співвідношення об'єктивного та суб'єктивного, навколо якої триває дискусія. Одні вчені підкреслюють об'єктивну зумовленість принципів права; інші, навпаки, стверджують, що принципи права є породженням суспільної свідомості, тобто мають суб'єктивну природу. Вважаємо, цю дихотомію дещо штучною, бо принципи правової ідеології є об'єктивними за своїм походженням і змістом, а водночас суб'єктивними за формою, оскільки вони декларуються, вимагаються до виконання державою та іншими суб'єктами правової діяльності.

Нині актуалізувалися завдання з обґрунтування цілісної концепції права, яка могла би поєднати підходи основних правових шкіл і напрямів. Важливим є не просто вивчення, а осмислення і ствердження в реальному житті основоположних принципів права, ідей добра, гуманізму та справедливості. Аналізуючи погляди різних авторів на предмет філософії права, нескладно помітити, що всі вони пов'язують право із буттям людини, духовними та культурними цінностями.

Перелік використаних джерел

1. Бачинін В., Панов М. Філософія права : підруч. для юрид. спец. вищих навч. закладів освіти. Київ : Ін Юре, 2002. 472 с.
2. Геґель Г. В. Ф. Основи філософії права, або Природне право і державознавство. Київ : Юніверс, 2000. 330 с.
3. Енциклопедія українознавства: Словникова частина: в 11 т. / гол. ред. проф. В. Кубійович. Париж; Нью-Йорк: Молоде життя; Львів; Київ : Глобус, 1955 – 2003.

4. Жоль К. До питання про предметну область і методи сучасної філософії права. *Проблеми філософії права*. Т. 1. 2003. С. 83–86.
5. Козловський А. А. Право як пізнання: вступ до гносеології права. Чернівці : Рута, 1999. 295 с.
6. Козюбра М. І. Місце філософії права в системі суспільствознавства (до питання про дисциплінарний статус філософії права). *Проблеми філософії права*. 2003. Т. 1. С. 27–32.
7. Лютий Т. Чого може навчити філософія? *Український тиждень*. 2017. № 52(476). С. 45; Лютий Т. В. Розумність нерозумного. Київ : ПАРАПАН, 2007. 420 с.
8. Мадіссон В. Онтологія приватного права. *Право України*. 2001. № 1. С. 29–34.
9. Максимов С. І. Філософія права як сфера співпраці юристів і філософів. *Проблеми філософії права*. 2003. Т. 1. С. 33–36.
10. Маркс К. Капітал. Т. 1. Кн. 1: Процес продукції капіталу. URL: https://www.marxists.org/ukrainian/marx-engels/kapital/Kapital_Tom_1_Knyha_1.pdf
11. Новий шлях до права : колективна монографія / кер. авт. колективу А. О. Селіванов. Київ : Логос, 2021. 208 с.
12. Петрова Л. В. Нариси з філософії права : навч. посіб. Харків, 1995. 258 с.
13. Пилипенко П. Д. Проблеми теорії трудового права : монографія. Львів : ЛНУ ім. І.Франка, 1999. 214 с.
14. Подковенко Т.О. Роль філософії права у системі сучасного гуманітарного знання. *Актуальні проблеми гуманітарних наук* : матеріали VI Міжнародної науково-практичної конференції. 2010. С. 51–55.
15. Рабінович П. М. Основи теорії та філософії права : навч. посібник. Львів : Видавництво ЛОБФ «Медицина і право», 2021. 256 с.
16. Савенко В. В. Закон у структурі правової реальності : монографія. Тернопіль : Астон, 2015. 460 с.
17. Сучасне суспільство, людина, право в умовах глобальних трансформацій : монографія / за ред. О. Г. Данильяна. Харків : Право, 2020. 344 с.
18. Філософія права / за ред. О. Данильяна. Харків : Право, 2014. 208 с.
19. Філософія права : навч. посіб. / О. О. Бандура, С. А. Бублик, М. Л. Заінчковський та ін. ; за заг. ред. М. В. Костицького та Б. Ф. Чміля. Київ : Юрінком Інтер, 2000. 336 с.
20. Філософія прав людини / за ред. Ш. Госепата та Г. Ломанна. 2-ге вид. Київ : Ніка-Центр, 2012. 320 с.
21. Фройд З. Тотем і табу / пер. В. Чайковського. Харків : Фоліо, 2019. 267 с.
22. Шемшученко Ю. С. Актуальні проблеми філософії права. *Проблеми філософії права*. 2003. Т. 1. С. 7–9.
23. Шкода В. В. Вступ до правової філософії : підручник. Харків : Фоліо, 1997. 223 с.
24. Шмоткін О. В. Теорія держави і права : підручник. Київ : Нац. акад. СБУ, 2016. 432 с.

Тема 3

ПРОБЛЕМИ ДІАЛЕКТИКИ ЯК МЕТОДОЛОГІЇ У ФІЛОСОФІЇ ПРАВА

Мета: сформувати уявлення про діалектику як логіку та розкрити методологію дослідження правових явищ і технологію її запровадження у гносеологічно пізнавальну сферу права.

Інформаційний обсяг: Принципи діалектики та метафізики (формальної логіки) у праві. Їхні основні та неосновні закони (парні категорії) як інструмент пізнання правових явищ, що становить стратегічно-методологічний підхід. Технологія (алгоритм) застосування діалектики у праві як тактичне доповнення її стратегії пізнання правових явищ.

Теми рефератів, доповідей, повідомлень.

1. Діалектична природа методології права.
2. Принципи діалектики та засадничі її положення.
3. Природа юридичних суперечностей з погляду діалектики.
4. Кількісно-якісні зміни у праві як ступені його генези.
5. Зміст (необхідність і свобода) права як суспільного феномена.
6. Сутнісні характеристики права: ретроспективний і сучасний аналіз.
7. Технологічно-процедурна сторона методології філософії права.
8. Раціоналізм та ірраціоналізм як методологічні підходи до розуміння права.
9. Психологія як методологічний підхід до розуміння права.
10. Лібералізм і комунітаризм як методологічні підходи до розуміння права.

Формулювання проблеми. Питання методології філософії права, як і визначення її предметності, є найбільш спірним, однозначно не визначеним. Одна з причин цього суто об'єктивна, адже філософія права – це наука, так би мовити, гранична. Вона тематично межує між двома формами суспільної свідомості – філософією та правом і не може не мати відбиток цього межового існування. Звідси перший (дещо наївний) підхід до методології як подвійної парадигми, підпорядкованої окремо законам філософії і параметрам права.

Другий підхід – найбільш поширений, обстоює ідею зв'язку між цими методологіями. Але специфіка цього зв'язку, розуміння його природи неоднозначна. З одного боку – це зв'язок типу тотожності, збігу, що передбачає розгляд філософських і правових категорій як однотипних, що зви-

чайно не відповідає істині, оскільки ці категорії різні насамперед за обсягом: філософські – найбільш загальні, правові – обмежені правовою реальністю. З іншого боку – це зв'язок відмінностей (суттєвих і несуттєвих), що дає підстави вважати філософські категорії змістом філософсько-правової методології, а категорії права – формою цього змісту, що частково правильно, оскільки у правовій сфері виявляються філософські закономірності.

Але ж правова реальність є сферою виявів не тільки законів діалектики, вона має свої специфічні методологічні можливості, які є унікальними щодо інших методологічних парадигм. Тому пропонується інше бачення шляхів вирішення цієї проблеми.

Науковці та юристи-практики дедалі більше звертаються до діалектики як методології пізнання права. Хоча поділ діалектики на матеріалістичну та ідеалістичну явно застарілий.

У підручнику із загальної теорії держави і права за ред. В. Цвіка та О. Петришина також зазначається: «Зберігає за нинішніх умов свою цінність діалектична методологія дослідження державно-правових явищ. Її основою виступають принципи і закони діалектичної логіки. Діалектичний підхід передбачає необхідність всебічного вивчення держави і права як явищ, що знаходяться в динаміці та постійному оновленні, пов'язаних з іншими соціальними чинниками – економікою, політикою, духовними сферами» [7, с. 28]. Однак зміст дії діалектичних принципів у праві не розкривається.

Більш ґрунтовно цей підхід розкрито у підручнику з кримінального права за ред. В. Сташиса та В. Тація, де розглядаються закони діалектики і визначається специфіка їх дії у кримінально-правовій сфері. Зокрема, вказується, що «діалектичний закон про загальний універсальний зв'язок дозволяє розглядати кримінальне право не як самостійне, не пов'язане ні з чим явище, а простежити його численні зв'язки із соціальними процесами, сутністю держави, співвідношенням з іншими галузями права» [14, с. 23].

Досить детально розуміння філософсько-правової методології представив В. Бачинін, який відстоює ідею трьох філософсько-правових методологій: метафізичної, природноправової та методології юридичного позитивізму [1, с. 460–469]. Такий підхід не є науковим, оскільки спростовує реальну наявність єдиної методології філософії права. Зокрема, у ньому немає єдиного критерію, за яким здійснено цей поділ, а щодо першої – метафізичної – методології не зовсім зрозуміло, що має на увазі автор: сприймає її як синонім філософського підходу, що характерно для західної філософії, чи під метафізикою він розуміє антидіалектику?

Інші науковці вказують на двоконцептність філософії права і її методології. З одного боку, розглядають її як особливу філософську дисципліну, що керується філософською методологією, з іншого – як таку філософію права, що розроблена з позицій юриспруденції, тобто керується суто правовою методологією [10].

Здебільшого українські дослідники філософії права апелюють до діалектики як методу розгляду тих чи інших філософсько-правових явищ, однак суті цього методу і насамперед його процедурних моментів у праві не розкривають. Наведемо власні міркування щодо цього.

3.1. ПРИНЦИПИ ДІАЛЕКТИКИ ТА МЕТАФІЗИКИ У ПРАВІ

Питання принципів будь-якої діяльності, зокрема у правовій сфері, доволі складне і його вирішення потребує серйозного теоретичного аналізу. У філософії права вже були спроби відповісти на це питання, однак ці відповіді дещо суперечливі та далекі від діалектичного їх розуміння.

Попри це, ця проблема не менш важлива, ніж теоретичні пошуки істини, оскільки саме принципи є головними регуляторами пізнання та діяльності і є висхідними, визначальними й основоположними характеристиками. Тобто принципи в концентрованому виді відображають зміст тієї чи іншої діяльності і тому їх виокремлення й аналіз є ключовим моментом дослідження. Особливо це важливо для філософії права, яка виступає методологічним чинником вивчення правових явищ. Саме діалектичні принципи незалежно від їх теоретичної (матеріалістичної чи ідеалістичної) природи виконують стратегічну функцію дослідження права, і тому обрані об'єктом цього видання.

Слід вказати на цікаву статтю С. Сливки, в якій розглядаються філософські принципи у праві. Основою статті є детальна класифікація цих принципів на буттєві (онтологічні) та пізнавальні (гносеологічні), з чим слід погодитися, оскільки природа принципів подвійна – пізнання та діяльність. Але, з іншого боку, ця стаття містить доволі багато спірних положень, зокрема щодо «метафізичності» філософії права, а також щодо кваліфікації принципів як трансцендентних, інтелігібельних, феноменологічних, рефлексивних тощо [16, с. 85–86], що є не зовсім логічним.

Що стосується, власне, принципів діалектики та метафізики у праві, то публікацій із цього питання, на жаль, немає. Хоча у філософській нормативній літературі ця проблематика розкрита доволі повно, але правова сфера, на нашу думку, ще залишається осторонь діалектико-методологічного впливу. Для чіткішого розуміння цього впливу філософський аспект проблеми подано в науково-популярному стилі.

Оскільки ми розглядаємо принципи діалектичного та метафізичного методів, слід сказати дещо про діалектику взагалі, а також про методологію філософії права зокрема.

Щодо діалектики. За трьохтисячолітній період існування філософської і правової думки людство в особі своїх видатних учених, висуваючи

ті чи інші теорії та концепції пізнання, концентрувало свою увагу на розробці способів, прийомів, принципів цього пізнання. Тобто розробляло метод як шлях пізнання. Внаслідок цього були розроблені та запропоновані до використання два найбільш загальні, тобто філософські підходи осягнення дійсності, – змістовний і формально-логічний. Змістовний отримав назву діалектики, формально-логічний – метафізики.

Змістовно-діалектичний підхід витримав випробування часом, хоча були спроби його обмежити. Відомі трактування діалектики як матеріалістичної (К. Маркс) або ідеалістичної (Г. Геґель), її вводили в прокрустове ложе «негативної» діалектики (Т. Адорно), навіть «трагічної» діалектики (П. Тілліх). Але, незважаючи на це, діалектика була і залишається універсальним методом пізнання, причому пізнання саме як процесу розсудливо-розумової діяльності людини, а не її поведінки в бутті. Наголошуємо на цьому тому, що доволі часто в повсякденному житті вживаються терміни «діалектика буття», «діалектика світу», що є софістичними поняттями. В цьому полоні опинилися і радянські видавці книги Ф. Енгельса «Діалектика природи» (1925 р.), хоча книги під такою назвою у нього немає, а зміст цієї книги розкриває не діалектику природи та суспільства, природного чи соціального буття, а діалектику мислення.

Нагадаємо, що термін «діалектика» походить від грецького «dialego» і означає мистецтво ведення бесіди, суперечки (бо суттю діалектики є протилежності). Звідси *два основні принципи діалектики*: перший – всезагального руху, розвитку; другий – всезагального зв'язку. Тобто всі предмети, явища слід розглядати як такі, що перебувають у постійному русі, становленні, зміні й, крім того, взаємопов'язані та взаємодіють між собою. Отже, ці принципи не визнають і абсолютного спокою, і абсолютної ізоляції.

Принципи руху в діалектиці не зводяться до релятивізму, який, абсолютизуючи змінність, не визнає спокою. Тут показовою є позиція давньогрецького філософа Кратіла, який стверджував: в одну і ту ж річку неможливо ввійти не лише двічі, а навіть один раз, оскільки вода змінюється і фактично, навіть у процесі руху, входиш в іншу річку. В цьому разі абсолютизується плинність і відкидається навіть відносне розуміння сталості.

Вказуємо на ці особливості тому, що одним із варіантів співвідношення руху та спокою є взаємозв'язок процесу та результату. Наприклад, в історичному дослідженні ця діалектика насамперед важлива, її формулюють як співвідношення історичного та логічного. Де історичне – це процес, а логічне – його результат.

Такий підхід не менш важливий і під час дослідження права, де цю діалектику можна назвати співвідношенням змінності та сталості законів і правових норм. З одного боку, сталість означає фіксацію того, що досягнуто та є інструментом регулювання. Однак сталість має право на життя лише в контексті змінності, тобто не лише фіксації наявного, а фіксації,

так би мовити, з «претензією» на те нове, що має бути у праві уже виходячи з цього наявного як фундаменту для майбутніх змін. По суті, це ілюстрація механізму розвитку права, де сталість є не абсолютною, а відносною, окремим випадком змінності.

Одним із прикладів цього є визначення принципів законності, викладених сучасним представником концепції природного права Л. Фуллером, коли сталість виступає змістом цих принципів, особливо останніх у його переліку. Зокрема, він пише: «1. Закони повинні мати загальний характер. 2. Закони мають бути оприлюднені. 3. Ухвалення законів, що мають зворотну дію, слід звести до мінімуму. 4. Закони мають бути зрозумілими. 5. Закони не повинні бути суперечливі. 6. Закони не повинні вимагати дій, що виходять за межі спроможностей тих, хто має дотримуватися їх. 7. Закони повинні бути відносно постійними. 8. Повинна існувати відповідність між формулюванням законів і реальним застосуванням їх» [20, с. 29].

І водночас Л. Фуллер вбачає в цих принципах можливість змінності, тобто усвідомлює сталість як відносну категорію. Загалом він говорить про принципи законності та вимоги їх дотримуватися. І вже в першому принципі («закони повинні мати загальний характер») він фактично визначає принципову природу права – його обов'язковість, на відміну від інших форм свідомості, де цієї обов'язковості немає. Очевидно, це перший атрибутивний принцип права як соціального явища і лише права, що становить його сутність. У цьому разі обов'язковість є втіленням сталості: обов'язково дотримуватися чогось можна лише в тому разі, якщо воно відносно зафіксоване, тобто певний час зберігає незмінність, стабільність. Що ж стосується релятивізму, то на буденному рівні – це демонстрація бурхливої, але безрезультативної діяльності.

Щодо принципу всезагального зв'язку, то його також не слід абсолютизувати, оскільки в реальності має місце певна ізоляція як відокремленість, самостійність, автономність існування, своєрідна відносна замкнутість. Але абсолютизація замкнутості веде до заперечення ролі об'єднуючого конструктивного чинника і фактично відкидає зв'язок як принцип. Прикладом цього є абсолютизація у правознавстві поняття «правового поля», яке розглядається лише в межах правової реальності і відкидається зв'язок з іншими «полями»: моральним, етичним, економічним, політичним тощо. Хоча саме зв'язок між ними і є однією з умов розвитку правового поля.

Попри два основні принципи діалектики (руху та зв'язку), не менш важливим є *третій принцип – саморуху, самозв'язку*. Суть його полягає в тому, що все існуюче, все, що перебуває у русі та становленні, виникло і розвивається через внутрішні начала, що знаходяться у самих явищах, предметах, а не привнесені ззовні. Це дає змогу спростувати містифікацію походження права та держави як дарунку, посланого надприродною си-

лою. Насправді кожний правовий феномен має реальні коріння, головним із яких є внутрішня потреба людини у реалізації її волі до самоіснування, що виявляється у праві як способі регулювання цього існування.

Щодо метафізики. До основних принципів метафізичного пізнання у праві, що зовні протилежні діалектичним, відносимо принципи абсолютного спокою (нерухомості), абсолютної ізоляції (вакууму), зовнішнього поштовху як причини всього існуючого.

Принцип абсолютного спокою передбачає, що все в природі та суспільстві один раз виникло (створене) і існує без змін. При всій зовнішній абсурдності цього твердження зауважимо, що воно має певний сенс і гносеологічну основу. Наприклад, категорія абсолютного спокою слугує для фіксації одного з об'єктивних моментів дійсності – як це не дивно, того ж руху, тільки поелементно, поетапно. Йдеться не про фіксацію самої «рухливості», яка має місце (бо це релятивізм), а про фіксацію в рухливості того окремого моменту, який є показником сталості, незмінності, постійності.

Вважаємо, що цей момент, метафізичний за формою, насправді є діалектичним, бо він слугує гносеологічною засадою розуміння права як одного з найбільш постійних, сталих феноменів суспільного життя, яке фіксує, закріплює відносини, що виникли у суспільстві й надає їм статусу загальнообов'язкових правил поведінки.

Якби ми не могли схоплювати, фіксувати в цій постійній рухливості моменти спокою, ми не могли би здійснювати пізнання взагалі і створювати той чи інший понятійний апарат. Тому, коли йдеться про право як консервативний феномен порівняно з іншими формами суспільної свідомості, це не негативізм, а навпаки, та конструктивна особливість права, яку можна розглядати як гносеологічну основу стабільності суспільних відносин.

Щодо *принципу абсолютної ізоляції*, то в ньому також фіксуються елементи реальної дійсності. Якщо додержувати лише принципу абсолютного зв'язку, то не можна побачити своєрідність будь-якого предмета, тобто того, що відрізняє його від інших, робить його особливим, саме таким, а не іншим. Гносеологічна цінність цього моменту полягає в тому, що він дає можливість за загальними закономірностями розвитку побачити окреме, його унікальність, специфіку. Інакше кажучи, у пізнанні відбувається абстрагування від загального, концентрація на окремому, ізольованому від усього іншого. Тобто поряд із закономірністю, що все зі всім пов'язане, паралельно діє інша закономірність – кожен предмет чи явище у природі та суспільстві має свою обмеженість, автономність існування, яка є унікальною.

Цей момент у гносеологічному контексті вимагає від суб'єкта дослідження певної ізоляції об'єкта вивчення, концентрації на його внутрішніх

структурно-функціональних параметрах. Скажімо, у вивченні окремої норми закону слід абстрагуватися від інших норм, зосередивши зусилля на виявленні глибинних, зовні невідомих особливостей цієї норми, що дає змогу не лише об'єктивно висвітлити її зміст, а й досягти унікальності самого дослідження, що означатиме і його певну новизну. Крім того, процедура дослідження, його логічна послідовність вимагають ніби «вирвати» об'єкт дослідження з незчисленної системи зв'язків та опосередкувань, що робить його відносно ізольованим.

Третій принцип метафізики – зовнішній поштовх як причина всього існуючого. З практичного погляду, у повсякденному бутті цей зовнішній чинник справді має місце: все здійснюється під впливом чогось. М'яч не полетить, якщо його не вдарити, закон не буде прийнятий, якщо в ньому не буде практичної потреби і волі законодавця тощо. Але продовження цього міркування за вищенаведеною логікою зумовлює висновок, що вся реальність і навіть ірреальність зобов'язані своїм існуванням волі зовнішньої сили. Однак абсолютизація ролі зовнішньої сили як джерела руху та розвитку відкидає значення внутрішніх чинників цього процесу, які є головними, вирішальними. Річ у тім, що унікальність будь-якої речі, її природа залежить переважно від притаманних лише їй унікальних особливостей. Ці особливості – це протилежності, що містяться в кожному процесі та зумовлюють його існування та рух.

Зокрема і право як самоорганізована система розвивається через внутрішні суперечності, притаманні йому як нормативній системі. Це суперечності між правом і законом, тенденцією охопити максимально широке коло відносин, випадків, ситуацій та правами і свободами окремої людини, між публічним та приватним правом тощо. Саме вирішення цих суперечностей і становить внутрішню потребу руху, розвитку права. Л. Фуллер пише про наявність моралі права як моралі прагнення та моралі обов'язку [21, с. 13]. У співвідношенні цих категорій проглядається діалектика необхідності та свободи, єдність протистояння. Але прагнення – це не просто необхідність, а таке бажання чи потяг, що передбачає елемент усвідомлення. Вона більше пов'язана з волею як спроможністю і необхідністю щось здійснити. Це співвідношення є механізмом, що розкриває внутрішній розвиток права.

Розгляд принципів двох всезагальних принципів пізнання – діалектики та метафізики (формальної логіки) свідчить про те, що вони не є абсолютними антиподами, навпаки, метафізичний підхід є частковим, окремим випадком діалектики, насамперед тоді, коли йдеться про окремі випадки (казуси) у праві. Розуміння цього, на відміну від діалектико-матеріалістичного підходу, створює можливість для більш повного використання діалектичного методу як основної методологічної парадигми правових досліджень.

3.2. ОСНОВНІ ЗАКОНИ ДІАЛЕКТИКИ У ПРАВІ

Розглянуті принципи характеризують діалектику як науку про найбільш загальні закони розвитку природи, суспільства та мислення. Тому ці закони часто називають законами розвитку. В діалектиці їх поділяють на основні та неосновні (парні категорії) закони діалектики.

Основними закони називають тому, що вони відповідають на три головні питання щодо розвитку. Перше: чому, через які причини розвиток відбувається (тобто, розкривається джерело розвитку). Друге питання: як здійснюється розвиток, яким способом, шляхом (інакше кажучи, розкривається механізм розвитку). І третє питання: куди, в якому напрямі спрямований розвиток (розкривається спрямованість розвитку, «майбутнє» розвитку).

На перше питання, тобто, чому відбувається розвиток, відповідає закон діалектики, який отримав назву закону єдності та боротьби протилежностей. Нагадаємо, що протилежності є універсальною основою буття і свідомості, які взаємодіють між собою, перебуваючи у постійному русі.

Ця взаємодія складає два моменти: перший – це єдність протилежностей, другий – боротьба між ними. Своєю чергою, єдність і боротьба – це процеси, які проходять певні стадії. На етапі єдності це можуть бути стадії тотожності, збігу, відповідності протилежностей одна іншій. Співвідношення таких протилежностей у системі права, як його регулятивної та охоронної функцій. Ці функції, зовні не об'єктивуючись у виді відокремлених «регулятивного» і «охоронного» права, знаходяться ніби всередині всього правового матеріалу, тісно переплетені між собою, виступають в нероздільній єдності і характеризують правову систему загалом.

Єдність протилежностей у праві розуміється не як абсолютне їх співпадіння, а як відносне, бо включає і відмінності, при чому відмінності як суттєві, так і несуттєві. Однак суттєві відмінності спрямовують взаємодію протилежностей на інший процес розвитку, а саме, на його різноспрямованість, тобто, на невідповідність суперечностей одна одній і їх взаємодії як різних напрямів розвитку. Йдеться вже не про єдність, а про боротьбу протилежностей, вищою формою якої є конфлікт між ними. Тут суперечність потребує вирішення, де одна з них отримує пріоритет.

Характерним прикладом цього є діалектика дозволів і заборон у праві. Зовні ці протилежності абсолютно відмінні та навіть різноспрямовані за функціями. Водночас у своїй діалектичній єдності вони виступають у виді загальних, висхідних начал права, виражених у конкретних нормах, які відіграють у правовій системі визначальну роль. Мало того, від співвідношення цих протилежностей залежить і сама правова система, сам порядок юридичного регулювання типу – дозволено все, що не заборонено

законом (загальнодозвільний тип), дозволено лише те, що передбачено законом (загальнозаборонний тип).

Отже, знання цього основного закону діалектики спонукає дослідника до необхідності виявлення унікальної природи суперечностей у праві, осягнення їх глибини, тобто, всіх тих функцій, які вони виконують у цій сфері формування відповідного пошуку алгоритму вирішення цих суперечностей.

Унікальність суперечностей у праві ще за його походженням полягає в тому, що вони, ці суперечності, не були антагоністичними, тобто, протилежності не знаходилися в стані боротьби, а лише невідповідності. Воля до самоіснування одного індивіда наштовхувалась на таку ж волю до існування іншого, і для своєї реалізації вимагала узгодження між ними, своєрідного конвенціоналізму. Таким чином, очевидно, конвенціоналізм не є монополією лише позитивного права, коли нормативні акти приймаються шляхом узгодження, це явище зароджувалося ще на етапі виникнення права як природного явища. Це сутнісний атрибут права, його невід'ємна риса, однотипна з трьома основними характеристиками права: рівністю, свободою та справедливістю. Цей аспект значною мірою пояснює, по-перше, чому право має всезагальний характер, по-друге, є інструментом поєднання, згуртування членів суспільства, можливо, навіть більше, ніж будь-яка інша форма суспільної свідомості.

Це не були і не є протилежності за змістом, вони спрямовані на досягнення компромісу. Отже, суперечності у праві уже за своїм походженням характеризуються насамперед своєю єдністю, а не боротьбою. Шлях їх вирішення є конструктивним.

Попри це, значна частина дослідників сьогодні відстоює ідею антагоністичності наявних протиріч у праві. Зокрема, В. Бачинін однобічно тлумачить протиріччя лише як протидію: «…протиріччя соціально-правове проявляє себе як динамічна протидія різних пар протилежностей», чим нагадує позицію ортодоксів марксизму, які вважали, що єдність протилежностей лише відносна, а боротьба абсолютна. Можливо, недостатнє розуміння діалектики єдності і боротьби протилежностей, орієнтація на однобічність – абсолютизацію боротьби, ускладнювало використання діалектики як методології правового пізнання.

На друге питання, як, яким способом здійснюється розвиток, відповідає інший закон діалектики – кількісно-якісних перетворень. А саме, яким способом відбувається перехід від кількісних змін, перетворень в якісні та навпаки.

Це можна простежити на прикладі генези права. Зокрема, перехід від звичаєвого права до права писемного. Виникнення писемності та розповсюдження грамотності сприяли переходу від неписаного звичаєвого права до писаного законодавства. Як пише В. Бачинін: «Роль правових звичаїв

суттєво зменшилась, вони відійшли на другий план, уступивши місце більш строгим, точним і конкретним юридичним законам» [3, с. 178].

Фактично йдеться про кількісно-якісні перетворення, але вони, ці перетворення, мають у праві свої унікальні особливості. Спершу змінилася форма їх фіксації – з усної на письмову, яка зафіксувала звичаєві норми. Але ці формальні зміни фактично призвели до надання цим звичаєвим нормам статусу належного, обов'язкового, що набуло статусу закону. Це означало набуття звичаєвими нормами нової якості, як закріплених у законі певних правил поведінки.

Виникає питання, а що ж змінилось у змісті права? Очевидно, воно набуло нової функціональної визначеності (якості), тобто стало загальнообов'язковим. Інакше кажучи, відбулося порушення міри, її границі значно розширились, розповсюдившись на весь етнос. Відбувся стрибок від біологічної форми матерії (звичаєві норми) до соціальної (загальнообов'язкові правила поведінки).

Тут регулятивна природа права заявила про себе не лише як реєстратор тих відносин, які уже виникли, а як інструмент виокремлення та об'єднання етносу, формування народностей і націй під єдиним юридичним статусом. Для еволюції права ця функція виявилась епохально значущою, вона надала праву статусу особливого цивілізаційного чинника суспільного розвитку.

Перехід від старої якості до нової отримав назву «стрибка». Взагалі ж категорія стрибка є багатоманітною, різноаспектною. Найбільш поширеними в ньому є дві форми: еволюції і революції. У буденній свідомості, на жаль, більшість обожнює еволюцію з кількісними змінами, а революцію з якісними.

У праві це призводить до того, що його називають консервативним, «антиреволюційним». Насправді ж і еволюція, і революція є єдністю кількісних і якісних змін. Питання в тому, що зміни при еволюції відбуваються поступово, поетапно, а при революції – раптово, вибухоподібно. У соціальній сфері прикладом є реформа і соціальна революція, де реформа – окремі, часткові кількісно-якісні зміни старої якості, при революції ж відбуваються докорінні зміни всіх сторін старої якості.

Якщо чисто формально відштовхуватися від цієї тези, то реформи треба вважати «побічним продуктом» революції, який не призводить до кардинальних змін. Насправді ж протиставляти ці категорії навряд чи доцільно, у житті, особливо у правовій сфері є інша закономірність – реформа і революція наче доповнюють одна одну. Наприклад, реформа судової системи сьогодні в Україні та правоохоронних органів не може обмежитися частковими змінами, корпоративні традиції таким чином подолати не можливо. І навряд чи можна назвати повноцінною судовою реформою лише зміну одних суддів іншими, одних поліцейських іншими.

Діалектика тут в тому, що потяг до новацій у правоохоронній системі зароджувався у ній самій, був її внутрішньою потребою до оновлення і більшість співробітників це усвідомлювало. Трагічність в тому, що через статутну підпорядкованість вони не мали змоги ці устремління реалізувати. Тому ефективність реформи не повинна, вважаю, зводитися лише до оновлення особового складу, а бути комплексною, що враховує оновлення суті та принципів роботи правоохоронних органів та суду.

Третій основний закон діалектики – заперечення, відповідає на питання: куди та в якому напрямі йде розвиток, тобто розкриває направленість руху.

В історії філософії є декілька відповідей на питання, куди йде розвиток. Прихильники песимістичних напрямів філософії стверджували, що людство не прогресує, а навпаки, регресує. Насамперед це характерно для мальтузіанства, прихильників цивілізаційного підходу, окремих екзистенціалістів (К. Ясперс і його книга «Атомна бомба і майбутнє людства»). Друга відповідь – концепції замкнутих цивілізацій (А. Тойнбі, Д. Белл). Тобто кожна цивілізація проходить окремі цикли: зародження, розквіт і загибель.

Діалектика критикує ці підходи, але не відкидає їх зовсім, а навпаки, критично сполучає, стверджуючи як «графік» розвитку – спіралевидний характер руху. Водночас витки цієї спіралі необмежено розширюються, тобто нова якість є значною мірою повторенням старої, але на новому, більш високому рівні. Такий підхід дає змогу сполучити лінійність розвитку і рух по колу. Крім того, кожен наступний виток ніби повторює попередній, але на більш широкій основі. Звідси ідея прогресу і закономірність заперечення старої якості, яка передбачає своє самозречення наступною, більш новою якістю. І, як наслідок, функціонування категорії «неподоланності нового» в соціальному житті.

Головною ж категорією є «заперечення», зміст якої не метафізичний (голе заперечення як абсолютна, безслідна загибель старої якості), а заперечення діалектичне: із старої якості утримується позитивний зміст і переноситься в нову якість. Скажімо, у правовій сфері, це перехід від звичаєвого права до писемного, про що ми вище говорили, в якому збереглися позитивні аспекти звичаєвого права, але наче повторились на новому ступені суспільного розвитку, набули нової якості, тобто стали законом.

Як пишуть етнографи, «процедури утвердження нових законів мали місце там, де відбувалася зміна одних фаз етногенезу іншими і суттєво змінювались стереотипи поведінки людей. Нові закони були потрібні, щоб закріпити новостворені моделі соціальної поведінки, надати їм нормативно обов'язковий характер» [3, с. 178].

При кардинальній зміні одних стереотипів поведінки іншими, ці закони на ідеологічному рівні можуть запрацювати одразу, але на рівні психологічному, тобто буденному, де зберігаються рудименти старої якості,

вони входять в життя поступово, не відміняючи повністю попередні норми (на психологічному рівні це неможливо), а видозмінюючи, наповнюють їх новим змістом.

Ця закономірність і забезпечує поступовий перехід до нового, не допускаючи вакууму в правовому регулюванні. Це характеризується категорією спадкоємності, яка передбачає значною мірою утримання старого в новій якості. Прикладом цього може бути порівняльний аналіз гуманізації Кримінального кодексу України 2001 року з Кримінальним кодексом 1960 року, проведений В. Поповичем. За його підрахунками, в частині відміни смертної кари, введення інституту медіації (примирення сторін), призначення кримінальної відповідальності лише за вироком суду, заборони застосування закону за аналогією та ін… вказували на доволі повну реалізацію принципу гуманізму… Водночас у санкціях 326 складів злочинів передбачало лише позбавлення волі, що становило 46,2% від загальної кількості санкцій Кримінального кодексу. У новоприйнятому Кримінальному кодексі позбавлення волі містилось у 512 складах злочинів – 72,6%, тоді як в КК 1960 року цей вид покарання становив 24,9% санкцій. Тобто в аспекті позбавлення волі новий КК не став більш гуманним [14, с. 25].

На ідеологічному рівні тенденція гуманізації має місце, але на соціально-психологічному рівні стара свідомість ще залишається домінуючою. Звідси методологічний висновок – посилення правовиховної роботи, як одного з шляхів подолання розриву між ідеологічною і практичною складовими правосвідомості. Довговічність старої психології в цьому разі пов'язана з тим, що, поряд із гуманізацією змісту КК, залишається тенденція до збереження жорстокості злочинів: насилля, вбивства стали своєрідною нормою сьогодення.

Гуманізація КК є ключовим напрямом його розвитку, але не є його прямою лінією, а діалектичним процесом, що передбачає певні компроміси, часткові відступи, а іноді і повтори, звернення до старої якості (скажімо, пропозиції щодо відновлення смертної кари), і, звичайно, пошук нових конструктивних підходів.

Ці гуманізаційні зміни мають бути пов'язані з еволюцією самої людини як особистості. І насамперед з такою стадією людиногенезу, як «людськість». Лише людина, як жива істота, зберігає монополію на людськість і існує вона заради того, щоб цю людськість опредмечувати. Тобто фактом свого існування і діяльності на землі зробити внесок у скарбницю людськості. Тому, вважаємо, гуманізацію слід розглядати лише з позицій людськості. І навіть якщо стосовно певної категорії людей застосовується покарання, то воно має розглядатися в контексті людськості як суті гуманізації.

Наприклад, спецслужби та правоохоронні органи у боротьбі з тероризмом керуються зазвичай принципом адекватності відповіді. Водночас цей принцип втрачені життя під час терористичного акту не повертає. Тому

в цій сфері дедалі більш актуальним стає принцип упередженості дій суб'єктів тероризму, що відображено у КК, встановлюючи кримінальну відповідальність за створення терористичної організації, фінансування тероризму тощо.

Взагалі всі ці інновації слід розглядати в межах діалектики прогресу та регресу як провідних категорій закону заперечення заперечення, згідно з яким є одна тенденція розвитку людства – прогресивна. Що ж стосується регресу, то він розглядається як частковий випадок прогресу. Наприклад, навряд чи можна вважати прогресивним явищем, коли у відповідь на зростання кількості осіб, що допускають немедичне вживання наркотиків, замість поліпшення якості медичної допомоги таким особам, активізації профілактичної роботи, у КК було посилено відповідальність за участь у незаконному обігу наркотиків. Закономірно, що ці дії не призвели до очікуваного ефекту: зменшення чисельності наркоспоживачів, а навпаки, посилили латентність нарковживання, що ускладнило надання їм медичної допомоги, різко збільшилась кількість злочинів, а відтак і осіб, що відбувають покарання в пенітенціарних установах, де рівень злочинності значно зріс.

Об'єктом кримінального переслідування, на жаль, стали переважно хворі – наркоспоживачі, а не організатори наркобізнесу та дилери. Можливо, тут прогрес полягає у зміні підходів, концентрації зусиль правоохоронців на основних винуватцях наркобізнесу, а не у переслідуванні хворих на наркоманію, тобто їх жертв.

3.3. «НЕОСНОВНІ» ЗАКОНИ ДІАЛЕКТИКИ У ПРАВІ

Треба зауважити, що це умовна назва, яка вживається для визначення так званих «парних» категорій діалектики. Деякі з них уже розглянуті, скажімо, матеріальне та ідеальне, об'єктивне і суб'єктивне, кількість і якість, частина і ціле, внутрішнє і зовнішнє. Тут зупинимося на найбільш фундаментальних і загальновживаних парних категоріях, зокрема змісті та формі.

Категорія змісту вживається для визначення сукупності елементів того, чи іншого предмету чи явища і функцій, які ці елементи виконують. Зміст права як наукова категорія ніде не визначається, а зазвичай приховується за абстрактними поняттями рівності, свободи та справедливості [16, с. 17–31], вживання яких правомірне, оскільки вказує на атрибутивні властивості права, але не розкриває того, що притаманне лише праву, тобто, тієї сукупності основних елементів, які характерні праву.

Зміст права цілком вкладається в дві його основні складові: правобуття та правосвідомість. При цьому під правобуттям ми розуміємо правовідносини, а під правосвідомістю – сукупність поглядів, уявлень, почуттів та ідей щодо правової реальності, і функцій, які ці елементи виконують, тобто регулятивну, охоронно-захисну, правотворчу. Перевага такого підходу до визначення змісту права в тому, що він дозволяє розкрити сутнісні характеристики права та його соціальну природу як регулятора суспільних відносин.

Що ж до категорії форми, то форми права – це способи поєднання елементів його змісту, що виражаються в нормах, обов'язкових до виконання. Це визначення відображає діалектику категорій правобуття та правосвідомості, які лише в цій нормативній формі й можуть існувати в праві.

Є й інша класифікація форм права, до яких належать і правові норми, і правосвідомість, і правовідносини [18, с. 49]. Це є еклектичне поєднання змістовних і формальних аспектів права, з чим не можна погодитися.

Автори навчального посібника «Філософія права» за ред. О. Данильяна, йдуть іще далі, вони включають у форми буття права те, що буттю протилежне, тобто світ ідей. Зокрема, вони пишуть: «Аналіз правової реальності дає можливість виділити в ньому такі форми буття права: а) світ ідей; ідея права; б) світ знакових форм: правові норми і закони; в) світ взаємодій між соціальними суб'єктами (правове життя)» [19, с. 179].

У зазначеній кваліфікації можна погодитися лише з одним, правове життя є дійсно формою правобуття, яке виражається у правовій нормі. А що стосується буттєвості світу ідей та світу символів (знаків), то це суперечить дійсності. Нагадаємо, термін буття вживається як синонім матеріального світу суспільства, на відміну від свідомості, яка дається людині не в символах, а в образах. Тому світ символів ніякого стосунку до правобуття немає. Це умовні знаки (ієрогліфи), абсолютно не схожі на предмет буття. Тому вказані питання потребують подальшої розробки та вивчення у філософії права.

При розгляді цих питань доволі часто вживається категорія «формальної рівності». Мало того, цю категорію зводять в абсолют: «Право існує скрізь, у всіх тих випадках і формах, де дотримується і застосовується принцип формальної рівності» [18, с. 51].

У такому разі може існувати і інший абсолют – формальне право. На нашу думку, така абсолютизація неправильна, оскільки категорія «формального» (не формалізму!) теж має свій зміст, можливо, дещо відмінний від реального. Очевидно, ця категорія у науковому пошуку потребує не так формалізації, як наповнення її реальним змістом. Можливо, в цьому разі категорію формальної рівності слід розглядати через призму відносної рівності, уявлення про яку сприятиме пошукам і втіленню в життя більш досконалих форм людських взаємин.

Найбільш вживаними є категорії загального й окремого, одиничного. Співвідношення цих категорій продемонструємо на прикладі тлумачення правових норм. Якщо вважати, що, процес тлумачення правових норм повинен здійснюватися за правилами логіки, а основними цінностями правового життя є визначеність права і стабільність законності, то в правотлумачній діяльності неодмінно треба слідувати вимогам логіки. Тут, закономірно, йдеться і про формальну логіку, і діалектику, зокрема співвідношення загального й одиничного у правовій нормі. Це може розглядатися як початковий етап тлумачення, оскільки лише в межах цих характеристик загального й одиничного можливе існування правобуття як правової реальності.

Особливістю конкретної правової норми є те, що вона уособлює в собі узагальнене, тобто абстраговане від одиничного, і водночас втілює це одиничне (окреме явище, факт, подію) як загальнонеобхідне. Саме діалектика загального і одиничного є першою передумовою того, що ми називаємо тлумаченням. Вкотре наголосимо, будь-яка правова норма існує насамперед як загальне, що відображає сукупність конкретних випадків. Але водночас вона містить в собі конкретне, одиничне.

Тобто без одиничного норма як загальне не може існувати. Але особливість одиничного (тобто окремого факту, події) в тому, що воно розчинене в загальному настільки, що цю одиничність треба виявляти. В цьому й полягає смисл тлумачення: в кожній нормі як загальному, вміти побачити одиничне, зіставити його з іншими одиничними й відтак ствердити одиничне як загальне. Отже, збіг одиничного та загального буде доказом того, що ця подія чи факт належить саме до юрисдикції цієї норми.

Не менш важливі категорії необхідності та свободи. Під необхідністю розуміється те, що обов'язково повинно бути за цих обставин, що відбувається саме так, а не інакше, тобто те, що не може не відбутись. Свобода ж є терміном, який слугує для позначення вільної поведінки (існування людини), яка ніби не пов'язана з необхідністю. Абсолютизація необхідності й ігнорування свободи веде до фаталізму (все наперед визначено), абсолютизація свободи веде до свавілля, волюнтаризму. А фактична діалектика втілюється у відомому словосполученні: свобода є пізнана (усвідомлена) необхідність.

Правова норма, як і правовий вчинок, здійснюються під впливом необхідності. У праві, на відміну від моралі, панує необхідність; вона проявляється у законослухняності, скрупульозному дотриманні закону як необхідності. Тут необхідність є зовнішнім чинником впливу на поведінку людини. Але це не свідчить про свободу поведінки. Роль інститутів, які контролюють дотримання законослухняності (МВС, СБУ, Прокуратури, Суду) демонізується. Людина стає рабом необхідності та заручником цих контрольно-репресивних органів. Але у випадку зменшення їхнього впливу через розбалансованість, втрату авторитету, засилля корупції тощо ступінь

законослухняності знижується і в суспільстві виникають конфліктні ситуації, а правореалізація ускладнюється.

Як зазначають науковці, «…з наростанням соціально-конфліктних відносин у всіх сферах життєдіяльності суспільства звужується масив добровільних форм правореалізації, поширюються мотивації до девіантної поведінки все більшого числа учасників правовідносин. У зв'язку з чим зростає доля примусової частини правозастосовної форми правореалізації. Змінити цю ситуацію найкраще можливо у один найбільш фундаментальний і ефективний спосіб – зменшення соціально-конфліктного масиву відносин у економіці, політиці та соціальних питаннях і створення на цій основі умов до відтворення мотивацій у суспільстві для здійснення таких форм правореалізації, як добровільне дотримання заборон, добровільне виконання зобов'язань та правомірне використання дозвільно-уповноважуючих прав і повноважень» [14, с. 26]. Погоджуючись повністю з цим висновком уточнимо, що добровільне дотримання законодавства можливе лише тоді, коли людина володіє знанням цієї необхідності і має можливість вільно реалізувати це знання. Завдяки цьому формується внутрішня потреба у законослухняності, свобода стає усвідомленою необхідністю.

Проаналізовані найбільш уживані в праві діалектичні парні категорії не обмежуються цим переліком. Головне, що вони слугують ступенями пізнання правових явищ і уособлюють у концентрованому виді людську практику.

3.4. ТЕХНОЛОГІЯ (АЛГОРИТМ) ДІАЛЕКТИКИ ПІЗНАННЯ ПРАВОВИХ ЯВИЩ

Зазначимо, що ми розуміємо пізнання правових явищ як процес. Тобто не одноразовий акт «дзеркального» відображення суб'єктом об'єкта пізнання, а тривалий шлях послідовних прийомів, етапів, процедур, ступенів, які поступово розкривають істинне знання про об'єкт пізнання. Мова йде не про якусь абсолютну істину в останній інстанції, а, звичайно, про істину відносну, яка залишає можливість для подальшого пізнання.

Наприклад, отримана інформація про ознаки того, чи іншого правопорушення дає підстави здійснити його кваліфікацію і віднести до тих, чи інших видів правопорушення. Це істина беззаперечна. Але отримання нових матеріалів може свідчити, з одного боку, про підтвердження первинних даних, а з іншого, внести такі корективи, коли істинне знання стає або відносним, або помилковим взагалі.

Така перспектива щодо істини зумовлює необхідність розширення діапазону методів, прийомів і навіть способів встановлення істини (об'єк-

тивного пізнання правового явища). Наприклад, можливість проведення аналізу ДНК доповнює логічні методи біологічними даними, які практично є неспростовними.

Розглянемо цей процес пізнання у всьому різноманітті його складових. Першою складовою цього процесу є розкриття «механізму» впливу об'єкта на суб'єкт пізнання. Особливість цього впливу в тому, що на початковому етапі пізнання безпосередньо об'єкт надає нам можливість знайомства не з його сутністю, а лише з її проявами, тобто з явищами. Специфіка в тому, що вся сутність об'єкта в явищах присутня, але знаходиться в прихованому стані. Тому перше завдання суб'єкта пізнання – це якомога повніше ознайомитися з явищами як проявами прихованої сутності і, таким чином, віднайти сутність і розкрити її.

Чому важливо у пізнанні проникнути на рівень сутності? Насамперед тому, що фактична природа об'єкта пізнання міститься не в явищах, а саме в сутності, завдяки якій предмет є саме таким.

До речі, це своєрідна відповідь прихильникам відомої теорії біосоціальної природи людини, яка твердить, що у людини дві сутності. Чи не це є підставою для відомого поділу походження права як природного (біологічного), так і позитивного (статичного, державного). Насправді ж у людини може бути лише одна сутність – соціальна. А риси і функції біологічні, психологічні, антропологічні та ін., що їй притаманні, є фактично проявами її соціальної сутності. Тобто вони характерні людині не безпосередньо, а в соціально опосередкованому, «соціально знятому» (за Геґелем) виді.

Звідси поділ права на природне і позитивне як дві його сутності видається дещо застарілим. Бо право за своєю сутністю може бути лише соціальним, а природжені права людини (право на життя, безпечне існування, дотримання звичаїв та традицій тощо) також соціально опосередковані, існують в соціально-знятому виді.

Це важливо зазначити з методологічної точки зору, оскільки «дуалізм» правової сутності призводить до того, що відбувається протиставлення природного і позитивного права, що негативно впливає на ці обидва його компоненти. Так, В. Бачинін у цьому протиставленні оголошує позитивне право штучним феноменом [3, с. 304], що не відповідає дійсності. Насправді, позитивне право, на нашу думку, є вищим ступенем розвитку феномена права, яке ввібрало все те, що називається природним правом, і набуло соціального статусу. Тому вважати його штучним немає рації.

Отже, знайомство з виявами об'єкта, тобто з явищами, фактично є першим ступенем пізнання його сутності. «Процес пізнання об'єкта завжди розпочинається з вивчення явищ, що є зовнішніми проявами об'єкта, його зовнішньої сторони, ніби його «поверхні». Вплив об'єкта (у формі явищ) на суб'єкта, на його органи чуття створюють емпіричний матеріал, дані чуттєвого пізнання. Цей емпіричний матеріал ще не об'єднаний, не

пов'язаний один з одним, тобто дискретний, який називається фактами» [22, с. 98].

У нормативній філософії термін факт вживається для визначення першої форми знання. Специфіка цієї форми в тому, що вона констатує наявність чи відсутність чого-небудь. Це знання цінне саме своєю констатацією, в цьому разі кажуть, що факти – уперта річ. Факт сам собою дійсно найбідніша форма знання, але у зв'язку з іншими фактами, узагальненні факти стають матеріалом для висунення гіпотез, створення теорій. Таке узагальнення не може бути вирішеним лише емпіричним шляхом. Тут потрібен теоретичний підхід, тобто абстрактне мислення.

Особливість правового факту полягає в тому, що цей термін вживається для визначення не самого знання як вторинного стосовно буття явища, а саме як феномен буття, дійсності, того, що відбулося, що має місце, тобто як елемент об'єктивної реальності.

Однак визначення поняття «юридичного факту» в довідниках, вважаємо, не зовсім правильне. У них юридичний факт визначається як «передбачені нормами права конкретні життєві обставини, які зумовлюють виникнення, зміну або припинення правовідносин».

Це не є визначенням самих фактів як елементів дійсності, а лише можливості, за яких факти можуть набути цієї дійсності. Це не що інше, як неправильне тлумачення діалектики двох категорій – можливості та дійсності. Але ж об'єктивно, факти – це параметр дійсності, тобто можливості, що вже реалізувалася, тому вона і стала фактом.

Отже, юридичний факт – це не лише обставини, в яких відбувається та чи інша подія, а сама ця подія, як реалізована можливість. Тому, очевидно, ближче до істини, тобто до визначення юридичного факту, його класифікація на юридичні дії та юридичні події, а не обставини, за яких ці дії можливі.

Наступний крок – узагальнення емпіричного матеріалу, тобто фактів, що неможливо здійснити суто емпіричним шляхом. Цю функцію виконує теоретичне осягнення дійсності, тобто абстрактне мислення. У цьому разі пізнання ніби піднімається на вищий логічний рівень. «Опираючись на засоби логіки, теоретичне мислення узагальнює факти, створює спочатку вірогіднісні їх пояснення, потім теорії, засновані на знанні сутності об'єкта, його законів. Перехід від емпірії до теорії, від фактів до їх узагальнення не є довільним…, він визначається особливостями об'єкта і перш за все, співвідношенням двох його сторін – явища та сутності» [22, с. 99–100].

Можна проілюструвати перехід від явища до сутності на прикладі аналізу такого феномена, як державний суверенітет. Алгоритм такого переходу передбачає, зокрема, знайомство з такими явищами, як інститут громадянства, право видавати закони, право здійснювати правосуддя, право встановлювати грошову систему, право впроваджувати, адмініструвати по-

датки, наявність офіційних символів: герба, прапора та гімну, що свідчать про наявність такої сутності держави, як її суверенітет [9, с. 24–25].

Отже, перші дві ознаки: інститут громадянства і право видавати закони – висувають гіпотезу про наявність суверенітету, доповнення їх іншими змістовними ознаками дозволяє це гіпотетичне знання перевести в статус теорії: тобто, що не одна ознака, а саме їх сукупність достатня, щоб зробити висновок про наявність державного суверенітету.

На другому етапі цієї діалектики розкривається багатоступінчатість сутності та шляхи її розкриття. Тут працює підхід від сутності першого порядку до сутності другого порядку тощо, від менш глибокої до більш глибокої сутності.

Ця багатоступінчатість, «багатоповерховість» сутності розкривається двома шляхами: по-перше, може розкриватися дедалі глибша сутність одного і того ж явища, по-друге, більш глибока сутність може розкриватися шляхом виявлення нових, раніше невідомих явищ більш складного характеру.

Прикладом може слугувати складний, багатоступінчатий процес пошуку сутнісних характеристик права. Спершу як синоніму формальної рівності, потім міри свободи, на жаль, лише як зовнішньої необхідності, що часто-густо означало свавілля, і, нарешті, справедливість, яка теж мислилась дещо абстрактно, як ідеї рівності всіх перед законом. Сучасні пошуки сутності справедливості, за В. Бачиніним, пов'язані з триєдиною формулою: урівноважуюча справедливість, розподіляюча і за заслугами [3, с. 368–369]. Загалом такий підхід цілком правомірний, але він не вичерпує сутності права як волі до самоіснування. І цей ступінь пізнання права не останній.

І, нарешті, третій етап діалектики пізнання – зворотний вплив суб'єкта на об'єкт в процесі пізнавальної та практичної діяльності. Тут фактично йдеться про реалізацію трьох можливостей: перша, коли вплив суб'єкта на об'єкт практично відсутній – це стан спостереження. Це не ігнорування об'єкта, яке в науці раніше називалось спогляданням. Це радше знаходження суб'єкта поряд із об'єктом з певною метою, досить конструктивною. Прикладом цього може бути застосування в діяльності правоохоронних органів такого специфічного методу пізнання, як оперативне супроводження, яке дає змогу негласно виявити і задокументувати факти протиправної діяльності об'єкта пізнання.

Друга можливість втручання суб'єкта в об'єкт пізнання шляхом експерименту, тобто, коли об'єкт ставиться в певні умови. Ця діалектика передбачає два основні види експерименту: констатуючий і формуючий. В юридичній практиці найбільш поширений слідчий експеримент, який зазвичай обмежується констатуючою функцією.

Третя можливість впливу суб'єкта на об'єкт – внесення змін до об'єкта пізнання. Водночас суб'єкт здійснює вплив на об'єкт пізнання постійно і цілеспрямовано. Особливість цього процесу в тому, що він розпо-

чинається з перших кроків вивчення об'єкта і «тут має місце у повному смислі взаємодія між суб'єктом і об'єктом, при визначальній ролі об'єктивної сторони цієї взаємодії, активній, перетворюючій ролі його суб'єктивної сторони. Це має місце в практиці, в процесі практичної діяльності людини» [22, с. 99–100].

У юридичній сфері це втілено в трьох різновидах правової діяльності: правотворчості, правозастосуванні, правореалізації. Тут у пізнанні важливе розуміння співвідношення двох категорій: теоретичного та практичного. Діалектика така: практичне передує теоретичному, далі – викликає та зумовлює своїми потребами і запитами теорію, рухає її розвиток, а далі – теорія знаходить своє практичне втілення в практиці правобуття.

У правотворчості це означає, що виникає практична потреба регулювання (поліпшення регулювання, упорядкування) тих чи інших суспільних відносин, ця потреба підлягає теоретичному обґрунтуванню і втілення в законодавчому акті. Нарешті, практичне впровадження цього акта завершує цей спіральний процес.

Цю триєдність можна застосувати щодо оцінки сучасного стану теорії держави та права як науки та навчальної дисципліни. Критичний погляд відомий, що вона дещо застаріла і не відповідає потребам сьогодення. З одного боку, ця критика не зовсім правомірна, бо юридична практика випереджує її теорію і потрібен певний матеріал для узагальнення нового досвіду. А з іншого боку, значно зросли запити на розвиток галузевих теорій права: кримінального, цивільного, адміністративного, господарського права тощо, які дедалі активніше про себе заявляють.

Набутий до цього теоретичний матеріал теорії держави та права, побудований на минулій практиці, вже не задовольняє теоретичного узагальнення нового правового досвіду і обумовлює необхідність якісного оновлення цієї теорії. Очевидно, актуальними тут є проблеми співвідношення природного і позитивного права, гуманізація законодавства, діалектики публічного та приватного права, національного законодавства та міжнародного права, здійснення загалом правового регулювання сучасних суспільних відносин тощо.

Можна сказати, що сучасна правова практика породжує, по суті, нову теорію права (чи метатеорію), яка покликана узагальнити і увесь досягнутий практичний досвід, і передбачити шляхи його подальшого розвитку.

Усе вищезазначене свідчить про те, що діалектика як методологія процесу пізнання права, а також в технологічному і процедурному варіантах є дійсно продуктивним методом пізнання та практичного використання у юриспруденції. Вона дає змогу і пояснити феномен права, і виробити логіку проведення конкретного правового дослідження.

Водночас принципи метафізики (формальної логіки) не є антиподами принципів діалектики, а лише їх частковим випадком. І таке розуміння,

на відміну від марксистського та вульгарно-матеріалістичного тлумачення, по-новому презентує діалектику як сучасну методологію пізнання та діяльності. Акцентується не лише на боротьбі протилежностей, а головно на їхній єдності, як умові плідного та конструктивного розвитку, що представляє діалектику в новому гносеолого-аксіологічному ключі.

Список використаних джерел

1. Андрущенко В. П., Губерський Л. В., Михальченко М. І. Соціальна філософія. Історія, теорія, методологія : підручник. Вид. 4-те, вип. та доп. Київ : Юрінком Інтер, 2016. 552 с.
2. Балинська О. М., Ященко В. А. Методологія сучасної юридичної науки : посібник / за заг. ред. О. М. Балинської. Львів : ЛьвДУВС, 2018. 372 с.
3. Бачинін В. А., Журавський В. С., Панов М. І. Філософія права : словник. Київ : Видавничий Дім «Ін Юре», 2003. 408 с.
4. Бернюков А. М. Юридична герменевтика як методологія здійснення правосуддя (філософсько-теоретичний аналіз) : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.12 «Філософія права». Львів, 2008. 198 с.
5. Гадамер Г.-Ґ. Істина і метод: в 2 т. Т. 1. Основи філософської герменевтики / пер. з нім. О. Мокровольського. Київ : Юніверс, 2000. 464 с.
6. Грищук В. К. Коментар до розділу XIV-1 КК України. *Вибрані наукові праці.* У 4-х кн. Хмельницький : Вид-во ХУУП імені Леоніда Юзькова, 2025. Кн. 3. 983 с. С. 415–793.
7. Загальна теорія держави і права : підручник / М. В. Цвік, О. В. Петришин, Л. В. Авраменко та ін. ; за ред. М. В. Цвіка, О. В. Петришина. Харків : Право, 2009. 584 с.
8. Кельман М. С. Методологічні проблеми теорії держави і права : курс лекцій. Львів : ЛьвДУВС, 2010. 124 с.
9. Козюбра М. І. Методологія правознавства і методологія права: співвідношення понять та їх особливості. *Право України*. 2014. № 1. С. 22–32.
10. Колич О. І. Детермінанти діалектики у праві: окремі аспекти. *Вісник Львівського торговельно-економічного університету. Юридичні науки.* 2018. Вип. 7. С. 45–51.
11. Костицький М. В. Вступ у юридичну психологію: методологічні і теоретичні проблеми. Київ : Вища школа, 1990. 259 с.
12. Кравець В. М. Типи праворозуміння як методології основних філософсько-правових дискурсів : дис. … канд. юрид. наук : 12.00.12 «Філософія права». Київ, 2003. 179 с.
13. Кривцова І. С. Методологічна роль синергетики у порівняльно-правовому пізнанні : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня кандидата юридичних наук : спеціальність 12.00.01 «Теорія та історія держави і права; історія політичних і правових учень». Одеса, 2008. 20 с.
14. Кримінальне право України: Загальна частина : підручник / за ред. В. Сташиса, В. Тація; вид. 4-е, перероб. і доповн. Харків : Право, 2010. 608 с.

15. Савенко В. В. Закон у структурі правової реальності : монографія. Тернопіль : Астон, 2015. 460 с.
16. Сливка С. С. Філософські принципи у праві. *Вісник Національного університету «Львівська політехніка».* Юридичні науки. 2014. № 782. С. 87–95.
17. Філліпс Л. Дж., Йоргенес М. В. Дискурс-аналіз. Теорія і метод / пер. з англ. Харків : Гуманітарний Центр, 2004. 336 с.
18. Філософія права : антологія / за ред. Дж. Фейнберга, Дж. Коулмена; пер. з англ. П. Таращук. Київ : Основи, 2007. 1256 с.
19. Філософія права / за ред. О. Г. Данильяна. Харків : Право, 2014. 208 с.
20. Фуллер Лон Л. Мораль права. Вид-во : SBA Print, 2026. 286 с.
21. Шевчук Р. Ще раз про діалектичний метод у правознавстві. *Підприємництво, господарство і право.* 2016. № 11. С. 216–219.
22. Ющик О. І. Діалектика в методології пізнання права. *Правова держава.* 2017. Вип. 28. С. 97–105.

Тема 4

ПРОБЛЕМИ ОНТОЛОГІЇ ПРАВА

Мета: розкрити онтологічні засади соціально-правової реальності та природи права загалом.

Інформаційний обсяг: Критика онтології права як окреслення проблеми. Буттєве зумовлення права. Філософська рефлексія джерел права. Форми буття права. Онтологічні функції права. Соціокультурний простір як середовище формування права. Соціонормативний простір як середовище реалізації права. Проблеми співвідношення категорій «правова реальність» і «правова дійсність» та суміжних понять. Критика розуміння співвідношення правосвідомості та правобуття.

Теми рефератів, доповідей, повідомлень:

1. Співвідношення понять «правова реальність» і «правова дійсність».
2. Ідея права, дух права, закон як форми буття права: філософський аналіз.
3. Архаїчні мононорми та правова міфологія як джерела права: філософське бачення.
4. Онтологічні засади правової реальності.
5. Статика та динаміка правової реальності.
6. Мета і сенс права.
7. Принцип суперечності як онтологічна засада права.
8. Право як особлива реальність.
9. Феноменологія правової реальності.
10. Право як екзистенція

4.1. КРИТИКА ОНТОЛОГІЇ ПРАВА (як формулювання проблеми)

Ontos – суще, тобто наявне, те, що має місце, на відміну від того, що не існує в реальності. Перед тим як міркувати про сутнісні характеристики права, треба знати, що воно є, має місце, що це не ілюзія, а реальність.

Цікавою є точка зору екзистенціалістів, які вважають, що феномен права належить цьому наявному, але не справжньому, похідному, вторинному світу. Він, на їхню думку, ілюзорний, знеособлений, тобто не окрема людина є суб'єктом права, а всі люди. Отже, не я дію в праві, а мною діють. Тобто про право як свободу поведінки, волі тут не йдеться.

Але існує один світ, світ екзистенції, тобто існування окремого, унікального, неповторного, індивідуального існування – адже двох абсолютно схожих, тотожних людей не існує. І вже в цьому індивідуальному існуванні головною характеристикою є воля до свободи, тобто право на свободу, потреба свободи. Звідси характеристика права як волі до свободи людини.

А у світі, який є вторинним, похідним від екзистенційного – це індивідуальне право на свободу стає пов'язаним з іншими індивідуальними правами, пов'язаним умовностями, законами; тобто стає необхідним, обов'язковим, рівним для всіх. Вона є потребою.

Загалом «онтологія» – це вчення про найбільш загальні закони буття. А оскільки головною проблематикою філософії є співвідношення свідомості та буття, то онтологічна функція філософії є важливою складовою філософської рефлексії, філософського знання, філософського ставлення до світу, а звідси, і правового значення. Але, оскільки йдеться не про свідомість взагалі, а про свідомість правову, то доцільно вживати термін філософсько-правова онтологія як вчення про буттєву природу права звичайно в межах співвідношення правосвідомості та правобуття.

Однією з проблем філософсько-правової методології як онтології права є визначення її термінологічного апарату.

Чимало дослідників здійснюють тут відповідний пошук, про що свідчить вживання низки термінів: «соціальна онтологія права», «трансцендентальна онтологія права», «онтологія чистого права», «феномен чистого права», «феноменологія права» та інші, хоча, на жаль, більшість із них є дещо сумнівними, некритично запозиченими з арсеналу не правових, а філософських систем і механічно перенесених на проблеми права.

Наприклад, О. Стовба пропонує до методів онтології права залучити так званий фундаментально-онтологічний метод М. Гайдегера, що охоплює 4 елементи: феноменологічну редукцію, феноменологічну конструкцію, герменевтику та феноменологічну деструкцію [25, с. 200].

Але ж у екзистенціаліста М. Гайдегера вказаний метод має загальнофілософський характер і стосується буття взагалі. Цей метод найповніше викладений у його книзі «Буття і час». На жаль, О. Стовба не роз'яснює, як вказані методологічні підходи застосувати в онтологічному аналізі права. А деякі з термінів, зокрема «соціальна онтологія права», звучать явно тавтологічно, оскільки термін «соціальний» можна вжити щодо будь-якого аспекту філософії права, бо і методологія, і гносеологія, і онтологія, і аксіологія є не що інше, як соціальні явища, тим паче, що автор вживає термін «соціологізм» у дещо негативному плані, «абсолютизує зумовленість природи права природою соціуму» [25, с. 10].

Стосовно ж «онтології так званого «чистого права» (А. Козловський), яке начебто є «не детермінованим, самодостатнім явищем» [14, с. 9], то ця

онтологія викликає критичне сприйняття, оскільки індетермінізм у праві взагалі не можливий. Інша річ, що ці детермінанти можуть бути і внутрішнього (екзистенційного), і зовнішнього порядку .

Не пояснює, а навпаки, ускладнює розуміння природи права, на нашу думку, і вживання терміна «трансцендентальна онтологія» [27], оскільки в ній право повинно фактично трактуватися як потусторонній, містичний феномен. А це до науки немає жодного стосунку.

Аналізуючи «онтологічні підвалини права», цілком слушно можна зауважити, що існують вагомі аргументи на користь того, що онтологічні підвалини права пов'язані з об'єктивними процесами, що відбуваються у світі, але є й такі, що обстоюють первинність суб'єктивних моментів.

Справді, є серйозні підстави вважати, що багато в чому світ підпорядковується певним об'єктивним закономірностям, які діють незалежно від волі та бажань людей. І хоча деякі дослідники стоять на тих позиціях, що «закони природи» існують лише в нашій голові, що вони є лише засобом упорядкування зовнішнього емпіричного досвіду суб'єктів, а реальний світ – це царство випадковостей та хаосу, однак очевидно, що в цьому світі хаосу також існують певні сфери, де доволі ясно проглядається закономірний хід подій, закономірний процес явищ. Суспільне життя в цьому контексті можна було б, незважаючи на всю його суперечливість і складність, віднести саме до таких сфер буття. Тоді доцільно було б з'ясувати зміст цього процесу та спробувати упорядкувати цю частину реальності, зокрема й за допомогою права.

На нашу думку, ця синергетична теза свідчить про те, право покликане впорядкувати наявний соціальний хаос, тобто надати суспільним відносинам певного порядку, а можливо і цілеспрямованості, відповідно до соціальних потреб. Це родова належність права, поряд із мораллю та політикою.

Що ж стосується видової визначеності права, то, як ми констатували, це воля людини до самоіснування, чого немає в інших регуляторів суспільного життя. Вищевикладене є однією з перших характеристик права як буттєвого явища.

Оскільки право є одним із найважливіших інструментів творення людського суспільства, воно радше має чуттєво-надчуттєву природу. Його не можна повністю вичленити із зовнішнього, емпіричного світу, але й не можна вважати цілковито продуктом людської суб'єктивності. Воно є феноменом духовного порядку, саме того, що має назву «об'єктивного духу» (за Геґелем), тобто є зовнішнім виразом внутрішньої, прихованої Логіки світу, того, що стародавні греки називали «логосом», а стародавні індійці – «дхармою». Осягнути те, що стоїть за цими поняттями, нелегко, що неодноразово підкреслювали древні. Але найбільш важливими їх характеристиками слід вважати справедливість та свободу, тобто рівновагу, поєднану з самодостатністю, здатність до самозбереження при постійному розвитку.

Суспільство є частиною неосяжного всесвіту, його органічною, хоча й вкрай специфічною частиною, де виникають умови поєднання в одне ціле об'єктивної та суб'єктивної сторін духу. Право в цьому контексті, в його онтологічному, найбільш загальному визначенні, є таким середовищем, такою матеріально-духовною атмосферою, де ця можливість набуває найбільш сприятливих умов для своєї реалізації. І водночас це ніби перша сходинка до вищих ступенів духовності.

Важливим для з'ясування природи права є аналіз сутності і змісту юридичної норми, про що пише О. Невельська-Гордєєва. Зокрема, вона зазначає: «Питання, чи є юридична норма відбитком дійсності, або вона відбиває лише належне, а не суще, є принциповим, тому що з нього випливає вирішення проблеми припустимості застосування критерію «істинності» – «хибності» до правової норми» [18]. На її думку, «логіка норм, що вивчає логічні зв'язки нормативних висловлювань, передбачає такі положення:

- жодна дія не може бути одночасно дозволеною і забороненою;
- байдужа дія не є ані забороненою, ані обов'язковою;
- дія обов'язкова тільки тоді, якщо заборонено утримуватися від дії;
- дія дозволена, коли вона незаборонена;
- від забороненої дії обов'язково треба утримуватися».

Погоджуємося з О. Невельською-Гордєєвою і в тому, що «людина має бути ознайомленою з нормою поводження, їй треба мати впевненість і переконаність її доцільності, соціальної та особистої цінності. Норму можуть знати, але не виконувати, тому що вона не стала внутрішнім переконанням».

Людський розум дозволяє пояснити і виправдати будь-які дії і вчинки як власні, так і інших людей, тобто сформулювати логічно несуперечливе «алібі». Дехто із дослідників протиставляє природу та суспільство як середовища існування права. Це протиставлення випливає з позиції: «Право – позаприродне явище, і ніякі основи права у природі знайти неможливо. Природа – це царство об'єктів, а право – це сфера суб'єкта. Чи можна вважати в такому разі субстанціональною основою права суспільство? Хоча право і виникає тільки в суспільстві, пов'язане з ним і навіть має соціальну сутність, але це сутність вже, власне, не права, а його виявів. Тому говорити про будь-яку субстанціональну основу права немає сенсу. Однак із цього не виходить, що право не укорінене в бутті людини. Правова реальність виявляється у цьому аспекті буття людини, і це спільне існування погрожує обернутися свавіллям. Тому не будь-яка людська взаємодія є основою права, а лише та, що містить моменти повинності, що обмежує це свавілля» [29, с. 171].

На жаль, тут має місце також і протиставлення суб'єкта й об'єкта категорій сутності та її виявів. Автори, які підтримують цю позицію, суперечать самі собі, бо, трактуючи право лише «як сферу належного», як «буття-повинність», водночас підкреслюють «його укорінення в людському існуванні», «укорінення в бутті людини» тощо. Причиною цих методологічних

неузгоджень, на наш погляд, є те, що ці дослідники не розглядають сутність права як волю до самоіснування, а якщо й визнають її, то протиставляють «спільному» існуванню. Але ж воля до самоіснування людини не синонім її вольової самості, а радше свідома цілеспрямованість її на виконання тих чи інших дій, що визначаються потребами, інтересами, бажаннями, знаннями, які формують колективний досвід, поза яким існування взагалі неможливе.

Особливою онтологічною категорією є поняття формальної рівності у праві. Всі дослідники констатують, що принцип формальної рівності абстрактний і суперечить волі конкретного індивіда (додаймо – волі його до самоіснування), тобто суперечить праву. До прикладу, вважається, що «... весь цей світ правових явищ (правовідносини, суб'єкт права, правова норма і т.п.) – лише різні прояви принципу формальної рівності і всі вони, незалежно від прийомів їх філософсько-правової і теоретичної систематизації, є однаково формалізованими. Тож характеристики типу «атом», «найпростіший елемент», і т.д. відносяться, швидше до принципу формальної рівності як найбільш абстрактного визначення і вираження права, а не до суб'єкта правовідносин, правової норми, інших однопорядкових правових явищ, які якраз і не є «первинними» і «найпростішими», тому що в них уже існує якість правової формальності, принцип правової рівності, без чого вони і не були би правовими феноменами» [8, с. 45].

Це свідчить про те, що співвідношення формальної рівності у праві та сутнісної природи права як волі до самоіснування стало тепер гострою теоретичною проблемою філософії права, яка потребує нагального вирішення. Інакше зростає небезпечність всезагального правового нівелювання, правового диктату.

Зрозуміло, що приймати закони, орієнтовані суто на унікальність і неповторність особистості, тобто індивідуалізовані закони абсурдно: закон є чинник всезагальної дії. Але суб'єкт його застосування, дотримання, реалізації є не так слугою закону, як формальності, як носієм його правового змісту, його людиномірності. Тобто законодавство повинно існувати як всезагальне, до певної міри масове явище, але конкретна його дія повинна здійснюватися суворо індивідуально, відповідно до волевиявлення самості. Тому слідчий, суддя, прокурор, власне, повинен бути не тільки фахівцем-юристом, професіоналом своєї справи, а насамперед правознавцем високого людиномірного гатунку.

У цьому контексті варто зупинитися ще на одному важливому аспекті філософсько-правової онтології – співвідношенні природного та позитивного права. Представники філософсько-правового підходу критично ставляться до обох цих крайнощів, адже поділ на природне та позитивне право є умовним, але суттєвим. Зазначимо основні розходження між ними, як їх уявляють В. Бачинін і М. Панов:

1. Природне право вважається похідним від юридичного порядку речей. Позитивне ж право – штучне утворення, створене людьми.

2. Природне право пов'язане з першоосновами буття, позитивне – з конкретною державою.

3. Природне право виражене у звичаях і традиціях, позитивні норми фіксуються у виді формалізованих нормативних актів.

4. Права людини відповідно до природноправових доктрин вважаються безумовними, згідно з позитивним правом – одержуються з рук держави тощо [6, с. 177–178].

Насправді ж головна методологічна хибність цього розмежування полягає в іншому: вона розриває єдність і цілісність методологічного філософсько-правового підходу до аналізу правових явищ. Позитивізм бере на озброєння розсудкове теоретичне мислення як інструмент аналізу емпіричного правового досвіду, а концепція природного права – натурфілософський підхід. Це дало підставу критикам заявити, що філософський підхід можливий лише з позицій природного права: «Філософське бачення правових явищ – це і є розгляд їх під кутом зору природного права» [6, с. 175].

Рішуче відкидаючи цю дихотомію, вважаємо, що філософсько-правова онтологія як методологічний чинник аналізу правового феномена не може бути ні позитивістською, ні натурфілософською – вона є діалектичною (це змістовно-діалектичний аналіз права в єдності розсудкового та розумового теоретичного мислення). Застосування цього підходу дає підстави заявити, що позитивістське і природноправове розуміння не є «діаметрально протилежними», а взаємодоповнюючими онтологізмами щодо правової реальності. Адже розсудкове теоретичне мислення, яке розглядає правовий феномен з точки зору формальної логіки, є лише часткою більш загального (розумового, теоретичного) підходу.

Тобто розсудкове мислення аналізує правовий феномен з погляду його завершеності, усталеної системи, яка підпорядковується певним, наперед заданим, схемам так званого «правильного, несуперечливого» мислення. Якогось нового знання воно не дає, бо на його озброєнні головна логічна конструкція – судження. Однак правові норми не є раз і назавжди заданими. Вони повинні постійно переглядатися на засадах не формальної, а діалектичної логіки, яка синтезує нове знання і бере на озброєння іншу логічну конструкцію – умовивід. Якщо розсудливе мислення виходить лише з минулого й сьогодення правової практики, то розумово-діалектичне орієнтує на прогностику.

Тому не треба протиставляти природне та позитивне право, як не треба роз'єднувати і вважати антиномічними два аспекти (формальний і змістовний) єдиного діалектичного філософсько-правового онтологічного бачення права.

4.2. БУТТЄВЕ ЗУМОВЛЕННЯ ПРАВА

У сучасній юридичній науці нема єдиного підходу ні до трактування змісту поняття «онтологія права», ні до окреслення предмета онтологічних досліджень права. Це пояснюється подвійністю «буття права»: з одного боку, воно зароджується, формується, розвивається та існує поза межами свідомості соціального суб'єкта, а з іншого – є частиною свідомості індивіда та суспільства. Крім того, феномен права пронизує чи не всі сфери та форми цивілізованого людського існування, тому іноді важко субординувати їх за мірою первинності чи другорядності, виявити серед них домінантні та підпорядковані. Крім того, право реалізується, демонструє своє «буття» і у виді офіційних нормативних документів, і у виді правового досвіду суспільства загалом, окремих націй і народів, фізичних та юридичних осіб, правових звичаїв, «неписаних норм» тощо. Таку позицію обстоює український філософ права М. М. Цимбалюк [30], який вважає, що основне питання правової онтології має звучати так: як право є причетним до буття, яка модальність буття йому відповідає, тобто, чим є право у своїй онтологічній структурі та сутності?

Доволі тривалий час, поки позитивне право асоціювалося виключно з волевиявленням законодавця, а природне право – лише з людськими уявленнями про «бажаний» світ їх суспільного буття (тобто, доки право було «замкненим» відносно світу «суб'єктивної належності»), правова онтологія зводилася до вивчення «морально-ціннісного універсуму», в контексті якого можна вести мову про адекватність, справедливість і прийнятність правових регулятивів. Тобтов межах зазначеного підходу «буття права» представлене своєю суто метафізичною проєкцією, яка принципово відрізняється від даної в чуттєвому досвіді фізичної реальності. В цьому контексті показовою є позиція Л. Й. Петражицького, який трактував право як «суб'єктивно-психологічне переживання прав і обов'язків» окремими індивідами [20, с. 259], що, власне, і відрізняє його від «офіційного закону».

Водночас треба зауважити, що, хоча правова реальність, напевно, не може бути зведеною до реальності фізичної, а «світ належного» не тотожний «світові дійсного», навряд чи буде доречним встановлення між ними непрохідного бар'єру: по-перше, тому, що за таких умов ніколи не можна налагодили «мостів» між бажаним світом і реальним, що автоматично означало би зайвість і надлишковість інституту права через його «ірреальність»; по-друге, саме поняття «належне» завжди несе змістовий відбиток «незадоволеності» функціонуванням дійсного буття (навіть якщо уявлення про належний стан речей є доволі суб'єктивним та утопічним), а тому не є абсолютним фантазмом; по-третє, при такому протиставленні ми ніколи не змогли б навіть порушувати питання про критерії справедливості правових нормативів, оскільки будь-які морально-ціннісні підстави

є суб'єктивно релятивізованими і, відповідно, нездатні претендувати на об'єктивне (чи бодай інтерсуб'єктивне) «мірило справедливості». З цього приводу доволі вдало зазначають, що найчастіше «юристам здається, що вони знають, з якою реальністю вони мають справу, лише доти, поки їх про це не запитають. Якщо ж їх запитають, то їм вже доводиться або самим запитувати та розгублено вагатися, або ж за необхідності вирішувати одне з найважчих питань теорії пізнання» [24, с. 84].

Проблемність цього питання підсилюється тим, що, незважаючи на принаймні інтуїтивне відчуття наявності у права певної буттєвої основи, водночас не вдається якось виокремити той фрагмент чи зріз реальності, котрий би міг претендувати на роль такої основи. Йдеться звичайно не про форми матеріального втілення та вираження права, а про «буттєвий субстрат» генези та розгортання його сутності.

Справді, якщо підходити до вирішення цього питання суто аналітично (тобто, розкладаючи реальність на окремі елементи та досліджуючи їх як деякі «автономні одиниці» чи сфери), то при цьому одразу ж доведеться виключити зі сфери правової онтології всю множину природних явищ, оскільки «право є позаприродним явищем, і жодних основ права в природі відшукати неможливо. Природа – це царство об'єктів, а право – сфера взаємодії суб'єктів» [17, с. 151]. З цієї ж позиції ми мали б відмовити у претензіях на статус субстанційної основи права і системі суспільного буття: адже, якщо останнє є певною тотальністю, де «окремий індивід не володіє самостійним буттям, а підпорядкований цілому, то можна дійти висновку, що таке суспільство не потребує права. Не потребує права і окремий ізольований індивід у його самодостатньому існуванні. Тому говорити про субстанційну основу права немає сенсу» [17, с. 151].

Можна цілком погодитися з цим, оскільки, по-перше, вести мову про онтологію права та правову реальність не означає орієнтуватися на пошуки вищезгаданої «субстанційної основи». Скажімо, намагаючись з'ясувати зовнішньобуттєві причини того чи іншого настрою людини, ми навряд чи прагнули б виявити сам цей настрій у навколишній реальності як гаданій «субстанційній основі» останнього. По-друге, такий підхід не може бути ефективним для дослідження явищ, зміст яких має не атрибутивний, а реляційний або інтерактивний характер. Коли, наприклад, ідеться про вивчення певних ознак речей, ми можемо говорити про їхню «предметність» (тобто про ту «субстанційну основу», що є носієм цих властивостей); ведучи ж мову про відношення чи взаємодію деяких явищ, було б абсолютно неприпустимим вважати останні атрибутами однієї зі сторін розглядуваних відношень чи інтеракцій. Справді, стверджуючи, що число 5 є більшим за число 3, ми не відносимо реляційний предикат «більший за» ані до п'ятірки, ані до трійки, оскільки він стосується не якоїсь цифри зокрема, а є виразником відношення між ними; так само і виражений у другому законі

І. Ньютона сам спосіб взаємодії сили, маси та прискорення не може бути віднесеним до «субстанційної основи» якого-небудь із даних об'єктивних явищ. Але це безумовно не означає, що подібні відношення та взаємодії не мають об'єктивно-онтологічного характеру. Просто для вивчення та оцінки такого типу реалій потрібен не абстрактно-аналітичний, а аналітико-синтетичний підхід, що передбачає розгляд складових та елементів цілого невідривно від способів їхнього зв'язку та взаємодії.

Тож, повертаючись після наведених зауважень до проблеми правової онтології, можна стверджувати, що буттєвим джерелом права є не самі собою природа, суспільство чи окремі індивіди, а відповідні форми їхньої взаємодії. І хоча справедливим є твердження про те, що право має суспільну природу, його слід розуміти так, що право народжується і функціонує в надрах суспільства, але це не означає, що його можна вважати невід'ємним атрибутом останнього. Дійсно, «правова реальність виявляється в такому аспекті буття людини, коли вона стикається з буттям іншої. Проте не будь-яке сумісне існування людей виступає основою права, а лише те, яке загрожує перетворитися на свавілля і тому містить момент належної зобов'язувальності, що обмежує це свавілля. У той же час взаємодія суб'єктів є основою права не у субстанційному, а у соціально-ідеальному, деонтологічному розумінні» [17, с. 151].

Подібно до того, як онтологічною основою природних законів є статистично-імовірнісні тенденції розподілу мікрочасток речовини та їхньої польової взаємодії, правові смисли та нормативні принципи свідомого самообмеження індивідів у їхній суспільній поведінці формуються в контексті міжособистісної комунікації. Йдеться про те, що, наприклад, упорядкованість природних явищ за фундаментальним принципом симетрії (котрий виявляє свою дію в усіх інших закономірностях природної організації) спричинена тим, що, по-перше, організований за даним принципом розподіл елементів матеріальної системи є найбільш імовірним (тому він стає «природним правилом», а не «виключенням»); по-друге, такий стан має найвищий індекс стійкості, що забезпечує системі більшу тривалість її цілісного існування.

Водночас ніхто не «привносить» порядок у природні явища: адже порядок – це в найширшому розумінні обмеження ступенів свободи динаміки тих чи інших явищ; останні ж, взаємодіючи між собою, спричинюють тим самим власне взаємообмеження, а, отже, і власне самоупорядкування. Тобто в своїй самоорганізації природа не потребує «зовнішнього», «надприродного координатора» у виді «абсолютного розуму», який приводив би її до відповідного «раціонального порядку», оскільки саме матеріальне буття виявляє, через взаємодію своїх підсистем та елементів, онтологічні схильності (атракції) до такого упорядкування. «Аналогічним чином, «онтологічна раціональність» моральних, правових норм або ж інших регуля-

тивних цінностей визначається тим, наскільки їхня реалізація врівноважує обсяги поширення індивідуальних природних прав та свобод людини (а отже, діапазон свободи кожного має обмежуватися цими регулятивами там, де він починає порушувати природні права та свободи інших). Саме такий стан системи регуляції суспільної поведінки індивідів є атрактором еволюції цієї системи, оскільки йому притаманна стійка й «онтологічно доцільна» рівновага. Тому параметри згаданого стану, що визначатимуть раціональність організації цієї системи, треба шукати в контексті чинників упорядкування самого природно-суспільного буття, а не добирати нормативні цінності виключно за певними суб'єктивними схильностями, лише postfactum визначаючи міру їхньої онтологічної релевантності» [9, с. 136]. У зв'язку із цим, право дедалі частіше починає розглядатися як «автопойєтична» (тобто самостворювана та саморегульована) система упорядкування суспільних відносин [32].

Інакше кажучи, онтологія природного права має принципово подібні механізми з організацією природи як такої; головна відмінність між ними полягає в опосередкуванні становлення першого дією суб'єктивного чинника у виді генерованої та функціонуючої в суспільстві правосвідомості. Остання пов'язана з осмисленням природних прав індивіда та нормативізації доцільного обмеження сфер і діапазонів їхнього використання. Водночас варто враховувати, що й сама ця «доцільність» має свої онтологічні підстави, ігнорування яких на рівні позитивно-правових норм обов'язково призводить до стикання з «несправедливістю закону».

Отже, на відміну від законів природи, необхідний характер яких виявляється в неможливості порушити, обійти втілені в них обмеження, природноправова «необхідність» полягає в усвідомленні зумовленої об'єктивно буттєвими обставинами «небажаності» порушення певних норм людського співіснування, а тому – «належності» їхнього дотримання. Саме поняття «належне» передбачає можливість інших варіантів поведінки (в іншому разі це поняття взагалі втратило би свій зміст), а також свободу вибору суб'єкта чи то на користь правомірних дій, чи то в бік порушення норм права. Однак ця суб'єктивна свобода завжди балансує на межі з потенційною об'єктивною протидією з боку суспільства чи держави, усвідомлення якої (протидії) вже на психологічному рівні правосвідомості спричинює принаймні схильність до того самообмеження, яке, в разі осмислення на рівні правової ідеології, має стати джерелом встановлення суспільного правопорядку.

Отже, онтологічний аспект досліджень права передбачає кореляцію двох своїх площин: з одного боку, такі дослідження мають на меті виявлення тих буттєвих чинників, що спричинюють формування відповідних правових смислів та ідей; з іншого боку, вони призначені для окреслення діапазону онтологічних умов реалізації останніх (адже, певна річ, правоус-

відомлення є не самоціллю, а засобом встановлення певного правопорядку, що відповідав би і чинному законодавству, і суб'єктивним уявленням про смислові цінності права).

У контексті цього навряд чи підлягає сумніву положення про те, що «правопорядок – явище соціогенне. Його реальний стан зумовлений не тільки юридичними, а й іншими соціальними чинниками: економічними, політичними, гуманітарними тощо. Таке бачення правопорядку диктує необхідність відмовитися від так званого «юридичного детермінізму», згідно з яким вирішити всі проблеми правопорядку можливо, спираючись лише на арсенал юридичних методів та засобів» [16, с. 176].

Окрім того, реальний правопорядок передбачає наявність у суспільстві, певна річ, не лише свідомих орієнтацій на «ідею права» та узгоджених з останньою міжсуб'єктних відносин, а й різноманітних виявів правового нігілізму в свідомості громадян та «зон протиправності» в контексті їхнього суспільного буття. Водночас, як свідчить багатовіковий досвід людської цивілізації, «боротьба зі злочинністю шляхом реагування на конкретні злочинні акти ніколи не підривала підвалин самої злочинності – це були лише окремі і розрізнені «уколи» в її організм, який постійно розвивається. Таким шляхом можна лише певним чином «приборкати» злочинність, але усунути, ліквідувати і навіть істотно обмежити її без цільового і безпосереднього впливу на соціальні корені й умови її існування і розвитку неможливо. У зв'язку з цим висловлюються думки, що варто говорити не про боротьбу зі злочинністю, а про протидію, стримування, нейтралізацію злочинності» [12, с. 5].

Тому при створенні нормативно-правової бази правопорядку в суспільстві доцільно виходити передусім із принципу узгодження законодавчих вимог з тими суспільно-буттєвими умовами, які, з одного боку, породжують необхідність владної протидії певним соціодеструктивним феноменам, а з іншого – сприяють негативній оцінці та емоційному невизнанню таких явищ на рівні орієнтирів суспільної правосвідомості. Крім того, оскільки правопорядок та правосвідомість суспільства онтологічно конституюються лише через індивідуально-суб'єктивне осмислення правової реальності, згадані вище умови мають бути трансформовані так, щоб стати своєрідним «буттєвим каталізатором» переорієнтації смислових цінностей індивіда від антисуспільних та протиправних установок до орієнтації на утвердження правових начал у суспільстві. Принциповий шлях до здійснення зазначеної переорієнтації полягає в доповненні всіх теоретичних обґрунтувань розумності підпорядкування життя цінностям права тими практичними кроками, в результаті здійснення яких кожен мав би можливість відчути реальні переваги правового буття перед «неправовим».

4.3. ФІЛОСОФСЬКА РЕФЛЕКСІЯ ДЖЕРЕЛ ПРАВА

Первісна людина засвоює свою суспільну поведінку за допомогою міфу, вважає А. Чумак [31]. Адже саме міф слугував регулятором поведінки в системі «спілкування-єднання». Моральність, притаманна міфологічному стилю мислення, визначається неусвідомлюваним характером функціонування в культурі, і не передбачає проходження крізь призму критичномислячої свідомості особистості. Людина, в межах родової спільноти, оволодіває духовно-моральнісними сенсами життя через прийняття узагальнюючого змісту образів міфології.

Розкриваючи соціорегулятивні функції міфу, дослідники пишуть: «Міф ... – це важлива соціальна сила. Він обґрунтовує устрій суспільства, його закони, його моральні цінності. Він виражає та кодифікує вірування, надає престижу традиції, керує практичною діяльністю, навчає правилам поведінки» [2, с. 15]. Міф об'єктивує суб'єктивні (колективно-безсвідомі) переживання та емоційно-вольові прагнення людини в образах фантазії, є безпосереднім вираженням почуттів і переживань людини, її надій та вольових імпульсів. У міфі почуття переважають інтелект, емоції – думку, вольові імпульси – пізнання. Можна сказати, що не «інтелектуальний імпульс», а «імпульс волі» рухає міф (за К. Леві-Стросом).

Світ, духовно осягнений у міфах, утворює розчиненість моральнісних форм спілкування в життєвих процесах, не виділяючи їх особливостей. Сила роду, общини полягає в тому, що життєдіяльність проникнута практично-духовним пафосом.

Однією з ранніх форм усвідомлення моральних вимог, що накладались на людину звичаєм, було їх релігійне обґрунтування. Об'єктивно норми соціальної поведінки, тобто моральні приписи, формувалися з самого початку як вираження очевидної суспільної потреби: вони були необхідною елементарною умовою самозбереження первісної общини.

Але правильно усвідомити та зрозуміти істинне й об'єктивне джерело соціально-моральних приписів первісна людина звичайно була не в змозі. Джерелом цих правил, приписів була деяка надприродна сила. Священні символи пов'язували онтологію з моральністю: їх особлива сила походить від їх гаданої здатності ототожнювати факт із цінністю, надавати тому, що за інших обставин є лише проявом реальності, всеосяжного нормативного змісту. Надзвичайно сильне нормативне «повинен» виростає із вичерпного фактичного «є», тобто джерелом моральної життєвої сили вважається є та вірність, з якою духовні сегменти віддзеркалюють докорінну природу реальності. Побудова цілком автономної системи цінностей, незалежної від метафізичного денотату (етику без онтології), на думку К. Гірца, є майже неможливою. Тенденція до синтезування світогляду й

етосу на певному рівні, а в цьому конкретному випадку – на рівні доморальної свідомості, є якщо не логічно зумовленою, то принаймні емпірично вмотивованою. Гострота потреби в такому метафізичному обґрунтуванні цінностей може значною мірою варіюватися залежно від культури чи індивіда, але схильність людини прагнути до певного фактичного підґрунтя для своїх зобов'язань видається практично універсальною. У сакральних ритуалах і міфічних оповідях цінності зображаються не як суб'єктивні людські вподобання, а як настановлені умови життя, неявно присутні у світі з конкретною структурою [10].

Моральність, отже, має вигляд звичайного реалізму, практичної мудрості; а релігія підтримує належну поведінку, вимальовуючи світ, у якому таку поведінку дискутує здоровий глузд. Просто здоровий глузд – через те, що між етосом і світоглядом, між прийнятим стилем життя й уявною структурою реальності існує проста й засаднича узгодженість, унаслідок якої вони взаємно доповнюються та надають одне одному сенсу.

Такий підхід до теорії цінностей шукає в реальній поведінці людей приклади такої жорстокості, такої цілісності і всеосяжності тиску на людського індивіда, подібні до яких навряд чи можна віднайти в усій подальшій історії людства. Нормативна регуляція життя за допомогою закону, по суті, цікавиться добром і справедливістю, але не цікавиться життям, людиною. Етика закону не знає внутрішньої людини, вона регулює життя зовнішньої людини щодо суспільства, вона базується на тому, що Бердяєв називає «зовнішнім ієрархізмом, на відміну від внутрішнього ієрархізму».

У процесі становлення специфічних форм моральної регуляції важливим є сам механізм дії табуаційної заборони. З одного боку, ця заборона діє на людину всеохоплюючим і невідворотним чином. Так, здорова людина могла вмерти «безневинною» смертю, якщо дізнавалась, що вона поснідала їжею вождя, тощо. З іншого ж боку, істотним є іманентний характер покарання в разі порушення табуаційної заборони. Людину може ніхто не карати, без усякого втручання ззовні, навіть коли немає жодних свідків її так би мовити «жахливого» вчинку, вона сама «відкриється» для покарання: впадає в депресію, починає тяжко хворіти, інколи вмирає.

Сам термін табу від початку характеризується певного роду амбівалентністю. Здатне згубити людину, воно водночас у певних випадках може її піднести; можливе і своєрідне поєднання прокляття та сакралізації. З усіх приписів, що випливають із табу, можна зробити висновок, що у поведінці стосовно ворога первісна людина виявляє не лише ворожі, а й інші почуття. А саме – бачимо у них вираження каяття, високої оцінки ворога та докори сумління за те, що полишили його життя. Фройд глибоко переконаний, що і серед дикунів живе заповідь «не вбий», котру ще задовго до якого-небудь законодавства, отриманого з рук божества,

не можна було порушувати. А це вже є свідченням нехай і найменшого, але все ж таки специфічно моральнісного компонента гуманістичного гатунку.

Родова помста є найхарактернішим моральним феноменом давнього людства. Родове поняття помсти зовсім не пов'язане з особистісною провиною. Помста і покарання не спрямовані безпосередньо на того, хто особисто винний і є відповідальним за скоєний злочин. Тінь убитого буде переслідувати родича, доки він не помститься вбивці. Слід відмітити, що первісне почуття помсти, яке турбувало месника, зовсім не було інстинктом жорстокості, ненависті, воно було моральним і релігійним обов'язком, на той час – моральною емоцією. Але все ж таки закон кровної общинної помсти становив первісне уявлення про справедливість, що відновлює порядок у всесвіті.

Генетичним продовженням феномена кровної родової помсти суспільного життя став нормативно-регулятивний закон – «таліон». Назва «таліон» походить від лат. слова «talio», що буквально означає відплата. Цей давній звичай співжиття людей вимагає відповідності покарання злочинові. Таліон є феноменом як суспільної свідомості, так й індивідуальної психіки. Він відповідав примітивним відносинам родового устрою і міг існувати лише в умовах замкнутої общинної структури первісності. В умовах жорсткого суспільного поділу на «своїх» і «чужих» відбувалось очікування від «чужих» поганих вчинків, так як на них не розповсюджувався кодекс нормативних поведінкових норм, що регулював відносини лише в межах певного роду, серед «своїх». Дія мала радше пасивний, відповідний характер. Тут не йдеться про творчість, ініціативу суб'єкта дії, а лише про відновлення рівноваги. Ситуація керує вчинками індивідів, імпульс дії задається зовнішніми стосовно людей стандартами. Ціннісна основа вчинків, здійснених відповідно до вимог справедливого воздаяння, полягає у здійсненні такого покарання, що є рівносильним завданій шкоді. Вчинок як такий не піддавався ціннісному аналізу, тобто не існувало фактичного поділу на дії погані та хороші. Норми рівної відплати мали справу із вчинками і лише з ними. Вони не співвідносяться ні з намірами, ні з особою-винуватцем. Таліон засуджує насамперед вчинки, а не конкретну особу, котра стала безпосередньою причиною вчинків. Нагляд за дотриманням принципів таліону забезпечували спеціально призначені для цього люди. Якщо вони, своєю чергою, не виконували покладені на них зобов'язання, їх також карали.

Слід зауважити, що таліон став подальшим кроком уперед порівняно зі звичаєм кровної помсти. Про що йде мова. Річ у тому, що таліон вже не виступав сліпим некерованим потягом емоцій на кшталт вседозволеної помсти, а був спокійною, виваженою (якщо так можна сказати) відповіддю на образу. Таліон не був спрямований на стимулювання помсти, а у біль-

шості випадків на її стримання, забороняв безмежну помсту. Закон таліону передбачав відплату – відповідь на нанесену шкоду; наявність внутрішніх стимулів до відновлення справедливого порядку.

Таліон став однією з перших передумов виокремлення із синкретичного типу регуляції власне правової та моральної свідомості. Як своєрідне явище родового суспільного життя, таліон має і позитивні, і негативні риси. Ціннісно-нормативна парадигма таліону помітно апелює до ситуації, що вже мала місце і не виступає як реакція на дії інших людей. Тобто на лице відсутність простої, але такої фундаментальної ознаки, як свідоме ставлення до інших, що своїми інтенціями випереджає дію і не очікує реакції на дії інших. Водночас таліон стоїть на сторожі відносин партнерства, солідарності, вдячності. Передбачалось не лише платити образою за образу, а й добром за добро. У давнину принцип вдячності «я – тобі, ти – мені» не був просто прийомом вузько утилітарного спрямування. Він підпорядковувався більш загальному принципу рівного воздаяння.

Історично логіка нормативної культури продовжує своє існування у виді «золотого правила моральності». Формулювання золотого правила проходило у двох формах: негативній («Не роби іншим того, чого собі не бажаєш») та позитивній («Чини по відношенню до інших так, як би ти хотів, щоб інші вчиняли по відношенню до тебе»).

Золоте правило стало свідченням значної моральної переорієнтації. Відбувся перехід від колективної відповідальності до індивідуальної, зняття чіткого бар'єру між чужими та своїми, і що найголовніше, на нашу думку, появою ідеального регулятиву поведінки, на відміну від звичаю. Дійсний гуманістичний контекст золотому правилу надають загальні нормативно-ціннісні засади життя. Безмежна всеохопленість цього правила розкриває дорогу до співробітництва, формує здатність до обміну протилежними думками, має форму загальності, що є основним фактором виділення моралі як специфічної форми нормативної регуляції. «Золоте правило» раз і назавжди увійшло у людську свідомість у виді прислів'їв, висловів життєвої мудрості.

Отже, такий «передетичний» рівень морального співжиття був і залишається праосновою більш розвинених форм моральної регуляції. З етосу як первинної життєвої реальності традиційної первіснообщинної культури виникають власне морально-етичні форми регуляції поведінки на стадії цивілізаційного розвитку людства. Етосні соціальні цінності постають кінцевими орієнтирами, самодостатніми, що виконують роль дороговказів у хаосі повсякденних прагнень. Універсально простий зміст первісної рівності та справедливості, практичні норми спілкування, норми взаємодопомоги, турботи про старих і слабких можна вважати тим етичним мінімумом у міжособистісному спілкуванні, з якого власне починає свій відлік культурна парадигма гуманістичного потрактування.

4.4. ФОРМИ БУТТЯ ПРАВА

Аналізуючи правову реальність, О. Данильян виокремлює в ній такі форми буття права, що сукупно виражають динаміку правової реальності: а) світ ідей: ідея права; б) світ знакових форм: правові норми і закони; в) світ взаємодій між соціальними суб'єктами (правове життя) [29].

Це розчленування є традиційним і загалом аналогічним (хоча і не цілком тотожним) розподілу на такі форми чи рівні буття права, як правосвідомість, правові норми і правовідносини. Єдність цих рівнів і утворює такий об'єкт, як право. Кожний із цих рівнів знаходить найбільш розвинений опис у відповідних філософсько-правових концепціях. Так, ідея права виражається в класичних теоріях природного права, особливо деонтологічного (суб'єктивістського) напряму, правові норми і закони – в аналітичній юриспруденції (правовому позитивізмі). Що ж стосується третього рівня – рівня взаємодії між соціальними суб'єктами, то це світ соціальної предметності, в якому право переходить у світ соціальної реальності. Цей світ бере участь у наділенні права матеріальним змістом.

Що ж таке право: один із цих шарів чи їх сукупність? Вирішення цієї проблеми слід шукати на шляху доповнення статичного аспекту аналізу структури правової реальності динамічним аспектом, що дає можливість простежити саморозвиток права, розгортання його сутності через низку визначень. Найважливішими серед них є: абстрактно загальні визначення (правові ідеї і принципи); конкретно загальні визначення (формально-позитивні правові норми); матеріально-конкретні визначення (судові рішення); соціально-предметне втілення в позитивно-правовій поведінці суб'єкта.

У найбільш стислому виді динамічна структура правової реальності як теоретичне відтворення процесу здійснення права може бути презентована так.

Ідея права є вихідним, логічно першим компонентом правової реальності. Тут не ставиться питання про те, що є в основі цієї ідеї: природа людини, розум, об'єктивний порядок цінностей, соціальні відносини чи воля і мудрість Бога. Ідея права являє собою найбільш загальний, абстрактний вираз сутності права, його «проєкт» чи завдання («регулятивна ідея»). Вона становить ідеальний аспект буття права, його форму (в арістотелівському розумінні).

У структурному плані ідея права припускає наявність:

а) суб'єктивної (антропологічної) компоненти, тобто містить інформацію про те, хто здатний бути суб'єктом права, на кого воно орієнтується. Таким суб'єктом є той, хто вміє відрізнити цінне від нецінного;

б) аксіологічної компоненти, тобто являє собою систему цінностей, що реалізуються в праві, виражаються інтегрально в понятті справедливості;

в) деонтологічної компоненти, тобто виступає у вигляді ідеї належності, що виражає єдність прав і обов'язків.

Суб'єкти правотворчості, усвідомлюючи, що люди не можуть чи не хочуть підкорятися релігійним, моральним і навіть найбільш простим культурним нормам, формують той мінімум вимог, який можна підтримувати за допомогою організованого насильства. Цей мінімум і є ідеальним змістом права. Якщо приймати його за ідею права, то ідея передує праву, тобто спочатку з'являється уявлення про належне, яке необхідно інституційно закріпити і підтримувати силою цього інституту, а потім уже формується реальна правова система.

Правова ідея є даністю нашої свідомості, що має певний зміст, виражає в найбільш загальному плані момент належності. Ідея права, на відміну від позитивного права, має лише потенційну дійсність, але ця потенційність є настільки істотною, що задає нормативну силу позитивному праву.

Другим елементом правової реальності є закон (правові норми). Позитивне право з'являється передусім у формі закону (однак не зводиться до нього), що становить конкретно загальні, формально позитивні правові норми. Закон передбачає актуалізацію і конкретизацію правових ідей і принципів, крок на шляху до конкретного права, але він ще не є правом у всій його повноті. Це право на певному етапі його становлення. Закон – загальна норма для безлічі можливих випадків, і існує він як судження про належне. Він діє як законодавчий акт, що встановлюється суб'єктом влади, коріниться в авторитеті законодавця.

Правовий закон має різні форми свого буття: правові норми, відносини, свідомість, правосуб'єктність, правові процедури, процесуальні форми, правовий статус і правовий режим, правовий договір, позов і обвинувачення тощо. Розбіжності між ними мають функціональний, а не сутнісний характер. Зміст принципу формальної рівності виражається, наприклад, у правовій нормі – у виді правил поведінки суб'єктів права; у правовому відношенні – у виді взаємостосунків формально рівних, вільних і незалежних один від одного суб'єктів права; у правосвідомості – у формі усвідомлення змісту і вимог принципу права членами даного правового співтовариства; у правосуб'єктності – у формі визнання індивідів формально рівними, вільними, незалежними один від одного суб'єктами правового типу спілкування; у правових процедурах – у формі рівного і справедливого порядку придбання і реалізації прав та обов'язків усіма суб'єктами, дозволу заперечування права тощо. Право існує в усіх цих правових формах, де додержується і застосовується принцип формальної рівності.

І, нарешті, третій аспект правової реальності – світ соціальних дій, найбільш складний світ, найменш досліджений із позицій філософії. Процес соціальних взаємодій виражає таку стадію в здійсненні права, як правореалізація. Центральною фігурою цього процесу є суб'єкт як виконавець

норми в його ставленні до інших людей. Ці відносини виявляються можливими за наявності певних здібностей, якостей людини.

Основною якістю суб'єкта права є здатність визнання ідеї права і здатність психічно-вольового визнання норми, коли остання розглядається як бажана чи небажана для цього суб'єкта. Можна виокремити три основні рівні психічно-вольового ставлення суб'єкта до норми: а) нижчий – бажання порушити норму; б) середній – бажання підкоритися нормі (з погляду користі або через страх покарання, тобто загалом – нейтральна позиція); в) вищий – цілковите визнання вираженої в нормі цінності.

Саме соціальні суб'єкти, тобто люди та їх об'єднання, є «важелями», завдяки яким ідея права здійснюється і впливає на життя. Формою такого здійснення виявляється правомірна поведінка. Здійснення права є його результуючою характеристикою, що може бути виражена категорією правопорядку. На цьому рівні право як належне переходить у соціальне життя. Отже, найбільш конкретною формою буття права є правильні дії і рішення в конкретній ситуації самого суб'єкта права. Такими є основні форми чи рівні буття права.

Отже, правова реальність – це особливий світ, автономна сфера людського буття, що має власну логіку і закономірності, з якими не можна не рахуватися. Зміст проблеми правової реальності полягає в з'ясуванні того, що є право. Структуру правової реальності становить співвідношення між природним і позитивним правом як протилежними, але тісно пов'язаними формами праворозуміння. Це співвідношення виражається за допомогою категорій сутності й існування. Співвідношення буття та існування права, сутності права та правових явищ є співвідношенням правового принципу формальної рівності та форм його здійснення. До цих форм належать: ідея права, закон, правове життя (дії і відносини) тощо. Крім такого підходу, запропонованого О. Данильяном, можливе й **інше розуміння форм права**. Як приклад, можна розглянути семіотичний підхід, у межах якого розрізняють сигнали, символи, коди, знаки як форми буття права [29].

Загалом система сигналів соціальної дійсності як форма буття права вкотре унаочнює взаємозв'язок мови та мислення людини з її реальним оточенням. Адже вирішення проблем співвідношення правової дійсності та її усвідомлення соціальним суб'єктом особливо важливе і потребує концептуалізації, класифікації та оформлення через вербальні знаки, що сигналізуватимуть про потреби правової дійсності через мовну дійсність.

Тож є всі підстави говорити не тільки про наявність сигналів у сфері функціонування права, а й про їх доцільність та ефективність. Мало того, право саме є сигналом і сприймається завдяки сигнальним системам людини, які соціально зумовлені й функціонують у середовищі міжсуб'єктної соціальної (зокрема правової) комунікації. Сигнальна дія соціальної дійсності та права пов'язана з наявністю у правосвідомості людини певних

динамічних стереотипів, а також із її здатністю до абстрагування. Водночас основним сигналом соціальної дійсності є вербальна та невербальна інформація, сигналом права є слово; водночас мова права є вербальною абстракцією соціальної (у тому числі правової) дійсності.

Загалом сигнал права має процедурний статус; це імпульсна інформація, що надходить із правової дійсності та повідомляє про потребу врегулювання певної сфери правовідносин, її сприймає законодавець і трансформує у норми права за допомогою знаків, які, зі свого боку, стають загальновизнаними державно-правовими сигналами та адресуються правоспоживачеві, а вже він реалізує зміст цих сигналів у правовій поведінці.

Правовий код – це спрощене узагальнене відображення елементів правової дійсності; системне відтворення змісту правового явища чи поняття без деталізації та конкретики, матриця для розуміння функціонально-спеціалізованої мови права. Його можна вважати своєрідною голографічною схемою подальшого правотворення. Крім того, правовий код – це своєрідний соціокультурний метакод до вивчення інших соціальних сфер, а також засіб визначення правильного напряму розуміння закладеного у правове поняття змісту в умовах варіативної, постійно змінюваної правової дійсності. Правовий код здатний створити стратегічну модель правопізнання та праворозуміння, а на вищому рівні можна навіть говорити про соціально-генетичний код права, що репрезентує специфіку правової системи. У цьому контексті кодуванням є процес правотворення, а декодуванням – тлумачення права. Причому, оскільки інтерпретація права може бути не тільки вербальною, а й поведінковою (соціальний суб'єкт демонструє сприйняття право-норм через поведінку – правослухняну чи протиправну), то декодуванням права можна вважати всі форми реалізації права (виконання, використання, додержання і застосування).

Модифікація кодів права тісно взаємопов'язана зі соціальною практикою і може відбуватися на різних рівнях (від норми права до правової системи загалом). Модифікаційну мінливість права (здатність до змін, що мають пристосовницький характер і відбуваються під впливом оточення) можна класифікувати за низкою критеріїв: за характером змін, що відбуваються у праві, виокремлюються морфологічні зміни (зміни у формі й структурі, що дає підстави говорити про зовнішню форму й анатомію права) і фізичні зміни (що проявляються в адаптивній гомеостатичності права); за спектром норми реакції – вузькі (на рівні окремого коду права) та широкі зміни (що передбачає розширення правового поля регулювання); за значенням змін, що відбуваються, – пристосувальні модифікації (модернізація, імплементація або рецепція права), морфози і генокопії (незворотні зміни відбуваються під екстремальним і несприятливим впливом); за тривалістю процесу змін – одноразові й тривалі. Дуже важливо, щоби модифікація кодів права була цілеспрямованою, зорієнтованою на подо-

лання соціальних конфліктів у локальному (міжособистісному) чи глобальному (міжнародному) масштабі.

Правовий знак – це чітко означений матеріальний носій інформації, відтвореної у невербальному символі або сформульованої у словесному образі, що є зрозумілими для представника певної правової культури, в межах якої функціонує цей знак. Він має триєдину форму прояву: матеріальну (іконографічне чи речове відтворення змісту), мисленнєву (значення, втілене у словесному, але усному розгорненому варіанті) й поведінкову (послідовна діяльнісна чи бездієва інтерпретація сприйняття двох попередніх форм).

Правовий знак як філософсько-правова категорія має своє сутнісне наповнення, наділений соціальними функціями (номінативна, інформаційна, комунікативна, культурологічна, управлінська, дидактична, превентивна, заощадження і збереження інформаційних засобів); знак може бути також окремою функцією права: як еквівалент і засіб відтворення та редукції правової дійсності, а також диференціації, структуризації та прогнозування її розвитку. Як і будь-яке інше поняття, він може бути багатозначним, неточним і незрозумілим (у разі відсутності досвіду перебування у певному культурному середовищі) для інтерпретатора (правосприймача); за умови адекватного сприйняття – він регулятивно впливовий і здатний забезпечити своєрідну психологічну тяглість історії народу та відобразити своєрідність національної правової системи.

4.5. ОНТОЛОГІЧНІ ФУНКЦІЇ ПРАВА

Крім традиційних соціальних і юридичних функцій, право виконує ще й онтологічні [23]. Онтологічні функції права передбачають трансформацію універсальних законів буття у життєдіяльність людини через їх нормативне закріплення та вимогу реалізації (дотримання, виконання, використання). Тобто це завдання права як чинника впорядкування буття. Тож онтологічні функції права демонструють єдність буття і права.

Порядок є основним онтологічним призначенням права. Водночас і природне, і позитивне право онтологічно зумовлені. У позитивному праві найбільшу силу мають онтологічні функції гармонізації, інформування та примусу; у природному – впорядкування (зокрема структурування), інтеграції та антропології.

У взаємовідносинах між людьми часто виникають конфлікти, неузгодженості, порушення певних домовленостей. Тому суспільство, держава вимушені встановити перелік дозволених і недозволених суспільних відносин, виражених у нормативно-правових актах, що містять ідею від-

повідності, ідею змінної поведінки поряд з іншими правовими категоріями. Мінливість поведінки впливає на вид санкції, що спричиняє потребу встановити межі правовідносин. Право має виконувати своє онтологічне призначення у формі правового впливу на суспільні відносини. Причому цей вплив має бути постійним і безпосереднім.

Онтологічні функції права можна поділити на галузеві види: онтологічні функції галузей приватного права й онтологічні функції галузей публічного права. Суть онтологічних функцій галузей приватного права полягає у визначенні особистісних потреб. Загалом онтологічні функції приватного права зводяться до визнання захисту людської гідності та свободи незалежно від соціального чи майнового стану людини. Онтологія приватного права забезпечує кожному необхідні природні блага однаковими шляхами у природній пропорції.

Зміст онтологічних функцій публічного права полягає в тому, що воно діє незалежно від волі суб'єкта і захищає не тільки приватні, а й суспільні інтереси. Тобто правова відповідальність є обов'язковою. Інакше порушиться суспільний баланс, правова рівновага різних членів суспільства. Якщо у приватному праві онтологічні функції можуть не діяти, то у публічному вони активно-дієві.

Система онтологічних функцій позитивного права розвивалася і формувалася еволюційно. Вона пройшла такі етапи: настанови старших, ритуали, покора правителям, єдність у суспільстві, єдність духовного і матеріального, ідеального і реального, колишнього і теперішнього, моральні норми, справедливість, рівність, обов'язковість, взаємодопомога, покарання за порушення космічної гармонії, верховенство і панування законів, піднесення духу людини, подолання зла, зміцнення приватної власності, захист прав власника, міцність суспільних договорів, установлення рівноваги між свободою і рівністю, створення ідеального позитивного права, підкорення сили народного духу, створення у позитивному праві умов для реалізації природного права, формування внутрішнього переконання, захист прав і свобод людини, реалізація здібностей кожного та інші, що є окремими проявами онтологічних функцій природного права.

4.6. СОЦІОКУЛЬТУРНИЙ ПРОСТІР ЯК СЕРЕДОВИЩЕ ФОРМУВАННЯ ПРАВА

На відміну від тлумачення феномена права з точки зору класичної раціональності, наразі вже мало хто піддає сумніву ідею його культурної зумовленості й історичності, а тому його вивчення вже не характеризується домінантою пошуків безвідносних та абсолютних «мірил справедливості».

Адже такі мірила завжди визначаються особливостями суспільної організації та умов людського існування, так само, до речі, як і різноманітні девіації, відступи від загальновизнаних соціально-поведінкових регулятивів.

Звичайно, право як засіб певного соціуму для нормативної регуляції людського буття в природному та суспільному світі передбачає наявність певного ідеально-ціннісного універсуму, крізь призму якого формуються уявлення про належність. Останні мають задавати морально-правові параметри доцільного спрямування організаційного вектора суспільства.

Навіть найраціональніші регулятиви або так і залишаються нічим більшим, аніж абстрактними і нереалізовними ідеями (в разі відсутності об'єктивних умов їхньої асиміляції та застосування суб'єктом), або здобувають певну спотворену форму, адекватну деформаціям дійсного суспільного буття. Таким чином, саме дисбаланс організації останнього варто розглядати як базовий чинник формування різних модусів девіантної (аж до відверто антисоціальної) правосвідомості, які, своєю чергою, сприяють подальшій негативізації зворотного впливу свідомої людської активності на правову реальність та суспільне буття як таке.

Універсум людського буття охоплює не лише суто матеріальні чинники, а й той ідеологічно-ціннісний простір (як матеріалізований у продуктах людської діяльності, так і існуючий у виді домінуючих у суспільній свідомості ідей та орієнтирів), котрий справляє не менший ефект (а подекуди й значно більший, оскільки він безпосередньо пов'язаний зі світоосмисленням суб'єкта) на стан та характер індивідуальної правосвідомості. А тому, оскільки право реалізується в суспільному бутті лише через посередництво останньої, ціннісні орієнтири й деонтологічні смисли мають досить потужний зворотний вплив на об'єктивну сторону правової реальності, тим самим онтологічно підкріплюючи власну дієвість. У цьому плані, мабуть, не варто вдаватися до детальних ілюстрацій, оскільки добре відомо, які наслідки для формування свідомості має культивування негативних стереотипів поведінки, іміджів супер-его, що підносяться на значно більшу аксіологічну висоту, ніж будь-які моральні та правові цінності; пропагування насильства, бездуховності, порнографії тощо.

Сучасні дослідження в галузях історії, теорії, філософії права та пенології свідчать про наявність доволі стійкої тенденції до гуманізації ідеалів правосвідомості, що виражається не лише у пом'якшенні адміністративних і кримінальних санкцій, а й взагалі в спрямованості права на досягнення його відповідності сутнісній природі людини. Звідси стає цілком зрозумілою регенерація класичних ідей юснатуралізму та їх адаптування до соціокультурних реалій сьогодення. До речі, доволі усталена асоціація гуманності з м'якістю є результатом прагнення раціоналізації правового реагування на антисуспільні дії: історія жорстоких тілесних покарань з приниженням людської гідності, як виявилося, аж ніяк не сприяла утвер-

дженню думки про поновлювану таким чином справедливість; вона лише демонструвала наявність права на свавілля та жорстокість у одних і його відсутність у інших (що є несправедливим).

Раціональність же права вимірюється насамперед його справедливістю (оскільки остання визначає міру його власної стійкості та ефективності в плані досягнення суспільної рівноваги шляхом встановлення правової симетрії), тоді як «у минулі віки… кожне порушення закону розглядалося як посягання на права самого суверена, і сувора відплата була його привілеєм. В усьому цьому не було і натяку на симетрію прав злочинця і суверена. Існуючі тортури та публічні катування виступали не як процедури поновлення справедливості, а як практика підтвердження принципу безмежної влади суверена» [6, с. 449]. Отже, подальша раціоналізація права передбачала поступовий перехід від суто «тілесних» варіантів впливу на протиправну поведінку до маніпуляцій з такими природно людськими цінностями, як життя, свобода та власність. Водночас основна мета правового регулювання поступово трансформувалася з диктатури страху перед владою у владне забезпечення свободи самовизначення та самостворення суспільних якостей людини як найвищої цінності. Відповідно, в межах ключових орієнтирів сучасної правосвідомості показником деформації останньої є її розходження із згаданою метою права.

Людське буття є надто багатоманітним утворенням, щоб ним можна було легко та зручно оперувати в аналітичних дослідженнях. Сюди відносяться і природні умови існування людини, і соціально-економічна організація, і способи взаємодії людини, природи та суспільства, і культурно-історичні особливості соціуму, і система організації політичної влади, і система цінностей, у межах якої відбувається соціалізація людини, і комунікативні механізми реалізації суспільності тощо. Тому доречно узагальнити всі можливі модуси впливу соціокультурного буття на характер права, подавши їх у виді двох факторних груп – організаційної та адаптивної.

До першої належать чинники, пов'язані з упорядкуванням онтологічних структур, у контексті яких формується та функціонує право. Це – природні, економічні, політичні, юридичні, моральні, релігійні та інші форми реалізації (чи, навпаки, деформації) суспільної справедливості (justitia) як квінтесенції права (jus) та її узгодження (чи розходження) з природністю людського існування. Скажімо, виборче право чи право на особисту свободу визначається насамперед низкою природних чинників (віковими, медико-психологічними, а в деяких суспільствах – ще й статевими характеристиками особи тощо); у різних соціально-економічних та політико-інституційних структурах спостерігаються відповідні істотні відмінності в усвідомленні та реалізації права на життя, права на власність, права на шлюб тощо. Адже для кожного нормативно-ціннісного (і взагалі культурного) універсуму (що, до речі, також входить до складу організаційної гру-

пи суспільно-онтологічних чинників права) існує своя специфіка смислоутворення.

Друга група чинників виражає залежність специфіки права та правосвідомості від форм та міри акомодативного входження суб'єкта у певним чином організовані онтологічні структури. Сюди належать способи соціалізації особистості – її освоєння культурно-ціннісного надбання суспільства та цивілізації через ті мікросоціальні системи (родинні, колективні, кланові, партнерські тощо), що опосередковують відношення індивіда до суспільства та світового універсуму. Саме соціалізаційні механізми стають визначальними чинниками суб'єктивного осмислення права як мірила справедливості та джерела суспільного порядку, а також ставлення до природних основ власного буття. Тому навіть така, здавалося б, абсолютна природно-детермінована цінність, як людське життя, може зовсім неоднаково усвідомлюватися та шануватися представниками однієї соціокультурної спільноти, котрі відзначаються різним характером свого включення до системи суспільних відносин. Причому це стосується не тільки чужого, а й власного життя: в цьому плані досить згадати поширені випадки наркоманії, алкоголізму, суїциду та інших форм нігілістичного ставлення до цієї цінності, спричинених деформованою соціалізацією та відчуженістю від повноцінного буття в природному та суспільному світі.

Неважко помітити, що організаційні чинники онтологічної детермінації права та правосвідомості впливають переважно на суспільний рівень останньої, що реалізується у відповідних науково-теоретичних ідеях і знаннях, офіційних юридичних нормах, філософсько-правових, етичних і релігійних доктринах щодо змісту суспільної справедливості та належності людського існування тощо. Це пояснюється тим, що вплив цієї групи чинників на правосвідомість окремих індивідів здійснюється зазвичай не безпосередньо, а через контекст певного мікросоціуму, в межах якого відбувається її формування. Адаптивні ж чинники здебільшого визначають специфіку індивідуальної правосвідомості, оскільки навіть підготовка та практична діяльність професійних юристів майже в усіх випадках опосередкована індивідуально-особистісними якостями та схильностями, що є продуктами їхньої соціалізації. Слово «майже» тут фігурує через те, що доволі рідко можна зіткнутися з випадком, у якому б юрист міркував та діяв виключно як «бездушна» та «безпристрасна» машина.

Варто зазначити, що в цьому контексті адаптивність взагалі та соціалізація зокрема постають як двосторонній процес взаємодії індивіда й суспільства, у якому обидві сторони є активними. Ці поняття охоплюють і процеси, і результати інтерактивного взаємоформування особистості та суспільно-буттєвого середовища. Демократичні перетворення суспільного буття наділили соціалізацію основними гуманістичними рисами: активність тут розуміється як самостійність у виборі власної поведінки та дос-

туп до участі у виборі чи розробленні регулятивних норм суспільного життя, загальнолюдські цінності здобули пріоритетність щодо партійних чи класових, права людини визнані незалежними від інтересів держави. Все це створює необхідні умови для переосмислення ролі індивіда в суспільному бутті, трансформуючи його з покірного виконавця «вищої волі» в повноправного члена суспільства.

Незважаючи на культурно-історичну релевантність конкретно-змістовних інтерпретацій правових цінностей, базові онтологічні підвалини самої ідеї справедливості як квінтесенції ідеї права варто шукати в умовах досягнення рівноваги, по-перше, між суспільною значущістю та буттєвою свободою індивідуальної поведінки і, по-друге, між мірою дійсної (тобто, не тільки проголошуваної, а й забезпечуваної суспільством) свободи та мірою суспільної відповідальності, що передбачається при реалізації свободи.

Конституювання основних прав людини зумовлюється тією самою «онтологікою» прагнення перманентного розширення суб'єктивної свободи, а головне – динамікою підвищення буттєвих можливостей здійснення такого розширення. Крім того, орієнтація насамперед на гарантованість таких прав спонукається ще й глобально-інтегративними суспільними процесами, оскільки за таких умов актуалізується підхід до правового регулювання з позиції пріоритетності загальнолюдських цінностей перед державними інтересами.

Коли йдеться про позитивно-нормативне втілення ідейно-ціннісних основ суспільної правосвідомості (або ж навіть такої волі законодавчої влади, яка не має нічого спільного з даними основами), то раціональність вираження орієнтирів права в матерії закону також визначається й обґрунтовується через співвіднесення деонтичних модальностей та онтології сфери їх потенційного використання та світобуття як такого. Саме ця обставина уможливлює існування загальної логіки норм і логіки права зокрема, принципові основи якої задають критерії оцінки прийнятності нормативних систем вже навіть на рівні суто формального аналізу.

Організація суспільно-правової реальності, а також способи входження до неї окремого індивіда можуть бути не лише чинниками формування конструктивних модусів правосвідомості, а й призводити до істотних деформацій останньої. Спрямованість такого «онтологічного впливу» на процеси й результати індивідуального правоосмислення залежить насамперед від соціокультурної релевантності асимільованих суб'єктом регулятивних цінностей (їх функціонально-цільової відповідності та дієвості в предметному контексті їхнього застосування), а також від ціннісно-організаційних характеристик того мікросоціуму, в межах якого відбувається соціалізація індивіда та його включення до системи природно-суспільного буття.

4.7. СОЦІОНОРМАТИВНИЙ ПРОСТІР ЯК СЕРЕДОВИЩЕ РЕАЛІЗАЦІЇ ПРАВА

Середовище реалізації права називають по-різному: правова дійсність, правове поле, правовий простір, соціонормативний простір, соціокультурний простір тощо.

Під соціонормативним простором А. Овчиннікова розуміє «специфічну сферу життєдіяльності суспільства, саморегульовану систему нормативних механізмів регуляції соціуму, які, у свою чергу, координують існування соціальних інститутів у суспільстві і суспільства в цілому» [19, с. 13]. Соціокультурний простір є контекстом права, яке його регулює зсередини. Причому поняття соціокультурного простору середовища) в цьому разі є ширшим від поняття дійсності у традиційному природничо-науковому її розумінні (як сукупності всього матеріального навколо нас, оточуючого світу, який ми сприймаємо нашими органами чуттів і який не залежить від нашої свідомості), бо включає додаткові елементи – предмети і результати діяльності людської свідомості.

Виразником особливостей сучасного соціокультурного контексту є філософсько-правовий, зокрема семіотико-праксеологічний підхід до права і середовища його функціонування. Адже знаково-правова рефлексія здатна впорядкувати наявні знання і погляди на природу, суспільство, людину, а також відобразити й інші соціальні реалії, пов'язані, зокрема, із визнанням права як функціонального (тактичного і стратегічного) тексту для впорядкування міжсуб'єктних відносин.

Цей підхід формує новий погляд на соціокультурний контекст, коли право стає пріоритетним чинником у формуванні функціонально визначеного простору існування соціального суб'єкта. У цьому разі зміст тексту (права) випливає з контексту (соціокультурного простору) й водночас певним чином упорядковує його. Філософський підхід до аналізу праксеології соціокультурного простору як середовища міжсуб'єктних правових відносин доцільно розглядати у взаємозв'язку із мовним полем як основою функціональної граматики [3, с. 51]. Розроблення методології функціонування мовного поля у міжрівневому зрізі пов'язане з іменами Ф. Брюно та О. Єсперсена, хоча першу спробу аналізу здійснила Л. Вайсгербер, яка розглядала актуальність (праксеологію) з погляду засобів її вираження в різних мовах [2].

Однак можливе й інше розуміння контексту – як закінченого за змістом уривку тексту, що дає змогу встановити значення слова або речення, які входять до його складу. Таким чином право як «уривок» соціокультурного простору стає контекстом для правових знаків, що містяться в ньому. Тільки в межах права як семіотичної системи повністю зрозумілий зміст його складових через системні зв'язки, бланкетний і відсильний спосіб викладу норм права, взаємоузгодженість понять тощо.

У цьому значенні право можна вважати дискурсною одиницею соціокультурного простору, фрагментом семіотичного поля суспільства, що наділений правовими значеннями. Праксеологія права як контексту виявляється у процесі його функціонування, під час застосування його семіотичних знаків; дискурс правових знаків – це не просто сукупність вербальних і невербальних відтворень певних об'єктів, це знаки, що мають змістове й функціональне навантаження у правовому, зокрема, та соціокультурному контексті загалом.

В. Бачинін вирізняє в структурі правосвідомості такі три рівні «раціональності відношення до регуляції людського буття»: передрозсудковий, розсудковий та розумний. «Так, за передрозсудком залишається соціонормативна регуляція вітальних, природно-тілесних проявів людського існування; за розсудком – сфера практично-духовної діяльності людини в локальних соціальних сферах, підпорядкованих конкретним імперативам етнічного, національного, етатистського, політичного, ідеологічного, морального та позитивно-правового характеру; а за розумом – сфера буття особистості як суб'єкта загальнолюдської культури, що перебуває у соціокультурному універсумі, усвідомлює себе як «громадянин світу» та носій родової сутності, вибудовує лінію соціальної поведінки згідно з всезагальними моральними нормами та імперативами природного права» [6, с. 266].

Відповідно, «розсудковий» і «розумний» рівні правосвідомості методологічно розрізнюються як «локально» та «універсально» зорієнтоване осмислення нормативності соціокультурного буття. Що ж стосується «передрозсудку», то цей рівень має не методологічну, а предметну підставу виділення (нагадаємо, що його вирізняють як «соціонормативну регуляцію вітальних, природно-тілесних проявів людського існування», тоді як розсудковий та розумний рівні виокремлюються в сфері регулювання більш високопорядкових, а саме – суспільно-культурних відносин).

4.8. СПІВВІДНОШЕННЯ КАТЕГОРІЇ «ПРАВОВА РЕАЛЬНІСТЬ» І СУМІЖНИХ ПОНЯТЬ

Сукупність певних правових знаків у певній послідовності їх застосування формує функціонально зорієнтований простір свого існування – правове поле. Філософський підхід до аналізу правового поля як середовища міжсуб'єктної правової комунікації доцільно розглядати у взаємозв'язку із мовним полем як основою функціональної граматики. О. В. Бондарко запропонував структурний аналіз функціонально-семантичного поля як парадигми, для елементів якої характерні такі ознаки: наявність спільних інваріантних семантичних функцій; належність до різних мовних

рівнів; специфічна структура з центром і периферією; здатність менш об'ємних угруповань у складі функціонально-семантичного поля перехрещуватися, накладатися, утворювати спільні сегменти [6, с. 128]. У цьому контексті правове поле є міжрівневою функціонально-семантичною мовною (знаковою, дискурсною) одиницею. Провідними методами аналізу права як регулятивної основи поведінки право-суб'єкта у філософсько-правовому полі є філософсько-комунікативна і герменевтична рефлексія.

Однак неможливо всі правові явища виразити у загальних поняттях, а правову дійсність розглядати як прояв чи застосування змісту цих понять у приватних випадках [13, с. 78]. Адже право-норма, закон (як найбільш раціональна форма права) і соціокультурний простір (регульований правом) завжди перебуватимуть у відносній конфронтації; інакше людина перетвориться у раціонально-передбачуване створіння, а її дії точно відповідатимуть задекларованим право-вимогам. Проблема правослухняності / протиправності поведінки члена соціокультурної спільноти безпосередньо пов'язана зі сприйняттям (право-розумінням) і відповідним відтворенням (прийняттям для управління власними діями) права.

Право та правова дійсність як знакові системи складаються з дрібніших, аналогічно сформованих знакових систем, однією з яких є, наприклад, мова права як система вербальних знакових засобів, що відтворюють елементи правової дійсності. Системний підхід до права дає можливість виокремити додаткові складові процесу правопізнання – чинники знакового відтворення в ньому елементів правової дійсності та їх конституювання.

Дотримання принципу відображення у праві передбачає вивчення його структурних елементів як способів і засобів відтворення правової дійсності. Основний зміст такого відображення полягає у специфіці взаємодії відображуваної (правова дійсність) та відображальної (право) систем. Водночас важливо зіставити ці основні об'єкти даного дослідження з аналогічними або близькими їм за змістом поняттями, а також з'ясувати співвідношення власне між ними. Тут надано перевагу поняттю «правова дійсність» з-поміж таких, наприклад, як «правова реальність» (С. Максимов [17] і В. Братасюк [7]), «юридична дійсність» і «символічна реальність» (В. Речицький [21]) та інші, на підставі того, що було закладено у саме поняття «дійсність» його автором (ідеться про німецького філософа М. Екхарта, який ввів у науковий обіг термін «дійсність» як переклад латинського слова «actualitas» («дíяність») із наголошенням на компоненті дії, тоді як у старогрецькій і латинській мові дійсність була ідентична істинності, а в англійській і французькій – реальності, що передбачає наявність можливого [1, с. 127, 388]).

Видається доцільним у контексті права використовувати саме поняття «дійсність», що поєднує можливість (імовірність) і необхідність в одну характеристику – очевидність; ідеться про реальність як дійсність за участю

людини, тобто про здійснюваний нею світ [10] (відповідно, про соціальну дійсність – за участю соціального суб'єкта і правову дійсність, що є не якоюсь окремою субстанційною частиною дійсності, а радше способом правової організації та інтерпретації певних аспектів соціального буття людини).

У співвідношенні «правова дійсність – право» право виступає і елементом правової дійсності (коли дійсність розуміти у широкому значенні як сукупність усіх правових феноменів), і водночас інформаційною моделлю, що відображає цю дійсність (у вузькому значенні, коли загальна картина правової дійсності залежить від того, що обрано базовим правовим феноменом, щодо якого всі інші правові феномени виявляються похідними; в даному випадку правовий знак взято як базовий феномен, а правова дійсність є означуваним, відтворюваним, відображуваним феноменом). Ці два підходи не взаємовиключають один одного: перший усталений, класичний; другий дає підстави розуміти під правовою дійсністю або правові норми (нормативізм), або правовідносини (соціологізм), або правові «емоції» (психологізм), або правові знаки (семіотика) тощо.

Дійсність людського буття у світі переконує, по-перше, в неможливості мати абсолютно незалежне від суб'єкта знання про світ, по-друге – в «людиномірності» будь-якого виду людської діяльності (тобто її прагненні узгодженості з сутнісними вимірами самої гуманістичної природи) і, потретє, у тому, що ця «людська сутність» не є чимось передзаданим та позачасовим, а створюється самою людиною в процесі її суспільної самореалізації [28, с. 10].

У семіозі як процесі функціонування знаку виокремлюють його відношення з іншими знаками, його значенням, його інтерпретатором. Кожний із цих напрямів відношень визначає вимір функціонування знаку – синтаксичний, семантичний, прагматичний. Правова дійсність, як правило, поєднує ці виміри, при цьому вибудовується тривимірна проєкція норми права як певної системи знаків. Адже будь-який правовий знак має бути узгодженим з іншими знаками однієї правової системи; співвідноситися з тим об'єктом, який він означує; адекватно трактуватися соціальним суб'єктом, який, сприймаючи зміст, закладений у знаку, співвідносить сприйняте з інформацією, отриманою від інших знаків, і трансформує все це у поведінку в контексті заданої її правової моделі.

Дійсність, яку включають у процес сприйняття, наявна вже як певна сукупність знаків, що, зі свого боку, в процесі сприймання перетворюються на об'єкти передачі інформації. Знак як об'єкт існує лише у контексті знакової системи (наприклад, текстуальної мови права), культури (як сукупності особливих і загальних цінностей суспільного життя) та філософських (метафізичних) принципів універсального значення і смислу. Водночас слід розрізняти правову реальність, що існує незалежно від суб'єктів її сприйняття, і правову дійсність як середовище, створене за участю лю-

дини – здійснюваний нею світ. Не особливо акцентуючи на цьому, слід водночас наголосити, що в такому контексті право як система знаків є інформаційною моделлю цієї правової дійсності.

Правову дійсність можна трактувати як текст, який ми «читаємо» (через споглядання), означуємо певними символами (буквеними чи звуковими) для передавання інформації іншим і розуміємо інформацію інших (через розшифрування їхніх означників). Означуване як предмет об'єктивної дійсності одиничне. Натомість кожний суб'єкт означування може створити свій означник на відтворення його у мові (по-своєму назвати), а кожний суб'єкт сприйняття цього означника може надати йому нового значення (по-своєму зрозуміти). Тому теоретично означуване може мати декілька означників і значень.

Але це доволі ускладнить процес порозуміння між суб'єктами соціонормативного простору. Щоби цього уникнути, суб'єкти «домовляються» про означування предметів (подій, фактів, явищ тощо) однаково зрозумілими означниками. Як зауважують, «мовні знаки функціонують начебто за певною згодою про їх використання, що зумовлено низькою … іконічністю знаків природної мови» [26, с. 61]. Саме тому, наприклад, юридичні термін-поняття є найбільш зрозумілими саме для юристів як членів однієї мовленнєвої спільноти, одного функціонально-семантичного мовного поля.

Уся правова дійсність побудована на циклічності продукування і сприйняття певної інформації. Право як державно-вольовий припис щодо поведінки соціальних суб'єктів є засобом передачі цієї інформації від право-творця до право-сприймача і водночас джерелом надходження правового повідомлення для останнього.

Якщо б ми говорили виключно про механічність процесу «повідомлення / сприймання», йшлося б імовірно про машини, а одиницею обміну був би сигнал. Оскільки правову дійсність як особливе середовище одного з різновидів людської комунікації творить і підтримує людина, маємо говорити про зміст, значення цього сигналу.

Проблема правової комунікації власне полягає у тому, що правове знання, закон недосконалий не тому, що таким є із вини законодавця, а тому, що правова дійсність, правове поле, у якому реалізується процес правової комунікації, порівняно з ідеально-мислимим порядком залишаються недосконалими, що проявляється у протиправних поведінкових актах.

Однією з найавторитетніших сучасних концепцій культуро- і антропогенезу в сучасній філософії є семіотична модель, яка розглядає культуру (і право як її значиму частину) як особливу знаково-символічну дійсність, серцевину якої становить мова. Мова є універсальним посередником між людиною і світом, де елементи мови (знаки) одночасно позначають, тобто наділяють значенням, і замінюють реальні об'єкти і процеси. Людина при цьому сприймає правову дійсність тільки в тих її смислових характерис-

тиках, які задані мовою, а мова тим самим визначає межі та властивості і самої дійсності, і людини. Мова, що традиційно розглядається як засіб спілкування і комунікації, в межах семіотичної і структуралістської моделей перетворюється на справжнього творця культури і вдосконаленої моделі самої людини.

Окрім того, що право відтворює дійсність, воно ще й структурує її, згідно з теорією опосередкування дійсності мовою. Цю теорію розробили американські лінгвісти Е. Сепір та Б. Лі Уорф напочатку ХХ ст., і відповідно до неї «не реальність визначає мову, якою про неї говорять, а навпаки, наша мова щоразу по-новому членує реальність» [16, с. 87].

А право є одною з найбільш впливових мов у цьому контексті, бо воно власне і розраховане на те, щоби класифікувати об'єкти і суб'єкти правовідносин, диференціювати правослухняність і протиправність, розмежовувати злочини і проступки тощо.

4.9. КРИТИКА РОЗУМІННЯ СПІВВІДНОШЕННЯ ПРАВОСВІДОМОСТІ І ПРАВОБУТТЯ

Ця проблематика окреслена так тому, що правова реальність існує в двох рівнозначних вимірах – правобутті і правосвідомості, які у своїй взаємодії забезпечують саме функціонування правового феномена, тобто, власне, і складають онтологію права. Отже, лише в їхній взаємодії право як суспільний феномен і може існувати.

Перший параметр цієї взаємодії полягає в тому, що правосвідомість породжується правобуттям. Але особливість правосвідомості в тому, що вона породжується не лише правобуттям, а буттям взагалі, оскільки на правосвідомість впливає суспільне життя загалом. Таким чином правосвідомість може набути рис, які не зумовлені правобуттям. Звідси і відома відносна самостійність правосвідомості, яка функціонує не лише за законами правобуття, а і за своїми власними закономірностями.

Другий параметр – основний: правосвідомість є відображенням правобуття. Тобто у ній не повинно бути нічого того, чого не було б у правобутті. Але, як ми стверджували вище, ця істина відносна, оскільки у правосвідомості є речі, яких немає у правобутті, а можливо, і в бутті взагалі. Скажімо, ірреальний або віртуальний світ.

Третій параметр – це докорінна відмінність правосвідомості, як духовного феномена від правовідносин, тобто їх буттєво-речового аспекту. В цьому відношенні слід кваліфікувати правовідносини як змістовну складову права, а правосвідомість, як форму цього змісту, яка визначає правність чи протиправність поведінки.

Звичайно, у цьому співвідношенні активність притаманна саме змісту, тобто правовідносинам, які змінюються разом зі зміною суспільного ладу. Водночас правосвідомість як форма цих відносин змінюється залежно від того, як оновилися правовідносини. Але це не значить, що правосвідомість є пасивною щодо правовідносин. Навпаки, набуваючи відносної самостійності, вона (правосвідомість) може впливати на правовідносини і в позитивному, і в негативному плані. Звідси і висновок про творчий характер правосвідомості (як і свідомості взагалі – Геґель). Цій формі свідомості, тобто правосвідомості, притаманна, як ніякій іншій, необхідність творчо-конструктивного ставлення до правобуття, що зумовлює його прогрес. Розглянуте співвідношення правосвідомості та правобуття не вичерпує всього багатого їх змісту, але є певним методологічним ключем для їхнього розуміння.

Перелік використаних джерел

1. Антологія української юридичної думки: В 6-ти т. / Ю. С. Шемшученко (заг. ред.), В. Д. Бабкін (упоряд.), І. Б. Усенко (відп. ред.). Т. 1: *Загальна теорія держави і права, філософія та енциклопедія права*. Київ : Юридична книга, 2002. 568 с.
2. Аракелян М. Р., Дудченко В. В., Завальнюк В. В. Герменевтика права: розвиток юриспруденції : навч. посібник. Київ : Фенікс, 2014. 184 с.
3. Балинська О. М. Правова комунікація: вербально-біхевіористський підхід : монографія. Львів : ПАІС, 2008. 212 с.
4. Балинська О. М., Ященко В. А. Методологія сучасної юридичної науки : посібник / за заг. ред. О. М. Балинської. Львів : ЛьвДУВС, 2018. 372 с.
5. Балинська О. М. Семіотика права : монографія. Львів : ЛьвДУВС, 2013. 416 с.
6. Бачинін В., Панов М. Філософія права : підручник. Київ : Ін Юре, 2002. 472 с.
7. Братасюк В. М. Правова реальність як форма прояву інтелектуальної традиції епохи (на матеріалах романо-германської правової сім'ї) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : спец. 12.00.12 «Філософія права». Київ, 2005. 20 с.
8. Велика українська юридична енциклопедія: у 20 т. Т. 2: *Філософія права*. Редкол.: С. І. Максимов (голова) та ін. Харків : Право, 2017. 1128 с.
9. Гвоздік О. І. Онтологія розуму та раціональність філософського світогляду. *Філософські проблеми гуманітарних наук*. 2006. № 8–9. С. 134–141.
10. Гірц К. Інтерпретація культур: Вибрані есе. Київ : Дух і Літера, 2001. 542 с.
11. Карась А. Ф. Семіотична перспектива інтерпретації реальності як дійсності. *Філософська думка*. 2008. № 5. С. 16–29.
12. Карпов Н. С. Злочинна діяльність. Київ : Вид-во С. Семенко, 2004. 308 с.
13. Кісіль З. Р., Швець Д. В. Психологія суспільної свідомості : навчальний посібник у схемах, таблицях, коментарях. Одеса : ОДУВС, 2023. 139 с.

14. Козловський А. А. Курс філософії права на юридичному факультеті Чернівецького університету. *Науковий вісник Чернівецького університету*. Правознавство. Чернівці : ЧДУ, 1996. Вип. 4–5.
15. Козюбра М. І. Практична філософія права : монографія. Київ : Дух і Літера, 2024. 496 с.
16. Литвинов О. М. Право як феномен культури: спроба філософського осмислення : монографія. Луганськ : Янтар, 2014. 800 с.
17. Максимов С. І. Правова реальність: досвід філософського осмислення : монографія. Харків : Право, 2002. 328 с.
18. Невельська-Гордєєва О. П. Онтологія і логіка нормативного простору. *Проблеми законності*. Харків : НЮАУ, 2009. Вип. 38. 213 с.
19. Овчиннікова А. П. Феноменологія правової культури: філософсько-правове дослідження : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : спец. 12.00.12. Одеса, 2016. 20 с.
20. Озерський І. В. Актуальні проблеми юридичної психології : навч. посібник. Миколаїв : Вид-во ЧНУ ім. Петра Могили, 2021. 300 с.
21. Речицький В. В. Символічна реальність і право: монографія. Львів : ВНТЛ-Класика, 2007. 732 с.
22. Сайфуліна Ю. В. Феноменологічний підхід щодо розуміння права. *Право і суспільство.* 2012. №1. С. 40–44.
23. Ситар І. М. Онтологічні функції права : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : спец. 12.00.12 «Філософія права». Львів : ЛьвДУВС, 2008. 16 с.
24. Сливка С. С. Дорожна мапа правової методології науковця. *Вісник Національного університету «Львівська політехніка». Юридичні науки.* 2016. № 837. С. 339–344.
25. Стовба О. В. Право і час : монографія. Харків : Тім Пабліш Груп, 2016. 368 с.
26. Сучасне суспільство, людина, право в умовах глобальних трансформацій : монографія / О. Г. Данильян, О. П. Дзьобань, С. Б. Жданенко та ін. ; за ред. О. Данильяна. Харків : Право, 2020. 344 с.
27. Терлецький В. Трансцендентальна філософія і онтологія. *Кантівські студії 1999: щорічник кантівського товариства в Україні.* Київ : Тандем, 2000. 226 с.
28. Токарська А. С. Правова комунікація в контексті посткласичного праворозуміння : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня доктора юрид. наук : спеціальність 12.00.12. Київ, 2008. 38 с.
29. Філософія права / за ред. О. Г. Данильяна. Харків : Право, 2014. 208 с.
30. Цимбалюк М. М. Онтологія правосвідомості: теорія та реальність : монографія. Київ : Атіка, 2008. 288 с.
31. Чумак А. Л. «Природна моральність» як форма гуманістичної нормативної регуляції поведінки. *Гуманітарний часопис*. 2005. № 4. С. 86–91.
32. Law as an Autopoietic System. Oxford, 1993. 387 p. URL: https://surli.cc/mrzcam

Тема 5

ПРОБЛЕМИ ГНОСЕОЛОГІЇ ПРАВА

Мета: розкрити пізнавальні можливості філософії права для інших юридичних галузей.

Інформаційний обсяг: Проблеми правового пізнання. Категорія істини у правовій гносеології. Закон і право як предмети пізнання. Практика як процес пізнання. Підстава як гносеологічна методологічна категорія. Діалектика як метод пізнання права. Гносеологічний метод «пізнавального руху по об'єкту дослідження». Категорія міри у гносеології права. Категорії якості та кількості у гносеології права. Пізнавальна природа закону заперечення аж. Парні категорії у гносеології права (сходження від абстрактного до конкретного, абстрактне і конкретне, єдність історичного та логічного). Категорії сутності та дійсності у гносеології права. Інтенціональна визначеність права та правового буття. Інтуїція у праві та правовідносинах. Екзистенція права в інформаційному суспільстві.

Теми рефератів, доповідей, повідомлень:

1. Філософські проблеми пізнання у праві.
2. Історичні концепції правового пізнання.
3. Традиції та інновації у правовому пізнанні.
4. Епістемологія юридичної практики.
5. Рівні, принципи і моделі правового пізнання.
6. Гносеологічні принципи права.
7. Право як засіб пізнання світу.
8. Співвідношення правосвідомості та правобуття.
9. Істинне знання у праві.
10. Співвідношення права та закону: гносеологічний підхід.

Формулювання проблеми. Під терміном гносеологія розуміють теорію пізнання, що вивчає співвідношення суб'єкта й об'єкта в процесі пізнавальної діяльності, можливості пізнання світу людиною, критерії істинності та достовірності знання.

Теорія пізнання є вченням про пізнання, як логіка і теорія пізнання, як відображення всезагальних закономірностей розвитку об'єктивного світу, будучи водночас найбільш загальними формами пізнавального мислення.

Розроблення проблем гносеології, як і теорії пізнання права, є однією з провідних. Окремо гносеології права присвячена монографія А. Козлов-

ського «Право як пізнання», в якій розкривається поняття гносеології права як науки, її місце в системі інших філософських і теоретико-правових наук, національно-психологічні особливості правового пізнання тощо.

І все-таки діапазон гострих питань гносеології права не зменшується, а навпаки, збільшується. Із-поміж них не вирішена і найголовніша – це співвідношення правосвідомості та правобуття.

Нині доводиться спостерігати своєрідну тенденцію до т.зв. гносеологізації права, про що свідчать назви окремих публікацій: «гносеологічна сутність права», «гносеологічна трансформація права», «гносеологічна концепція права», «гносеологія і методологія права: проблеми співвідношення» тощо (А. Козловський). Здавалося б, що при такій фронтальній зацікавленості гносеологією права в ній не повинно було б уже залишатися «білих плям», та дійсність свідчить про інше. І головною причиною цього є невизначеність методологічних підходів до аналізу тієї чи іншої проблеми.

Безпосередня мета пізнавальної діяльності – отримання істинних знань про явища, що вивчаються. Дослідника цікавить насамперед питання про те, що є предметом вивчає гносеології, які його властивості, зв'язки, закони вияву, що їм притаманні.

Якщо він буде діяти методом проб і помилок, то навряд чи досягне успіху, а якщо і досягне, то ціною значних зусиль. Навпаки, правильна організація наукового дослідження, вибір адекватних методів дають змогу досягти істинного знання.

Однак залежно від того, які дії виконуються та в якій послідовності, застосовується той, чи інший спосіб пізнання, тобто метод його вивчення. Тому кожному досліднику необхідно віднайти правильний метод пізнання. А це значить, що, попри вирішення безпосередніх проблем, він має вирішити і проблеми, пов'язані з вибором системи методів пізнання. Ці проблеми пропонуємо називати методологічними.

Найбільш поширеними є формально-логічна та діалектична методології. Чому, наприклад, основним гносеологізмом права вважається співвідношення права та закону? Тому що він обмежується формально-логічним аналізом. Більшість дослідників допускають однобічне раціоналістичне трактування цих проблем.

Найбільш це характерно для А. Козловського, який взагалі гносеологізував все право і його відношення до інших соціальних інститутів. Причина цього, без сумніву, в невикористанні авторами провідного діалектично-змістовного правового підходу. Бо вирішення головної гносеологічної правової проблеми (співвідношення права та закону) неможливе без звернення до діалектики – «рушійної сили усякого наукового пізнання».

5.1. ПРОБЛЕМИ ПРАВОВОГО ПІЗНАННЯ

Правове пізнання, як і будь-яке наукове пізнання підкоряється загальним гносеологічним закономірностям, але має свої особливості, які зумовлені природою правового феномена (правовідносини та правосвідомість).

Право насамперед має розкривати сутність правового пізнання, тобто досягнення нового знання у сфері правової реальності. Це тим паче важливо стосовно місця думки з приводу так зв. «гносеології права», «гносеологічного права», «права як пізнання» [7]. Загалом їх гносеологічні пошуки у правовій сфері зводяться до висновку, що «пізнання стає не тільки засобом визначення цілей права, а й, будучи нерозривно пов'язаним із ними, стає метою самого права».

Мало того, право стає гносеологічною самоціллю. Істина і справедливість зливаються в єдиному процесі функціонування права [7, с. 66]. «… мета права і пізнання права – поняття однопорядкові, онтологічно однорідні й невіддільні одне від одного. Право пізнається тому, що без пізнання воно перестає бути правом» [7, с. 67]. Всі ці гносеологізми за всієї претензійності є тавтологічними софізмами, причиною яких є нехтування елементарними методологічними вимогами гносеології як теорії пізнання.

Гносеологія передусім визначає сутність пізнання, тобто вона чітко виокремлює специфіку пізнавальної діяльності серед інших різновидів людської практики, а саме – досягнення нового знання. Наведена ж нами цитата свідчить, що за такого підходу про нове правове знання навряд чи може йтися. Бо «гносеологічна своєрідність права та пізнання», кваліфікація пізнання як кінцевої мети права є дублюванням знаменитої геґелівської абсолютної ідеї, яка все пізнала, і, будучи «обтяженою» знанням про саму себе, призупинила свій подальший розвиток. Тобто фініш пізнання – фініш права.

Окрім того, нам видається, що тут не розводяться поняття права і правосвідомості. Адже гносеологічну функцію виконує не право як таке, а лише його важлива складова – правосвідомість. Правобуття ж, яке відображається правосвідомістю, є суто онтологічним феноменом і ніякою гносеологічною природою не володіє.

Отже, мова повинна йти не про право взагалі як пізнання, а про правове пізнання, яке здійснює правосвідомість як суб'єкт цього пізнання. Остання керується не лише гносеологічними вимогами правової реальності, а й загальнофілософськими. Інакше кажучи, йдеться про таке правове пізнання, сутністю якого є досягнення дійсно нового у праві, якого раніше не було відкрито як істинне знання. Мета правового пізнання як наукового пізнання – досягнення істини. У цитованого автора ж гносеологічна мета права подана зовсім інакше [7, с. 67].

Тут важливо вказати ще на одну методологічну погрішність підходу до категорії істини. На думку автора, вона є онтологічною категорією, що

має абсолютний зміст. Що стосується гносеологічної функції права, то вона, на думку А. Козловського, лише відносна, релятивна [7, с. 29]. Не можемо з цим погодитися. Можливо, онтологізація істини пов'язана з її об'єктивністю. Тобто, він має на увазі, що, коли істина об'єктивна, то вона є характеристикою буття. Але ж тоді забувається головне: будь-яка істина – не саме буття, а знання про буття, відображення буття. Правова істина є знанням про правовідносини, і об'єктивність цього знання полягає в тому, наскільки адекватно воно відображає зміст правовідносин.

А це вже залежить не від об'єкта (онтологія), а від суб'єкта відображення (гносеологія). Очевидно, розуміння істини як суто буттєвої категорії призвело до того, що дослідник не розкриває абсолютність і відносність істинного знання. На його думку, абсолютність істини є категорією онтології, а відносність – гносеології [7, с. 29].

Правова гносеологія про діалектику абсолютної та відносної істини говорить так: істинне знання одночасно є і абсолютним, і відносним, і стабільним, і релятивним. Це повною мірою стосується правової істини, яке несе в собі зерна абсолютності (обов'язковість норм, стабільність законодавства тощо). І водночас вона є настільки відносною, щоб ці «зерна» не стали догмою, щоб законодавство вдосконалювалось з урахуванням змін, які відбуваються у суспільстві.

Водночас істина в праві має суттєву суперечність – вона є антиномічною (тобто співвіднесеність права і закону). Підсвідомо відчуваючи цю антиномічність права, дослідники невипадково апелюють до філософії права як способу вирішення цієї суперечності. Про антиномію пише, зокрема, А. Козловський, маючи на увазі суперечливість між правом і законом. В принципі вона полягає в тому, що закон, фіксуючи досягнуте, встановлює нормативні межі його дотримання і не допускає виходу за межі норм.

Закон принципово догматичний за своєю природою. В цьому його плюс. Він встановлює чіткі, незмінні правила поведінки. Життя іде вперед, постійно розвиваючись. Це фактично є суперечністю між формою та змістом. Але в цьому і мінус. Бо він стримує подальший розвиток правової сфери (правобуття), його вдосконалення. Який же вихід?

Засобами лише правових наук чи юриспруденції вирішити цю суперечність неможливо. Це може здійснити лише філософія права за допомогою свого гносеологічного діалектичного інструментарію. Річ у тім, що вказана вище антиномія – це суперечність не правобуття, а суперечність правосвідомості, юридичного мислення. Це антиномія розуму [5].

Для майбутніх юристів гносеологія права є курсом, завдяки якому право як сукупність нормативних актів перетворюється в осмислене духовне явище. Без цього юрист вивчає «законодавство», і лише гносеологія як філософсько-правова методологія перетворює його предмет вивчення у правознавство, в науку людського світу. Саме через це юрист засвоює ті

віковічні цінності, фундаментальні категорії та інтелектуальні засоби, які потім будуть для нього орієнтиром у його правозастосовній діяльності.

Однак деякі науковці, відриваючи правосвідомість від правобуття, намагаються, так би мовити, офілософити право. «Право наскрізь філософізоване явище. Це проявляється на всіх рівнях правової матерії і відносно всіх аспектів філософського знання: онтологічного, гносеологічного, логічного, аксіологічного, навіть естетичного» [6, с. 4]. Звичайно, погодитися з такою позицією А. Козловського не можна, зокрема стосовно того, що право наскрізь філософізоване. Такою ж мірою можна було би сказати, що право соціологізоване, естетизоване тощо. Але ці софізми нічого не дають.

5.2. ПРАКТИКА ЯК ПРОЦЕС ПІЗНАННЯ

Правова гносеологія відповідає ще на одне, можливо, найбільш важливе гносеологічне питання у правовій сфері: «Що є основою правового пізнання, кінцевою його метою і критерієм правової істини?» Очевидна відповідь – це правотворча, правозастосовна, правоохоронна практика. Ця практична орієнтація, очевидно, і є гносеологічною запорукою вдосконалення правової практики, умовою подальшого прогресивного розвитку правової сфери. Отже, гносеологія права, розкриваючи зв'язок практики і логіки її пізнання, озброює юриста знанням справжнього критерію правової істини.

Термін «вигідності», який застосовує А. Козловський для характеристики правової істини, аж ніяк не може бути критерієм цієї правової істини, бо декому вигідна і брехня, однак від цього вона не стає істиною. Тож не будь-яка практика є критерієм істинності, а лише та, яка досягла певної стадії зрілості. В цьому разі йдеться про найвищі, найдосконаліші досягнення, позитивний досвід правозастосовної, правоохоронної діяльності, осмислений у координатах методології – єдності історичного та логічного. Інакше кажучи, критерій правової істини криється не тільки в правовій практиці, а також у її теоретичному розумінні [12].

У зв'язку з викладеним заслуговує критики позиція щодо головної гносеологічної проблеми співвідношення права і закону. Фактично це співвідношення змісту (права) та його форми (закону) з усіма притаманними цьому типу зв'язку закономірностями. Ми не згодні, що це є основоположною гносеологічною проблемою права, оскільки, на нашу думку, такою проблемою є інша, а саме – проблема пізнавальності правових явищ, адекватності їх відображення у правосвідомості, тотожності правосвідомості і правобуття. Простіше – чи в змозі правосвідомість як суб'єкт правового пізнання відобразити з усією повнотою та глибиною, тобто істинно, сутність і

зміст правобуття. Якщо навіть і в змозі, то функціонування правового феномена (хоча це й важливе, оскільки буде фіксацією того, що є дійсним для минулого і сучасного стану речей) не повинно обмежуватися лише межами існуючого сущого, а виходити у простір належного, майбутнього. Тобто того, чого ще не існує в праві, але за необхідності повинно з'явитися. Правосвідомість сама собою передбачити цього не може. Вона повинна звернутися тут до діалектики як всезагальної методології пізнання.

Ось чому, на нашу думку, правове пізнання за своєю природою є соціально-правовим.

А, з іншого боку, це доказ того, що право є не суто юридичним феноменом, а явищем ширшого соціального плану. І потребує, відповідно, соціального, філософсько-правового змісту. Передусім ідеться про детермінованість, соціальну зумовленість права загалом, що допомагає розкрити його справжню природу і з'ясувати головну соціальну функцію – регулятивну, боротьби з негативними явищами в суспільстві.

Право існує завдяки об'єктивній логіці розвитку суспільства, потребам його надійного існування, що й зумовлює спрямованість права на забезпечення стабільності суспільства, свободи та справедливості.

Саме цей суспільно-регулятивний зміст права зумовлює потребу застосування причинно-наслідкового зв'язку як методології пізнання правових явищ, що особливо доцільне при з'ясуванні підстав порушення кримінальної справи. Річ у тім, що будь-яка причина викликає наслідок лише за наявності певних умов. Тут маємо іншу методологічну категорію – підстави. Підстава – це і є синтез причин та умов, за яких вона діє. Тож зрозуміло, що процес з'ясування підстав порушення кримінального провадження має обов'язково передбачати реалізацію двох методологічних вимог: по-перше, розкриття причин, скажімо, злочину, вчиненого чи який готується; по-друге, аналіз умов, за яких ці причини породжують злочин.

Ще один важливий методологічний аспект: слідчий повинен відрізняти причинно-наслідкову діалектику від інших типів зв'язків, що трапляються: випадкових, тимчасових, незакономірних. Виокремити з них саме причинно-наслідковий зв'язок – складова юридичного мистецтва. Особливо складно відмежовувати причинно-наслідковий зв'язок від, скажімо, звичайної часової послідовності.

Нарешті, слід врахувати і такий чинник, як багатопричинність. Скажімо, злочин є наслідком дії не однієї, а багатьох причин, що важливо для виявлення всіх аспектів протиправної діяльності.

Тому на озброєнні дослідника права на першому місці є загальнонаукові, методологічні підходи, способи пізнання. Водночас зауважимо на те, що йдеться не про прямі методичні прийоми, способи пізнання, а про методологічні підходи. (Нагадаю, що методологія співвідноситься з методикою на зразок того, як співвідносяться стратегія з тактикою).

5.3. ДІАЛЕКТИКА ЯК МЕТОД ПІЗНАННЯ ПРАВА

Коли ми розглядаємо гносеологічні аспекти філософії права, то йдеться передусім про загальнонаукові методи пізнання найбільш широкого вжитку. Звичайно, це насамперед метод діалектики як концентрація змістовно-функціональних закономірностей розвитку та діяльності. Попередньо розглядалися принципи й закони діалектики у праві. Тут ітиметься про пізнавальну дію основних і неосновних законів діалектики у правовій сфері.

Слід зазначити, що ці закономірності й раніше вживались науковцями при пізнанні сфери права. Але, на жаль, використовувались однобічно, раціоналістично, ідеологізовано. Наприклад, закон єдності та боротьби протилежностей, який називають ядром діалектики, вживався як гносеологічний чинник аналізу лише боротьби протилежних начал, які є антиподами і знаходяться між собою в безплідній протидії. У правовій сфері зазвичай фокусувалися на конфліктогенності як природному стані правового чинника.

Як справедливо зазначав академік В. Копєйчиков, друга сторона цього основного закону діалектики – єдність протилежностей – ігнорувалась [4, с. 24]. Промовистий приклад – правосуддя, де змагальність у судовому процесі розглядалась як непримиренність двох сторін: обвинувачення і захисту. А про їх єдність, синтез як чинник подальшого розвитку правопорядку не було й мови. Тому, як пише В. Копєйчиков: «По-новому мають бути використані і закони діалектики (єдності і боротьби протилежностей, переходу кількісних змін в якісні, заперечення заперечення). Так, у юриспруденції увага традиційно загострювалась на боротьбі протилежностей, тоді як діалектика передбачає також їх єдність» [4, с. 25].

Методологічна роль закону єдності й боротьби протилежностей у правопізнанні полягає в тому, що в ньому слід враховувати не лише дві складові єдності та боротьби, а також у тому, що до суперечності слід ставитись як до процесу, що проходить певні стадії, на яких взаємодіють протилежності, а саме – стадії тотожності, суттєвих і несуттєвих відмінностей, протилежностей, конфлікту і, нарешті, стадії вирішення цієї суперечності, переходу в іншу систему суперечності, зокрема конфлікту.

Із цієї позиції суперечність між правом і законом не гносеологічна, а онтологічна. І на це вказує саме закон єдності і боротьби протилежностей як закон пізнання. Він свідчить, що єдність та боротьба права й закону і є, власне, головним джерелом, причиною розвитку інституту права, удосконалення правових систем, правопорядку тощо. Бо коли йдеться про правову державу, то це і є той випадок, коли протилежності (закон і право) знаходяться на стадії тотожності. Але це така тотожність, яка не є абсолютним збігом, як не можуть абсолютно збігатися зміст і форма.

Така тотожність неодмінно охоплює відмінність. Спершу несуттєву, наприклад, коли окремі нові правові колізії не вписуючись у межі щойно

прийнятого закону, існують ще як виняток. Але згодом, коли ці колізії набувають характеру правила, відмінність між законом і правом стає суттєвою, її посилення може призвести до протилежності: право вимагає нового, а закон залишається догмою. І це становище може навіть призвести до конфлікту, який на стадії вирішення вказаної суперечності скидає стару форму, стверджуючи новий зміст, тобто вдосконалює закон, приводячи його у відповідність до потреб правовідносин.

Як ілюстрація – це суперечливість між приватновласницькими і суспільновласницькими відносинами. Як відомо, за радянських часів панівною була суспільна власність, якій відповідало і радянське законодавство. Але об'єктивна зумовленість приватновласницьких відносин, як втілення права, як способу самореалізації людини, її волі до самоіснування, спричинило необхідність конструювання відповідного законодавства в Україні, що відбувається за часів її незалежності.

То чому ми звертаємося до законів і категорій діалектики? Очевидно, тому, що справжнє, глибинне, сутнісне пізнання правових явищ можливе лише через категорії діалектики, бо формально-логічні підходи дають уявлення більше про зовнішні ознаки правових відносин, їх вияви та наслідки, а не про зміст, причини та сутність.

5.3.1. Метод пізнавального руху по об'єкту дослідження

Саме цей підхід дає змогу застосувати такий цікавий і ефективний комплексний методологічний підхід, як «пізнавальний рух по об'єкту дослідження».

У чому суть такого підходу? В процесі пізнання якого-небудь об'єкта дослідник не лише одночасно, а й послідовно здійснює пізнавальні дії щодо окремих сторін об'єкта. Він послідовно виявляє об'єкт у різних аспектах, у певному порядку робить предметом пізнання різні його сторони, отримує про них деякі знання. Тим самим дослідник розумово ніби рухається по об'єкту, виявляючи все нові й нові його сторони.

Враховуючи зв'язки і залежності одних пізнавальних операцій з іншими, можна встановити певні закономірності цього пізнавального руху. До них можна, наприклад, віднести встановлення діалектичною логікою у процесі пізнання закономірних переходів:

– від явища до сутності;
– від фіксації змін до аналізу їх причин;
– від розгляду якісних характеристик предмета до вивчення його кількісних параметрів;
– від виявлення закономірностей до розкриття їх модифікацій у різних умовах тощо.

Інакше кажучи, зміни предмета, наприклад, за необхідності повинні розглядатися після з'ясування того, що він собою представляє, причини змін – після встановлення факту змін, форми прояву закону – після вивчення цього закону, зв'язок елементів структури – після вивчення самих елементів. Водночас доречно зауважити на дві особливості реалізації цієї послідовності пізнання.

Перша для того, щоби пізнати реальну суперечність у предметі дослідження, пізнання змушене спершу розмежувати його. Тільки після того, як обидві суперечності будуть вивчені в обособленні одна від іншої, в протиставленні одна іншій, виникає можливість об'єднати їх знов, розумово привести їх у зв'язок із метою відновлення їх єдності. Точно так само явище і сутність, якісні та кількісні характеристики, необхідні та випадкові сторони, які реально завжди нероздільні, в пізнанні розглядаються саме в такій послідовності.

Друга особливість реалізації цієї послідовності пізнання полягає в ототожненні пізнавального руху по об'єкту з рухом (розвитком) самого об'єкта. Якщо в структурі об'єкта всі його сторони – від найпростішої до найглибшої – співвідносяться лише зі собою, то процес пізнання передбачає послідовний перехід від одного рівня, менш глибокого, до іншого, глибшого.

Якщо процес пізнання відображає реальну історичну послідовність певного явища чи об'єкта, то такою ж має бути і логічна послідовність його пізнання. Але слід визнати, що така логічна послідовність можлива лише там, де існує реальна послідовність досліджуваних явищ, і що за будь-яким порядком розгляду приховується реальний порядок явищ.

У такому разі знання про реальну послідовність явищ, якщо вони істинні, адекватно відображають цю послідовність. Однак звідси ніяк не слідує висновок про те, що порядок дослідження тих чи інших об'єктів за необхідності повинен відповідати часовій послідовності їх появи.

У деяких випадках виявляється необхідність такої логічної послідовності пізнання, яка може бути прямо протилежна реальній. Наприклад, у тих випадках, коли дослідник вивчає результат змін і бажає реконструювати висхідний стан процесу, який він не може безпосередньо вивчити.

5.3.2. Категорії якості та кількості у гносеології права

Насамперед це стосується такої категорії діалектики, як «якість», що має власні закономірності на різних етапах розвитку законодавства, бо саме якість є такою діалектичною категорією, яка однопорядкова з сутністю права і є її атрибутом. Без категорії якості взагалі неможливий аналіз правових явищ.

Річ у тім, що якість уособлює найбільш суттєві ознаки права та змістовні його характеристики. Але, на відміну від сутності, яка є статичною характеристикою, якість є категорією динамічною, постійно змінюваною, «невичерпною», так би мовити, в числі функціональних можливостей правового явища, що зближує якість із категорією змісту.

Власне, й актуалізація змісту сфери правовідносин здійснюється через покращення якості виконання функцій права, поліпшення правових норм, регулювання суспільних відносин.

Саме якість пов'язує правову сферу, насамперед правовиконавчу, з іншими соціальними регуляторами суспільних відносин: мораллю, політикою, філософією тощо. Для прикладу, виконання тієї чи іншої правової норми, відповідно до законодавства, – обов'язкове для всіх суб'єктів правової поведінки. Але як воно здійснюється, яким чином, повною мірою чи ні, сумлінно чи не зовсім, на п'ятірку, так би мовити, чи на трійку – це вже питання не законодавства, це питання совісті, тобто моралі.

Теж саме з політичним регулятором. Правослухняність є вищою політичною доцільність, але політичні вимоги повинні працювати суворо в межах тієї чи іншої правової норми, а не навпаки.

Що стосується категорії «кількість», то вона, на відміну від якості, більше тяжіє не до права, а до його візаві – закону. Оскільки поняття кількості вживається для визначення чисельності, ступеня, інтенсивності, тривалості, обсягу тощо. Тобто вона є характеристикою зразковою (узагальненою).

Слід зазначити, що категорія кількості не є у праві чимось другорядним щодо якості. Навпаки, вона значною мірою зумовлює ту чи іншу якість. Так, якомога більше кількісне охоплення суспільних сфер правовим регулюванням (тобто повнота правового регулювання) фактично забезпечує його відмінну якість. І навпаки, надмірна, педантично скрупульозна, дріб'язкова регламентація несуттєвих, другорядних чинників, веде до надмірної повноти, що призводить до збільшення кількості правопорушень, зниження рівня правової поведінки, тобто позначається на кількості. Ось чому і формується цей закон діалектики: закон переходу кількості в якість і навпаки.

5.3.3. Категорія міри у гносеології права

Головним двигуном цього переходу є категорія «міра», методологічне застосування якої у праві вкрай актуальне. Найбільш традиційне уявлення міри у правовій сфері – це відповідність покарання вчиненому.

Це, до речі, відповідає і її найпростішому визначенню: міра – відповідність кількості якості й навпаки. Тому міру в повсякденному розумінні називають якісною кількістю або кількісною якістю.

Але в правовій сфері методологічна спроможність міри значно ширша, насамперед – це певні межі правової поведінки, що відрізняють її від неправової, тобто неправомірних учинків. У цьому позитивна методологічна функція міри. Вона виступає тут як чинник стабільності, чіткого визначення норм поведінки, формування законодавства. А значить, уявлення про міру виконує місію стимулу законослухняності.

Водночас не можна не бачити, що об'єктивно категорія міри гальмує розвиток права, догматизує його зміст, який об'єктивно тяжіє до якісного вдосконалення, до нової якості. А міра ж є «вартовим» старої якості. Маємо об'єктивну суперечність. На допомогу приходить нова категорія закону переходу кількості в якість і навпаки – категорія стрибка.

За всієї зовнішньої простоти це поняття доволі складне, тим паче у праві. Справді, що таке стрибок? По-перше, це порушення міри, наприклад, коли виникає його правова необхідність (нові правовідносини не вкладаються в «прокрустове ложе» старого законодавства). По-друге, стрибок є моментом переходу кількісних змін у якісні та навпаки. Наприклад, зростання кількості корупційних виявів та їх масштабу призвело до необхідності посилення міри протидії корупції – прийняття нового законодавства. З іншого боку, якісний стрибок у терористичних діях зумовив необхідність розгортання, мобілізації всіх кількісних складових антитероризму із залученням до цього не лише силових структур, а й громадськості. По-третє, стрибок слід кваліфікувати і як зміну якості, коли стара якість поступається місцем новій (старий правопорядок замінюється новим). Тут важливо зупинитися на методологічний ролі форм стрибка. У праві має місце багатство форм стрибка, які розрізняють, наприклад, залежно від таких критеріїв: характеру дії, повноти, зміни якості, тривалості. Так, за тривалістю розрізняють дві форми стрибка – поступовий стрибок і вибух. Приклад поступового стрибка – поступове накопичування законодавчих актів, що регулюють освітню сферу в Україні, а стрибка-вибуху – скасування законодавства, яке не відповідає новим реаліям незалежної України.

Щодо характеру дії та повноти зміни якості найбільш широко відомі дві форми стрибка – еволюція та революція. І хоча зазвичай ці поняття політизують та ідеологізують, їх теоретична природа об'єктивно полягає в іншому. А саме, йдеться про часткову (еволюція) чи докорінну (революція) зміну якості. Це стосується абсолютно всіх сфер об'єктивної реальності, зокрема правової.

Промовистим прикладом еволюції є, скажімо, розвиток корпоративного, прецедентного права, яке, поступово удосконалюючись, еволюціонізує разом із суспільним життям. Так, нещодавно кардинальні зміни відбулися і в кримінальному, кримінально-процесуальному праві.

Термін «революція» щодо правової сфери є дещо умовним, оскільки право за своєю природою феномен консервативний. Але консервативний не означає догматичний, незмінний. Навпаки, консервативність у праві, інакше

кажучи, передбачає і революційні зміни, зокрема у тому разі, коли законодавство міняється докорінно, наприклад, прийняття нової Конституції України.

Зрештою річ не в тім, якими шляхами повинно розвиватися право – еволюційними чи революційними, а в їх діалектиці: всі часткові зміни в законодавстві, які відповідають окремим змінам у системі правових відносин, є побічним продуктом здійсненої раніше докорінної перебудови правопорядку, тобто революції в правовідносинах. І навпаки, будь-які часткові доповнення до того чи іншого нормативно-правового акта, зрештою працюють на його докорінну зміну.

5.3.4. Пізнавальна природа закону заперечення заперечення

Уважаємо, що найменше досліджена методологічна функція третього закону діалектики – заперечення заперечення. Оскільки він, як ніякий інший, демонструє плинність, нестабільність, невічність існуючого. Але це в онтологічному ракурсі: дійсно цей закон свідчить, що в існуючому правобутті немає, так би мовити, нічого святого, на всьому лежить печатка рушійності. Однак це лише в тому разі, якщо категорію заперечення заперечення розуміти догматично (не діалектично), а саме: старе беззаперечно має поступитися місцем новому.

Насправді ж гносеологічна, теоретико-пізнавальна природа цього закону інша, і в правовій сфері це особливо наочно проявляється.

По-перше, заперечення не є межею між старим і новим, точніше ця межа умовна, оскільки йдеться не про ізоляцію старого від нового, чи навпаки, а про зв'язок між ними. Якого типу цей зв'язок? Звичайно діалектичного. Він передбачає по-перше, не голе відкидання старого, а певне утримання його в новому. Ця істина насамперед стосується законодавства: жодний закон, як відомо, не виникає ні з чого. Він так чи інакше акумулює попередній юридичний досвід, наслідуючи його зміст.

По-друге, і це більш важливо, в новій якості утримується не весь зміст старого, а лише його позитив. Тобто те, що може відповідати новим умовам. Старе ж повинно відкидатися беззастережно. З цієї закономірності випливає принцип єдності історичного та логічного. Де логічне, тобто сучасне, є відтворенням історичного, але лише необхідного, суттєвого, закономірного, звільненого від випадкового, незакономірного.

Водночас, по-третє, важливо пам'ятати, що об'єктивно в нове може стихійно проникнути негативне старе. І цьому слід протидіяти. До речі, якраз на цьому гносеологічному правилі базується правове виховання, яке передбачає переборення старої психології у ставленні людини до права, до закону. Невипадково закон заперечення заперечення називають законом спадкоємності у розвитку, прогресу, чинника майбутнього.

5.4. ПАРНІ КАТЕГОРІЇ У ГНОСЕОЛОГІЇ ПРАВА

Окрім основних законів діалектики, гносеологічну функцію виконують і її неосновні закони, т.зв. парні категорії, абстрактного і конкретного, історичного і логічного, форми і змісту, сутності і явища, необхідності і випадковості, одиничного і загального тощо.

Із-поміж них провідне місце належить категоріям абстрактного та конкретного, оскільки без їх застосування філософія права не може використовувати один із найважливіших гносеологічних важелів – метод сходження від абстрактного до конкретного.

5.4.1. Метод сходження від абстрактного до конкретного

Він має своєрідну діалектику, сполучаючи два важливі методи: абстрагування та конкретизацію. Річ у тім, що процес пізнання розпочинається з відображення чуттєво-конкретного, коли об'єкт відображення сприймається у всій повноті його сторін. Але ця повнота, образно кажучи, «неповна». Бо в ній наявні лише зовнішні ознаки, прояви, те, що сприймається безпосередньо органами почуттів. Сутність же, тобто фактична природа об'єкта, його зміст, детермінація (зв'язок з іншими об'єктами) тощо невідомі. Наприклад, будь-який юридичний факт спершу сприймається у своїй конкретно-чуттєвій повноті. Тобто на цьому етапі в пізнанні виникає потреба проникнення в сутність даного явища. Тут на допомогу приходить абстрагування, тобто обирається на Ваш погляд суттєва ознака явища, події і, шляхом мисленого відволікання, створюється абстракція. Тобто фактично формується поняття цього феномена, даного явища.

І лише на цьому етапі підключається нарешті ще один стратегічний метод пізнання, тобто сходження від абстрактного до конкретного. Тепер шляхом аналізу та синтезу абстрактне підлягає теоретичній обробці та наповненню конкретним змістом. Але це вже повнота не чуттєва, а теоретична.

Для того, щоб об'єкт відтворити у всій його повноті, тобто зробити конкретне завершальним актом пізнання, інакше кажучи, здійснити повністю сходження від абстрактного до конкретного, наукове пізнання апелює до ще одного провідного гносеологічного методу – єдності історичного та логічного.

Цей метод недавнім часом зазнав кардинальних змін. Так, спершу висвітлення історичного процесу зводилося до фіксації емпірично видимої послідовності явищ, що змінюють одне одного у часі, без з'ясування внутрішніх закономірностей процесу.

Сучасне розуміння історичного методу зовсім інше. Він розуміється як спосіб мислення, що передбачає відтворення історії в її внутрішніх закономірностях, в тих чи інших умовах. Історія має відтворюватися не просто в її послідовності та неперервності, а як процес якісних утворень, підготовлених попередніми кількісними змінами. Як причини історичного розвитку висуваються не зовнішні фактори, а внутрішні суперечності.

Тобто дослідник повинен пояснити не лише хронологічну послідовність подій і явищ, а й розширити історію як форму дії історичних закономірностей.

Отже, відтворення внутрішніх закономірностей історичного процесу і вивчення конкретних форм їх прояву – суть двох моментів історії об'єкта: конкретно-хронологічний і абстрактно-теоретичний. Що й дає можливість історичному знанню набувати рис знання логічного, тобто сучасного.

Дуже кваліфіковане роз'яснення цього механізму, на наш погляд, дає П. Рабінович: «З точки зору формального юридичного мислення (наприклад, нормативізму), вивчаючи, зокрема, правову норму, не можна виходити за її межі. Через це «чисте вчення про право» і обмежується лише описом, а в кращому випадку – певною систематизацією того, що лежить на поверхні правової реальності. З точки зору гносеології права не можна розглядати правову норму без залучення всього того, що є по відношенню до неї відмінним, протилежним, що одночасно і визначає і заперечує її. Тому дійсно наукове пізнання правової норми виявиться можливим лише тоді, коли вивчена не лише структура її організації чи форма зовнішнього вираження, але і ті історичні умови, внутрішні причини виникнення, зміни і розвитку, які зумовили певну сутність, зміст і форму даної форми, а отже, і шляхи, способи, методи її реалізації, ефективність дії і результативність впливу на суспільне життя» [16, с. 129].

За сприйняттям зовнішніх даних про правові явища необхідний етап, на якому поглиблюються «первинні» знання про них. Знаменуючи собою початок власне дослідного процесу, цей етап вводить у дію основний інструмент логічного пізнання – абстракцію. У ході формування абстракцій відбувається виявлення тих ознак, рис, особливостей правового об'єкта, які виявилися непоміченими при його спогляданні, здійснюється виявлення їхньої якості, а також внутрішніх зв'язків і суперечностей, що виникають між ними.

Тут пізнання набуває раціонального характеру: на зміну емпіричним методам, що орієнтуються на опис фактів, подій і явищ, приходять інші, більш складні пізнавальні засоби, придатні для аналізу правового об'єкта в єдності явища й сутності, змісту і форми, причини й наслідків, необхідності й випадковості, системи й структури, цілого й частини, загального, особливого й окремого.

Із переходом від емпіричного пізнання до раціонального відбувається якісний стрибок; ковзання по поверхні досліджуваного об'єкта поступається місцем зануренню в його сутність. Це занурення – нескінченно триваючий процес, тому що за виявленням сутності першого порядку слідує виявлення сутності другого, третього порядків тощо. Сутнісний аналіз не ізолює об'єкт із взаємин з іншими об'єктами й середовищем, в умовах якої він живе. На всьому шляху цього аналізу формуються поняття, у яких фіксуються ті або інші досягнуті результати пізнання. Сукупність понять утворює каркас теоретичної концепції, що, строго кажучи, також являє собою поняття, але вищого рівня.

Усяка теорія виражається в серії понять, вони становлять її основний «будівельний матеріал». Однак як концептуальна теорія немислима без утворюючих її понять, так і останні знаходять свою цінність як пізнавальні засоби лише тоді, коли вони вбудовані в єдину теоретичну схему, виступають не самі по собі, а у виді фрагментів вираження цієї схеми.

Якщо представити модель пізнавального процесу, то вона виглядатиме так: об'єкт пізнання в його чуттєвому, повсякденному, донауковому відображенні установлення зовнішніх зв'язків, ознак і властивостей об'єкта, аналіз і узагальнення цих зв'язків, ознак і властивостей у раціональному, теоретичному, науковому мисленні, визначення сутності об'єкта й формування відповідних понять конструювання наукових теорій, концепцій, порівняння отриманих результатів дослідження з досвідом попередніх досліджень, їхнє заперечення або доповнення, зміна, розвиток і впровадження в практику результатів дослідження повернення до об'єкта пізнання й корегування практикою результатів дослідження.

Як простий наочний приклад, найбільш придатний для сприйняття в контексті переведення юридичної науки в площину юридичної практики, можливо навести розробку науково-методичних рекомендацій із питань виявлення та розслідування окремо взятого складу злочину, в ході яких здійснюється:

– узагальнення практики виявлення та розслідування певного складу злочину;

– аналіз напрацювань із цього питання за попередній період;

– уніфікація наукових і практичних знань із цього питання;

– направлення рекомендацій до практичних підрозділів для використання в роботі;

– удосконалення змісту методичних рекомендацій з урахуванням практики застосування.

Процес пізнання конкретних правових об'єктів, як ми бачимо, рухається від відчуття, сприйняття й уявлення про ці об'єкти до утворення складних понять, у яких вище виникає з нижчого, нижче переходить у вище, подумки перетворюючи нижче, розкриваючи його внутрішній зміст.

Тим самим правові поняття мають такі якості, які дозволяють їх використати не тільки як засоби пізнання минулого й сьогодення щодо відповідних правових об'єктів, а і як спосіб передбачення тенденцій їхнього розвитку в майбутньому. Наприклад, за результатами кримінологічного аналізу певного виду злочинності (рівня, обсягу, динаміки розвитку та структури; особи злочинця; з'ясування причин та умов, що сприяють цьому злочину тощо) можна скласти прогноз подальшого розвитку криміногенної обстановки у зазначеній сфері.

Треба, однак, зазначити, що йдеться про компоненти або етапи пізнавального процесу взагалі. Конкретні ж дослідження не завжди додержуються логіки цього процесу. Вищезгадані компоненти й етапи нерідко переплітаються, міняються місцями, доповнюють і збагачують один одного. Сказане стосується й використання діалектичних категорій, що застосовуються сукупно, взаємопроникаючи один у одного. Інакше кажучи, дослідження, досягши певного результату, на цьому не зупиняється, а повертається до свого початку, тобто до тих самих об'єктів.

Повернення результату (пізнаної сутності конкретного) є етапом руху раціонального пізнання до емпіричної даності, з якою вона зливається й перетворює її в раціонально осмислене явище. Це злиття виключає поділ і тим паче протиставлення емпіричного й раціонального рівнів єдиного науково-пізнавального мислення.

Наукове пізнання здійснюється не після завершених циклів робіт, а паралельно, одночасно, коли емпіричне й раціональне знання перехрещуються між собою, взаємно доповнюють і збагачують один одного протягом усього пізнавального процесу. У міру нагромадження емпіричних даних відбувається їх обробка, узагальнення й систематизація, поява нових емпіричних даних спричиняє потребу в новому, раціональному їх осмисленні, уточненні, зміні або доповненні колишніх подань. І цей процес сполучення триває аж до досягнення наукової істини, виявлення закону, якому підпорядкований розвиток досліджуваного об'єкта.

Емпіричний матеріал є лише передумовою, підставою для руху теоретичного мислення, що охоплює різні рівні. Що нижчий, більш «приземлений» рівень теоретичного мислення, то більшою мірою воно переплітається зі своєю підставою, має потребу в конкретних даних, які органічно вбудовуються в теоретичні конструкції. Але відповідно до того, як теоретичне мислення виходить на наступні рівні, емпіричні дані як би трансформуються в синтезований, узагальнений, ідеалізований образ, здобувають типізований вид, що не просто збігається з конкретними емпіричними даними (як з кожним окремо, так і з їх сукупністю), але разючим чином відрізняється від них.

Не менш небезпечне раціональне пізнання, ізольоване від емпіричного, оскільки воно втрачає зв'язок із досліджуваним об'єктом, про реальний стан якого сигналізують саме емпіричні дані й у тому, і в іншому ви-

падку пізнання виявляється однобічним, а його результати – не тільки необґрунтованими або неповними, а й помилковими. Навряд чи такі дослідження можуть претендувати на наукову цінність, адже вони не піднімаються над конкретними ситуаціями правової реальності до рівня їхнього теоретичного узагальнення або не повертаються до тих конкретних фактів і ситуацій правової реальності, заради яких пізнання здійснюється.

Отже, тільки органічний зв'язок і єдність емпіричного осмислення правової реальності й раціонального мислення, що узагальнює цю реальність, забезпечують той закінчений цикл руху пізнання від конкретного до абстрактного й від абстрактного до конкретного, котрий повторюється знову й знову, стаючи щоразу початком наступного аналогічного витка дослідного процесу.

5.4.2. Сходження від конкретного до абстрактного

Підкреслюючи ту обставину, що сутність правового цілого формується в юридичних абстракціях, не менш важливо розкрити «механізм» їхнього утворення. Він зводиться до таких процедур. Спершу правове ціле розчленовується на частини, які слугують предметами спеціального вивчення. Потім синтезуються їхні загальні ознаки, властивості й риси. У юридичній абстракції, отже, певним чином поєднуються вже вивчені окремі, так би мовити, вихоплені із правового цілого його складові. Тим самим юридична абстракція відтворює внутрішню цілісність пізнаваного правового явища або процесу, без чого це явище або процес «розпалися» б у мисленні на не пов'язані один із одним фрагменти. Але подібно тому, як будь-як ціле не зводиться до суми своїх частин, так і загальна наукова абстракція не є підсумком простого об'єднання всіх загальних рис, властивостей, ознак явищ і процесів, що відображаються.

У величезному різноманітті конкретних виявів правової дійсності спершу виявляються повторювані або однакові моменти; відволікаючись від специфіки кожного конкретного прояву правової дійсності, виділяється лише те загальне, що властиве всій їхній масі.

Загальне зовсім не є результатом виділення тієї самої ознаки, характерної для всіх конкретних об'єктів, і виключення всіх інших, «не загальних» їхніх ознак. Загальними можуть бути і несуттєві ознаки явищ. Тому утворення правових абстракцій здійснюється шляхом відволікання від несуттєвих ознак правових об'єктів, хоча б навіть і однакових для всіх інших, і виділяються лише ті загальні ознаки даних об'єктів, які становлять їхню сутність. Отже, в абстракції загальне варто розуміти не як просто виокремлення всього того, що властиво масі окремих об'єктів, а як виділення в них істотно загального.

Треба, однак, підкреслити ще один важливий момент: у правових абстракціях повинні бути відображені не тільки істотні загальні ознаки правових об'єктів, а й ті істотні ознаки, у яких виражається специфічна визначеність тієї чи іншої відособленої групи правових утворень. У іншому випадку наше знання про право виявиться недостатнім і неправильним. За всієї відмінності один від одного, ці ознаки мають бути саме правові, а не які-небудь інші. Саме як такі вони мають певну кількість, що виражається, зокрема, у загальному понятті права, що охоплює не тільки його загальні, а й специфічні особливості.

Прикладом таких правових абстракцій можуть бути більшість норм закону про кримінальну відповідальність, у яких в загальному вигляді сформульовані ознаки простих складів злочинів, поряд з якими в одній і тій же статті можуть бути закріплені специфічні ознаки кваліфікованих та особливо кваліфікованих складів злочину (ч.ч 1–3 ст. 110 «Посягання на територіальну цілісність і недоторканність України»; ч. 1 та ч. 2 ст. 201 «Контрабанда»; ч. 1 та ч. 2 ст. 209 «Легалізація (відмивання) грошових коштів та іншого майна, здобутих злочинним шляхом» тощо).

Юридичні абстракції виявляються справді науковими лише тоді, коли кожна із зафіксованих у них істотних ознак необхідна для розкриття специфіки досліджуваних правових об'єктів, а їхня сукупність достатня для виявлення сутності цих об'єктів. Значення наукової абстракції в правовій сфері в тому і полягає, що воно розкриває їхній внутрішній зв'язок, єдність, спільність, дає змогу відокремити головне від неголовного, істотне від несуттєвого, за випадковим побачити необхідність, і тим самим забезпечує можливість виявити об'єктивні закономірності правового розвитку. За допомогою відволікання від несуттєвого, випадкового абстракція піднімає одиничне до особливого, а це останнє – до загального.

У ході пізнання правового об'єкта може бути утворено не одне, а безліч абстрактних понять, і що складніші й багатоаспектніші ці об'єкти, то у більшій кількості понять вони проявляються. Зазвичай вони поділяються на юридичні абстракції вищого, середнього та нижчого рівнів. Співвідношення ж між ними підпорядковуються діалектиці загального, особливого й окремого.

Кожна ж окрема абстракція, конкретизуючи абстракцію вищого рівня, водночас є підсумком пізнання тієї або іншої частини, сторони, грані загальної картини правової дійсності. У цьому змісті вони не тільки сприяють тому, щоб ця картина відображала реальність, а й наближають відображуване до реальності, забезпечують практичну значущість теоретичних пошуків.

У процесі утворення юридичних абстракцій дослідник відволікається від сфери окремих, почуттєво сприйманих проявів правової дійсності. Водночас, однак, абстрактне мислення, хоча й віддаляється від реальних проявів правової дійсності, не втрачає своєї предметності.

Окрім того, наукова юридична абстракція аж ніяк не є продуктом довільного теоретизування дослідника; вона виникає на ґрунті правової практики, резюмує, концентрує, упорядковує багатобічний практичний досвід виникнення, дії й розвитку права. Саме завдяки цьому наукові юридичні абстракції розкривають правові явища й процеси глибше, повніше, ніж простіше чуттєве їхнє сприйняття.

У цьому зв'язку варто розрізняти й конкретність абстракції. Зокрема, в юридичній абстракції матеріал, отриманий дослідником на стадії сприйняття правових явищ і процесів, не «зникає», не «ліквідується», не «відкидається», а подумки переробляється й у перетвореному виді відтворюється як ціле. Прикладом може слугувати процес формування слідчим доказової бази під час розслідування кримінального правопорушення, яке складається з сукупності документів, зміст яких у концентрованому виді відображається в обвинувальному висновку. Аналогічно діє науковець, досліджуючи конкретне правове явище.

Юридична абстракція є логічною основою конкретного, своєрідним вузловим пунктом, у якому поєднуються в строгій логічній системі загальні, найбільш характерні, істотні, головні ознаки й специфічні особливості правових явищ і процесів.

Будучи ідеальним проявом самих правових явищ і процесів у їхній сутності, юридична абстракція аж ніяк не перебуває по ту сторону буття цих явищ і процесів. Вона вбирає в себе все різноманіття цього буття в його мислено узагальненому вираженні. Вона не просто фотографує, не натуралістично зображає правові об'єкти, а відображає їх у перетвореному, концентрованому виді. Юридична абстракція, якщо вона дійсно наукова, не відриває свого коріння від різноманітних виявів і руху правового життя.

Отже, йдеться не про те, щоб юридичні абстракції містили всі ознаки окремих правових об'єктів, а щоб у них були втілені істотні, першорядні й необхідні ознаки, які у своїй системності й становлять багатоаспектність окремих правових явищ і процесів. Оскільки у юридичних абстракціях поєднуються, інтегруються лише істотні ознаки правових явищ і процесів, а відкидаються їх несуттєві, другорядні, випадкові ознаки, то створюється на перший погляд враження, що ці абстракції мають неконкретний характер. Таке враження помилкове. Насправді, якщо юридичні абстракції глибші, повніші, адекватніші, ніж чуттєве сприйняття, відображають правову дійсність, то вони природно є справді конкретними.

Однак формуванням юридичних абстракцій не вичерпується пізнання правової реальності. Юридичні абстракції – не самоціль, не підсумок, не завершення правового дослідження, а лише етап в уявному відтворенні конкретних явищ і процесів правової дійсності. Оскільки будь-яка юридична абстракція є узагальненням певних сторін, властивостей або ознак

конкретних правових явищ і процесів, то вона не тільки не збігається, а й суперечить кожному окремому правовому явищу або процесу.

Завдання пізнання в тому й полягає, щоб перебороти, знати цю суперечність, що й досягається шляхом сходження від абстрактного до конкретного. Сходження від абстрактного до конкретного – спосіб теоретичної обробки даних споглядання в усвідомлення, чуттєвого досвіду – в раціональне збагнення досліджуваного об'єкта. Але перш ніж говорити про те, як знімається ця суперечність, необхідно з'ясувати, у чому вона полягає.

Рух мислення від конкретного до абстрактного виявляє спільність відповідних правових явищ і процесів у «чистому» вигляді, без урахування своєрідності кожного окремого правового явища або процесу. І саме через цю обставину конкретне в праві завжди суперечить юридичній абстракції. Крім того, кожне конкретне правове явище або процес постійно змінюється, набуваючи нових рис, ознак, властивостей. Через певний проміжок часу мислення знову повертається до тих конкретних правових явищ і процесів, які у своєму розвитку зазнали певних змін і через це можуть уже не відповідати їх первісному узагальненню в юридичних абстракціях. Тому природною є потреба уточнити, скорегувати й раніше сформульовану абстракцію.

Прикладом такого процесу мислення (від конкретного до абстрактного й у зворотному напрямі) може бути прогрес аналізу криміногенної обстановки, який здійснюється вченими-кримінологами та фахівцями-практиками правоохоронних органів на основі узагальнених статистичних і фактичних даних про злочинність (види злочинів) за певний період на певній території з урахуванням змін криміногенної обстановки на конкретний момент часу.

Якщо зміна і розвиток правової дійсності безперервні, то і юридичні абстракції не можуть залишатися незмінними, раз і назавжди даними, придатними до будь-яких умов, обставин, ситуацій. Ця постійно виникаюча невідповідність юридичної абстракції розвитку конкретних правових явищ, процесів і становить суперечність між ними. Ці суперечності можуть призвести, з одного боку, до відволікання юридичної абстракції від конкретної правової дійсності, а з іншого – до нагромадження певної суми знань про конкретне у праві на емпіричному рівні, не пов'язане з юридичною абстракцією.

При розгляді «механізму» сходження від абстрактного до конкретного необхідно також попередньо усвідомити, що категорію конкретного варто розуміти двояко. Це, по-перше, самі правові явища й процеси у всьому їх нескінченному різноманітті, з усіма специфічними рисами, ознаками, властивостями кожного з них. Вони безпосередньо виступають як уявлення про фактичне правове явище або процес, що перебуває на поверхні правової дійсності. Саме з такого конкретного й починається будь-яке

юридичне дослідження. По-друге, це результат охоплення мисленням правових явищ і процесів у системній цілісності із численними визначеннями, у синтезі цих визначень. Цим, власне, і закінчується відповідний цикл пізнання тих або інших правових явищ і процесів.

У цьому змісті конкретне є не констатацією окремих ознак, рис, властивостей досліджуваного об'єкта, а, якщо можна так виразитися, його абстрактною конкретністю, під якою ми розуміємо синтез різноманітних його визначень, органічне об'єднання, злиття, «зрощення» істотних ознак, рис, властивостей вивченого об'єкта в єдину цілісність. Тут конкретне виступає вже не як зовні споглядальне, емпірично дане із численними проявами, а як пізнане у своїй сутнісній конкретності.

Отже, абстрактно-правове перетворюється в конкретне завдяки синтезуванню, концентрації суперечностей розвитку правових явищ і процесів у єдиній, цілісній картині правової реальності.

Сходження від абстрактного до конкретного в правовому дослідженні дозволяє показати конкретні правові явища й процеси в об'єктивності, у всій повноті і єдності різноманітного. У цьому складному русі від абстрактного до конкретного вирішальна роль належить законам і категоріям діалектики як вузловим пунктам, моментам, щаблям у процесі пізнання правової дійсності. Сходячи таким чином до конкретних виявів правової дійсності, дослідження досягає повноти і єдності в різноманітті, що і становить кінцеву мету зазначеного циклу правового пізнання.

5.4.3. Єдність історичного та логічного у пізнанні права

Ця єдність, до речі, безпосередньо впливає із закону заперечення заперечення. Нагадаємо, що цей закон відповідає на запитання куди йде розвиток, у якому напрямі. У цьому разі – це діалектика розвитку правової сфери. І відповідь, як уже зазначалась, одна – від минулого до сьогодення і в майбуття. Така історична доля і правового феномена, сучасність якого має смисл лише в тісному поєднанні з прийдешнім і орієнтацією в майбутнє. Або, як пише М. Козюбра, «…точніше було б говорити про єдиний логічно-історичний підхід, який передбачає вивчення передісторії, історії, зрілого стану і перспектив розвитку права» [8, с. 23]. І насамперед тому, що закон заперечення заперечення – це закон наступності, спадкоємності, а значить, тісного зв'язку між старою правовою дійсністю та новою.

Між історичним та логічним у праві набагато більше спільного ніж відмінного. Адже логічне без історичного неможливе, і навпаки; історичне є процесом, а логічне – його результатом; логічне є, начебто, повторенням історичного, але історичне не повністю входить у логічне, а лише тим, що є суттєвим, необхідним, закономірним.

Але це не означає, що історичне є первинним щодо логічного, адже «… історичне дослідження, що відтворює фактичне розгортання правового життя, є первинним по відношенню до його логічного дослідження; воно кожний раз виступає як обов'язкова передумова логічного, адже необхідно знати історію того правового об'єкта, який ми маємо намір досліджува и» [8, с. 22]. Тож у дослідженні в цьому разі (у правовому пізнанні) методологічно визначеним, «первинним» є якраз логічне, тобто найвище досягнення у правовій практиці. І саме з позицій сьогодення слід оцінювати історію права.

Починаючи з визначення предмета права, стикаємося з проблемою розкриття його сутності. Однак здійснити це відтворення без знання реального історичного процесу розвитку права неможливо. Але це історичне відтворення можливе тоді, коли відома сутність права. Наприклад, пізнання сутності права передбачає знання історії його виникнення та розвитку. Та до вивчення історії треба підійти з певним знанням сутності права як суспільного явища, інакше за правову можна прийняти будь-яку діяльність (політичну, економічну тощо).

Чи можна розірвати це замкнене коло? Метод єдності історичного та логічного дає змогу це зробити. Науковці зазначають, що застосування історичного методу в дослідженнях процесу виникнення і розвитку різних типів та форм держави і права, які перебувають на відповідному ступені історичного розвитку, в умовах історичного визначення місця і часу, неможливе без попереднього, хоча б елементарного уявлення про їх сутність. Отже, єдність логічного й історичного методів треба розуміти не як «сусідське» їх розміщення, а як їх органічний зв'язок, взаємодію і взаємопроникнення в дослідному процесі. Тобто дослідник розпочинає своє дослідження, так б мовити, з кінця, з первинного, наразі абстрактного визначення сутності права – того, що притаманне тільки цьому різновиду діяльності: наявності волі, регулятивності, заперечення рівності, справедливості.

Слід зауважити, що всі ці характеристики не дають повного глибокого уявлення про цю діяльність. Для цього треба дослідити історію предмета. Ось чому треба було розглянути цю діяльність в її історичному розвитку, на різних етапах функціонування суспільства.

В історії права було все: закономірне, незакономірне, об'єктивне, суб'єктивне, необхідне, випадкове, те, що відповідало чинному законодавству, й те, що його порушувало. Сучасне, тобто логічне, відтворює в сутності права його історію, але як необхідну, закономірну, об'єктивну тенденцію, без випадкового. Теоретичне уявлення про сутність права таким чином поглиблюється, збагачується, але за рахунок історичного.

Методологічна цінність діалектики історичного та логічного в теоретичному дослідженні полягає у її уроках: з історії не можна переносити все те, що в ній було. В логічне треба включати лише позитивний зміст іс-

торичного, який працює на сучасне та майбутнє. Але за інерцією з минулого в сьогодення може проникнути й негативне, яке гальмуватиме рух вперед, створюватиме логічне, розвиватиме сутність.

5.4.4. Категорії сутності та дійсності у гносеології права

У співвідношенні категорій сутності та явища головну гносеологічну функцію виконує категорія сутності. На відміну від явища (сукупності проявів), яке є зазвичай інструментом формально-логічної методології, категорія сутності є провідною. Оскільки лише її знання розкриває діалектичну природу предмета чи об'єкта.

Нагадаємо, що *сутність* – це те, що притаманне лише цьому об'єкту, робить його тотожним самому собі, відрізняє його від усіх інших. Нагадаємо, що в праві такою сутністю є воля людини як особистісної індивідуальності до самого існування. Це, так би мовити, онтологічний зріз. У гносеології ж сутність є способом розкриття глибини правових явищ, правової дійсності. Сутність начебто ілюструє шлях пізнання: «Від сутності першого порядку до сутності другого порядку, від менш глибокої до більш глибокої». Саме завдяки регулятивній природі сутності право постає перед нами як гносеологічно невичерпний феномен.

Водночас не можна погодитися, що «…сутність права плинна, рухлива, змінна» [8, с. 26]. Вважаємо, що науковець переплутав: плинною є не сутність – об'єктивно вона завжди статична, незмінна, «консервативна», бо завдяки їй предмет завжди залишається самим собою. Якщо ж сутність хоч трохи змінюється, предмет переходить в іншу якість. Отже, в нього не може бути двох-трьох сутностей, він монополіст тільки однієї сутності. Плинними є наші знання про сутність. Вони нарощуються, змінюються, поглиблюються. І в правовій сфері головна гносеологічна мета – пізнати якомога глибше сутність правових явищ, відтворити у правових поняттях і категоріях.

Важливе гносеологічне покликання категорії сутності у праві в тому, що саме вона допомагає створенню термінологічного, понятійного апарату права, всіх його теоретичних парадигм. Бо визначення будь-якого правового поняття і є відтворенням його сутності. Дехто з правників вважає однопорядковою з категорією сутності категорію змісту. Очевидно мається на увазі, що зміст, на відміну від співвідносної з ним категорії форми, також є інструментом діалектико-змістовної методології: «сутність і зміст права не різнопланові, а саме однопорядкові категорії…», але це не означає їх повного збігу, «…бо сутність глибша, більш загальна категорія, ніж категорія змісту. Сутність – фундамент, зміст – надбудова у вигляді різних модифікацій» [8, с. 31].

Якщо з першою частиною цієї тези про однопорядковість сутності й змісту можна погодитися, то з останнім твердженням – ні, бо відмінність між сутністю та змістом йде не по лінії їх «глибини», «ширини», «субординації» тощо, а по лінії статики – динаміки. Сутність є відносно стабільною, незмінною категорією. Зміст же визначає динаміку правової сфери, її розвиток, рухливість. Бо зміст – це не тільки сукупність елементів правової системи, а й – головне, що ці елементи виконують, як вони діють. Інакше кажучи, спосіб їх поведінки, а це називається функцією. Отже, зміст є функціональною величиною стосовно сутності.

Але в гносеології права важливішим є інше співвідношення змісту та форми. Вважаємо, що ні в одній сфері людської діяльності, за винятком лише мистецтва, категорія форми не відіграє такої важливої ролі, як у праві. Йдеться про закон як споконвічну форму права та правові норми як невід'ємний атрибут закону.

Діалектика тут така, що ця форма не є пасивною щодо права, а навпаки, настільки активно впливає на нього, маючи його своїм змістом, що у певної групи юристів складається враження, що саме закон і його носій – держава – є джерелами права, хоча це і не так.

Можна перерахувати й інші позитиви на адресу форми у праві: як правовий спосіб фіксації фактичних даних, як слідчу дію тощо. Інакше кажучи, щоби правова сфера функціонувала ефективно і задовольняла волевиявлення людини, вона має бути відповідно оформленою, сприйнятливою для людей, приваблювати їх своєю виразністю.

Категорія дійсності також виконує у праві свою методологічно-гносеологічну функцію. В онтології дійсність – це сама об'єктивна реальність наявної системи права. Але треба мати на увазі, що вона не тотожна категорії існування. Не все існуюче дійсне, а лише те, що необхідне для свого часу, працює на нього.

У цьому разі існуюча в суспільстві система права може бути ефективною лише тоді, коли право не просто існує, а діє, гарантоване, забезпечене і активно регулює суспільні відносити.

Гносеологічний смисл категорії дійсності полягає в тому, щоб орієнтуватися на ті закони, які реально діють. Але головне – забезпечення реалізації їх дії. А чому окремі закони не діють? Це значить, що їх приймали без урахування гарантій їх дій, а це значить, що категорія дійсності тут працювала відірвано від свого співвідносного «візаві», тобто від можливості.

Можливість – це те, що може виникнути, діяти так чи інакше, може реалізуватись чи ні; це нереалізована дійсність. Але чому вона трактується як можливість? Очевидно, лише в тому випадку, коли йдеться про потенційну дійсність. В іншому випадку можливість буде нереальною, тобто абстрактною. Абстрактна можливість – та, яка хоч і не суперечить дійсності, тобто не є ілюзією, химерою, але не має умов для реалізації в дійсність.

Потенціал дійсності має другий різновид можливості – можливість реальна, яка обов'язково реалізується за наявності певних обставин, тобто отримує остаточно статус дійсності. Гносеологічний смисл цих міркувань полягає в тому, що у будь-якій діяльності, і передусім правовій, слід орієнтуватися не на абстрактні, нічим не підкріплені можливості, а на можливості реальні. Найяскравішою ілюстрацією цього є висунення версій за кримінальним провадженням. Всі вони – нереалізовані можливості. Але статусу дійсності набуде лише одна з них. Отже, версія повинна виходити з наявного матеріалу, мати реальні підстави.

Гносеологічна плідність категорії можливості полягає ще й в тому, що без неї неможлива перспектива розвитку правової сфери. Будь-яке планування, програмування, прогностика мають своїм змістом саме категорію можливості. І тут також слід орієнтуватися на можливості реальні, а не абстрактні.

Для науковця, практика-юриста пошук реальних можливостей є основою вдосконалення його діяльності.

Більшість законів і категорій правових явищ відіграють неабияку роль у пізнанні правових явищ. Водночас треба мати на увазі, що на практиці всі ці закони діють взаємопов'язано, у виді єдиного гносеологічного філософсько-правового комплексу пізнання та перетворення правової реальності.

5.5. ІНТЕНЦІОНАЛЬНА ВИЗНАЧЕНІСТЬ ПРАВА ТА ПРАВОВОГО БУТТЯ

На основі отриманих висновків про феноменологічний характер правового буття його визначають не як історичні події чи факти, а як сутності ідеального характеру, що виконують функцію горизонту або смислової межі права.

Визначення особливостей інтенціонального аналізу та розуміння правового буття з огляду на загальнонаукову методологію та правову феноменологію зуміла здійснити М. Кузь у дисертації «Інтенціональний аналіз правового буття» [9]. Наведемо основні її положення.

Феноменологія виконує орієнтувальну роль для праворозуміння. По-перше, вона є методологічною основою інтегративного праворозуміння, яка розширює межі сприйняття права, встановлені традиційними типами праворозуміння; передбачає зміщення у сферу багатовимірного опису права, в якій воно постає як дійсний світ права або правове буття; орієнтує на дослідження актуального права, пошук його підстав у людському бутті. По-друге, феноменологічні дослідження тенденцій та трансформацій пра-

вового буття збагачують теорію права такими поняттями, як «інтенціональність», «інтерсуб'єктивність» і «життєвий світ». По-третє, вона є теоретичною та методологічною основою для правової герменевтики, правового екзистенціалізму та комунікативної концепції права.

Специфічним правовим об'єктом або смисловим конфігуратом, який об'єднує феноменологію права та інтегративне праворозуміння, є правове буття. Теоретичним підґрунтям останнього слід вважати вчення про життєвий світ, а методологічним – інтенціональний аналіз.

Концепт правового буття – синтетичне поняття і смисловий корелят права, який володіє відкритим «горизонтом» значень: смислових вимірів і правових явищ. У контексті смислових вимірів правове буття – це форма смислової наповненості права, яка передує теоретичним твердженням про нього. Правове буття утворюється з вихідних даностей правосвідомості, які виражаються у виді доступних і очевидних уявлень про межі правового порядку. Сукупність правових явищ, обумовлених діяльністю суб'єкта права, визначає правове буття як таке, що пов'язано із соціальним досвідом, закріпленим у правових нормах і цінностях. Система зв'язків між правовими явищами і смисловими вимірами утворює теоретичну конструкцію (модель), значення якої полягає в тому, що вона відкриває наявне правове буття і актуалізує його предметне значення.

Осмислення правового буття стосується інтенціонального аналізу правової знаково-символічної системи й визначається двома конкурентними перспективами: ідеальною (теоретичним значенням правового буття) і прагматичною (значенням правового буття в умовах ситуації). Одна стосується когнітивних можливостей уявлення щодо правового буття, інша – способу розуміння та інтерпретації його смислу. Можна виокремити два види правових цінностей: ейдетичні й актуальні. До першого виду входять ті правові цінності, що не залежать від цілей законодавця або їх конкретно-історичного втілення; інший утворюють ті ж правові цінності, але розглянуті в певному історико-культурному контексті, системі дій та оцінок, які сприймає суб'єкт.

Інтенційний корелят є елементом правосвідомості, яка виникає на рівні міжсуб'єктних відносин і здійснюється через генерування сенсів, уявлень, концептів та правових норм, обумовлюваним визнанням цінності індивідуальної й політичної свободи. Процесуальність права визначається змінами правового буття, які корелюються зі смислоутворенням в інтенціональній структурі правосвідомості. Однак, незважаючи на постійну мінливість права, суб'єкт права володіє інтенціональним полем, постійно присутній в ньому, що, своєю чергою, є підставою для інтенціонального виділення елементів і зв'язків, створює фікцію позачасової структури права.

Інтенціональна експлікація правового буття, як вважав Е. Гуссерль, уможливлюється в результаті феноменологічної редукції, внаслідок якої

нам байдуже, чи існує інтенціональний об'єкт насправді. Бо важливий не об'єкт дослідження, а лише його ноема, яка сама собою, як вважають феноменологи, не містить вказівок щодо свого онтологічного статусу. Отож ноема у феноменологічному дослідженні правового буття виконує роль інтендованого об'єкта і замінює реальний об'єкт.

Інтенціональний аналіз правового буття демонструє, що правові феномени виникають інтуїтивно у формах інтенційних корелятів сенсотворення та символізації ідей справедливості, рівності, свободи, безпеки тощо, які постають у виді правових сутностей, найзагальніших, необхідних і незмінних рис правових феноменів, без яких вони не можуть існувати.

Правові сутності є незалежними від предметно-речової фактичності й могли б існувати самі собою, проте ноетична активність, що є в основі їх конституювання, вимагає емпіричного, або досвідного матеріалу. Феноменологічний підхід дає підстави розуміти право як інтенційний корелят суспільної дійсності, що опредметнюється через акти правосвідомості, які виникають з потреб регулювання й організації «життєвого світу» суспільства в його відношенні до системи влади і державного управління. Головне інтенційне спрямування правосвідомості як такої стосується не так примусово-каральної функції, як налаштування на регулятивне забезпечення системних та організованих суспільних відносин, які покликані гарантувати людині певну міру її приватної й політичної свободи та соціальної справедливості. Відтак правосвідомість завжди стосується уявлення про регулювання відносин між індивідом, спільнотою та владою.

Інтенціональний аналіз правового буття в його феноменологічному тлумаченні спрямований на раціональну реконструкцію тих його значень, які вже були до феноменологічного дослідження, чи то як сфера повсякденної правової діяльності або ж наукової правової діяльності.

Ідеалістична настанова феноменології виявляється у виборі критерію істинності результатів інтенціонального аналізу, який вбачається не в його відповідності реальності, а у так званій смисловій і символічній наповненості наших інтенцій, тобто в їхньому семантичному існуванні. Інтенціональний аналіз правового буття, виявляючи корелятивність рівнів правового смислопокладання об'єкта і рівнів актів правової свідомості, вважається одним із методів наукового дослідження, але протиставляється іншим, зокрема каузальному аналізу й емпіричному поясненню.

Інтегративна феноменологічна модель є структурою правового буття. З її допомогою були описані зв'язки, які виникають між соціальним досвідом, що формує контекст реалізації інших елементів правової структури, правовими цінностями, що визначають мету і зміст правових практик, суб'єктами права, яким властиві здібності діяти і бути визнаними в правовому просторі, та судженнями суб'єктів права, що актуалізують їх здатності та надають значення правовим фактам.

5.6. ЕКЗИСТЕНЦІЯ ПРАВА В ІНФОРМАЦІЙНОМУ СУСПІЛЬСТВІ

Нині в українському суспільстві, у відповідь на формування нової системи відносин, зумовлених досягненнями інформаційної епохи, формується нова галузь права – інформаційне право, що гостро порушує проблему його подальшого розвитку в напрямі, що відображає властивості інформаційного суспільства. Щоб надати цьому процесу наукової виваженості та прогнозованості, пропонується як засадничі положення інформаційного права застосувати методологію екзистенціалізму, яка завдяки своєму гуманістичному спрямуванню спроможна надати праву нової якості – забезпечення свободи вибору людини, усвідомлення нею особистої відповідальності й обов'язків щодо інших людей.

Об'єктивно розвиток права зумовлений насамперед його сутнісними атрибутами, де серед ключових виступає наявне буття людини як об'єкт регулювання. Тобто йдеться про надання буттю певної упорядкованості, спрямованої на розвиток самого життя, людської цивілізації. Право зберігає досягнуте цивілізацією і водночас сприяє його подальшому примноженню.

Саме інформаційне суспільство розширює можливості людини формувати свій оточуючий світ, включно з віртуальним, акцентує на потребу надання нових можливостей для розвитку свободи особистості, практичної реалізації потреби бути самим собою. Таким чином має йтися про своєрідне олюднення людського буття, що відповідає принципу гуманізації права, тобто досягнення єдності і особистісних, і соціальних правових регуляторів.

Методологічною парадигмою тут є використання гуманістичних досягнень сучасних новітніх течій світової культури. Найбільш відповідним цій потребі виступає, зокрема, світогляд екзистенціалізму, гуманістичний зміст якого є ефективним засобом для осмислення таких сучасних правових проблем, як свобода і відповідальність, злочин і покарання, совість і вина тощо.

Мало того, за висновком С. І. Пирожкова та Н. В. Хамітова, у широкомасштабній війні рф проти України саме гуманізм в нинішніх умовах набуває екзистенційного значення і може бути глобальним критерієм перемоги України у війні проти рф: «Цим критерієм може бути лише перемога нового гуманізму над неототалітаризмом, який сьогодн загрожує не лише Україні, а й усьому світові. В цьому реальність перемоги і її не лише військове чи геополітичне, а й екзистенціальне значення. У чому новизна гуманізму, який здатен перемагати неототалітаризм? Новий гуманізм, який зумовлює реальну перемогу України і підтримку світу, – це гуманізм не лише співчуття до Іншого, а й розуміння Іншого, більше того, це гуманізм

консолідації і співтворчості з Іншим. Саме такий новий гуманізм сьогодні поєднує країни Європи й Євроатлантики, до яких прагне доєднатися Україна» [13, с. 47]. Таким чином значно актуалізується потреба подальшого аналізу гуманістичної складової екзистенціалізму і його впливу на суспільні процеси.

Усвідомлення себе не просто рівним іншому, а до певної міри відповідальним за іншого, дає можливість наповнити правовідносини розумінням свободи та відповідальності за наслідки свого вибору. В нинішніх умовах широкомасштабної війни рф проти України, погрози росії іншим країнам застосуванням ядерної зброї, підвищення градусу ряду міждержавних стосунків, появи нових кризових ситуацій у світі, як ніколи, гостро порушують питання відповідальності за прийняті рішення, за майбутнє цивілізації, що робить актуальним практичне втілення екзистенційних підходів.

Як відомо, походження, зародження, становлення правовідносин було і є серйозною науковою проблемою. Адже вони виникають спершу в хаосі чисельних, багатоманітних зв'язків та опосередкувань, і лише ті зв'язки, які набули сталості, повторюваності, тобто закономірного характеру, переросли у відносини як регулятора індивідуального та суспільного життя. Саме на цьому етапі вони можуть набувати правового статусу. Фактично еволюція цих відносин і є історією розвитку інституту права.

Тож у цьому контексті правові відносини як складова відносин соціальних є базовою категорією. При розробці феномена правовідносин необхідно враховувати їх історичний аспект, тобто те, як ці відносини формувалися в Україні протягом віків.

Одразу ж варто зауважити, що вже зі самого початку ці відносини набули діалогового характеру. З одного боку, в них мало місце загальне, «хоральне», гуртове начало (общинна рівність), з іншого – простежувався зовнішній (здебільшого європейський) вплив, орієнтований на індивідуально-особистісну іпостась людини з її власними інтересами. Обидва ці напрями формувалися під впливом чисельних ідеологічних спрямувань, яких було аж занадто багато в історії українського народу з його зовнішньоприродним, але головно внутрішнім духовно-культурним багатством: працелюбністю, жагою до свободи та волі, до самовизначення, самоіснування (що загалом сприяло синтезу принципово нової ментальної якості національного правобуття).

Вважаємо, унікальність українського правобуття криється в екзистенційній орієнтації, яка вільна і від хоральних, і від індивідуальних крайнощів, а також у ствердженні особистісно-індивідуальних і комунікаційно-діалогових відносин, що, власне, становлять основу правобуття. В умовах тоталітарного режиму, звісно, не було можливості реалізувати цю ідею. У пострадянському українському суспільстві виникли об'єктивні обставини

для формування громадянського суспільства, зростання ролі особистості у всіх сферах суспільного буття, які сприяли поєднанню у праві публічних і приватно-правових інтересів. У сучасному (інформаційному) суспільстві, з подальшою гуманізацією права, процес розвитку суперечностей між публічним і приватним набув нового змісту: відбувається взаємопроникнення змістовних елементів, їх синтезування в контексті доступності права на інформацію і водночас інформаційної безпеки, тобто своєрідного вплетення інформаційно-особистісних зв'язків у суспільні відносини.

У філософів-екзистенціалістів це виражалося через категорії «Я і Ти», «Я і Інший» тощо. В цьому контексті дедалі частіше термін «інший» передбачає не лише іншу окремішність (не власну особистість), а й об'єднання таких інших окремішностей (держава, громада, спільнота тощо), навіть якщо індивід є частиною таких об'єднань. Такий підхід зумовлює бачення сучасної держави не лише як знаряддя політичної влади, а й як носія різноманітної за своєю функціональною палітрою колективної волі. Так проявляється родова належність правовідносин, де держава є суб'єктом права як його організаційне ядро.

У такому разі сутнісна природа правовідносин полягає в організації соціальних, державно-особистісних відносин за типом їх гармонійного узгодження, упорядкування, створення умов для безпечного співіснування людини (громадянина) і спільноти (держави).

Це упорядкування, як відомо, здійснювалося на різних політико-правових засадах: від абсолютизації публічної влади до анархістсько-волюнтаристського її заперечення. Сучасна цивілізація гостро поставила на порядок денний питання відходу від цих крайнощів і впровадження принципу «гармонійності» у відносинах людини і держави. Ця гармонійність полягає у дотриманні прав і свобод людини, забезпеченні рівності та справедливості у розподілі суспільних благ. В такому разі узагальнено (й дещо ідеалізовано) інститут держави перетворюється у втілення інтересів людини.

Українська правова думка має ґрунтуватися на двох основних засадах: з одного боку, виходити з наявних досягнень у правовому пошуку, тобто зберегти українську правову традицію і водночас збагатити її вищезгаданою людською багатомірністю, а з іншого – включати новації, зумовлені потребами й вимогами новітньої інформаційної еволюції правової сфери.

Вважаємо, що в цьому розумінні має превалювати гуманістична, екзистенційна спрямованість права, що відповідає його справжній природі як волі людини до самоіснування. Адже, як відомо, людина існує в залежності від сукупності її відносин до інших людей, які, власне, і складають об'єктивну основу цього існування як самобуття. Водночас воля до самоіснування немає нічого спільного з самоізоляцією людини. Навпаки, в екзи-

стенціалізмі йдеться про те, що унікальність, неповторність людини як самості вимагає опредмечення всіх притаманних їй можливостей. Це може бути здійснене лише через зв'язок з іншими індивідами у процесі взаємодії, що природно потребує регуляції, зокрема правової.

У такому разі екзистенціальний підхід свідчить про те, що в основу права мають бути покладені інтереси людини, особистості, що й формує, власне, соціальне буття. Звідси соціальний статус права є одночасно і індивідуально-особистісно спрямованим. Це дасть змогу максимально виявити та реалізувати невичерпні можливості індивіда засобами права і, відповідно, наблизити право до нагальних потреб людини. Така спрямованість права через правотворчість сприятиме зміні підходів до змісту права, його збагаченню завдяки невичерпності індивідуальної глибини самоіснування.

Зокрема, концепція екзистенційної комунікації розглядає проблему ситуативності, за якою людина і суспільство завжди поміщені в певну, конкретну ситуацію, що відповідає потребам індивідуального правового регулювання і дає можливість вибудувати такі відносини, які дозволять в інформаційному суспільстві:

– більш гармонійно враховувати наявні невідповідності між суспільним і індивідуальним,

– надати соціально-правову оцінку проблемі ситуативності, за якою людина і суспільство завжди поміщені в певну, конкретну ситуацію;

– у концепції екзистенційного «Я» розкрити права та свободи індивіда шляхом розвитку такого напряму правотворчості, як індивідуальне правове регулювання, що дає можливість для більш ефективного захисту саме психологічно-духовної складової життя людини в інформаційному суспільстві.

Більшість науковців сходяться на думці, що індивідуальне правове регулювання – це впорядкування поведінки людей за допомогою актів застосування норм права, тобто індивідуальних рішень, що враховують інтереси окремих особистостей, розраховані на конкретну життєву ситуацію. Зважаючи на те, що в інформаційному суспільстві дедалі більшого вираження набуває свобода волі людини, її індивідуальність, творча природа, можемо зробити висновок, що особливості індивідуального правового регулювання можуть виступати одним з напрямів удосконалення системи інформаційного права в гуманістичному ключі, механізмом реалізації прав і свобод людини в інформаційну епоху.

Оскільки самі відносини в інформаційному суспільстві лише розпочинають формуватися, а цілісний механізм побудови на їх основі правовідносин ще не сформований, розвивається на повсякденній, буденній основі «від випадку до випадку», тому індивідуально-правове регулювання в цьому разі і потребує визначення висхідних, засадних положень, якими

можуть бути принципи, стандарти, висновки за результатами аналізу інформаційних суспільних відносин і чинної практики індивідуального правового регулювання.

У такому разі традиційний підхід у співвідношенні загального права й індивідуального правового регулювання, де останнє лише доповнює загальне право, в інформаційному суспільстві може змінитися, оскільки вагоме поширення практики індивідуального правового регулювання для максимального забезпечення свободи вибору людини може виступити чинником подальшого розвитку, удосконалення загального права через аналіз та узагальнення регулювання окремих випадків, казуальних ситуацій і формування на цій основі вивідних положень, узагальнених інформаційних норм.

Одним із ефективних напрямів такої роботи може бути застосування методу аналогії регулювання явищ і процесів. У цьому разі вважаємо за доцільне покластися на спроби регулювання такої глобальної проблеми, як використання штучного інтелекту, саме гуманістичного напряму його подальшого застосування. Оскільки законодавство у цій сфері наразі перебуває в стадії розробки, саме принципи можуть бути засадним способом убезпечити узгоджений технологічний і соціальний підходи до регулювання питань розробки та впровадження штучного інтелекту.

Системи штучного інтелекту можна використовувати, щоб позитивно вплинути на людство за умови, що вони розроблені, розгорнуті та введені в експлуатацію відповідально. Це вимагає від творців ШІ та користувачів ШІ виходити за рамки законодавчих вимог (де вони існують) і використовувати цілісний екосистемний підхід для етичної боротьби з ризиками та впливом ШІ на фундаментальні права, людську гідність, процвітання та сталість людини тощо.

З посиланням на Центр Беркмана Кляйна Гарвардського університету, Клара Неппель і Патриція Шоу вказують на такі принципи розробки ШІ: «Міжнародні права людини, просування людських цінностей (таких як автономія, свобода волі, гідність, співчуття та благополуччя), професійна відповідальність, контроль техніки людиною, неупередженість, справедливість і відсутність дискримінації, прозорість і зрозумілість, безпека та захист, відповідальність, конфіденційність» [22]. Такі принципи, як просування людських цінностей та відповідальність безпосередньо відповідають сутності екзистенційного підходу, інші – опосередковано відображають його зміст.

На даному етапі розробки ШІ вони за змістом, власне, не стосуються особливостей його роботи, а містять загальні вимоги до користі чи охорони від тих суспільних небезпек, які можуть з'явитися з впровадженням ШІ, тобто виконують більшою мірою безпекову функцію, що цілком справедливо. Зауважимо, що хоча вказані принципи мають рекомендаційний ха-

рактер, вони об'єктивно на етичному, глобальному рівні виконують необхідну регулятивну функцію. Таким чином, що стосується індивідуального правового регулювання в інформаційну епоху, то за аналогією, доцільно як відправні вимоги, взяти за основу принципи інформаційного права і з'ясувати, якою мірою вони створюють умови для правової реалізації прав і свобод людини, забезпечення можливостей реалізації її інтересів.

Згідно зі ст. 2 Закону України «Про інформацію» принципами інформаційних відносин є: гарантованість права на інформацію; відкритість, доступність інформації, свобода обміну інформацією; достовірність і повнота інформації; свобода вираження поглядів і переконань; правомірність одержання, використання, поширення, зберігання та захисту інформації; захищеність особи від втручання в її особисте та сімейне життя [14].

Віддаючи належне авторам законодавства за системне викладення його норм, все-таки зазначимо, що вказані принципи, а значить і саме інформаційне право дещо відстають від інформаційного розвитку суспільства і не відображають всю повноту сучасних інформаційних відносин. Зокрема, термін «інформована згода» набув всезагального статусу, фактично статусу принципу, однак в Законі України «Про інформацію» як загальному нормативному акті цей важливий аспект реалізації права ще не відображений.

Ще один важливий екзистенційний аспект – єдність існування світу та людини, тому є важливим аналіз сфери буття людини, її місця в інформаційному світі, і як наслідок – уніфікація та типологізація соціальної поведінки людини в інформаційному суспільстві, що фактично виступає джерелами інформаційного права, створює умови для формування змісту правових норм. Цим самим реалізується людиноцентристський підхід до формування права, наповнення його ціннісними атрибутами, які відображають суспільні процеси.

Список використаних джерел

1. Велика українська юридична енциклопедія: у 20 т. Т. 2: Філософія права / редкол.: С. І. Максимов (голова) та ін. Харків : Право, 2017. 1128 с.
2. Геґель Г. В. Ф. Основи філософії права, або Природне право і державознавство. Київ : Юніверс, 2000. 330 с.
3. Гьофе О. Розум і право. Складові інтеркультурного правового дискурсу / пер. з нім. Л. А. Сотниченко, М. Д. Култаєвої. Київ : Альтерпрес, 2003. 263 с.
4. Загальна теорія держави і права : навч. посібник / за ред. В. В. Копєйчикова. Київ : Юрінком Інтер, 1997. 320 с.
5. Кант І. Критика чистого розуму / пер. з нім. та приміт. І. Бурковського. Київ : Юніверс, 2000. 504 с.
6. Козловський А. Курс філософія права на юридичному факультеті Чернівецького університету. *Науковий вісник Чернівецького університету.* Серія: «Правознавство». Чернівці, 1996. Вип. 4–5. С. 3–25.

7. Козловський А. А. Право як пізнання: вступ до гносеології права. Чернівці : Рута, 1999. 295 с.
8. Козюбра М. І. Методологія правознавства і методологія права: співвідношення понять та їх особливості. *Право України*. 2014. № 1. С. 22–32.
9. Кузь М. М. Інтенціональний аналіз правового буття : дис. … канд. юрид. наук : 12.00.12 «Філософія права». Львів : ЛьвДУВС, 2016. 198 с.
10. Максимов С. І. Правова реальність: досвід філософського осмислення. Харків : Право, 2002. 328 с.
11. Маркс К. Капітал. Т. 1. Кн. 1: Процес продукції капіталу. URL: https:// www.marxists.org/ukrainian/marx-engels/kapital/Kapital_Tom_1_Knyha_1.pdf
12. Основи філософських знань: філософія, логіка, етика, естетика, релігієзнавство : підручник / М. І. Горлач, Г. Т. Головченко, І. М. Жиленкова, В. Г. Кремень. Київ : Центр учбової літератури, 2008. 1028 с.
13. Пирожков С. І., Хамітов Н. В. Війна і мир в Україні: шляхи до реальної перемоги і розвитку. *Вісник НАН України*. 2022. № 9. С. 38–49.
14. Про інформацію : Закон України. *Відомості Верховної Ради України*. 1992. № 48. Ст. 650. (Зі змінами і доповненнями).
15. Савенко В. В. Закон у структурі правової реальності : монографія. Тернопіль : Астон, 2015. 460 с.
16. Філософія права : навчальний посібник для студентів спеціальності «Правознавство» / за заг. ред. П. М. Рабіновича. Львів : Юр. ф-т ЛНУ ім. І. Франка, 2005. 332 с.
17. Філософія прав людини / за ред. Ш. Ґосепата та Г. Ломанна. Київ : Ніка-Центр, 2012. 320 с.
18. Фуко М. Археологія знання. Київ : Основи, 2003. 326 с.
19. Фуллер Лон Л. Анатомія права / пер. з англ. Київ : Сфера, 2004. 144 с.
20. Харт Х. Л. А. Концепція права / пер. с англ. Н. Комарова. Київ : Сфера, 1998. 236 с.
21. Шевців М. Б. Інтуїція в праві: культурологічний вимір : монографія. Львів : ЛьвДУВС, 2013. 190 с.
22. Юридична логіка : підручник / за наук. ред. В. С. Бліхара. Львів : ЛьвДУВС, 2016. 248 с.
23. Ященко В. А. Екзистенція як гуманістична методологія права в інформаційному суспільстві. *Інформація і право.* 2024. № 1 (48). С. 36.

Тема 6

ПРОБЛЕМИ АНТРОПОЛОГІЇ ПРАВА

Мета: розкрити основи філософсько-правової антропології.

Інформаційний обсяг: Формування та розвиток ідеї гуманізму в праві. Людиномірність права як визначальна його парадигма. Співвідношення духовності, вітальності й соціальності людини у праві. Правова основа соціальної сутності людини. Філософська рефлексія прав і свобод людини. Біоетика і філософія права. Людська гідність у праві.

Теми рефератів, доповідей, повідомлень:

1. «Антропологічний поворот» у правомисленні.
2. Антропологічна парадигма права.
3. Антропологема соціальності.
4. Образ і проблеми людини у праві.
5. Антропна природа права.
6. Ментальні передумови правосвідомості.
7. Філософсько-правова антропологія.
8. Юридична антропологія.
9. Філософема правового обов'язку.
10. Філософія життя у праві.

Формулювання проблеми. Усі концепції та теорії, що намагалися осягнути людську природу, ведуть початок від античної філософії. Зокрема, як узагальнено зазначають науковці, епохально символічними досі залишаються: 1) соціоцентрична модель відносин «людина – суспільство», яку розробив Платон; 2) аналогічна модель тільки з антропоцентричним акцентом, згідно з якою Арістотель називав людину «політичною твариною»; 3) рівність прав усіх людей на життя, свободу і власність у французькому матеріалізмі; 4) людина як «суспільна тварина» у теорії марксизму; 5) абсолютизація біологічного начала в людині зі соціал-дарвінізмом (наприклад, теорія вродженого злочинця Ч. Ломброзо, закон боротьби за існування на основі природного відбору О. Аммона та Л. Гумпловича, ідеологія расизму Ж. А. Гобіно та ін.); 6) зведення людської природи до інстинктів смерті та життя, згідно з фройдизмом; 7) вбачання всіх відхилень у людській поведінці в соціальному середовищі (неофройдизм); 8) визнання особистості самоціллю, а колективу – засобом для існування (екзистенціалізм); 9) називання людини «недостатньою твариною», тобто не спеціалізованою ні до чого природою (культурантропологія) тощо. Інші

вчені підходи до природи людини зводять до двох основних, що відображають «модерний дуалізм тіла і розуму», а саме – арістотелівського визначення людської істоти як «розумної тварини», а потім декартівського – як «мислячої речі» [13].

Із-поміж основних ідей, що вплинули на наукову думку ХХ століття і досі мають глибокий парадигмальний характер, П. Гуревич виокремлює погляди Е. Кассирера, М. Шелера та Е. Фрома, а також низки інших науковців, чиї концепції тематично дотичні до нашої теми. Так, Е. Кассирер визначив людину як «символічну тварину», яка єдина з усіх живих істот здатна вибудувати між собою і природою символічне середовище, а також відстоював думку, що вся культура базується на символічній активності людини.

Друга антропологічна парадигма пов'язана з іменем М. Шелера, фундатора філософської антропології як науки про людину духовну. Він, зокрема, постулював походження всіх досягнень людини як біологічного організму, який «вирвався» з природи і розвивається спонтанно, зі структури людського буття (мова, релігія, наука, соціальність тощо – у всіх цих сферах людина є об'єктом і суб'єктом одночасно). На основі програми людського розвитку М. Шелера у 60-х роках ХХ ст. виникли різноманітні біологічні, психологічні, культурологічні, філософсько-релігійні концепції людини, які базувалися на його ідеї побудови ієрархії людських цінностей. Найсуттєвіша особливість людини, згідно з філософсько-антропологічними уявленнями цього вченого, полягає у здатності ставитися до іншої людини як до такої, що має самостійну реальність і значимість. У цьому золоте правило будь-яких людських відносин, особливо правових, – ставитися до інших так, як би ми хотіли, щоб ставилися до нас.

Третя ідея філософської антропології ХХ ст. належить Е. Фрому, який розвинув теорію спонтанності людської природи, але зі здатністю до розумної рефлексії, причому різної в різні культурні епохи. Е. Фром вбачав феномен людської природи у свідомості як основному потенціалі суб'єктивності людини. Його теорія актуальна й на даний час, коли розкрити сутність людини набагато легше не через оцінку її як окремого виду живих організмів, а екзистенційно, тобто через спосіб існування. Людина незвичайна не як особлива форма життя, а як ексцентричний спосіб буття. Е. Фром показав, що «основний підхід до вивчення людської особистості має полягати у розумінні ставлення людини до світу, до інших людей, до природи і самої себе. Людина – першопочатково соціальна істота» [35, с. 5]. Він відобразив процес відчуження людини як узалежнення її від тих політико-правових інститутів, які сама вона і створила. Звертаючись до соціалістичної ідеї, Е. Фром задовго до сучасних «відкриттів» дійшов висновку, що соціалістичне суспільство не має бути об'єднанням заорганізованих, автоматизованих індивідів, кожен з яких беззаперечно підпорядкований

державі. Він обґрунтував можливості різнобічного самовдосконалення людини як живої мислячої і чуттєвої істоти [35, с. 7]. Аналізуючи модуси людського існування, не можемо не погодитися з наявністю природноправових глибинних людських потреб, описаних у працях Е. Фрома. Це «потреби людини у спілкуванні, в міжіндивідуальних зв'язках, у творчості як в одній зі значимих інтенцій людини, у відчутті глибоких коренів, що гарантують міцність і безпеку буття, прагнення до уподібнення, до пізнання, освоєння буття» [35, с. 156].

Спробуємо окреслити актуальні проблеми сучасної антропології права в контексті філософсько-правових вчень і змоделювати ймовірні варіанти їх вирішення на теоретико-методологічному рівні, взявши за основу ідеї гуманізації та людиномірності права, філософську рефлексію прав і свобод людини тощо.

6.1. ФОРМУВАННЯ ТА РОЗВИТОК ІДЕЇ ГУМАНІЗМУ В ПРАВІ

Ідею гуманізму в юридичній науці досліджував А. Гелеш [9]. Наведемо основні положення його дослідження. Так, на його думку, визначну роль у формуванні та розвитку гуманізму в праві виконали онтологічні підходи античної метафізики, завдяки яким із філософського погляду виявлено універсальні особливості природи людини.

У філософії Античності зроблено перехід до раціонально-логічного способу пізнання і пояснення навколишнього світу та суспільних явищ, завдяки якому вперше поставлено, розроблено і концептуально оформлено фундаментальні проблеми права як виразника свободи і втілення політичної справедливості, системи норм поведінки вільних і рівних людей, метою якого є належне забезпечення інтересів полісу та його членів. Переважання раціоналістичної етики в античному світі породило раціоналістичний гуманізм, який можна вважати першим етапом розвитку гуманізму.

Філософсько-правові погляди епохи Середньовіччя, незважаючи на свою теоцентричну обумовленість, відображали сутнісні значення людського буття крізь призму гуманізму. Християнська релігійна мораль і її християнська етика спричинили християнський гуманізм, який можна вважати другим етапом розвитку гуманізму в Західній культурі. Християнський гуманізм значною мірою перевершив античний, передусім у розумінні людяності, яке суттєво розширилося. Із утвердженням християнства людина почала визнаватись як важливе і цінне, найкраще творіння Бога, однаково наділене його любов'ю. Середньовічні мислителі започаткували ідею про те, що кожен володіє природними правами, хоча серед сучасних

дослідників немає згоди щодо походження цієї доктрини та її зв'язку із традицією християнської думки.

Природне право у Середньовіччі розумілось як Божественний закон. Поділяючи життя людини на земне і вічне, християнство не мало чіткої правової програми, а наголошувало переважно на моральному законі, вищі чесноти якого належать Богові. Християнство догматиків було зацікавлене розкриттям гуманістичної сутності правових норм через мораль, воно відстоювало людяність людини, її духовність. Однак, злиття церкви з державою породило церковне право, у якому духовенство відділялось від мирян, а церква стала посередником між Богом і людьми. Спершу віра стає об'єктом зовнішнього права, а згодом справа дійшла до примусу і спалення єретиків на вогнищах, що спричинило кризу гуманізму християнської ідеології. З часом це призвело до реформаторства та зменшення впливу церкви на світське життя.

Філософія права епохи Ренесансу подолала споглядальні форми Середньовічного гуманізму, пропонуючи натомість відродження антропоцентризму, внаслідок чого земні проблеми людини вийшли на перший план інтелектуальної рефлексії. Різноманітні аспекти гуманістичного антропоцентризму знаходили своє найбільш загальне вираження в інтеграції естетичних і моральних ідей, запозичених із античного спадку. Тогочасний гуманізм запропонував альтернативну антропоцентричну модель світового порядку, за якою людина вважалась єдиною абсолютною цінністю. Така модель мала як позитивні, так і негативні сторони. З одного боку, вона дозволила інтенсивно розвиватися природноправовим ученням, серцевиною котрих були і залишаються природні права і свободи людини. З іншого боку, її негативним наслідком стала непомірна зарозумілість культурної свідомості, котра спиралась на принцип антропоцентризму, що знайшло своє вираження в уявленні, що для людини не існує абсолютних нормативних обмежень метафізичного характеру. Це призвело до появи антигуманістичних концепцій.

Епоха Відродження дала потужні культурні імпульси для формування європейської цивілізації, а гуманістичний і реформаційний рухи змінили напрям її розвитку. Епоху Реформації можна охарактеризувати як кризу ренесансної культури і зародження нової картини світу, центральним питанням якої була людина, що у теоцентристському ракурсі поставало як питання про її спасіння. Світоглядна проблематика, яку гуманізм поширив на всі сфери суспільного життя періоду Реформації, проникла і в поле офіційного церковного впливу. В період Реформації відбувається поступова трансформація людини у самодостатнього суб'єкта мислення, волі, дії та оволодіння свободи.

Характерною особливістю гуманізму в праві епохи Нового часу стала моральна реабілітація людини, обґрунтування її суверенності як моральної

ного суб'єкта і утвердження її права на задоволення своїх потреб. Гуманізм у Новий час сприяв трансформації ідеалів соціальної справедливості, демократичним реформам та формуванню нової етики, яка висунула на перший план загальнолюдські цінності, права людини і знайшла своє закріплення у юридичному праві. У той час було закладено основи сучасного розуміння прав людини як імперативів і норм її взаємовідносин з державою, була висунута ідея про те, що держава повинна спиратися на природне право.

Німецька класична філософія права остаточно здолала механістичний світогляд, котрий до того панував у вченні про людину та суспільство. У дослідженні людини філософія права була сконцентрована навколо принципу свободи та інших гуманістичних цінностей. Було не лише проголошено гуманістичні принципи, а й проаналізовано суперечності та труднощі, які виникають на шляху їхньої реалізації. Тогочасним філософам удалося задовольнити вимоги епохи, зберігши ідею гуманістичної місії права.

Термін «гуманізм» набув поширення у філософсько-правових концепціях і використовувався для характеристики морально-соціальних якостей людини і людства. Відтоді морально-ідеологічне та правове життя суспільства пройняте цим поняттям, ставало критерієм для позначення, розуміння та прийняття або неприйняття найбільш важливих і складних подій, ситуацій, дій. XIX ст. характеризувалося значним розвитком позитивізму, масових відкриттів у науці та техніці, що сприяло раціональному поясненню природного права через етичні постулати та моральні норми. У той час стверджувалась апріорність природного права, проте заперечувалася його метафізична складова. Економічна криза і тоталітаризм спричинили кризу гуманізму у праві XIX – поч. XX ст.

На сучасному етапі гуманізм розглядається як атрибутивна характеристика права. Із середини XX ст. починають формуватися нові, не пов'язані безпосередньо з попередньою традицією, версії гуманізму, що зумовлено еволюцією найбільш економічно розвинених держав, здійсненням стратегії підвищення якості життя людини, гарантування її прав і свобод. Вичерпаність моделі «суспільство – соціальна машина» примусило по-новому розглядати проблему гуманізму. Резерви розвитку суспільства і права почали знаходити у самій людині, оскільки без урахування і використання її особливостей подальше вдосконалення суспільства виявилося неможливим.

Становлення гуманізму пов'язують передусім із якостями та характеристиками самої людини. Абсолютна цінність людини не потребує доведення засобами логічного мислення: вона сприймається як аксіоматичне твердження без доведення. З огляду на цю умову, сутність людини, її реальність і цінність знаходяться в ній самій. У такому випадку всі інші

явища, об'єкти і суб'єкти можуть бути реально оцінені та мати справжню цінність, оскільки визначаються цінністю для людини. Отож вихідною умовою гуманізму є самоцінність людини, що ґрунтується лише на факті її існування як біосоціодуховної істоти.

Формування базових гуманістичних детермінант поведінки людини зумовлене особливостями буття людей та ставить за мету моделювання і підтримання соціально корисних відносин. Такими засобами є соціальні норми, які формують правила поведінки людини, закріплюючи базові гуманістичні цінності та принципи. В такому розумінні гуманізм є необхідною умовою нормального існування суспільства і держави, вихідною засадою формування соціальних норм, ідеологічною основою формування і розвитку права.

Отже, гуманізм у праві – це система світоглядних соціально-правових цінностей, антропологічною основою яких є людська гідність, яка виявляється в основних правах та свободах людини і знаходить своє закріплення у правових принципах і нормах.

6.2. ЛЮДИНОМІРНІСТЬ ПРАВА ЯК ЙОГО ВИЗНАЧАЛЬНА ПАРАДИГМА

В Україні є чимало досліджень, присвячених вивченню проблем правової природи людини. Наприклад, одним із перших взявся за антропологічні аспекти права В. Бігун, який ввів їх у контекст аксіології [4]. Він, зокрема, провів філософсько-правове дослідження таких термінів та понять, як «людський вимір права», «людиномірність права», «олюднення права», «гуманізація права», «антропоцентризм права», «антропологізація правознавства» тощо. Права людини через призму антропології вивчав Д. Гудима [13]. На основі застосування антрополого-методологічних підходів у філософії права задля встановлення особливостей людинорозуміння в юриспруденції він обґрунтував, що «людина у праві» має два образи: правової людини і людини юридичної.

На основі багатовікового людського досвіду вже загальновідомими, а отже, і знаковими стали поняття, які так чи інакше розкривають соціальну (в тому числі й правову) природу людини. Для прикладу, людина розумна (homo sapiens) вирізняється здатністю мислити, аналізувати та зіставляти, узагальнювати й виокремлювати, моделювати і прогнозувати (все те, що дає їй можливість упорядковувати співіснування з іншими за допомогою певних норм поведінки); людина працююча (homo faber) вже давно стала символом самовідданої праці з чітким дотриманням усіх встановлених правил; людина любляча (homo amoris) демонструє чуттєвість та

емоційність людської природи, які дають підстави ділити правила поведінки на живі (що підказані інтуїцією, а тому реально функціонують) і писані (які тільки закріплені документально і діють за потреби); людина-гравець (homo ludens) розкриває, власне, її ігрову природу, якій іманентно властива потреба у всіх сферах життєдіяльності підпорядковуватися певним правилам гри; людина помираюча (homo tanatos) проявилася не так давно як уособлення приреченості, загубленості, втраченості в хаосі всепоглинаючої глобалізації, а тому зневіреної та нігілістично налаштованої; людина агресивна (homo agressius) і навіть людина-вовк (homo lupus), що стали прототипами одвічної людської агресії, базованої на прагненні неодмінного задоволення своїх природних інстинктів і соціальних потреб, дали поштовх для встановлення жорстких (на початку історії людства навіть жорстоких) заходів протидії їм. Ці семіотичні формули наводяться майже у всіх підручниках зі соціальної антропології. Але цей перелік можна продовжити. Семіотично виразними у середовищі засобів масової інформації при розгляді правових ситуацій стали поняття: адвокат диявола (advocatus diaboli), що став прикладом завзятого, запеклого, затятого обвинувача; альтер-его (alter ego), що дослівно перекладається як «друге я» і спочатку сприймалося як людина, настільки близька до когось способом мислення та іншими рисами, що може цілком його замінити, а тепер іноді трактується як розшарування, роздвоєння особистості; золота середина (aurea mediocritas), що демонструє поведінку людини, яка уникає крайнощів, віддає перевагу помірності; важка дитина (enfant terrible), що передає складність спілкування з дитиною, іноді поширене і на дорослих (важка людина (homo terrible) – з якою неможливо дійти згоди); золота молодь (jeuesse dorre), що стало презирливою узагальнено назвою багатої молоді, яка веде паразитичний спосіб життя, та інші.

Процеси юридизації людського буття, властиві кожному історичному типові цивілізації, вивчає антропологія права. Ця наука прагне з'ясувати закономірності, що лежать в основі соціального та правового побуту людських спільнот, вивчити практику соціально-правового життя [8]. Здобутки цієї сфери знань дозволяють проникнути у природу права через пізнання сутності людини і сприяють розумінню останньої через пізнання сутності права [3]. Саме цей «антропологічний поворот» у правомисленні свого часу був поштовхом до виділення психологічного чинника у правовідносинах, а згодом – побачити в них символічно-знакову складову.

Гуманістичну природу права антропологи вбачають у здатності людини до творення права, однак саму людину розглядають не так як внутрішню психологічну структуру особистості, як те, як ця особистість представляє себе іншим, соціуму [34, с. 199]. Донедавна не було в науковій літературі аналізу «людини юридичної» як репрезентатора індивідуальної право-позиції у процесі правовідносин. Питання про становлення цього

знакового типу людини дещо прояснила О. Дьячкова. Вона вважає, що «людина не може існувати поза правовим полем, а її вміння діяти в межах права, бути правовою істотою перетворюється у якісну характеристику цивілізованої особистості – homo juridicus» [15, с. 216]. При цьому авторка одразу ж зауважує на символізм правової дійсності, вона пише: «Homo juridicus існує в межах, що регламентують співвідношення «мого» і «нашого», «дозволеного» і «недозволеного»…» [15, с. 217]. А саме ці поняття стали своєрідними архетипами сфери правових відносин як смислові ядра соціально-нормативної традиції, як типове в соціокультурному просторі, як константи правового буття, як своєрідні моделі міжособистісних взаємин. Тобто можемо говорити про семіотичну наповненість цих понять, що відтворюють осмислені прототипи градації правової спільноти.

6.3. СПІВВІДНОШЕННЯ ДУХОВНОСТІ, ВІТАЛЬНОСТІ Й СОЦІАЛЬНОСТІ ЛЮДИНИ У ПРАВІ

Найбільш стародавнім, значимим і універсальним зі всіх символів є сама людина. Розглядаючи людину як знак, попри загальновизнану її триєдину природу (тіло, дух, душа), для сфери правовідносин доцільно виділити ще декілька аспектів, що також значимі для характеристики людини як соціального символу. Зокрема, можна розглядати людину за такою схемою: 1) тіло; 2) дух; 3) душа; 4) ім'я; 5) соціальна роль; 6) професія; 7) поведінка.

Тіло, дух і душа з-поміж усіх вказанх складових символу «людина», мабуть, досліджувані найчастіше. Що стосується, зокрема, тіла, то відомі цілісні підходи до нього як форми буття людини та загалом до тілесності як ключового філософського концепту і соціально-культурного феномена (зі сучасних українських науковців це, наприклад, О. Гомілко [10]), а також структурно-функціональні підходи, в яких виокремлюються певні частини людського тіла й акцентується їх пріоритетність у трактуванні функціонального призначення людини. Так, виділяють три основні символи тіла людини: серце (що символізує джерело життя, духовну природу людини), мозок (як середовище зв'язку раціонального розуму) і «відтворювальну систему» (як джерело сили, що створює фізичний організм); щоправда, іноді інтелектуальні сили він уособлює з образом розкритого ока, а відтворювальну систему – з квіткою, палицею, чашею або рукою; а загальну схему людини подає так: «Чотири тілесні центри приписані елементам, сім життєвих органів – планетам, дванадцять основних частин – знакам зодіаку, невидимі частини божественної природи людини – різним божествам, і скритий Бог маніфестує себе у кістковому мозку». При цьому він вважає

число 5 (п'ять) символом людини (за кількістю важливих кінцівок): руки і ноги представляють чотири елементи (ноги – землю і воду, руки – вогонь і повітря), а голова – священний п'ятий елемент, ефір, який контролює та об'єднує попередні чотири (тут доречно згадати і славнозвісну пентаграму як символ мікрокосму, магічну формулу людини, що, крім п'яти елементів і кінцівок, символізує п'ять властивостей великого магічного діяча і п'ять чуттів людини). Духовність також відтворена символами тіла: пальці на ногах представляють десять заповідей фізичного закону, а десять пальців рук – духовного закону … вертикальний поділ тіла на дві половини символізує світло (права частина) і пітьму (ліва частина), що, відповідно, співвідноситься з духовністю й матеріальністю. Обличчя він розглядає у природній трійці: «Очі представляють духовну силу, ніздрі – охоронну й життєдайну силу, рот і вуха – матеріальну силу деміурга в нижчому світі». Раси, національності, племена, релігії, держави, суспільства і міста також розглядалися як складні істоти, складені з різної кількості індивідуальностей; кожне суспільство має індивідуальність, що є сумою індивідуальностей його членів [29].

Відомі також міфи слов'ян, що описують походження частин тіла від природних стихій або навпаки. Українська міфологія, наприклад, передає творення людини з восьми частин, восьми елементів макрокосму. Народна анатомія представляє людину як конструкт не тільки фізичний: поряд із тілом, кістками, очами і кров'ю як рівноцінні складові згадуються також нематеріальні елементи – думки, дихання і тепло. Так, І. Франко наводив приклад: «У людини тіло – від «пєрсти», думка – від хмари, кості – від каменю, кров – від моря, очі – від сонця, дихання – від вітру, теплота – від вогню, а душу наостанок вдихнув сам Бог» [9]. Існує й протилежний мотив, де з тіла постають елементи природного світу, що представлено, зокрема, у «Рігведі», де тіло першолюдини Пуруші стає матеріалом для творення світу: з духу постає місяць, з очей – сонце, з дихання – вітер, з пупка – повітряний простір, з голови – небо, з ніг – земля, з вух – сторони світу [23, с. 51; 28].

Цю інформацію наведено не тому, що вона має бути відтворена у праві, а радше для того, щоби продемонструвати, наскільки важливим і цінним були і є тіло, дух і душа людини у всіх релігіях, філософіях, наукових течіях, напрямах тощо. Сучасне право також покликане захищати тіло, дух і душу людини: життя і здоров'я, честь і гідність; причому як у природному, так і в позитивному праві немає чіткої межі між тілесністю і духовністю людини (завдавши моральної, душевної шкоди, правопорушник посягає одночасно і на дух – честь і гідність, і на тіло – здоров'я, а іноді й життя потерпілого). Ці аспекти були завжди присутні у праві, а в сучасному світі відтворені у взаємозв'язку юриспруденції та відносно нової науки – біоетики, зокрема у таких право-випадках, як евтаназія, аборт, пересадка органів і тканин, клонування тощо [5; 6; 11].

Окрім того, семіотичний аналіз тілесного кодування / декодування надзвичайно важливий у сфері правовідносин, зокрема у кримінальному процесі та криміналістиці, коли необхідно трактувати знаки тіла в контексті невербальної семіотики, яка включає паралінгвістику (вивчає, наприклад, темп, тембр, висоту голосу, особливості артикуляції слів, міміку, жести, пози, почерк), кінесику (спеціалізується на рухах, жестах, міміці), гаптику (зосереджена на шкіряній рецепції), гастику (наука про знакові функції їжі та напоїв), ольфакцію (наука про мову запахів), проксеміку (вивчає простір і час як знакові системи), хронеміку (наука про час комунікації) тощо. У цьому ж контексті цікавими й потрібними є дослідження способів демонстрації за допомогою тіла належності до професійної, релігійної, злочинної, етнічної групи шляхом нанесення татуювань. Усе це дає підстави для осмислення тілесності як філософсько-правової категорії та надання тілу нових семіотичних функцій.

Наступні чинники, що також покликані характеризувати людину як певний знак, більше стосуються першого підходу (людина – творець знаків), адже ім'я, професію чи соціальну роль люди придумують і наділяють певною символікою самі. Проте ми розглянемо ці чинники щодо індивідуальності людини, а не у відтворенні її символотворчості.

Філософія імені (не слід плутати зі своєрідною модифікацією середньовічного філософського реалізму на початку XX ст. – ім'яславієм, суть якого полягала в особливому шануванні Імені Божого) вбачає вивчення імені речі не як умовного знаку, а як прямого прояву її онтологічної природи (веде свій початок від вчення св. Григорія Палами про енергію імені як особливого роду енергію, що відкриває «річ у собі» і дає доступ до її пізнання) [30]. Дещо близькою до цього є філософія мови у дослідженнях Львівсько-Варшавської філософської школи, зокрема номіналізм Ст. Лесневського [31]. Найбільш повно (на основі феноменології Гусерля та вчення про символічні форми Кассирера) філософію імені розвинув О. Ф. Лосєв, який вважав, що «ім'я є життя … тільки в імені обґрунтована вся найглибша природа соціальності у всіх безконечних формах її прояву… Якщо слово не дійсне і ім'я не реальне, немає чинника самої дійсності, зрештою, немає самої соціальної (в найширшому змісті цього поняття) дійсності…» [22]. Не розглядатимемо філософію імені як концепцію називання взагалі, але зауважимо тільки, власне, на ім'я людини: воно дається при народженні і стає одним із соціальних ідентифікаторів людини, засобом її індивідуалізації в суспільстві та належить до особистих немайнових благ фізичної особи [38]. Тому не зовсім виправданим, із позицій філософії людини, є дозвіл сучасного права змінювати ім'я [38], що руйнує першопочатково закладену цілісність людини як соціального суб'єкта.

Власні імена розглядають і як філософські категорії, адже нарівні зі службовими словами вони становлять важливе джерело поповнення філо-

софської термінології, філософія надає їм статусу універсалій [16, с. 130–131]. За цією теорією, будь-яке власне ім'я може бути перетворене в узагальнений термін, якщо воно означує будь-яку рису, що в цьому індивіді виражена сильніше, ніж в інших, а отже, може називатися його іменем.

Про ім'я як частину іміджу людини і соціальний знак, що має статус самоцінності особи та є її неречовим багатством, ідеться у контексті семіотики. Наприклад, вважається, що «ім'я має статусну диференціацію й одночасно етнічну та часову сигніфікацію» і водночас виконує у суспільстві функції ідентифікації, диференціації, регулювання, узагальнення, пізнавальну, виховну та акумулювання, «стаючи соціокодом у скарбниці колективної пам'яті й засобом трансляції культури». Крім того, виокремлюють різні теорії імені – емоційну, звукову, соціальну, асоціативну, інтуїтивну [21, с. 140–141]. Тобто в імені відображається сукупність історичних, культурних, цивілізаційних знаків, кодів, символів.

На відміну від імені, соціальну роль людина може (а іноді це їй навіть необхідно) міняти. Соціальну роль здебільшого розуміють як: 1) модель поведінки, очікуваної від того, хто має певний соціальний статус, тобто вона обмежується сукупністю прав і обов'язків, відповідних цьому статусу; 2) сукупність нормативно зумовлених соціальних властивостей, очікувань і зобов'язань у поєднанні з конкретною соціальною позицією [18]. Сучасне суспільство вимагає від індивіда постійної зміни моделі поведінки для виконання конкретних ролей, значного поширення набули також так звані рольові конфлікти, що виникають у ситуаціях, коли від індивіда вимагається одночасне виконання декількох ролей із суперечливими вимогами. Види соціальних ролей визначаються різноманітністю соціальних груп, видів діяльності й відносин, в які включена людина. Залежно від суспільних відносин виділяють соціальні та міжособистісні соціальні ролі. Соціальні ролі пов'язані зі соціальним статусом, професією або видом діяльності (учитель, учень, студент, продавець, поліцейський). Це стандартизовані безособові ролі, що будуються на основі прав і обов'язків, незалежно від того, хто ці ролі виконує. Чоловік і жінка – це також соціальні ролі, вони біологічно зумовлені і передбачають специфічні способи поведінки; при чому коли правові норми сучасних цивілізованих держав цей аспект нівелюють, закріплюючи рівноправ'я, то звичаї і традиції іноді чітко розмежовують їх, зберігаючи символізм чоловічого й жіночого «соціального призначення». Міжособистісні ролі пов'язані з міжособистісними відносинами, які регулюються на емоційному рівні (лідер, скривджений, знехтуваний, кумир, улюбленець тощо). Соціальна роль може бути природжена (до таких належать соціально-демографічні ролі: чоловік, дружина, дочка, син, внук тощо), але й можна її набути чи змінити. Для кожної людини якась окрема соціальна роль є домінуючою, що стає своєрідним соціальним амплуа як найбільш типовий індивідуальний образ, звичний для оточуючих і

з яким асоціюється ця людина. Іноді зміна звичного образу складно дається як для самої людини, так і для сприйняття оточуючих її людей, але такі зміни необхідні у випадку асоціального типу поведінки і їх охочіше сприймає оточення. По-іншому соціальну роль можна назвати стереотипом поведінки.

Різновидом попередньої семіотичної характеристики (соціальної ролі) сучасної людини можна вважати професію як певний чітко окреслений у межах суспільного поділу праці комплекс дій, які людина має виконувати і які потребують наявності в цієї людини відповідних знань, умінь, практичних навиків тощо. Виокремлення професії в окрему семіотичну характеристику людини здійснено на підставі того, що їй (професії) притаманна типовість, стандартність, шаблонність. Ця характеристика людини, мабуть, найчіткіше прописана у праві (насамперед позитивному), адже кожна окрема професія має свої законодавчо закріплені кваліфікаційні вимоги, які, власне, і стають основою для символізації професій (називаючи, скажімо, професію вчителя, ми уявляємо конкретні атрибути – строгий костюм, указку і пакет підручників у руках, можлива й деталізація – окуляри, серйозний погляд, повчальна інтонація у голосі і т. д.; із пекарем у нас асоціюється в уяві людина у білому одязі, запорошеному борошном, біля величезного казана з тістом або стелажів із рум'яними булочками тощо).

Узагалі професію і соціальну роль можна було б об'єднати в одну узагальнену характеристику – поведінку, але з урахуванням соціальних обставин, зумовлених встановленими вимогами. Хоча поведінка сама собою також може бути знаковою характеристикою людини, якщо розглядати її в контексті так званої ритуальності. Ритуал – це традиційний порядок проведення якоїсь церемонії, вироблений звичаєм або запроваджений порядок виконання певних дій; у контексті побутових або релігійних традицій такі дії можуть називатися обрядом. Сфера правовідносин також має свої традиції, а отже, і обрядовість, і ритуальність. Загальновідомими прикладами є прийняття присяги, вручення нагород і навіть військове привітання (як індивідуальне із прикладанням правої руки до головного убору, так і колективне із хоровим «Здоров'я бажаєм, товаришу генерале!»). Поведінка як семіотична характеристика людини полягає у дотриманні усталених соціально-культурних сценаріїв, сформованих практикою і підкріплених частим застосуванням. Новий рівень розвитку культури формує новий тип поведінки (те, що схвалювалося, скажімо, у середньовіччі – наприклад, щоденне носіння зброї, не прийнятне в наш час, а сучасний одяг ділової жінки видався б у той час, щонайменше, зухвальством).

Загалом семіотика людини орієнтується на пізнавальний вимір загальнолюдського досвіду, адже вона закорінена в історичному процесі дії знаків (семіозі) і передбачає обов'язкову наявність хоча би двох динаміч-

них чинників (знаку й означуваного, знаку та його автора, знаку і значення (інтерпретанти), знаку й інтерпретатора, знаку й контексту тощо). І згідно з цим, узагальнюючи відомі філософські підходи стосовно вивчення людини як homo semioticus, можна назвати низку знакових типів, характерних для кожної окремої епохи, кожного окремого історичного періоду.

Найвеличніший образ людини – це створення її на образ і подобу Бога (християнське трактування), що передбачає характерну внутрішню роздвоєність унаслідок гріхопадіння перших людей і узгоджується з ученням про поєднання божественної та людської природи в особі Ісуса Христа, через що наголошується на можливості кожної людини долучитися до Божої благодаті (у християнстві «надлюдина» – superhumanus, теорію якої розвинув німецький філософ Ф. Ніцше [25]). А найнікчемніший образ людини походить від провідної барокової ідеї невидимої піщинки Всесвіту, що, однак, як невеликий уламок голограми, може відобразити сутність гігантського Всесвіту [8, с. 510–511].

Тож, є підстави згрупувати семіотичні типи людиноцентричних філософських учень на позитивні (де людина виступає у вигідному ракурсі), негативні (в яких людину критикують або вивищують її не найкращі властивості) та нейтральні (що просто констатують якусь людську рису). До першої «групи» належать:

– людина – центр Всесвіту (людина є завершенням еволюції світобудови, вперше вжито в добу Відродження та Просвітництва);

– людина – міра всіх речей (homo mensura, Протагор);

– людина – малий Космос (ідея мікрокосму в концепції атомізму Демокріта);

– людина – феноменальна (як метафора Бога за концепцією феноменології Гусерля, як людина містична за теорією глибинної психології та нової етики Е. Ноймана або як людина самодостатня за теорією індивідуалістичного анархізму М. Штирнера);

– людина творча (світ – це інтелектуальна інтерпретація прихованих щиросердечних прагнень творчо мислячого індивіда, К. Ясперс);

– людина – продукт селекційної діяльності (на основі цієї ідеї Т. де Шарден започаткував філософську антропологію);

– людина як самість (К. Поппер, теорія трьох світів людини: світу фізичних явищ; світу суб'єктивних (ментальних і психічних) станів свідомості; світу об'єктивного змісту мислення і предметів людської свідомості – гіпотези, наукові теорії, матеріалізовані проєкти тощо);

– людина активна (людська дійсність створюється зусиллями, що розкриваються через механізми активності, М. Мамардашвілі) та ін.

Другу «групу» семіотичних типів людини становлять:

– людина – ніщо (людина є істота, завдяки якій у світ приходить заперечливість, Ж.-П. Сартр);

– людина-машина (ідея запрограмованості людини як годинникового механізму, Ф. Ламерті; людина як «гвинтик» величезного механізму держави у протиставленні її життєвого світу і тоталітарної системи);

– людина загублена (філософія Нового часу);

– людина практична (людина стоїть нижче від законів природи, а тому залежна від неї, І. Кант);

– людина бунтуюча (ідея бунту проти абсурдності людської долі, яку розвинув А. Камю);

– людина агресивна (в теорії «мати чи бути» з її провідною ідеєю волі до влади, яку розвинув Е. Фром);

– людина тоталітарна (у контексті теорії тоталітарного символізму та міфології Г. Почепцова);

– людина суперечлива (ідея діалектичного шляху розвитку людини як істоти недосконалої, С. К'єркегор);

– людина природна (її покликання – стати людиною моральною і протистояти своїм природним прагненням, Й. Фіхте);

– людина подвійна (у ній співіснують, взаємодіють і борються дві сутності: соціальна й індивідуальна, Е. Дюркгейм; вона є діалогом Бога і диявола, А. Тойнбі);

– людина з жагою визнання (теорія Ф. Фукуями про готовність людини ризикувати у боротьбі за престиж).

– Третя «група» – це такі семіотичні образи, як:

– людина – те, що вона робить (екзистенціалізм);

– людина еротична (сексуальна енергія лібідо керує людиною, З. Фройд);

– людина-подорожній (homo viator, поняття ввів Г. Марсель на означення права вибору людини);

– людина – ментальна конструкція (причому не найголовніша у цьому світі, М. Фуко);

– людина закорінена в часі (ідея тут-буття М. Гайдегера);

– людина-актор (homo ludens і принцип гри як основний у житті людини, Й. Гейзинга);

– людина культурна (теорія О. Шпенглера, згідно з якою людство живе за символічною схемою «народження – розквіт – в'янення – смерть» або «весна – літо – осінь – зима»; теорія С. Гантінгтона про конфлікт цивілізацій);

– людина соціальна (тобто залежна від соціуму, П. Сорокін; а також від технологічного та психологічного стану суспільства, А. Тофлер);

– людина мовна (мова визначає відношення людини до об'єктивної дійсності, Л. Вітгенштайн; людина занурена в автентичну комунікацію за принципом «техніки переселення», К. Леві-Строс; людина – ім'я-давець, В. Беньямін);

– людина історична (людина – основа історії, О. Ф. Лосєв);

– людина психологічна (психіка як домінанта у визначенні сутності людини).

Усі три групи семіотичних образів людини можна було би доповнювати, але й цей перелік доволі вичерпно демонструє значну увагу світових мислителів усіх епох до феномена людини, причому кожний із них знаходив у ньому «свій» знак, який був лише окремим елементом у величезній семіотичній мозаїці під назвою «людина». Що стосується правового контексту, то всі наведені аспекти так чи інакше враховані у нормах, що регламентують і регулюють людську поведінку в соціокультурному просторі. Людина як збірна символічна одиниця з усіма її складовими (тіло, дух, душа і т. д.) захищена правом, а всі створені людиною знаки стали можливими і зрозумілими тільки завдяки наявності в людини мови, здатності абстрактно мислити і вмінню аналізувати й синтезувати себе саму та своє оточення. Водночас право є знаковою системою, яку створила людина, і регулятором вдосконалення семіотично структурованого соціокультурного простору, в якому живе людина.

6.4. ПРАВОВА ОСНОВА СОЦІАЛЬНОЇ СУТНОСТІ ЛЮДИНИ

На нашу думку, саме ідея Е. Фрома найбільше вплинула на розвиток філософської антропології. Насамперед ця теорія актуальна на даний час, коли розкрити сутність людини значно легше не через оцінку її як окремого виду живих організмів, а екзистенціально, тобто через спосіб існування. Людина незвичайна не як особлива форма життя, а як ексцентричний спосіб буття. Людську сутність як таку можна зафіксувати лише у специфічних вербально-поведінкових проявах в окремих конкретних ситуаціях.

Дискурсивний погляд на сутність людини заклали такі діаметрально протилежні мислителі, як К. Маркс і З. Фройд, які, розглядаючи духовний (душевний) аспект, зокрема передбачали, що людська поведінка повністю збагненна, бо це поведінка людини (як біологічного виду), яку можна визначити саме через психічні та духовні характеристики.

З. Фройд вивчав сутність людини і її поведінки як закриті системи, «речі в собі». Всі поведінкові реакції він вбачав у задоволенні чи фрустрації певних, біологічно зумовлених прагнень [30]. Однак, як не дивно, саме З. Фройд був творцем «моделі людської природи», розробленої в дусі матеріалістичної думки XIX ст. Людина, згідно з цією теорією, вважалася машиною, що рухається завдяки відносно сталій кількості сексуальної енергії (лібідо).

Натомість гуманізм К. Маркса розкривав сутність людини як дані їй можливості, набір умов, сирий людський матеріал, який сам не може змінюватися, а коригується лише під впливом соціально-історичних реалій, що забезпечують процес створення людиною самої себе шляхом реалізації у трудовій діяльності. К. Маркс відрізняв «людську природу взагалі» від «людської природи, яка змінюється в кожну історичну епоху» [24]. Першу ми не можемо побачити як таку, оскільки те, що ми спостерігаємо, є проявом специфіки людської сутності в кожному окремому випадку, в окремій культурі, окремому соціумі. Сума таких проявів демонструє, які закони впливають на сутність людини і якими властивостями вона володіє.

Конгломерувати обидві ці ідеї (З. Фройда і К. Маркса) та на їх основі вивести власну теорію, що розкрила витоки людської сутності й мотиви людської поведінки, зумів уже згадуваний Е. Фром. Його теорія полягала у дослідженні найтонших механізмів психіки людини на тлі багатовимірного соціально-історичного контексту. Однак, на відміну від З. Фройда, він вважав людську сутність зумовленою в основному історично, не применшуючи водночас ролі біологічних чинників. Е. Фром показав, що «основний підхід до вивчення людської особистості має полягати у розумінні ставлення людини до світу, до інших людей, до природи і самої себе. Людина – першопочатково соціальна істота» [35, с. 5]. Він відобразив процес відчуження людини як узалежнення її від тих політико-правових інститутів, які сама вона і створила. Звертаючись до соціалістичної ідеї, Е. Фром задовго до сучасних «відкриттів» дійшов висновку, що соціалістичне суспільство не має бути об'єднанням заорганізованих, автоматизованих індивідів, кожен з яких безперечно підпорядкований державі. Він обґрунтував можливості різнобічного самовдосконалення людини як живої мислячої і чуттєвої істоти [35, с. 7].

Аналізуючи модуси людського існування, не можемо не погодитися з наявністю природноправових глибинних людських потреб, описаних у працях Е. Фрома. Це «потреби людини у спілкуванні, в міжіндивідуальних зв'язках, у творчості як в одній зі значущих інтенцій людини, у відчутті глибоких коренів, що гарантують міцність і безпеку буття, прагнення до уподібнення, до пізнання, освоєння буття» [35, с. 156].

Оскільки нас цікавить соціальний суб'єкт у контексті його правовідносин з оточенням, то особливу увагу звернемо на позицію Е. Фрома щодо парадоксального, на наш погляд, узгодження в людській сутності таких різнопланових явищ, як прагнення до пізнання і творчості та зречення власної свободи через підпорядкування владі суспільних (позитивно-правових) норм. Це, власне, соціальна сутність людини, тобто потреба організації та координації внутрішньої сутності у контексті узгодження особистого прояву в соціальному об'єднанні. Наше розуміння цієї проблеми можемо викласти так. Суспільство як продуцент певних вимог і норм (позитивного права) виконує різні функції щодо соціального суб'єкта, зокрема сприяє розкриттю

його потенційних можливостей, забезпечує його потреби, водночас деформуючи ці внутрішні спонуки, надаючи їм тих обрисів і форм, які відповідали б установленим вимогам і нормам. Однак саме у цьому й полягає проблема та шляхи її вирішення (йдеться про проблему природного і соціального співжиття у сучасному позитивно-правовому суспільстві).

Окрім того, що стосується, власне, правової основи соціальної сутності людини, Е. Фром поділяв людей на вовків та овець: тих, хто керує, і тих, ким керують. Однак однозначної відповіді на запитання, чи більшість людей – вовки, чи вівці, а чи вони – і те, й інше одночасно, він не дає. Зазначає лише, що «все зло в людині є лише наслідком зовнішніх обставин і тому реально в людини нема можливості вибору. Варто лише змінити обставини, що породжують зло, тоді споконвічне добро в людині проявиться майже автоматично» [35, с. 18].

Загалом ми схильні підтримати цю позицію. Однак у ній є декілька суперечностей, які ми вважаємо за необхідне розкрити і таким чином показати ще один аспект правової основи соціальної сутності людини. Отже, ми погоджуємося з Е. Фромом, що оточення має сильний вплив на індивіда, він власне формується «на замовлення» і в контексті цього оточення (світогляд, мислення, свідомість і, як результат, поведінка). Попри це, у Е. Фрома прохоплюється фраза «споконвічне добро», тобто автентично людина є доброю, а злою її робить соціум. Однак у будь-яку епоху злочинців завжди було менше, ніж законослухняних громадян, тому не можна стверджувати, що всі члени соціуму схильні до «злого» впливу. По-перше, кожна особистість реагує на зовнішні чинники по-своєму (теорія характеру, за Е. Фромом); по-друге, людина із сильними переконаннями може нівелювати вплив навколишнього середовища; по-третє, сукупність правомірно зорієнтованих думок превалює, а отже, по-четверте, у суспільстві домінує все-таки «добре» загальновизнане право, якому повинні підпорядковувати свою поведінку і більшість (яка це право прийняла як належне), і меншість (яка через певні власні меркантильні інтереси нехтує ним); по-п'яте – ця меншість не є репрезентатором суспільної думки, а саме оточення не є «злом» щодо них, а радше прагненням реабілітувати їх до «добра».

Тому можемо резюмувати, що автентичною правовою основою людини є «вівця» (за Фромом), що прагне до впорядкованого співіснування в «отарі», а злочинне, тобто «вовче», проявляється лише під впливом «злого» оточення і тільки у слабохарактерних або ще не остаточно сформованих осіб. Але ці особи перебувають в оточенні тієї ж «отари» і є вихідцями з неї, тому ми більше схильні не до образу «вовка», а «паршивої вівці», яку все-таки можна перевиховати (тут спрацьовує обернено пропорційна дія «доброго» оточення).

Прийнятною, на нашу думку, для розкриття правової основи людини є також теорія А. Шопенгауера, який вважав, що сутність усіх речей, зок-

рема й правових явищ, таїна світу і його рушійна сила зумовлюються єдиним чинником – людською волею до життя. Тобто саме свідома спонука і є життям. У людській природі ця воля проявляється в інтелігібельному (збагненному, осягнутому розумом) характері. Цей «інтелігібельний характер, поєднуючись із мотивами – зовнішніми спонукальними силами, переломленими у свідомості людини, – безповоротно визначає лінію поведінки» [29, с. 8]. Крім того, Шопенгауер додержував позиції, що моральне визначення особистості залишається незмінним від народження до смерті. Такий висновок заперечує необхідність і доцільність будь-якого виховання і вдосконалення людини, що зводить нанівець не лише багатовіковий досвід педагогіки, а й прийнятність самої етики.

Не можемо погодитися також із фаталістичними мотивами в етиці Шопенгауера. Адже поведінка людини визначається не егоїстичністю і співчуттям, а засвоєними вимогами культури (у тому числі правової). І саме досвід і сформований світогляд, зокрема правовий, реально впливають на поведінку, орієнтуючи її в бік правомірності чи протиправності залежно від рівня осягнення права як регулятора усвідомлених реакцій.

За Шопенгауером, все, що для людини існує і відбувається, безпосередньо існує все-таки лише у її свідомості, тому найбільш суттєве значення має природа, власне, свідомості. Згідно з цим постулатом, право для людини рівно настільки реальне і раціональне, наскільки воно відображене у її правосвідомості. Ми не так поділяємо думку щодо реальності чи нереальності права у зв'язку з його відображуваністю у правосвідомості, як схильні до позиції, що власне правосвідомість, правовий світогляд визначають дієздатність права. Тобто лише суб'єктивність індивідуального правового світогляду спроможна визнати прийнятною (чи навпаки) певну норму права (і позитивного, і природного) для кожного окремого соціального суб'єкта й орієнтувати відповідно до неї кожну окрему дію чи вчинок. Водночас вважаємо за необхідне зазначити, що цей світогляд формується не під впливом морального характеру, даного людині, як вважав Шопенгауер, раз на все життя, а через різноманітні механізми впливу (навчання, виховання, соціалізацію, колективну працю тощо), звичайно, проходячи через фільтр характеру. А тому не лише людина є творцем права, а й право-норми впливають на кожну людину зокрема.

Ще одним підходом до розкриття правової основи соціальної сутності людини є принцип автентичної людської комунікації, проголошений К. Леві-Стросом як безумовно необхідний для істинного антропологічного пізнання.

Концепції Леві-Строса мають незаперечну цінність для розвитку культурології та філософії культури. Проте, на наш погляд, його структурна антропологія як методологічний напрям доцільна у вивченні соціокультурних явищ не лише так званих «примітивних» суспільств, дослідженню

яких Леві-Строс віддавав перевагу, а й сучасних правових співтовариств. Для більшої наочності розглянемо у порівняльному аналізі культурні (за Леві-Стросом [20]) та правові явища. По-перше, і ті, і інші у синхронному зрізі суспільства проявляють єдність своїх внутрішніх та зовнішніх зв'язків (якщо говорити про позитивне право, то йдеться про чітку взаємоузгодженість і взаємодоповнення нормативно-правових актів між собою, а також про однаково рівну силу впливу їх назовні, тобто на законопідпорядкованих індивідів, громадян). По-друге, обидва феномени піддаються аналізові як багаторівневі цілісні утворення, а зв'язки між їхніми рівнями тлумачаться у семіотичному контексті (позитивне право слід сприймати не лише як збір нормативно-правових актів, а й як цілий комплекс законотворчих, правозастосовних і правозахисних процесів, що включають втілення суспільних прагнень, відображають волевиявлення усіх верств населення держави, бажання впорядкованого співжиття і гарантії правозахисту; крім того, семіотичний аспект позитивного права незаперечний, адже воно і є власне тією системою знаків, що використовують для передачі інформації: омовлення норм і вимог, трактування умов їх додержання чи недодержання та визначення наслідків – нагороди чи покарання). По-третє, вивчення культури і позитивного права (як її елемента) доцільно проводити з урахуванням їх варіативності у рамках конкретного суспільства, де відбувалася їх трансформація (позитивне право – виразник рівня порядку в суспільстві, показник цивілізованості людського соціуму, який власне створив це право і яким воно, зрештою, керує чи радше координує правовідносини в ньому; кожна епоха втілює у позитивному праві свої стереотипи справедливості, відображені у масовій, суспільній правосвідомості, і вимагає додержання закладених епохою у цьому праві постулатів, тобто додержання певного типу поведінки).

Виходячи з цього, бачимо, що позитивне право – не лише соціальний, а й культурний феномен, а тому містить частку природного права. Можна навіть вважати, що це один із елементів культури певної епохи. Звідси – правова основа соціальної сутності людини заглиблена у культурологічний контекст. Рівень культури певного соціуму є показником впорядкованості «неприборканих думок» кожного члена співтовариства та відображенням дієвості й впливовості бінарної опозиції, що склалася із сенсорних ознак «комунікація – некомунікація» [20, с. 12–13]. У процесі спілкування в комунікантів (членів суспільства) формується певний метод мислення (Леві-Строс називає цей метод «технікою переселення»): здійснюється взаємовплив і формуються певні стереотипи норм співіснування як першооснова законотворчого процесу, який надалі управлятиме поведінкою цих комунікантів. Правовідносини у цьому контексті – це безпосередня правова комунікація. А мовленнєво-поведінковий аспект професійної діяльності соціального суб'єкта є показником рівня правової комунікативної культури.

Вважаємо, що правова основа соціального суб'єкта є головним продуцентом правових засад соціуму і власне її ми бачимо, коли аналізуємо правову реальність у певному суспільстві. Етичні погляди П. Кропоткіна полягають у декількох принципах дійсної моральності людини, яка є першоосновою міцного майбутнього суспільства [19]. По-перше, в основі моральності є інстинкт комунікативності, товариськості, принцип взаємодопомоги («людина вважає добром те, що корисне для суспільства, у якому вона живе, і злом те, що шкодить цьому суспільству»). По-друге, подальшим розвитком цього принципу є виникнення поняття справедливості («якщо я не хочу, щоб мене грабували, вбивали, обманювали, експлуатували, то я і сам зобов'язуюся не робити цього»). Справедливість Кропоткін вважає похідною від принципу рівності, закладеного у природі людини як повага до особистості, до її свободи, до повноти її існування і розвитку. По-третє, істинна моральність виникає аж тоді, коли людина, відчуваючи в собі силу, енергію, розум і волю, починає діяти на благо суспільства і людей; цей принцип самопожертви Кропоткін вважає істинним принципом моральності майбутнього суспільства.

Із цими принципами можна дискутувати, але можна і погодитися, звичайно, із ремаркою на те, що кожне покоління, кожна епоха вправі переглядати ці одвічні проблеми, виходячи із завдань свого часу і природного права. Але ми хотіли б зауважити одне: етика Кропоткіна – це етика консолідації суспільства, гармонізації особистого і колективного, поєднання прагнень соціального суб'єкта із нормативним регулюванням позитивного права; це етика, що дає змогу особистості максимально повно реалізувати свій потенціал, враховує найменші вольові право-прояви соціального суб'єкта у правоконсолідуючій і праворегулюючій політиці держави. Ця етика є проявом нормативних вимог і санкцій з урахуванням того, що суспільство і його правова мораль – це продукти еволюції правової основи соціальної сутності людини і що додержання цієї моралі, поводження відповідно до неї є додержанням вимог власної людської природи, законів її прогресивного розвитку.

Для розкриття суті правової основи соціальної сутності людини цікавою є також соціологія П. Сорокіна. В її основі – квінтесенція структурного методу, а методологічною базою є синтез неопозитивізму і помірного біхевіоризму. Саме з цих позицій Сорокін формулює свою вихідну тезу про те, що соціально-правова поведінка базується на психофізичних механізмах, а суб'єктивні аспекти поведінки – це змінні величини. Інтегральним чинником всього соціально-правового життя він вважає колективний рефлекс [27].

Взаємодію членів соціуму Сорокін розглядає як найпростішу модель соціально-правового явища. Його елементами він називає: індивідів, акти (дії, вчинки) і провідники спілкування (символи інтеракції). Індивідам, які взаємодіють, властиві наявність вищої нервової системи, потреби і здатність

реагувати на стимули. Акти (дії, вчинки) складаються із зовнішніх подразників і внутрішньої реалізації психологічного життя. Провідники – це символи передачі реакцій між суб'єктами інтеракцій (письмо, музика, право).

Згідно з концепцією Сорокіна, всі люди вступають у систему соціально-правових відносин під впливом цілого комплексу чинників: безсвідомих (рефлекси), біосвідомих (голод, спрага тощо) і соціосвідомих (значення, норми, цінності) регуляторів мислення і поведінки. Лише суспільство здатне продукувати значення, норми і цінності, що містяться всередині соціосвідомих членів суспільства. Ця притаманна суспільству система «значення, норми, цінності» є, на нашу думку, не що інше, як позитивне право, що проявляється у всіх досягненнях людської цивілізації, дозволяє виявляти їх недоліки і впорядковувати дієвий механізм самого суспільства.

Правова основа соціальної сутності людини, за Сорокіним, криється насамперед у соціальному житті, врегульованому зовнішніми чинниками. І щоб збагнути цю основу, необхідно з'ясувати, яка специфіка взаємозв'язку позитивного права і природності людини, і чи ці відносини постійні, чи мають ситуативний характер. Вважаємо, що у контексті концепції Сорокіна позитивне право є соціальним явищем, яке проявляється у різнопланових (не завжди адекватних) соціальних зв'язках, має психічну природу, оскільки реалізується через правову поведінку індивідів. Вплив позитивного права на поведінку соціального суб'єкта у правовому полі можна визначити через виявлення зовнішніх критеріїв, що могли б довести усвідомленість правових дій, учинків, взаємовідносин. Отже, можемо резюмувати, що правовідносини як соціальне явище базується на психофізичному: свідомості й усвідомленій діяльності організму людини. А звідси – право (як сукупна сентенція позитивного і природного) «складається» із певних психічних волевиявлень (імперативно-атрибутивних переживань [34]) та певної системи символів (семіотика права у концепції Леві-Строса), тобто право слід розглядати під двома кутами зору: психологічним (внутрішнім, свідомо прийнятним – герменевтика) і символічним (зовнішнім, свідомо проявлюваним – вербальний біхевіоризм).

Але самої свідомості для процесу правореалізації, нам видається, замало. Адже, за методологією вербального біхевіоризму, на яку спирається Сорокін, будь-яка комунікативна взаємодія (якою є і правореалізація) проходить декілька стадій: спершу виникає певне волевиявлення, яке є чистою психікою (думкою); потім воно перетворюється у непсихічну форму (символ, подразник – наприклад, слово); і зрештою набуває форми діяльнісного у поведінковому відтворенні право-сприймачем. Одна проблема – правильне декодування символів права. Тобто законодавець і право-сприймач повинні однаково розуміти і сприймати норми та санкції, закладені у тексті позитивного права, інакше відбудеться зміщення рівнів «розшифрування», що призведе до неправильного тлумачення закону. Щоб

цього уникнути, необхідно закласти індивідові на початку його становлення як особистості певні задатки «тлумачення» символіки закону, тобто сформувати його правовий світогляд таким, що надалі визначатиме правомірну поведінку.

Сорокін поділяє поведінку людини з огляду правомірності на: дозволено-обов'язкову (належну), в процесі якої реалізуються права та обов'язки членів суспільства; заборонену (недозволену), поведінка якої суперечить уявленням про належну поведінку; рекомендовану, яка полягає у вчиненні добровільних дій, що «перевищують» мінімум доброї поведінки [27]. Інакше кажучи, належні дії і вчинки для сприйняття оточенням видаються нормальними, морально позитивними; заборонені – морально негативними; рекомендовані – наднормальними, своєрідною моральною розкішшю. Відповідним буде і реагування соціального оточення на ці дії та вчинки: перший тип викликає «належну» реакцію; другий – покарання; третій – нагороду.

Тож можна сказати, що психофізичне сприйняття правової основи соціальної сутності людини може дати позитивний поштовх для творення нової сучасної позитивно-правової політики, орієнтованої на так звану «природно-соціальну терапію» з прищепленням членам суспільства потреби належної або й рекомендованої форми поведінки.

Сучасна ж природноправова концепція вважає основним завданням позитивного права приведення поведінки людини в суспільстві у відповідність до вимог її природи. Саме сукупність позитивістських і природних аспектів права є конгломерованим регулятором суспільного життя. Оскільки зі зміною історичних епох змінюються суспільства, взаємовідносини членів цих суспільств, вимоги і норми, що регулюють ці взаємовідносини, все це не могло безслідно пройти повз людську сутність, не позначивши на ній свого впливу. Сьогодні ми можемо говорити про нову сутність людини, зокрема звичайно і правову. Всі видозміни природи новітньої людини можна класифікувати як: зміни тілесні (імплантація, трансплантація, зміна статі чи раси тощо); штучна людина (клонування, здобутки генної інженерії); штучний інтелект (біороботи, виокремлені комп'ютеризовані мозкові центри тощо).

Зміни природи людини спричинили виникнення нових взаємовідносин, зокрема правових. На даний час ще недостатньо розроблена нормативна база, що визначала б місце видозміненої людини у соціумі. Необхідні нові галузі та інститути, які займуться вирішенням питання правового статусу і правової основи видозміненої людини, визначенням особливості її правосуб'єктності.

У процесі становлення, формування особистості (зокрема, шляхом набуття правових знань), людина самотужки визначає спектр своєї діяльності (зокрема правової). Адже пропонуючи належну модель поведінки, семіотика право-норми не включає всіх тих обставин, за яких ця модель є

оптимальною. Належно сформований правовий світогляд індивіда здатний правильно керувати його вчинками. У цьому знову ж таки провідну роль відіграє вербалізація правового навчання і виховання, тобто прищеплення належних поведінкових норм.

Саме у цьому твердженні проявляється і природноправова, і позитивно-правова сутність вербалізації закону. Адже «право як знакова система навчилося перекладати своєю мовою суть тих нормативних вимог, що раніше існували у релігійних та моральних приписах як щось належне й очікували свого історичного часу, щоб набути специфічної, суто юридичної знакової системи» [3, с. 142]. Йдеться про позитивістське закріплення природних норм поведінки через вербалізацію.

Природне право людини на свободу вибору реалізується в егалітарній функції закону, яка означає його здатність наділяти всіх громадян рівною мірою свободи і прав у їх соціально-правовому житті та діяльності. Це означає, що право дає можливість усім дієздатним громадянам користуватися однаковими (рівними) юридичними можливостями. Однак цей принцип містить певний елемент формальності. Необхідно зуміти перевести наявну можливість (надане право) у реальність через численні фільтри соціального відбору. А це вже, своєю чергою, залежить від усвідомлення соціальним суб'єктом необхідності досягнення своєї мети. Тобто закладені у правовому світогляді ідеали і прагнення будуть детермінантами подальшої правової поведінки людини. В цьому зв'язку вербальний біхевіоризм пропонує методику підбору вербальних засобів виховання і навчання, через які формується правовий світогляд, а отже, і подальша правова поведінка у правовому полі соціокультурного простору.

Правова основа соціального суб'єкта є своєрідним еталоном і критерієм оцінки реальних правових явищ соціального життя, регулятором соціонормативних зв'язків і взаємодій, спонукає людину до діяльності, яка має певну спрямованість і зміст (у контексті правомірності), полегшує завдання пошуку і вироблення моделей правової поведінки, що є системним стрижнем для забезпечення цілісності процесів правовідносин, визнання власної тотожності загальноприйнятим право-нормам. Тобто правова основа соціальної сутності людини є важливим чинником, що детермінує і регулює правову мотивацію особистості.

6.5. ФІЛОСОФСЬКА РЕФЛЕКСІЯ ПРАВ І СВОБОД ЛЮДИНИ

Ніколи ще концепція прав людини не мала такої ваги й авторитету та водночас не була предметом скепсису і критики, як у наш час. З одного

боку, права людини вважаються спільним ідеалом, нормативним мірилом справедливості, що претендує на універсальність, а з іншого – риторичним поняттям, за яким приховується не завжди приваблива реальність, подвійність стандартів і цинічність.

Після тривалої низки терористичних актів у Європі вже далеко не всі вважають глобалізацію успішною ідеєю розвитку людства. На противагу кантівському проєкту вічного миру, що передбачав республіканський уряд, федеративний устрій, всесвітнє право, на перший план виходять турбота про безпеку та прагнення вижити, бажання панувати і розподіляти, що загострюється потребою справедливості та рівності на тлі загального страху та незахищеності.

У сфері прав людини виникає більше проблем, аніж шляхів їх вирішення. Всі начебто відстоюють права людини, але віддають пріоритет суверенітетові держави й непорушності кордонів; виникає потреба узгодження універсальних принципів регулювання відносин у світі з інтересами та позиціями держав і їх зобов'язаннями перед громадянами (населенням); всі права нівелюються, коли стикаються з агресором із великими економічно-військовими потужностями.

Понад десять років тому французький філософ Етьєн Балібар писав, що проблема права людини розгортається в ситуації трьох «після»: ми перебуваємо після століття злочинних тоталітарних режимів; після згортання проєкту «держави загального добробуту»; після класичних форм війни і насильства Проблема в тому, що нова конфігурація держави, суспільства та «вільних зон» вибудовується паралельно й одночасно з процесом руйнування старих конфігурацій. Обсяг прав людини (або, інакше кажучи, «покоління» прав людини, які складаються з ліберальних свобод, політичних і соціальних прав) переосмислюється й визначається зіткненням з тривалою спадщиною тоталітарних диктатур (негативні свободи), неоліберальним демонтажем соціальної держави (соціальні права рівної частки) і досвідом спротиву новим формам насильства (громадянська дія) [2].

Ще одна перешкода для розвитку прав людини – постполітична ідеологізація, вважає українець А. Рєпа [26, с. 9–10]. Цій ідеології, що постулює тваринну реальність індивідів-жертв, слід протиставити політику прав людини, що постулює реальність ситуацій, в умовах яких свідомі своїх прав суб'єкти спроможні на активну громадянську дію та боротьбу. Адже найперше завдання політики прав людини полягає саме в тому, щоби встановити чи відновити повагу до людини та її демократичних прав.

Не вирішеним є питання, чи права людини треба розуміти як передержавні, суто моральні права, чи, навпаки, як позитивно визначені політичною спільнотою права. Більшість філософів не схильні вибирати якусь одну позицію, радше вважають права людини чимось середнім, що перетинає мораль і політику. Права людини в контексті демократичних рухів

виходять за межі інституціоналізованої політики, вони виходять за межі інституційної влади як «природне право» або «моральні вимоги», але тільки для того, щоби потім повернутися до політики як вимога громадянських прав або навіть необмежене право кожної людини на громадянство. Право на автономію чи приватне життя виборюється тільки як політичне право. Згадаймо також позицію Х. Арендт, яка вважає, що права людини не є первинними щодо прав громадянина, навпаки, саме останні уможливлюють перші; фундаментальне право індивіда – володіти правом на (політичні) права [1].

На жаль, філософія не може самостійно вирішити проблеми прав людини, оскільки вони є також предметом теорії права, політології, теорії міжнародної політики. Універсальне розуміння прав людини призводить до того, що будь-яка їх філософська тематизація стикається з різними проблемами культурних відмінностей та вимагає співпраці зі спеціальними науками різних культур.

Філософія прав людини дедалі рельєфніше виокремлюється у відносно самостійний напрям вітчизняних філософсько-правових досліджень і починає претендувати на центральне положення в структурі філософії права. Однією із таких розвідок є праця Д. Гудими, яка є одним із перших монографічних філософсько-правових досліджень евристичних можливостей антропологічних дослідних підходів у вивченні прав людини [13]. У ній автор обстоює позицію, що оскільки в історії вчень про людину однозначного погляду щодо останньої немає, то не може бути вироблено і єдиного антропологічного погляду на права людини, а відтак й уніфікованого антропологічного підходу для їх дослідження.

Обґрунтовано дефініцію поняття людинорозуміння в правовій науці як сформованої філософією права з урахуванням здобутків суспільних й інших наук системи соціальних значень і особистісних смислів тих терміно-понять, котрі відображають місце людських індивідів у процесі еволюції всього живого на Землі, закономірності їх соціалізації та життєдіяльності. Особливу увагу приділено характеристиці складових понятєвого апарату такого людинорозуміння – терміно-понять «індивід», «істота», «людина», «індивідуальність», «особистість», «особа», «персона», «суб'єкт», «громадянин». Зокрема, дослідник уважає, що правова людина – це людський індивід, якому з огляду на його природу характерні вроджені правові якості (природні, невід'ємні, основоположні права), що є найважливішою складовою загальносоціального права. А юридична людина – це людський індивід, який у процесі соціалізації здатний сприймати, реалізовувати та трансформувати право як спеціально-соціальне (державновольове, юридичне, «позитивне») явище, що є елементом сформованої у певному суспільстві культури. Поняттям «правова особистість» охоплюється правова людина як її носій і притаманні такій людині природні пра-

ва, що уможливлюють її життєдіяльність. Інше поняття – «юридична особистість» – відображає ті соціально зумовлені якості, характеристики юридичної людини, які закріплені у спеціально-соціальному (юридичному, «позитивному») праві конкретного історичного типу. Юридична особистість – це юридична людина та стійка система її соціально значущих якостей, наданих і забезпечуваних суб'єктом юридичної правотворчості, котра [система] відображає рівень свободи цієї людини та межі її відповідальності у певному суспільстві. Зроблено висновок, що відсутність єдиного підходу вчених до інтерпретації кожного з вказаних елементів частково зумовлена неоднозначністю перекладів на українську мову певних термінів з інших мов, частково – неоднаковістю значень (смислів), наданих («знайдених») на різних рівнях осмислення одних і тих же термінів, а частково – відсутністю активної співпраці між представниками різних напрямів так званого людинознавства.

Зважаючи на те, що, з одного боку, частина науковців – прихильників природноправової концепції – схильна виводити певні права людини з людської природи, яка є однаковою в усіх людей, а з іншого, народившись, ми вже застаємо систему «винайдених» державою юридичних норм, стверджується, що «людина у праві» має, відповідно, два образи: правової людини та людини юридичної, з якими корелюють образи правової і юридичної особистостей.

Евристичні можливості філософсько-антропологічного підходу в дослідженні прав людини виявились в обґрунтуванні на його основі того, що у суб'єктивістських концепціях екзистенціалізму створення людиною соціальних (зокрема юридичних) норм, закріплення у них положень про людські права розглядаються, зокрема, як: 1) спроба уможливити та «продовжити» буття людини (М. Гайдеґґер, К. Ясперс), надати їй «свободу на», а приреченості бути вільною – певних соціальних меж (Ж.-П. Сартр); 2) засіб подолання обмеженості людської природи, відвернення самогубства, заохочення людської істоти до «бунту», який є передумовою виникнення нових прав (А. Камю); 3) спроба визначення ступеню відповідальності біосоціальних індивідів за перетворення світу і засіб обмеження проявів людського зла (Г. Марсель).

Через посередництво вказаного підходу вдалося дійти висновку, що у суб'єктивістських концепціях персоналізму, з одного боку, природними правами людини визнаються ті, творцем яких вважається вона сама, з огляду на усвідомлення нею своєї природи (М. Бердяєв, Е. Муньє), а, з іншого – уможливлюється визнання того, що необхідними для індивіда можливостями є лише ті, котрі даровані Богом і відкривають шлях до Нього (Л. Шестов).

Використання філософсько-антропологічного підходу дозволило також встановити, що у суб'єктивістсько-об'єктивістських концепціях неме-

цької антропологічної школи тільки завдяки духовному началу людини стає можливим її мирне співіснування з іншими людьми (М. Шелер). Людська ж нормотворчість виявляється «природною штучністю», оскільки людина, будучи нездатною породжувати норми та регулювати свої відносини зі світом у природному стані, в суспільстві примушена створити і зберігати «маску», частиною якої є норми про людські права (Г. Плеснер); ці норми – ідеальні виразники вродженої інстинктивної схильності біосоціального індивіда до взаємності, імперативи свідомості, які доповнюють недостатність інстинктів людини та спрямовані на збереження рівноправності у системі людських відносин (А. Гелен).

Евристичні можливості соціально-антропологічного підходу в дослідженні прав людини виявились у тому, що його застосування дало змогу встановити історичну тенденцію до раціонального пошуку відмінностей між людьми, до їх поділу на групи, який часто спричиняв і спричиняє між ними конфронтацію, протистояння, іноді смертельну ворожнечу. З огляду на це обґрунтовано позицію, згідно з якою всю історію розвитку людини можна вважати історією розвитку дискримінації людей людьми, а також історією боротьби з такою дискримінацією, одним з дієвих засобів подолання якої у сучасному світі слугує концепція природних прав людини. Однак останню не можна назвати універсальним засобом, оскільки нерідко вона сама використовується як новий критерій поділу людей, їхніх спільнот, зокрема на тих, хто її підтримує, та тих, хто має інше бачення людських можливостей (перші виступають у ролі дискримінаторів, другі – у ролі дискримінованих).

Завдяки вказаному підходу констатовано, з одного боку, що права людини, будучи одним із засобів боротьби з насильством, є одночасно одним із засобів насильства над самою людиною хоча би тому, що утвердження праволюдинної ідеології в історії людства доволі часто пов'язувалося із силовими методами здійснення влади, внаслідок застосування яких людина страждала. Крім того, будь-яке право, будь-яка можливість передбачає наявність меж. І формальне закріплення меж (обсягу) прав людини – крім того, що дозволяє забезпечити безперешкодну реалізацію цих прав, – водночас вчиняє у певному сенсі насильство над людським індивідом, обмежуючи сферу прояву його індивідуальності. У такий спосіб держава намагається, зокрема, убезпечити суспільство від внутрішнього насильства, від порушень прав інших суб'єктів. З іншого боку, сучасна тенденція до позитивного закріплення прав у національних і міжнародних документах є нічим іншим, як проявом наполегливого намагання людини створити для себе новий чи оновити застарілий набір соціальних умов із метою здійснення певної діяльності.

Саме застосування такого підходу дало змогу обґрунтувати можливість послаблення протистояння різних культур за умови відмови від гло-

бальної стандартизації змісту й обсягу прав людини. Така стандартизація є, по-перше, проявом невпевненості людства у своєму мирному майбутньому (котра насправді вже призводить до немирного теперішнього), а по-друге, проявом непримиренності деяких народів із тим, що всі суспільства розвиваються у процесі самоорганізації, і бажання цих народів взяти участь в «окультурюванні» інших заради здобуття для «окультурювачів» нових матеріальних благ, причому часто якраз під гаслом турботи про права людини.

Евристичні можливості релігійно-антропологічного підходу в дослідженні прав людини було виявлено через з'ясування особливостей антропологічної інтерпретації прав людини в іудаїзмі, християнстві (на прикладі католицької конфесії) й ісламі. Зроблено загальний висновок про те, що деякі релігійні інтерпретації прав людини входять у суперечність зі світським трактуванням останніх, а частина людських прав у досліджуваних релігіях або ототожнюється з обов'язками людини, або ж бере з них свій початок.

Застосування вказаного підходу дозволило встановити, що іудаїстське праворозуміння ґрунтується на ідеї природного права, яке передбачає поглинання особистості соціумом і визнання особистісної цінності людини лише у зобов'язуючому зв'язку останньої зі своїм «богообраним» народом. Зважаючи на це, констатовано, що сучасні ознаки концепції прав людини не мають безпосереднього коріння в іудаїзмі, де сформувалася система моральних обмежень людських можливостей в інтересах самих людей та їхніх спільнот.

У результаті дослідження через посередництво релігійно-антропологічного підходу прав людини в християнстві католицької конфесії зроблено висновок про те, що всі людські права у католицизмі випливають із природного, дарованого Богом, права людини на життя та з притаманної всім людським істотам антропної гідності і спрямовані на виконання кожним біосоціальним індивідом його земного обов'язку «ставати більш людяним». Виконання останнього становить необхідну умову забезпечення життєдіяльності суспільства, а тому права людини є виявом прагнення їх носіїв до досягнення загального блага і тільки через нього – до досягнення блага індивідуального.

Використання означеного підходу для дослідження прав людини в ісламі дало змогу виокремити такі «антропологічні» ознаки ісламського бачення людського індивіда і його прав: сенс існування людини – покора та поклоніння Аллаху, а її призначення – бути намісником Аллаха на Землі; джерелом виникнення людських прав є Аллах і даний ним мусульманам закон; права необхідні людському індивіду для виконання волі Аллаха; єдиним джерелом державної влади є Аллах, а права людини виступають одним із інструментів держави з виконання Його волі; умовно людські права поділяються на права мусульман і права немусульман із наданням мусульманам пе-

вних переваг; права людини переважно розглядаються як можливості мусульманської общини; у «каталозі» прав пріоритет об'єктивно належить соціальним й економічним правам; значна частина людських прав формулюється у виді обов'язків їхнього носія щодо певної соціальної групи, суспільства, держави й Аллаха чи обов'язків третіх осіб щодо самого носія прав. Виокремлені ознаки свідчать передусім про концептуальний характер суперечностей між європейсько-американським й ісламським баченням прав людини саме на рівні розуміння природи і сутності останньої, її місця у суспільстві та зв'язку з державою і державними інститутами.

6.6. БІОЕТИКА І ФІЛОСОФІЯ ПРАВА

Об'єктивна складність і багатоаспектність біоетичної проблематики, неоднозначність у підходах до об'єкта і предмета, цінностей та принципів біоетики, її комплексний міждисциплінарний характер породжують плюралізм методологічних стратегій, широкий спектр світоглядних і теоретико-філософських рефлексій, форм та способів її осмислення. Дедалі чіткіше окреслюється нормативно-правовий напрям біоетики, відомий під назвами «право біоетики», «біоправо», «біоюриспруденція».

Постійна трансформація умов життєдіяльності людини призводить до виникнення нових етичних, правових, економічних, соціальних, екологічних та інших проблем. Одним із основних чинників появи цього проблемного поля є постмодерний тип мислення, а саме – різноманітні дискурси, які використовуються як традиційна технологія мислення (логоцентризм), що затверджує примат так званої «метафізики присутності» не тільки в науках, а й у культурі [29, с. 10].

Прагнення людства знайти оновлену систему моральних і етичних орієнтирів, новий духовний потенціал втілені в міждисциплінарній галузі знання – біоетиці, яка поєднує наукові й загальнолюдські цінності, вивчає і розробляє етичні принципи і норми з метою збереження цілісності життя людини, інших живих істот, природних об'єктів.

У терміні «біоетика» поєднані два грецькі поняття: βίοσ — життя, ετηοσ – звичай, спосіб поводитися (введений Арістотелем термін «етика», поданий у формі жіночого роду, включає значення «наука»). В. Поттер, науковець, який ввів в обіг термін «біоетика», зазначав, що корінь «біо» репрезентує біологічне знання, науку про систему живих організмів, а етика – знання системи людських цінностей.

Життя як цінність і право на життя є базовими категоріями для джерел права, всі інші права є похідними від них. Згідно зі статтею 3 Загальної декларації прав людини від 1948 року, кожна людина має право на життя,

на свободу і на особисту недоторканність. У Загальній ісламській декларації прав людини 1981 року життя людини визначається як священне і недоторканне, необхідно вживати всіх заходів для його захисту. Зокрема, ніхто не може бути поранений або позбавлений життя, крім тих випадків, коли це передбачено законом; як за життя, так і після смерті тіло людини є священним і недоторканним. Положеннями статті 3 Хартії основних прав Європейського Союзу 2000 року кожна людина визнається такою, яка має право не лише на фізичну недоторканність, а й на недоторканність психіки.

Аналізуючи зміст та особливості трьох напрямів філософії життя (за Г. Рікертом) – біологізму (за Ф. Ніцше), інтуїтивізму (за А. Бергсоном), прагматизму (за В. Джеймсом), – можна визначити такі найбільш важливі ідеї для становлення біоетики: 1) в центрі світу та світогляду є життя; 2) критерієм наукової істини та моралі є ступінь їх співмірності явищам життя; 3) мораль можлива тільки за умов її індивідуалізації; 4) людське життя – це нескінченний процес щодо переосмислення засад і форм моралі; 5) життя характеризується тривалістю та безперервністю становлення; 6) істинний смисл життя розкривається в актах переживання єдності з іншими.

Отже, передумовами виникнення біоетики є ідеї та концепції філософії, які формують уявлення про життя як цінність. Біоетика як наука почала формуватися в процесі пошуку етичного обґрунтування втручання у буття людини та живих організмів, тому акцент у терміні «біоетика» зміщується саме на «біо». Об'єктом дослідження біоетики є аксіологія життя у всіх його проявах, не лише у біологічному (тілесному), а й у психологічному, духовному. Похідними є біологічна цілісність людини як за життя (з моменту зачаття), так і після смерті, цілісність екосистем, екологічна безпека тощо.

Сутнісний зміст згаданого феномена, його структура, форми реалізації та суспільно-буттєві функції сьогодні ще не мають свого однозначного узагальненого визначення; наявні ж визначення та ознаки здебільшого ототожнюються з етикою, медичною деонтологією, медичним правом. Вбачається за доцільне знайти відмінні риси між вищезазначеними дисциплінами. Основна відмінність біоетики від традиційної етики полягає у тому, що остання має суто корпоративний характер. Вона розглядає лікаря як єдиного суб'єкта, що виконує свій обов'язок перед пацієнтом, який є пасивним і не бере участі у напрацюванні життєво важливого для нього рішення, оскільки перебуває в ролі індивіда, що страждає [6].

Італійський філософ-біоетик Е. Згречча із-поміж первинних чинників переходу від етики до біоетики виокремлює розвиток медицини. Другим чинником було наповнення терміна «особа» ідеологічним змістом, що розмежовувало етичні орієнтації в царині біоетики, а також медицини. На особу вже не дивляться як на те, чим вона є за своєю суттю, своєю онтологією, а як на те, чим вона може себе проявити у своїх відносинах з іншими, або як

те, що вона спроможна зробити або виготовити. Третій чинник – ідеологічне протистояння між якістю життя та його сакральністю [5, с. 27–28].

Поштовхом від формального та реального застосування біоетики та виокремлення її з етики став Нюрнберзький процес. Саме він, на думку багатьох дослідників, став причиною формування нормативно-правової бази для обґрунтування теоретичних засад біоетики.

Завдання біоетики, її відмінності від медичної деонтології, зв'язок з деонтологією і судовою медициною, значення біоетики для фахівців у цих галузях розглядалися на міжнародній зустрічі, яка відбулася в Ериче у лютому 1991 р. Вироблений на цій зустрічі Документ Ериче значною мірою переглядає зміст викладеного в «Енциклопедії з біоетики» 1978 р., визначаючи компетенцію біоетики у чотирьох сферах, як науку, «яка, застосовуючи інтердисциплінарну методологію, має на меті систематичне вивчення людської поведінки у сфері наук про життя та здоров'я, причому ця поведінка досліджується у світлі моральних цінностей і засад» [17].

Специфічність біоетики, зазначається у вказаному документі, зумовлюється тим колом проблем, які вона прагне вирішити, природою етичних вимог і застосовуваної методології. Згідно з Документом Ериче, кінцева мета біоетики полягає в раціональному аналізі моральних проблем, пов'язаних із біомедициною, та їхнього зв'язку із сферами права та наук про людину. Такі етичні лінії мають також прикладну мету завдяки своїй організації, що може впливати не лише на особисту поведінку, а й на законодавство та професійні деонтологічні кодекси, сучасні та майбутні.

Термін «деонтологія» походить від грецького слова «δέον» – належне, що в контексті визначення «медичної деонтології» закладає в її основу певну стереотипну поведінку працівників охорони здоров'я, яка, своєю чергою, повинна узгоджуватися з чинними міжнародними та національними деонтологічними кодексами та юридичними нормами. Метою медичної деонтології є істотне поглиблення та вдосконалення норм і правил поведінки медичних працівників за допомогою вивчення моральних норм та їх сучасного трактування у тісному зв'язку з біоетичними висновками.

Отже, у середовищі, до якого належать дослідження з біоетики, морально-етичну оцінку та судження деонтологічної природи слід розглядати як відмінні поняття, хоч і не з чітким розмежуванням. Основні засади етики та медичної деонтології ввійшли в коло морально-етичних, екологічних, соціально-економічних, правових проблем, які вивчає біоетика.

Дедалі чіткіше окреслюється і нормативно-правовий напрям біоетики, який відомий під назвою право біоетики, біоправо. Найбільш конструктивним для виокремлення права біоетики з-поміж інших дисциплін, і правових, і неправових, є підхід, що ґрунтується на дослідженнях його онтологічних основ.

У контексті сучасної теоретичної науки «онтологія доцільності» вже доволі міцно закріпила за собою статус однієї з найважливіших концептуальних засад, згідно з якою сама доцільність тлумачиться не тільки як суто людський спосіб ставлення до світу, а й як іманентний принцип самоорганізації останнього.

Такий підхід передбачає, по-перше, виявлення тих глибинних позасуб'єктивних підвалин, що обмежують міру «довільності» утворення правових смислів та нормативно-ціннісних орієнтирів; по-друге, такий аналіз дає змогу дослідити механізми кореляції кардинальних характеристик права загалом і права біоетики зокрема з організаційними особливостями буття людини в природному та суспільному світі; по-третє, цей аспект дослідження сприятиме вирішенню багатьох наявних у сучасній юридичній та філософсько-правовій літературі суперечностей стосовно архітектоніки та напрямів динаміки «деонтичного світу» [5].

Під час дослідження феномена права біоетики в межах сучасного правознавства доцільно виокремити і об'єктивні, і суб'єктивні чинники його буттєвого зумовлення. До перших належать процеси демократизації суспільно-політичного життя, які стимулюють докорінні перетворення у сфері правосвідомості. Ці процеси також пов'язані із розширенням сфери людинорозуміння, які спрямовані на захист загальнолюдських цінностей.

Як зазначає В. Бігун, дескриптивний, атрибутивний і сутнісний підходи до людинорозуміння уможливлюють представлення різнорівневого й водночас ціліснішого образу людини в праві, правового людинорозуміння. Право – це людський феномен, що прямо або опосередковано творить-ся людиною, має відповідно до цього мету і завдання [4, с. 26].

Суб'єктивний чинник виникнення проблематики права біоетики зумовлений численними прогалинами у розробці її науково-теоретичного підґрунтя. Дедалі більше авторів пропонують теорії етичного мінімуму, що залишають простір для моралі. Цей «етичний мінімум» повинен передбачати відповідні правові та моральні норми в галузі біоетики та механізми контролю за реалізацією цих норм.

Так у таких спірних питаннях, як евтаназія, трансплантація чи статус людського ембріона неможливо дотримуватися вузько позитивістського тлумачення права. Юридичні принципи слід визначати як найвищу модальність тлумачення в загальній формі прав людини у їх найбільш автентичному значенні. Право біоетики (біоправо), тобто система норм, що регулюють відносини, які досліджує біоетика, необхідно розглядати під кутом, який не допускає, щоб порушувалася логіка релятивності. Тому постає необхідність формування біоюридичної складової біоетики, яка могла би чітко окреслити роль людини в нашому суспільстві, а отже, переосмислити саме поняття життя та його абсолютної цінності. З такого погляду

будь-який замах на життєве благо суб'єкта ззовні трактується як незаконний [5, с. 218].

Механізм реалізації, регулювання та втілення в життя біоетичних принципів з боку держави забезпечуються юридичними засобами шляхом їх нормативізації – закріплення у правових нормах. Там, де цього немає, мораль обмежується уявою окремих індивідів, без будь-якого юридичного «забезпечення» на колективному рівні.

Необхідно наголосити, що основним завданням права є гарантія поваги до прав і свобод людини. В контексті цього, розроблення законодавства, яке б регулювало відносини у біоправовій сфері, є чи не найважливішим механізмом збереження біосу.

Слід зазначити, що на цьому етапі розвитку людства відбувається об'єднання різних видів системи цінностей: біологічні (фізичне існування, здоров'я, свобода від болю), соціальні (рівні можливості, отримання всіх видів медичних послуг), екологічні (усвідомлення цінності природи), особові цінності (безпека, самоповага). В межах права біоетики формуються соціальні механізми, що передбачають розробку етичних кодексів, законів. Саме тому забезпечення механізмів для захисту цих цінностей має стати одним із перших завдань держав і міжнародних інституцій.

Саме біоетика як наука, яка в широкому значенні стосується втручань у життя та в здоров'я людини, здатна забезпечити захист природних прав людини, що з розвитком науки і техніки змінюються, внаслідок чого відбувається оновлення їх змісту.

Поштовхом до розвитку біоетики стало прагнення до універсалізації етичних принципів, розширення предмета від біомедичної сфери до екологічних і глобальних проблем людства і підняття її на рівень метаетики і міжнародного біоправа з урахуванням транскультурних і транснаціональних особливостей.

Сутнісний зміст згаданого феномена, його структура, форми реалізації та суспільно-буттєві функції сьогодні ще не мають свого однозначного визначення; наявні ж визначення та ознаки здебільшого ототожнюються з медичною деонтологією, медичними правом та етикою, що ускладнює виділення предмета права біоетики.

Біоетика, спираючись на наукові біологічні та медичні відомості, раціонально вивчає дозволеність втручання людини в людину та людини у «біос» загалом.

Оскільки право біоетики пов'язане з осмисленням наявного, потенційного та бажаного людського буття, зазначену «синтезуючу основу» треба шукати передусім у сфері правової онтології. Крім того, апелювання до об'єктивно буттєвих основ формування, усвідомлення й реалізації смислів права сприятиме зменшенню міри суб'єктивної довільності при концептуально-теоретичних відображеннях цього феномена. Онтологія права

біоетики має акцентуватися не лише на вивченні організаційних співвідношень між суспільно-правовою реальністю та правоусвідомленням, крізь призму якого завжди відбувається правоздійснення, а й на формах його матеріалізації.

6.7. ЛЮДСЬКА ГІДНІСТЬ У ПРАВІ

Цей аспект юридичної антропології детально проаналізований у дисертації О. Гришук [12], яка вважає, що людська гідність є базовою соціальною цінністю, оскільки ґрунтується на автономії людини. Автономія є кінцевою метою, щодо якої всі інші цінності є або її складниками, або ж засобами її досягнення. Вона є ідеальною основою для формування особи на основі раціонального вибору можливих дій, способу життя загалом, керуючись власною системою цінностей і власними ціннісними орієнтаціями.

Поняття гідності людини пов'язується зазвичай із цінністю людини та оцінкою її значення і місця у суспільстві та державі. Саме оціночний момент у виді моральної чи правової оцінки є істотним засобом впливу на поведінку людини, на основі якого формуються еталон вимог, що виставляється до дій людей у конкретній ситуації з конкретного приводу. Ці вимоги стають особистими нормами дій лише у випадку, коли вони забезпечуються насамперед внутрішнім переконанням людини в їх корисності, вигідності, цінності і для неї самої, і для інших людей.

У структурі гідності можна виокремити такі компоненти: суб'єктивна сторона (гідність людини); об'єктивна сторона (людська гідність); суб'єкт (носій) та об'єкт (зміст, змістовна сторона) гідності. Людська гідність – це самоцінність та суспільна значущість людини як біосоціодуховної істоти, яка визначається наявними суспільними відносинами, не залежить від людини і має бути рівною для всіх людей. Гідність людини – це внутрішня оцінка нею власної цінності, яка ґрунтується на схваленій домінуючою частиною суспільства моральній самосвідомості і готовності її охорони за будь-яких умов, а також очікування з цього приводу поваги зі сторони інших.

Людська гідність є першопочатковою і визначальною для всіх інших соціальних, а також правових цінностей, зокрема свободи, справедливості та формальної рівності. Крім того, вона є підґрунтям, джерелом природного права. Природне право є невід'ємним від форм буття людини, воно органічно вплетене у суспільні відносини і є ефективним засобом регулювання відносин між людьми, координації їх діяльності, задоволення потреб та інтересів. Гармонійне існування людини можливе лише за умови єдності біологічних, соціальних і духовних складових у сутності людини, їх взаємообумовленості та взаємозалежності. Саме з такого розуміння сутності людини авторка виводить глибинну сутність природного права як такого, що: є ідеальною формою регулювання відносин між людьми; моде-

лює суспільні відносини на підставі вимог справедливості; існує у свідомості (правосвідомості) людей; знаходить вираз у правомірній поведінці людини, соціальних груп, всього суспільства; становить духовну основу позитивного права.

Важливе значення має закріплення природного права, людської гідності та прав людини у позитивному праві та створення дієвих механізмів їх охорони і захисту. На цьому етапі формуються певні універсальні стандарти прав людини, які повинні бути рівними для кожної людини в конкретно-історичних умовах розвитку людства.

Міжнародне право посідає особливе місце в інституціалізації людської гідності та прав і свобод людини. Саме міжнародне право визнає гідність людини, її права і свободи як гуманітарну універсалію, ціннісний орієнтир загальнолюдської ідентифікації.

Важливу роль у процесі впровадження міжнародних принципів і норм щодо людської гідності та прав і свобод людини у національну юридичну практику України має створення ефективних національних гарантій людської гідності та прав і свобод людини.

Список використаних джерел

1. Арендт Х. Джерела тоталітаризму / 2-ге вид. Київ : Дух і Літера, 2005. 584 с.
2. Балібар Е. Насильство і глобалізація: чи можлива політика громадянської дії? *Ми громадяни Європи? Кордони, держава, народ*. Київ : Курс, 2006. С. 199–255.
3. Бачинін В., Панов М. Філософія права. Київ : Ін Юре, 2002. 472 с.
4. Бігун В. С. Людина в праві: аксіологічний підхід : дис. … канд. юрид. наук : 12.00.12. Київ, 2004. 220 с.
5. Біоетика : підручник / Е. Згречча, А. Дж. Спаньйоло, М. Л. П'єтро та ін. Львів : Медицина і право, 2007. 672 с.
6. Вадзюк С. Н., Волкова Н. М. Основи біоетики і біобезпеки: посібник Тернопіль : ТДМУ: Укрмедкнига, 2019. 128 с.
7. Боряк О., Маєрчик М. Тіло в контексті культурно-антропологічних студій: ретроспекція та сучасні підходи. *Тіло в текстах культур* / голов. ред. А. Скрипник. Київ, 2003. С. 7–18.
8. Будз В. П. Самоорганізація суспільної діяльності в контексті її антропологічних засад та аксіологічних чинників : монографія у 5 т. Івано-Франківськ, 2017. Т. 1. 522 с.
9. Гелеш А. І. Формування та розвиток ідеї гуманізму в права: філософсько-правовий аспект : автореф. дис. … канд. юрид. наук : спеціальність 12.00.12 «Філософія права». Львів, 2016. 16 с.
10. Гомілко О. Є. Феномен тілесності : дис. … д-ра філос. наук : 09.00.04. Київ, 2007. 420 с.

11. Грищук В. К. Еутаназія в теорії і практиці зарубіжних держав і в Україні. *Вибрані наукові праці*: у 4-х кн. Хмельницький : Вид-во ХУУП імені Леоніда Юзькова, 2025. Кн. 1. 985 с. С. 493–500; Еутаназія: pro et kontra. С. 547–553.
12. Грищук О. В. Людська гідність у праві: філософський аспект : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня докт. юрид. наук : спеціальність 12.00.12 «Філософія права». Харків, 2008. 33 с.
13. Гудима Д. А. Права людини: антрополого-методологічні засади дослідження : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : спеціальність 12.00.12 «Філософія права». Львів, 2008. 18 с.
14. D'Agostino F. L'approccio morale al diritto, in Scritti in onore di Angelo Falzea. Milano: [s. n.], 1991. Vol. I. P. 230.
15. Дьячкова О. До питання про становлення homo juridicus. Антропологія права: філософський та юридичний виміри (стан, проблеми, перспективи). Львів : Галицький друкар, 2010. 696 с. С. 216–218.
16. Європейський словник філософій: Лексикон неперекладностей / пер. з фр.; під кер. Б. Кассен. Київ : Дух і Літера, 2011. Т. 1. 576 с.; Київ : Дух і Літера, 2011. Т. 2. 488 с.; Київ : Дух і Літера, 2013. Т. 3. 328 с.
17. Zatti P. Bioetica e Diritto. Rivista Italiana di Medicina legale. 1995. № 17. P. 3–20.
18. Колич О. Смисли соціологічних універсалій у праві : монографія. Львів : НУ «Львівська політехніка», 2022. 108 с.
19. Кропоткін Петро Олексійович. *Енциклопедія сучасної України* / ред. кол.: І. М. Дзюба та ін. Київ : Інститут енциклопедичних досліджень НАН України, 2001–2025.
20. Леві-Строс К. Первісне мислення. Київ : Український центр духовної культури, 2000. 324 с.
21. Литвинов О. М. Право як феномен культури: спроба філософського осмислення : монографія. Луганськ : Янтар, 2014. 800 с.
22. Лосєв Олексій Федорович. *Філософський енциклопедичний словник* / В. І. Шинкарук (гол. редкол.) та ін. Київ : Абрис, 2002. 742 с.
23. Луцишина О. А. Уявлення про людину в Ріґведі. Київ : Основа, 2005. 168 с.
24. Маркс К. Капітал. Т. 1. Кн. 1: Процес продукції капіталу. URL: https://www. marxists.org/ukrainian/marx-engels/Kapital_Tom_1_Knyha_1.pdf
25. Ніцше Ф. Так казав Заратустра. Жадання влади. Київ : Основи – Дніпро, 1993. 415 с.
26. Рєпа А. Права людини: філософія долання перешкод. *Філософія прав людини*: друге вид. / за ред. Ш. Госепата та Г. Ломанна. Київ : Ніка-Центр, 2012. 320 с.
27. Сорокін Питирим Олександрович. *Юридична енциклопедія*: [у 6 т.] / ред. кол.: Ю. С. Шемшученко (відп. ред.) та ін. Київ : Українська енциклопедія ім. М. П. Бажана, 2003. Т. 5: П –С. С. 545.
28. Филипович Л. О. Пуруша. *Велика українська енциклопедія*. URL: https://vue.gov.ua/Пуруша
29. Філософія Артура Шопенгауера та сучасність : кол. моногр. / за ред. Анатолія Карася. Львів : ЛНУ імені Івана Франка, 2012. 164 с.

30. Philosophy of a Name: Ukrainian Context / Svitlana Khrypko, Ganna Latsenko. 2019. Beytulhikme An International Journal of Philosophy. Вип. 9 (2). С. 437–451.
31. Філософія. Львівсько-Варшавська школа : підручник: URL: http://pulib.if.ua/ book/188
32. Філософія права / за ред. О. Г. Данильяна. Харків : Право, 2014. 208 с.
33. Філософія права: навч. посіб. / за заг. ред. П. М. Рабіновича. Львів : Юр. ф-т ЛНУ ім. І. Франка, 2005. 332 с.
34. Фройд З. Тотем і табу / пер. Володимира Чайковського. Харків : Фоліо, 2019. 267 с.
35. Фром Е. Мати або бути? / Пер. з англ. Г. В. Яновська. Харків : КСД, 2020. 304 с.
36. Цивільний кодекс : Закон України від 16.01.2003 № 435-IV (зі змінами і доповненнями). URL: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/1540-06
37. Цимбалюк М. М. Онтологічні основи теорії правосвідомості : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня доктора юрид. наук : спеціальність 12.00.12. Київ, 2009. 34 с.
38. Шевченко М. О. Буття людини в геномній перспективі : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філос. наук : спец. 09.00.09 «Філософія науки». Київ, 2006. 16 с.

Тема 7

ПРОБЛЕМИ АКСІОЛОГІЇ ПРАВА

Мета: розкрити ціннісні основи права в контексті загальнолюдських, суспільних і національних цінностей.

Інформаційний обсяг: Право як цінність. Рівність, свобода і справедливість як основні ціннісні філософсько-правові категорії. Філософсько-правовий вимір гендерної рівності як суспільної цінності. Толерантність як ціннісний принцип у правовому житті сучасного суспільства. Ціннісно-нормативне сприйняття поведінки особи.

Теми рефератів, доповідей, повідомлень:

1. Відтворення суспільних і загальнолюдських цінностей у праві.
2. Право як спосіб збереження та примноження національних цінностей.
3. Філософсько-правовий аналіз свободи і відповідальності.
4. Цінності природного права.
5. Правова аксіологія як вчення.
6. Синтез духовних, моральних, естетичних та інших цінностей у праві.
7. Нормативність як цінність у праві.
8. Інструментальність як цінність у праві.
9. Правова ідеологія як суспільна цінність
10. Держава як правова цінність.

Формулювання проблеми. Цінністю у праві є те, що має значення, корисне для людини, є для неї життєво важливим. Основне призначення права – регулювати суспільні відносини. І цю функцію воно виконує доволі успішно протягом усієї історії існування людства. Саме право спонукає головні інститути організації суспільства бути інструментами його регуляції. У цьому, вочевидь, і полягає аксіологічна природа цих інститутів.

Ще один аксіологічний аспект пов'язаний із нормативністю права як його атрибутом. Це пов'язане із законом переходу кількісних змін у якісні і навпаки, зокрема, категорією міри. Вона фактично визначає межі, в яких допустима поведінка людини і порушення якої тягне відповідальність. Цим самим досягається критерій міри свободи не лише як усвідомленої необхідності, а й головно – її практичної реалізації (необхідність стає свободою).

Цей постулат однаково стосується не лише свободи, а й рівності та справедливості, що надає праву статусу суспільної цінності й водночас гарантується нормативністю права. У цій ситуації необхідними стають створення і дотримання таких умов, за яких дотримуються права і свободи

людини, забезпечується її безпечне існування та життя, реалізуються особистісні потреби й інтереси.

Під таким кутом зору аксіологія права ще не достатньо розкрита. Поділ аксіології права на природну і позитивну, на нашу думку, є неправомірним, оскільки при такому поділі нівелюються основні змістовні критерії аксіології права: гуманістичні і ті, що є гарантіями дотримання міри свободи і справедливості.

У цьому плані доцільно заперечити В. Бачиніну, який зводить аксіологію права до ціннісного світосприймання і ціннісної природи належного як того, чого немає, про що мріється; тож у сьогоденні право цінності не має, а може набути її лише в майбутньому.

Таким чином, уявлення про аксіологічну природу права неоднозначні, бо кожен із дослідників висловлює свої міркування з точки зору різних методологічних підходів. Але зазвичай більшість із них формально-логічні, тобто абстрактні, неконкретні і розглядають право як найбільш широку суспільну категорію, яка є формальною, а не змістовною.

Діалектико-змістовний підхід трактує абстрактне не як беззмістовне, а як таке, що поєднує все багатство конкретного, що дає змогу розглянути проблему у всій її повноті. Тут головний метод – сходження від абстрактного до конкретного, яке передбачає два шляхи: перший – від конкретного у бутті до абстрактного у свідомості (емпірію), другий – від абстрактного до його конкретних проявів у пізнанні.

7.1. ПРАВО ЯК ЦІННІСТЬ

Філософсько-правова аксіологія розкриває природу правових цінностей для людини. Як справедливо пишуть автори посібника з «Філософії права» (за ред. О. Данильяна): «Аксіологічне вивчення права має важливе наукове, практичне й моральне значення. Без ціннісного підходу неможливо виявити призначення права у загальнолюдському, соціальному і культурному розвитку, зрозуміти його специфічну природу як духовно-практичного засобу освоєння світу людьми. Без нього залишаються в тіні конструктивна, творча роль свідомості у сфері права, особистісні аспекти права» [30, с. 207]. Але єдності підходів у висвітленні цієї природи права немає.

Узагальнивши підходи до розуміння аксіології права, можна виокремити три точки зору щодо цінностей права як цінності загалом. Перша позиція – аксіологія природного права. Вона виходить з того, що право є вродженим для людини явищем чи своєрідним дарунком, який сам собою визначає вартість права як цінності. Зрозуміло, що головна вада цієї концепції полягає в тому, що людина оголошується своєрідним заручником

правового фаталізму, є пасивним носієм, пасивним суб'єктом права, що звичайно несумісне з функцією правотворення.

Друга позиція – зовні протилежна – позитивістська концепція правової аксіології, згідно з якою право дається людині державою у виді закону. І ця тріада, тобто право, закон і держава є головними правовими цінностями для людини. На відміну від попередньої, так би мовити, натуралістичної концепції, ця теорія соціалізує і політизує право, але водночас відмовляє йому в природнобуттєвому, екзистенційному походженні. Адже джерелом права позитивісти представляють закон, а не право. Тобто формою підміняють зміст.

Третя позиція є спробою спростування цих крайнощів, це лібертарно-юридичне розуміння права як цінності. Зазначимо одразу, що вона не поєднує позитивних моментів із зазначених попередніх підходів, а висуває, так би мовити, зовсім інший підхід аксіологічного трактування права як формальної рівності, міри свободи і справедливості.

Щодо формальної рівності та свободи, то йдеться не про реальні буттєві правові явища в житті людини, не про те, що люди біологічно і соціально рівні, вони рівні лише беззмістовно, тобто юридично, законодавчо. В такому надто абстрактному тлумаченні ця концепція не може перебороти вади попередніх. Тому доцільно виокремити ще одну синтетичну концепцію розуміння правової аксіології.

Звичайно правові цінності не є чимось самостійним, відокремленим від інших ціннісних чинників людини. Цінність взагалі – це філософська категорія, що визначає позитивне чи негативне значення для людини того чи іншого предмета, явища тощо. Цей термін введений у науковий обіг на початку XIX ст. французьким філософом Поль Лапі. За проблемою цінностей на відповідному рівні філософського її обговорення є складні питання духовного, правового, політичного, економічного розвитку будь-якого сучасного суспільства світового співтовариства загалом. Саме у розгляді проблем такого характеру і масштабу широко використовується мова цінностей, категорія цінності. Зазвичай ця категорія застосовується неоднозначно, претендуючи загалом на понятійну градацію: життєві, матеріальні, духовні, політичні, моральні, культурні, релігійні, особисті, групові, загальнолюдські та інші цінності. В суспільно-науковій літературі поняття цінностей дедалі частіше застосовують при обговоренні проблем світогляду, особистості, культури, науки, глобальних проблем сучасності. Тому можна говорити, наприклад, про нормативно-ціннісну структуру суспільства, цінності тієї чи іншої правової системи, ідеології, світогляду, особистості, про культуру як систему створених і безперервно відтворюваних людиною цінностей.

Позитивна цінність визначається з поняття блага, що є принципово важливим, методологічно висхідним для визначення категорії правових

цінностей і права як цінності загалом. Тож філософсько-правова аксіологія вирішує основне питання – наскільки право та всі його складові є благом для людини, тобто мають для неї смисложиттєвий і смислотворчий характер. Саме це головне у праві як цінності.

Йдеться насамперед про онтологічний зріз аксіології. Благом для людини вже є сама буттєво-сутнісна природа права як волі до самоіснування, оскільки воля є цілеспрямованістю людини на виконання тих чи інших дій та життєвих функцій. Отже, право як соціальний феномен вже сам собою є соціальною цінністю для людини. Але це дуже загальний, суто філософський висновок. Для людини не має значення конкретика правових цінностей. І тут в аксіологічному плані важливим стане буття, тобто відносини між людьми як суб'єктами права.

Передусім це виробничі зв'язки, опосередковані впливом правового чинника. Оскільки воля людини до самоіснування виражається у предметній цілеспрямованій діяльності, у виробничих, трудових відносинах. Це, власне, і складає основу, фундамент самоіснування. Ці відносини регулюються правом, що і фіксується в законодавстві: надаються право на працю, підприємницьку діяльність тощо. Ця цінність, своєю чергою, є підґрунтям життєдіяльності, що є провідним аксіологічним феноменом у праві. Бо йдеться про задоволення потреб людини в елементарних благах, необхідних для забезпечення життєдіяльності: потреби їжі, одягу, житла, природного середовища, повітря, води тощо.

Оскільки це трактується як природне право, то можна говорити про, так би мовити, природну аксіологію, природні цінності людини. Проте ці правові блага стають цінністю лише в тому разі, якщо вони синтезуються з іншими регуляторами суспільного життя. Про це доволі предметно і образно пишуть так: «Згідно природноправової аксіології, природне право як втілення об'єктивних властивостей і цінностей реального права виступає у вигляді належного зразка, мети і критерію для оцінки позитивного права і відповідної правоустановчої влади (законодавця, держави в цілому), для визначення їх природноправової значущості, цінності. Причому природне право розуміється як уже за своєю природою моральне (релігійне і т.д.) явище і засадно наділяється відповідною абсолютною цінністю.

В поняття природного права, таким чином, поряд з тими чи іншими об'єктивними властивостями права (принципів рівності людей, їх свободи і т.д.) включаються і різні моральні (релігійні) характеристики. В результаті такого змішування права і моралі (релігії) природне право постає як симбіоз різних соціальних норм, як деякий ціннісно-змістовний морально-правовий (релігійно-правовий) комплекс, з позицій якого виноситься те чи інше ціннісне судження про позитивне право і позитивного законодавця (державної влади).

При такому підході позитивне право і держава оцінюються не тільки з точки зору правового критерію (тих об'єктивних правових властивостей, які присутні у концепції природного права), а й з етичних позицій, з точку зору уявлень автора концепції про моральну природу і моральний зміст реального права. Сукупність подібних морально-правових властивостей і змістовних характеристик природного права у загальному вигляді трактуються при цьому як вираження всезагальної і абсолютної справедливості природного права, якій повинні відповідати позитивне право і діяльність держави в цілому» [32, с. 54].

Звичайно, тут наводиться точка зору щодо розуміння природи права як міри свободи і справедливості («природноправова справедливість»), про що ми критично висловилися вище. До речі, ці «природноправові» чинники також мають аксіологічну природу, але суто формальну («формальна рівність»). Під дією інших неправових соціальних чинників вони набувають абсолютного аксіологічного значення, бо, так би мовити, наповнюються змістовно. І тут можна погодитися, що право є фундаментальною цінністю для людини насамперед через свої змістовні функції.

Головна ж його функція, так би мовити, «почесна місія» – бути регулятором суспільних процесів. Але цю функцію право здійснює не одноосібно, а в єдності з іншим безпосереднім природним чинником – мораллю, в єдності настільки тісній, що інколи відокремити їх одне від одного неможливо.

Зазначимо, що йдеться не про просте змішування моралі та права, а про збагачення правового чинника соціально-моральним змістом. Так, у правозастосовній практиці одні й ті ж явища отримують одночасно правову і моральну оцінку. Скажімо, злочин розцінюється як протиправна діяльність і водночас як аморальне явище. І це природно, тому що мораль і право як людські цінності виникають у суспільстві одночасно, обидва феномени набувають оціночного та регулятивного характеру, тому в моральних і правових кодексах принципи та норми поведінки іноді не відрізняються навіть термінологією. Патріотизм, наприклад, є принципом і моральним, і політико-правовим; зрада батьківщині як норма неправової поведінки є одночасно і як зразок аморальності.

Важливим чинником, що поєднує філософсько-правову та філософсько-етичну методології права, є оціночний характер їх понять і категорій засобами і етики, і філософії права. Хоча регулюють вони його у різний спосіб: право – юридичними нормами, мораль – етичними. Отже, вони мають спільність – нормативність дії. Такий висновок має важливе значення, оскільки норма – це реальна гарантія ефективності дії регулюючого чинника моралі та права, бо на рівні принципів (і права, і моралі) вони лише декларуються, а практично діють через норми й правила поведінки.

Визначено, що практичні результати роботи становлять зміст професійно-етичних регуляторів. Якщо цього змісту немає, вони стають фор-

мальними і переростають у професійні вади: професійну чванливість, зверхність, некомпетентність тощо. Змістовність чи формальність перевіряється одним критерієм, природа якого теж професійно-етична, – професійною совістю. Попри всю неоднозначність визначень цього поняття, детермінованості його носіїв політичними поглядами, релігійною, національною належністю, соціальним статусом тощо, у професійної совісті є три незаперечні функції, що мають місце і в праві. Перша – сигнально-попереджувальна. Насамперед совість сповіщає правника, що зрештою контролює його дії. Друга – совість мобілізує на розкриття характеру загроз безпеці, спонукає до прийняття тих чи інших рішень, визначає вибір, а отже, зумовлює відповідальність особи за цей вибір. Крім того, совість виконує, так би мовити, функцію внутрішнього суду: аналізуючи здійснене, зіставляючи його з наявними морально-професійними вимогами, правник удосконалює свою майстерність. І тут совість, як і інші професійно-етичні якості, є чинником своєрідної рушійної сили в розвитку права, підвищення його ефективності. Така дія професійно-етичних чинників у праві є свідченням їх регулятивної спроможності. Ось чому мораль Геґель трактує як особливе право, як етичне вчення про обов'язок.

Ще більшої цінності для людини правовий чинник набуває тоді, коли він опосередкований не тільки мораллю, а й релігією. Що важливо, наприклад, для громадян суспільств, в котрих мусульманський чинник стає державною ідеологією. Законів шаріату, наприклад, як синтезу релігії, права та моралі дотримуються зазвичай не формально, а свідомо, з переконанням. У цьому разі релігія посилює дію права, а право стає чинником віри. Для аксіології права ця закономірність методологічно важлива, оскільки правові цінності, будучи опосередкованими вірою (не лише релігійною), набувають практично-предметної значущості в правовій поведінці.

Для подальшої теоретичної розробки аксіології права вивчення феномена віри, зокрема переконаності у здійсненні правової поведінки, виконання тих чи інших законодавчих вимог тощо вкрай важливе, бо правова поведінка є чинником свідомого ставлення до світу, є фактором усвідомлення важливості інституту права в житті людини. Зокрема, втрата віри в правопорядок у громадян країни веде не тільки до правового нігілізму, а й до порушень громадського порядку.

Але ця спорідненість моралі та права є також свідченням їх відмінності, що слід враховувати в аксіології права. Головна відмінність права та моралі полягає в неоднотипності засад, на які вони спираються. А саме – мораль спирається на силу суспільної думки, право – на авторитет держави. Звідси і неоднотипність критеріїв, за якими оцінюється моральна і правова поведінка. В моралі таким критерієм є феномен совісті, в праві – закон.

Такий аналіз цінностей змістовного порядку буде неповним, якщо не висвітити ті правові цінності, що пов'язані із законом як формою права, як

способом політичної організації суспільства. Звичайно, головною цінністю тут є феномен закону, що забезпечує членам суспільства рівність, свободу та справедливість. В цьому плані мають рацію прибічники теорії позитивного права, котрі вважають, що саме закон, незалежно від того, який він, досконалий чи ні, достатній вже тим, що існує. Закон – справді велике завоювання, фундаментально-правова цінність людства.

Одна з ціннісних характеристик закону – обов'язковість його дії та дотримання, на відміну від моральних вимог, які, хоча і є властивими, але не обов'язковими для дотримання. Цінність закону також у тому, що він виконує роль арбітра щодо правової чи неправової поведінки людини. Цінність закону в тому, що він дає можливість людині в певних межах здійснювати свободу свого вибору як реалізацію волі до самоіснування (тобто правовий закон), як благо, як позитивна цінність. Якщо ж закон неправомірний, він є негативною цінністю і не просто обмежує волю людини, а її придушує.

У якому значенні держава є правовою цінністю? Очевидно, як спосіб здійснення правопорядку, як політична засада правності. Бо саме держава є механізмом, що виробляє правову політику, регулює правові відносини. І здійснює це через правотворчу, правозастосовну, правоохоронну функції, які є не лише державними, а й змістовними цінностями права.

Відносна самостійність права від держави демонструє те, що у правобутті (правовідносинах) відбуваються процеси, не залежні від інституту держави, але самостійність ця відносна. Бо саме держава як інституційний вимір права, як суб'єкт правотворення повинна відстежувати ці процеси і будувати відповідну правову політику. Правова цінність держави – у прогностичному реагуванні на функціонування правової сфери й удосконалення її через законотворчість.

Окремо слід зазначити, що важливою правовою цінністю духовного порядку є правосвідомість, бо саме вона є інструментом правового пізнання як творчого процесу. Саме ідеологічний рівень правосвідомості є тією ланкою, яка пов'язує державу та право. Мало того, саме право набуває ідеологічного статусу завдяки своєму, так би мовити, «одержавленню». На відміну від ідеологій взагалі, що стосуються широкого спектру партійно-політичної системи суспільства та різноманітних за своїми програмними установками і соціальною спрямованістю векторів реалізації, правова ідеологія у суспільстві повинна бути лише одна – державницька.

Цінність її не лише в тому, що вона найбільш концентровано виражає інтереси держави та суспільства, в якому плані регулює суспільне життя, а й в тому, що правова ідеологія здійснює важливу виховну функцію – пристосування майбутніх поколінь до життя, але життя саме в правовому полі. Водночас виховний правовий чинник стосується всіх громадян і законослухняних, і правопорушників. І в цьому плані правова ідеологія є голов-

ним чинником правової поведінки. Держава впливає на правову поведінку громадян саме через правову ідеологію.

Цінністю виступає ще одна функція правосвідомості – правова ідеологія, що є фактором не лише правового, а й політичного виховання. На цю спорідненість вказує те, що терміни «правова ідеологія» і «політична ідеологія» використовуються як одне словосполучення «політична та правова ідеологія». Хоча зрозуміло, що політика і право – різні й відносно самостійні феномени.

Складно переоцінити ще одну функцію правової ідеології – правоохоронну. Щоправда, проблема тут, очевидно, стосується більше правоохоронної функції держави. Як справедливо вказує П. Онопенко, «...чинне законодавство взагалі не містить визначення поняття «правоохоронна функція державного органу», хоча нерідко використовується термін «правоохоронні органи» [21, с. 43]. Тому надалі будемо вживати терміни «правоохоронна функція» та «правоохоронна діяльність» як синоніми, оскільки за змістом вони споріднені, а функція є характеристикою не структурного, а діяльнісного підходу.

Дозволимо собі полемізувати з П. Онопенком щодо критики ним М. Мельника та М. Хавронюка, які, на його думку, поняття функції плутають з повноваженнями, завданнями, компетенцією правоохоронних органів [21, с. 43]. Вважаємо, що якраз навпаки: функція і повноваження змістовно споріднені явища й дають уявлення про спосіб поведінки суб'єктів права.

Синонімічних варіантів поняття правоохоронної діяльності багато. В одних випадках правоохоронну діяльність розглядають як рівнозначну правотворчій та оперативно-виконавчій (І. Самощенко, М. Александров), в інших (Ю. Тихомиров, Ю. Вєдєрніков) до основних правових форм відносять правотворчу, правовиконавчу та правозабезпечувальну діяльність, орієнтуючи останню на організаційну, контрольно-наглядову та правоохоронну, і роблять висновок, що правоохоронна діяльність – це державно-владна діяльність, яка здійнюється у правовій формі та пов'язана з правопорушеннями.

Із таким визначенням можна полемізувати, хоча б тому, що воно, на наш погляд, неповне, і, крім того, прив'язане лише до правопорушень. Відбувається це тому, що у всіх наведених вище підходах до визначення правоохоронної діяльності акцент робиться на інституті права, а явище «охоронності» виводиться уже з нього. На нашу ж думку, все якраз навпаки. А саме: правоохоронна діяльність є однією із форм (різновидів) охоронної функції держави, через котру, власне, і виникла держава як соціальний інститут.

Для здійснення своєї охоронної функції держава створює відповідні механізми, структури, засоби тощо. Це передусім інститут права, система

гілок влади, органів управління та інших суб'єктів діяльності (армія, поліція, спецслужби тощо), охоронна сутність яких визначена вже в зародковому стані, а діяльність спрямована на збереження досягнень суспільства та піклування про його стабільність. Зрештою, все, що спрямовано на руйнування наявного ладу, розпалювання соціальних конфліктів та інших катаклізмів, нічого спільного не має з охоронною функцією держави. Навпаки, мета означеної функції – уникнути вказаних соціальних потрясінь, запобігти їм, а в разі виникнення – їх подолати.

За своєю суттю охоронна функція – це функція соціального творення, а не руйнування, вона має не деструктивний, а конструктивний характер. Охоронна функція держави – це такий різновид діяльності, що забезпечує збереження її цінностей (матеріальних, духовних, людських тощо). Оскільки це здійснюється конкретними, хоч і різними, способами, то діапазон прояву цієї функції дуже широкий: військова боротьба країни, правовий захист її територіальної цілісності, збереження прав і свобод людини, охорона наявного порядку, забезпечення безпеки тощо.

Відрізняються вони між собою лише за проявами цієї сутності, тобто за методами її здійснення (збройними, адміністративними, кримінально-правовими тощо). У цьому відношенні діяльність військова, судочинна, адміністративно-правова відмінна одна від одної, а сутність же у них спільна – правоохоронна. Право тут виступає сутнісною рисою охоронності, а правоохоронність – невід'ємним сутнісним атрибутом їх діяльності.

Тобто охоронність, охоронна функція держави в означених різновидах діяльності не може реалізовуватись інакше, ніж через інститут права, поза межами права. І навпаки, для права охоронна функція виступає не другорядною, підпорядкованою іншим його функціям, а найбільш загальною, основною. Тоді й висновки цитованих вище авторів, які звужують охоронну функцію права, вбачаються не зовсім коректними. Охоронна функція права – це така його місія, якій підпорядковуються соціальні й спеціально-юридичні (правотворча, правозастосовна, правовиконавча, правозабезпечувальна тощо), для яких правоохоронність стає принципом їх реалізації.

Отже, правоохоронність є провідною функцією правової ідеології. Одночасно це і принцип правової ідеології, оскільки йдеться про здійснення єдиної державної політики охорони національних інтересів за допомогою інституту права.

Охороною інтересів особи, суспільства та держави з використанням інституту права не вичерпується зміст принципу правоохоронності. Не менш важливим виступає забезпечення безпечного, надійного існування і самого цього інституту. Захист учасників судочинства – лише один (хоча й важливий) із проявів дії цього принципу. Функція захисту інституту права як різновид правоохоронної функції значно ширша. Вона охоплює форму-

вання самого правового поля, вибір тих чи інших засобів його дотримання, котрі відповідають правовим вимогам, здійснення конкретних правових дій, і, зрештою, визначення правомірності всієї правозастосовної діяльності.

Однією з найцінніших категорій правової свідомості виступає категорія «справедливості» як міра рівності і належна міра відплати. Ця категорія випливає безпосередньо із сутнісної природи права, оскільки є «мірилом природних прав людини» [20, с. 273].

Цікаво, що поняття справедливості виникло ще задовго до появи права, але воно не було правовим, а моральним. Та, на відміну від інших моральних категорій: добра, зла, честі, гідності, совісті тощо, ця категорія «перекочувала» із моральної сфери у сферу правову, набувши нового змісту. Мало того, вона отримала в правовій свідомості статус визначальної категорії на кшталт того, як категорія добра є визначальною у сфері моралі.

Ось чому чимало дослідників вважають справедливість найбільш фундаментальною правовою цінністю. Вже у звичаєвому праві справедливість проявлялась як кровна помста, відновлення честі роду. З появою приватної власності справедливість почали розглядати як правильну міру відплати матеріальних благ особистості. Згодом справедливість набула великого значення у сфері правових відносин, особливо в правотворчій і правозастосовній діяльності. Сьогодні ця категорія є найважливішим соціально-етичним критерієм правової норми.

Справедливість охоплює широкий спектр регулятивних аспектів, а саме: є критерієм співвідношення між роллю окремих людей, колективу, суспільства загалом і їх соціальним станом; між діянням та відплатою (злочином і покаранням); гідністю людини і її винагородою, правами й обов'язками. Невідповідність між вказаними сторонами співвідношення розглядається правовою свідомістю як несправедливість.

Про глибинно-правову сутність справедливості свідчить розуміння права як формальної рівності, що включає в себе, поряд зі всезагальною рівною мірою і свободою, справедливість. Це означає що справедливість – внутрішня властивість і якість права. Тому завжди доцільне питання про справедливість чи несправедливість закону – це питання правового / неправового характеру закону, його відповідності / невідповідності праву. Інакше кажучи, справедливість – це категорія не так юридична (орієнтована на закон), як суто правова за своїм змістом.

Отже, справедливість є, так би мовити, двовекторною величиною. З одного боку, як сутнісна характеристика природного права. Вона є мірою адекватної відплати індивіду на його дії, вчинки тощо. Але вона не може бути тут мірою рівності, оскільки індивіди за своєю природою нерівні, індивідуальні, неповторні, особливі. Другий вектор категорії справедливості як міри рівності пов'язаний із законом, де йдеться про соціальну рівність людей, але не як власників, фахівців тощо, а як юридичних суб'єктів, рів-

них перед законом. З огляду на те, що закон один для всіх. Для тих чиї відносини опосередковуються правовою формою, право виступає як всезагальна форма, як загальновизнаний, однаково справедливий для всіх суб'єктів права (різних за фактичним, фізичним, розумовим, майновим становищем тощо) масштаб і міра регуляції.

Але не варто думати, що справедливість є монополією лише правового регулятивного чинника; тобто, що іншого принципу, іншої форми вираження, крім правової, справедливість не має. Це не так, бо і за своїм походженням, і за прогнозами майбутнього, і за сучасною функціональною належністю справедливість є не лише правовою категорією, а й моральною, політичною, релігійною тощо. Ці форми справедливості впливають на справедливість правову. Учасники судочинства, наприклад, які керуються принципом правової справедливості, не можуть не враховувати вимог моральної справедливості щодо злочинця, жертви, потерпілого.

Це ще один доказ того, що правові цінності мають смисл, функціонують в суспільстві лише в єдності з іншими цінностями: моральними, релігійними, етнічними тощо. Але ця єдність не означає їх збігу, тотожності. Правова справедливість не може бути підмінена моральною чи навпаки. Хоча протиставлення правової та моральної справедливості теж неприпустиме, оскільки, по-перше, моральна справедливість є висхідним, ембріональним джерелом походження правової справедливості, по-друге, вона складає її сучасний зміст. Наприклад, категорія совісті, хоч і є критерієм моральної справедливості, але, оскільки вона визначає міру відплати людини самій собі за свої вчинки, ця категорія діє і в правовій сфері, коли особа карає саму себе, усвідомлюючи повністю юридично доведену вину за скоєне та покарання.

Весь попередній аналіз аксіології права свідчить про те, що право є унікальною особливістю, певною мірою, винятковою цінністю людства. Це підкреслює О. Данильян: «Право у життєдіяльності суспільства і людини виступає як основа його самотворення в історії і як форма реалізації творчості людини, і як гарантія свободи й відмежування від варварства та несправедливості» [30, с. 214].

Ще один із висновків, на наш погляд, полягає у тому, що аналіз аксіологічної природи права дає можливість поглибити знання про його сутність як волі до самоіснування. Той же Данильян пише: «Аналіз природи ієрархії правових цінностей, а також виявлення цінності права, дає можливість перейти до обґрунтування ідеї права як ідеї волі і до розгляду права як форми волі» [30, с. 214]. Зауважимо лише, що право не є формою волі, а складає сам зміст вольового мислення, тобто волі до самоіснування.

Під цінністю права розуміється його спроможність бути метою і засобом задоволення науково обґрунтованих, соціально справедливих загальнолюдських потреб та інтересів громадян та їх об'єднань. Цінності в

праві – це шкала виміру самого права. Цінність у праві – це те сутнісне, що дозволяє праву залишатися самим собою.

Можна виокремити три основні прояви цінності права.

1. Соціальна цінність права полягає у тому, що воно, втілюючи загальну, групову та індивідуальну волю (інтерес) учасників суспільних відносин, сприяє розвитку тих відносин, у яких зацікавлені і окремі індивіди, і суспільство загалом. Воно вносить стабільність і порядок у ці відносини. У суспільстві, в умовах цивілізації, немає такої іншої системи соціальних норм, яка змогла б забезпечити доцільне регулювання економічних, державно-політичних, організаційних та інших відносин, реалізуючи водночас демократичні, духовні та моральні цінності. Забезпечуючи простір для упорядкованої свободи і активності, право слугує чинником соціального прогресу. Його роль особливо зростає в умовах краху тоталітарних режимів, розвитку демократії.

2. Інструментальна цінність права – один із проявів його загальносоціальної цінності – полягає у тому, що право є регулятором суспільних відносин, інструментом для вирішення різних завдань, у тому числі для забезпечення функціонування інших соціальних інститутів (держави, соціального керування, моралі тощо) та інших соціальних благ. Як інструмент право використовується різними суб'єктами соціального життя – державою, церквою, громадськими об'єднаннями, комерційними організаціями, громадянами. У цивілізованому суспільстві саме право є одним із головних інструментів, здатних забезпечити організованість і нормальну життєдіяльність, соціальний мир, злагоду, зняття соціальної напруженості.

3. Власна цінність права як соціального явища полягає у тому, що право виступає як міра: а) свободи та б) справедливості. У цій якості право може надавати людині, комерційним і некомерційним організаціям простір для свободи, активної діяльності й водночас виключати сваволю і свавілля, тобто слугувати гарантом вільного, гідного та безпечного життя. Соціальна свобода, не пов'язана правом, може перерости у сваволю, несправедливість для більшості людей. Право є силою, що може протистояти беззаконню.

7.2. РІВНІСТЬ, СВОБОДА І СПРАВЕДЛИВІСТЬ ЯК ОСНОВНІ ЦІННІСНІ ФІЛОСОФСЬКО-ПРАВОВІ КАТЕГОРІЇ

На думку С. Б. Боднара, ***історія розвитку категорії рівності*** пронизана боротьбою трьох течій: аристократичної, демократичної та соціалістичної. Відповідно, кожна з цих течій представлена певним соціальним прошарком. Аристократичний напрям підтримують представники вищих (за майновим становищем і доступом до влади) прошарків суспільства.

Вони проти будь-якої рівності, як фактичної, так і формальної. Прихильниками демократичної течії зазвичай є середні прошарки, які відстоюють ідею формально-правової рівності. І останнє спрямування – соціалістичне (або комуністичне) – сповідують представники нижчих прошарків. Вони підтримують фактичну (майнову) рівність. Таким чином, виникли різні підходи до пояснення, виправдання чи заперечення рівності. С. Боднар уважає, якщо Конституція України закріпила орієнтир на побудову правової держави, то єдино можливою перспективою може бути ствердження формально-правової рівності, рівності перед законом, процесуальної рівності та рівності можливостей розкрити і реалізувати свої здібності та законні інтереси [5].

Категорія рівності, з позицій Н. Бокало, – постійно змінюване суспільне явище, щодо якого у ході історичного розвитку сформувалися декілька визначень. Перше значення рівності випливає з тези «Бог створив людей рівними, відповідно і всі повинні отримувати однакове» і виражає початкове бачення рівності, не враховуючи індивідуальності кожної людини, та зводить ідею рівності до «рівності потреб». Наступний підхід у визначенні рівності полягає в тому, що кожна людина має рівні стартові можливості і, використовуючи свої інтелектуальні можливості, може досягнути відповідного життєвого рівня. Третій підхід – ліберальний, відповідно до якого люди є рівними в своїх правах і перед законом. Хоча в реальному житті досягнути ідеальну рівність прав та рівності перед законом неможливо, однак у філософії права сьогодні цей підхід розглядається як найбільш обґрунтований [7].

Спосіб інтерпретації свободи крізь призму вибору між моральністю та аморальність вчинку та невід'ємний зв'язок між правом і свободою як фундаментальної засади формування демократично-правової держави досліджував О. Рувін [24]. Автор наголошує на виховному елементі свободи як способу формування високоморальної відповідальної особистості. Це дає підстави стверджувати, що людина не лише свідомо робить вибір, а й бере на себе відповідальність за його здійснення. У цьому ракурсі відображено одну із фундаментальних засад реалізації особистості – існування свободи вибору діяння та відповідальності за нього.

Водночас дослідник констатує значення особистісного вибору як запоруки існування ***свободи особистості***, оскільки свобода проявляється за умови, якщо особа сповна усвідомлює всі зовнішні та внутрішні умови, завдання і, безумовно, наслідки своєї діяльності, здійснює свідомий вибір і несе відповідальність за нього. Здійснювати вибір – це невід'ємне право людини. Він вважає, що вплив на вибір має і свідомість, і почуття відповідальності, адже вибір правильно здійснюється за умови особистої відповідальності. Утім відповідальністю володіє виключно свідома та свобідна особа, в якої відчуття обов'язку присутнє за будь-яких обставин. Свобода може

трактуватися і як можливість діяти виключно згідно з особистими бажаннями, беручи до уваги наявність альтернативних варіантів. Це дає підстави розуміти свободу як своєрідний простір, у якому реалізується можливість вибору як наслідок усвідомлення людиною особистих інтересів і потреб.

Фундаментальною рисою філософського, етичного та юридичного ***розуміння категорії справедливості***, на думку В. Васильчук, є її соціальний характер. Завдяки здатності впливати на суспільні відносини, встановлювати об'єктивно необхідний порядок їхньої організації та напрям розвитку відбувається актуалізація справедливості у відносинах між людьми у процесі соціальної взаємодії. Деонтологічність, історизм та емпіричність визначають специфіку справедливості як філософської категорії, що відображає конкретно- історичні уявлення про належну міру відповідності між діянням і відплатою на підставі емпіричного зіставлення та оцінки декількох соціальних явищ. Справедливість як категорія етики розглядається у двох аспектах: як моральна чеснота та моральна норма. Нормативний зміст справедливості проявляється не лише у вимозі певного ставлення індивіда до інших людей та суспільства загалом, а також як обов'язок не допускати несправедливого поводження з боку інших осіб щодо самого себе. У юридичному розумінні соціальний характер категорії справедливості конкретизується в ідеї визнання суб'єктивного права особи, яке належить їй на підставі природного права, закону (позитивного права) або договору, всіма учасниками правових відносин. Формою реалізації цієї ідеї є принцип справедливості, додержання якого забезпечує належний порядок організації та регулювання суспільних відносин [10].

Питанням вивчення філософсько-правового виміру процесу ***конвергенції категорій «справедливість» і «право»*** присвячені розвідки З. Добош [12]. Процес конвергенції справедливості і права розпочався із виникненням права як способу вирішення конфліктів, що відобразило первісні уявлення про справедливість. Дослідження генези ідеї справедливості дає змогу простежити її філософсько-правове наповнення – етапи конвергенції справедливості і права.

Сучасні концепції справедливості, як і історично сформовані теорії, також ілюструють здатність справедливості і права до конвергенції, зокрема вони:

1) розглядають проблему справедливості крізь призму норм справедливості і вчення про природне право (Г. Кельзен);

2) вважають справедливість моральною якістю, але водночас відзначають, що обсяг норм моралі ширший, аніж норм справедливості, «не будь-яка норма моралі конституює цінність справедливості» (Г. Кельзен);

3) визначають істотну відмінність між ученням про природне право і правовим позитивізмом у незалежності чинності позитивного права від його відношення до певної норми справедливості (Г. Кельзен, Дж. Ролз);

4) виокремлюють закони (Х. Перельман) або принципи справедливості, серед яких основне місце відводять відплаті й обмеженню, а не рівності (Г. Кельзен, Ф. Селзнік);

5) виявляють співвідношення справедливості та істинності: «…особливим чином справедливе ніби втягує істинне у свою окружність (площину)» (П. Рікер);

6) детально вивчають проблему відповідальності в контексті реалізації принципу справедливості (П. Рікер);

7) обстоюють позицію про нормативність справедливості;

8) досліджують, визначають взаємозв'язок «права, справедливості і суспільства» (Ф. Селзнік);

9) обґрунтовують взаємодію свободи і справедливості через категорію обов'язку (А. Камю).

Дослідження різних аспектів взаємодії справедливості і права дає змогу простежити основні методологічні напрями їх конвергенції з огляду на здатність справедливості:

1) обумовлювати право з позицій моралі, зважаючи на приналежність категорії «справедливість» до сфери моралі, що, відповідно, відображається поняттям «моральність права», «внутрішня мораль права», «мораль, що робить можливим право». У зв'язку із цим формуються підстави для оцінки і права, і правозастосування; передумови забезпечення його ефективності; проєкція такої властивості права, як примусовість; взаємодоповнюваність справедливості і права як явищ конкурентного середовища, залежного від конкретно-історичних умов та ситуацій;

2) обумовлювати право з позицій цінностей, зважаючи на визнання справедливості правовою цінністю. Розуміння справедливості як «блага, якого прагне людина», «належності» (зважаючи на зміст поняття цінність) обумовлює і відповідне розуміння права. Водночас пропонується різна класифікація справедливості як правової цінності, а саме, як: вищої цінності, яку покликана захищати і культивувати вся система права (В. Бачинін); ключової цінності права, яка визначає онтологічну основу права (І. Кальной, О. Грищук) або основоположної (О. Данильян); ейдетичної правової цінності (нарівні зі свободою) у формальному значенні, яка набуває свого соціокультурного змістовного навантаження; привнесеної (у правову площину зі сфери моралі) цінності; такої, що зумовлюється конфліктом інших рівнозначних цінностей (Г. Гурвіч), – що є свідченням різної ролі, яку здатна виконувати справедливість в житті права;

3) визначати мету права. Це виправдано з огляду на методологічну близькість понять «мета», «цінність» і «благо». Саме тому цілком підставним є положення про те, що цінності, які намагаються знайти своє втілення у законах суспільства, є лише окремим проявом, виразом загального прагнення людей до справедливості (Д. Ллойд). Саме з огляду на мету

права розрізняють справедливість формальну і реальну, тобто істинну, справжню, що має важливе практичне значення;

4) формувати образ права, зважаючи на потенціал справедливості як ідеї права. Оскільки, за загальними уявленнями, справедливість – це відповідність того, що людина дає суспільству й отримує від нього, тобто відповідність прав і обов'язків, а саме вони становлять основу правової матерії, тому зі самого початку ідея справедливості втілюється саме в праві та створює його модель, уявлення про нього;

5) забезпечувати призначення права. Оскільки під справедливістю часто розуміють сукупність поглядів на належне, а жодне суспільство не характеризується єдністю поглядів на належне, то всі наявні в цьому суспільстві погляди можуть бути реалізовані в межах чинного правопорядку і, відповідно, урівноважені. Цей правопорядок задовольняє бажання, які знаходяться між крайніми побажаннями найбільш відсталих частин суспільства і високими устремліннями найбільш розвинутих і передових. Чинний правовий правопорядок урівноважує різноманіття і розбіжності прагнень та інтересів, виражаючи собою їх середній рівень у даному суспільстві;

6) конкретизувати та раціоналізувати право, зважаючи на контекст справедливості як правового поняття. Це дає змогу погодитися із такими дослідженнями логіки справедливості, яка визнає необхідність існування формального аналогу справедливості, оскільки вона має значення не тільки як символ належного суспільного стану, а і як реальний цілеорганізуючий засіб, хоча раціонально і технічно не забезпечений. Тобто справедливість підставно розглядати як змістовний компонент ціннісно-орієнтуючої і нормативно-регулятивної соціальної системи;

7) виявляти сутність права, зважаючи на справедливість як його властивість. Оскільки справедливість вводять у поняття права, а право вважають «справедливим із засади речі», то справедливість відповідно розцінюють як правову характеристику;

8) визначати першоначало, першооснову в праві, зважаючи на якість справедливості бути принципом у праві (права, правотворчості чи правозастосування).

Досліджувані співвідношення справедливості і права дозволяють визнати безспірний їх зв'язок. Звернувшись до поняття детермінізму і таких його основних категорій, як зв'язок, взаємодія, причина, наслідок, закономірність, необхідність і випадковість, можливість і реальність, можна констатувати, що методологічну основу для дослідження конвергенції справедливості і права становить причинність. Зокрема класифікація причин цілком співвідноситься із можливостями справедливості щодо права.

Дослідження соціальної і правової природи справедливості дає підстави прирівняти її до вищенаведених категорій, а відповідно констатувати, що справедливість, як «ідея, абсолют, вимога…» обумовлює право у його приро-

дному розумінні. Цим проєктуються джерельні можливості справедливості щодо права. Приєднуючись до розуміння понять справедливості як «незмінної і постійної волі надати кожному його право» та джерел природного права «як всього того, що породжує і забезпечує реальність прав» можна формально-логічно простежити здатність справедливості бути джерелом природного права, відповідати якостям причини. Додатковими аргументами цьому положенню слугує визнання джерелом права самої людини (В. Малахов), «певної індивідуальної душі» (А. Тойнбі), складових внутрішнього світу людини, «прошарків душі, в яких складаються мотиви людської поведінки» (І. Ільїн), її духовності, в основі якої людська гідність та похідні від неї цінності справедливості, свободи та рівності (О. Грищук).

Зважаючи на наявні в літературі класифікації джерел природного права (зокрема за критерієм факторів, що творять зміст права), можемо співвіднести справедливість із суб'єктивним матеріальним джерелом, оскільки таке джерело охоплює все те, що відноситься до людської свідомості, для якої об'єктивні матеріальні фактори (соціальне середовище з усіма його умовами місця і часу) доносять матеріал. І цей матеріал впливає на розвиток правового почуття. Відповідно почуття справедливості зумовлює правове почуття, і в цьому значенні справедливість знову набуває джерельних якостей щодо права. З огляду на загальнофілософське визначення змісту поняття «джерело», є можливими окремі аналогії в класифікаціях джерел природного і позитивного права. Зокрема, справедливість можна віднести і до джерел появи права, оскільки вона є рушієм виникнення чи зміни права.

7.3. ФІЛОСОФСЬКО-ПРАВОВИЙ ВИМІР ГЕНДЕРНОЇ РІВНОСТІ ЯК СУСПІЛЬНОЇ ЦІННОСТІ

Комплексне вивчення філософсько-правового виміру гендерної рівності здійснила М. Крочук [18], чим поглибила фундаментальні знання у сфері правової антропології.

Аналіз наявних підходів до інтерпретації гендеру та гендерної рівності у філософсько-правовій системі знань дав їй підстави стверджувати, що категорія «гендер» і похідна від неї проблематика гендерної рівності опосередковано пов'язані зі статевою стратифікацією людства, спектром соціальних взаємодій між статями. Квінтесенцією змісту поняття «гендер» є аналіз відносин між жінкою та чоловіком за допомогою категорії відмінного, а відтак, побудови конструктів фемінності та маскулинності для впровадження нових форм суспільних відносин між статями на основі загальнолюдських стандартів дотримання прав людини.

Категорії «гендер» і «гендерна рівність» мають міждисциплінарний характер, оскільки репрезентують біологічно-психологічний аспект у соціально-правових відносинах між статями. Гендер є одним із важливих чинників суспільної стратифікації, що суттєво визначає життєві можливості індивіда і його статус у суспільстві, впливає на формування й реалізацію його соціального потенціалу. Гендерна рівність – цінність для об'єктивного права та інструмент утвердження держави соціально-правової орієнтації, а також досягнення суспільної гармонії та забезпечення прав людини з урахуванням антропо-соціальної специфіки статі і жінки, і чоловіка.

Метод гендерного аналізу законодавства полягає у наданні висновку компетентними органами відповідності правових норм основам гендерної рівності, гендерному виміру правової площини; дає можливість створювати законодавство з визнанням гендерних відмінностей, природи відносин між жінкою та чоловіком, соціального середовища, зумовленого гендерними відносинами та гендерною культурою.

Право як регулятор гендерних відносин формує новий категоріальний апарат у сфері гендерної рівності: «тілесність у праві», «стать у праві», «гендер у праві». Ці категорії є взаємозумовленими, однак не тотожними. Тілесність у праві передбачає сприйняття суб'єктів права тілесно уособленими істотами; стать у праві – ознака тілесності суб'єкта права, що полягає у жіночій та чоловічій статевій ідентифікації; гендер у праві – консолідація двох статей у суспільних відносинах, що передбачає можливість реалізувати гендерну роль без обмеження правового статусу, відтворює суспільне існування індивіда незалежно від статі у межах правового поля.

Тіло – невід'ємна репрезентація людини, що наділена унікальною філософською глибиною та змістом, множиною характеристик. Серед основних теорій тіла є: 1) матеріальна, згідно з якою тіло розуміють як носій матеріального світу, що наділений анатомо-фізіологічним та соматичним виміром; 2) персоналістична, де тіло є набором характеристик, що встановлюють (персоналізують) відмінності серед людей за віком, статтю, силою, красою тощо; 3) знакова, що репрезентує тіло як знак, сенс якого відображається у межах соціальної взаємодії носія тіла зі суспільством.

Тіло як гендерна характеристика ідентифікує та виділяє конкретну людину, проєктує суспільні відносини, на ньому відображаються соціальні та культурні історичні цінності, очікуванння, бажання.

Стать – це термін, що визначає біологічні (зокрема анатомічно-фізіологічні) особливості (зазвичай у репродуктивній системі), на основі яких люди визначаються як чоловіки та жінки. У правовому дискурсі це поняття необхідно вживати лише щодо особистісних характеристик та ознак поведінки, що походить безпосередньо із біологічних відмінностей між чоловіком і жінкою.

Гендер – категорія, що наділена соціокультурним і правовим аспектом. Цю категорію використовують у визначенні політичних стратегій і правових норм, які організовують і регулюють суспільні відносини, де складовим базовим елементом є соціальний статус чоловіка та жінки.

Існування двох великих статево визначених груп – чоловіків і жінок – означає наявність у них специфічних потреб, які необхідно враховувати у правовому регулюванні, що визнає анатомічні та психофізіологічні особливості людей, оскільки абсолютна тілесна та статева рівність є алогічною конструкцією. Натомість гендерна рівність є основою формування та сприйняття нових егалітарних моделей правовідносин, у яких наявні толерантність до всього «іншого», адекватне ставлення держави і суспільства до природних особливостей жінки та чоловіка, усвідомлення того, що людина, незалежно від статі, є вільною у виборі цінностей і норм.

Гендерна рівність наділена характеристиками процедурного феномена, оскільки виражається у процесі правореалізації, є динамічною рівновагою, що пропонує міжстатеву взаємодію чоловіків і жінок у створенні таких гендерних відносин, що забезпечують особам обох статей реалізацію прав та самореалізацію особистості.

Основою філософії гендерної рівності є диференційний підхід до статі та гендеру, що відтворює онтологію (анатомічно-фізіологічне) і гносеологію (соціально-психологічне) цього принципу права.

Гендерна рівність як філософсько-правова категорія охоплює множину структурних компонентів, до яких належать:

– рівність прав – як законодавче наділення однаковими правами осіб чоловічої та жіночої статей у всіх сферах життя;

– рівність можливостей – як забезпечення (гарантії) на практиці рівного розподілу та використання політичних, економічних, соціальних і культурних цінностей, які виключають дискримінацію та обмеження будь-якої статі, що негативно впливають на життєдіяльність і самовираження;

– рівність умов – як гарантії рівного статусу жінки та чоловіка, забезпечені на державному рівні, усвідомлені і сприйняті суспільством, для реалізації прав та можливостей;

– гендерна симетрія – стан, за якого принцип рівних прав і можливостей для жінок і чоловіків реалізований на практиці;

– гендерна мобільність – реалізація дій, спрямованих на вирівнювання соціального статусу людини, не погіршуючи водночас чинного становища жінок і чоловіків;

– гендерна адекватність – забезпечення адекватного ставлення суспільства до біологічних особливостей чоловіка і жінки;

– позитивна дискримінація – встановлення на законодавчому рівні спеціальних прав, пільг і переваг, зумовлених гендерними відмінностями, з метою зменшення фактичної нерівності людей;

– позитивна нерівність – встановлення рівності жінки та чоловіка шляхом врахування антропо-соціальних особливостей людини, що унеможливлює ототожнення статей.

Важливу роль у формуванні поняття гендерної рівності відіграє суспільство та соціальні норми. Соціальні норми, що регулюють поведінку людей у взаємодії, – це певний результат пізнання і переробки у свідомості людей відповідного досвіду, орієнтованого на рівновагу соціальних прав та обов'язків обох статей, сформованих у контексті певних цінностей і потреб.

Гендерні правовідносини – взаємодія суб'єктів права з урахуванням статевої належності та збереженням рівності прав і можливостей жінок та чоловіків у всіх сферах самореалізації сучасної людини. Гендерні правовідносини утверджуються як основа демократично-орієнтованих модифікацій суспільства за допомогою права, що надає гендерній рівності обов'язкового характеру, забезпечує безапеляційність її дотримання всіма учасниками правовідносин та окреслює гендерний вимір правової площини.

У формуванні гендерної рівності вагоме місце посідають релігійні норми, оскільки вони характеризуються багатоманітністю й регулюють соціальні зв'язки в суспільстві, виступають як підґрунтя гендерних відносин, оскільки утверджують традиційний релігійний постулат рівності людини (і жінки, і чоловіка) – рівності перед Трансцендентним, наділені специфічними ознаками:

– виникають безпосередньо в процесі суспільної практики й існують у виді соціальних норм;

– відображають процес регуляції поведінки людей у суспільстві;

– містять концептуально-оформлені гендерно-правові ідеї;

– формують правила поведінки з позицій гендерної рівності, дія яких поширюється на всіх суб'єктів гендерних відносин.

Гендерне право – міжгалузевий інститут права, що регулює суспільні відносини між статями на основі загальнолюдських стандартів гарантії прав і свобод людини, забезпечення рівноправ'я статей, переосмислення суспільної ролі та значення і жінки, і чоловіка у суспільстві гендерної рівності. За сферою поширення гендерне право є охоронним процесуальним інститутом, предметом якого виступають суспільні відносини в контексті соціо-статевої взаємодії у всіх сферах людської життєдіяльності. Суб'єктами гендерного права є чоловіки та жінки як рівноправні учасники суспільних відносин, а також юридичні особи і держава. Метод гендерно-правового регулювання полягає у встановленні гендерної рівності у суспільстві; притягненні до відповідальності осіб, винних у порушенні цього принципу; збереженні гендерної симетрії та адекватності у суспільних відносинах.

Філософсько-правовий вимір гендерної рівності у контексті стратегії суспільного розвитку охоплює:

– формування та реалізацію концепції гендерної рівності та гендерно-правової ідеології;

– інтегрування принципу гендерної рівності у правотворчу та законотворчу діяльність;

– порівняльно-правовий аналіз національного законодавства з питань гендерної рівності з аналогічними законами та підзаконними актами, прийнятими у різних країнах світу;

– адаптацію національного законодавства до міжнародної нормативно-правової бази у сфері гендерної рівності;

– формування та розвиток нової комплексної галузі права – гендерного права та відповідних інститутів права (наприклад, право на відмінності, соматичні права тощо);

– врахування інтересів соціальних суб'єктів у розрізі їх статевої належності як рівноправних учасників суспільно-правових відносин.

7.4. ТОЛЕРАНТНІСТЬ ЯК ЦІННІСНИЙ ПРИНЦИП У ПРАВОВОМУ ЖИТТІ СУЧАСНОГО СУСПІЛЬСТВА

Уявлення про феномен толерантності є у багатьох культурах світу. Це поняття певною мірою відображено в сферах гуманітарної науки. Сучасні дослідники наголошують на важливості толерантності для суспільних відносин як такої активності, що врівноважує крайнощі орієнтаційних позицій, як поважного ставлення до думок інших людей, що не збігаються з власними. Толерантність не є лише терпимістю. Найбільш повно у вітчизняному контексті відповідає її сутності термін «великодушність».

Існує безліч визначень толерантності та підходів до її розуміння. На їх основі І. Галицький [11] здійснив типологізацію толерантності. Виокремлено рівні (цивілізаційний, міжнародний, етнічний тощо) та типи толерантності (байдужість до існування інших поглядів, повага до іншого, терпимість до слабкості тощо). Сімейні, дружні, сусідські, інтимні відносини характеризуються зазвичай терміном «терпимість». Поняття ж «толерантність» в етичній, юридичній і політичній лексиці охоплює морально-правовий і державний аспекти.

Перші уявлення про толерантність виникли в XVII–XVIII ст. у виді християнської терпимості. Далі ці ідеї розвивалися у вченнях видатних мислителів, таких як Ж. Боден, Дж. Локк, Дж. Стюарт Мілль, Дж. Роулз та ін.

У XX ст. весь цей ідейний спадок був втілений у міжнародних документах ООН, таких як Загальна декларація прав людини, Декларація принципів толерантності тощо. Толерантність на сучасному етапі цивілізаційного розвитку нерозривно пов'язана з концепцією прав людини.

Влада є необхідною умовою прояву толерантності. Справді толерантним є лише той суб'єкт, який може собі дозволити абсолютну нетолерантність (за наявності достатнього обсягу сили та влади). Під толерантністю в широкому сенсі розуміється відмова від використання сили впливу на існування морально неприйнятного відхилення, за наявної можливості такого впливу. Моральне неприйняття, що входить до структури толерантності, відрізняє її від індиферентності, від поваги або любові.

Межі толерантності різняться залежно від суспільства, в рамках якого вони існують, а тому спроби знайти «істинну» толерантність приречені на невдачу. Толерантне в одному суспільстві і за однієї доби є нетолерантним (нетерпимим) в іншому місці і часі. При прийнятті на законодавчому рівні норм толерантності варто керуватися принципами раціональності та доцільності, оскільки небезпечно розглядати толерантність через призму ейфорії та емпатії, не аналізуючи вірогідні негативні наслідки. Модель поведінки одного суб'єкта не може бути нав'язана іншим суб'єктам, окрім випадків, які зумовлені суспільною необхідністю. Своєю чергою, вона має перебувати в межах загальносвітової концепції прав людини.

Толерантність робить можливим застосування універсальних цінностей до національно своєрідних культур. Вона максимально розширює суспільне різноманіття при дотриманні базисних правил, що гарантують збереження життєздатності суспільства. Толерантність є основою стримування і неприйняття всього того, що докорінно суперечить цінностям людського життя і свободи, суспільного порядку, релігійної і національної злагоди, адже саме ці цінності – основа ефективного людського розвитку та співіснування.

Толерантність є активним ставленням до світу, на відміну від пасивності страждання, вона має на увазі свідоме визнання прав і свобод іншого, незалежно від його етнічних, релігійних або гендерних характеристик.

Сутність толерантності як правової цінності полягає в тому, що толерантність щодо тієї сфери суспільних відносин, яку вона регулює, означає межі і зміст акту свободи, є формою і мірою юридично можливої поведінки. Толерантність є інтегративною цінністю загального характеру, яка, будучи забезпечена позитивним правом, скріплює своєю примирною сутністю ідеї права природного, підготовлюючи їх до викликів єдиного мультикультурного світу. Толерантність у праві – це не тільки виразник свободи, а й обмежувач її. Толерантність не може бути абсолютною. Межі толерантності як правової цінності залежать від конкретних правових традицій, історичних умов та волі законодавця.

Толерантність для права – це мистецтво знаходження компромісу через звернення до культурних, національних, релігійних та інших рис учасників конфлікту. Толерантність як принцип права – це практичний метод регуляції міри свободи публічно виражати свої погляди та вподо-

бання шляхом встановлення дозволів, заборон і відповідальності (вузьке розуміння толерантності). В широкому значенні толерантність – це способи примирення опозиційних сторін, незалежно від їхніх уподобань. Толерантність як правова категорія першочергово повинна впоратися з погашенням конфліктного потенціалу полікультурного суспільства за допомогою правового інструментарію; також вона важлива для сфери права генеральною ідеєю загального примирення.

Толерантність відноситься до: 1) загальних принципів права (за сферою дії); 2) загальнолюдських принципів права (за сферою суспільних відносин); 3) морально-етичних принципів права (виходячи з концепції єдності та взаємопроникнення природного та позитивного права). Також толерантність можна віднести до тих принципів права, які випливають із загальновизнаного принципу міжнародного права – принципу поваги до прав і свобод людини.

Толерантність, інтегруючись в право як цінність і принцип, робить його одночасно міжцивілізаційним – тобто прийнятним для поглядів та уподобань усіх учасників правовідносин. З іншого боку, воно залишається національно-традиційним – таким, що спирається на власну систему цінностей і традицій, які історично склалися у певного народу, етнічної групи, територіальної громади тощо.

Толерантність для українського суспільства буде краще зрозумілою як інструмент примирення та прощення, як засіб недопущення конфліктів або вирішення вже розпочатих, як синонім великодушності, що має своїм коренем морально-релігійні начала. Толерантність потребує засобів правового виховання та поступового запровадження в національну правову культуру не через механічні запозичення вже готових формулювань, а через адаптацію її змісту до національних правових традицій, через знаходження в них вітчизняних, зрозумілих для більшості аналогів.

Толерантна правова культура особи є сукупністю позитивних правових установок на основі визначальної установки на повагу до прав і свобод, честі і гідності людини, на основі усвідомлення і прийняття великої цінності розмаїття світу, розуміння єднання суспільства навколо ідей розвитку, добробуту і порядку, відмови від застосування сили щодо неприйнятних позицій іншого, якщо тільки ці позиції не порушують чинних правових і моральних норм.

Становлення толерантності як цінності правової культури здійснюється через систематичний вплив на правову свідомість громадян, через прийняття норм, які містять імперативи толерантної поведінки, через діяльність громадських організацій і закладів освіти. Толерантність є предметом правової освіти населення та виховання правової культури юристів. Правове виховання толерантності – це утвердження у свідомості й поведінці громадянина терплячо-стійких, морально-великодушних установок,

які: а) здатні протидіяти екстремізму, ксенофобії та іншим проявам нетерпимості; б) сприяють зниженню соціальної напруги в колективі, державі, суспільстві загалом; в) спрямовані на примирення, на вирішення конфлікту шляхом переговорів і консенсусу, на формування культури міжнаціональних відносин тощо.

За Концепцією формування толерантності в українському суспільстві, толерантність – це активне шанобливе відношення, безкорисливе прийняття іншого, його індивідуальності та форми самовираження, всього різноманіття культур, які він представляє. Толерантність – це усвідомлення унікальності і єдності співтовариств навколо відповідальності за їх збереження і розвиток, за верховенство права, визнання загальнолюдських прав і свобод, їх ролі для розвитку, добробуту і порядку. Толерантність – це моральна відмова від використання сили щодо неприйнятних цінностей, якщо тільки ці цінності не втілюються в діях, які суперечать сутності людського співіснування.

Концепція толерантності вважає небезпечною та такою, що потребує нормативної заборони та подальшого викорінення, пропаганду расизму, фашизму, нацизму, шовінізму, радикального релігійного фундаменталізму, яким характерні екстремізм, ксенофобія та дискримінація, а також інші активні, явно виражені форми соціальної нетерпимості. Відповідно до Концепції, держава гарантує: а) створення необхідних умов для ефективної участі осіб, які належать до національних меншин, а також до груп, що потребують особливої уваги та допомоги з боку суспільства (особи з інвалідністю, люди, які живуть із ВІЛ/СНІД), в усіх сферах політичного, соціального, економічного і культурного життя; б) забезпечення для національних меншин та всіх, хто потребує особливої підтримки, рівного доступу до всіх ступенів освіти; в) створення необхідних умов для збереження і розвитку культур національних меншин, для захисту основних елементів їх самобутності, насамперед релігії, мови, традицій і культурної спадщини тощо.

7.5. ЦІННІСНО-НОРМАТИВНЕ СПРИЙНЯТТЯ ПОВЕДІНКИ ОСОБИ

Сучасна наукова парадигма вказує на наявність декількох концепцій щодо розуміння поняття «поведінка особи», а саме: психодинамічної, еготеоретичної, диспозитивної, біхевіористської, соціально-когнітивної, гуманістичної, феноменологічної тощо. Втім усі вони сходяться у твердженні, що поняття «поведінка особи» вказує на, власне, людський вияв усвідомленої активності, що має індивідуалізоване забарвлення, як вважає Ю. Козенко [16].

Одним із першим наукових підходів до пізнання та розуміння феномена поведінки особи був біологічний. Представники цього підходу проводили паралелі між поведінкою біологічних і соціальних організмів. Розглядаючи поведінку особи як результат тривалої біологічної еволюції, вони відслідковували зародження складних форм людської діяльності від найпростіших одноклітинних організмів.

Наступний із напрямів дослідження поведінки особи – психологічний. Із-поміж сукупності психологічних течій, що значну увагу звертають на феномен поведінки, варто виокремити теорію психоаналізу та біхевіоризм. Засновник першої з них на основі постулатів природничих наук і, наслідуючи натуралістичний стиль мислення, головним рушієм поведінки особи вважав сексуальний інстинкт. З огляду на це, сутність психічної організації особи є природно детермінованим механізмом перетворень її статевої енергії. Водночас прибічники теорії біхевіоризму вважали, що предметом дослідження може бути лише поведінка, яка виражається в доступному об'єктивному відображенні матеріальних процесів, а не психічних станів. Така поведінка складається із трьох елементів: фактора впливу, відповіді на вплив та підкріплювального наслідку (системи заохочень або покарань).

Соціологічне вчення про поведінку особи інтегруючим чинником усього соціального життя визнає колективний інстинкт. Соціальна поведінка особи трактується як система або сукупність взаємопов'язаних дій і вчинків особи, котрі визначаються потребами, мотивами, інтересами, спонуками та формами суспільного життя, серед яких – потреби у спілкуванні, міжіндивідуальних зв'язках, творчості, прагненні до пізнання, уподібненні, освоєнні буття.

Структура правової поведінки особи одночасно організовується на чотирьох рівнях та ланках, які характеризуються різними категоріями складності. Перший рівень – це реакція суб'єкта на актуальну правову ситуацію, на специфічні впливи правового середовища, що змінюють один одного (поведінкові акти). Другий – звичні дії чи вчинки, які є елементами правової поведінки, комбінаціями її цілеспрямованих актів, що підпорядковуються уявленню про те, якого результату слід досягти. Третій – це чітка послідовність правових учинків або дій особи у правовій сфері, що спрямовані на досягнення певного результату. Четвертий рівень – це отримання результату, на який спрямовувалась правова поведінка, що водночас є благом, яке знаходиться під правовою охороною.

Що стосується ланок правової поведінки, то першою із них є мотив – рушійна сила, що спонукає особу до дії. Наступною серед ланок є планування та прийняття рішення, що передбачає визначення й оцінку можливостей для задоволення своїх потреб та інтересів і вибір об'єктів, на які буде спрямована правова поведінка. Завершальним етапом є виконання

цього рішення, тобто вибір поведінки, який є результатом взаємодії правової ситуації та особистих мотивів суб'єкта. Після його завершення настають ті чи інші правові наслідки, що підкреслює необхідність механізму детермінації правової поведінки особи.

Правова поведінка, маючи не лише статичні, а й динамічні властивості, здатна до еволюції паралельно із ходом історії. Антропо- і соціогенез та біологічна еволюція людини призвели до формування людського мислення, активність людини дедалі більше характеризувалася спрямованістю на досягнення конкретної мети та перетворення світу, тобто мала характер діяльності – архетипу подальших форм поведінки, що відрізняється інтенсифікацією своїх основних характеристик: цілеспрямованості, мотивації, усвідомленості, володіння способами і прийомами дій, емоційності, а також наявністю таких властивостей, як ініціативність і ситуативність.

Окрім того, правова поведінка особи крізь призму історії визначалася не лише часовою, а й просторовою детермінантою – загальною специфікою цивілізацій, а саме: традиціоналістською (Схід) та прогресистською (Захід). Світогляд та культура народів Сходу, яким притаманна підпорядкованість основних сфер життя єдиному духові канону, самозаглибленість та визнання природного ходу речей, переважанням загального над індивідуальним, суттєво відрізнялася і досі відрізняється від світоглядно-культурних цінностей народів Заходу, які базуються на автономії різних сфер суспільного життя, прагненні до змін дійсності, домінуванні індивідуального над загальним.

Правовий вплив – це аксіологічна дія на суспільні відносини загальноюридичних засобів, що спрямована на організацію усвідомленої соціально значущої поведінки особи. Аксіологія визначається правом як наука про ідеал, на базі якого відбувається процес орієнтації поведінки і діяльності особи в суспільстві. Це категорія, яка характеризує фактичну реалізацію властивості права здійснювати інформаційно-психологічну (мотиваційну), виховну (ідеологічну), та соціальну дію на учасників правовідносин.

Правове регулювання – це нормативна дія на суспільні відносини спеціально-юридичних засобів: норм права, правовідносин, правової відповідальності, що спрямована на упорядкування усвідомленої соціально значущої поведінки особи. Нормативність – властивість права, пов'язана із забезпеченням впорядкованості суспільного життя. Головними шляхами забезпечення нормативності права і реалізації правових цінностей є процес легітимації права та державний примус.

Правовий вплив, або аксіологічна детермінанта правової поведінки особи базується на трьох загальноюридичних засобах: правових принципах, правосвідомості та правовій культурі. Правові принципи є тією максимою, внутрішнім переконанням, незмінною позицією, що характеризується універсальністю, є гештальт-якостями, які чинять вплив на правову

свідомість особи, формують її ідеологічний компонент. Відтак правові принципи, що безпосередньо пов'язані із процесом формування правової свідомості, у підсумку зумовлюють лінію правової поведінки особи.

Правова свідомість, що складається зі знання права, правової ідеології, правової психології і поведінкового елементу (настанов), проявляється у будь-якому акті правової поведінки особи і є відображенням правових знань та цінностей, рецептованих у процесі правового виховання. Правову ж культуру можна тлумачити як систему уявлень, що демонструють правову свідомість. Правосвідомість і правова культура – явища взаємозалежні, адже виражаються у ступені засвоєння права, спрямованості на додержання заборон, використання прав, виконання обов'язків; осмисленні права як цінності у сфері суспільних відносин; здатності застосовувати в практичній діяльності набуті правові знання, використовувати право для захисту своїх прав, свобод та інтересів, умінні поводитися в складних правових ситуаціях.

Правове регулювання, або нормативна детермінанта правової поведінки особи, базується на трьох спеціальноюридичних засобах: нормах права, правовідносинах і правовій відповідальності.

Норми права, формулюючи загальну модель правової поведінки особи, впорядковують найбільш важливі суспільні стосунки, тоді як їх реалізація відбувається шляхом матеріалізації цієї норми в практиці правової поведінки.

Правовідносини організовують та реалізовують правову поведінку особи, надають їй правових форм. Правовідносини як юридичний вимір буття особи у всій сукупності їх змістових і функціональних елементів відіграють роль конкретизатора та реалізатора поведінки суб'єктів права, вказуючи на дозволене та належне. Таким чином, у контексті регулювання правової поведінки особи їх визначення зводиться до найбільш поширеного засобу її реалізації, втілення правових приписів у дії за конкретних правових умов.

Правова відповідальність як міра вимогливості особи до власної правової поведінки є діалектичним поєднанням категорій правової свободи та правового обов'язку, з огляду на те, що правові свободи є варіантами дозволеної правової поведінки суб'єкта, яку він здійснює за своїм вибором і на власний розсуд в межах відповідних норм права, а правові обов'язки є варіантами належної правової поведінки суб'єкта, суть яких полягає в обов'язковому виконанні зазначених у нормах права дій або в утриманні від заборонених.

Механізм аксіологічно-нормативної детермінації правової поведінки особи – це процес злагодженої взаємодії правового впливу та правового регулювання як системи основних умов, чинників і факторів, що визначає усвідомлену соціально значущу діяльність суб'єкта права, спрямовану на взаємодію із правовим середовищем, здатну породжувати правові наслідки.

У дослідженні зроблена спроба продемонструвати та обґрунтувати той факт, що аксіологічна детермінанта, яка уособлює вплив природного права з його позачасовими та позаструктурними параметрами, та нормативна детермінанта, що відображає позитивний вимір права з його предметністю та ситуативністю, становлять цілісний механізм аксіологічно-нормативної детермінації правової поведінки особи.

7.6. СОЦІАЛЬНО-СИМВОЛІЧНИЙ КАПІТАЛ СУСПІЛЬСТВА

У наш час тісного взаємозв'язку та взаємовпливу практично всіх сфер життєдіяльності людини та функціонування суспільства й держави говорити про право тільки як систему нормативних правил поведінки дуже примітивно і не зовсім об'єктивно. Тут не можна забувати про історичну тяглість і постійну тривалість процесу формування права, що дає підстави розглядати його також як носія соціально-символічних значень. До таких значень належать, зокрема, соціальні міфи і ритуали, які можуть бути джерелом походження правових норм, а з іншого боку – результатом соціальної адаптації цих норм у суспільстві. Такий підхід до сприйняття співвідношення права і міфу може видатися дещо контроверсійним, адже право цілком реальне та загальнообов'язкове, а міф є лише вигадкою і переказом певних уявлень.

Треба визнати, що питаннями взаємозумовленості міфу і права цікавляться здавна, відколи почали бачити соціальний чинник в основі обох цих явищ. Однак усі сучасні дослідники цілком виправдано спираються на перші чітко сформульовані концепції символізму людини та її оточення. У цьому контексті варто згадати підхід до людини як «семіотичної тварини» німецького філософа Ернста Кассирера, який відстоював думку, що вся культура базується на символічній активності людини; його символічна теорія стала засадничою концепцією розуміння сутності політичних міфів [15]. Також відомий французький антрополог Клод Леві-Строс, вивчаючи первісні суспільства на основі їхніх міфів, провів дослідження людської поведінки у контексті різних культур і наголошував, що на поведінку людини найбільше впливають символи, традиції та ритуали, прийняті у певній культурі [19].

Через сутнісну спорідненість правових міфів із політичними варто звернути увагу на розробки українського політолога і соціального психолога Юрія Шайгородського, який вважає, що розвиток сучасної політичної міфології безпосередньо пов'язаний із формуванням нової ціннісної парадигми, і вбачає актуальними дослідження політичних міфів як підґрунтя

створення концепцій державотворення, національної ідеї, інших засадничих принципів суспільного розвитку [39]. Ще один український науковець Ю. Тіщенко визнає інституціоналізацію правового міфу як ознаку сучасної держави та стабілізуючий фактор її існування й розвитку. Водночас він наголошує на необхідності розмежування політичних, правових і релігійних міфів [28].

Досі ніхто з науковців не говорив про циклічність руху міфів, права та інших соціальних норм, що покликані регулювати суспільні відносини. У працях попередніх дослідників ішлося про міфи здебільшого як джерело права. Хоча варто розглянути і зворотний зв'язок між цими феноменами, породженими людською свідомістю. Адже право так само може бути основою для формування нових міфів, причому як позитивних (дидактичних, превентивних), так і негативних (саркастичних, викривальних). А це дає підстави віднести ці регулятивні феномени до соціального капіталу як продукту суспільного нематеріального виробництва (творчості).

Поняття «соціальний капітал» (як сукупність соціальних зв'язків і мереж стосунків між людьми, як певний ресурс для отримання вигод) у науковий обіг ввів французький соціолог П'єр Бурдьє нарівні з двома іншими формами капіталу: економічним (матеріальні ресурси, гроші) та культурним (знання, навички, освіта) [8]. З огляду на те, що всі соціальні зв'язки є основою суспільних відносин, які врегульовуються певними правилами поведінки та життєдіяльності, можна вважати соціальні норми складовим соціального капіталу, оскільки вони організовують і контролюють взаємозв'язки соціальних суб'єктів, надаючи їм певний статус через потенційні чи реальні права та обов'язки, а також перетворюючи соціальні групи на врегульовані спільноти (об'єднання, організації, відомства, служби тощо).

У цьому контексті ближчим є розуміння соціального капіталу в концепції американського соціолога Джеймса Колмена [40]. Він розглядав соціальний капітал як мережі соціальних відносин, які містять ресурси (інформацію, довіру, норми, можливості для співпраці та взаємодопомоги), що можуть бути використані індивідами та групами для досягнення певних цілей. У цьому випадку в структурі соціального капіталу виокремлено чотири компоненти: набір соціальних норм, соціальний контакт, соціальні обміни і базовий рівень довіри. Водночас соціальний капітал має декілька механізмів впливу: через передачу інформації (про можливості, ризики і загрози, а також шляхи виходу з них); через надання допомоги (навчання, передача знань, умінь, навиків і досвіду); через стимулювання певного типу поведінки (заохочення до правомірної поведінки, мотивація до співпраці, сприяння активній участі у житті спільноти) [26]. Так, у територіальній громаді соціальний капітал між поліцейським офіцером і населен-

ням може бути використаний для запобігання злочинності завдяки обміну інформацією на засадах взаємної довіри та із додержанням соціально-правових норм і принципів.

Позицію про важливість принципів і норм у структурі соціального капіталу підтримував також американський політолог Роберт Патнам, щоправда, він акцентував саме на моральних правилах поведінки у поєднанні зі соціальними цінностями та соціальною інфраструктурою [23].

Усі решта концепцій, теорій і підходів до розуміння соціального капіталу є похідними від наведених, і практично у всіх складовими цього феномена є соціальні (зокрема моральні) принципи і норми. Соціальні норми класифікують за різними критеріями, але найпоширенішим є їх поділ на види за сферою впливу (правові, моральні, етичні, корпоративні, звичаєві, релігійні тощо) у поєднанні зі способами їх забезпечення (внутрішні переконання, громадський вплив, державний примус). Формування соціальних норм може відбуватися різними способами. Одним із них є народна творчість.

Саме міфи, пояснюючи світ і смисли світопорядку, упорядковуючи соціальну реальність, визначаючи належний тип поведінки і створюючи певний пантеон героїв, впливаючи через культурні наративи на суспільну свідомість, можуть формувати підґрунтя для виникнення та прийняття соціальних норм і усталених правил, цінностей і морально-етичних орієнтирів, створювати взірці для наслідування і надихати людей на певні вчинки, передавати знання і досвід поколінь тощо. Ці характеристики виокремлюють великий пласт міфології, що побутує як соціальні міфи [1; 22].

З урахуванням сфери впливу соціальні міфи, які за своєю суттю є вигадкою, протиставляються праву, що натомість вирізняється достовірністю, точністю й обов'язковістю. Водночас є багато спільного у цих, здавалося б на перший погляд, абсолютно різних продуктів суспільної творчості. Адже обидва ці феномени описують середовище існування людини, відтворюючи водночас найважливіші сфери життєдіяльності, пропонують варіанти впорядкування типових і часто повторюваних (а отже, соціально значущих) випадків і ситуацій та мають знакову (символічну) манеру подання інформації. З огляду на це, варто розглянути взаємозалежність і взаємовплив міфології і права як основних складових соціально-символічного капіталу людства.

Ключовим аспектом соціально-символічного капіталу є його владний потенціал: стати героєм соціального міфу – означає здобути достатнє визнання, а далі й можливість впливу (коли соціальні зв'язки перетворюються на символічну силу); цьому також сприяє можливість міфу перерости у фінансовий капітал (тобто стати прототипом бренду, впізнаваної торгової марки тощо) або культурний капітал (прижитися в суспільстві як репрезентативний елемент панівної ідеології, національного мистецтва, релігійних вірувань тощо). А про владну силу права вже проговорено давно.

У цьому контексті функціональне призначення соціальних міфів і права практично однакові. Вони, по-перше, соціальні (розраховані на суспільство, поза людьми вони не виникають і не «живуть»); по-друге, усталені (покликані стабілізувати суспільні відносини, фіксуючи певний конкретний стан розвитку і пропонуючи адекватні варіанти вирішення складних ситуацій); по-третє, демонстраційні (абсорбують потреби та інтереси соціальних суб'єктів та їх об'єднань); по-четверте, інтеграційні (об'єднують суспільство навколо необхідності сприйняття і дотримання однакових стандартів); по-п'яте, фільтраційні (виокремлюють осіб чи соціальні групи залежно від статусу і повноважень); по-шосте, символічні (є знаковими системами, що відтворюють елементи суспільних відносин у «закодованій» формі).

Однак не всі соціальні міфи можуть бути взаємопов'язані з правом, далеко не всі фольклорні історії та персонажі, навіть попри значний інтерес аудиторії (населення держави, нацменшин, окремих соціальних груп та ін.). Наприклад міфи про вечірниць-русалок, мавок та інших істот, що живуть у річках, лісах, горах тощо, не мають правового відображення, але залишаються у звичайних порадах не ходити ввечері чи вночі до водойм, не заходити далеко у хащі чи не підійматися самим високо в гори.

Натомість соціальні міфи з ідеологічною, релігійною чи політичною установкою виконують інструментальну функцію, вони не тільки пояснюють спосіб упорядкування світу (оточення), а й легітимізують владу, формують суспільну (національну) ідентичність, виправдовують політичні рішення і створюють нормативну рамку для поведінки суспільства. До такої категорії можна віднести міфи про рівність і братерство народів (що ідентифікувало законодавство всіх республік СРСР) чи про героїчний робітничий клас (що законодавчо закріплювало повну самовіддачу заради загального блага).

Є категорія соціальних міфів, що розраховані на аудиторію, яка не має уявлення про реальне життя в країні; це так звані зовнішні міфи, вони абсолютно ідеалізовані й приваблюють іноземців. Наприклад, всесвітній міф про «американську мрію», який пропагує уявлення про можливість усіх, незалежно від походження, досягти успіху і заможного життя завдяки наполегливій праці, а насправді використовується для підтримки індивідуалізму та ринкової економіки (приватної власності та вільної конкуренції).

До зовнішніх належать і міждержавні міфи, що відображають конкретні аспекти відносин двох або декількох держав; вони спрямовані або на стабілізацію та розвиток їхніх відносин, або на відчуження й ворогування населення цих країн. Впливовим і дієвим чинником тут є громадська думка. Скажімо, міф про «зовнішнього ворога» наявний практично у всіх державах, але міняється залежно від політичної ситуації, адже конструює образ ворога для консолідації населення й виправдання репресивних заходів (українці проти москалів, поляки проти українців, американці проти всіх).

Натомість внутрішні соціальні міфи засновані на історичних фактах і здебільшого покликані гуртувати суспільство навколо певних ідей. Із-поміж таких міфів – міф про «золотий вік» минулого (як образ втраченої величі Київської Русі, Запорізької Січі та інших періодів «вольності» українців), що використовується для обґрунтування реваншизму або реставраційних політик у різних сферах (освіті, армії, дипломатії тощо); міф про «соборність і єдність народу» (як центральна ідея українців з XIX ст. про засадничу цінність державотворення), що активно популяризується і використовується зараз. Загальнодержавні міфи формуються всередині певної держави і визначають суспільний світогляд. Зазвичай історичні, ідеологічні та соціально-політичні установки контролює влада через унормування суспільних відносин, а міфи підтримують патріотичні уявлення.

Існують також регіональні соціальні міфи з яскраво вираженим політичним характером; як правило, вони спрямовані на підтримку боротьби за розподіл сфер впливу в регіоні чи монополії влади (через велику територію та різні історичні особливості регіонів України дуже активно послуговуються соціальними міфами типу «Степана Бандери» на заході (від образа «ворога народу» до «символу нації», національної гідності, боротьби за незалежність, непримиренності до окупантів, що визнано на рівні держави і законодавчо закріплено у Законі про декомунізацію, проявляється у вшануванні цього героя як складової державної та політичної пам'яті та впливає на закони, судову практику, державну символіку тощо); «вільного козака» – на сході (як символу вільнолюбності, демократії, самоврядування; мобілізує ідентичність українців, але водночас іноді використовується для виправдання поведінки чоловіка-гульвіси). Обидва ці міфи ілюструють двополюсність національних наративів (коли одна й та сама особа може бути або героєм, або злочинцем залежно від ідеології), а також показують, як символічний капітал (міф) стає соціальним ресурсом для формування ідентичності, легітимації політичних рішень та протистояння зовнішньому тиску. Такі міфи виконують мобілізаційну та ідентифікаційну функцію: допомагають вибудовувати уявлення про спільну історію, героїв, традиції, національні цінності. Водночас вони можуть бути предметом наукової деконструкції, так історики та соціологи показують, що за міфічними образами часто стоять складні реалії.

Ще виокремлюють так звані станові міфи, які стосуються уявлення про певні групи населення за професійною, віковою, фізіологічною чи становою ознакою; вони функціонують за простою схемою «свій – чужий» і виконують ідентифікаційну, регулятивну та престижну функції. Це втілення стереотипів або символічних наративів, які формуються і циркулюють усередині, скажімо, професійної спільноти або ж у суспільстві загалом про певну професію та її представників. Здебільшого фахівці певної сфери намагаються створити позитивні міфи (правозахисник – адвокат,

суддя, правоохоронець – поліцейський, «законник»), які можуть мати аналоги-відповідники з абсолютно іншим змістом («адвокат диявола», «продажний суддя», «мент», «поліцай»), що пояснюється дуальністю «правомірності / протиправності» цього професійного середовища та відповідною реакцією з боку тих, кого захистили, і з боку тих, кого покарали. Така ж ситуація у сфері медицини та охорони здоров'я (як приклад – узагальнений міф про лікаря-рятівника на противагу міфу про «м'ясника»-хірурга, «костоправа»-травматолога, або ж подолання негативних міфів і сумнівних фактів, зокрема міфу про пробу реакції організму на туберкульозну паличку, відоме через книгу колишньої міністерки охорони здоров'я Уляни Супрун «Мочи манту», що вважається реакцією на застій у сфері медицини та опис відповідних реформ).

Такого ж типу міфи побутують у сфері освіти, журналістики, громадського харчування, торгівлі тощо. Попри іноді відверту зневагу до представників професій, професійні міфи виконують важливу соціальну роль, допомагаючи зрозуміти професію у спрощеному вигляді, формують ідентичність професійної спільноти, даючи її членам відчуття місії та престижу, а також регулюють суспільні сподівання на потрібність цих професій і впливають на «взаємини» фахівців та соціуму. І водночас розкривають «проблемні» аспекти для нормативного врегулювання, виконуючи до певної міри функцію «законодавчої ініціативи».

Прикладами станових міфів можуть бути також вікові соціальні міфи про агресивність підлітків, дівочу пам'ять чи старечий маразм; або міфи про сексуальну орієнтацію, гендерну рівність та інше. Тут варто зауважити, що такі міфи ефективні у спілкуванні представників одного стану (професії, віку та ін.) навіть з різних країн, хоча можуть бути незрозумілими через культурний контекст, особистий життєвий досвід, приватну систему цінностей тощо.

Наведені приклади демонструють належність і міфу, і права до пласту соціально-символічного капіталу суспільства та держави як соціально-регулятивних категорій і багатовимірних соціокультурних феноменів. Міф, будучи символічним відображенням важливих аспектів соціуму, слугує підґрунтям для захоплення та наслідування (у випадку героїзації особи, спільноти чи середовища) або засудження та покарання (у разі викриття негативних проявів, властивостей чи характеристик). А для того, щоб це захоплення та наслідування або засудження та покарання устали лися й набули статусу всезагальності, ідея міфу переростає в норму права і з використанням легального примусу моделює суспільні відносини.

Один із українських дослідників феномена міфу Юрій Шайгородський, опираючись на працю Е. Кассирера «Міф держави», наголошує на важливості поширення проблематики символів на соціальне ціле. «За умов суспільних криз, збіднюється здатність людини до символічної інтерпретації, через що

негативна енергія міфу виходить на перший план і створює загрозу для раціонального мислення та адекватного осягнення та пояснення дійсності; натомість сила міфу, яка в сприятливі часи локалізується в релігії та мистецтві, має отримати можливість розгорнутися в дійсності» [39, с. 280].

Важлива ремарка: щоби перейти на рівень права, міф має пройти процедуру своєрідного суспільного визнання; йдеться про закорінення міфу в масовій (колективній, суспільній) свідомості. Однакове сприйняття міфу всіма членами суспільства сприяє формуванню одного напряму суспільної комунікації, стимулює суспільство до проголошення певних ідей і оголошення потреби вирішення певних проблем. Надаючи певного змісту колективній свідомості та формалізуючи певні стереотипи людської поведінки, міф закладає підвалини стійких соціальних структур, однією з яких, власне, і є право як регулятивний чинник порядку в державі.

Можливий і зворотний взаємозв'язок у цій дихотомії «міф – право», коли правові норми переростають у міф. Тут уже варто мовити про створення певних соціокультурних кодів як системи символів, за якими розпізнають правову систему й державу загалом. У цьому контексті доречно згадати «символічний обмін» (Жан Бодріяр [6]), або так звану реверсивність елементів ціннісної системи суспільства. Такий символічний обмін можна розглядати у широкому значенні на рівні обміну цінностями між людьми, між людиною і соціумом, між соціальними спільнотами тощо.

У цьому контексті правову норму треба розглядати як носія соціально-символічного капіталу, бо вона є регулятором поведінки соціальних суб'єктів і вербальною моделлю бажаних дій і вчинків, які мають наслідувати ці суб'єкти. Дієвою силою таких моделей є легітимність: закріплення у праві гарантує таким правилам поведінки суспільне визнання та всезагальну обов'язковість. Звідси ще одна сила – суспільна довіра до державних інституцій, що є «класичною» характеристикою в усіх концепціях соціального капіталу.

Прикладами міфологічного перевтілення права є ритуали і традиції як живе відтворення. Такими є, скажімо, церемонія прийняття присяги, традиція відзначення присвоєння чергового офіцерського звання та появи нової зірки на погонах форменого одягу, вітання з прикладанням руки до кашкета, стройовий огляд, шикування, паради, інавгурація, судовий етикет та ін.). Водночас ідеться не тільки про значущість самого факту дії чи події, важливе також обрання соціально значимого місця і часу проведення урочистих зборів, поєднання історичних подій і співвіднесених з ними дій сучасності (наприклад, прийняття присяги у день Покрови Богородиці як покровительки всіх військовиків на місці встановлених пам'ятників загиблим у боротьбі зі злочинністю чи з військовим агресором). Правові норми перевтілюються у міфи через тривалу й періодично повторювану спільну діяльність індивідів, тому мають конвенціональний (договірний) ха-

рактер і є уособленням найвищих соціальних цінностей, пріоритетів, прагнень, орієнтирів і мотивацій.

Міфологічний вимір права можна розглядати також через певні уявлення, стереотипи і наративи про саме право, правові норми і правові інститути. Такі стереотипи не завжди відповідають дійсності, але впливають на свідомість і правову поведінку людей, а також виконують функцію легітимації / делегітимації правових норм і юридичних практик. Тобто через такі соціально-символічні образи суспільство визнає право законним (справедливим, дієвим, прийнятним) і приймає до виконання чи дотримання або відкидає як щось малозначиме, недоцільне, неприйнятне. Правовий міф трансформує складні правові поняття чи явища у спрощені образи чи сюжети, що полегшує сприйняття, а отже, швидше впливає на процес формування цінностей, очікувань, настроїв, громадської думки, правової культури суспільства загалом.

Дехто із науковців, відзначаючи усталеність правових міфів, говорить про правові міфологеми як «особливу форму юридичного знання, що претендує на науковість, яка містить у собі некритичну інтерпретацію правового міфу і засновану на ній теоретичну юридичну конструкцію» [28, с. 34]. А дехто пропонує розуміти їх як базис правової системи, не єдиний, але дієвий засіб для міжнародного співробітництва, а формування міфологічного простору смислів вважає важливим завданням сучасності. Водночас наголошується, що єдність людства, до якого всі прагнуть, можлива лише за умови визнання всіма учасниками міжнародної взаємодії певної базової системи цінностей, простору загальних смислів, прийнятних для різних типів мислення, чим є правові міфи [36, с. 354].

Найбільш поширеними прикладами правових міфів, що побутують зараз в Україні, можна вважати популярний наратив про те, що європейська інтеграція автоматично забезпечить верховенство права в нашій державі (хоча насправді миттєва зміна правової культури українців неможлива, потрібні глибокі реформи в національному законодавстві та суспільній свідомості); або ж апелювання до запровадження практики суду присяжних як панацеї від несправедливих вироків (насправді ж інститут присяжних у суді не гарантує автоматично справедливих рішень без відповідної правового просвітництва громадян). Хоча треба визнати, що такі правові міфи потрібні, бо вони конструюють образи «справедливого» права (символічна функція), спрощено репрезентують і пояснюють складні явища та процеси правової дійсності для масового сприйняття (просвітницька функція), привертають увагу до певних правових інститутів та юридичних практик (пропагандистська функція) та визнають їх прийнятними для свого середовища (легітимаційні функція).

Тож є всі підстави вважати процес переходу міфів у право і правових норм – у міфи циклічним. Адже правовий міф, пояснюючи певний по-

рядок, спосіб функціонування влади чи соціальних інститутів, спершу демонструє певні звички чи традиції, далі, закріплюючись у суспільній свідомості як ідеал, переходить у категорію загальних цінностей, а вже потім, адаптуючись як прийнятна і корисна норма, формалізується через нормативно-правовий акт і запроваджується у юридичну практику (відбувається процес юридизації міфу). Так, поняття «рівності всіх перед законом» пройшло процедуру становлення від крамольної ідеї до юридичного закріплення, а далі – усвідомлення і сприйняття як норми життя у всьому світі. Міф про «спільні європейські цінності» століттями формував ідентичність європейців і відточував стандарти прав людини, що втілилося в конкретні норми acquis communautaire. Наратив про «героїчний захист державності» в конкретних умовах бойових дій і воєнного протистояння переріс у законодавчі норми про статус воїнів і ветеранів та особливе вшанування героїв в Україні.

Тоді можна говорити про основні етапи трансформації правового міфу у правову норму, які утворюють певну динамічну схему: формування (створення сталого наративу, що надає сенс явищу, дії, події, факту та ін.), популяризація (поширення у суспільстві як певних символів), нормативізація (набуття ознак звичаєвого права через сталі практики), інституціоналізація (кристалізація звичаїв у правових процедурах і текстах, законодавче закріплення), рутинізація (усталення як «самозрозумілих» норм). Право стає стійким, коли суспільство визнає не тільки його легітимну силу примусу, а й символічний сенс.

Приблизно така ж схема подальшої міфологізації права, коли правові норми і явища набувають символічно-ціннісного змісту, виходять за межі раціонального тлумачення та сприймаються як природні (сакральні). Основні етапи цього процесу такі: масовізація (формується колективне уявлення про правильність і авторитетність норми), символізація (утворення чітких символів-відповідників, наприклад тризуб, суддівська мантія тощо або вербальних символів-аналогів рівності, справедливості, свободи, об'єктивності), сакралізація (відхід від права як людської конструкції з потенційними санкціями та ототожнення його з природним порядком, природною даністю), ритуалізація (символічне підтвердження чинності права через поширення у публічних, урочистих діях, ритуалах), архетипізація (закріплення у масовій свідомості й культурі серед символічних відповідників добра і зла, культивування окремих рішень чи подій як «епохальних, легендарних»). За цією схемою, норми права стають частиною суспільного дискурсу, відтворюються у вихованні, освіті, медіа, мистецтві, політичній риториці та ін.

Узагальнюючи, треба звернути увагу на те, що нормативізація соціальних міфів (за Роланом Бартом [3]), формування колективних правових уявлень (за Емілем Дюркгаймом [13]) і символізація влади та права (за

П'єром Бурдьє [8]) – все це взаємопов'язані та взаємозумовлені соціокультурні механізми функціонування соціальних норм. Це демонструє й водночас аргументує амбівалентність процесу міфологізації: міф може легітимізуватися у праві й розвинути його у правових архетипах. При цьому, будучи глибоко соціально зумовленими й поглинутими, міф і право формують окремий пласт соціально-символічного капіталу, що відтворює одночасно історичні й конкретно-часові, локальні та глобальні аспекти певного суспільства, розкриваючи його потенціал для збереження та зміцнення правопорядку.

Таким чином, усі аналізовані концепти можна логічно пов'язати у так зване «**коло соціально-символічного капіталу**», в якому немає домінанти нормативності чи міфології, бо обидва феномени періодично і перманентно перетворюються один в одного: міф – символ – звичай – норма – природна даність – ритуал – архетип (як довершений міф).

Отже, міфи є важливим джерелом права. Разом ці феномени формують соціально-символічний капітал суспільства і держави. І міф, і право спільно конструюють колективну пам'ять народу та ідентичність нації, а також формують ціннісно-нормативну основу для побудови правових і владно-політичних інститутів. Через правові норми міфи переходять зі сфери символічного у сферу нормативного, закріплюючи у праві образи «героїчного минулого», «споконвічної державності» та «козацької вольності». Завдяки цьому право стає не тільки регулятором суспільних відносин, а й дієвим інструментом відтворення, збереження і розвитку ціннісних орієнтирів.

Такий соціально-символічний капітал консолідує суспільство, підтверджує легітимність влади, стимулює обороноздатність населення і спонукає до розвитку держави (мобілізаційна функція соціальних міфів і права). Водночас соціально-символічний капітал демонструє історичну тяглість державницьких традицій та особливе призначення народу і нації.

Список використаних джерел

1. Андрієнко О. В. Соціальна міфологія у контексті суспільних трансформацій : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філософ. наук : спец. 09.00.03. Донецьк, 2008. 19 с.
2. Бандура О. О. Єдність цінностей та істини у праві. Київ : НАВСУ, 2000. 200 с.
3. Барт Р. Від твору до тексту. *Антологія світової літературно-критичної думки XX ст.* Львів : Літопис, 2002.
4. Бігун В. С. Людина в праві: аксіологічний підхід : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.12 «Філософія права». Київ, 2004. 220 с.
5. Боднар С. Б. Рівність як категорія філософії права : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : спец. 12.00.12 «Філософія права». Львів, 2009. 21 с.

6. Бодріяр Ж. Символічний обмін і смерть. Львів : Кальварія, 2004. 376 с.
7. Бокало Н. І. Формування і розвиток ідеї рівності в праві: філософсько-правовий вимір : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : спец. 12.00.12 «Філософія права». Львів, 2014. 18 с.
8. Бурдьє П. Практичний глузд. Київ : Український Центр духовної культури, 2003. 503 с.
9. Брюховецька О. Голоси Black Lives Matter. Львів : Човен, 2025. 432 с.
10. Васильчук В. О. Справедливість як категорія права : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : спец. 12.00.12 «Філософія права». Львів, 2013. 22 с.
11. Галицький І. В. Толерантність у правовому житті сучасного суспільства : дис. … канд. юрид. наук : спец. 12.00.12 «Філософія права». Львів, 2011. 221 с.
12. Добош З. А. Конвергенція справедливості і права: філософсько-правовий вимір : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : спец. 12.00.12 «Філософія права». Львів, 2012. 20 с.
13. Дюркгайм Е. Первісні форми релігійного життя: Тотемна система в Австралії. Київ : Юніверс, 2002. 423 с.
14. Європейський словник філософій: Лексикон неперекладностей / Пер. з фр.; під кер. Б. Кассен. Київ : Дух і Літера, 2011. Т. 1. 576 с.; Київ : Дух і Літера, 2011. Т. 2. 488 с.; Київ : Дух і Літера, 2013. Т. 3. 328 с.
15. Cassirer E. The Myth of the State. London: Yale University Press, 1946. 316 p. URL: https://ia902908.us.archive.org/18/items/in.ernet.dli.06295.myth-of.pdf
16. Козенко Ю. О. Правова поведінка особи: аксіологічно-нормативна детермінація : дис. … канд. юрид. наук : спец. 12.00.12 «Філософія права». Львів, 2012. 193 с.
17. Кримський С. Запити філософських смислів. Київ : Парапан, 2003. 240 с.
18. Крочук М. І. Філософсько-правовий вимір гендерної рівності : дис. … канд. юрид. наук : 12.00.12 «Філософія права». Львів, 2013. 195 с.
19. Леві-Строс К. Первісне мислення. Київ: Український центр духовної культури, 2000. 324 с.; Леві-Строс К. Структурна антропологія. Київ: Вид-во Соломії Павличко «Основи», 1997. 387 с.
20. Маркс К. Капітал. Т. 1. Кн. 1: Процес продукції капіталу. URL: https://www.marxists.org/ukrainian/marx-engels/kapital/Kapital_Tom_1_Knyha_1.pdf
21. Онопенко П. В. Правоохоронні функції держави Україна : монографія. Київ : Варта, 2003. 126 с.
22. Павлова Т. С. Міфологічні, релігійні та культурні виміри феномена права. Дослідження з історії і філософії науки і техніки. 2022. Т. 31. № 2. С. 16–22.
23. Патнам Р. Творення демократії. Традиції громадської активності в сучасній Італії. Київ : Основи, 2001. 302 с.
24. Рувін О. Г. Принцип свободи у державотворенні: філософсько-правовий вимір : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юр. наук : спец. 12.00.12 «Філософія права». Львів, 2010. 18 с.

25. Рюс Ж. Поступ сучасних ідей: Панорама новітньої науки / Пер. з фр. В. Шовкун. Київ : Основи, 1998. 669 с.
26. Соціальний капітал: феноменологічна природа, форми прояву, конкурентоспроможність : монографія / Н. О. Сімченко, С. Ю. Солодовников, О. А. Гавриш та ін.; відп. ред. О. О. Охріменко. Київ : НТУУ «КПІ», 2014. 412 с.
27. Снайдер Т. Про свободу / пер. з англ. Г. Герасим. Львів : Човен, 2024. 432 с.; Шлях до несвободи: Росія, Європа, Америка / пер. з англ. Г. Герасим. Львів : Човен, 2020. 492 с.
28. Тіщенко Ю. В. Інституціоналізація правового міфу як ознака сучасної держави. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2019. № 6. С. 457–460; Тіщенко Ю. В. Правові міфи та міфологеми в юриспруденції. *Вісник Національної академії правових наук України*. 2018. Т. 25. № 2. С. 27–40.
29. Федіна Н. В. Сучасне розуміння справедливості в діяльності органів внутрішніх справ: теоретико-правове дослідження : монографія / наук. ред. О. М. Балинська. Львів : БОНА, 2015. 196 с.
30. Філософія права / за ред. О. Г. Данильяна. Харків : Право, 2014. 208 с.
31. Філософія права : навч. посіб. для студентів спеціальності «Правознавство» / за заг. ред. П. М. Рабіновича. Львів : Юр. ф-т ЛНУ ім. І. Франка, 2005. 332 с.
32. Філософія права : навч. посіб. / О. О. Бандура, С. А. Бублик, М. Л. Заінчковський та ін. ; за заг. ред. М. В. Костицького та Б. Ф. Чміля. Київ : Юрінком Інтер, 2000. 336 с.
33. Філософія права / за ред. Джоела Фейнберга, Джулса Коулмена ; пер. з англ. П. Таращук. Київ : Вид-во Соломії Павличко «Основи», 2007. 1256 с.
34. Філософія прав людини / за ред. Ш. Госепата та Г. Ломанна; 2-ге вид. Київ : Ніка-Центр, 2012. 320 с.
35. Фуллер Лон Л. Мораль права. Вид-во : SBA Print, 2026. 286 с.
36. Халапсіс О. Міжнародні виміри правових міфів. *Науковий вісник ДДУВС*. 2021. Спецвипуск № 2. С. 354–360.
37. Харт Х. Л. А. Концепція права / пер. з англ. Н. Комарова. Київ : Сфера, 1998. 236 с.
38. Філософія Артура Шопенгауера та сучасність: кол. моногр. / за ред. Анатолія Карася. Львів : ЛНУ імені Івана Франка, 2012.164 с.
39. Шайгородський Ю. Ж. Політика: взаємодія реальності і міфу : монографія. Київ : Знання України, 2009. 400 с.
40. Шелухін В. А. Епістемологічний вимір концепції мікро-макро переходів Дж. С. Колмена : дис. … канд. соц. наук : 22.00.01 «Теорія та історія соціології». Київ, 2019. 219 с.

Тема 8

ПРОБЛЕМИ СОЦІОЛОГІЇ ПРАВА

Мета: розкрити історію філософсько-правового пізнання та філософсько-правову наукову спадщину.

Інформаційний обсяг: Генеза і динаміка взаємозв'язку права та інших соціальних інститутів. Сучасні теорії соціології права. Соціальна зумовленість права. Право як соціальний регулятор. Соціальні функції права. Соціум як категорія філософії права. Право як засіб упорядкування соціуму. Соціально-правові суперечності.

Теми рефератів, доповідей, повідомлень:

1. Філософські методи в соціології права.
2. Соціальний зміст права.
3. Проблеми життєдіяльності соціального суб'єкта у правовій дійсності.
4. Соціальне зумовлення становлення особистості та громадянина.
5. Проблеми правової соціалізації та правової ідентичності.
6. Правосвідомість як соціологічна категорія.
7. Соціальна структура правосвідомості.
8. Соціологія злочинності: філософсько-правовий аналіз.
9. Проблема соціального конфлікту в філософії права.
10. Морально-правові проблеми конфліктології соціальної поведінки.

Формулювання проблеми. Проблематика соціології права в сучасному науковому дискурсі набуває дедалі більшої актуальності, особливо з огляду на необхідність комплексного осмислення взаємодії права та соціуму як динамічної та багаторівневої системи. Аналіз генези та еволюції взаємозв'язку права з іншими соціальними інститутами дає змогу виявити не лише механізми правового регулювання, а й межі його ефективності в умовах динамічних змін сучасного суспільства.

Новітні теорії соціології права акцентують на соціальній зумовленості права та розглядають його як специфічний соціальний регулятор, що виконує інтегративні, стабілізаційні та конфліктогенеруючі функції. Водночас право постає не лише як інструмент упорядкування соціальних відносин, а й як відображення соціальних суперечностей, інтересів і цінностей різних соціальних груп. Це зумовлює потребу вивчення соціальних функцій права у взаємозв'язку з категорією соціуму в філософії права, що відкриває можливість для глибшого розуміння ролі права у формуванні соціального порядку та легітимації влади.

Водночас у межах соціології права постає низка дискусійних питань, пов'язаних із визначенням ступеня автономії права від соціальних процесів, ефективності правового впливу на суспільні відносини та здатності права адекватно реагувати на соціальні зміни. Особливої уваги потребує аналіз соціально-правових суперечностей, що виникають унаслідок розриву між нормативними приписами та реальною поведінкою соціальних суб'єктів. Це активізує доцільність міждисциплінарного підходу, що поєднує філософсько-правову рефлексію та соціологічний аналіз закономірностей розвитку права як засобу впорядкування соціуму в умовах його постійної трансформації.

8.1. ГЕНЕЗА І ДИНАМІКА ВЗАЄМОЗВ'ЯЗКУ ПРАВА ТА ІНШИХ СОЦІАЛЬНИХ ІНСТИТУТІВ

Соціологія права розглядає право як соціальний феномен. Вона відображає правовідносини і правосвідомість у суспільстві з огляду на його структуру та інститути; займається дослідженням процесів генерування соціумом правових норм, цінностей і сенсів. Специфікою цієї галузі є розуміння права як складної динамічної системи, що розвивається і функціонує в соціальному просторі й історичному часі залежно від типу суспільства і його географічного положення, від рівня розвитку суспільної та індивідуальної свідомості. Вона виходить з того, що право зароджується в суспільстві, тому всі правові феномени є соціальними. Але не навпаки: не будь-який соціальний феномен є правовим.

Так, існує неюридичне «соціальне», яке зводиться до традиційного поведінкового середовища і пов'язане зі звичаями. Наприклад, одягати пасок безпеки, їдучи в машині, – правове явище, а вітатися при зустрічі – традиційне поведінкове. В обох випадках поведінка викликана суспільною нормою, однак у першій ситуації недотримання поведінки викликає санкції з боку держави, у другій – лише несхвальні відгуки. На думку окремих науковців, правове «соціальне», на відміну від поведінкового, визначається можливістю бути реалізованим через суд, тобто можливістю звернутися до судді, діяльність якого полягає в тому, щоб, поставивши все під сумнів, зважившись «за і проти», винести ухвалу. Р. Канторович вважав основною ознакою юридичного в суспільстві юстиціабельність [8, с. 84–85]. Ознака «юстиціабельності» відрізняє правову норму від інших. Це означає, що тільки правові норми дають можливість винесення ухвали. Але юстиціабельність – лише можливість рішення, а не саме реальне рішення. Тому для Р. Канторовича право – це набір соціальних правил, що розглядаються як справедливі й прописують зовнішню поведінку. Відтак соціологічний підхід до вивчення права потребує визнання як нормативного, так і «вільного» права.

Під формальним учений розуміє право, процес формування якого вже завершений. Вільне ж право – це право у стані становлення, бажане право, тобто правові норми, які суб'єкт хотів би бачити формальними. Тому, за Канторовичем, соціологія права – це теоретична дисципліна, що вивчає соціальну дійсність за допомогою узагальнення правових цілей у перспективі. У цьому контексті соціологія права протистоїть догматичній юриспруденції, що вивчає правові норми в змістовому аспекті.

Соціологія права не стосується змісту норм: вона розглядає цілі права крізь призму ціннісного підходу. Правові норми є соціально корисними цілями та мірилом оцінки суб'єктивних інтересів.

Певні соціальні явища, які охоплюють право, закон, судове й адміністративне рішення, ідентифікуються зі сферою власне правового. Тож у вузькому розумінні соціологія права може обмежуватися саме цією сферою, займаючись правом як таким: загальною теорією права і держави або теорією джерел права. У цьому разі соціологічна рефлексія зосереджується на вивченні функцій закону та його реалізації, правосвідомості і правової культури населення, на соціальній справедливості або несправедливості правосуддя в очах громадської думки тощо.

Проте в широкому сенсі соціологія права відображає всі соціальні явища, в яких правовий елемент присутній не обов'язково у чистому вигляді, а у формі загальних понять, які вимагають правового аналізу.

Так, наприклад, вивчаючи сім'ю, загальна соціологія зосереджується на вивченні її типологічних особливостей, демографічних, гендерних, етнічних, релігійних та інших показників. Соціологія права при вивченні інституту сім'ї враховує норми сімейного законодавства, їх соціальну спрямованість, змістову регламентацію сімейного життя і лише фрагментарно пов'язує його з економікою, етнічними характеристиками, релігією тощо.

Такий підхід пов'язаний, зокрема, з тим, що між правовими і фактичними суспільними відносинами існує тісний взаємозв'язок. Науковці виокремлюють два елементи цього взаємозв'язку [18, с. 7–15]. Перший вони пов'язують із походженням правових норм від суспільних відносин. Адже правові норми формуються волею законодавця на основі суспільних відносин, зважаючи на потреби і тенденції суспільного розвитку, завдання, що стоять перед суспільством і державою. Другим важливим моментом у соціології права є вивчення права як соціального інституту суспільства. У цьому випадку право розуміють як породження соціальних потреб, яке виконує функції забезпечення суспільної стабільності. В цьому аспекті дієвість права забезпечується державними інститутами шляхом виконання правових розпоряджень та застосування санкцій за їх порушення. Американський соціолог Л. Мейхью вважає, що «з соціологічної точки зору право повинно розумітися як соціальний процес, але все більше з'ясовується, що зрозуміти право як соціальний процес – означає зрозуміти функціональне

значення правових норм: як вони проводяться в життя, як застосовуються, тлумачаться і врешті-решт втілюються в інституціональну структуру суспільства через шаблони використання» [19, с. 233].

На значущість правового порядку в суспільстві вказував і класик соціології М. Вебер: порядок забезпечується взаємною орієнтованістю людей і тим, що існуючі соціальні настанови мають значущість норми встановленого порядку. Невизнання реальності нормативного порядку призводить до того, що емпірично цей порядок перестає існувати.

Соціологія права вивчає дію права, щоб давати рекомендації, які сприятимуть раціональному та ефективному формуванню соціальної реальності. Взаємодія права, його інститутів і норм із соціальною реальністю є центральною проблемою соціології права.

Таким чином, соціологія вивчає не все у праві й не право, взяте саме собою, а соціальне у праві, взаємодію соціального та правового, тобто соціальну обумовленість права, соціальні умови й основи його дії та соціальну роль права. Інакше кажучи, завданням соціології права є дослідження права як важливого елемента соціальної системи, його взаємодії з іншими соціальними структурами, зокрема, з'ясування того, як, з одного боку, в суспільстві виникає і визріває соціальна потреба у правовому регулюванні тих чи інших суспільних відносин і як у процесі такого регулювання реалізуються особистісні, групові й суспільні інтереси, а з іншого – як здійснюються соціальні функції права, яким чином і як ефективно під впливом права у суспільстві відбуваються певні соціальні зміни.

Досягнення соціології права повинні впроваджуватись у соціальну практику і мають бути сформульовані так, щоб вони змогли надати можливість дослідникам-практикам перевести теоретичні концепції на мову їх професійної діяльності. І хоча така практика перебуває тільки на початковому етапі, проте вона вже позитивно відбивається на збагаченні теоретичних знань практичним досвідом і, навпаки, практики – теорією. Соціологія права аналізує дійсність, прагне емпірично розкрити й подати найбільш повну і виразну картину цієї дійсності.

У вітчизняній науці достатньо поширеними залишаються визначення соціології права С. Боботова як «науки про соціальні умови існування, розвитку і дії права в суспільстві» [4, с. 17]; Е. Тадевосяна – як науки про закономірності взаємодії права і суспільства як соціальної системи [14, с. 20]; В. Глазиріна: «Соціологія права є галуззю соціології, що вивчає соціальні закономірності функціонування, зміни і механізми взаємодії суспільства і його соціальної підсистеми – права» [5, с. 10–11]. Таким чином, соціологію права можна визначити як міждисциплінарну галузь наукового знання, що поєднує в собі пізнавальні ресурси юриспруденції як системи наук про право та державу і загальної соціології як науки про закономірності формування, розвитку і функціонування суспільства.

8.2. СУЧАСНІ ТЕОРІЇ СОЦІОЛОГІЇ ПРАВА

Французький мислитель Жорж Гурвіч (1894–1965) вивчав філософію, соціологію, історію, соціальну психологію та антропологію, і його основні ідеї мають міждисциплінарний характер. На думку науковця, соціологія права вивчає всю соціальну дійсність і є частиною «соціології людського духу». Особливістю підходу Гурвіча є розширене розуміння як самого феномена права, так і соціології права. Остання охоплює всю сукупність соціальних інститутів, норм поведінки, прийнятих у суспільстві символів, цінностей, ідеалів, колективних забобонів [8, с. 48].

Учений вважає, що соціологія права виникає у разі невідповідності між правовими нормами і безпосереднім правовим життям суспільства. Для подолання цього вивчення права повинно вийти за межі офіційних правових норм і звернутися до суспільства загалом, тобто правознавство повинно стати соціологією права. Гурвіч поділяє соціологію права як широку дисципліну на декілька спеціалізованих галузей, кожна з яких має свій окремий предмет. Так, систематична соціологія права вивчає функціональні відносини, що склалися між живою соціальною реальністю і правом. Правова типологія груп досліджує правові розпорядження, адресовані окремим соціальним групам. Генетична соціологія вивчає походження і розвиток соціальних тенденцій, що визначають вміст і фукціонування в суспільстві правових норм. Соціальна природа права, на думку Гурвіча, виявляється в тому, що право безпосередньо твориться самим соціальним життям.

Суб'єктом правотворчості є всі соціальні інститути, функціональне саморегулювання яких у соціальному процесі й породжує правові норми. Однак у концепції вченого держава не є винятковим правотворчим інститутом. Право породжується колективами людей, суспільством, а не державою, і може існувати без держави. Соціальне право виконує завдання регулятора соціальної дії, агента соціальної інтеграції, стимулу, що стихійно склався, до співпраці між людьми. Гурвіч вважає, що право народжується з нормативного факту. Це поняття пояснює механізм виникнення права. Оскільки нормативних фактів багато, в суспільстві одночасно співіснує безліч правових систем.

Головний представник американської соціологічної школи права Роско Паунд (1870–1954) розробив концепцію, яка стала продовженням і завершенням теорії живого права Ерліха. Основною ідеєю Паунда є концепція інструментального характеру права. Судова нормотворчість повинна долати формалізм законодавства, пристосовуючись до обставин, що змінюються. Учений вирішує проблему суперечності між сталістю формального права і мінливістю соціальної дійсності, розглядаючи правові норми відповідно до їх функцій у суспільстві. Концепція філософії права Паунда

звертається до вивчення саме функціональних аспектів права: «Ми беремо на допомогу філософію, етику, політику і соціологію, щоб вони допомагали у вирішенні таких проблем, які ми вважаємо проблемами правознавства. Потрібно вивчати право в усіх аспектах як більш спеціалізовану фазу того, що в ширшому сенсі є наукою про суспільство» [8, с. 455].

Соціологізм концепції Паунда виявився в розумінні права як інструменту соціального контролю і будівництва. Науковець розглядає право в контексті соціального творення, перед яким стоять конкретні прагматичні цілі – так організувати поведінку членів суспільства, щоб забезпечити задоволення і гармонізацію їхніх потреб та інтересів.

Завдання права, вважає Паунд, полягає в тому, щоб розпізнавати, досліджувати і контролювати інтереси та соціальну поведінку, що мотивується ними. Вчений поділяє інтереси, які юридично захищають, на три основні групи: а) публічні; б) індивідуальні; в) суспільні. Публічні інтереси відображають інтереси держави. Індивідуальні – це інтереси осіб щодо сімейних і матеріальних відносин. Суспільні інтереси стосуються загальної безпеки, безпеки соціальних інститутів, загальної моралі, захисту суспільних ресурсів від марнотратства, загального прогресу і захисту людського життя.

Основа концепції Паунда – гармонізація інтересів, максимальне задоволення запитів і бажань кожної людини. Він наполягав, що «в рамках соціального контролю, а отже, й у сфері права, потрібно примиряти і погоджувати ці бажання і запити такою мірою, якою це можливо; забезпечувати їх в цілому, наскільки можливо» [8, с. 459]. У цій концепції право стає «інструментом соціального контролю», або «юридичною соціальною інженерією», як її назвав Паунд.

Учений розглядає право як високоспеціалізовану форму соціального контролю, який одночасно охоплює і правопорядок, тобто систему соціально встановлених норм поведінки, виконання яких забезпечується систематичним проявом сили з боку державної машини, і сукупність принципів судочинства, і сам процес судочинства. Суб'єктом, який, користуючись правом як інструментом, гармонізує і вирівнює індивідуальні і соціальні інтереси, є держава, і саме вона забезпечує ефективність права як засобу контролю. Паунду вдалося показати динаміку перетворення права в сучасному суспільстві на панівну форму контролю.

Видатний американський соціолог, основоположник системно-функціонального підходу Толкотт Парсонс (1902–1979) дійшов висновку, що будь-яка соціальна система володіє чотирма атрибутивно властивими їй функціями: адаптації, ціледосягнення, відтворення й утримання зразка, інтеграції. Інтегративна функція забезпечує збереження соцієтальної єдності. Структурними компонентами системи є соціальні норми. Вони підтримують соціальний порядок. Категорія соціального порядку по суті є ка-

тегорією соціології права. «Ядром суспільства як системи, – пише Парсонс, – є структурований нормативний порядок, за допомогою якого організовується колективне життя популяції [6, с. 200].

Саме існування в суспільстві такого феномена, як соціальний порядок, згідно з Парсонсом, потребує соціологічного пояснення. Учений виокремлює три основні умови існування порядку в суспільстві та соціальній інтеграції. По-перше, це наявність інституціональних стандартів нормативної культури, вписаних у структуру соціальної системи. Це ролеві стандарти поведінки, що формують певні очікування. По-друге, це існування свого роду прикордонних зон взаємопроникнення різних соціальних підсистем, що забезпечують їх органічне зрощення. По-третє, це існування спеціальних правових норм, що виконують інтеграційну функцію. Норми права, за Парсонсом, глибоко вкорінені в структурі суспільства, беручи початок у релігії та моралі. Легітимація правових норм полягає в їх обумовленості соцієтальними цінностями, як світськими, так і релігійними.

Правові у власному сенсі норми і санкції завжди тісно переплетені з неправовими. «Мало того, – пише Парсонс, – обидві ці сфери не залежать одна від одної: норми, що мають правовий статус, санкціонуються не тільки правовими, а й іншими способами, а неправові норми деколи примусово втілюються в життя. Другою найважливішою основою нормативних зобов'язань … є так зване «моральне обґрунтування» [11, с. 68].

Учений ввів поняття «інтерналізації», яке означає органічне включення у духовне життя індивіда вироблених суспільством норм. Інтерналізація є основою процесу соціалізації – соціального виховання індивіда, в процесі якого він засвоює категорії добра і зла, справедливого і несправедливого, культурні й етичні цінності, правові норми, що виникли в суспільстві. Інтерналізовані індивідами цінності й норми, зокрема правові, згідно з Парсонсом, формують орієнтації та очікування в процесі соціальної дії. Наявність у суспільстві порядку виявляється у виконанні соціальних ролей відповідно до очікувань суспільства згідно зі сформованими суспільством ціннісними орієнтаціями.

Таким чином, Парсонс окреслив місце і роль права у соціальній системі та умови ефективного функціонування правових норм, взаємозв'язок права і неправових регуляторів соціальної дії.

У 60–70-х рр. XX ст. сформовано кілька шкіл соціології права: скандинавську, італійську, американську, радянську, польську. Скандинавська школа (Т. Гейгер, В. Лундстод, К. Оліверкрон, А. Хегерстрьом, А. Росс) розглядала такі проблеми права: соціальний зміст правосуддя, особливості реалізації правових норм у різних соціальних умовах, соціально-психологічне сприйняття закону та інші. Італійська школа (Р. Тревез, А. Пачені, Ж. Мартіноті, Е. Могіондо) досліджувала практичні потреби роз-

витку правової системи, передовсім судочинства. Американська школа (Д. Ріскан, Д. Сколник, Е. Шур та ін.) вивчала діяльність правових інститутів. Польська школа вважала політичну владу важливою умовою суспільної стабільності. Її представники М. Боруцька-Арктова, Я. Горецькі, З. Зембінський, А. Подгурецький та інші, проводячи емпіричні дослідження, дійшли важливих висновків щодо теоретико-методологічних характеристик соціології права.

Видатний сучасний соціолог, один із представників системно-функціонального напряму Ніклас Луман (1927–1999) пропонує нову парадигму соціологічного знання, яка замість поняття «соціальна дія» опирається на поняття «система». Право Луман вважає однією з таких самодостатніх систем. Його самодостатність полягає в тому, що ця система функціонально специфічна і її основні функції не можуть бути передані іншим системам.

У довершеній формі теорія вченого була викладена у праці «Соціологічна теорія права», де він визначає право як узагальнені поведінкові очікування, які характеризуються визначеністю у часі, повнотою змісту і мають інституалізований характер. Луман пише: «Право виникає не з-під пера законодавця. Воно обумовлене безліччю нормативних очікувань, інакше кажучи, правових вимог». Що більш складною і структурованою стає соціальна система, то більше вона породжує можливостей і очікувань. Відповідно і право стає комплексним. Звідси виникає потреба в ефективному відборі очікувань. Луман розглядає широкий спектр теоретичних питань, які стосуються сучасної юриспруденції, розвитку правових інститутів, основ правового регулювання, правової культури, юридичної практики та професійної культури юристів.

Американський дослідник Д. Блек запропонував одну з найсучасніших неопозитивістських парадигм у соціології права, яка впродовж останніх двадцяти років ставала все більш впливовою не тільки в США, а й у Європі. Теорія Д. Блека стала новою соціологічною концепцією права, особливістю якої стало дотримання методологічно значущої відмінності між цінностями та емпіричними фактами. Ця відмінність дозволила Блеку показати різницю між правознавчим та соціологічним підходами до права. Різниця полягала в тому, що, якщо правові науки зосереджені на проблемах цінностей, то соціологія права базується на емпіричних фактах. Предмет соціології права охоплює сферу взаємодії права з іншими сферами суспільного життя – системною стратифікацією, культурою, соціальною морфологією та ін.

Загальна теорія права, за Блеком, визначає право як кількісну змінну в системі соціальної взаємодії та розглядає його як систему соціального контролю.

8.3. СОЦІАЛЬНА ЗУМОВЛЕНІСТЬ ПРАВА

Право – формальний соціальний інститут, система встановлених, санкціонованих державою правил поведінки, загальнообов'язкових для населення та державних установ, захищена державою і спрямована на регулювання та охорону суспільних відносин і соціальних цінностей.

Усі сучасні теорії соціології права виходять з того, що право – це соціальне явище, без якого не може існувати цивілізоване суспільство; один з елементів соціальної системи, що впливає на всі її складові; продукт свідомої діяльності людей, спрямований на охорону особистості, соціальних груп і класів; у нормативній формі відображає потреби загальнолюдської справедливості, слугує інтересам суспільства.

Особливості соціальної дії права виявляються у процесі функціонування правової системи і в правових нормах, які виникають на основі наявних суспільних відносин, насамперед соціальних. Правові норми відображають їх у певній формі, перевтіленій згідно з волею законодавця, зважаючи на тенденції суспільного розвитку, потреби та завдання суспільства і держави. Питання соціальної обумовленості правових норм і спричинених ними правовідносин – це питання правильності правових норм: чи вони відображають потреби життя, чи відповідають реальному стану речей, сприяють подальшому розвитку і зміцненню фактичних соціальних відносин.

Соціальна зумовленість права безпосередньо пов'язана з дією соціальних факторів правотворчої діяльності, оскільки вони являють собою змістове наповнення всіх суспільних відносин, відображають структуру, цілі й функції різних органів-учасників правотворчого процесу і впливають на зміст правового нормативного акта. Економічний, екологічний, географічний та демографічний чинники впливають на правотворчу діяльність і зміст нормативних актів не безпосередньо, а за допомогою інших факторів, які відображають явища суспільної свідомості: політико-правові, ідеолого-психологічні, соціокультурні тощо. Найважливішим фактором правотворчої діяльності є політико-правовий, що реалізується у формі політичних директив, правових установок та орієнтацій щодо головних аспектів розвитку законодавства, його окремих сфер, галузей та інститутів.

Ідеолого-психологічний фактор дає змогу виявити особливості ідеології та психології суб'єктів-учасників процесу формування правових актів.

Соціокультурний фактор визначає культурний та освітній рівень населення і посадових осіб, їх правову освіченість, розвинутість та ефективність діяльності засобів масової інформації.

Правовим відносинам у будь-якій галузі права відповідають фактичні відносини людей, суспільні відносини: економічні, політичні, соціальні, у тому числі організаційні, управлінські, а також родинні та інші. Суспільні відносини, правові норми та правові відносини регулюються з огляду на

походження цих норм та їх реалізацію. Що стосується походження, то правові норми відображають наявні суспільні відносини.

Якщо існування тієї чи іншої норми права не було викликано вимогами життя, навряд чи можна сподіватися на те, що її застосування дасть бажаний результат. З іншого боку, лише на основі вивчення ефективності чинного законодавства можна внести корисні пропозиції щодо його подальшого вдосконалення.

З функціонального погляду право – ступінь суспільно значущої поведінки людей. Обмежуючи свободу кожної окремої особистості свободою всіх інших членів суспільства та взаємопов'язуючи їх соціально значущі вчинки, воно сприяє збереженню, функціонуванню та розвитку суспільства загалом.

Водночас ми маємо говорити про соціальну цінність права. Цінності – це характеристики об'єктів і процесів, які мають позитивне або негативне значення для життя людини, виникають у результаті включення того чи іншого об'єкта у сферу інтересів людини та її діяльності.

Цінності є стимулом для зміни соціального буття, тому вони є джерелом діяльності, активного ставлення до реальності. Поняття «цінність» передбачає ідеал, мету, тому соціальне управління має розглядатися насамперед із позицій ціннісного підходу, тобто не тільки з позицій управління державою, а й як уміння діяти взагалі, як мистецтво організації доцільної поведінки.

Право завжди містить конкретно-історичні уявлення людства про рівність, свободу, справедливість, загальне благо для народу.

Система цінностей задає ідеальну модель життя, належний устрій суспільства. Однак для того, щоб втілювати ідеали в життя або принаймні підтримувати досягнутий стан, цінності повинні втілюватися у певні стереотипи поведінки, тобто мають набути інструментального характеру. Норми і є такими «соціально-технологічними» втіленнями цінностей. Отже, право є соціальним регулятором, інструментом управління, який через норми «задає» програми управління й формує оперативну управлінську діяльність.

8.4. ПРАВО ЯК СОЦІАЛЬНИЙ РЕГУЛЯТОР. СОЦІАЛЬНІ ФУНКЦІЇ ПРАВА

Соціальна функція права передовсім обумовлена його нормативністю. Право завжди визначає міру, обсяг належної, забороненої або дозволеної поведінки, правове становище людей та наділяє їх правами й обов'язками у відносинах між собою та державою. Загальна зобов'язаність,

формальна визначеність, конкретність норми дозволяють моделювати різні суспільні відносини, охопити весь спектр відносин, відокремити та закріпити їх основний зміст.

Однак право – це такий інструмент регулювання суспільних відносин, який діє через волю та свідомість людей. Тому правові норми та результати їх застосування не можна правильно зрозуміти без аналізу умов їх дії, а також людських ресурсів, які задіяні у застосуванні правових норм.

Отже, право охоплює всю соціальну систему: регулює життя суб'єкта управління; визначає характер та параметри самого управління; регулює внутрішнє життя суб'єкта, який керує (держави та її органів). Водночас можна говорити про три рівні, на яких право діє як регулятивний засіб соціального управління.

1. Норми права регулюють суспільні відносини, а через них – поведінку кожної людини, яка виступає у певних соціальних ролях. Цей процес відбувається шляхом сприяння формуванню нових, закріплення вже наявних або витіснення наявних відносин. Різні засоби: зобов'язання, заборона та пов'язані з ними заходи схвалення або покарання, стимули або санкції – дозволяють по-різному спрямовувати соціальну поведінку, активність особистості. Таким чином, здійснюється регулювання (стабілізація, контроль поведінки) та управління (активізація, зміна поведінки). На цьому рівні норми права виконують завдання координації дій людей, що сприяє досягненню суспільством відповідної мети.

2. Правові норми регулюють відносини всередині суб'єкта управління, визначаючи компетенцію, структуру і функції всіх систем управління та їх елементів (наприклад, органів держави, посадових осіб тощо).

Тут правові приписи мають директивний характер і безпосередньо спричинюють поведінку. Регулюючи діяльність посадових осіб, вони впливають і на перший рівень.

3. Норми права діють на вищому рівні, де об'єктом управління є вся соціальна система, а етапи її розвитку займають великі проміжки часу. Перехід усієї соціальної системи в новий стан супроводжується значними змінами у законодавстві та праві (наприклад, прийняття нової Конституції України).

Отже, право – це система правил, установлених державою або прийнятих у встановленому нею порядку населенням або недержавними органами й організаціями. У цьому полягає принципова відмінність права від усіх інших соціальних норм. Відповідно, держава становить єдине соціальне утворення, що має право приймати, змінювати або відміняти правові норми.

Приймаючи норми права, держава вживає низку дієвих заходів щодо їх реалізації, а саме: 1) здійснює правове виховання населення, роз'яснює сутність і спрямованість чинних у суспільстві норм права, порядок їх реа-

лізації та захисту; 2) зобов'язує компетентні державні органи і посадовців здійснювати правозастосовну діяльність; 3) сприяє підвищенню правової культури державних службовців, забезпечує їх нормативно-правовими актами; 4) застосовує заходи державного примусу до осіб, що порушують норми права.

Неухильне виконання і дотримання норм права забезпечується силовими структурами держави через поліцію, прокуратуру і суд.

Особи, винні в недотриманні або невиконанні конкретної норми права, несуть юридичну відповідальність, передбачену санкцією порушеної норми права у виді штрафу, адміністративного арешту або позбавлення волі.

Забезпечення реальної дії права державою, її органами також відрізняє право від інших соціальних норм. На відміну від права, порушення норм моралі, звичаїв, корпоративних та інших соціальних неюридичних норм не тягне правових наслідків. Таким чином, право є системою обов'язкових правил поведінки, які встановлюються державою та охороняються нею від порушень.

Право як соціальний регулятор суспільних відносин виконує такі основні соціальні функції: регулятивну, інтегративну, охоронну, комунікативну, виховну.

Регулятивна функція права реалізується через надання суб'єктам правовідносин певних прав та обов'язків на рівні держави та її установ. Загалом правова система забезпечує регулювання двома методами: встановленням обов'язків, прав, заборон і дозволів; створенням позитивних стимулів для суспільно корисної діяльності та передумов для розвитку громадсько-правової активності. Основу правового регулювання становить законодавча діяльність держави, яка полягає в тому, що кожна норма права відображає найбільш істотні ознаки відносин, регульованих цією нормою права, зокрема: визначає умови, за яких норма діє; коло суб'єктів, що підпадають під її дію; конкретні права й обов'язки, які можуть виникати у суб'єктів правовідносин. Водночас кожна норма ґрунтується на державному примусі й гарантує кожному суб'єктові реальне отримання ним матеріальних і духовних благ за умови неухильного дотримання відповідної норми права.

Інтегративна функція передбачає включення колективів та індивідів у єдину систему соціальної організації, наявного правопорядку, соціального контролю. Сутність комунікативної функції полягає в тому, що правова інформація є одним із видів соціальної інформації, яку індивід отримує, сприймає, переробляє і використовує. Вона має характер припису, доводячи позицію держави щодо забороненої або дозволеної поведінки.

Охоронна функція права зумовлена необхідністю захищати суспільні відносини, інтереси громадян, соціальних груп, суспільства загалом і виражається у встановленні заборон, дотримання яких спричинює застосу-

вання одного із заходів, передбачених санкцією порушеної норми. Головне її завдання полягає в запобіганні правопорушень завдяки застосуванню заходів примусу – заборони та санкцій щодо правопорушення.

Здійснюючи нормативно-правове регулювання суспільних відносин, держава неминуче визначає сукупність відносин, яку визнає небезпечною для суспільства, себе й особи. Встановлюючи відповідальність за здійснення заборонених дій, відносин, держава впливає на свідомість громадян та інших осіб. Кожен усвідомлює заходи, які будуть до нього застосовані у разі недотримання відповідної заборони або невиконання обов'язку.

Виховна функція права тлумачиться як вплив права на свідомість громадян, інших осіб із метою вироблення у них пошани до чинного права й установок на правомірну поведінку.

8.5. СОЦІУМ ЯК КАТЕГОРІЯ ФІЛОСОФІЇ ПРАВА

Однією з найскладніших проблем сучасної філософії права є визначення таких фундаментальних категорій, як «суспільне» та «соціальне», «суспільство» та «соціум». Спробуємо із категорій «суспільне» та «соціальне» розкрити та обґрунтувати зміст понять «суспільство» та «соціум» і на основі цього виокремити спільні та відмінні їх характеристики.

У вітчизняній науковій сфері є чітке розмежування понять «суспільне» та «соціальне». Це обумовлене мовними традиціями, які виникли на даний час. Доволі таки тривалий період поняття «соціальне» розглядалось як синонім поняття «суспільне». Однак, врахувавши новий рівень розвитку соціології, термін «соціальне» набув самодостатнього значення [9, с. 191].

Можна констатувати, що суспільне – це реальність відносин, які створені людьми в суспільстві. Вона виникає природно, об'єктивно, незалежно від волі та свідомості окремого індивіда. Люди з необхідністю вступають у низку економічних, політичних, культурних, релігійних та інших відносин, бо природно прагнуть задовольнити свої основні інстинкти, природно посіяний інтерес і природно окреслені потреби. Зазвичай, наприклад, люди природно хочуть їсти, пити, одягатись, мати житло тощо. Поряд із природним у суспільному процесі існує нерозривно пов'язане з ним соціальне.

Соціальне виникає завдяки соціалізації людини. Тобто природний процес розвитку людини набуває у системі суспільних відносин свого вищого рівня – соціального. Людина в натуральний процес відносин починає вносити корективи особистого плану. Соціальне – те штучне, чим людина намагається виділитись у середовищі собі подібних. Соціальним, наприклад, є не тільки прагнення влади людиною, а й одночасно те, якої і чиєї

влади прагне вона чи спільнота, до якої людина належить. Це не тільки те, що людина хоче їсти, пити, одягатись тощо, а й насамперед, що їсти та пити, як і для кого одягатись, яке мати житло тощо.

У широкому розумінні соціальне означає все те, що стосується суспільства взагалі, на відміну від природи, і є синонімом суспільного. У вузькому розумінні соціальне означає аспект суспільних відносин, із яких складається суспільство, стосується ставлення людей один до одного і до суспільства. Загалом це спосіб взаємодії між соціальними групами, верствами та індивідами як представниками груп, верств, спільнот, їх становище і роль у суспільстві, способі й укладі життя, забезпечення умов для повної реалізації їхніх потреб та інтересів. Відмінність між поняттями суспільне й цільне є не лише теоретичне, а й практичне. Суспільні відносини, що характеризують взаємодію особи через соціальні спільноти із суспільством, є важливим аспектом економічних, політичних, культурних відносин [14, с. 191].

У наукових працях К. Маркса і Ф. Енгельса при аналізі суспільства, його процесів і відносин використовуються два терміни, які існують у німецькій мові (як і в українській) – «суспільне» (нім. «gesellschaftlich») і «соціальне» (нім. «sozial»). Вони вживали поняття «суспільне», «суспільні відносини» тощо, коли мова йшла про суспільство загалом, про взаємодію його сторін – економічної, політичної, ідеологічної та інших. Коли ж науковці досліджували природу відношення людини до людини, до чинників і умов життєдіяльності, положення людини й її роль у суспільстві, то застосовували поняття «соціальне», «соціальні відносини». В англійській мові такого розмежування немає, там є тільки термін «соціальне» (англ. «social») у широкому й у вузькому значеннях.

Соціальне – це всезагальна, вихідна і найбільш абстрактна характеристика суб'єкта. Вона завжди пов'язана з природним в її суспільних якостях. Аспект соціальності має доволі багато форм прояву, а саме: індивід, група, нація та інше.

Суспільне ж – не синонім соціального, а більш конкретна – типологічна – характеристика безкінечно можливих проявів всезагальної соціальності: національних, культурних, релігійних, політичних та інших. Тоді будь-яке індивідуальне в людини завжди є соціальним, але водночас воно досить по-різному може співвідноситись із суспільним. У найширокому смислі соціальність – це завжди нерозривні взаємозв'язки (виробничі, духовні, політичні та інші) між людьми в усіх видах активності, незалежно від ступеню їх суспільної корисності, моральної оцінки і значущості: будь-то вищі рівні творчості, протиправної поведінки тощо. Отже, суспільне є більш широким порівняно із соціальним.

Таким чином, вони є синонімами, коли йдеться про суспільство загалом як надприродну частину буття, як соціальну форму руху матерії, тобто

власне у філософському розумінні. З іншого боку, соціальне є одним із аспектів суспільного з точки зору сферного підходу. Так, В. Барулін виокремлює в суспільстві як цілісній системі такі сфери, як: економічна, політична, соціальна й духовна [17, с. 19].

Аналіз поняття «суспільне» та «соціальне» показує, що суспільство обов'язково трансформується у своєму розвитку в певну форму свого соціального існування, що й позначається поняттям «соціум».

Суспільство – це природно-соціальна самодостатня спільнота людей, а отже, соціум – це соціалізоване суспільство. Часто поняття «соціум» (від латинського дієслова «socio» – з'єднувати, поєднувати, разом планувати, організувати спільну працю) є тотожним поняттю «суспільство» (від латинського іменника «socialites»), під яким розуміють організовану та цілеспрямовану систему взаємовідносин людей. Однак поняття соціуму не аналітичне, а описове, воно є складнішим за поняття «суспільство» і більш поліфункціональним. Проблема полягає у необхідності створення деякої абстрактної базової моделі «соціум» з усіма її елементами, яка могла б бути визначальною в поведінкових прогнозах відносно конкретних людей у певному суспільстві. Основою такої моделі, вважаємо, могло б стати розуміння того, що існування соціуму, як і всіх інших ценозів (історично складених сукупностей рослин і тварин, що населяють територію з більшменш однаковими умовами існування), взагалі детермінується загальнопланетарними закономірностями. Крім того, у його структурі можна виокремити ще два класи закономірностей – закони суспільства та закони спільнот. Перші є законами діяльності, другі – законами життя. Саме спільноти часто забезпечували збереження генофонду людства в умовах тотального руйнування суспільств внаслідок соціальних і природних катаклізмів. І певна суб'єктність соціуму детермінується складним переплетінням цілераціональної діяльності суспільства та складно прогнозованої і складно передбачуваної активності людських спільнот: етнічних, релігійних, сімейних, регіональних, мовних, політичних тощо [9, с. 42].

Суспільство загалом існує як система, основою якої є матеріальне та соціально-культурне відтворення, а соціум стоїть ближче до суб'єктивно-організмічної цілісності, у якій концентрується смислотвірна та символіко-регулятивна функція. Відносини між ними переважно складаються, як відносини між колективним організмом (сукупністю суб'єктів) і середовищем існування (адаптації). Соціум має адаптуватися до темпів суспільного відтворення, динамізму суспільного життя, технологій і комунікативних потоків.

У філософії загалом і філософії права зокрема поняття соціум має не одне визначення. Соціум як категорія філософії права – це велика стійка соціальна спільнота, для якої характерна єдність умов життєдіяльності людей в певних відносинах, що пов'язано зі спільністю культури.

Соціум – це система співжиття людей, особливий спосіб життя живих організмів, головною ознакою яких є свідомість, цілеспрямована діяльність, спілкування, генетичний і функціональний зв'язок, що веде до створення відмінного від природи предметно-духовного світу культури; предметне буття людини в середовищі культури. Це поняття можна розглядати також і як діяльне спілкування людей, їх творчість в усіх галузях суспільного життя: створення матеріальних і духовних цінностей, перетворення природи, формування певних якостей у людини. Потрібно виокремити такі різновиди соціуму, як родові та сімейно-споріднені, соціально-класові, національно-етнічні та територіально-поселенські спільноти. Будь-який соціум – це певна цілісність, що здатна самовідтворюватися, а також є відносно автономним утворенням, що взаємодіє з іншими соціальними спільнотами.

Кожному соціуму характерна система регулювання діяльності соціальних спільнот, груп та індивідів, які охоплені соціальними зв'язками. Це соціальні норми, закріплені в традиціях; це певна система правових нормативів і прописної моралі.

У соціальній теорії поняття «соціум» використовують для характеристики соціально-культурної цілісності, взаємин індивідів, що утворюють соціум як соціальну спільність, де відбувається соціалізація індивідів, здійснюється їх життєдіяльність [12, с. 525].

Однак є й інша точка зору з цього питання. К. Момджян, наприклад, зазначає, що «філософія прагне виявити загальні властивості, зв'язки і стани, властиві будь-яких явищ дійсності: живій і неживій природі, а також сфері соціокультурних взаємодій, які ми називаємо «соціум» [13, с. 371].

Категорія «соціум» конкретизує концептуальний зміст понять «соціальне» і «соціальне життя». Соціум є конкретно-історичною формою соціального життя або соціального існування людей, локалізованою у просторі та часі. Це поняття, на думку К. Момджяна, характеризує організаційну форму спільного життя людей, форму їх взаємодії в межах певного соціуму [13, с. 51–52]. На його думку, соціум – не суто людське явище. Прообрази і моделі соціуму, або соціальності, трапляються і в тваринному світі. Тому перший компонент соціуму – це індивіди, які взаємодіють один з одним як біологічні і, за його висловом, як «поведінкові» організми.

До ідеалів соціуму варто віднести гуманні стосунки між людьми, визнання гідності та цінності особи в людському співтоваристві, консолідацію людей світового соціуму в активній боротьбі за права і свободи особистості, економічну безпеку планети [16, с. 110]. Сучасний планетарний соціум перебуває в принципово новій соцієтальній ситуації, яка потребує філософського осмислення.

Похідним від поняття «соціум» є прикметник «соцієтальний», що означає ті явища та процеси, що стосуються суспільства [12, с. 526]. Тема соціальності, або соцієтальності, покликана розкрити відмінність між со-

ціальним і несоціальним, що відрізняє надорганічну реальність від царств живої і неживої природи. Ми повинні зрозуміти, що відрізняє діяльність людей, незалежно від їх національної чи релігійної належності, розуму, здібностей тощо, від фізичних взаємодій, хімічних реакцій або поведінки тварин, таких схожих іноді на людей, які часто прагнуть до самозбереження, безпеки, продовження роду тощо. Інакше кажучи, йдеться про вивчення соціального як однієї з підсистем світу, що посідає специфічне місце в ньому, аналіз її співвідношення і зв'язків з іншими сферами навколишнього світу та реальності.

Поняття «соцієтальне», використовується для характеристики суспільства загалом, всієї системи суспільних відносин (економічних, соціальних, політичних) [33, с. 122]. Таким чином, пропонується розуміти суспільне як соцієтальне, однак, цей термін потребує значного доопрацювання.

Окремої уваги заслуговує той факт, що розгорнутої концепції «соціуму» як утворення, яке детермінує суб'єктність людини, індивіда, суспільства, наразі не існує. Як частина суспільства соціум є органічним складником, що вірогідно повторює структуру самого суспільства або стикається з нею принципово.

Окрім того, у соціумі можна виокремити такі рівні: індивід – сім'я – спільнота – етнос – нація і людство загалом. Тут послідовність їх підпорядкування дещо інша і вони перебувають, умовно кажучи, в неоднозначно лінійних зв'язках між собою, що зумовлює уявлення про панування випадковості.

П. Сорокін розглядав соціальну систему як багатовимірний соціальний простір (відмінний від фізичного, геометричного), в якому перебувають люди, що групуються за різними соціальними ознаками: професією, економічним статусом, належністю до політичної партії, держави, національністю, походженням, статтю, віком, освітою тощо. Інтегральним чинником усього соціально-правового життя вчений вважав колективний рефлекс. Взаємодію членів суспільства він розглядає як найпростішу модель соціально-правового явища. Його елементами є: індивіди, акти (дії, вчинки) і провідники спілкування (символи інтеракції). Індивідам, які взаємодіють, властиві наявність вищої нервової системи, потреби і здатність реагувати на стимули. Акти (дії, вчинки) складаються із зовнішніх подразників і внутрішньої реалізації психологічного життя. Провідники – це символи передачі реакцій між суб'єктами інтеракцій (мовлення, письмо, музика, право) [31].

Усі соціуми є складними структурними утвореннями, що визначаються складним переплетенням стосунків, вибудуваних на особистому досвіді, інтегрованості в механізми традиції, відносин віч-на-віч та відчуженні відносин між людьми, представлених такими системами, як економіка, право, політика, наука тощо. Саме ці системи складають внутрішню сутність усякого суспільства як найважливішої складової будь-якого соці-

уму. Ці відносини визначають самоактивність соціуму, його здатність розвиватися від нижчих форм до вищих, переходити від однієї якості до іншої.

Водночас варто наголосити, що суб'єктність та антропність соціуму визначається тим, що він входить у систему відносин і Природи, і Космосу. Самі ці два поняття можуть бути його теоретичною опозицією, оскільки соціум найширше з тих понять, які опосередковують існування та розвиток людської цивілізації [10, с. 44]. Поняття соціуму настільки широке, що охоплює і всі людські спільноти, що живуть та відтворюються на певній території, і всі упредметнені результати людської діяльності або упредметнені артефакти культури, тобто все те, що створено руками попередніх поколінь й актуалізовано в життєдіяльності конкретного суспільства. Буття соціуму не обмежується тільки тим, що є тут і зараз, а стосується всієї історії природи та суспільства.

Слушною вважаємо думку відомого українського науковця В. Вернадського, який наголошував, що існування соціуму визначається та зумовлюється також ноосферою, як наявним буттям людського розуму взагалі. А, скажімо, український філософ, культуролог С. Кримський розглядав ноосферу як сферу розуму не у звичному абстрактно-логічному сенсі, а в сенсі репрезентанта буття, необхідної регулювальної сили, яка діє не сама собою, а в контексті загальних космопланетних закономірностей існуючого [10, с. 45–46].

Оскільки в соціумі діють руйнівні сили і виявляються ентропійні тенденції, людина зацікавлена в тому, щоб мати ефективні засоби протидії їм. Упродовж тисячоліть тривав процес вироблення різноманітних соціальних форм, покликаних допомогти людям у їхній протидії деструктивним началам буття, здатність системно підвищувати рівень упорядкованості суспільного життя [21, с. 23].

Суспільство як системно-структурний цілісний світ – це рівень меншої абстракції, ніж рівень соціуму. В ньому втілюється сама структурність суспільного життя, обмежена цілісність цієї структури, її основні елементи, певні детермінації, функціональні зв'язки цих елементів, до яких варто зарахувати й основні тенденції розвитку і функціонування цієї системи як цілісності. Можливо, найбільш влучною характеристикою цього рівня суспільства є визначення суспільства як суспільного організму, як зауважує український науковець В. Бех. Суспільство як соціосвіт повсякденності фіксує одиничноконкретний, безпосередньо відчутний світ суспільного буття. Це те середовище, в яке занурюється людина у своїй унікальності [6, с. 124].

Отже, серед науковців не існує однозначного розуміння соціуму і його співвідношення з суспільством. Одні просто ототожнюють їх, розглядаючи ці поняття як синоніми. Так, В. Бачинін, дає таке визначення – суспільство великомасштабне об'єднання людей, яке виступає у вигляді поліфункціональної, саморегульованої системи, різноманітних форм, соціаль-

них взаємодій між індивідами з безліччю властивих їм напрямів продуктивної діяльності, що забезпечує рішення конкретних завдань і досягнення певних цілей, серед яких головна – це розширене відтворення суспільного цілого [22, с. 259].

Інші вважають, що поняття «соціум» ширше, ніж поняття «суспільство», оскільки соціум знаходить своє втілення і прояв не лише у вигляді суспільства, яке низка науковці розглядають як категорію повсякденного знання, згідно з яким межі суспільства еквівалентні кордонам сучасних націй – держав. Хоча варто зауважити, що кордони суспільства не завжди збігаються з кордонами політичних формувань (палестинське суспільство).

Соціальне пізнання, спрямоване на нове утворення людства – соціум, який набуває якісно нових характеристик. Соціум є суб'єктом і об'єктом соціального пізнання, отже, цей феномен розкриває нові горизонти самого дослідження. Соціальне пізнання в цих умовах знаходиться в пошуку вирішення проблем, пов'язаних із мінливими процесами розвитку соціуму.

Соціум завжди присутній у процесах взаємодій, взаємовідносин у суспільстві, між групами й індивідуумами і як спосіб існування соціальної дійсності. Соціальне пізнання в сучасному світі вивчає, узагальнює, розуміє та пропонує своє бачення щодо проблем, пов'язаних із процесами розвитку, народження і зміни соціуму.

Отже, спробуємо дати визначення поняттю соціум, покладаючись на вище викладені думки: соціум – це спосіб існування соціальної дійсності: соціальна реальність, розглянута в ракурсі загальних форм людського впливу. У зміст поняття «соціум» включаються соціальні зв'язки і взаємозв'язки, соціальні дії, взаємодії і відносини, особистості та їх об'єднання, соціальні інститути та організації, культура, соціальні цінності і норми, соціальне регулювання, які й виступають об'єктом соціального пізнання.

Таким чином, соціум – це середовище впорядкованого співжиття людей, особливий спосіб комунікації соціальних суб'єктів, головною ознакою якої є цілеспрямована діяльність, етнічно-генетичний і функціональний зв'язок, що ґрунтується на високому рівні діяльнісної впорядкованості й призводить до створення відмінного від природи предметно-духовного світу культури.

8.6. ПРАВО ЯК ЗАСІБ УПОРЯДКУВАННЯ СОЦІУМУ

Право є явищем діалектично суперечливим, таким, що об'єднує у своєму реальному бутті матеріальне та ідеальне, об'єктивне і суб'єктивне, іманентне і трансцендентне.

Як і будь-яка інша сфера соціальної практики, право органічно об'єднує те, що вкорінене в «природі речей», і те, що людина приносить до неї своєю активністю, здатністю до пізнання, бажанням змінювати світ на свій розсуд.

Один раз з'явившись разом із суспільством, право вже не зникає ніколи, лише здійснюється процес його історичної еволюції, головною внутрішньою силою якої постає взаємодія природного і позитивного права. Природне право щодо позитивного постає як форма до змісту: воно є тією алгебраїчною формулою, під яку історія підставляє різні дійсні величини позитивного права, тому й природного права без позитивного не буває [8, с. 195–196].

Природне право є невід'ємним від форм буття людини, воно органічно вплетене у соціальні відносини і є ефективним засобом регулювання відносин між людьми, координації їх діяльності, задоволення потреб та інтересів.

Природне право є однією з парадигм філософсько-правового мислення, що спирається на ідею єдиних нормативно-ціннісних принципів і здатні слугувати мірилом справедливості та юридичного права. Норми природного права «дозволяють людям з'ясувати своє існування з всезагальними першопочатками і першопринципами буття» [22, с. 297].

Людина формує у своїй свідомості природне право як ідеальну модель і водночас прагне відповідати цій моделі. Тому такий взаємозв'язок і взаємовплив можна вважати вирішальною та визначальною умовою прогресивного розвитку соціуму загалом, конкретної людини і природного права як ефективного регулятора суспільних відносин.

Особливістю природного права є його прямий і безпосередній зв'язок із людиною та її буттям. Тому саме природа (сутність) людини є визначальною при розкритті змісту права. Через цю особливість право є багатозначним феноменом і проявляється щонайменше у двох площинах: як природне право і як позитивне право. Природне право відображає, так би мовити, суб'єктивну сторону права, його духовний зміст. Позитивне ж право є вираженням предметної (об'єктивної) сторони права і системою юридичних норм [23, с. 42].

На думку С. Сливки, природне право як система норм – це сукупність законів Природи і законів біологічного розвитку людини, на основі яких формується світ. У широкому розумінні, природне права як система норм – це сукупність метафізичних духовно-моральних чеснот, яких повинна дотримуватися людина, підтримуючи онтологічні принципи світопорядку й обґрунтовуючи трансцендентальність власної свобідної волі для активного гармонійного самозбереження у Всесвіті. Людина дотримується норм природного права тоді, коли вона живе за законами природи. Однак це потребує усвідомлення таких процесів, адже погляди людини формуються

під впливом і природного, і позитивного права, це називається виваженістю, поміркованістю. Тому під нормами природного права вчений розуміє «ті постулати природи, які людина виконує свідомо, відповідно до власної совісті» [30, с. 212].

П. Рабінович робить більший акцент на соціальній складовій природного права. На його думку, явище, що виникає незалежно від держави, має загальносоціальну природу, є загальносоціальним феноменом. Тому природне (загальносоціальне) право – це певні можливості учасників суспільного життя, які об'єктивно зумовлюються рівнем розвитку суспільства і мають бути загальними та рівними для всіх однойменних суб'єктів. Залежно від виду носіїв цих можливостей учений розрізняє права людини, права соціальних спільнот і права людства [26, с. 9].

Правова реальність та соціум окреслені та визначені передусім природою людини, особливостями її вітального, соціального та духовного буття. Тобто не лише соціум впливає на людину, а такою ж мірою і «людина впливає на все, що міститься в структурах соціально-правової реальності. Неможливо осягнути сутність соціуму і права, якщо не намагатися подивитися на них через призму сутнісних особливостей людської природи. Людина в прагненні зрозуміти себе і осягнути зміст власного існування тим самим наближується і до осягнення сутності права» [22, с. 81].

У процесі розвитку людина стає частиною соціуму й усвідомлює необхідність задоволення соціальних потреб та інтересів, керуючись певними цінностями та правилами поведінки. Відбувається соціалізація людини, завдяки чому людиною засвоюються норми її групи таким чином, що через формування власного «Я», проявляється унікальність цього індивіда як особи [23, с. 42].

Право породжується колективами людей, соціалізованим суспільством, а не державою, і може існувати без держави. Право – формальний соціальний інститут, система встановлених, санкціонованих державою правил поведінки, загальнообов'язкових для населення та державних установ, захищена державою і спрямована на регулювання та охорону суспільних відносин і соціальних цінностей.

З іншого боку, природне право формує ті умови і способи життєдіяльності, які об'єктивно необхідні для нормального існування людини, функціонування соціалізованого суспільства та держави. Тобто людина формує у своїй свідомості природне право як ідеальну модель. Тому такий взаємозв'язок і взаємовплив на сьогодні можна вважати вирішальною та визначальною умовою прогресивного розвитку соціуму загалом, конкретної людини і природного права як ефективного регулятора соціальних відносин [23, с. 43].

Усі члени певного соціуму, кожна людина, яка діє в межах установлених норм, обов'язково повинна дотриматись їх, про те вона має право розраховувати, що й інші особи соціуму, який продукував певну норму, діяти-

муть саме в цих межах, а отже, можна передбачити відповідну реакцію в кожній конкретній взаємодії. Враховуючи жорстку пропорцію між правами та обов'язками у взаємодії між суб'єктами правовідносин, доведено необхідність кожному членові соціуму відмовитися від другорядних особистих потреб заради реалізації життєво важливих потреб у суспільній діяльності [26, с. 160].

Дуалістичність людської природи вимагає комплексного підходу до вирішення проблеми функціонування низки взаємозалежних чинників: 1) соціуму; 2) правових норм, що керують процесами в ньому; 3) особистості; 4) внутрішнього сприйняття (чи несприйняття) нею цих норм; 5) реальних вчинків і дій цієї особи, керованих цими нормами і відповідних (чи невідповідних) їм.

Такий перелік чинників також визначає право як елемент соціальної культури, що формується у соціумі на принципах нормативності поведінки особи завдяки визнанню нею цих норм і прийняттю їх до виконання. Визнання таких норм значущими відносить їх до рангу загальносоціальних цінностей. Адже поняття доцільності, корисності, практичності, потрібності близьке до поняття цінності, що «спирається на внутрішньо реальний досвід, організація та поступальний розвиток якого передає оточуючу реальність і в цьому розумінні її творить», а «внутрішньо передовий досвід і є цінність» [27, с. 197–198].

Будучи соціальним інститутом, право регулює відносини в соціалізованому суспільстві, забезпечує порядок і стабільність. На думку О. Тихомирова, визнання права як загальнолюдської цінності відбувається в умовах кризи європейського світогляду, зокрема юридичного. Пошуки виходу із цього стану зумовили появу різноманітних методологічних підходів і теорій розуміння права, які є еклектичним сполученням різнорідних засад й ідей, причому різного ступеня філософського осмислення, науковості й теоретичної розробленості [35, с. 295].

Щодо сьогодення українського права, то для нього є характерними євроінтеграційні процеси. На думку С. Сливки, європейська філософія права ґрунтується на таких методологічних засадах, які відображають римське і природне право, розвинуте самоврядування [29, с. 350].

У зв'язку з тим, що євроінтеграція відбувалась еволюційно, не порушуючи стабільність національних правопорядків, пріоритетна увага приділяється національному праву. Хоча на цьому етапі Україна ще не до кінця готова сприйняти методологічні засади європейської філософії права, слід врахувати те, що кроки до інтеграції полягають у приведенні українського права до відповідного рівня природного права та поступового формування громадянського суспільства [23, с. 44].

Доречним буде згадати погляди українського правника О. Петришина, який вважає, що формування засад правової, демократичної, соціальної

держави, конкретизоване програмою адаптації законодавства України до європейських стандартів, зумовлює нагальну потребу осмислення ролі та місця права у соціумі як універсального способу впорядкування соціальних відносин, вирішення актуальних проблем, невід'ємної частини соціальної реальності, важливої складової правової соціалізації особистості. Лише за таких умов право може стати атрибутом та критерієм ефективності діяльності держави, сприяти становленню повноцінних інстанцій громадянського суспільства, належному забезпеченню та захисту прав і свобод людини і громадянина [24, с. 72].

Як справедливо зазначає провідний український філософ права професор С. Максимов, право як і будь-яке суспільне явище, розвивається за одним з основних законів діалектики – єдності й боротьби протилежностей. Соціум і право – взаємопов'язані й відносно незалежні динамічні системи, які перебувають між собою у відношенні гармонійної взаємодії, стимулюючи розвиток одне одного, і у відношенні протидії, гальмуючи еволюційні процеси розвитку вказаних систем [22, с. 189]. Філософський проєкт правового соціалізованого суспільства треба розглядати як концептуальне обґрунтування соціально-правового ідеалу в умовах посттоталітарних трансформацій, оскільки він охоплює і правові держави, що вже сформувалися, і молоді демократії, становлення яких відбувається [21, с. 22].

Сьогоднішньому соціуму необхідне глибинне реформування права, зміна фундаментальних засад його розвитку, а не камуфляжні, поверхневі зміни, які не здатні зробити право потужним рушієм прогресивного розвитку українського суспільства. А право може стимулювати розвиток суспільних відносин, і, як показує досвід демократичних держав, воно робить це успішно.

Образ права як суто політичного явища, відірваного від духовного досвіду людства, не відповідає потребам розвитку сучасного українського соціалізованого суспільства, новим реаліям українського життя і найперше – українській людині нового типу.

Право як соціальне явище, як один з найважливіших соціально-нормативних регуляторів, завжди і скрізь зумовлюється потребами суцільного розвитку. Тому в умовах становлення і функціонування незалежної України, де впроваджується у життя принцип верховенства права, вирішення проблем сучасного праворозуміння становить одне з найважливіших завдань розроблення концепції розвитку вітчизняної юридичної науки і правової системи України.

Однак право – це такий інструмент регулювання соціальних відносин, який діє через волю та свідомість людей, тому багато властивостей правових норм та результати їх застосування не можуть бути правильно

зрозумілими без аналізу умов їх дії, а також особливостей людей, які реалізують і застосовують правові норми.

Саме природне право принесло в закон положення, відповідно до якого людина визнається найвищою соціальною цінністю (ст. 3 Конституції України). Відповідно до християнського вчення, людина є вінцем Божого творіння у Всесвіті, так і нині людина є найвищою соціальною цінністю держави.

Поняття «правова система» співвідноситься з соціумом як цілісним і багатоаспектним феноменом. Воно стає дедалі більш усталеним для юриспруденції, стимулюючи рух до більш повного та змістовного розуміння права як саме соціального явища, що у такому контексті вже не може обмежуватися виключно сферою належного.

Правова система не в змозі вичерпати всієї правової реальності, а основною її проблемою залишаються відносини з навколишнім середовищем: що цілісніше та внутрішньо несуперечливою стає система, то вона більш самодостатня та закрита. Тобто за межами правової системи може залишитися власне соціальне середовище права, реальні проблеми та життєвий світ соціалізованого індивіда.

Соціальна відповідальність людини є тим фундаментом, на якому розбудована вся система відносин у суспільстві. В цьому випадку вона є невід'ємним елементом у макросистемі людина – держава – суспільство. Людина, усвідомлюючи свою відокремленість від свідомого життя, розмірковуючи над проблемами свободи, відповідальності, сенсу життя, змушена постійно відчувати суперечність між сущим і належним, зіставляти, порівнювати, живучи не просто в онтологічному континуумі «природа – соціум», а в культурному середовищі, з неминучістю подекуди впадаючи в дисонансний стан розладу зі світовим порядком і самим собою.

Людське щоденне соціальне буття, пов'язане з необхідністю цивілізованого унормування, гармонізації відносин усіх учасників багатопланового, різнорівневого соціуму, з метою забезпечення його життєздатності, стабільного і прогресивного розвитку [36, с. 9–10].

Відповідно, саме право як засіб упорядкування соціуму, маючи низку унікальних властивостей таких, як загальність, можливість суворої визначеності, висока ступінь забезпеченості, повинно максимально відповідає потребам його розвитку.

Право орієнтоване на регулювання суспільних відносин, які підлягають формальній визначеності, а мета права – охорона і відтворення (припинення) певних суспільних відносин, тобто створення і підтримання правового порядку за допомогою відповідних норм права. Право визначає, інформує та за допомогою соціально-правових комунікацій регулює зовнішній порядок, з яким пов'язані соціальні очікування цього порядку. Водночас слід урахувати той факт, що право як комунікаційна система невіддільна від права як форми соціального буття. Право, утворюючи правовий

простір, є однією з комунікаційних систем соціуму, що забезпечують його стабільність.

Соціум слід розглядати як свідомо організовану особливу форму, що регулює відносини між людьми, здійснюючи їх соціалізацію, а також як систему, яка підтримує динамічність і сталість середовища, саморегулюється на основі і власне людської діяльності, і загальновизнаних природних установок.

Право не існує в абстрактному соціумі, воно завжди соціально обумовлене конкретно-історичною ситуацією в країні. Що повніше й адекватніше ці соціальні аспекти враховані в правотворенні, то більш соціально корисними та морально багатшими стають нормативно-правові акти. Вони органічніше та природніше пристосовані до системи права та системи соціального буття. Право залишається одним із найважливіших соціонормативних регуляторів відносин у соціумі.

8.7. СОЦІАЛЬНО-ПРАВОВІ СУПЕРЕЧНОСТІ

Недосконалість права та правопорядку суб'єкт може вбачати не тільки в логічній суперечливості правових норм чи невідповідності між об'єктивними обставинами та вимогами правових імперативів. Правові оцінки мають також низку «поза гносеологічних» чинників, до яких можна віднести, скажімо, і тимчасові суспільно-психологічні настрої, і зміну домінуючих парадигм правового мислення та основних регулятивних правових цінностей, а також специфіку національних, особистих, корпоративних інтересів тощо. Тому, вивчаючи механізми функціонування та динаміки права, юридична наука не може уникнути дослідження змісту цінностей, закладених у праві, способів, якими вони впливають на державно-правове регулювання. Отже, оцінкова (а, відповідно, й регулятивна) функція правосвідомості не може здійснюватися виключно на основі реалізації гносеологічної функції останньої. До цього переліку варто внести також проєктивну функцію, оскільки сама нормативізація як оцінок правової реальності, так і її регулювання не може бути зведеною до множини пізнавальних процедур і прийомів, здійснюваних у межах правосвідомості.

Майже всі нормативні вимоги не є безумовними; однак зафіксовані в їхніх гіпотетичних частинах умови реалізації цих вимог саме і окреслюють границі того універсуму, в межах якого «працюватиме» відповідний диспозитивний зміст норми. Окрім того, якщо у певних випадках дія загальної норми має бути призупиненою через колізію її вимог зі «ситуативними умовами справедливості», то сама необхідність обґрунтування цього призупинення, по-перше, підтверджує легітимність цієї норми (адже в іншому

разі не виникало би питання про підстави для виключень з неї) і, по-друге, стимулює до легітимації відносно узагальнених правил призупинення її дії. Як зазначає П. Рікер, «заборона вбивства втратила би свій нормативний характер, якщо б ми не вважали її чинною для всіх і за всіх обставин без винятку. Якщо б ми намагалися виправдати виняток, коли б ішлося про допомогу людині в небезпеці чи про війну в рамках суперечливої гіпотези про справедливі війни, або ж про смертну кару, то така спроба обґрунтувати виняток могла б розглядатися як належна оцінка універсальності правила; правило є необхідним для виправдання винятку з нього як своєрідне призупинення правила, що проявляється, як і базове правило» [28, с. 210].

Інакше кажучи, правовий нормативізм (як, до речі, і будь-який інший) невіддільний від обґрунтувань через підведення під деяке загальне правило, навіть якщо йдеться про «виняток з правил». Проте ще наразі відсутня єдність теоретико-правових доктрин щодо природи та джерел цієї «загальності».

Протягом доволі тривалого часу «універсальність» нормативно-правових вимог обґрунтовувалася шляхом спроб побудови так званої «чистої теорії права», положення якої були би безвідносними до конкретно-історичних чи ситуативних «значень змінних», ідеологічної заангажованості чи індивідуально-суб'єктивних орієнтирів. Тенденція деісторизації теорії, що безперечно існувала в науці, заходила так далеко, що її історичні «умови відкриття» зводилися до пояснення, що теорія лише в собі самій має значущість, а тому її можна вважати істинно науковою лише в міру того, наскільки вона є незалежною від ціннісних установок суб'єкта.

Навряд чи доречно оцінювати уявлення про право з позиції теоретичних засад, сформованих на зовсім іншому культурно-буттєвому підґрунті. Наприклад, «такі концепції права, як концепція Кельзена або ж як автопойєтична система, не могли вписатися в середньовічну картину світу… Іншими були норми, іншою була структура правової системи, але головна відмінність знаходилася на рівні тих поглядів на світ, що лежали в основі решти уявлень. Для середньовічної людини право поставало, головним чином, як предмет влади, і ця влада була безпосередньо божественною владою, представленою на землі папою та королями. Правова наука також була предметом влади, а не раціонального консенсусу…» [15, с. 28]. Згадані підходи до правоосмислення та його теоретичної рефлексії не могли б навіть бути зрозумілими в такій культурно-історичній ситуації (не говорячи вже про їхню розробку) «…не тому, що середньовічні люди не могли дійти жодної згоди в своїх уявленнях про право, а тому, що… ці погляди не могли відповідати їхнім світоглядно-ціннісним орієнтирам, серед яких не було місця для подібних раціональних, системних підходів до дійсності» [15, с. 28].

Отже, незважаючи на безперечну значущість спроб генералізації основ правової нормативності, водночас навряд чи припустимо повністю абстрагуватися від параметрів її ціннісної релевантності (котра, до речі, зазвичай виявляється більш значущим для правосвідомості суб'єкта фактором легітимності норми, ніж її законодавче закріплення). Сам же «однозначно-позитивістський» підхід до теорії права «…виявляє вплив позитивних наук на суспільні науки, що супроводжується ілюзіями певної «вічної істини», що міститься в реальності і лише має бути «відкритою». Але навіть у позитивних науках розвиток теорій значно більше схиляється до врахування способів осягнення реальності та її інтерпретації, ніж ми це собі уявляємо. В суспільних же науках теорія має справу переважно з конструюванням рамок для сприйняття дійсності, а не з результатами відкриття «фактів» [20, с. 35].

Тож дієвим засобом вирішення згаданих дилем є подолання утвореного в сучасній науці розриву між онтологією, з одного боку, та деонтологією, феноменологією й аксіологією – з іншого. До речі, ця ідея підказана тими об'єктивними інтеграційними процесами, що наразі стали домінуючими в теоретичному пізнанні. Відповідно, в руслі останніх досліджень в галузі розробки інтегральної теорії права доцільним буде той синтез правових модусів онтології й аксіології, в результаті якого цінності поставали б як невід'ємні елементи буттєвого простору, в контексті якого генерується, осмислюється й реалізується феномен права. Зокрема, «у рамках найменш дослідженого нормативно-ціннісного аспекту теорії правової системи акценти зосереджено на визнанні права, масової і професійної правосвідомості, правової культури невід'ємними складовими культури людства в їх ціннісному вимірі, що обов'язково передбачає звернення до засад синтетичної теорії права, заснованої на філософії культури і культурологічному підході» [20, с. 36].

Відповідно, прірва між суб'єктивізмом та об'єктивізмом, між позитивізмом та юснатуралізмом, а також між онтологізмом та деонтологізмом у теоретико-правовій сфері може бути заповнена інтегральним розумінням права як прагнення до узаконення саме тих регулятивів, що онтологічно конституювалися як нормативні цінності людського існування. В цьому плані заслуговує на увагу розмежування «директив» та «норм» німецьким дослідником В. Кравітцом: «Директиви – це мова. Норми – поведінка. Директива є лінгвістичним виразом, за допомогою якого хтось наказує зробити дещо, і директива залишається директивою незалежно від того, ефективна вона чи ні. Норма є взірець (pattern) поведінки, який виконується тому, що він сприймається (проникає у почуття, приживається) як обов'язковий, внутрішньо необхідний, і дане виконання не залежить від жодних директив. Це не означає відсутності релевантних фактичних

зв'язків між директивами та нормами. Однак ці зв'язки потрібно належним чином розшифрувати…» [20, с. 38].

Інакше кажучи, репрезентація суспільно сформованого ціннісного універсуму як онтологічного рівня правової реальності створює істотні можливості не тільки для побудови інтегральної теорії права, а й вирішення дилеми, спричиненої дивергенцією «справедливості за законом» та «справедливості за совістю». Водночас зміст поняття «онтологія» істотно відрізнятиметься від його класичної інтерпретації через відсутність у його контексті жорсткого розмежування та протиставлення людини як суб'єкта і реальності як об'єкта, оскільки грань між ними є доволі умовною; «адже людина виступає у певних ситуаціях не в ролі суб'єкта, а в ролі об'єкта (природної істоти, організму, носія соціальної ролі, елемента продуктивних сил, що ним маніпулює влада…); духовно розвинена особистість здатна розщепити саму себе на суб'єкт та об'єкт самоуправління, самопізнання, самооцінки» [20, с. 42]. Саме ціннісний вимір буття є тим «єднальним каналом», через який традиційна спрямованість онтології на осягнення сущого синтезується з деонтологією належного.

«Сутнісні характеристики» і природних, і соціальних феноменів визначаються зрештою не так їхніми субстанційними якостями, як їхньою значущістю для людського суб'єкта. Тому одні й ті самі явища у різних соціокультурних контекстах отримують зазвичай відмінні (а іноді навіть полярні) осмислення й дескрипції свого змісту. Скажімо, в умовах домінування радянсько-ідеологічних оцінкових штампів стосовно власності розвиток інституту останньої відчутно гальмувався через її осмислення як «антинародного», суто експлуатаційного засобу. Відповідно, як в офіційній, так і в індивідуальній правосвідомості набуло поширення та укоренилося негативне ставлення до всього, що прямо чи посередньо пов'язане із «власництвом»: навіть нормативно заборонялася свобода підприємництва, торгівлі, фінансових операцій тощо. Коли ж відбулася спричинена динамікою суспільно-політичних процесів переоцінка цього інституту (адже люмпенізація й криміналізація індивіда зазвичай є похідними від його незалученості до самостворення власного гідного життя через відсутність власності), діаметрально протилежним став і правовий статус цього феномена.

Аналогічні перетворення відбуваються і щодо права як такого: у новому ціннісному полі воно набуває смислу пріоритетності перед владою, легітимації крізь критеріальну призму невід'ємних прав людини й громадянина (тоді як з позиції регулятивних цінностей тоталітарного суспільства будь-яке прагнення таких прав неодмінно асоціювалося з «антисуспільністю» та індивідуалізмом). Як наслідок, переосмислюються і такі загальнолюдські цінності, що стали зокрема і основоположними правовими цінностями, як свобода, рівність та справедливість. Свобода змістовно «переорієнтовується» із «усвідомленої необхідності» підпорядкування

власного життя телеології будівництва «світлого майбутнього» на свідомий та відповідальний вибір шляху своєї самореалізації. Вона стає мірилом суб'єктивних прав, що донедавна в країнах пострадянського суспільства мали здебільшого декларативний характер. Рівність же за згаданих ціннісних трансформацій починає осмислюватися не як прагнення «всезагальної зрівнялівки», а як прагнення справедливої співмірності прав і суспільних можливостей, міра й напрями реалізації яких залежатимуть насамперед від індивідуальної активності. А тому й справедливість перестає розглядатися як переважно державницько-патерналістська благодійність, дедалі більше набуваючи характеру прагнення балансу, гармонійності взаємовідносин між індивідом і суспільством.

Проте, як відомо, є доволі велика дистанція між генеруванням певних смислових цінностей на рівні суспільної правосвідомості та їх автономною реалізацією в повсякденному житті індивідуальним правосуб'єктом. Особливо цей «зазор» простежується у випадках іррелевантності перших у контексті ціннісного поля індивіда. Результатами таких «аксіологічних конфліктів» зазвичай стають розвиток різноманітних модусів правової субкультури та поширення правового нігілізму. Тому, досліджуючи ціннісні фактори права та правосвідомості, необхідно враховувати не лише аксіологічну детермінацію першопочаткового утворення правових смислів, а й потенційний «ціннісний фон», що є невід'ємною складовою онтології їхнього практичного втілення.

Очевидно, наприклад, що один і той самий принцип справедливого розподілу матеріальних благ (згідно з яким здобутки кожного мають бути пропорційними затратам його сутнісних сил, часу, енергії тощо), реалізуючись у системі цінностей сучасного суспільства, де рейтинг останніх визначається здебільшого фактором їхньої масовізації, дає «на виході» разючу диспропорцію такого розподілу. Скажімо, оплата «популяризованої» особи за одну хвилину зйомок у рекламному ролику нерідко сягає річного прибутку робітника, лікаря чи педагога. Відповідно, така аксіологічно мотивована неспівмірність (підкріплювана, до речі, й економічним фактором: адже ступінь популяризації товарів чи послуг визначає їхню рентабельність) призводить до цілком зрозумілої нерівності решти можливостей, похідних від обсягу власності до фактичної нерівності реальних прав, попри формальну рівність перед законом.

Отже, ціннісний компонент людського буття є вагомим чинником його динаміки та якісно-орієнтаційних характеристик. Є навіть усі підстави вести мову про своєрідну «онтологію цінностей», оскільки такого роду регулятивам також властива своя, хоча й нелінійна, але все-таки логіка конституювання, утвердження та девальвації. Ця логіка базується не на абсолютній довільності (повній хаотичності, неупорядкованості) ціннісної динаміки; фактором обмеження свободи останньої є результативність ієрархії

цінностей у плані сприяння суспільній рівновазі, втрата якої супроводжується дестабілізацією соціальної системи та кризою системи цінностей.

Варто визнати також, що ті соціокультурні й, зокрема, ціннісні трансформації, котрі наразі відбуваються на теренах усього постсоціалістичного простору, тягнуть, на жаль, не лише відомі позитивні зрушення, а й цілком очевидну кризу духовності. Процеси формування автономної громадянської правосвідомості в надрах одних прошарків населення супроводжуються її деформаціями та правовим нігілізмом у надрах інших. Вихід із такої кризової поляризації слід шукати, мабуть, на шляху ефективного використання згадуваного вище потенціалу ціннісної регуляції суспільного буття, враховуючи при цьому, що даний потенціал стає взагалі реалізованим лише за умови його релевантності існуючій правовій реальності, а також перманентного розширення досвіду його «повсякденно-практичної» (а не лише теоретичної) дієвості. В разі ж постійного зіткнення з виявленнями зворотних тенденцій (буттєвим контекстом, у якому правові регулятиви вимушено перетворюються на «самоцінні», практично «непрацюючі») прірва суб'єктивного відчуження від них, певна річ, продовжуватиме зростати.

Список використаних джерел

1. Андреєв Д. М. Соціально-правові комунікації в забезпеченні взаємодії влади та громадянського суспільства : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня доктора юрид. наук : спец. 12.00.12. Київ, 2014. 36 с.
2. Андрущенко В. П., Губерський Л. В., Михальченко М. І. Соціальна філософія. Історія, теорія, методологія : підручник. Вид. 4-те, вип. та доп. Київ : Юрінком Інтер, 2016. 552 с.
3. Балинська О. М., Гуменюк Л. Й. Основи соціології права (для працівників органів внутрішніх справ). Львів : ЛьвДУВС, 2013. 412 с.
4. Балинська О. М. Семіотика права : монографія. Львів : ЛьвДУВС, 2013. 416 с.
5. Бачинін В. А., Панов М. І. Філософія права : підручник для юрид. спец. вищих навч. закладів освіт. Київ : Ін Юре, 2002. 472 с.
6. Бех В. П., Семененко Л. М. Соціальний організм навчального закладу: самоорганізація, саморегуляція та управління : монографія. Київ : Вид-во НПУ імені М. Драгоманова, 2009. 330 с.
7. Братасюк М. Г. Право як монолог державної влади в контексті сучасного українського розвитку. *Проблеми філософії права.* 2008–2009. Т. VI–VII. С. 54–59.
8. Велика українська юридична енциклопедія: у 20 т. Т. 2: Філософія права / редкол.: С. І. Максимов (голова) та ін. Харків : Право, 2017. 1128 с.
9. Горлач М. І., Андрущенко В. П. Соціологія : підручник. Харків : Єдинорог, 1998. 624 с.

10. Гриценко А. Л. Феноменологія свідомості: про нередуковані компоненти досвіду. *Актуальні проблеми філософії та соціології*. 2024. № 46. С. 23–27.
11. Грищук В. К. Соціальна відповідальність: розділ у кн. Вибрані наукові праці: у 4-х кн. Хмельницький : Вид-во ХУУП ім. Леоніда Юзькова, 2025. Кн. 2. 1030 с. С. 7–113.
12. Грищук В. К. Філософсько-правове розуміння відповідальності людини : монографія / розділ у кн. Вибрані наукові праці: у 4-х кн. Хмельницький : Вид-во ХУУП ім. Леоніда Юзькова, 2025. Кн. 2. 1030 с. С. 3–522.
13. Грищук О. В. Людська гідність у праві : монографія. Київ : Атіка, 2007. 437 с.
14. Гуменюк Л. Й. Соціальна конфліктологія: навч. посіб. Львів : ЛьвДУВС, 2014.
15. Gurvitch O. Sociology of Law. London, 1947. 167 p.
16. Давидов П. Г., Хрімля І. О. Право і моральність як соціальні цінності. *Наука. Релігія. Суспільство*. 2005. № 2. С. 104–111.
17. Євхутич І. М. Мораль і право в системі соціальних уявлень та їх місце й роль у діяльності Національної поліції України : монографія. Львів : ЛьвДУВС, 2017. 212 с.
18. Колич О. Смисли соціологічних універсалій у праві : монографія. Львів : НУ «Львівська політехніка», 2022. 108 с.
19. Костицький В., Кобан О. Соціологія права: науково-теоретична спадщина Євгена Ерліха і проблеми розвитку сучасної науки (видання друге). Київ : Коло, 2016. 256 с.
20. Krawietz W. The Concept of Law Revised – Directives and Norms in the Perspectives of a New Legal Realism. Ratio Juris. 2001. Vol. 14. № 1. P. 32–48.
21. Максимов С. І. Кантівський проект правового суспільства і нової демократії. Проблеми філософії права. 2006–2007. Т. IV–V. С. 17–23.
22. Максимов С. І. Правова реальність: досвід філософського осмислення. Харків : Право, 2002. 328 с.
23. Мозоль Н. Сучасний погляд на справедливість. *Право України*. 2007. № 5. С. 39–44.
24. Петришин О. В. Право як соціальне явище: особливості юридичного підходу. Проблеми філософії права. 2006–2007. Т. IV–V. С. 72–83.
25. Правова доктрина і державність: вектор взаємозв'язку : монографія / за заг. ред. Н. М. Оніщенко. Київ : Наукова думка, 2022. 431 с.
26. Рабінович П. М. Основи теорії та філософії права : навч. посібник. Львів : Видавництво ЛОБФ «Медицина і право», 2021. 256 с.
27. Резникова М. О. Про особливості природно-правової позиції В. С. Соловйова (до формування позитивного права). Філософія і соціологія в контексті сучасної культури. Дніпропетровськ : ДНУ, 2009. С. 193–200.
28. Рікер П. Право і справедливість. Київ : Дух і Літера, 2002. 218 с.
29. Сливка С. С. Європейська та українська філософія права: інтеграційні процеси. *Європейські інтеграційні процеси та трансформація права на постсоціалістичному та пострадянському просторі* : матеріали Міжнарод. наук.-практ. семінару (23–24 вересня 2005 р.). Київ : КНУВС, 2006. С. 350–355.

30. Сливка С. С. Природне та надприродне право: у 3-х ч. Київ : Атіка, 2005. Ч. 1: Природне право: історико-філософський погляд. 224 с.
31. Сорокін Питирим Олександрович. *Юридична енциклопедія* : у 6 т. / ред. кол.: Ю. С. Шемшученко (відп. ред.) та ін. Київ : Українська енциклопедія ім. М. П. Бажана, 2003. Т. 5: П–С. С. 545.
32. Соціологія права : навч. посіб. / О. М. Джужа, В. М. Вовк, І. Г. Кириченко, В. С. Ковальський, С. М. Корецький та ін. ; за заг. ред. О. М. Джужи. Київ : Юрінком Інтер, 2004. 288 с.
33. Суспільно-політична солідарність в Україні в умовах війни : монографія / за ред. О. О. Рафальського та О. М. Майбороди. Київ : ІПіЕнД ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2024. 400 с.
34. Сучасне суспільство, людина, право в умовах глобальних трансформацій : монографія / за ред. О. Г. Данильяна. Харків : Право, 2020. 344 с.
35. Тихомиров О. Д. Праворозуміння і життя: проблеми філософського осмислення. *Європейські інтеграційні процеси та трансформація права на постсоціалістичному та пострадянському просторі* : матеріали Міжнародного науково-практичного семінару (м. Київ, 23–24 вересня 2005 р.). Київ : КНУВС, 2006. 340 с.
36. Український соціум / О. С. Власюк, В. С. Крисаченко, М. Т. Степико та ін.; за ред. В. С. Крисаченка. Київ : Знання України, 2005. 792 с.
37. Філософський словник соціальних термінів / вид. третє, доп. Харків : Р. И. Ф, 2005. 672 с.

Тема 9

ПРОБЛЕМИ КУЛЬТУРОЛОГІЇ ПРАВА

Мета: продемонструвати культурологічний аспект функціонування права та філософсько-правовий підхід до розуміння культури.

Інформаційний обсяг: Проблеми співвідношення культури і права. Соціальний суб'єкт як носій індивідуальної правової культури. Культурно-історичний (цивілізаційний) підхід як парадигма правових досліджень. Національне (культурно особливе) й універсальне (цивілізаційне) у праві. Етнопсихологічні чинники впливу на правову культуру. Правові традиції як елемент правової культури.

***Теми рефератів, доповідей, повідомлень**:*

1. Правова культура населення як результат дії права.
2. Діалоговий характер правової культури.
3. Детермінанти формування правової культури.
4. Філософсько-правовий аспект формування кримінальної субкультури.
5. Співвідношення понять «культура» і «цивілізація» у філософсько-правових ученнях.
6. Культура правової комунікації.
7. Право у структурі культури.
8. Суспільна правова культура.
9. Проблеми співвідношення права та моралі.
10. Правова культура та детермінанти її формування.

Формулювання проблеми. Перший аспект співвідношення культури та права – розгляд цих категорій у межах цивілізації та культури. З точки зору цивілізаційного підходу, культура – все те, що досягнуто суспільством, на відміну від того, що дано природою. Культурологічний підхід, окрім вищеназваного, цивілізаційного, визначає культуру як ступінь розвитку, водночас розвитку саме соціальному, зокрема. Культура виробничих відносин, професійна культура, культура мови тощо.

Як вважає В. Ященко, в культурологічному плані правову культуру можна визначити як ступінь оволодіння людиною чинним правом і рівнем її спроможності до правореалізації. Такий підхід дає змогу представити право в контексті цивілізації та культури.

У наявних публікаціях, підручниках визначення правової культури доволі заплутане і більше тяжіє до галузевих надбань права й особистісної правової культури.

Співвідношення культури, права та цивілізації має вікову історію. Еволюційний шлях культурології права виформовувався на духовному досвіді націй і людства. Культурно-цивілізаційний сенс у філософії права відбувся на ґрунті смислів культури і духовних надбань. Дослідники інтерпретують їх на рівні трьох таких тенденцій: 1) натуралістична; 2) соціологічна; 3) аксіологічна (Вольтер, Ж.-Ж. Руссо, П. Гольбах, К. Гельвецій, А. Гелен). Загальним підсумком оцінки культури в натуралістичному підході є такий:

«Культура – це усе те, що безпосередньо створене людиною, завдяки її предметно- та духовно-практичній діяльності. Культура постає як результат перетворення природи, людини та суспільства» [3, с. 447].

Поява у 40-і роки XX ст. соціологічного підходу зумовила увагу до людини як соціальної істоти, яка формується у культурному середовищі. Культура позиційована як «соціальний феномен, продукт життєдіяльності соціуму, вплетена в його життя». Поняття культури та соціуму – тотожні [3, с. 450]. Американський культуролог Леслі Вайт є автором цієї концепції у працях «Культурологія», «Вступ до культурології», «Концепція культурних систем», в яких виокремлено три підсистеми: технологічну; соціальну; ідеологічнау. Остання із наведених охоплює «знання, віра, ідеї, міфи, релігія, філософія, наука, мистецтво, мораль, народна мудрість», що визначає специфіку спілкування людей. Аналізуючи суперечливість культури та її «деструктивність», Л. Вайт стверджує: «Культура є цілком незалежною від волі людини, фатальною некерованою силою, розвиток якої стосовно людини виконує ту ж роль, що й геологічні та космічні процеси» [3, с. 452].

На розвиток культурології права вплинув аксіологічний підхід у розумінні культури, який був започаткований у 20-х роках XX ст. Представники цього напряму: В. Дільтей, Г. Зіммель, О. Шпенглер, В. Віндельбанд, Г. Риккерт, Е. Кассирер, Е. Гуссерль, М. Гайдеггер, у полі зору яких опинилися питання розрізнення культури і цивілізації, розуміння вартостей, їх генези та призначення.

9.1. ПРОБЛЕМИ СПІВВІДНОШЕННЯ КУЛЬТУРИ І ПРАВА

За М. Вебером, культура – це сукупність духовних символів, що не підлягають жодним утилітарним цілям. Е. Кассирер уявляє її як форму розумової діяльності, що спрямована на створення і усвідомлення символічних форм. За Ж. Маритеном, основу всього цінного в культурі становить релігія, К. Леві-Стросс вважає головним проявом культури мову, систему знаків, комунікацію, що може бути перекладена й зрозуміла. А.

Моль визначає культуру як інтелектуальний аспект штучного середовища, що створюється людиною в процесі її життєдіяльності. Думки вчених різняться.

Не можна не зауважити «єдності зазначених підходів у розумінні примату духовних начал у культурі над матеріальними, інтерпретації культури як духовної діяльності людей, системи ідей, символів, традицій, типів мислення тощо. Саме тут, стверджують учені, вразливе місце західної культурології. Недооцінка матеріальної складової культури призводить до деформації уявлення про значення культури в житті суспільства. Так з'являється песимістичне протиставлення культури та цивілізації. Кризи цивілізації, майбутніх світових катастроф». Відтак актуалізується органічна єдність матеріального та духовного, об'єктивного та суб'єктивного, необхідного та випадкового в культурі. Вилучення однієї з її складових збіднює культуру, спотворює уявлення про неї як цілісний феномен [1, с. 469].

Історично категорія культури стала однією із найбільш уживаних у правознавстві. Дослідник О. Литвинов вважає, що цьому процесу посприяв романтизм як загальнокультурний рух, який став основою створення модерних націй і національних держав. Відомі мистецькі та літературні досягнення сприяли культурному поступу і були засобом їхнього вираження. Вони ж «сформували уявлення про культуру як, по-перше, щось таке, що згуртовує спільноти на етнічному ґрунті (що спиралося на фольклор і нову інтерпретацію історії як історії народів-націй, тобто йшлося вже про подолання станового розмежування щонайменше у цьому ракурсі); по-друге, як сферу діяльності, пов'язану переважно або навіть виключно з мистецьким як духовним утіленням такого розуміння культури було створення т. зв. «національних» (або «класичних») «шкіл» (або «напрямів») у літературі та різних видах мистецтва.

У правознавстві найбільш яскравим прикладом є історична школа права у Німеччині [2, с. 390]. Представниками цього напряму, починаючи із доби Просвітництва, були Г. Гуґо, Ф. К. фон Савіньї та Ґ. Пухта. Однак започаткування концепції культури належить Цицерону, сформованої на етимологічному рівні як «оброблення душі».

У XX ст. провідне місце зайняла феноменологічна концепція Е. Гуссерля. «Його поняття «життєвого світу» як способу буття людини було покладено в основу розуміння культури, і це мало сенс насамперед у розмежувальному плані або відповідних підходах. Найширшим з яких був такий, що не втратив свого евристичного навантаження і сьогодні: це розподіл культур за умовними ареалами впливу, що визначаються як «Схід» і «Захід» [2, с. 391].

Філософський підхід до «культури опосередкований специфікою філософії як особливої форми суспільного пізнання і полягає в осмисленні дійсності через визначення узагальнених поглядів на світ, місце і роль

людини в ньому, через пізнання загальних законів розвитку природи, суспільства і людського мислення», як стверджують соціальні філософи.

«У такому вимірі феномен культури не може бути зведеним до декількох природних або соціальних утворень. Крізь призму філософії вона постає в узагальнених характеристиках як форма, результат, спосіб зв'язку людини з дійсністю, утвердження людини, прояв і утвердження сутнісних сил людства. Оскільки способом існування людини є праця, саме вона – головне джерело культури. У процесі праці людина перетворює природні речі на необхідні для життя блага. Культура створюється як єдність матеріального і духовного, як матеріальна і духовна культура» [1, с. 469].

Погляди вчених на культуру поділяються на два такі напрями: перший ґрунтується на її зв'язку із діяльністю, в процесі якої вона (діяльність) постає способом перетворення навколишнього світу. Другий – трактує культуру в розумінні ідеального, що є продуктом духовної творчості людей: символів, ідей, цінностей, у результаті чого складається буття людини. На основі цих двох напрямів утвердилася сучасна, за твердженням Ю. Оборотова, концепція культури під назвою «інформаційно-семіотична концепція культури, зміст якої полягає у втіленні засобів, способів і результатів людської діяльності. Наслідками такої людської діяльності є артефакти – предмети і явища. До світу артефактів віднесені «світ смислів»: знання, цінності та регулятиви [15, с. 54–55].

За визначенням Ю. Оборотова, правова культура є втіленням засобів, способів і результатів юридичної діяльності, як це спостерігається із постійним перетворенням засобів діяльності в її мету, і навпаки – мети в засоби. Автор доводить цю тезу на прикладі прийняття конституції для досягнення стійкості, стабільності суспільних відносин, і конституція як засіб вирішення конкретних питань правового життя.

До феноменів правової культури автор відносить правові норми, правові рішення, правові відносини, а також суб'єктивне право, правові принципи та інші правові явища. Ґ. Радбрух стверджує, що саме філософія права перекидає місток від права до загальної культури, бо зачіпає проблеми етики, можливо, й релігії. Позаправові цінності, а при розгляді права «постійно випливають такі поняття, як моральність, добрі звичаї, правове почуття тощо» [21, с. 291–292].

Соціальна філософія стверджує, що «культурою є лише те, що сприяє утвердженню людини як людини, розвиває її сутнісні сили та здібності. Звеличує особистість. Друга умова стосується глибини освоєння людиною загальнокультурного змісту предмета. Незрозуміла, неосвоєна річ (ідея, процес, відношення) – своєрідна «річ у собі» – не є предмет культури, не може бути використаною адекватно до її культурного призначення.

«Матеріальні та культурні надбання людей є не чим іншим, як предметним втіленням їх здібностей, сутнісних сил і відносин. Ці надбання –

зовнішня форма існування культури. Дійсним же (внутрішнім) змістом її існування є розвиток людини як суспільної істоти, тобто вдосконалення її творчих сил, потреб, здібностей, форм спілкування. Культура постає і як сфера становлення, розвитку, соціалізації людини. Отже, як сфера олюднення природи, гуманізації соціуму і соціалізації особистості, культура виступає якісною характеристикою створеної людством дійсності, що є предметною сферою культури настільки, наскільки вона дозволяє побачити в ній міру власного людського розвитку, якою ми визначаємо довжину пройденого нами історичного шляху» [1, с. 470].

Вчені характеризують культуру як систему «правових цінностей (форм, норм, принципів і інститутів), що накопичені і постійно розвиваються юридичною наукою, освітою й практикою з метою забезпечення якісного стану правового життя особи і суспільства.

Суспільна правова культура є «інструментом перетворення правової дійсності». У структурі суспільної правової культури акцентують на: 1) культурі правосвідомості; 2) культурі правової поведінки; 3) культурі юридичної практики. Фактично суспільна правова культура, з одного боку, «є результатом соціально-правової активності окремих осіб, професійних груп, усіх суб'єктів права». Вона є, з іншого боку, основою розвитку правової культури особи. «Правова культура особи – це зумовлена суспільною правовою культурою система правових знань, умінь і навичок особи, що визначають ступінь її прогресивно-правового розвитку та забезпечують її правомірну поведінку» [9, с. 690–691].

Особливості суспільної правової культури полягають у тому, що їх характеризує високий рівень правосвідомості, який детермінується бездоганним знанням принципів законодавства, основних положень і стану дії чинного законодавства на основі верховенства права.

Для суспільної правової культури вищеназвані складові становлять її основу. Суспільна правова культура не існує поза правовою культурою суб'єктів права, вона, за висновком учених, є умовою, формою і результатом культурно-правової діяльності громадян і їхніх професійних груп [9, с. 691].

«До розуміння людинотворчої сутності культури філософи підійшли не одразу. Є всі підстави для твердження, що першим серед перших з цього питання був Цицерон. Розглядаючи ораторське мистецтво як найбільш повний вияв культури, видатний римський філософ і державний діяч вбачав у цьому засіб звеличення, самоутвердження особистості. Ораторське мистецтво підносить людину. Культура розвиває особистість, і в цьому її головна функція.

Подібні ж погляди мали Вергілій, філософи Відродження, Т. Гоббс, Й. Герден, Вольтер, Ж.-Ж. Руссо, французькі матеріалісти XVIII століття. Людинотворчу сутність культури підкреслювали І. Кант і Ґ. Геґель. У їхніх працях ідея взаємоєднання людини та культури отримала, мабуть, най-

більш фундаментальне обґрунтування. Цю ж традицію продовжив і К. Маркс, «Філософсько-економічні рукописи 1844 року» якого є яскравим свідченням глибокого розуміння внутрішньої гуманістичної сутності культури, її спрямованості на особистість, єдності культури і особистості, праці та виховання, культуротворення та культуроспоживання» [1, с. 371].

Наведемо кілька визначень правової культури. Перше – правова культура – це правовий феномен, особливе соціальне явище, яке охоплює всю сукупність найважливіших компонентів юридичної реальності, а тому близьке до розуміння всієї юридичної надбудови.

Інші дослідники зауважують: «Правова культура не може існувати окремо від правосвідомості суспільства та індивідів. Правосвідомість і правова культура органічно пов'язані між собою та з правом як соціальним інститутом, із закономірностями його виникнення, із функціонуванням та розвитком», а також правотворчістю та правозастосуванням, іншими аспектами правового життя суспільства» [18, с. 63].

Специфіку національної правової культури асоціюють із одиничним; правова культура локальної цивілізації відображає специфіку правової культури окремого; правова культура світопорядку відображає специфіку правової культури спільної.

Існують відкриті правові культури, які взаємодіють з іншими правовими культурами, втілюючи здобутки та освоюючи їх у відкритій правовій культурі. Закриті правові культури складно взаємодіють з іншими правовими культурами, позиціонуючи себе як найбільш правильну правову культуру.

Наявна ще одна диференціація правових культур; соціоцентричні і персоноцентричні, в основі яких – права людини як вища цінність, чи їх заперечення.

Ю. Оборотов виокремлює зовнішню правову культуру (правові позиції і цінності населення) і внутрішню правову культуру (професійна юридична діяльність та її результати). Рівень правової культури залежить від змісту внутрішньої правової культури, її спрямованості та цілісності [15, с. 55–56].

Нормальне функціонування культури потребує без середньо-життєвої реалізації, чуттєвої відкритості цінностей для суб'єкта. Як немає людини без праці, так не може бути культури без людини, її суспільно-особистісних зв'язків і стосунків, практично-творчої діяльності. Культура стає істинною тоді, коли вона входить у життя, у звички особистості, дістає вияв у всій сукупності її соціальної діяльності в її повсякденній поведінці, коли людина користується надбаннями культури розумно й ефективно [1, с. 470].

До структурних пластів громадянської культури належать: молодіжна культура, тіньова культура (елітарна, хом-арт, культура злочинного світу),

«вигнана» культура, національна культура, офіційна культура [1, с. 475]. Вся історія злетів і падінь української культури особливо складна. Адміністративно-тоталітарний період нищив потенціал народу, який здатний був творити унікальні культурні пласти життєдайності у багатьох сферах.

Розглянемо саме поняття правової культури в його різних інтерпретаціях. «Правова культура – це специфічний соціальний інститут, що виконує функцію формування в людей політичної і правової свідомості, ціннісно-нормативних установок, а опосередковано і правової поведінки. Аналіз правової культури передбачає розуміння її як системи здійснення та ідеальних елементів, що відносяться до сфери дії права і відображення його в свідомості та поведінці людей. Структура правової культури в конкретно-соціологічному аспекті містить: право як систему норм, що виражають зведену в закон державну волю; правовідносини як систему суспільних відносин, учасники яких мають взаємні права й обов'язки; правосвідомість як систему державних органів і громадських організацій, що забезпечують правовий контроль, реалізацію права; правову поведінку, діяльність» [18, с. 63].

«Культура постає як опредметнена сутність людини. Міра розвитку культури визначається мірою розвитку людини. Культура є вираженням досягнутого людиною (людством) рівня історичного поступу. І навпаки, як писав Й. Ґете, міра культурного світу є тріумфом виключно людського, все має значення лише настільки, наскільки воно гуманне. Інтеграл культури – людина і людяність. Культура – це культ людського буття, творення людини з «наявного матеріалу». Створюючи людину, вона творить і саму себе. Культура завжди є самотворчістю. Культура не є сталим буттям, це процес становлення буття людини, злету її до людяних (гуманістичних) форм існування.

Найбільш глибоко людинотворча, гуманістична сутність культури розкривається через пізнання її соціальних функцій. Дослідники зазначають поліфункціональність культури як соціального феномена. Основні функції культури – пізнавальна, комунікативна, регулятивна, прогностична, ціннісно-орієнтаційна. Усі вони органічно взаємопов'язані. Культура – цілісне утворення. Цілісність виявляється як в єдності елементів, що складають її структуру, так і функціонально. Функціональна єдність культури зумовлена її людинотворчою сутністю. Це дає підстави для визначення інтегративної, генералізуючої функції культури. З точки зору дослідників соціальної філософії, у такій якості постає її людинотворча функція» [1, с. 371].

Правова культура засобами інтерсуб'єктивності формує «легітимні і загальновизнані зразки поведінки, норми, цінності, стереотипи і правила у ставленні до позитивного права, що регулюють діяльність соціальних суб'єктів. Від ефективної правової соціалізації залежить високий рівень правосвідомості та правової культури суспільства. Правова культура і

правова свідомість виникають як результат правової соціалізації особи» [14, с. 64].

Підвищення правової культури та правосвідомості населення уможливлюється:

1) у сфері загальнодержавної стратегії: спрямованість державної політики на захист інтересів особи, вироблення єдиної правової політики, усіляке забезпечення добробуту громадян, найсуворіше дотримання Конституції і законів усіма державними органами;

2) у сфері правотворчості: професіоналізація законодавчої діяльності, надання населенню права законодавчої ініціативи, поширення знань у сфері юридичної техніки, широке публічне висвітлення законопроєктної діяльності, посилення юридичної відповідальності за порушення прав і свобод громадян;

3) у сфері правозастосування: ліцензування юридичних професій, розвиток судової системи, проведення практичних семінарів для працівників державних органів, створення консультативних рад при юридичних відомствах;

4) у сфері юридичного виховання підвищення загальної моральності громадян, популяризація правових знань (зокрема через засоби масової інформації), використання рольових ігор і практичних ситуацій, пробудження інтересу до правових знань та підвищення їх доступності, застосування методів реклами і «public relations», розвиток сімейного правового виховання;

5) у сфері юридичної науки і юридичної освіти: подальший розвиток наукових досліджень у галузі правової культури, подолання розриву між наукою і практикою, підвищення ефективності вищої юридичної освіти, введення юридичних дисциплін у неюридичних вищих і загальноосвітніх установах;

6) у сфері громадянського суспільства й особистої ініціативи: розвиток системи громадських організацій, відстоювання особою своїх прав, боротьба з проявами беззаконня і свавілля [4, с. 113].

Вчені зауважили розрізнення понять культури і цивілізації на основі моральнісно-орієнтованих теорій та їхніх природноправових ідей упродовж майже трьох століть, а також античних засад, і категорій Істини, Добра і Краси. Цивілізація стосується людини і є результатом її діяльності, а культура – все те, що має позитивне значення для людини. Право теж є втіленням культурних уявлень індивіда, а закон – цивілізаційних намірів.

За висновком Ю. Шемшученка, право і культура – це ті категорії, які є взаємопов’язаними, вони взаємодіють, оскільки право є елементом культури суспільства, його соціальною цінністю. Право належить до елементів духовної культури, що обумовлює розгляд правової культури як явища ідеологічного порядку [12, с. 62].

У праві знайшли, як стверджує О. Литвинов, вираження ознаки Заходу як певного ареалу культур, які особливо виразно сприймаються у зіставленні з ознаками Сходу – підхід, що вже використовується у вітчизняному правознавстві, зокрема в цивілізаційному праві (Є. Харитонов). Ця дихотомія має такий вигляд: 1) «Схід» – статичність, «Захід» – динамічність (розвитку); 2) «Схід» – колективність (домінування колективних форм існування), «Захід» – індивідуалізм (роль індивіда, що постійно зростає); 3) «Схід» – пасивність, «Захід» – активність (індивіда); 4) «Схід» – рекреаційні цінності, «Захід» – трудові цінності (превалюють); 5) «Схід» – влада-власність (нероздільність понять), «Захід» – влада і власність як окремі категорії («власність священна»); 6) «Схід» – ірраціонально-міфологічний принцип мислення, «Захід» – раціонально-юридичний принцип мислення (що домінує). На думку автора, зіставлення культурно-цивілізаційних ареалів Сходу і Заходу є доволі плідним, оскільки ця схема є: а) дихотомічною; б) лапідарною; в) концентрованою [9, с. 393]. Відтак культуру автор трактує як правову категорію, а право – як категорію культури.

9.2. СОЦІАЛЬНИЙ СУБ'ЄКТ ЯК НОСІЙ ІНДИВІДУАЛЬНОЇ ПРАВОВОЇ КУЛЬТУРИ

Правова культура – це обумовлений усім соціальним, духовним, політичним і економічним устроєм якісний стан життя суспільства, виражений в досягнутому рівні правової діяльності, юридичних актах, правосвідомості і правового розвитку суб'єкта (людини, різних груп, усього населення), а також ступені гарантованості державою і громадським суспільством свобод і прав людини [12, с. 687].

Професор Н. Оніщенко характеризує структуру правової культури на «буденному рівні», який обмежений повсякденним ставленням людей до правових явищ. Другий рівень – це професійний рівень, який «формується у осіб, які соціально займаються правовою діяльністю». Є ще один рівень – теоретичний – це «наукові знання про сутність, характер і взаємодію явищ взагалі всього механізму правового регулювання». До функцій правової культури дослідниця відносить: пізнавальну, яка пов'язана із теоретичною та організаторською діяльністю щодо формування правової держави і громадянського суспільства; а також функцію праворегулювання, яка «спрямована на забезпечення стійкого, складного, динамічного і ефективного функціонування всіх елементів правової системи»; наступна функція названа правосоціалізаторською, що виконує роль засобу «формування правових якостей особи»; «ціннісна» функція полягає в оцінці правових норм, інших складових правової культури суспільства; «прогностична» функція «охоплює правотворчість і реалізацію права, забезпечення право-

вої поведінки громадян, їхньої соціальної активності, передбачає аналіз тенденцій, характерних для всієї правової системи» [12, с. 687].

Дослідники розрізняють правову культуру суспільства і правову культуру особи. Перше поняття охоплює право суб'єктивне й об'єктивне, правопорядок, правосвідомість, законність, правозастосовну і законотворчу й іншу правову діяльність. Правова культура особи охоплює характер її правового розвитку, зумовлений правовою культурою суспільства. За спостереженням С. Максимова, В. Дєдкова акцентує на таких елементах правової культури: 1) знання права; 2) вміння та навички застосовувати правові знання; 3) повага до права; 4) правомірна поведінка [12, с. 686–687].

Наявна дослідна характеристика правової культури особи як позитивної правової свідомості у дії, що породжує правомірну поведінку. Свідченням певного рівня правової культури особи є «її правова активність як вища форма правомірної поведінки» [12, с. 690–691].

Як же трактують учені універсальне (загальноцивілізаційне) у філософії? Філософія цивілізації з'являється як концепція у 60-х роках XX століття у зв'язку із енергетичною та екологічною кризою (Д. Белл, Збігнєв Бжезинський, Джон Гелбрейт, Ервін Тофлер). Так з'явилися два підходи: глобально-технократичний і локально-культурологічний. «Глобальний підхід характеризує цивілізацію як етап лінійно-прогресивного розвитку людства, що становить єдине ціле. Під цивілізацією він розуміє такий етап історичного поступу людства, на якому основою життєдіяльности людини стають штучно створені засоби та умови життя» [19, с. 461–462].

Більш близькими до істини в окресленні загальноцивілізаційного є дослідні визначення А. Тойнбі, Дж. Неф, Ж. Лалу та ін.

Вже згадуваний відомий англійський філософ, історик і соціолог А. Тойнбі поняттям «цивілізацією» позначав локальний соціум як унікальне (особливе, неповторне) соціально-культурне утворення, яке у своєму розвитку і падінні проходить такі стадії: народження, зростання, катастрофа, розклад і загибель. Філософ обґрунтував концепцію круговороту локальних цивілізацій. На його думку, рушійною силою цього круговороту є творча меншість, носій життєвого пориву. А. Тойнбі обґрунтовує (на відміну від О. Шпенглера) можливість перспективного розвитку західної цивілізації за умови посилення в ній релігійно-духовних і моральних чинників. Світ налічує 21 локальну цивілізацію. Пізніше А. Тойнбі вказав їхню кількість – 13 [27; 28].

Інший філософ, Дж. Неф, вважає, що поняття цивілізації охоплює матеріальні й технічні цінності та блага. Щодо духовних цінностей, то їх відбиває поняття «культура». Його позицію поділяють такі відомі вчені, як Й. Гейзинга, Ж. Лалу, Ж. Маритен та інші західні теоретики. В обґрунтуванні свого підходу вони посилаються на Ґ. Геґеля, вважаючи, що сфера геґелівського об'єктивного духу є не що інше, як цивілізація [1, с. 478–479, 508].

На думку О. Шпенглера, «цивілізація є не що інше, як «культура, що застигла, завершила процес формотворення». У кожної культури, зазначав філософ, «є своя власна» цивілізація. Вперше ці два слова, якими досі позначали примарні відмінності етичного порядку, інтерпретуються тут у періодичному сенсі, як вираз строгої і необхідної органічної послідовності. Цивілізація – невідворотна доля культури» [1, с. 507].

Таким чином, як стверджує С. Максимов, «цілком зрозумілим є прагнення до врахування національно-культурної традиції в галузі правової культури. Це саме той напрям досліджень, започаткований історичною школою права, розвивається сучасною герменевтично зорієнтованою філософією права. Але чи суперечить це прагнення необхідності визнання прав людини, що виходять з пріоритету загальнолюдських принципів справедливості? Адже в дійсності збереження індивідуальної і культурної своєрідності залежить від того, чи всі матимуть рівні права для цього та відчуватимуть однаковий моральний обов'язок поважати права «будь-кого іншого» – різноманітних форм життя та форм етосу [11, с. 117].

Автор цих міркувань слушно аргументує так: «Тому права людини як конкретизація універсальних моральних принципів виявляють себе тими нормами, на основі яких можливе мирне співіснування індивідів та різних культур, і навіть їх співробітництво в умовах виникнення глобальних проблем». Така постановка питання дозволяє розв'язати, здавалося б, непримиримую суперечність між позиціями універсалізму прав людини і плюралізму культурної своєрідності, а саме право на культурну ідентичність може бути розглянутим як значуще для всіх людей індивідуальне право.

Підхід, який заперечує крайнощі як універсалізму, так і партикуляризму, розробляється сучасною комунікативною філософією права з позицій етики дискурсу (К.-О. Апель та ін.). Згідно з цим підходом, співвідношення між етикою справедливості (для всіх), що обґрунтовує примат універсальних принципів справедливості, та орієнтацією на традиційні цінності партикулярного співтовариства, або етноетикою добра (для нас), що обґрунтовує примат національного в ціннісному вимірі права, може бути розглянуто як співвідношення формальної доповнювальності [11, с. 117].

Проблеми співвідношення права та моралі – не нові, однак підходи вчених дещо різняться. Як зауважує С. Рабінович, «проблема співвідношення і взаємодії моралі і права належить до однієї з найбільш фундаментальних у загальнотеоретичній юриспруденції та філософії права» [2, с. 619].

У суспільних відносинах є усе розмаїття соціальних норм взаємодії. Моральні норми віддзеркалюють загальнолюдські цінності (А. Олійник).

До оцінки зв'язку між мораллю і правом С. Рабінович відносить два напрями, які ґрунтуються на різних типах праворозуміння. Так представники природного та інтегративного типів розуміння, а це Ґ. Радбрух, Ж. Маритен, Дж. Фінніс, Дж. Ролз, Р. Нозик, Р. Алексі та ін. визнають такий

зв'язок, а дослідники легістського позитивізму Дж. Бентам, Дж. Остин, Г. Кельзен, Г. Харт, Є. Булигін та ін. забезпечують зв'язок між правом і мораллю [2, с. 625].

Конфлікт моралі і права охоплює, на думку С. Рабіновича, два типи суперечностей: 1) функціональні – зумовлені їх якісними соціорегулятивними відмінностями; 2) соціальні – викликані зіткненням інтересів учасників суспільних відносин. Такий конфлікт є об'єктивним явищем та умовою їх взаємодії; він виявляє різноспрямованість окремих структурних елементів та відмінність властивостей обох систем соціальної регуляції [2, с. 624].

Соціальна філософія, долучаючись до аналізу особливостей функціонування моралі, вказує на те, що «авторитет моралі не пов'язаний з будь-якими офіційними повноваженнями, реальною владою і суспільними повноваженнями, а є авторитетом духовним, обумовленим моральними якостями (сила прикладу) і здатністю адекватно висловлювати зміст моральних вимог у відповідних ситуаціях. Значна частина представників різних напрямів минулого й сучасного у філософії специфічно розкривають конкретний зміст моральних настанов, моральності взагалі, переважно зводячи її до природного, вродженого характеру, недооцінюючи реальність суспільного поступу. Моральні норми, принципи й правила історичні. Кожна історична епоха створює свої моральні правила та норми, зберігаючи певну, але обмежену спадкоємність» [1, с. 50].

Між правом і мораллю, як зазначають М. Столбуненко, В. Кузьменко, можуть виникати і, досить часто виникають, гострі суперечності, колізії, розбіжності. Моральні та правові вимоги не завжди і не в усьому узгоджуються, а подекуди прямо протистоять одні одним. Ці суперечності мають як соціальне, так і діалектичне підґрунтя, випливають із чинності закону єдності і боротьби протилежностей.

Суспільство мусить зважати на те, що оптимальне поєднання етичного і правничого завжди було складовою проблемою в усіх правових системах. І, як показує досвід, ідеальної гармонії тут за звичаєм досягти не вдасться – суперечності неминуче зберігаються, виникають нові, загострюються старі. Їх можна певною мірою згадати, послабити, зменшити, але чи можна зняти цілком? Окремі з них можна вольовим порядком усунути, інші – не припустити, але в цілому, як об'єктивне явище, вони залишаються. Жодному суспільству вершин абсолютної справедливості досягти не вдавалося, так само як і право ніколи не виражало всієї повноти вимог моральних імперативів. Водночас проявляються колізії поверхневі і глибинні, стійкі. Не варто розглядати їх в усіх випадках як певне «зло», з котрим необхідно неодмінно «боротися» [12, с. 383].

Причини суперечностей між мораллю та правом полягають у їхній специфіці, у тому, що в них різні методи регуляції, різні підходи, критерії оцінки поводження об'єктів. Має значення неадекватність відображення

ними реальних суспільних процесів, інтересів різних соціальних верств, груп, класів. Розбіжності між правом і мораллю викликаються складністю і суперечливістю самого життя, безкінечним розмаїттям ситуацій, які виникають у ній з появою нових тенденцій у суспільному розвитку, неоднаковим рівнем моральної і правової свідомості людей, мінливістю соціальних умов тощо [12, с. 383].

Найновішою філософсько-правовою працею, в якій змістовно аналізовані форми взаємодії права та моралі ще з часів їхньої появи, є словникова стаття С. Рабіновича. Автор констатує, що ще «в античній філософії питання співвідношення Права і моралі набували форми питання про співвідношення справедливого і законного, справедливого «за природою» і справедливого «за установленням». Сократ, Платон, Аристотель уникали протиставлення справедливого і законного, обґрунтовуючи сутнісну єдність справедливості як людської чесноти й закону.

У вченні ранніх стоїків (Зенон, Клеанф, Хризипп) внутрішній моральний закон досконалої людини має пріоритет перед приписами, що регулюють зовнішні дії [2, с. 620].

У середньовічній теології йшлося про співвідношення природного (морального), людського і божественного законів. У творах П. Абеляра моральна мотивація вчинків, яких вимагає природне право («голос сумління»), протиставляється зовнішньому авторитету й навіть велінням Бога. Тома Аквінський заперечував чинність людського закону. Який не відповідає божественному і природному моральному законам.

У добу Відродження перехід до антропоцентризму сприяв поступовому роз'єднанню моралі, права і релігії. Зароджується й обґрунтовується ідея свободи совісті (М. Сервет, С. Кастелліо та ін.) як така, що має одержати державно-юридичне забезпечення [2, с. 620].

Остаточне концептуальне розмежування моралі і права відбувається в умовах переходу від традиційного до індустріального суспільства. У цей період мораль виокремлюється як особливий засіб регулювання позарелігійних, власне міжлюдських відносин. У період формування національної держави у Новий час виняткового значення набуває державно-юридичне право як засіб уніфікованого соціонормативного регулювання.

У вченні С. Пуфендорфа ці питання розглядались у рамках вчення про моральні обов'язки людини і громадянина. Водночас не проводилося чіткого розрізнення між юридичними і моральними законами. На відміну від С. Пуфендорфа, Х. Томазій розмежовував вимоги права і моралі. Моральні вимоги виводились ним із начал чесного (honeste) і благопристойного (decore), тоді як юридичні приписи – з начала праведного (juste)… Сфера праведного обмежувалась лише вимогами утримуватись від шкідливих дій. С. Рабінович називає «глибокою розробленість проблеми співвідношення права і моралі у німецькій класичній філософії» [2, с. 620].

У вченні І. Канта взаємодоповнюваність права і моралі ґрунтується на ідеї свободи. Практичний розум людини виступає джерелом моральних і правових норм. Принцип «ніколи не стався до іншого як до засобу, але ще й як до цілі в собі» трактується як основний закон права і водночас як моральний закон. Необхідність слідувати цьому закону постає у І. Канта повинністю [2, с. 620].

Й. Г. Фіхте вбачав спрямованість права на зовнішні дії; на відміну від моралі, право вимагає від людини не доброї волі, а лише вчинків, що відповідають закону; закон зобов'язує визнавати свободу всіх розумних істот у державі, не перешкоджати їх самореалізації.

У Ф. Шеллінга примусовий закон і правовий лад потрібні для того, щоб не допустити знищення людської індивідуальності у її взаємодії з іншими. Примусова сила закону не може спрямовуватися безпосередньо проти свободи людини.

У Ґ. В. Ф. Геґеля вільний дух, як «вільна воля», що задає субстанцію розвитку права, моралі й моральності й основні етапи їх розвитку. Право – це буття абсолютного поняття самосвідомої свободи. Мораль як суб'єктивне почуття є другим ступенем розвитку волі, а всезагальною субстанцією права постає моральність –комплекс суспільних відносин, в якому конституюється система права як зовнішній вияв їх внутрішньої розумності [2, с. 621].

У новочасній політико-правовій думці розмежування права і моралі здійснювалось на основі розв'язання проблеми правового обмеження державної влади: тільки право, засноване на принципі формальної рівності, а не моральний ідеал «гідного правителя» може врегульовувати відносини між людиною та публічною владою. Були і спроби розрізнення права і моралі за характером обов'язків (Х. Томазій). Особливостями моралі і права поведінки людини (Р. Ієринг), специфікою моральних і правових емоцій (Л. Петражицький). Х. Томазій характеризував правові обов'язки як зовнішні й негативні. Р. Ієринг уважав, що в праві діють егоїстичні мотиви (винагорода і примус), тоді як у моральності – мотиви альтруїстичні (спільна користь, почуття обов'язку, самозречення). Л. Петражицький вважав моральні емоції такими, що зобов'язують вільно та односторонньо, без покладання зустрічного обов'язку на іншу людину, тоді як правові емоції супроводжує відчуття того, що з боку іншої людини існує такий обов'язок [2, с. 621].

Із XVI – початку XIX ст. співвідношення права і моралі у вітчизняній науці поставало в руслі природного права людини і справедливості (С. Оріховський), концепцій природного закону і природного права (М. Козачинський, Г. Кониський та ін.), в етичному вченні Г. Сковороди, «натуральній юриспруденції», «філософії серця» П. Юркевича. Із кінця XIX – початку XX ст. розвивалися підходи класичної німецької філософії. Кантіанське

трактування співвідношення права та моралі належало Б. Кістяківському, І. Котляревському.

С. Рабінович вважає, що «у сучасній теорії та соціології права мораль розглядається як форма регуляції суспільних відносин за допомогою ціннісно-нормативної свідомості індивіда (настановлень, уявлень, переконань, норм, принципів, ідеалів тощо). За характером зв'язку із соціальною практикою розрізняють мораль ідеальну (абсолютну) і позитивну («суспільну»); за сферами регулювання – індивідуальну мораль і соціальну етику.

Ідеальна (абсолютна) мораль – етико-філософські та релігійні ціннісно-нормативні уявлення й ідеали, принципи вчинення вчинків, засади особистісних та інституційних соціальних відносин. Концепції ідеальної моралі ґрунтуються на уявленнях про смисл життя, про гідність і досконалість. Доброчесність, повинність, обов'язки, справедливість тощо; принципи ідеальної моралі вважаються такими, що мають універсальний характер.

Позитивна (суспільна) мораль – ціннісно-нормативні настанови, принципи і норми регулювання міжлюдських відносин, які складаються у громадській думці, втілюючи уявлення про належне, гідне, справедливе у ставленні до членів суспільства, представників соціальних спільнот і груп із боку окремих індивідів, суспільства і держави. Формами забезпечення вимог позитивної моралі слугує громадський осуд. У крайніх випадках – виключення порушника норми з колективу. Позитивна мораль існує у формі звичаєвих практик і ціннісно-нормативних поведінкових зразків [2, с. 622].

Не відкидаючи тези Л. Столбуненка, підтвердимо, що «в основі права лежить мораль. Але це зовсім не означає, що право механічно закріплює усі принципи моралі, незалежно від їхньої суті і належності. Мораль неоднорідна, відображає прагнення різних соціальних груп. Верств, класів, у ній можуть протистояти взаємовиключні погляди. В ідеалі всі норми права повинні ґрунтуватися на нормах моралі, відтворювати їх мовою законів, але таке трапляється далеко не завжди.

Мораль, як правило, «крокує попереду», але іноді і юридичні настанови слугують для моралі орієнтиром і можуть впливати на випередження щодо усталення у суспільстві нових моральних норм. «Саме через право йшов процес подолання кровної помсти – одного з непорушних постулатів моралі колишніх часів». Та й нині цей звичай подекуди ще зберігся, і право веде з ним боротьбу, як і взагалі проти багатьох пережитків, що ніяк не можуть підживлювати право. Навпаки. Право має усіляко позбавлятися цих рудиментів».

При конфлікті права і моралі перевага має бути на боці моральних вимог, хоча й реалізувати цю перевагу, скажімо, під час судово-слідчих дій буває дуже не просто, з чим варто беззаперечно погодитися [12, с. 383].

Оскільки «мораль – сфера досить жорсткої детермінованості людської поведінки зовнішніми соціальними чинниками на рівні залежності ін-

дивіда від обставин, над якими він не владний. При цьому його свобода зводиться або до можливості прилаштовуватися до вимог соціальної необхідності в міру своїх адаптивних здатностей, або до права відшукувати «ніші» та «зазори», у межах яких можна було б залишатися недосяжним для цих вимог. При цьому друга позиція, на відміну від першої, вже не буде вважатися моральною». Справедливою є констатація С. Рабіновичем того, що «реальне співвідношення моралі і права зумовлюється конкретно-історичною соціальною політичною і культурною ситуацією в суспільстві. Так, багаторівневість і внутрішня неоднорідність ціннісно-нормативних підсистем моралі впливає на співвідношення моралі з правом, посилюючи суперечності між ними. Окрім цього, економічні й суспільно-політичні трансформації суспільства спричиняють істотні ціннісні зміни, зумовлюють виникнення явища т. зв. соціальні аномії, морального і правового нігілізму. На індивідуальному рівні неухильне дотримання правових норм забезпечується високою моральною свідомістю індивіда, тоді як домінування в поведінці індивіда аморальних мотивів (егоїзм, егоцентризм, ненависть тощо) може призводити до зловживання правом [2, с. 624].

Право утверджується і реалізується не тільки за допомогою покарання. Однак більшість громадян дотримується правових норм добровільно, а не під страхом покарання. Використовуються, звичайно, і методи переконання, виховання, профілактики, щоб спонукати суб'єкта до правоповаги. Реалізація права – складний процес» [12, с. 381].

По-іншому реалізується мораль, що спирається не на силу державного апарату, а на силу суспільного розуміння справедливості. Відхід від моралі не вимагає втручання державних інституцій. Моральний вплив може бути не менш дієвим, аніж правовий, а іноді й більш ефективним. Порушення моральних норм перетинається з правопорушенням та злочинними діями і навпаки [12, с. 381].

Право і мораль відрізняються за формою вираження і фіксації. Якщо правові норми закріплюються спеціальними юридичними актами держави (законами, указами, постановами), галузями й інститутами. Фіксуються у відповідних кодексах, збірниках, статутах, в цілому законодавству. Моральні норми, як правило, не мають подібних форм вираження, існують у свідомості індивідів.

«Моральні норми і принципи, виникаючи під впливом певних соціальних умов, у різних прошарках і групах суспільства поширюються потім на більш широке коло суб'єктів, стають стійкими правилами і мотивами поведінки. При цьому не можна точно зазначити ні час, ні причини, ні порядок виникнення тих або інших етичних норм, ні термінів їхньої дії. Виникаючи поступово, стихійно, вони так само непомітно відходять у минуле. Втрачаючи свою силу, залишаються у свідомості старших поколінь, продовжуючи багато в чому визначати їхнє ставлення до довкілля, але по-

части не засвоюються молодшими, а подекуди навіть викликають активне неприйняття. Окремі моральні правила органічно вплітаються в статті і параграфи законів, інших правових актів. На відміну від права, що являє собою логічно струнку і структуровану систему, мораль – відносно вільне, внутрішнє несистематизоване утворення [12, с. 381–382].

Право і мораль розрізняються за характером та способом їхнього впливу на свідомість і поведінку людей: право регулює взаємини між суб'єктами щодо їхніх юридичних прав і обов'язків: правомірного – неправомірного, законного – незаконного, підкарного – непідкарного, а мораль трактує людські вчинки з позицій добра і зла, похвального і ганебного, чеснот і безчестя, шляхетного і нешляхетного, через поняття совісті, честі, обов'язку тощо [12, с. 381–382].

Норми права відрізняють чіткістю, формальною повністю, владністю, і, як правило, визначають санкцію за порушення норм. Моральні норми не підпадають під такі оцінки і не передбачають міри відповідальності. Наслідком протиправної дії стає реакція держави щодо відповідальності особи, зокрема юридичної відповідальності, причому порядок застосування санкцій з точно регламентованим через закон – він має суворо детермінований процесуальний характер. Його дотримання є не лише обов'язковим, як, наприклад, дотримання загальних моральних норм. Людина підпадає під покарання від імені держави, позаяк до юридичної відповідальності притягнути в довільній формі не можна.

За порушення моральних устоїв порушник підпадає під реальний осуд. Застосовуються заходи суспільного впливу (догана, зауваження, звільнення з організації). Це – відповідальність не перед державою, а перед суспільством, колективом, сім'єю, оточенням. Моралі не притаманні ті засоби примусу, якими володіє право [12, с. 382].

Л. Столбуненко зауважує: «Право і мораль розрізняються за рівнем вимог, що стосуються людської поведінки. У моралі цей рівень значно вищий, ніж в юридичному законі, хоча за деякі протиправні дії він і передбачає дуже суворі санкції. Наприклад, мораль беззастережно засуджує будь-які форми нечесності, брехні, обмови, обдурення тощо, у той час як право припиняє лише найбільш небезпечні їхні прояви. Мораль не визнає ніяких антигромадських дій, де б вони не проявлялися, у той час як право карає за найбільш злісні випадки подібних вчинків. Моральність визначає вчинки людей через категорію совісті, закликаючи дотримуватись не лише закону, а й обов'язку» [12, с. 382].

С. Рабінович зазначає, що «особливостями моральної регуляції є: зобов'язування до вчинення повинного (Sollen); узагальнений, абстрактний характер моральних вимог, які здебільшого мають форму принципів, загальних засад; внутрішніх, ціннісно-змістовна (неформальна) обов'язковість, імперативний спосіб вираження моральних приписів; їх поширення

на всі без винятку сфери суспільних відносин; за загальним правилом, відсутність спеціальних органів чи організацій для здійснення контролю за дотриманням моральних принципів і норм; ціннісно-світоглядна обґрунтованість вимог моралі – мораль не обмежується сукупністю правил зовнішньої поведінки, пропонуючи людині певну стратегію її духовного розвитку; спрямованість на формування насамперед внутрішніх рушійних сил поведінки людини – її ціннісних настанов, орієнтирів, мотивів та цілей; специфічні моральні санкції (громадський осуд і почуття провини)» [2, с. 619].

Сфери розповсюдження дії моралі і права не збігаються. Про це Л. Столбуненко пише так: «Право регулює далеко не всі, а лише найбільш важливі галузі громадського життя (власність, влада, працевлаштування, правосуддя), залишаючи за межами регламентації такі сторони людських взаємин, як наприклад, любов, дружба, товариство, взаємодопомога, смаки, мода, особисті пристрасті тощо. Це не повинно переходити свої межі і втручання у сферу вільних і добровільних щирих стосунків. Вторгнення його в ці зони було б, по-перше, можливим через те, що вони непідвладні контролю; по-друге, непотрібним і безглуздим з погляду державних інтересів; по-третє, просто недемократичним, антигуманним, «тоталітарним». Моральність, на відміну від права, проникає у всі структури й осередки суспільства, її оцінкам підлягають усі форми взаємодії між людьми, вона не знає винятків» [12, с. 382].

Аксіологічний варіант інтерпретації розуміння культури полягає у розмежуванні культури і цивілізації. Для увиразнення концептуальної думки аргументовано Г. Риккертом твердження: «Культура як система вартостей виражає міру людського в людині і сенс усього, що створено людиною, тому її істотність – духовно-вартісна» [19, с. 454–455].

9.3. КУЛЬТУРНО-ІСТОРИЧНИЙ ПІДХІД ЯК ПАРАДИГМА ПРАВОВИХ ДОСЛІДЖЕНЬ

Широкого застосування в науці набув цивілізаційний підхід, згідно з яким історія людства – це зміна окремих цивілізацій і культур. Проаналізуємо, як можна застосувати цей підхід для дослідження соціальних явищ, зокрема права як породження і досягнення цивілізацій. Основоположниками цивілізаційної парадигми вважають А. Тойнбі, О. Шпенглера, С. Гантінгтона.

В основі цивілізаційного підходу як загальнофілософського методу пізнання є феномен цивілізації. Розглянемо його сутність і зміст. Одразу зазначимо, що єдиного розуміння у дослідників, що таке цивілізація, не

існує. В це поняття вкладається декілька значень і перше з них – синонім людської культури взагалі. Під культурою розуміється все те, що створено людиною, на відміну від того, що дано природою. Отже, цивілізація – це синонім культури. З цим можна погодитися, але таке визначення не вичерпує всього змісту цивілізації. При такому підході сучасне «олюднення» природи залишається поза змістом цивілізації. Хоча сучасний симбіоз людини і природи є суттєвим атрибутом цивілізації, однією із її рушійних сил і гарантій збереження природи і цивілізації.

Друге значення, яке вкладається у поняття цивілізації, пов'язане з іменем Люіса Генрі Моргана, який ввів у науковий обіг термін «цивілізація» і вживав його для характеристики вищого (сучасного ступеня) розвитку суспільства після дикості та варварства. До речі, таке розуміння в це поняття вкладали і класики марксизму.

Маючи на увазі ці два значення поняття «цивілізація» і виходячи зі сучасних реалій, вважаємо, що під цивілізацією можна розуміти все, чого досягнуто людством у розвитку матеріальної та духовної культури в його взаємодії з навколишнім середовищем, природою, і всесвітньому в цілому (авторське визначення). Загалом у сучасній інтерпретації є, окрім уже наведених вище, два підходи до визначення поняття цивілізація: 1) аналітичний – описуються елементи цивілізації в працях істориків і етнографів; 2) інтегративно-синтетичний, пов'язаний з іменами А. Тойнбі, О. Шпенглера.

Згідно з позицією О. Шпенглера, цивілізація – це завершальна стадія розвитку будь-якої культури, характерні ознаки якої – розвиток індустрії технологій, деградація мистецтва і літератури, виникнення мегаполісів. Тож сучасна цивілізація є синонімом занепаду, і головна його праця отримала назву «Занепад Європи» [6].

Дещо інший підхід у А. Тойнбі. Зокрема у своїй праці «Дослідження історії» він висунув концепцію так званих «замкнутих цивілізацій», які були в історії людства. Як вважає Тойнбі, кожна з них проходила у своєму розвитку стадії виникнення росту, надлому і розпаду, після чого гинула, поступаючись наступній цивілізації. Тойнбі є прибічником елітарної концепції розвитку цивілізації, згідно з якою рушійною силою суспільного розвитку є «творча меншість», що нав'язує свою владу інертній більшості, яка разом з «варварською периферією» в кінцевому рахунку знищує цивілізацію [27; 28]. Цей апокаліптичний висновок характерний майже для всіх прибічників цивілізаційного підходу, що не визнають соціального прогресу і оптимістичних перспектив людства.

Дещо унікальними й іншими від визначених вище є концепції новітнього етапу розробки цивілізаційного підходу американських вчених С. Гантінгтона і Ф. Фукуями.

Зокрема, С. Гантінгтону належить авторство концепції «зіткнення цивілізацій», зміст якої складає опис динаміки сучасних соціальних відносин

крізь призму конфліктів на цивілізаційній основі. Визначаючи сутність цивілізації як широкої культурної спільноти, основу якої складає «суб'єктивна самоідентифікація людини» за ознаками мови, історії, релігії інститутів (зокрема правових – А. Т.), звичаїв, С. Гантінгтон вважає, що саме відмінність у цих рисах призводить цивілізації до конфліктів між ними [3].

Світова політика вступає в нову фазу, й інтелектуали негайно обрушили потік версій щодо майбутнього: кінець історії, повернення до традиційного суперництва між націями – державами, занепад націй – держав під натиском різноспрямованих тенденцій до трайбалізму й глобалізму – та ін. Кожна з цих версій вхоплює окремі аспекти реальності, що народжується. Але при цьому втрачається найістотніший, осьовий аспект проблеми.

У світі, що формується, основним джерелом конфліктів буде вже не ідеологія й не економіка. Найважливіші межі, що розділяють людство і переважні джерела конфліктів будуть визначатись культурою. Нація – держава залишиться головною дійовою особою в міжнародних справах, але найбільш значущі конфлікти глобальної політики будуть розгортатись між націями й групами, що належать до різних цивілізацій. Зіткнення цивілізацій стане домінуючим фактором світової політики. Лінії розлому між цивілізаціями – це і є лінії майбутніх фронтів.

Прийдешній конфлікт між цивілізаціями – завершальна фаза еволюції глобальних конфліктів у сучасному світі. Протягом півтора століть після Вестфальського миру, що оформив сучасну міжнародну систему, в західному ареалі конфлікти розвертались головно між государями – королями, імператорами, абсолютними й конституційними монархами, які прагнули розширити свій бюрократичний апарат, збільшити армії, зміцнити економічну могутність, а головне – приєднати нові землі до своїх володінь. Цей процес приводив Нації – держави і, і починаючи з Великої французької революції, основні лінії конфліктів стали пролягати не так між правителями, як між націями. В 1793 р., говорячи словами Р. Р. Палмера, «війни між королями припинилися і почалися війни між народами».

Така модель зберігалася протягом усього XIX ст. Край їй поклала Перша світова війна. А потім конфлікт націй поступився місцем конфлікту ідеологій. Сторонами такого конфлікту спершу був комунізм, нацизм і ліберальна демократія, а потім – комунізм і ліберальна демократія. Під час Холодної війни цей конфлікт втілився у боротьбу двох наддержав, жодна з яких не була нацією – державою у класичному європейському розумінні. Їхня самоідентифікація формувалась в ідеологічних категоріях.

Конфлікти між правителями, націями – державами й ідеологіями були головно конфліктами західної цивілізації. У. Лінд назвав їх «громадянськими війнами Заходу». Це настільки справедливо щодо холодної війни, як і щодо світових воєн, а також воєн XVII, XVIII, XIX століть. Із закінченням холодної війни добігає кінця й західна фаза розвитку міжнародної політи-

ки. У центр висувається взаємодія між Заходом і незнахідними цивілізаціями. На новому етапі народи й уряди незнахідних цивілізацій не виступають як об'єкти історії – мішень західної колоніальної політики, а поряд із Заходом починають самі рухати й творити історію.

Під час холодної війни світ був поділений на «перший», «другий» і «третій». Зараз набагато доцільніше групувати країни, ґрунтуючись не на їх політичних або економічних системах, не за рівнем економічного розвитку, а зважаючи на їх культурні й цивілізаційні критерії. Причому цивілізація в цьому контексті становить якусь культурну сутність. Села, регіони, етнічні групи, народи, релігійні громади – всі вони мають особливу культуру, що відображає різні рівні культурної неоднорідності.

Тут ми доходимо до суті справи. Тому що Західний світ, арабський регіон і Китай не є більше частинами широкої культурної спільності. Вони є цивілізаціями. Ми можемо визначити цивілізацію як культурну спільність найвищого рангу, як більш широкий рівень культурної ідентичності людей. Наступний щабель становить уже те, що відрізняє рід людський від інших живих істот. Цивілізації визначаються наявністю загальних рис об'єктивного порядку, таких, як мова, історія, релігія, звичаї, інститути, – а також суб'єктивною самоідентифікацією людей. Є різні рівні самоідентифікації: так, житель Рима може охарактеризувати себе як римлянина, італійця, католика, християнина, європейця, людини західного світу. Цивілізація – це найбільш широкий рівень спільності, з якою він себе співвідносить. Культурна самоідентифікація людей змінюється, і в результаті змінюється склад і межі тієї або іншої цивілізації.

Цивілізація може охоплювати більшу масу людей, наприклад Китай, про який Л. Пай якось сказав: «Це цивілізація, що видає себе за країну». Але вона може бути й досить нечисленною – як цивілізація англомовних жителів островів Карибського басейну. Цивілізація може містити в особі кілька націй – держав, як у випадку із західною, латиноамериканською або арабською цивілізаціями, або одну – єдину, як у випадку з Японією. Очевидно, що цивілізації можуть змішуватися, накладатись одна на одну, включати субцивілізації. Західна цивілізація існує у двох варіантах: європейському і північноамериканському, а ісламська поділяється на арабську, турецьку й малайську. Незважаючи на це, цивілізації становлять певні цілісності. Межі між ними рідко бувають чіткими, але вони реальні. Цивілізації динамічні: у них бувають піднесення і занепад, вони розпадаються і зливаються. І, як відомо кожному студентові – історику, цивілізації зникають, їх затягують піски часу. На Заході прийнято вважати, що нації-держави – головні дійові особи на міжнародній арені. Але вони виступають у цій ролі лише декілька століть. Більша частина людської історії – це історія цивілізацій. За підрахунками А. Тойнбі, історія людства знала 21 цивілізацію. Тільки шість із них існують в сучасному світі.

У праці «Кінець історії» Фукуяма висунув тезу про повне розв'язання в «холодній війні» конфлікту двох ідеологій – ліберальної демократії і комунізму [30]. Комунізм зазнав поразки в цьому протистоянні, що сприяло появі нових перспектив для торжества демократичних принципів.

Особливий інтерес з цієї тематики становлять проблеми, які можуть розглядатися не лише як спроба дати критичний опис комуністичного типу суспільства і показати всі переваги демократичного, завдяки якому відбулися істотні зміни в країнах соціалістичного табору, а й прогноз на майбутнє. Спираючись на інтерпретації історії Геґеля, Фукуями, доходимо висновку, що лібералізм і ліберальні інститути такі, як верховенство закону, представницька демократія та ринкова економіка набувають універсального значення. Фукуяма теоретично висловив і політично обґрунтував переконаність у відношенні майбутнього після завершення «холодної війни». Аналізуючи процеси реформ в СРСР і КНР, зміни в інтелектуальному кліматі цих двох країн, відзначаючи зміни в інших регіонах, Фукуяма робить висновок: зміни, що відбулись, є не просто кінцем «холодної війни» чи закінченням будь-якого післявоєнного періоду – настає кінець історії, як такої. Кінець історії за Фукуямою виливається в «закінченні ідеологічної еволюції людства і універсалізацію західної ліберальної демократі як остаточної форми людського правління». Відповідно до фукуямівської теорії, незахідні спільноти у цьому сенсі є лише майбутньою проєкцією західних цінностей. Акцент «кінець історії » зроблений саме на «вичерпаність» систематичних альтернатив Заходу, адже саме Захід, на думку автора, в сьогоднішньому світі залишається співтовариством із переважаючим інші своїм авторитетом і мораллю. Саме тому західні цінності підлягають глобальному розповсюдженню, незалежно від того, вітається це іншими акторами міжнародної системи, чи ні. Отже, своєю теорією Ф. Фукуяма підтвердив свою прихильність до цінностей лише однієї з наявних спільнот – західної. Цікаво що Фукуяма, на відміну від інших цивілізаційників, доповнює цей підхід необхідністю включення до елементів аналізу цивілізації ринкової економіки та правових інститутів, що можна розглядати як своєрідну модернізацію цивілізаційної методології, побудованої на лібералістичних началах [30]. Такий підхід апелює до права, яке має наповнюватися гуманістичним змістом.

Та й загалом, оцінюючи культурологічну спрямованість цивілізаційного підходу, особливо підкреслену Гантінгтоном, зауважимо, що відтепер саме національна культура дедалі більше набуває значення як джерело ідентифікації народу, нації. В інших методологічних парадигмах цей фактор відсутній.

Оскільки право також є досягнем культури, то звичайно наведені особливості цивілізаційного підходу (оптимістичні чи песимістичні висновки авторів) поширюються на всі правові цивілізаційні досягнення. Але з песимістичним підходом не можна ніяк погодитися. Правовий феномен із кожною

цивілізацією в історії свого розвитку, навпаки, нарощує свій гуманістичний потенціал, не зникаючи безслідно із занепадом тієї чи іншої цивілізації, а передаючись шляхом спадкоємності до іншої цивілізації, дедалі більш удосконалюється. Право явно не вписується в концепцію Тойнбі щодо «замкнутості» цивілізації, адже римське право і сьогодні є чинником побудови правових систем і прогресу права. Крім того, інститут права у кожній цивілізації виконує функцію збереження стабільності суспільства, тобто його безпечного існування, що сприяє суспільному прогресу. До досягнень права можна віднести і те, що дедалі менше місця у людських стосунках залишається для безправ'я, беззаконня, що властиві тоталітарним країнам.

Оскільки правовий феномен є супутником всіх людських цивілізацій і не зникає при їх розпаді, то очевидно можна зробити висновок про своєрідну вічність інституту права, який зберігається шляхом постійного власного вдосконалення.

Отже, право не зникає одночасно з відмиранням держави, перетворюючись у моральний чинник, а залишається самодостатнім, нарівні з мораллю, фактором регламентування суспільних відносин.

Аналіз праць прибічників цивілізаційного підходу не залежно від їх висновків і навіть категоричних тверджень про розвиток цивілізацій, свідчить про протилежне – ніякого вакууму в зв'язках між цивілізаціями не існувало. Навпаки, в історії діє спадкоємність як об'єктивна закономірність. Що стосується культури, то ця закономірність особливо помітна, бо вона діє не залежно від того чи іншого соціального устрою, того чи іншого типу соціальних відносин і навіть незалежно від бажань того чи іншого дослідника. Перевага цивілізаційного підходу полягає в тому, що цю закономірність (спадкоємність) він розкриває навіть усупереч поглядам його авторів. Це однаково стосується і матеріальної, і духовної культури, зокрема побуту, мистецтва, права, озброєння, життя тощо.

Одним із доказів переваг і недоліків цивілізаційного підходу ще при його зародженні як методологічного чинника (XIX ст.) може слугувати унікальне видання німецького дослідники Г. Вейса «Історія цивілізацій» у трьох томах. В ньому детально і скрупульозно проаналізовані архітектура, озброєння, одяг, побут практично всіх народів планети, починаючи з древності і до XIX ст.

Водночас автор, на жаль, уникає таких узагальнень, які б свідчили про той чи інший рівень виробничих відносин тієї чи іншої цивілізації. Що ж стосується суто духовної сфери (суспільної свідомості, її форм – науки, права, моралі, релігії), то всі ці питання він обходить, але, не залежно від його бажань, подана ним жива картина життя переконує, що, наприклад, система таємного голосування, про яку він пише і яка сьогодні є невід'ємним супутником демократичних правових систем, зародилася в древності. Скажімо, описуючи таку деталь, як пристосування для голосування на народних збо-

рах у народів Італії у період класичної древності, Д. Вейс зазначає, що «введення їх співпадає із заміною усного голосування таємним (письмовим), введеним у 139 році до н.е. При усному голосуванні лише головуючий на зборах і автори законів мали при собі таблички, на яких відзначали подані голоси. При новій системі кожен, хто мав право голосу, отримував дві таблички: на законодавчих колізіях – з буквами «UR» («тобто приймаю пропонований закон») і буквою «А» («тобто відхиляю»); на судових – одну з буквою «А» («виправдовую») та іншу з буквою «С» («осуджую»). Під час виборів використовувалися прямокутні дощечки, вкриті воском, на яких виборці записували імена кандидатів. Голосування відбувалося так: кожен виборець опускав свою дощечку в кошик, виставлений при вході до місця зборів, потім кошики з дощечками переносили в особливий будинок, де рахували голоси і записували підсумки на особливу таблицю. Самі ж дощечки складали і зберігали для контролю» [1, с. 727–728].

Ще один важливий момент застосування цивілізаційного підходу: з минулого в сьогодення і майбутнє переходить не все те, що мало місце в історії, а лише його позитивний зміст. Але елементи негативного, пережитки, рудиментарні явища, можуть також об'єктивно перейти в сучасне. Звідси необхідність для дослідника-цивілізаційника, виявити це негативне і не дати йому розвитку в сучасності. Оскільки старе проникає не на ідеологічному, а на буттєвому рівні, звідси виникає необхідність розроблення і водночас ствердження нової правової ідеології і водночас упровадження дієвого механізму її реалізації на психологічному, буттєвому, повсякденному рівні саме в українському суспільстві. Можливо, це виступатиме певною мірою закономірністю цивілізаційного оновлення суверенної держави, набуття ним нових цивілізаційних здобутків, що характерно для сьогодення України.

Ч. Тейлор – один із лідерів сучасної світової філософської думки, опрацьовуючи оцінки європейської модерної культури, так осмислив у культурній свідомості її носіїв у XVI–XX ст.: «Фашизм пропонує парадигму альтернативного ідеалу модерного порядку, в якому вихваляються влада, лідерство, відданість та слухняність; засуджуються індивідуалізм, права та демократія; а рушійною силою є культ величі, волі, дії та життя» [27, с. 654].

9.4. НАЦІОНАЛЬНЕ Й УНІВЕРСАЛЬНЕ У ПРАВІ

Авторитетний дослідник філософії права С. Максимов найбільш ґрунтовно акцентує на співвідношенні «між універсальним і національним у ціннісному вимірі права, яке, на його думку, слід розглядати як співвідношення доповнювальності за нормативним пріоритетом універсального

над партикулярним. Водночас не є припустимим зведення загальнолюдських принципів справедливості до простих декларацій, які прийняті за прагматичними політичними міркуваннями; їх визнання, обґрунтування та виправдання необхідності, а також законодавче закріплення має стати дійсним підґрунтям національних правових систем» [11, с. 120].

Отже, для розгляду національного та універсального у праві методологічно важливим є аналізування цілого й окремого як неоднакових якісних і кількісних понять, що характеризують представників різних регіонів, націй і країн. Окрім того, філософи зауважують на не менш важливому факторі: в оцінці культурно особливого та універсального важить і етнічне оточення національного «історія народу та його зв'язки з іншими народами…».

Зовнішні та внутрішні світи народу взаємодіють. Зовнішній світ стає частиною внутрішнього світу етносу, зумовлюючи своєрідність його сприйняття реальності й орієнтації в ній. Внутрішній світ новонароджуваного етносу – українського – поступово набуває автономності від інших частин давньоруського етносу, все більше стає специфічним, набуває рис унікальності, що притаманно іншим етносам, які прямують до національної ідентифікації: «Ми – вони». Найбільш повно внутрішній світ нового етносу фіксується і виражається в матеріально-ідеальній формі буття духа – у мові, національному характері, самосвідомості. Кожна нація, формуючи себе, формує і свою цивілізацію як частину світової [1, с. 511]. Отже, майже кожна нація – це окрема, унікальна цивілізація.

У праві співвідношення універсально-цивілізаційного та національно-культурного впливає на формування правової системи. Дослідники права єдині у тому, що «правова система, з одного боку, повинна орієнтуватися на певну культурну традицію. Але, з іншого – вона повинна ґрунтуватися на універсальних принципах (права людини як вираження справедливості), завдяки яким можуть і мусять співіснувати в єдиній планетарній цивілізації різні культурні традиції, які водночас є універсальними принципами взаєморозуміння між людьми, умовами можливого дискурсу» [11, с. 118–119].

Концептуально засадничим є висновок професора С. Максимова про те, «що універсальні принципи справедливості, щоб перетворитися в дійсний мотив правомірної та правозахисної поведінки, а також критерій для законодавчої та правозастосувальної діяльності, не можуть бути нав'язані зовнішнім чином, а мають органічно вплітатися в національну правову систему. Тут не досить лише їх позитивного закріплення в Конституції як основних прав, а необхідно, щоб права людини одержали глибоке обґрунтування в теоретичній правосвідомості, й це обґрунтування має бути підкріплене виправданням ідеї прав людини з позицій цінностей даної культури і, нарешті, одержати визнання в масовій правосвідомості» [11, с. 118–119].

Не можемо відкидати і настанов соціальної філософії, яка, осмислюючи суспільне буття крізь призму загальноцивілізаційних вимірів, проєктує основні напрями просування нашої країни до перспективного розвитку.

«Відродження й збільшення культурного потенціалу – необхідна умова повернення країни до загальноцивілізаційних засад суспільно-історичного розвитку людства. Першочерговими в цьому плані є такі основні завдання:

– зміцнення матеріальної бази культури, викорінення залишкового принципу її фінансування, впровадження нових форм фінансового забезпечення;

– докорінна перебудова системи народної освіти;

– демократизація культурної політики;

– залучення у сферу соціокультурної творчості широкого загалу, а в перспективі – забезпечення органічної єдності людини і культури;

– формування нової парадигми мислення на основі загальнокультурних надбань людства і загальнолюдських пріоритетів;

– впровадження культури в усі сфери громадського життя суспільства: працю, побут, політику, національні відносини тощо.

Суспільно-історичний досвід людства свідчить, що некультурна особа не може користуватися надбаннями цивілізації й створювати щось таке, що зацікавило б інші держави і народи, що оцінювалось би як загальнолюдське надбання. Спроби побудувати соціально справедливе суспільство поза загальноцивілізаційними надбаннями людства приречені. Звідси висновок: треба повертатися в лоно цивілізації, засвоювати її загальнокультурні надбання, розвивати національну творчість на підставі гармонізації із загальнолюдськими гуманістичними пріоритетами» [1, с. 478].

Ми констатуємо факт потреби (і наявності таких ознак) національного відродження «правового розвитку на основі відображення у праві національного духу, історичних традицій та національних звичаїв, психологічних властивостей характеру української нації, її менталітету тощо» [5, с. 335].

С. Максимов робить справедливі й однозначні висновки щодо встановлення розумної гармонії у поєднанні національного й універсального. Йдеться про «питання про співвідношення універсального і національного (культурно-особливого) в ціннісному вимірі права може вирішуватися на підставі виявлення співвідношення універсального й особливого як в самій справедливості, і в феномені, в якому опосередковуються принципи справедливості у сучасному суспільстві – правах людини [11, с. 116].

Сучасна ситуація у світі характеризується множинністю та різноманітністю культур, а також їхнім прагненням зберегти і захистити свою ідентичність. У цих умовах універсалістсько-ліберальній позиції про пріоритет права для всіх над благом для партикулярного співтовариства

(Дж. Роулз, Р. Дворкін, У. Кімліка) протистоїть позиція постмодерністських мислителів про пріоритетну цінність партикулярної (часткової) культурної традиції та невідповідність моралі універсально значущих форм, обов'язкових для всіх людей (прав людини) з індивідуально і культурно диференційованою етикою доброго життя (евдемонізм) «для мене і для нас» (Ж. Ліотар, М. Фуко, а також М. Сендел, А. Макінтайр) [11, с. 116].

Увагу вітчизняного філософа права привернув відомий ліберальний філософ права Дж. Роулз, який «будує свою теорію справедливості на концепції першості індивідуальних прав, які, на його думку, виходять із особистої свободи. Він визначає справедливість як результат раціонального вибору індивідів, що відмовляються в інтересах суспільства лише від тої частини своїх свободи і рівності, котра дозволить запобігти довільному втручанню в свободу і рівність інших. Антропологічною основою його концепції справедливості є уявлення про людину як раціонального й автономного індивіда, який піклується про захист своїх особистих інтересів» [11, с. 116].

Цим міркуванням С. Максимов протиставляє думки М. Сендела, «який, вважаючи, що будь-яка теорія справедливості має, в першу чергу, бути заснованою на суспільних, а не на приватних цілях, виходить з пріоритету суспільства перед індивідом. В обґрунтуванні своєї теорії справедливості він акцентує на нераціональному і комунітарному аспектах людської природи. Інший представник цього напрямку – А. Макінтайр, релятивізує ідею справедливості, редукуючи її до особливої партикулярної традиції. «Я не можу, – пише він, – прагнути до блага чи проявляти чесноти в якості індивіда … Справа не тільки в тому, що ми всі підходимо до наших власних обставин як носії конкретної соціальної ідентичності» [11, с. 116].

Світова цивілізація впливає на загальносвітові та національні цінності у культурі, зокрема і на правові. Тут дуже важливо не оминути застереження наших класиків, які стверджують, що цивілізація має бути культурною, тобто базуватися на високих духовних надбаннях. Інакше ігнорування гуманістичних загальнолюдських пріоритетів приведе суспільство до антицивілізації.

9.5. ЕТНОПСИХОЛОГІЧНІ ЧИННИКИ ВПЛИВУ НА ПРАВОВУ КУЛЬТУРУ

Юридична етнографія як напрям, зосереджений на вивченні правової культури, правових звичаїв окремих етносів та етнографічних груп [11, с. 196]. У сфері дослідження етновпливів працювали такі відомі вчені, як П. Чубинський, О. Кістяківський, П. Єфименко, О. Левицький та ін. Розвиткові психологічної теорії права ми завдячуємо її представникам Л. Петра-

жницькому, Л. Кнаппу, Є. Бірлінгу, Г. Тарду та ін. Останні втілили свою ідею про те, що «джерелом виникнення права є психіка людини». Для утвердження ідеї про «вічність права», незалежність його від держави, витоки права вони бачили в емоційних переживаннях особи.

Психологічна теорія права Л. Петражицького членувала реальність на дві складові: «З одного боку, це фізичні об'єкти і живі організми, а з іншого – психічні феномени. Право є особливою формою (різновидом) психічних переживань. Воно покликане виконувати дві функції: дистрибутивну (розподіл предметів, що наділені певною економічною цінністю) та організаційну (наділення одних осіб правом наказувати інших)». Тому він поділяв право на інтуїтивне і позитивне [9, с. 507].

У процесі переходу від етапу політичності до етапу етнічності кожна нація творить осередкову, регіональну цивілізацію, яка є частиною субрегіональної і світової цивілізації. Нація, яка не стала осередковою, регіональною цивілізацією, приречена на історичну смерть, залишення арени історії [1, с. 512].

На правову культуру сутнісно впливає політичний смисловий контекст, який спекулятивно намагаються долучати до правової семантики етнопсихологічних чинників. Проблемою політичної сфери є те, що етнонаціональна сфера має нечітке розрізнення етнічного й національного у конструктах національної ідеї, національної ідентичності, національного інтересу, національної пам'яті тощо. Розмитість термінологічного поля, в якому ключовим є полісемантичне поняття «нація», як стверджує Л. Нагорна, відкрила шлях для такого «хаосу дефініцій», який легітимізував довільні трактування і навіть неприкриті політичні спекуляції. Політична думка вдається до ототожнення етнічного й національного для утвердження етноцентризму й монолінгвізму як домінант політичного курсу, що у поляризованому соціумі створює атмосферу перманентної конфліктогенності [14, с. 226].

У своєму аналізі дослідниця Л. Нагорна констатує погляди (часто суперечливі) щодо поняття етносу взагалі. Вона зауважує, що сотні різних визначень етнічності, що побутують у політичній антропології, соціології, культурології та інших суміжних галузях знання, не набагато наблизили людство до розуміння її суті. Незалежно від того, яка ознака етнічності береться за основу – «властивість мінливих груп з чіткими межами» (Ф. Барт), «належність до етнічної групи» (Дж. Келлас), «аспект соціальних відносин» (Т. Ериксон) чи щось інше – суть етнічності як специфічної форми солідарності дивним чином «вислизає».

Із етносом ситуація ще складніша, бо на пострадянському просторі (у західному політичному полі цього терміна немає) домінують його есенціалістські, примордіалістські тлумачення. Ю. Бромлей розглядає етнос як етносоціальний організм – недосформовану націю, але змістовно еквівалентним терміном «етнос» вважав поняття «національність».

Із етнопсихологічними чинниками, на наш погляд, можна пов'язувати, зокрема, й те, що впливає на загальносвітові ціннісні засади права, і на національне право. Адже, як зазначає Л. Нагорна, «ані концепції «пасіонарних перегрівів», ані прагматичні «теорії користі», ані ієрархічно-статусні версії не дають відповідей на запитання про те, чому енергія етнічного конфлікту зростає за умови силових втручань ледь не у геометричній прогресії. Протистояння «ми – вони» в етнічному конфлікті здатне зберігати ситуацію непримиренності. Це особливо стосується конфліктів, які експлуатують міфи «відновлення історичної справедливості». Громадянське право тут завжди підміняється груповим, а універсалістська етика – вузько витлумаченою етноетикою».

Автор близька до істини вже в тому, що причини незгод потрібно шукати в «людському бутті». Дедалі стає більш очевидним, що чимало загроз, перед якими постав сучасний світ, закорінені в етнічній сфері людського буття. З'явилися проблеми «держав, що не відбулися», дилеми визнання / невизнання політичних домагань тих етнічних спільнот, які десятиріччями виношують сепаратистські прагнення. Уявлення про власну «територію свободи» у різних народів істотно різняться, а рівень масової агресивності повсюдно зростає. Склалася ситуація, коли будь-який соціальний аналіз має починатися з розмови про виклики, ризики, загрози, а ризикологія вже виявляє ознаки перетворення у наукову субдисципліну. Розмивання світоглядних універсалій, зростання питомої ваги матеріального на шкоду духовному, невдалі пошуки моральнісного консенсусу в різних соціумах ставлять під загрозу цивілізованість як норму відносин.

Небезпеки, породжувані політизованою етнічністю, примножуються внаслідок її тісної кореляції з різними формами фундаменталізму, насамперед релігійного» [14, с. 225].

Біосоціальні теорії правопорушень акцентують не на фактори, які оточують людину, а на особу, її біологію та свідомість. До таких теорій відносять: психоаналітичні; спадкові; конституціональної схильності тощо [5, с. 294].

«На часі філософська психологія, яка формулює психічні феномени в термінах, адекватних правилам комунікації. Це ключ до розуміння того, чим є насправді психічне життя людини, й унесок у теорію пізнання як філософську психологію» [13, с. 94].

Толеруючи консенснусні підходи до розв'язання етнічних проблем, які все-таки позначаються, на нашу думку, на правовій культурі кожного суспільства, варто взяти до уваги тезу М. Гроха: «Важливо при розгляді реальних надієтворчих процесів бачити і нічим не замінну (irreplaceable) роль національної агітації, персональних рішень прийняти національну ідентичність, і роль «реальних» соціальних, політичних, економічних культурних зв'язків та відношень, таких як мова, політичні інститути чи соціальні перетворення» [14, с. 223].

«Ідея психічного як своєрідного способу самовідображення світу – так само ідея конкретної людини, яка власним мисленням уособлює світ свого існування, світ таким чином споглядає себе. Пізнанням як способом буття, практики у формі вчинку людина присутня у світі. Психологічне пізнання можна визначити як практику людини, котра прагне збагнути себе у світі й через світ [13, с. 462–463].

Правосвідомість і правова культура натомість впливають на рівень розвитку суспільства. «Значення правової реальності відображається на рівні особистісних почуттів, емоцій, установок щодо права, що в широкому розумінні вміщується в поняття правової свідомості. Результатом досконалого процесу правової соціалізації особи є формування в особистості високого рівня правової культури та правової свідомості особи…» [18, с. 55].

Людина не тільки вивчає світ, а й перетворює його. Серед досягнень людини – технічне успадкування і фізіологічні досягнення, будівельні конструкції, швидкісний транспорт та інші блага цивілізації. Однак всі здобутки людини, перед тим як втілитися в металі, дереві тощо, існують в її свідомості та породжуються свідомістю Відповідно до своїх знань, людина визначає своє ставлення до навколишнього світу, дає йому певну оцінку. І те, що людину не влаштовує, повністю або частково, вона намагається змінити, удосконалити, покращити. Пошук у цих напрямах здійснюється за допомогою свідомості. Отже, свідомість є формою відображення (пізнання) людиною довколишнього світу, а також її ставлення до цього світу в формі різних оцінок і пропозицій щодо вдосконалення, зміни конкретних соціальних і природних явищ, процесів, створення нових матеріальних чи духовних благ [18, с. 13].

Н. Оніщенко розглядає правову соціалізацію особи не лише як процес засвоєння сприйняття суб'єктами правових цінностей суспільства, ідей, переживань, почуттів та емоцій людей, а й як реалізацію правових оцінок, норм і моделей поведінки [18, с. 3].

Конструктивною для правової культури є позиція, яку висловили дослідники, авторитетні вчені М. Козюбра, С. Погребняк, О. Цельов, Ю. Матвєєва: «Незважаючи на те, що будь-які правопорушення у момент вчинення є шкідливим «діянням», за певних обставин вони можуть спонукати до позитивної еволюції суспільства. Йдеться про ті випадки, коли правопорушення або їх критичний рівень в тій чи іншій сфері стимулюють суспільство до активного розвитку шляхів подолання причин правопорушень. Суспільство змушене модифікувати своє законодавство, проводити реформи, зокрема у сферах економіки, освіти, культури, вдосконалювати методи здійснення правоохоронної діяльності тощо. Мало того, порушення законів може свідчити про застарілість тих з них, які порушуються, відсталість норм від реального життя, що в свою чергу спонукає до змін у законодавстві, приведення його у відповідність до дійсних потреб людини та суспі-

льства» [5, с. 295]. Ці завдання для нашого народу звучать як особливо важливі й актуальні.

Соціальні реалії доводять, що міцне підґрунтя національної ідентичності, яке потверджує нашу європейську зрілість, у важкий час воєнного буття переконує у зрілому виборі змагань для захисту своєї держави від ворожих зазіхань.

9.6. ПРАВОВІ ТРАДИЦІЇ ЯК ЕЛЕМЕНТ ПРАВОВОЇ КУЛЬТУРИ

Традиція (від лат. *traditio* – передача) – передання духовних цінностей від покоління до покоління; на традиції засновується культурне життя. Традицією називають те, що передають, а також те, що на традиції засновано (традиційне).

Ґ. Радбрух, аналізуючи право і звичай, обґрунтовує поняття «звичай» як традицію із двох підстав: «По-перше, бо право багаторазово посилається на «добрі звичаї», на «норми поведінки в суспільстві»; по-друге, бо без такого посилання звичаї не можуть викликати правових наслідків…» [21, с. 169–170].

Вчені пояснюють традиції у праві на основі функцій права та їх походження. «Ці функції з'явилися і виявили себе як гуманістичні напрями правового впливу, звернені до людини, спрямовані на забезпечення її захисту – повної гарантованості ефективної реалізації її прав і свобод, самореалізації як вільного індивіда, взаємного врахування інтересів вільних і рівних особистостей».

О. Наливайко стверджує, що «система функцій права не була завжди однаковою й незмінною. Якщо та чи інша сфера суспільного життя починає набувати певної ваги, активно регулюватися нормами всіх галузей права, правомірно ставити питання про існування відповідної функції права. Все це зумовлює необхідність більш глибокого вивчення і переосмислення функцій українського права, використовуючи метод юридичної науки, переосмислення функцій права через призму прав і свобод особи, оскільки право в єдності природного, соціального й політичного, в єдності всіх своїх функцій виступає у вигляді найважливішої властивості буття людини, а в свою чергу, підґрунтям права є гуманність, що засновується на правах і свободах людини» [12, с. 1041].

Правові традиції формувалися в ході еволюції прав людини. «Поняття прав людини як окрема категорія виникло лише в епоху Просвітництва» на основі доктрини природного права. На цій підставі відбулося визнання громадянських та політичних прав, які прийнято називати правами людини «першого покоління» [5, с. 53].

Традиції у праві формувалися поступово впродовж багатьох тисячоліть. Як зазначають вітчизняні дослідники філософії права (М. Козюбра), досвід демократичних країн показав, що навіть закріплені в конституціях гарантії рівності громадянських і політичних прав людей самі собою неспроможні подолати їхню фактичну нерівність, яка дедалі поглиблювалася [5].

У зв'язку з цим поступово почала складатися нова філософія прав людини, в основу якої покладено соціал-демократичні ідеали соціальної справедливості, соціальної солідарності, соціальних зобов'язань тощо. Вона помітно розширила уявлення про права людини: поряд з громадянськими і політичними вони поповнилися соціальним аспектом, що, своєю чергою, призвело до істотного розширення переліку прав людини внаслідок його поповнення соціально-економічними (соціальними, економічними і культурними) правами, які прийнято іменувати правами «другого покоління». Їхньою метою стало забезпечення інтересів передусім тих, хто працює за наймом – права на працю і пов'язаних з ним гарантій, включаючи соціальне забезпечення працівників, охорону здоров'я та ін., а також прав соціально-культурного характеру, в гарантуванні яких зацікавлені переважно ті ж наймані працівники – права на освіту, на доступ до науки і культури тощо [5, с. 54].

Розвиток правових традицій триває постійно. Суспільне буття викристалізовує їх під впливом багатьох політичних. Економічних і соціальних чинників. Так було із правами «третього покоління». Вони «почали формуватися після Другої світової війни під впливом спочатку національно-визвольних рухів (за незалежність, самовизначення, звільнення від колоніального гніту тощо), а згодом й інших чинників – необхідності збереження миру, захисту навколишнього природного середовища від негативних наслідків науково-технічного прогресу, розширення участі в загальній спадщині людства, комунікації тощо» [5, с. 56–57].

Суспільство набуває ознак досконалості, цивілізованості лише за умови відповідності і розвитку світових надбань, загальнокультурної і національної традиції.

У формуванні правових традицій певну роль виконують визначені Ґ. Радбрухом «народні і станові звичаї», які «по-різному відносяться до моралі і права». У народних звичаях, на думку авторитетного вченого, мораль і право «перебували ще невіддільно одне від одного». Народні звичаї є «історичним попередником останніх. З них розвивається мораль і право. Фактично, на думку Ґ. Радбруха, «народні звичаї, як недиференційований стан, передують розрізненню моралі і права, вишукані ж звичаї ґрунтуються – після того, як право і мораль уже утворились зі звичаїв – на свідомій взаємосуперечності зовнішності і внутрішності» [21, с. 171].

Список використаних джерел

1. Андрущенко В. П. Соціальна філософія. Історія, теорія, методологія: підручник / В. П. Андрущенко, Л. В. Губерський, М. І. Михальченко; вид. 4-те. Київ : Юрінком Інтер, 2016. 552 с.
2. Велика українська юридична енциклопедія: у 20 т. Т. 2: Філософія права / за заг. ред. С. Максимова (голова) та ін. Харків : Право, 2017. 1128 с.
3. Гантінґтон С. П. Протистояння цивілізацій та зміна світового порядку / пер. з англ. Н. Климчук. Львів : Кальварія, 2006. 474 с.
4. Демічева В. В. Правова свідомість як елемент правової системи в умовах демократичного розвитку України : дис. … канд. юрид. наук : 12.00.01. Київ, 2007. 192 с.
5. Загальна теорія права : підручник / за заг. ред. М. І. Козюбри. Київ : Ваіте, 2016. 392 с.
6. Континент Європа: наук. зб., присвяч. 80-річчю виходу у світ пр. О. Шпенглера «Занепад Європи» / ред.: Ю. Вільчинський. Львів, 2000. 173 с.
7. Кравченко Б. Соціальні зміни і національна свідомість в Україні ХХ ст. / пер. з англ.; вид. 2-ге, переробл. Київ : Основи, 2025. 320 с.
8. Леві-Строс К. Первісне мислення. Київ : Український центр духовної культури, 2000. 324 с.
9. Литвинов О. М. Право як феномен культури: спроба філософського осмислення : монографія. Луганськ : Янтар, 2014. 800 с.
10. Людина і суспільство. Філософські, психологічні та політологічні виміри: в трьох книгах : монографія / 2-ге вид. Львів : ЛНУ імені Івана Франка, 2023. 502 с.
11. Максимов С. І. Філософія права: сучасні інтерпретації: вибр. праці: статті, аналіт. огляд, переклади (2003–2011) / 2-ге вид., допов. Харків : Право, 2012. 432 с.
12. Міжнародна поліцейська енциклопедія: у 10 т. / відп. ред. Ю. І. Римаренко, Я. Ю. Кондратьєв, В. Я. Тацій, Ю. С. Шемшученко. Київ : Концерн «Видавничий Дім «Ін Юре», 2003. 1230 с.
13. М'ясоїд П. Психологічне пізнання. Історія, логіка, психологія. Київ : Либідь, 2016. 560 с.
14. Нагорна Л. П. Соціокультурна ідентичність: пастки ціннісних розмежувань. Київ : ІПіЕНД ім. І. Кураса НАН України, 2011. 272 с.
15. Оборотов Ю. М. Теорія держави і права (прагматичний курс): екзаменаційний довідник. Одеса : Юрид. літ., 2006. 184 с.
16. Овчарук О. В. Парадигмальні виміри ідеалу людини у просторі культури ХХ – початку ХХІ століття : дис. … д-ра культурології : 26.00.01 «Теорія та історія культури». Київ, 2018. 426 с.
17. Овчиннікова А. П. Феноменологія правової культури: філософсько-правове дослідження : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : спец. 12.00.12. Одеса, 2016. 20 с.
18. Правова соціалізація : монографія / І. М. Жаровська, Н. В. Ортинська, О. В. Парута, Л. В. Ярмол. Львів : Сполом, 2015. 252 с.

19. Предмет та призначення філософії у смислотворенні людського буття : підручник / М. Скринник, Л. Рижак, Л. Фльорко, З. Скринник ; за наук. ред. М. Скринника, Л. Рижак. Львів : ЛНУ ім. Івана Франка, 2025. 560 с.
20. Рабінович С. П. Природно-правові підходи в юридичному регулюванні : монографія. Львів : ЛьвДУВС, 2010. 576 с.
21. Радбрух Ґ. Філософія права: пер. з нім. Київ : Тандем, 2006. 316 с.
22. Семіотичний аналіз явищ культури : монографія. Київ, Інститут філософії імені Г. С. Сковороди НАН України, 2021. 396 с.
23. Снайдер Т. Про тиранію. Двадцять уроків двадцятого століття / пер. з англ. В. Бабенка. Львів : Човен, 2026. 132 с.
24. Стародубська М. Як зрозуміти українців: кроскультурний погляд. Харків : Віват, 2024. 400 с.
25. Стовба О. В. Право і час. Харків : Тім пабліш Груп, 2016. 368 с.
26. Тейлор Ч. Секулярна доба. Книга перша. Пер. з англ. Київ : Дух і Літера, 2013. 664 с.
27. Тойнбі А. Дослідження історії: У 2-х т. ; пер. з англ. В. Шовкуна. Київ : Основи, 1995. Т. 1. 614 с.
28. Тойнбі А. Дослідження історії: У 2-х т. ; пер. з англ. В. Митрофанова, П. Таращука. Київ : Основи, 1995. Т. 2. 406 с.
29. Філософія права / за заг. ред. О. Данильяна. Київ : Юрінком Інтер, 2002. 272 с.
30. Фукуяма Ф. Ідентичність. Потреба в гідності й політика скривдженості. Київ : Наш Формат, 2020.
31. Черниш М. О. Антисоціальна сутність та криміногенний характер маргіналізму : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : спец. 12.00.12. Київ : НАВС, 2011. 18 с.
32. Шевців М. Б. Інтуїція в праві: культурологічний вимір : монографія. Львів : ЛьвДУВС, 2013. 190 с.

Тема 10

ПРОБЛЕМИ ПСИХОЛОГІЇ ПРАВА

Мета: продемонструвати наукове підґрунтя психології права та юридичної психології, зокрема розкрити сутність правової комунікації.

Інформаційний обсяг: Правосвідомість як предмет філософії права. Правосвідомість як компонент світогляду. Правовий менталітет і правовий світогляд. Правова комунікація як спосіб формування правосвідомості. Критика діалогічної теорії права. Механізми соціально-правової комунікації у налагодженні взаємодії влади та громадськості. Біхевіористський підхід у філософії права. Нейроправо як нова сфера юридичної психології.

Теми рефератів, доповідей, повідомлень:

1. Біоетика і філософія права.
2. Біхевіоризм і філософія права.
3. Соціальне та біологічне у праві.
4. «Живе право» Є. Ерліха.
5. Свобідна воля і право.
6. Психологічні механізми правотворчості.
7. Специфіка української правової ментальності.
8. Психологічні концепції права.
9. Філософема правової поведінки.
10. Конфліктологія правової поведінки: морально-правові проблеми.

Формулювання проблеми. Якщо розглядати психологію права в контексті філософії права, то першим питанням треба ставити проблему психології права як рівня правосвідомості, а виклад цього матеріалу здійснювати у порівнянні з правовою ідеологією. Тобто зробити акцент на діалектику зв'язку – спільність, відмінність, як ці науки зумовлюють одна одну тощо, фактично розкрити сутність правосвідомості.

Другий аспект – зміст правосвідомості. Його доцільно розкривати через співвідношення з правобуттям, тобто з правовідносинами. Такий підхід зумовлений тим, що правовідносини складають зміст правосвідомості. Хоча деякі дослідники правосвідомість відносять до форми права, що є неправильним.

Третій момент полягає в тому, що правосвідомість – це не просто відображення правобуття, так би мовити, його копія, а виконує активну творчу функцію.

Четверте – виокремлення тих проблем психології права, які є найбільш актуальними, зокрема для філософії права. Насамперед це питання співвідношення соціального і біологічного, що є досить важливим кроком у розширенні предмета дослідження (а отже, і паспорта спеціальності) філософії права. Це питання доволі складне для викладу та розуміння, оскільки зачіпає філософсько-правовий аспект сутності людини. Йдеться про подвійну сутність людини (соціальну і біологічну). Хоча серед сучасних дослідників побутує думка, що насправді сутність людини одна – лише соціальна, а біологічне в цьому контексті розглядається у соціальному зрізі, точніше через соціально-психологічну призму.

Щодо стосується такого напряму, як біхевіоризм у межах філософії права, то найбільш поширена позиція українських дослідників демонструє його здебільшого у негативному аспекті. Адже, на їхню думку, за своєю суттю біхевіоризм підмінює соціально-психологічне фізіологічним, він є методологією штучного вирощування «гомункулюсів», тобто негуманною методологією, в якій поведінкова сторона людини підмінюється «реакцією організму», а тому не заслуговує статусу науковості. Паралельно існує й інша позиція, яку, власне, наведено в цьому розділі навчального посібника.

10.1. ПРАВОСВІДОМІСТЬ ЯК ПРЕДМЕТ ФІЛОСОФІЇ ПРАВА

Поняття «правосвідомість» є однією з форм людської свідомості. Дослідник О. Коренєв вважає, що правосвідомість – явище ідеальне. Як різновид свідомості воно відбиває правову дійсність у формі юридичних знань, ідей, уявлень і оцінного ставлення до права і практики його реалізації, правових установок і ціннісних орієнтації, що регулюють поведінку людей у юридично значущих обставинах. Правосвідомість містить правову ідеологію, тобто знання, ідеї, погляди тощо, а також правову психологію, тобто правопереконання, переживання, почуття, звички. Вчений вважає, що правосвідомість поділяється на індивідуальну та суспільну. З огляду на глибину відбиття правової дійсності прийнято виділяти три її рівні: звичайну, наукову та професійну. «Правосвідомість юриста має представляти систему правових знань, відтворених у юридичних принципах, правових категоріях і нормах, у знанні основних тенденцій і закономірностей державно-правової дійсності. Юриста-фахівця має відрізняти не просто позитивне ставлення до права і практики його реалізації, а й погодження із законодавцем, розуміння корисності й доцільності, необхідності й справедливості його реалізації. Тут характерна активна негативна реакція на правопорушення, оцінка його як соціального зла, що має поступово скорочуватись» [8, с. 858].

Найбільш аргументовано до проблематики правосвідомості підійшли дослідники соціальної філософії. Вони визначають правосвідомість як «структурний компонент суспільної свідомості, що складається як із осмислення (теоретичне й побутове) сутності права, його призначення (покликання), так і механізмів функціонування та його застосування в повсякденній практиці. Центральною категорією правосвідомості є категорія права. Право дослідники розцінюють як систему встановлених або санкціонованих державою регулюючих суспільних відносин, загальнообов'язкових норм, дотримання і виконання яких забезпечується шляхом як переконання, так і державного примусу. Історія розвитку права тісно пов'язана з виникненням і розвитком держави. У родовому суспільстві взаємини людей регулювалися, головно на основі звичаїв. З появою держави виникла і необхідність у державно-владному регулюванні суспільних відносин за допомогою права. Спершу роль державної влади зводилася переважно до санкціонування звичаїв (звичаєве право), надання загальнообов'язкового характеру певним релігійним нормам тощо. Але поступово правотворча діяльність стає монополією державі в особі її спеціальних законодавчих органів і судів (прецедентне право). Держава відіграє особливу, конститутивну, роль щодо права, оскільки тільки вона здатна забезпечити загальнообов'язковість соціальних норм у масштабах усього суспільства. У цьому полягає головна відмінність права від моралі та інших норм, які не забезпечуються методами державного примусу» [2, с. 50].

Професор П. Рабінович слушно стверджує, що «вплив правосвідомості на право полягає в тому, що вона: є найближчим ідейним джерелом об'єктивного юридичного права; прогнозує і визначає зміни, вдосконалення, розвиток об'єктивного юридичного права, безпосередньо зумовлює правотворчість; є засобом, «каналом» тлумачення норм права; є духовною (ідеологічною) гарантією забезпечення здійснення права, додержання законності (проте здатна відігравати і протилежну роль); може використовуватися як інструмент подолання прогалин у законодавстві при його застосуванні; є чинником вибору доцільного, оптимального варіанта поведінки в межах норми (зокрема, при визначенні юридичної відповідальності за правопорушення); є чинником виховання поваги до права. Вплив об'єктивного юридичного права, правового регулювання на правосвідомість виявляється в тому, що вони виступають найважливішими джерелами її формування, перетворення і розвитку (щоправда, напрям цього впливу може бути неоднозначним: він залежить від якості законодавства, його відповідності реальним потребам та інтересам, певних соціальних груп; від рівня роботи держапарату; кваліфікованої й правової культури юристів; стану законності в країні та ін.)» [8, с. 859].

Значення правосвідомості для застосування права ґрунтовно виписав її дослідник Ю. Бондар. Воно багатоаспектне і виявляється, зокрема, в

її ролі у здійсненні дій на окреслених стадіях правозастосовного процесу; у відтворенні її елементів у рішенні в справі та зворотному впливі правозастосовних актів на формування правосвідомості; у взаємодії правосвідомості суб'єкта правозастосування та інших учасників справи; у колізії правосвідомості й правозастосовної практики; в засобах формування правосвідомості суб'єктів правозастосовної діяльності. Оскільки правосвідомість є опосередковуваною ланкою між правовими веліннями і діяльністю людей, то рівень її розвитку і якісна характеристика є суттєвими чинниками, які зумовлюють законність у сфері правозастосування. Тобто правосвідомість – це не тільки засіб перенесення загальної нормативності права в інтелектуально-вольовий світ суб'єктів діяльності, а й завдяки своїм індивідуальним особливостям – додатковий чинник детермінації законності конкретних актів поведінки. Звідси її важлива роль у механізмі впровадження режиму законності [8, с. 858].

10.2. ПРАВОСВІДОМІСТЬ ЯК КОМПОНЕНТ СВІТОГЛЯДУ

Правосвідомість особистості – сукупність індивідуальних духовних якостей, які забезпечують орієнтацію в сфері правової реальності. Правосвідомість можна порівняти зі своєрідним «пультом управління», куди надходить інформація з двох сторін – від цивілізаційної системи з усіма її ланками і від самого суб'єкта з його інтересами та потребами. Завдання правосвідомості – вишукувати способи узгодження прагнень, що походять від обох систем, згладжувати суперечності, попереджати конфлікти, пропонувати варіанти можливих компромісів, а потім вже формулювати директиви, давати команди щодо певних соціальних дій. Мотиваційний простір індивідуальної правосвідомості є полем «розумових експериментів», під час яких виробляються і вибираються найприйнятніші моделі поведінки» [2, с. 277].

Тлумачення терміна породжує дискусії, наприклад, з питання про те, чи слід відносити його до форм суспільної свідомості або політичної ідеології. У дослідженнях вчених використовуються різні методи та підходи. Наприклад, Ю. Ю. Калиновський, філософ, пропонує комунікативно-дискурсивну концепцію правосвідомості з ірраціональними елементами в її підґрунті (з історичним колективним несвідомим); М. М. Цимбалюк, юрист, розробляє інтегративний підхід до вивчення свідомості; С. П. Шевцов, філософ, бачить у правосвідомості механізм засвоєння людиною соціального простору, який дозволяє їй досягнути нового рівня розвитку – особистості [5, с. 349].

Коло розвідок правової свідомості значно поширюється. Починаються дослідження правової свідомості тієї чи іншої історичної доби (Е. Мусон), окреслених сфер повсякденного життя (Р. Л. Вінер, Б. Х. Борнштейн), прав, орієнтації життя родини (Л. М. Фриман), зв'язку правової свідомості із культурою (Д. М. Енгель, Ф. В. Мунгер).

Новий рівень започатковує правову соціалізацію (С. С. Силбі, П. Юуік, Х. Кон, С. О. Уайт), правосвідомість окремих груп (С. Е. Мері) тощо. Основні проблеми та дискусії розгортаються навколо методів виокремлення правосвідомості, теоретичного підґрунтя її дослідження, природи права і правової свідомості, даються її нові дефініції: «То, як люди розуміють і використовують право, я називаю правовою свідомістю» (С. Е. Мері). Правова свідомість – це «сутнісний компонент повної реальності соціального світу», завжди колективна конструкція, «котра водночас виражає, використовує і створює публічний обмін розумінь, значення та інтерпретація яких не є цілком репродукцією існуючих зразків» (С. Силбі, П. Юуік).

Західні дослідники розглядають свідомість не як відображення, а як конструювання чи, навіть, уявлення (К. Гірц) світу. Відповідно, правова свідомість трактується як пластичне переосмислення людиною свого соціального існування і водночас як те, що обумовлює форми соціальної поведінки і взагалі культуру суспільства.

Існують випадки відмови від спроб дати правовій свідомості будь-яку дефініцію. Зокрема, С. Силбі і П. Юуїк у роботі «Загальне місце права» (1998) відмовляються доводити визначення правової свідомості, оскільки немає можливості обчислити ідеологічний вплив на людину. Вони надають слово для розповіді своїх життєвих історій різним людям, тому що «поняття правової свідомості, яке сфокусовано тільки на ідеях індивіда (ставлення або погляд), знищує зв'язок людських розрахунків з їхніми життєвими практиками».

Звернення до поняття «правова свідомість» обумовлено зазвичай розходженням між наявними юридичними нормами (позитивним правом) і повсякденною практикою суспільних відносин і форм поведінки громадян. У певному сенсі можна казати, що використання поняття «правова свідомість» і дослідження цього феномена набувають актуальності, коли в суспільстві панує негативне або індиферентне ставлення до виконання правових норм. Такий стан справ, що характеризується як низька або негативна правова свідомість, затримує розвиток суспільства та позбавляє сенсу правової реформи. Звернення до правової свідомості у такому разі є складовою дослідження фундаментальних засад існування того чи іншого суспільства, його основоположних правових регуляторів. Це обумовлює різноманіття у тлумаченні правової свідомості та її ролі.

«Формалізованою і, по суті, загально погодженою є така дефініція правосвідомості – це вид (форма) суспільної свідомості, що охоплює сукуп-

ність поглядів, почуттів, емоцій, ідей, теорій і концепцій, а також уявлень і настанов, які характеризують ставлення людини, суспільних груп і суспільства загалом до чинного чи бажаного права, форм і методів правового регулювання» [22, с. 59]. Правосвідомість передбачає усвідомлене знання норм і ставлення до них. Як зауважують вітчизняні дослідники, «потрібна й оцінка правової реальності, яка охоплює оцінку нормативних актів і правової практики. Кожна людина в процесі своєї життєдіяльності вступає в ті чи інші конкретні правовідносини і беззаперечно стикається з правовими нормами. Норми, які захищають й охороняють інтереси індивіда, сприяють їх задоволенню, та зазвичай одержують позитивну оцінку. Норми права не є ідеальними в сучасній державі перехідного типу. До норм права, що містять прогалини, суперечності та утискають конституційні права і свободи людини, громадяни ставляться негативно, критикують їх і висловлюють припущення про удосконалення та зміну таких норм [22, с. 59].

Дослідження правосвідомості у пострадянські часи в Україні набули актуальності завдяки прямому зв'язку рівня правової свідомості із рівнем розвитку політичної культури та демократичності держави. Сьогодні правову свідомість часто трактують традиційно як форму суспільної свідомості, яка відображає соціальні відношення, але вже без посилання на марксистсько-ленінську теорію. У цьому разі правова свідомість постає як розуміння права, сукупність поглядів, ідей, уявлень, переконань, настроїв, емоцій, почуттів людини, групи або суспільства загалом відносно права та його ролі.

Інший напрям орієнтується на західні методи дослідження та підвалини правосвідомості, альтернативної теорії відображення. Згідно з поглядами цих дослідників, правова свідомість постає як елемент взаємного процесу, в якому значення (наприклад, правове), котрі індивіди присвоюють подіям зовнішнього світу, водночас виступають як елементи моделювання і стабілізації як зовнішнього світу, так і самої свідомості. У цьому разі правова свідомість розуміється як комплексна та рухлива. Вона конструює картину світу, а через те визначає моделі поведінки її носія і, таким чином, змінює соціальну реальність.

Ще один із підходів до розуміння правової свідомості базується на теорії універсальної природи розуму і права, яка веде походження від І. Канта. Згідно з цією теорією, правова свідомість у аксіологічному вимірі задає універсальні цінності як орієнтири для людської діяльності (С. І. Максимов).

Структура правової свідомості визначається майже однаково для всіх напрямів: правова ідеологія (система поглядів, ідей та теоретичних концептів права), правова психологія (емоційне ставлення до права і правових відносин), фактори поведінки людини (мотиви, цілі, внутрішні настанови відносно права), але розуміння елементів цієї структури і відносин між ними у вказаних напрямах різне. Те саме можна сказати про розуміння функцій правової свідомості, серед яких головними залишаються гносеологічна (пізнавальна), оціночна і регулятивна [8, с. 646].

За суб'єктами правосвідомість поділяється на індивідуальну, правову і масову. Індивідуальну правосвідомість Ю. Оборотов визначає як правосвідомість особистості, що становить сукупність поглядів, ідей, настроїв, емоцій індивіда у його сприйнятті права і державної влади. Групова правосвідомість – це колективні уявлення, емоції, оцінки про правові та державні явища формальних і неформальних груп. Масова правосвідомість – це суспільна правосвідомість, що виражає ставлення до права і держави, їх оцінку нацією, народом, суспільством загалом.

Від даного вище дещо відрізняється підхід до поділу правосвідомості у професора Н. Оніщенко. Особливо, якщо йдеться про класифікацію правосвідомості за суб'єктами. Дослідниця визначає правосвідомість як категорію теорії держави і права та кримінології, що означає сферу суспільної групової і індивідуальної свідомості, яка пов'язана з відтворенням правозначущих явищ і обумовлена правозначущими цінностями, праворозумінням, уявленням про відповідний правопорядок. Правосвідомість визначається соціально-економічними умовами життя суспільства, культурно-правовими, демократичними традиціями. Правосвідомість як складне структурне утворення має певні компоненти: а) правову ідеологію – сукупність юридичних ідей, теорій, поглядів, які в концептуальному, систематизованому вигляді відбивають і оцінюють правову реальність; б) правову психологію – сукупність почуттів, емоцій, настроїв, звичок, переживань, стереотипів, які виникають у людей з огляду на наявні юридичні норми і практику їх реалізації. Правова свідомість має певні різновиди і поділяється на три рівні: 1 рівень – буденна правова свідомість. Цей рівень властивий основній масі членів суспільства, формується на базі повсякденного життя громадян у сфері правового регулювання; 2 рівень – професійна правосвідоміть формується під час спеціальної підготовки. Суб'єкти цього рівня мають спеціалізовані, деталізовані знання чинного законодавства, вміння, навички його застосування; 3 рівень – наукова теоретична правосвідомість, характерна для дослідників, науковців. За суб'єктами (носіями) правосвідомість можна поділити на індивідуальну та колективну [8, с. 857].

Правосвідомість визначається як сукупність уявлень, поглядів, переконань, оцінок, настроїв і почуттів людей щодо права і державно-правових явищ. Дослідник розмежовує два аспекти правосвідомості: гносеологічний і соціологічний. Гносеологічний аспект правосвідомості полягає у розкритті руху від дійсності до свідомості, де ідеї, погляди й оцінки розглядаються як відображення сприйняття правової реальності. Цей аспект особливо вартісний для філософії права, для формування уявлень про цінності правового буття.

Розвиток ідеї суспільної правосвідомості, на думку вітчизняних дослідників, має практичну спрямованість. Аргументація така: «Оскільки суспільна правосвідомість є відображенням суспільного буття, вона виконує

особливу функцію – допомагає свідомості особи перетворити матеріальне та ідеальне, зрозуміти правову природу тих явищ, що відбуваються в житті суспільства. Поза свідомістю та діяльністю людини неможливий суспільний розвиток у галузі права, а тому вивчення правосвідомості, насамперед вивчення характеру і спрямованості поведінки та діяльності особи, вивчення поведінки людей, їх вчинків у сфері діяльності права і є вивченням правосвідомості людей» [22, с. 61].

Соціологічний аспект правосвідомості пов'язаний із рухом від свідомості до правової реальності, коли складаються певні моделі поведінки, вибираються варіанти правового регулювання, визначаються правові межі державного примусу, осмислюється необхідністю змін у чинному законодавстві, відбувається сприйняття юридичної практики.

Соціологічний аспект правосвідомості має ще одне диференціювання: правова психологія і правова ідеологія. До правової психології віднесені почуття, емоції, переживання, які характерні людям із приводу різних виявів права і держави. Правова ідеологія – це ідеї, поняття, теорії, пов'язані із раціональним ставленням до всіх виявів чинної правової системи і держави, а також до можливих і бажаних правових і державних явищ [14, с. 51].

Правосвідомість особистості виступає в двох основних формах – гетерономній і автономній. Гетерономія передбачає, що норми права виступають для індивіда як щось суто зовнішнє і чужорідне щодо його споконвічних прагнень. У своїй поведінці людина зобов'язана керуватися цими ззовні заданими зразками, що не є для неї її «другою натурою». Сам індивід може бути водночас імморальним, але під тиском регулятивних потенціалів, що містяться в правових нормах, змушений пристосовувати свої дії до їхніх вимог. Автономна правосвідомість теж керується вимогами цивілізаційної системи, але ці нормативи настільки глибоко інтегровані в індивідуальне «Я», що суб'єкт найчастіше схильний вважати їх своїм внутрішнім надбанням. Підпорядкування їм виступає для нього як акт вільної внутрішньої переваги. Автономія полягає тут у тому, що правосвідомість вільна від зовнішнього примусу. Законослухняність спирається на «передправові» рівні нормативної саморегуляції морального, а часом і релігійного характеру. Зрештою виникає враження, ніби правосвідомість «самозаконодіє», сама визначаючи для себе моделі належної соціальної поведінки» [2, с. 277].

Правосвідомість (правова свідомість) – сфера суспільної групової та індивідуальної свідомості, пов'язана із відбиттям правозначущих явищ. Містить правові орієнтації; передбачає ставлення до правозначущих явищ, соціальних цінностей, що охороняються правом; ставлення до права, законності та правосуддя; уявлення людей про правомірний і неправомірний проступок у цьому суспільстві. У концентрованому виді виявляється у правовій ідеології суспільства – системі правозначущих поглядів. Правосвідомість людей визначається правовими засадами суспільства, практич-

ного застосування, реальними умовами життєдіяльності людей, моральним досвідом і традиціями суспільства, системою поширеного оцінного ставлення до правозначущих явищ [8, с. 857].

«Різниця у підходах до розуміння правової свідомості визначається, по-перше, відмінністю у розумінні свідомості (як відображення, уявлення або конструювання навколишнього світу); по-друге, відмінністю у поглядах на природу права та його роль і характер функціонування. Звідси розходження поглядів на правову свідомість: чи йде правова свідомість попереду юридичних норм, або виражає відношення до вже існуючого позитивного права [8, с. 648].

Дослідники характеризують правосвідомість як «найбільш стійкі нормативно-ціннісні позиції особи, які утворюють сферу її правозахисних установок, що викликають стереотипну готовність до певних дій у правознавчих ситуаціях. Законодавство, яке не враховує правосвідомості, не може бути досконалим. Правосвідомість поділяється на суспільну, групову та індивідуальну. Суспільна правосвідомість – сфера суспільної свідомості, що відбиває правозначущі явища суспільного буття. Вона взаємодіє із правовою ідеологією – системою правових ідей, поглядів та установок, визначає спрямованість правотворчості та механізми праворегулювання. На відміну від суспільної, групова правосвідомість стихійно залежить від різногрупових інтересів, які нерідко протиставляються суспільним інтересам. Групова правосвідомість може бути і асоціальною. Індивідуальна правосвідомість є ще більш різноманітною. Вона визначається правосвідомість малих соціальних груп, в які включається особа умовами її побутового формування [8, с. 857].

Аналітики дуалізму відмічають появу подвійної природи підсвідомісного рівня особи і появи пасіонарності. Проблемними для суспільства залишаються будь-які відхилення від нормативно-ціннісної позиції у правосвідомості особи.

Деформована правосвідомість є наслідком і передумовою десоціалізації особистості. Якщо соціалізація являє двосторонній процес взаємодії особи і суспільства, спрямований на формування індивіда як суспільновизнаної особистості, то дія десоціалізації виявляється у зміні соціальних характеристик особистості і девіантності виконання соціальних ролей індивіда – їхньому «згортанні» або повному відмиранні. Десоціалізація – це вид соціального відчуження, що зводить до мінімуму потреби та інтереси людей [26, с. 155].

Деформована правосвідомість властива усьому розвитку цивілізації, і вона непоборна, на думку правників: «Людина схильна спрямовувати свої сили як на творення, так і на руйнування. Вона виявилася здатною і на людожерство, і на критику чистого розуму» (Р. Музиль). Природа, давши людині відчуття своїх колосальних сил і можливостей, не наділила її інстинктивним відчуттям тих нормативних меж, за які ці сили не повинні

прориватися. Вся історія світової цивілізації і культури є демонстрацією того, як людина невпинно споруджувала різноманітні обмеження для своєї вітальної енергії у вигляді релігійних етичних і правових нормативів. Однак та ж історія свідчить про нездоланну схильність людей порушувати їх. Остання обставина наводила багатьох мислителів на припущення про споконвічну гріховність людської природи. Ця ідея мала різні культурні форми: від міфологем гріхопадіння прабатьків і первородного гріха на всіх людях аж до сучасних концепцій-гіпотез людської агресивності (З. Фройд, К. Лоренц, Е. Фром) [2, с. 11–13].

Г.- Ґ. Гадамер намагався у проблемі деформації свідомості бачити не лише хибні наслідки. Якщо зіставити істини Фройда, Топенгауера і Бергсона, то зіткнемося із непоступливою ідеєю утопічності в подоланні ірраціоналізму. Однак О. Павлова вважає, що проблему можна подолати.

«Спонтанна чуттєвість», за Г.- Ґ. Гадамером, є ближчою до природи, вона в принципі не підлягає спотворюючому впливові влади та розуму, і, отже, виступає опорою істини і справжнього буття. Поняття несвідомого як модус екстатичного і позараціонального, як вираження стратегії волі до життя, яку стримують знання і мораль, спершу розроблялося в руслі цієї традиції. Фройд, здавалося, звільнився від метафізичних настанов і власним науковим шляхом почав досліджувати шари несвідомого, тим самим позначивши межі телеології всеосяжного розуму класики.

Поступово хвиля критики логоцентризму призвела передусім до абсолютизації ірраціональних вимірів суб'єкта (не лише несвідомого – у Фройда, але і волі в Шопенгауера, почуттєвого пориву – у Бергсона). Остання не прояснює складність життєвого світу і не виводить європейське людство з глобальної кризи. Урок ірраціоналізму полягає в тому, що надії на звільнення несвідомих бажань так само утопічні, як і надії на технічну раціональність. Несвідоме ще більш «економне», ніж розум. Його структури більш архаїчні і бідні, а, отже, більш жорсткі та репресивні, ніж порядок реальності. Тому наступні естетичні орієнтири мають бути пов'язаними з розвитком гетерогенності та мультикультурності життя, з визнанням цієї різнорідності і виробленням стратегій балансування на межі різноманітних порядків реальності [18, с. 217].

Досліджуючи зв'язок правової свідомості та правової соціалізації, В. Швачка зауважує, що неодмінно «формування соціально активної особи відбувається під впливом всіх елементів правової системи. Такий вплив здійснюється незалежно від волі самої особи, державних органів, що приймають відповідні рішення, інших суб'єктів права, оскільки стан правової системи, функціонування її елементів є відображенням індивідуальної правової свідомості» [37, с. 60].

І. Фарбер бачить правосвідомість як специфічну форму відображення суспільної свідомості, що виявляється у правосвідомості як правовій скла-

довій життя суспільства. Вона охоплює процес створення правових форм, реалізацію їх потреб у суспільному житті. Політичні й інші ідеї та уявлення активно впливають на формування і реалізацію норм права. Однак перед тим як отримати вираження у правових нормах, їх використання на практиці, вони мають пройти через правосвідомість, отримати правову форму у виді правових ідей та уявлень [37, с. 60].

У наукових дискурсах сучасності є свої пріоритети. Так, правосвідомість на стадії реалізації права в процесі втілення в життя юридичних прав та обов'язків відіграє найбільшу роль. Життя людини ілюструє, «що свідомість, думка, образ справді спрямовують поведінку людини, ініціюють її дії і вчинки в усіх сферах життєдіяльності, зокрема й правовій. Тісний зв'язок права і правосвідомості виявляється і в тому, що від рівня, якості, характеру, змісту правосвідомості значною мірою залежить те, якою буде поведінка людини в суспільстві – правомірною, соціально корисною чи неправомірною, соціально шкідливою і небезпечною [37, с. 61]. Поведінка залежить від правосвідомості, яка розвивається під впливом багатьох факторів, зокрема правової соціалізації, правового менталітету і правового світогляду.

10.3. ПРАВОВИЙ МЕНТАЛІТЕТ І ПРАВОВИЙ СВІТОГЛЯД

Сутність справедливості тісно пов'язана із поняттям «правовий менталітет». Цей термін первісно позначає «спосіб мислення, загальну духовну налаштованість людини і групи» [31, с. 263]. Психологічне значення використовувалося на позначення загального розумового стану, психологічної озброєності людей, які належні до однієї культури, що дає їм можливість по-своєму сприймати й осмислювати навколишній світ і самих себе. Ю. Оборотов характеризує правовий менталітет як спосіб позначення стійких психологічних рис щодо права і державної влади, яка склалася у конкретній правовій культурі. Твердження дослідника про те, що в Україні правовий менталітет характеризується ототожненням права і сили зі значною часткою нігілізму у ставленні щодо юридичних засобів вирішення конфліктів, наміром керуватися не законами, а інструкціями, положеннями, наказами і т. д.; властиві також патерналістські надії на державну владу, завищені уявлення про можливості і межі державної влади [22, с. 52].

Термін «ментальність» (лат. *mentalis* – розумовий, духовний від *mens* – розум) – позначає особливості розумової діяльності певної людини, народу, нації; це стійка налаштованість внутрішнього світу людей, яка об'єднує їх у соціальні та історичні спільноти, це сукупність і налаштованість індивідів на певний тип мислення і дії.

Філософи права диференціюють два типи ментальності. Йдеться про ментальність західного типу і східного.

Ментальність західного типу – розумові та світоглядні якості, що корелюються з домінуючою активністю лівої півкулі мозку [2, с. 189]. Для цієї ментальності характерні: 1) трансгресивність інтелекту і психіки загалом, що виявляється як спрямованість до усього нового, невідомого та здатність приймати форми вольової напористості, авантюристичності та агресивності; 2) жадоба новизни, регулярних змін; відсутність сильної прихильності до минулого; 3) чуйність до чужого, готовність асимілювати нові культурні цінності, чиїми б вони не були; 4) розвиненість особистісного начала, наполегливе прагнення до виділення свого індивідуального «Я» із загального «Ми», вміння цінувати й обстоювати духовну, інтелектуальну, моральну, політичну незалежність, боротися за громадянські свободи і права; 5) порівняно слабка розвиненість адаптивних здатностей, відсутність необхідної гнучкості та бажання пристосовуватися до обставин, звідси супутня цьому крихкість і ламкість внутрішніх структур індивідуального «Я»; 6) прихильність до свого унікального «Я» поєднана з екзистенціальною домінантою явно вираженого страху смерті; 7) переважно бінарно-опозиційний характер констатацій і оцінок, схильність до виявлення альтернативних логосів, звідси сталість створюваних ситуацій вимушеного вибору, що мобілізували інтелектуальні резерви і стимулювали розвиток європейської цивілізації; 8) переважання раціоналістичних орієнтацій, звеличування розуму в якості вищого авторитету; 9) переважний практицизм орієнтацій, що обертається забуттям вищих духовних істин, що часто надає діям імморальну і протиправну забарвленість; 10) схильність до розчленовування єдиних поведінкових акцій на мету і засоби, що сприяє імморалізації та криміналізації соціальної практики [2, с. 190].

Цілком протилежними є характеристики ментальності східного типу. Знання їх постає важливим для правової свідомості юриста.

«Світоглядні особливості епохи традиційних, класичних суспільств людей азіатського, переважно далекосхідного регіону, що корелюються з домінуючими особливостями активності правої півкулі мозку» творять ментальність східного типу. Для цього типу ментальності властиві і серватизм, слабка чуйність до чужого, замкнутість на власних традиціях; готовність індивідуального «Я» розчинитися в загальному «Ми», готовність до розчинення у надособистій стихії і породжуване нею спокійне ставлення до смерті; здатність легко адаптуватися до зовнішніх умов, схильність не до боротьби протилежних начал, а до рівноваги сил, їхнього примирення і згоди; відсторонення від безмежного раціоналізму, скептичне ставлення до ідеї всемогутності людського розуму; негативне ставлення до ідеї відриву мети від засобів; шанобливе ставлення до природи, усього природного як одна з головних естетичних і морально-правових норм східної свідомості» [2, с. 190].

На тип правосвідомості має ще вплив і національний характер, серед рис якого: «емоціоналізм» – здобуває пріоритет емоційно-чуттєвого елементу над раціональним (пріоритет «серця» над «головою»), що виявляється в артистизмі української натури, і в ліричному сприйнятті зовнішнього світу. Як зауважують дослідники, саме ці характеристики ускладнюють формування правосвідомості, оскільки право ґрунтується на логіці, а не на почуттях.

Ще одна риса, яка є типовою для нашого менталітету, – це «індивідуалізм і прагнення до свободи» – негативне ставлення до сильної влади як такої, що межує з анархізмом; крайнім проявом індивідуалізму є така риса, як замкнутість, яка є наслідком трагічної історії українського народу, який постійно перебував під владою інших держав.

У суспільних відносинах правовий менталітет відіграє важливу роль, оскільки він впливає на дію норм права, правову культуру, він охоплює всі почуття, ідеї, погляди, які не є цілковито непередбачуваними.

О. Стовба, вивчаючи право у свідомості, спирається на концепцію правової реальності С. Максимова, зауважуючи, «що право як деонтологічна реальність є ідеально сконструйованим буттям, суть якого полягає в повинності. Правова реальність має смислову будову. Правові смисли опредмечуються в ментальних установках, ідеях і теоріях, у знаково-символічній формі норм та інститутів, у людських діях і відносинах, тобто в різних проявах правової реальності. Водночас право являє собою не статистичний набір елементів, а динамічний процес власного становлення. Джерелом розвитку постають суперечливі взаємодії його сторін, що знаходять відображення в полярності й додатковості різних підходів до права. Відносно автономними рівнями правової реальності (формами буття права) є: а) світ ідей (ідея права); б) світ знакових форм (правові норми і закони); в) світ соціальних взаємодій (правове життя). Вони являють собою рівні становлення права, які виражаються в розгортанні концепції правової реальності від абстрактних до все більш конкретних визначень» [30, с. 249].

10.4. БІХЕВІОРИСТСЬКИЙ ПІДХІД У ФІЛОСОФІЇ ПРАВА

Біхевіоризм як окремий напрям психології виник на початку XX ст. (хоча біхевіористські ідеї з'являлися у наукових розвідках ще у XIX ст.) на противагу самонедостатній інтроспективній психології, основним методом якої був процес спостереження за діями власної психіки з метою виявлення законів, що нею управляють [3, с. 184].

Відкидаючи положення метафізичних теорій, що займалися вивченням поняття сутності речей, біхевіоризм був зосереджений на дослідженні зовні проявлюваних поведінкових реакцій. Його філософським підґрунтям були позитивізм і прагматизм. Позитивізм став основою методологічної парадигми біхевіоризму і водночас дав поштовх до його широкої критики. Кінець 90-х років ХХ ст. виявився для України аналогічним до переломного етапу багатьох цивілізованих країн світу початку цього століття. І проблема вивчення поведінки соціального суб'єкта постала надзвичайно гостро й актуально. Тому звернення у нашій роботі до методології вербально-поведінкової психології при аналізі поведінки людини у соціумі (зокрема правового прояву цих її характеристик) є доречною і навіть нагальною потребою часу. Адже вербальний біхевіоризм постулює, що поведінкою людини можна управляти і передбачати її через посередництво мовленнєвого впливу, що, своєю чергою, є надзвичайно актуальним для налагодження належного функціонування правової держави.

Методологічною основою біхевіоризму початку ХХ ст. на основі позитивізму стало вчення Е. Торндайка – основоположника «класичної» психології поведінки (біхевіоризму) та об'єктивної психології загалом.

Слід зазначити, що паралельно із Торндайком розвивалися й інші школи так званої об'єктивної психології. Представники цих шкіл – К. Морган, С. Беєр і Х. Бете (Німеччина), Д. Нюель і Г. Ле Бон (Франція).

Однак на противагу радикальному біхевіоризму, який трактував мислення як зміни сукупності певних м'язових тканин, нам видається доцільною позиція тогочасних біхевіористів щодо ідеї про нерозривний зв'язок психіки з усіма решта життєвими процесами організму. Водночас психіка розумілася як біологічно корисне життєве пристосування організму до середовища. Поведінка сприймалася як гнучкий механізм пристосовницьких реакцій.

Згідно з теорією біхевіоризму, кожна реакція має включати сприйняття організмом впливу оточуючого середовища, внутрішні процеси в самому організмі, що дають поштовх відповідному актові організму, і нарешті сам відповідний акт організму (реакційний пристосовницький рух, тілесне реагування тощо). Іноді цей відповідний акт набуває таких невловимих, на перший погляд, форм, що видається зовсім відсутнім. У таких випадках потрібні особливі прийоми для констатування і спостереження його [19, с. 24] (наприклад, при внутрішньому мовленні, так званому безмовному мисленні; при зміні пульсу, частоти дихання та інших соматичних реакціях, що становлять основу емоцій).

Основне завдання біхевіоризму, яке сформулював послідовник Торндайка – Д. Уотсон, полягало у накопиченні спостережень за поведінкою людини з таким розрахунком, щоб у кожному даному випадку, при даному стимулі (ситуації) біхевіорист міг сказати наперед, якою буде ре-

акція, або – якщо дана реакція – якою ситуацією ця реакція викликана [16, с. 7].

Коментуючи виражене у такій конкретній формі основне положення науки про поведінку, можемо резюмувати: якщо біхевіорист (це може бути слідчий, суддя, патрульний поліцейський тощо) знав би всі факти, то після спостереження за індивідом (підозрюваним чи злочинцем), який виконує певні дії, він зміг би вказати на факт, що викликав саме цю дію – феномен передбачення; або ж коли суспільство вимагає від індивіда певної поведінки (у нашому контексті – правомірної), біхевіорист зміг би організувати певну ситуацію як стимул, після чого була б виконана необхідна дія (для прикладу, зізнання, дача свідчень) – феномен управління. Єдине, що викликає у нас застереження у цьому контексті, – це те, що біхевіоризм у класичному варіанті займається передбаченням дій людини та управлінням ними, але не бере до уваги і не аналізує феномен свідомості, яка є основою цих дій. Адже за класичним визначенням, біхевіоризм – це провідний напрям психології поведінки, який вважає основним предметом психології не свідомість, а поведінку, що розуміється як сукупність рухових і зведених до них словесних та емоційних відповідей (реакцій) на вплив (стимули) зовнішнього середовища.

Натомість *необіхевіоризм*, зважаючи на потужну критику відверто позитивістської методології класичного біхевіоризму у психології та намагаючись подолати обмеженість основної схеми «стимул – реакція», ввів до неї опосередковану ланку – так звані «проміжні змінні» [3].

Отже, коли біхевіоризм початку ХХ ст. демонстрував залежність ментального від фізіології та зовнішньої поведінки, додержуючи позицій радикального позитивізму, то необіхевіоризм 50-х років був першою спробою вирішення проблеми поєднання менталістського та наукового підходів. Поштовхом до цього стала праця Г. Райла «Поняття свідомості», у якій автор визначив свою позицію як *логічний біхевіоризм*. Ментальні терміни Райл переводить у гіпотетичні припущення про поведінку, адже «ментальний феномен як такий зводиться не до актуальної поведінки, а до диспозиції (схильності, налаштованості. – *О.Б.*) до певної поведінки, що реалізується у певній ситуації, за наявності певних умов» [21, с. 76].

З часом і представники «архібіхевіоризму», прихильники так званого *дескриптивного біхевіоризму* (від англ. descriptive – описовий, наглядний) переглянули свою концепцію на користь мовлення як одного з основних регуляторів поведінки. Б. Скінер став ініціатором програмованого навчання у школах, заклавши в його основу управлінську функцію зовнішнього мовлення.

Найбільш влучну, на нашу думку, характеристику необіхевіоризму дав Е. Фром, який писав так: «Психологія Скінера – це наука маніпулювання поведінкою; її мета відшукування механізмів «стимулювання», що допомагають забезпечувати необхідну «замовникові» поведінку» [35, с. 117].

Загалом теорія *вербального біхевіоризму* належить Б. Скінеру, згідно з нею, психологічне завдання вивчити мову – двояке: по-перше, описати типи мовленнєвих висловлювань; по-друге, пояснити їх виникнення і вплив. Окрім того, Скінер вивів свою теорію розуму, думки і філософії, яку сформулював так: «... потрібно дослідити поведінку окремої людини, бо свідомість – це приватне і суб'єктивне, а не публічне й об'єктивне» [28, с. 27].

Відверті позитивісти (зокрема й представники класичного біхевіоризму) вважають, що для правомірної поведінки важливо лише фактично додержувати вимог права і не потрібно доводити свою прихильність до цих вимог. Однак вербальний біхевіоризм відстоює позицію необхідності усвідомлення доцільності правомірних дій. Ми згідні з цим: лише свідоме визнання норм права сприятиме продукуванню істинно правомірної поведінки. Адже формальне виконання нормативно-правових вимог, за умови відсутності свідомого «підтвердження», може призвести до зміщення ціннісних орієнтирів у бік, протилежний від соціально значущих. Вербальний біхевіоризм у цьому контексті відображає і позитивістську позицію механістичності додержання правових норм, і природну необхідність визнання цих норм свідомістю. У цьому ще один постулат, спільний для вербального біхевіоризму і філософії права. «У світлі позитивно-правового підходу вважається достатнім зовнішнє дотримання людиною приписів закону. Він не наполягає на необхідності глибинної інтеріоризації норм права в індивідуальну психіку, на їхньому змиканні і зрощуванні з моральними, релігійними або філософськими поглядами. Але для природно-правових концепцій характерне прагнення до такого возз'єднання», – вважають В. Бачинін та М. Панов [5, с. 140–141]. Вони також наголошують на тому, що і позитивна мораль, і природна моральність передбачають «першочерговий розвиток у особистості пристосувальних якостей, здатності розчинятися в спільноті, зливатися з нею у єдине ціле» [5, с. 121]. На розвиток, власне, адаптивних властивостей і якостей спрямовані також відповідні засоби впливу вербального біхевіоризму.

Як і вербальний біхевіоризм, так і чимало філософських концепцій (зокрема філософія права) зорієнтовані на принцип пріоритетності безпосередньої комунікації між суб'єктами. В. Бачинін і М. Панов вбачають у спілкуванні і взаємодії «джерело обопільного удосконалювання, шлях до трансформації виникаючих колізій у продуктивні культурогенні імпульси» [5, с. 117]; біхевіорист Е. Торндайк також твердить, що лише «під планомірним, систематичним, самодержавним мовленнєвим впливом із хаосу некоординованих рухів виникає чітка і розумна поведінка людини» [17, с. 29].

Філософія права доби постмодернізму виражає новий соціокультурний контекст. Іноді у цьому контексті право прагне підпорядкувати все правове поле певній єдиній лінії, виробивши певні стереотипи, шаблони мислення і, відповідно, поведінки. Це ілюзорне прагнення звести соціум до

прозорої для дискурсу єдності, підпорядкованої єдиному правопорядку. Однак правове поле (через наявність об'єктивних і суб'єктивних чинників) розкладається на низку нестикованих ситуацій: йдеться про відхилення від право-норм у бік протиправності. Спільним знаменником у співвідношенні «правомірність – протиправність» є право. Тому правову поведінку, за А. Кисловим, слід розуміти як «утвердження «негарантованої» відмінності від множини змінних соціальних ролей» [11, с. 15]. Тобто поведінкові рефлексії у процесі правової комунікації залежать не лише від сукупності впливів категоріальних понять право-норми, право-знання, право-регулювання тощо, а й безпосереднього впливу (згідно з біхевіоризмом) соціокультурного контексту (в значенні виконання «соціальної ролі» та безпосереднього перебування у правовому полі соціокультурного простору).

Загалом можна виокремити такі їх спільні аспекти, як:

– *предмет дослідження* – поведінка як реагування на правову реальність, тобто пристосування (правомірна поведінка) чи спротив (протиправна поведінка);

– *філософське підґрунтя* – позитивізм (поділ на природне і позитивне право – у філософії права, дослідження лише прямо спостережуваних явищ – у біхевіоризмі);

– *проблемне поле дослідження* – правова поведінка, адаптація до умов оточення тощо;

– *пріоритет антропологічного підходу* («антропологічний поворот» – у філософії права, прагнення осягнути і вдосконалити природу людської поведінки – у біхевіоризмі).

Філософія права, як і філософія загалом, – це надбання інтелектуальних зусиль усіх поколінь людства. Ученням, що займається окремою сферою дослідження, так званою практичною філософією, тобто наукою із практичними порадами щодо поведінки людини, ще древні мислителі називали етику. Етика описує зовнішні прояви діяльності людини. Зовнішня поведінка є також предметом дослідження біхевіоризму, основне завдання якого, як ми зазначали раніше, полягає у спостереженні за поведінкою людини, під якими розуміють будь-які тілесні реакції.

Вербальний біхевіоризм долучає до зовнішньої поведінки й усне мовлення, що сприймається не лише як сукупність змін у гладкій та поперечно-смугастій мускулатурі, додаючи тим самим до ланцюгової реакції аспект внутрішнього мовлення, мислення, свідомого руху думки, яка керує вчинками і діями. Вища мораль, вища етика – закони Всесвіту – також «вимагають додержання «мислених» правил поведінки, а не фізичних» [30, с. 11]. Саме у додержанні внутрішніх норм свідомого регулювання поведінки соціального суб'єкта в умовах правовідносин зосереджені спільні аспекти таких наук, як юридична етика та вербальний біхевіоризм.

Юридична деонтологія, за визначенням С. Сливки, – один із «продуктів» класифікації теоретичних фахово-етичних положень. Адже на основі вчинків можна «зазирнути» в душу людини, осягнути внутрішні процеси (думки), що передують цим вчинкам і керують ними. Тому вважаємо за доцільне розглядати взаємозв'язок вербального біхевіоризму з юридичною етикою і юридичною деонтологією (як розділом етики, що вивчає проблеми обов'язку та моральних вимог) одночасно.

У цьому контексті важливо зауважити, що «юридична деонтологія, на відміну від юридичної етики, не розробляє для людини готових норм, вона спонукає особу сформувати свою норму, і що характерно – для кожного випадку іншу», як вважає С. Сливка [29, с. 16]. Те саме можна сказати і про вербальний біхевіоризм: він через специфіку методу спостереження аж ніяк не нав'язує варіанти певної поведінки, він лише зауважує поведінкове реагування у кожному окремому випадку і може прогнозувати реакцію людини у схожій ситуації. Тобто вербаліст-біхевіорист спостерігає за типологією обраних мовленнєвих конструкцій, висловлених у відповідь на вплив оточення (почуте, побачене); за комплексом рухових дій тіла (міміка, жести, кінетика); за системою проявлюваних зовні емоцій і переживань (частота дихання, потовиділення, почервоніння чи блідість тощо). У такі нюанси ні юридична етика, ні юридична деонтологія не вдається, однак вона враховує всі ці аспекти при описі, скажімо, професійної поведінки правоохоронця чи девіантної поведінки правопорушника, а також при виробленні спеціальних етико-деонтологічних норм юридичної моралі з метою формування належної правомірної поведінки особи поліцейського або ж перевиховання деформованої поведінки правопорушника. Коли етика – регулятор зовнішньої поведінки людини із набором засобів, запропонованих «ззовні» суспільством, то деонтологія – це «внутрішній імператив обов'язку», сформований самою людиною. У цьому аспекті вербальний біхевіоризм відтворений у кожній із цих наук, бо засобами регуляції зовнішніх дій організму вважає як зовнішні ситуативні подразники, так і внутрішні свідомі стимули. Вербальний біхевіоризм пропонує механізм впливу на внутрішній світ суб'єкта мовленнєвими засобами з наступним етапом втілення цих ідей у поведінкових механізмах його життєдіяльності.

Важливу роль у становленні юридичної деонтології виконує соціологія. Взаємозв'язок юридичної соціології з вербальним біхевіоризмом проявляється саме у процесі соціалізації особи як суб'єкта певної сфери діяльності, що вирізняється певним типом культури взаємовідносин. Цей процес передбачає засвоєння індивідом соціального досвіду попередніх поколінь, а отже, і входження в систему цих соціальних відносин.

На нашу думку, методологія вербального біхевіоризму доцільна при застосуванні її у сфері оволодіння новими видами діяльності (навчання), розширення кола комунікації (спілкування), усвідомлення себе як не-

від'ємної частини оточуючого соціуму (самоусвідомлення). Всі ці сфери охоплюють процес становлення особистості, тобто соціалізації особи.

Є декілька концепцій соціалізації: деякі з них відстоюють позицію поетапного засвоєння трудової діяльності, базованого на віковому розмежуванні та кількісному вимірі опанованого досвіду; інші віддають перевагу безпосередньому впливу оточення, соціальних груп, що передбачає усунення вікового цензу в становленні особистості.

Те, що людьми управляють насамперед їхні природні внутрішні стихії (емоції, прагнення, уподобання), змушує зважати на них при дослідженні людських взаємин, зокрема у такій чітко регламентованій сфері, як правовідносини. Однак слід зауважити, що ті ж внутрішні стимули виступають і «приборкувачем» цих стихійних проявів. Така дуалістичність людської природи вимагає комплексного підходу до вирішення проблеми співмірності соціуму; правових норм, що керують процесами в ньому; особистості; внутрішнього сприйняття (чи несприйняття) нею цих норм; реальних вчинків і дій цієї особи, керованих цими нормами і відповідних (чи невідповідних) їм. Ця проблематика розкривається у взаємозв'язку «юридична антропологія – вербальний біхевіоризм» звичайно з урахуванням положень філософії права, беручи до уваги як предмет дослідження правомірну поведінку.

Залежно від того, як розуміти предмет дослідження антропології: людину як одиничний феномен чи як етнос, – мова йтиме про індивідуальний безпосередній комунікаційний контакт чи потужність засобів масової комунікації. Крім того, юридична антропологія у своєму методологічному інструментарії часто використовує серед інших методи спостереження, порівняння, інтерпретації. Ця методика близька вербальному біхевіоризму, тому що базується на аудіо-візуальному рівні. Саме аудіо-візуальний аспект становлення людини як особистості є пріоритетним. Адже набуття нею у процесі виховання, освіти, трудової діяльності певної суми знань, орієнтирів, ціннісних положень дають їй можливість концентрувати власні духовні і практичні зусилля для реалізації цієї системи пріоритетів, вирішення сутнісних суперечностей свого перебування у правовому полі, формування соціально і суспільно схвалюваних варіантів поведінки.

Одним із перспективних напрямів розвитку загальної теорії праворозуміння і правосприйняття А. Малько вважає з'ясування поняття, суті, соціальної цінності, ролі юридичних відчуттів, емоцій, настроїв, переживань, ілюзій, юридичних наслідувань, навіювань тощо. Тобто теоретиків права цікавить те, що будь-який індивід не лише сприймає право, юридичну реальність за допомогою розуму, раціонально, оперуючи водночас науковими категоріями і поняттями, але й певним чином відчуває, емоційно реагує на прийняті державою правові норми.

Загалом ідея дослідження взаємозв'язку теорії та філософії права із психологією емоцій не нова: ще на стику XIX і XX Л. Петражицький одним із пер-

ших найбільш обґрунтовано виклав цю теорію. Він відстоював позицію, що право закорінене у психіці індивіда: «... юрист вчинить помилково, якщо почне шукати правовий феномен десь у просторі над або між людьми, у «соціальному середовищі» ..., тоді як цей феномен відбувається у ньому самому, в його психіці, в його поведінці...» [27, с. 156]. Інтерпретація права з позиції психології поведінки (біхевіоризму), за Петражицьким, дає змогу поставити правознавство (зокрема й філософію права) на ґрунт достовірних знань, отриманих шляхом спостереження за вчинками осіб (основний метод біхевіоризму). Свою концепцію Петражицький назвав «емоціональною теорією». Адже саме внутрішні переживання, викликані зовнішніми подіями, почутими фразами чи ситуацією загалом, є основним спонукальним елементом, що проявляється у подальшій поведінковій діяльності. Концепцію Петражицького заслужено можна вважати однією із перших вдалих спроб простежити процес відтворення юридичних норм у правомірній поведінці.

Оскільки регулятивний вплив правосприйняття передбачає обов'язкове включення у цей процес правових емоцій та афектів особи, можемо стверджувати, що саме ці правові емоції здійснюють суттєвий вплив на формування юридичного «обличчя» суспільства. Адже від того, який тип праворозуміння превалює у суспільстві, залежить ступінь суспільно-правового розвитку законодавства, законності, правового і суспільного порядку загалом.

На нашу думку, застосування методологічних засад вербального біхевіоризму у вдосконаленні механізмів виховного та мотиваційного впливу на правову поведінку соціального суб'єкта сприятиме адекватному сприйняттю та реалізації суспільством у цілому прийнятих законодавцем нормативно-правових актів. Така правова політика забезпечить вирішення проблем поєднання позитивних знань про право зі суспільним ідеалом.

Якщо порівнювати політологію із вербальним біхевіоризмом, то вважаємо за необхідне зазначити, що методологія мовленнєво-поведінкової психології перейшла у політичну науку із психології та соціології як теорія, згідно з якою основним об'єктом дослідження є політична поведінка, що вивчається за допомогою методів збору та аналізу емпіричних (що відображають дійсність як зовнішні зв'язки і відносини, включаючи все, доступне спогляданню) та верифікованих (що перевіряють істинність і встановлюють достовірність) даних як основи власне сцієнтистських (наукових) досліджень.

На Заході психологізація політичної поведінки стала одним із постійних та основних напрямів розвитку політології. Положення політичної психології застосовуються у дослідженні таких питань, як електоральна поведінка, політичне лідерство, політична співпраця, мова політики тощо. У зв'язку з цим набув значного розвитку напрям, у центрі якого було зосереджене вивчення політичної поведінки – *політичний біхевіоризм*.

Якщо провести аналогію з правовідносинами, то в центрі уваги вербального біхевіоризму постане правова дія, перетворення правової інформації у волю, що спирається на юридичні механізми. Правові процеси слід сприймати як антагонізм правомірності та протиправності. Біхевіористи оперують набором типів і форм поведінки, базуючись на даних різних наук. На цій основі будуються моделі поведінки у типовій правовій ситуації. Але у будь-якому разі об'єктом вивчення залишається правова поведінка реальних, конкретних людей. Завдання вербально-біхевіористського дослідження – не лише дати точний реалістичний і формалізований опис причин та мети поведінки, а й запропонувати практичні орієнтири у правовідносинах. Тут об'єктом дослідження будуть не тенденції і групи, а конкретні мотивації індивіда, що спричинили певну поведінку і спонукали до прийняття певного рішення. Акцент водночас робиться не тільки на те, що безпосередньо впливає на індивіда, тобто вплив сім'ї, найближчого оточення. Правникам біхевіористи можуть запропонувати систематичне спостереження за правовими процесами, що базуються на втіленні реальних соціальних і правових спонук, стимулів. Такий підхід створює можливість аналізувати причини розбіжностей між стійкими правовими принципами і прийнятими конкретними рішеннями, орієнтує на відмову від пошуку визначального впливу будь-якого одного чинника на поведінку людини.

Поширенню парадигми вербального біхевіоризму має сприяти прагнення вивчити механізм поведінкових і комунікаційних правовідносин соціального суб'єкта і суспільства. Сильний аспект цього – втеча від індокринації (індокринація – одне із явищ сучасної цивілізації, що стоїть нарівні з пропагандою, рекламою, «промиванням мозку», тобто із так званими гуманітарними і політично-правовими інформаційними технологіями, суміжними з теорією інформаційної (або психологічної) війни).

Дослідженням психічного стану особи у контексті його правового значення, пошуком науково обґрунтованих методів унеможливлення правопорушень шляхом психологічної корекції рис і якостей особи займається юридична психологія. У центрі уваги цієї науки знаходяться психологічні проблеми узгодження людини і права як елементів системи правовідносин. До сфери зацікавлень юридичної психології входять також закономірності правомірної поведінки, її ролі у формуванні «імунітету» особи до криміногенної ситуації. Застосування методології вербального біхевіоризму у правовому вихованні з метою формування «необхідного» суспільству типу поведінки вважаємо одним із найбільш доцільних.

Адже саме вербальний біхевіоризм є тією наукою, що займається вивченням поведінкових реакцій на зовнішні стимули-подразники, зокрема й мовленнєві. Крім того, запропоновані вербалістами методи і засоби дають змогу полегшити розуміння тих чи інших вчинків і видозмінити цю поведінку в разі необхідності. Психологія поведінки шляхом систематич-

них спостережень за діяльністю особи сприяє формуванню тих узагальнень, законів і принципів, що є в основі поведінки людини, у її вчинках і словах [3, с. 163], а тому може визначати ймовірні причини ситуації або стимули, що дали поштовх до такої реакції, а також за даною ситуацією – передбачати можливу реакцію.

Вважаємо, що такі знання і вміння надзвичайно важливі і цінні у діяльності тих, хто безпосередньо спілкується з людьми у процесі своєї фахової діяльності, тим паче прагне отримати максимум інформації, вміти розрізняти правдиві дані і зумисне спотворені та шляхом мовленнєвого психологічного впливу (звичайно у межах, дозволених законом) коригувати правову поведінку співрозмовника у бік правомірності. Синтез юридичної психології і вербального біхевіоризму, на нашу думку, сприятиме їх взаємному збагаченню, а також вирішенню однієї з найбільш актуальних проблем сучасності – підвищення ефективності взаємовідносин у суспільстві, зокрема у сфері діяльності органів внутрішніх справ.

Взаємозв'язок вербального біхевіоризму із фундаментальними і професійно зорієнтованими юридичними науками та навчальними дисциплінами вважаємо за доцільне розглядати у комплексі юридичної психології: елементи кримінального права і кримінології – як кримінальна психологія; криміналістики, кримінального процесу, кримінально-виконавчого і кримінально-процесуального права – як психологія процесуальної діяльності; судової медицини та судової психіатрії – як психологічна характеристика окремих процесуальних дій тощо.

Водночас вважаємо за необхідне зазначити, що, на думку В. Коновалової, поняття «юридична психологія» іноді ототожнюється з термінами «правова психологія», «судова психологія» [15, с. 3], натомість М. Костицький наділяє усі ці поняття різними методологічними і теоретичними нюансами, що склалися впродовж історії становлення цих наукових напрямів і різнять їх між собою [17].

Методологічні засади вербального біхевіоризму використовуються практично у всіх сферах цієї науки (водночас зазначимо, що цей дослідник визначив її як судову психологію). З одного боку, через безпосереднє спілкування експерта-криміналіста з підозрюваним чи злочинцем можна встановити обставини, що зумовили формування злочинної установки, мотиви виникнення злочинного умислу, вчинення злочину, а також створення злочинного стереотипу поведінки. З іншого – вербаліст-біхевіорист досліджує механізм вироблення імунітету особи до криміногенної ситуації і розробляє рекомендації щодо індивідуальної профілактики злочинності. Це аспекти кримінальної психології.

Психологія тероризму значно відрізняється від попередньої абсолютно іншими мотивами й об'єктами злочину. Однак і в цій сфері важливе значення мають професійна кваліфікація спеціальних служб, застосування

ними психологічних знань, насамперед вербального впливу на поведінку терористів.

Психологія потерпілого вимагає зусиль слідчого, який веде допити, для налагодження психологічного контакту і вироблення у співрозмовника морально-вольових якостей, що забезпечили би психологічний захист.

Психологія неповнолітніх пов'язана з процесом соціалізації, адже вплив на неповнолітнього злочинця, правосвідомість якого ще не остаточно сформувалася, а система правових цінностей і пріоритетів визначається хаотично й спонтанно, потребує «перекриття» впливу попередніх негативних чинників зовнішнього середовища.

Психологія судового процесу цілком побудована на вербалізації і спрямована на виховний вплив на всіх його учасників, а також зорієнтована на розробку рекомендацій щодо підвищення ефективності правосуддя загалом.

Виправно-трудова психологія – це зазвичай методика перевиховання, реабілітації та адаптації свідомості колишніх злочинців, ресоціалізації їхньої поведінки у нормальному соціальному середовищі.

Як бачимо, застосування методологічної парадигми вербального біхевіоризму у всіх сферах юридичної психології надзвичайно актуальне і необхідне, оскільки будь-який аспект соціально відхиленої (девіантної) поведінки потребує негайної кореляції з метою приведення її у відповідність до встановлених соціумом правових вимог і норм. У цьому контексті саме вербальний вплив забезпечує максимальний ефект.

Отже, можна зробити декілька висновків щодо застосування методологічних засад вербального біхевіоризму в юридичних науках, зокрема у формуванні правомірної поведінки. Неодноразово науковці-правники відзначали неможливість ізоляції юриспруденції через самонедостатність її методологічних механізмів, які забезпечували б цілісну елітарну правоосвіту, вирішували би проблеми підготовки правників, озброєних знаннями методології міждисциплінарного підходу, здатних синтезувати зміст конкретних наук і дисциплін та застосовувати свої навики у практичній діяльності.

Вербальний біхевіоризм має достатньо підстав стати методологічною базою наукового пізнання у зрізі правової комунікації як основи правовідносин. Адже історія розвитку правового поля підтверджує важливість і необхідність вербалізації всіх його сфер: від омовлення норм права (законотворчість), через мовленнєвий взаємовплив на поведінку всіх учасників правовідносин (правозастосування) і до вербально-поведінкового прояву деформованої правосвідомості злочинців (правопорушення) або правової самодисципліни та самоконтролю (правомірність і правозахист).

Зрештою сучасні дослідження біхевіоризму обстоюють цей напрям як цілком прагматичний. В. Джеймс ще наприкінці XIX ст. розрізняв поведінку (behavior) як феномен, позбавлений моральних аспектів, суто функціоналі-

стське і когнітивістське явище та поводження, дію (conduct) як стиль життя із проявами соціалізованої моралі [12, с. 394]. Власне це найбільше проявляється у вивченні мовної поведінки (вербальний біхевіоризм), коли мову розглядають під кутом зору доступних для спостереження проявів, як мовленнєвий акт. Здебільшого біхевіоризм є предметом критики з боку філософії розуму, яка розвинулася наприкінці ХХ ст. і базується на відмові поширювати об'єктивістську методу (зосереджену на «зовнішньому описі») на феномен ментального. Але ж навіть Вітгенштайн у «Філософських дослідженнях» писав, що для доступу до внутрішнього виміру людини ми маємо лише те, що вона зробила та сказала (її зовнішнє). Сучасні менталістські критики біхевіоризму подеколи вбачають у біхевіоризмі лише його сцієнтизм і вузький натуралізм, ігноруючи філософську радикальність його емпіристської позиції [12, с. 396].

Натомість так званий соціальний біхевіоризм пояснює необхідність «серійності», спрямованості й послідовності поведінки, що демонструє її суспільний характер і контекст соціального співіснування індивідів. Соціальний біхевіоризм реабілітує поняття «поводження» як інтегрованої в суспільні відносини поведінки (сприйняття через спостереження, вивчення поведінки людей та її відтворення).

В. Квайн, якого вважають прихильником так званого «м'якого» біхевіоризму, наголошує, що біхевіоризм порушує особливо цікаву проблему для філософії мови: що ми маємо у своєму розпорядженні в плані мови, крім мовної поведінки? У психології можна обирати, бути біхевіористом чи ні, але в лінгвістиці нема такого вибору. Біхевіоризм є визнанням іманентного характеру лінгвістичного дослідження; він є розмірковуванням про природу мовної даності і його складно очистити від морального виміру [12, с. 397].

10.5. НЕЙРОПРАВО ЯК НОВА СФЕРА ЮРИДИЧНОЇ ПСИХОЛОГІЇ

Порівняно недавно в Україні практики почали активно говорити про появу нових міждисциплінарних галузей знань, що послуговуються новітніми технологіями у глибинному вивченні людини. До таких галузей належить нейроправо. Появі в українському науковому співтоваристві цього поняття передувала вагома й відносно тривала його апробація у Сполучених Штатах Америки (саме там поняття «нейроправо» появилося в наукових публікаціях у 1997 році [32], але суміжні з ним терміни побутували в науковому обігу ще з 1970-х років, зокрема «нейроетика», «нейроекономіка» тощо).

Найбільшого поширення (цитованості) набули розвідки вільного науковця Шерода Тейлора у сфері захисту прав людини та соціального дете-

рмінізму поведінки людини; професора університету в Хокайдо Таїки Такагаші з питань нейроекономіки та фізики прийняття рішень; докторанта Стенфордського університету Девіда Еґлемана, який вивчає неврологію сприйняття оточення та відповідних сенсорних реакцій; професора клінічної психіатрії університету в Індіані Трейсі Ґюнтер щодо поведінкової генетики; доцента Чарлстонського коледжу Томаса Недельгофера щодо філософії розуму та моральної психології; професора Бруклінської школи права і гостьового професора Нью-Йоркського університету Адама Колбера – фахівця у кримінальному праві, нейроетиці та охороні здоров'я; представниці Бейлорського медичного коледжу Александри Фоулкс у сфері нейроетики та нейропсихофармакології; дослідниці Сіднейського технологічного університету Ніколь Вінсент із проблем застосування новітніх технологій у вивченні гендеру та соціальної відповідальності. З-поміж європейських учених, які взялися за цю проблематику, вирізняються професор Жешувського політехнічного університету (Республіка Польща) та Кременчуцького національного університету (Україна) Тамара Ткач; молодий науковець Національного університету «Одеська юридична академія» (Україна) Сергій Яременко та інші. Кожен із них по-своєму інтерпретував прагматизм нейроправа.

10.5.1. Звідки виникла ідея нейроправа

Оскільки всі суспільства у всі часи хвилювали питання протидії злочинності, то треба було вміти вирізняти потенційних злочинців, щоби вчасно ізолювати їх від інших і запобігати вчиненню злочину. Різні історичні епохи називали різні характерні ознаки знакового образу злочинця. Спершу вони були описані в релігійних нормах, але там більше йшлося про причини злочинної поведінки, серед яких називали карму, божественне провидіння, спокусу, одержимість. Потім зауважували на відповідність зовні проявлюваної поведінки тогочасній суспільній моралі (скритність, відлюдькуватість або, навпаки, відверту зухвалість). Із часом віддали перевагу біологічному та соціологічному підходам (наприклад, Ч. Бекаріа називав серед причин злочинності природу людини і недосконалі закони). Далі кримінологи почали акцентувати тільки на зовнішності особи (звідти початок розвитку фізіогноміки та френології). Всесвітньо відомою стала теорія «природженого злочинця» Ч. Ломброзо. Цією «матрицею» мали користуватися оперативні працівники, слідчі, поліцейські, піддаючи підозрі та гонінню людей з низькими і похилими лобами, зсунутими досередини густими бровами, глибоко посадженими очами, тупим підборіддям, зсутуленою статурою тощо. Із набуттям пріоритетного статусу людиноцентризму, найважливішою характеристикою злочинця стали вважати те, що не

можна спостерігати зовні, а скрите у його свідомості. Тобто основним критерієм «пошуку» потенційного злочинця стала психіка та її спонтанні, навіть інстинктивні поведінкові прояви (свого часу були поширені, скажімо, психоаналіз З. Фройда чи біхевіоризм, спеціалістів у галузі якого спершу в США, а далі й у всьому світі стали активно залучати до пошуку злочинців і ведення допитів).

Із розвитком науки і техніки з'являються нові теорії вирізнення ознак злочинця і з'ясування причин злочинної поведінки (генетична, хромосомна тощо), хоча паралельно робиться наголос на домінуванні злочинних потреб і мотивації, емоційно-вольовій деформації та негативних соціальних інтересах. На цьому тлі «вигідно» вирізнилася нейропсихологія та неврологія. Адже результати досліджень у цих галузях якнайчіткіше продемонстрували залежність поведінки людини від стану її нервової системи, оскільки саме вона (ця нервова система) змушує людину відповідно реагувати на сигнали. Довкілля є сукупністю певних сигналів, які воно нам посилає, інформуючи та попереджаючи про щось, вимагаючи чогось у відповідь, тощо.

До недавнього часу науковці розрізняли дві системи, що відповідають за сигнальну діяльність великих півкуль головного мозку людини. Перша сигнальна система – це фізіологічне підґрунтя відчуттів, сприймань, уявлень. Дійсність сигналізується майже виключно подразненнями, які безпосередньо надходять до спеціальних клітин зорових, слухових та інших рецепторів організму, та їхніми відображеннями у великих півкулях. Мовна функція вищої нервової діяльності людини виокремила ще один принцип у діяльність великих півкуль головного мозку. Слово у житті людини також стало своєрідним сигналом. Зрозумілий зміст слова, що називає певний предмет, явище чи подію, може так само впливати на людину, як і зорове сприйняття цього предмета, явища чи події. Це належить до функцій другої сигнальної системи як сукупності умовних рефлексів, сигналами до виникнення яких є не безпосередні подразники, а їхні словесні позначення. Причому друга сигнальна система здатна змінити першу, бо реакції першої значною мірою залежать від соціального середовища. Завдяки цьому людина здатна керувати своїми безумовними рефлексами, інстинктами, тобто першою сигнальною системою. Тому особливою властивістю кори головного мозку людини виділяють свідомість (мислення, пам'ять), другу сигнальну систему (мову), високу організацію життя загалом.

Останнім часом дедалі частіше говорять про так звану третю сигнальну систему. Різниця лише в тому, що саме розуміють науковці під цим поняттям. Час, коли психологія заробляла гроші на відчуттях страху і провини, вже минув. Психологія вже спроможна навчити людей розуміти свої мотивації та будувати своє життя. Ці знання використовують, навчаючи людей співіснувати, гармонізувати свої внутрішні потреби із зовнішніми обставинами. Тобто третя сигнальна система – це здатність людини керу-

вати своїм внутрішнім потенціалом, який наразі прийнято називати екстрасенсорними здібностями.

10.5.2. Що слід розуміти під поняттям «нейроправо»

Передусім треба зауважити, що це міждисциплінарна, міжгалузева сфера знань, сформована на основі застосування результатів досліджень із психології та медицини (зокрема неврології) у юриспруденції. Таке стало можливим, оскільки поведінку людини (насамперед коли це стосується відхилень від норми, що в нашому контексті призводить до правопорушення) іноді можна пояснити тільки за допомогою даних анатомії, біохімії та фізіології нервової системи. Йдеться про те, що спеціалісти з цих сфер можуть бути корисними у демонстрації причин і підстав тих чи інших дій людини, акцентуючи водночас на її біологічній сутності та коментуючи водночас соціальне значення (суспільну користь чи шкідливість) наслідків таких дій. Маємо на увазі так звану наочну неврологію, яка може показати результати змін у клітинах нервової системи, іонних каналах, нервово-м'язових з'єднаннях, нейротрансмітерах і рецепторах, корі головного мозку, чуттєвих (слухових, зорових, нюхових, смакових, дотикових, рухових) аналізаторах, гіпоталамусі, лімбічній системі тощо [20]. Ці складні для юриста терміни застосовано не для того, щоб заплутати, а щоби продемонструвати: а) складність певних правових ситуацій, зумовлених глибинними процесами, що відбуваються у центральній і периферичній нервовій системі, зокрема мозку людини; б) залежність прийняття юридичного рішення від, здавалося б, цілком протилежних сфер вивчення людини (предметом правознавства є зовнішні прояви життєдіяльності людини як соціального суб'єкта, натомість неврологія досліджує внутрішні процеси в організмі людини як біологічного виду).

Але в такому разі можна «скотитися» до механістичного трактування організму людини. Таку позицію обстоював радикальний біхевіоризм, який трактував мислення як зміни сукупності певних м'язових тканин. Водночас психіка розуміється як біологічно корисне життєве пристосування організму до середовища. Відповідно, поведінка сприймається як гнучкий механізм пристосовницьких реакцій. Основне завдання біхевіоризму, яке сформулював Д. Уотсон, полягало у накопиченні спостережень за поведінкою людини з таким розрахунком, щоб у кожному даному випадку, при даному стимулі біхевіорист міг сказати наперед, якою буде реакція, або – якщо дана реакція – якою ситуацією ця реакція викликана [3, с. 127].

Цим до певної міри скористалися представники психосеміотики (семіотика – наука про знаки) через наголошення на ролі психологічного чинника у формуванні та сприйнятті знаків, що передбачає інтенсифікацію психічної діяльності людини та активізацію процесів сприйняття і переробки інформації, робить доцільним застосування різноманітних символів і знаків

для впорядкування своєї діяльності в контексті суспільних відносин. Тобто, знаючи як можуть впливати ті чи інші знакові подразники на певні елементи нервової системи, можна підібрати «комплекс» таких чинників, щоб отримати потрібну реакцію. Тоді можна зробити крамольне припущення, що, скажімо, під час допиту слідчий застосовуватиме візуальні, звукові чи вербальні знаки як «сироватку правди» для отримання потрібної інформації, а якщо взяти масштабніше, то законодавцю на допомогу прийде всезагальне «запилення» мозку громадян соціальними чи політичними символами і знаками, що викликають відчуття щастя і блаженства.

У цьому контексті нейроправо, очевидно, треба ставити у дихотомію з біоетикою (в межах юридично виправданого втручання, до прикладу, в мозок людини). І тут спостерігається дедалі чіткіше окреслення такого нормативно-правового напряму, як «біоправо» чи «біоюриспруденція». Польський дослідник Р. Токарчик уважає, що з розвитком новітніх технологій традиційна етика трансформується у біоетику, традиційне право – у біоправо, традиційна юриспруденція – у біоюриспруденцію. Ці перетворення стосуються також прав людини, яким потрібно було б надати нової форми прав життя – біоправа [32]. До таких біоправових ситуацій може належати гіпноз, сканування мозку, механічне подразнення органів чуття тощо. Водночас будь-яке медичне втручання, судово-психіатрична експертиза чи наукове дослідження, предметом інтересу яких є людина, людське тіло чи жива матерія, мають відбуватися під чітким законодавчим контролем, що забезпечить дотримання умов біологічної цілісності людини (а отже, непорушності біоетичних принципів) під час проведення досудових та судових процедур і процесів.

Попри визнання небезпідставної нейроманії сучасного світу, американські вчені С. Сейтл і С. О. Лілієнфельд наголошують: «Враховуючи обіцянку нейровізуалізації «розшифрувати мозок», легко зрозуміти, чому вона так вабить усіх, хто хоче припідняти завісу, що ховає психічне життя інших людей: політиків, які сподіваються навчитися маніпулювати думками виборців; маркетологів, які «прослуховують» мозок, щоби зрозуміти, що саме хочуть купувати споживачі; представників закону, які шукають безвідмовний детектор брехні; дослідників природи залежності, які намагаються виміряти рушійну силу спокуси; психологів і психіатрів, які шукають причини психічних хвороб; а також адвокатів, які виступають у судах, намагаючись пояснити, що в їхніх клієнтів не було злого умислу і навіть свобідної волі» [8]. Як видно, здобутками нейронауки послуговуються чимало сфер життєдіяльності людини, і можна припустити, що нейроправу, яке має регулювати суспільні відносини у всіх цих сферах, варто ураховувати всі їхні нюанси та специфіку.

Тож нейроправо мало би містити норми, що визначали би допустимі форми сублімінального впливу (новітні способи маніпуляції психікою),

застосування препаратів спеціального впливу (для покращення пам'яті, зменшення агресії тощо), нейровізуалізації мозку (спосіб «бачити» емоції через зображення структури, функцій чи фармакології нервової системи), втручання в роботу мозку, а також регламентували б оберненопропорційні процеси, такі як механізми психологічного захисту (блокування) для усунення наслідків психологічної травми, подолання відчуття тривоги, мінімізації негативних переживань, послаблення емоційної напруги або ж запобігання всьому цьому та збереження душевної рівноваги.

10.5.3. Нейроправо: підгалузь медичного права чи комплексна галузь права

Відомий американський нейробіолог Р. Сапольські у своїй праці «Біологія добра і зла», підтримуючи ідею ізоляції небезпечних осіб від суспільства, пише, що «систему кримінальної юстиції треба міняти і ці зміни мають враховувати якнайбільше наукових знань і якнайменше псевдонаукових. … Що як нейробіологія здебільшого виявлятиме замисел? Так ми впритул підійдемо до розкриття злочинних думок, вишукуючи тих, хто збирається вчинити злочин. Нам доведеться визначити вміст черепної коробки у юридичних термінах як «приватну територію». … Такою має бути ліберальна програма розвитку системи судочинства» [27, с. 515–516].

З огляду на стрімкий розвиток нейронауки, напевне, немає людини, яка вважала би поведінку цілком і повністю продуктом тільки свідомості й заперечувала б, що біологія також обмежує наші вчинки. Більшість людей, власне, розуміє імовірне співіснування свобідної волі та біологічних законів поведінки. Отже, те, що нейроправо має підстави для існування, начебто не викликає сумнівів, хоча і з деякими застереженнями. Розглянемо, чи можна його вписати у національну систему права.

Перше, що спадає на думку, це його безапеляційна співвідносність зі сферою медицини. Оскільки суспільні відносини, пов'язані з організацією, забезпеченням і наданням медичної допомоги та/або медичних послуг, регулюються нормами медичного права, до цілком доцільно розглядати нейроправо в контексті цієї, хоча й не кодифікованої, але достатньо відокремленої спеціальної галузі права. У цій структурі нейроправу, очевидно, належить «ніша» медичного втручання (що передбачає, зокрема, застосування методів діагностики з певним впливом на організм людини – ст. 42 Закону України «Основи законодавства України про охорону здоров'я» [13]). Хоча тут варто одразу зауважити, що до проблемних питань медичного втручання (такі, як згода, розширення меж, обґрунтованість ризиків, естетична мета і нові методи) не віднесено, наприклад, запит правоохоронних структур чи адвокатське звернення, які можуть бути юридичною підставою такого втручання в організм людини.

Будучи зорієнтованим на перевірку стану і встановлення певних відхилень у нервовій системі, нейроправо мало би регулювати відповідну якісно однорідну групу суспільних відносин, пов'язаних із проведенням медичної експертизи. Натомість у чинному законодавстві задекларовано судово-медичну та судово-психіатричну експертизу, що значно звужує коло суб'єктів, які можуть дати запит на проведення такого типу медичного дослідження. Окрім того, якщо поділити медичне право за аналогією з іншими галузями права на загальну й особливу частину, то, очевидно, нейроправо варто було би віднести саме до другої частини, оскільки воно не стосується всіх інститутів медичного права, а зумовлене такою специфічною сферою медичних послуг, як юридично-медична кваліфікація.

З огляду на це, є підстави вважати нейроправо як інститут медичного права, що регулює суспільні відносини у сфері медичного втручання (огляду та/або діагностики нервової системи чи окремих її елементів) із метою проведення медичної експертизи та надання юридично-медичної кваліфікації. Нейроправо належить до нових біомедичних, юридичних і соціальних феноменів у структурі так званого охороноздоровчого права, що, своєю чергою, поєднує право громадського здоров'я, медичне і фармацевтичне право (так концепція була підтримана міжнародним конгресом з охороноздоровчого права країн СНД та Східної Європи ще у листопаді 2012 року).

Достатньо актуальною для України є кодифікація медичного права з чітким визначенням прав та обов'язків усіх учасників відносин у сфері надання медичних послуг, допомоги чи втручання. Тут варто усунути ймовірне штучне протиставлення інтересів пацієнтів, медичних працівників та інших суб'єктів правовідносин (офіційних представників, адвокатів, слідчих, суддів тощо). Необхідно передбачити також їхню правову освіту, адвокацію прав, підвищення правової культури, додержання морально-етичних стандартів, абсолютну незалежність експертів тощо.

З іншого боку, нейроправо, за умови відповідної апробації та належної систематизації, може претендувати навіть на статус комплексної галузі права, для якої характерне поєднання різнорідних інститутів профілюючих (фундаментальних) і спеціальних галузей. Для цього потрібна ціла низка заходів, один із яких передбачає суспільне визнання. Йдеться про безумовне погодження громадянами держави результатів нейрологічних досліджень як вагомої доказової бази не тільки для обвинувачення, а й пом'якшення покарання чи навіть звільнення від відповідальності.

10.5.4. Нейроправо як спосіб виправдання злочинців

Поки в українському суспільстві загалом та серед науковців і практиків окремих сфер життєдіяльності держави (і юристів, і медиків) нема єдиної думки щодо того, чи визнавати певні нюанси нервової системи основним детермінантом поведінки людини, особливо якщо це стосується злочинців.

У розвинених країнах світу нейропсихологічні тести чи магнітно-резонансна томографія в багатьох випадках реально ставали основою адвокатського захисту і давали підстави зняти вину зі звинуваченого або навіть суттєво скоротити термін ув'язнення. До таких доказів можна віднести дослідження травм голови, структурні та функціональні порушення, виявлені скануванням мозку (адвокати довели, що це впливає на рівень імпульсивності та агресії їх підзахисних і їх здатність оцінювати й продукувати свої дії загалом). Так, наприклад, було змінено вироки суду на легші через доведення збільшення агресії у жінок під час місячних; наявність пухлини у мигдалевидному тілі мозку, що відповідає за відчуття страху і задоволення, а за таких умов призводить до неконтрольованої агресії; зависокий (у чоловіків) або занизький (у жінок) рівень серотоніну в крові, що відповідає за агресивну поведінку, тощо. [8, с. 249]. «Поза сумнівом, науковці багато чого дізнаються зі знімків мозку. … Проте знімки мозку, як і будь-яких інших частин тіла, не завжди роблять очевидним причинно-наслідковий зв'язок. Так сам, як і легеневі вузлики, якісь аномалії на знімку мозку не обов'язково означають, що щось не так. Вчені з Меріленського університету порівняли нейроправо з френологією, біологічною кримінологією Чезаре Ломброзо та психохірургією. Кожна з тих теорій чи подібних практик розпочинається з переконаності в тому, що жорстокість бере свій початок у мозку. Але акти жорстокості так само, як і погане здоров'я, не закорінені в тілі. Вони проходять крізь нього, і сліди, які вони лишають, часто нечіткі і ледь помітні» [8, с. 225].

Структура та побудова мозку людей із кримінальними схильностями давно цікавили нейрофізіологів. Звичайно, не можна зі стовідсотковою впевненістю говорити про те, що через наявність того чи іншого відхилення в нервовій системі винен чи невинуватий у вчиненні злочину. Основним недоліком нейроправа є надмірне акцентування на біологічній природі людини, а отже, зведення поведінкових проявів злочинця, його мотиву чи мети тільки до активності головного мозку, ігноруючи соціальні, економічні й інші чинники.

Водночас «за» активізацію нейроправа говорить його доцільність у веденні криміналістичних процедур, зокрема у підготовці до проведення допиту (маючи дані про стан і функціональність мозку допитуваного, знаючи показники рівня серотоніну чи дофаміну в крові, слідчий може вибудувати відповідний напрям поведінки, налагодивши психологічний контакт з особою або ж, навпаки, викликавши в неї приступ агресії, що часто

провокує спонтанне зізнання). Сторона обвинувачення також може скористатися даними магнітно-резонансної томографії, щоб уточнити розуміння певної конкретної ситуації, наприклад, через наявність значних пошкоджень головного мозку. Тож імовірне застосування досягнень нейронауки у праві, а також запровадження й виокремлення нейроправа як інституту чи спеціальної галузі права має чималі шанси. Хочеться тільки, щоб застосування нейроправових норм у розкритті злочинів та кваліфікації злочинних дій було чітко регламентованим і не давало можливості злочинцям уникати відповідальності.

Наукові та громадські обговорення проблем запровадження нейроправа триватимуть, мабуть, ще довго. Можна бути впевненим тільки в тому, що застосування результатів новітніх нейрофізіологічних досліджень у юриспруденції як доказової бази вже не можна уникнути абсолютно. Наразі нейроправо як теоретичний конструкт і практичне явище перебуває лише на стадії вивчення та потребує детального й прискіпливого дослідження, щоб його запровадження у систему права не стало загрозою недотримання основоположних правових принципів рівності та справедливості. Тоді захоплення так званими нейрокримінологією чи нейрозаконодавством не будуть вважатися даниною моді чи «синдромом мозкового захоплення» (поняття С. Морса). Адже біологія людської поведінки у всіх її проявах є явищем багатоаспектним, не враховувати яке недоцільно і навіть іноді небезпечно. Водночас нейробіологія та інші нейронауки не мають настільки втручатися в юриспруденцію, щоб забрати в людей впевненість у їх законному захисті від небезпечних індивідів, як не можна думати про людину як про суму біологічних чи фізіологічних процесів.

Список використаних джерел

1. Андреєв Д. М. Соціально-правові комунікації в забезпеченні взаємодії влади та громадянського суспільства : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня д-ра юрид. наук : спец. 12.00.12 «Філософія права». Київ, 2014. 36 с.
2. Андрущенко В. П. Соціальна філософія. Історія, теорія, методологія : підручник / В. П. Андрущенко, Л. В. Губерський, М. І. Михальченко; вид. 4-те, вип. та доп. Київ : Юрінком Інтер, 2016. 552 с.
3. Балинська О. М. Правова комунікація: вербально-біхевіористський підхід : монографія. Львів : ПАІС, 2008. 212 с.
4. Бацевич Ф. С. Міжкультурна комунікація : довідник. Львів, 2007. 141 с.
5. Бачинін В., Панов М. Філософія права. Київ : Ін Юре, 2002. 472 с.
6. Бачинін В. А., Журавський В. С., Панов М. І. Філософія права : словник. Київ : Концерн «Видавничий Дім «Ін Юре», 2003. 408 с.

7. Бортняк А. Ф. Психосеміотика правовідносин: філософсько-правовий підхід : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук: спец. 12.00.12. Львів, 2014. 18 с.
8. Велика українська юридична енциклопедія: у 20 т. Т. 2. Філософія права / редкол.: С. І. Максимов (голова) та ін. Харків : Право, 2017. 1128 с.
9. Голмз Дж. Нонсенс. Осягнути і перемогти. Київ : Наш формат, 2016. 320 с.
10. Дерріда Ж. Письмо та відмінність. Київ : Основи, 2004. 602 с.
11. Європейський словник філософій: Лексикон неперекладностей / Пер. із фр.; під кер. Б. Кассен та К. Сігова. Київ : Дух і Літера, 2016. Т. 4. 440 с.
12. Загальна теорія права : підручник / за заг. ред. М. І. Козюбри. Київ : Ваіте, 2016. 392 с.
13. Закон України «Основи законодавства України про охорону здоров'я». *Відомості Верховної Ради України*. 1993. № 4. Ст. 19. (зі змінами і доповненнями).
14. Кісіль З. Р., Швець Д. В. Психологія суспільної свідомості : навчальний посібник у схемах, таблицях, коментарях. Одеса : ОДУВС, 2023. 139 с.
15. Коновалова В. Правова психологія. Харків : Консум, 1997. 159 с.
16. Костицький В., Кобан О. Соціологія права: науково-теоретична спадщина Євгена Ерліха і проблеми розвитку сучасної науки (видання друге). Київ : Коло, 2016. 256 с.
17. Костицький М. В. Наукознавчий підхід до структури юридичної психології як науки. *Юридична психологія*. 2016. № 1(18). С. 5–18.
18. Міжнародна поліцейська енциклопедія: У 10 т. / Відп. ред. Ю. І. Римаренко, Я. Ю. Кондратьєв, В. Я. Тацій, Ю. С. Шемшученко. Київ : Ін Юре, 2003. Т. 2. 1230 с.
19. Маріна О. С. Семіотика парадоксальності у когнітивно-комунікативному висвітленні (на матеріалі сучасного англомовного поетичного дискурсу) : монографія. Херсон : Айлант, 2015. 298 с.
20. Наочна неврологія : навч. посібник / кол. авт. Харків : ХНМУ, 2024. 124 с.
21. Озерський І. В. Актуальні проблеми юридичної психології : навч. посібник. Миколаїв : Вид-во ЧНУ ім. Петра Могили, 2021. 300 с.
22. Оборотов Ю. М. Традиції та оновлення у правовій сфері: питання теорії (від пізнання до розуміння права) : монографія. Одеса : Юридична література, 2002. 280 с.
23. Павлова О. Ю. Онтологічний статус естетичного досвіду. Київ : Парапан, 2008. 262 с.
24. Правова доктрина і державність: вектор взаємозв'язку : монографія / за заг. ред. Н. М. Оніщенко. Київ : Наукова думка, 2022. 431 с.
25. Петражицький Л. Й. Нариси з філософії права. Київ : Дакор, 2020. 148 с.
26. Правова соціалізація : монографія / І. М. Жаровська, Н. В. Ортинська, О. В. Парута, Л. В. Ярмол. Львів : Сполом, 2015. 252 с.
27. Сапольскі Р. Біологія поведінки. Причини доброго і поганого в нас. Київ : Наш формат, 2021. 672 с.
28. Skinner B. Verbal Behavior. N.Y.: Appleton-Century-Crofts, 1957. 374 p.

29. Сливка С. С. Юридична деонтологія : навч. посібник. Київ : Атіка, 2008. 296 с.
30. Стовба О. В. Право і час : монографія. Харків : Тім Пабліш Груп, 2016. 368 с.
31. Тимошенко В. І. Суспільна свідомість і правова поведінка. *Загальнотеоретичне правознавство, верховенство права та Україна* : зб. наук. ст. ; гол. ред. А. Мелешевич. Київ : Дух і Літера, 2013. 608 с.
32. Tokarchyk R. A. Biojurisprudence. Foundations of Law for the Twenty-First Century. Lublin, 2008. 114 s.
33. Філософія права / за ред. О. Г. Данильяна. Харків : Право, 2014. 208 с.
34. Філософія права : навч. посібник / авт. кол. ; за заг. ред. П. М. Рабіновича. Львів : Юр. ф-т ЛНУ ім. І. Франка, 2005. 332 с.
35. Фром Е. Мати або бути? / пер. з англ. Г. В. Яновська. Харків : «КСД», 2020. 304 с.
36. Циппеліус Р. Методика правозастосування. Київ : ТОВ «ВО «Юстиніан»», 2016. 192 с.
37. Філософія : навч. посібник / авт. кол.: В. С. Бліхар, М. П. Гетьманчук, Н. В. Гайворонок та ін. ; за ред. М. П. Гетьманчука. Львів : ЛьвДУВС, 2010. 343 с.

Тема 11

ПРОБЛЕМИ СЕМІОТИКИ ПРАВА

Мета: продемонструвати семіотичний підхід до розуміння явищ і фактів правової дійсності, навчити виявляти їхні знакові властивості, характеристики, тенденції.

Інформаційний обсяг: Історія становлення семіотики права. Семіотика права як філософсько-правова парадигма. Семіотичні форми буття права (сигнал правової дійсності як процесуальна форма буття права; семіотичний код права як відтворення змісту правової дійсності; правовий знак як матеріальний носій суспільно значимої інформації). Соціально-ціннісна сутність права як знакової системи (правове повідомлення як інструмент розуміння та означення правової дійсності; право як знакова комунікативна модель суспільно значущої поведінки людини). Антропосеміоз права. Homo semioticus як знаковий тип соціального суб'єкта. Право як семіотично-функціональна граматика дій соціального суб'єкта: тактика і стратегія правового тексту. Психосеміотика правовідносин.

Теми рефератів, доповідей, повідомлень:

1. Соціально-ціннісна сутність права як знакової системи.
2. Суспільна знаковість правовідносин.
3. Кодування та декодування у праві.
4. Право як інформаційно-комунікативна модель поведінки.
5. Адресант і адресат як антропосеміотичні чинники права.
6. Правові знаки у правотворенні та правореалізації.
7. Знаковість правовідносин як раціоналізація життєдіяльності.
8. Практична філософія семіотики права.
9. Символізм правових відносин.
10. Семіотика правової комунікації.

Формулювання проблеми. Адаптивний аналіз праць із проблем семіотики дає підстави проєктувати семіотику права як філософсько-правову парадигму, що концептуально поєднує філософські, загальнотеоретичні й метатеоретичні основи вивчення права як системи знаків і знакових утворень соціальної дійсності із залученням для цього наявних знань із мовознавства, логіки, психології, соціології та інших наук із метою пояснення механізмів їх виникнення та функціонального призначення у суспільстві.

Методи семіотики можуть використовуватися в інших науках як міждисциплінарний (медіаційний) підхід, самостійний структурно-лінгвіс-

тичний метод, гібридне дослідження з власним інструментарієм, множину методів, універсальний метод (яким послуговується кожна наука, бо використовує знаки), специфічний погляд, динамічний метод (з урахуванням процесуальності змін соціальної дійсності) тощо. Тобто є всі підстави говорити про усталення у праві семіотичного підходу (що стосується пояснення правових знаків, їх виникнення та поєднання у знакові системи) та семіологічного аналізу (щодо механізму руху правових знаків як текстового семіозу та прояву їх лінгвістичного прагматизму).

У семіотичному контексті право розуміється у соціологічному значенні як система знаків, сформованих людиною на основі соціального досвіду для спрощення сприйняття та передачі інформації про правову дійсність.

11.1. ІСТОРІЯ СТАНОВЛЕННЯ СЕМІОТИКИ ПРАВА

Семіотика вважалася до певної міри розвиненим напрямом наукових досліджень ще в середньовічній філософії. Натоді найповнішою працею зі семіотики вважалася книга Дж. Поінсота (відома інша транслітерація прізвища – Пойнсо, Пуансо) «Трактат про знаки», написана в 1632 р. Однак основоположником цієї науки вважають Дж. Локка (1632–1704), саме він першим сформулював поняття «семіотика» як вчення про знаки. Це вчення ставило завдання – розглянути природу знаків, якими користується людина, для розуміння речей або ж для передачі своїх знань про речі іншим. Майже впродовж двохсот років після Локка у контексті загальної науки семіотики розвинулося декілька напрямів. Найбільш виразно з-поміж них виділяються американський та європейський напрями.

Перший із них стосується логіки знаку та його значення; це лінгвістична філософія з референційним спрямуванням знаку. Основним теоретиком цієї школи визнано американця Ч. Пірса (1837–1914), який здебільшого досліджував категорії знаків, і його заслуга – поділ їх на іконічні, індексні та символічні. Пірс виводить семіотику як вчення про природу й основні різновиди знакових процесів, а також демонструє тричленну структуру самого знаку (означник, означуване і значення), що залишається актуальною досі.

Ідеї Пірса розвинув Ч. Моріс (1901–1979), який систематизував семіотику і ввів поділ її на синтактику, семантику і прагматику. Він довів, що семіотика є не так інтердисциплінарною сферою, як інтегративною; розкрив дуалістичний характер семіотики: з одного боку, це рівноцінна наука нарівні з іншими науками, а з іншого – це інструмент наук.

Ще один американський учений К. Льюїс (1883–1964) заклав основи дослідження у сфері загальної семантики і семіотики, зокрема вперше

сформулював низку положень, що стали класичними у контексті застосування методів денотації та конотації.

Взаємозв'язок семіотики і логіки розкривав також польський логік і семіотик Є. Пельц (нар. 1924), який вважає, що «семіотика є міждисциплінарною наукою, базованою здебільшого на логіці та лінгвістиці».

Р. Якобсон (1896–1982) акцентував на внутрішніх, сутнісних семіотичних властивостях мови порівняно з іншими системами комунікації. Він першим порушує питання про розрізнення семіотики й семіології.

Автором поняття «семіологія» став Ф. де Соссюр (1857–1913), який визначив її як проміжну ланку між лінгвістикою та психологією, як науку про мову психології. Однак найбільше визнання йому принесла ідея про поділ феномена мови на абстрактну мовну систему (мову як структуровану систему знаків) та індивідуальні висловлювання, або власне мовлення (конкретне застосування абстрактної системи); мало того – він застосував структурний принцип до індивідуального знаку, сло́ва, поділивши його на звуковий образ (матеріальну субстанцію, означник) і його поняття (або означуване).

Л. Єльмслєв (1899–1965) розділив мову на «систему» і «процес»; уточнив два аспекти соссюрівського мовного знаку, виділивши два фундаментальні рівні мови – «план вираження» і «план змісту»; висунув ідею семіологічної функції, яку він визначав як залежність між двома аспектами акту виробництва значення (означування) – між означником та означуваним, або між виразом і змістом; зрештою, він поширив свої семіологічні дослідження на невербальні інформаційні системи (світлофор, годинник тощо).

К. Леві-Строс (1908–2009) досліджував складові поведінки представників різних культур як лінгвістичних явищ. Зокрема, він аналізував міфи і на основі цього вивів складові елементи – міфеми, назвавши їх семантичними структурами мовної системи та сформулювавши низку функцій, які вони виконують як компоненти універсальних означувальних структур. Специфічні коди як посередники обміну подібностей і відмінностей між природою та культурою, а також між соціальними групами, стали основою для семіотичного аналізу правової поведінки соціальних суб'єктів у цьому виданні.

Сутнісне розрізнення термінів «семіотика» та «семіологія» набуло особливого розмаху в 1970-і роки у Паризькій семіотичній школі, яку заснував французький учений А. Греймас (1917–1992). Його теорія структурної семантики вважається аналітичною і придатною для застосування у всіх сферах (все можна вважати текстом, що несе певну інформацію, а отже, все містить знаки або є ними). Цю теорію називають «базовою семіотичною теорією» і її можна вважати «вододілом» між вивченням процесу виникнення, породження, виробництва значення, або означування (семіо-

тикою) і дослідженням функціонування знакових систем, зокрема мовних знаків (семіологією).

Р. Барт (1915–1980) аналізував методології конотації та денотації, що передбачає принципове їх розмежування. Водночас учений послуговувався здебільшого поняттям «семіологія», хоча й використовував його виключно для аналізу літературних творів.

У. Еко (1932–2016) розкрив загальні принципи семіологічного аналізу. Його ідеї можуть бути застосовані не тільки до тих феноменів, які він пропонує для розгляду (архітектури, кіно, живопису, музики, реклами тощо); загальні проблеми семіології, розмежування й визначення взаємовідношень семіології та феноменології, семіології та психоаналізу і т. д. можуть бути придатними для аналізу як невербальних, так і словесних знаків.

Своєрідністю підходів вирізнялися семіотика К. Твардовського (1866–1938), світ мови К. Айдукевича (1890–1963), філософія імені Ст. Лєснєвського (1886–1939), філософська система Т. Котарбінського (1886–1981), філософія речення Я. Лукасевича (1878–1956), формалізація мови А. Тарського (1901–1983). Можна говорити про значну роль у розвитку європейської семіотики польської семіотичної школи (М.-Р. Майєнова, Є. Фаріно, Ст. Жулкевський, Є. Пельц, А. Богуславський та інші), що розвивалася в середині XX ст.

У 1969 р. у Франції (Париж) за активної участі Р. Якобсона, Е. Бенвеніста й К. Леві-Строса створено Міжнародну організацію семіотичних досліджень (IASS) зі своїм офіційним виданням. Такі ж видання виходять у США, Канаді, Бразилії, Ізраїлі, Італії, Німеччині, Австрії, Норвегії тощо.

У Німеччині при Берлінському технічному університеті у 1974 р. був створений так званий Робочий майданчик зі семіотики (Arbeitsstelle für Semiotik / Research Center for Semiotics, TU Berlin). Це єдиний у Німеччині науковий центр, де займаються семіотичними проблемами. Серед їхніх видань є дослідження у сфері семіотики кулінарії, спорту, комунікації, медицини і навіть кладовищ, є також проєкти прикладного характеру – щодо семіотичного аналізу різних типів автомобілістів (для симулювання їхньої поведінки при тестуванні технічних засобів, що використовуються у дорожньому русі).

У сучасній науці є декілька підходів до розуміння понять «семіотика» й «семіологія». Згідно з першим, семіотика – це теорія означування (signification), тобто породження і вироблення значень, а семіологія – наука, що вивчає знакові системи та їх облаштування; інакше кажучи, семіотика займається дослідженням, як створюється значення, а семіологія – як функціонують системи цих значень. Ще один підхід трактує семіотику як доктрину будь-яких знаків, а семіологію – як парадигму аналізу особливого лінгвістичного знаку. Натомість у деяких наукових школах ці поняття використовують як синонімічні, зрівнюючи семіотику зі структуралізмом.

Є тенденції щодо виокремлення «третьої традиції, похідної від В. Гумбольдта, В. Вундта, А. Фосслера, В. Марті, які підкреслюють особливу роль особи та її свідомості у формуванні й розвитку знакових систем і смислових структур»; ідеться про так звану «глибоку семіотику» як «розширення традиційної теорії знакових систем (семіотики) за рахунок метафізико-персонологічного виміру осмислення та смислоутворення». Крім того, М. Епштейн пропонує виокремити (попри трискладовий поділ семіотики на семантику, синтактику та прагматику) ще один розділ, який займався би вивченням методів створення нових знаків; і вважає, що такою наукою може стати семіоніка, а поняттям «семіургія» можна позначити діяльність щодо створення таких знаків та введення їх у мову. Науці відомі також сигніфіка (significo – подаю знак, виражаю), що досліджує значення слів у процесі спілкування, де найважливіша роль належить психологічному аспектові; сигнуманістика (signum – знак і manus – рука), що вивчає нарукавні нашивки форменого одягу як знакове відтворення роду військ, підрозділу або служби, традицій та канонів певної культури й інші напрями.

Серед українських дослідників у сфері семіотики треба віддати належне концепції мови О. Потебні (1835–1891), який ввів у структуру слова зовнішню форму, зміст і внутрішню форму, що відповідає сучасним семіотичним елементам знаку – означуваному, означникові та значенню.

Однак уперше семіотичний підхід як такий був згаданий у дослідженнях українців наприкінці 70-х років і, крім того, у контексті юриспруденції (зокрема, у працях П. Рабіновича), а потім – на зламі 80–90-х років XX ст., але на цей раз виключно у філологічному контексті. Щоправда, спершу йшлося лише про окремі напрями семіотики, зокрема структуру лексичної та граматичної семантики (В. Руснівський), яку застосовували навіть у вивченні особливостей текстів права, наприклад, через структурно-семантичний аналіз юридичних документів (Л. М. Саєнко). Далі цей напрям почали включати у навчальні програми з гуманітарних дисциплін. Так, зокрема, І. Хоменко розкрила семіотичний характер логіки.

На початку XXI ст. почали з'являтися перші українські видання (перекладні, а також авторські) зі системним розглядом семіотики. До таких, зокрема, належать «Основи семіотики» Дж. Ділі за науковим редагуванням А. Карася, який висвітлив розвиток громадянського суспільства як семіотично-дискурсивний процес з урахуванням особливостей українського соціального і культурного розвитку.

Г. Г. Почепцов подав семіотику як спосіб структурації дійсності, що властивий людському мозку, як тип універсального аналізу об'єктів різної природи.

Наступною хвилею розробок українських науковців із залученням знань зі семіотики стали дисертації. Спершу семіотика була тільки одним із аспектів досліджень, наприклад, у контексті філософського символізму

(П. Кретов), а далі щоразу впевненіше як основне методологічне підґрунтя, скажімо, вивчення соціальної реальності (А. Чантурія), культурно-маркованих знаків історичних епох (Ю. Чала), антропологізму та когнітивної семантики (А. Шарипін), архетипної пам'яті (О. Дуброва), комунікативної стратегії телебачення (В. Бабенко) або середовища державного управління (В. Дрешпак) тощо.

Паралельно захищалися дисертації філософсько-прикладного характеру, зокрема у сфері праворозуміння. До таких належать дослідження С. Зархіної, де виконано реконструкцію історичного розвитку ідей, що стосуються філософського осмислення мови права та юридичної семіотики.

П. Балтаджи, яка використовувала методологію семіотики для виявлення закономірностей та особливостей мови актів застосування права і визначення її залежності від рівня професійності, мовної підготовки, загальної та правової культури суб'єктів правозастосування; а також А. Токарської, яка здійснила, з одного боку, комплексний науково-теоретичний аналіз і вивчення ключових напрямів оптимізації регулювання правової комунікативної діяльності, а з іншого – їх комплексне філософсько-правове обґрунтування на підставі тих базових механізмів міжсуб'єктних інтеракцій, що є в основі генерування сучасного права, зокрема герменевтики, аксіології та семіотики. Символічна функція була виокремлена як одна з основних функцій законодавчих дефініцій у дослідженні Т. Подорожної. Структурно-семіотичний аналіз став суттєвим науковим доповненням для універсального методу інтерпретації у контексті вивчення А. Бернюковим юридичної герменевтики як методології здійснення правосуддя. Декілька розділів присвячені дослідженню бінарно-опозиційного характеру правової дійсності, парадигматичної та синтагматичної систем права, невербальних і вербальних семіотичних систем права, принципу бінарних опозицій у тілесних практиках права (щоправда, римського) у дисертації В. Вовк. Першим комплексним дослідником семіотики права як філософсько-правової парадигми стала О. Балинська.

Дослідженням, дотичним до семіотики права, зокрема вивчення співвідношення права і символічної реальності, їх взаємодії та взаємовпливу стала монографія В. Речицького, в якій проаналізовано поняття, функції та властивості символічної реальності (зокрема юридичної дійсності).

Вдало здійснила загальнотеоретичне дослідження знаковості права Т. Дудаш, яка розкрила семіотичні засади правопозначення, символізацію мононорматики, розмежувавши правопозначення і правоназивання, ввівши цю проблематику в контекст герменевтичних аспектів процесу й результату праворозуміння та його впливу на офіційну інтерпретацію юридичних норм.

Вивченням питань застосування семіотики у сфері права та правовідносин займався О. Павлишин. Прикладний аспект семіотики у праві як

оригінального методологічного підходу в розслідуванні злочинів, зокрема у розгляді речових доказів, вивчає Д. Бочаров. Про юридичну семіотику говорить О. Мережко, який наголошує, що право і всі юридичні явища слід розглядати з двох основних точок зору: психологічної (або внутрішньої, цим займається юридична психологія) та символічної (або зовнішньої, що є предметом вивчення юридичної семіотики). Цей філософ права тільки порушує проблему, виокремлюючи приклади поведінки із державною символікою, розгляду справ семіотичного характеру в міжнародних судах і навіть «символічне насильство».

Напрям, який заснував Ю. Лотман (1922–1993), називають іманентизмом, в ньому відстоюється ідея іманентності тексту як складно організованого єдиного цілого. Лотман вважав, начебто усе може бути об'єктом семіотики, він ставив також питання, за яких умов це все можна сприймати як знак, тобто семіотично. І сам же давав відповідь, яка полягала не так у розкритті властивостей того, що ми вважаємо знаком, як у визнанні домінанти ментальної складової суб'єкта сприйняття (не об'єкт створює знак, а людина). Середовище функціонування знаків він називав семіосферою і вважав водночас, що така сфера – це вся об'єктивна реальність, передана певними засобами і зреалізована здатністю людини до абстрагування.

11.2. СЕМІОТИЧНІ ФОРМИ БУТТЯ ПРАВА

11.2.1. Сигнал правової дійсності як процесуальна форма буття права

Довкілля є сукупністю певних сигналів, які воно нам посилає, інформуючи та попереджаючи про щось, вимагаючи чогось у відповідь, тощо. Сигнал, що надходить із оточення, є водночас інформацією для роздумів, закликом до вчинення діяння (дії чи бездіяльності), орієнтиром у виборі типу поведінки, прогнозом імовірних змін тощо. Загалом «сигнал – це зоровий або слуховий умовний знак для передачі якого-небудь повідомлення, розпорядження, команди тощо; попередження, повідомлення про те (переважно небажане), що відбувається або може відбутися».

Право, будучи повністю побудованим за допомогою мовних сигналів (здебільшого письмових, текстових), є частиною нашого соціонормативного простору. Тому процес його сприйняття мало чим відрізняється від загальноприйнятої фізіологічної схеми сприйняття людиною різноманітних сигналів, що відбувається завдяки властивостям її нервової системи, а саме певним сигнальним системам.

Донедавна науковці розрізняли дві такі системи. Перша сигнальна система – це фізіологічне підґрунтя відчуттів, сприймань, уявлень. Дійсність сигналізується майже виключно подразненнями, які безпосередньо надходять до спеціальних клітин зорових, слухових та інших рецепторів організму, та їхніми відображеннями у великих півкулях. Мовна функція вищої нервової діяльності людини виокремила ще один принцип у діяльність великих півкуль головного мозку. Слово у житті людини також стало своєрідним сигналом. Кожне слово як назва предмета, властивості чи дії може замінювати відповідний перший сигнал, тобто сигналізує перші сигнали (зміст слова, що називає певний предмет, явище чи подію, може так само впливати на людину, як і зорове сприйняття цього предмета, явища чи події). Це належить до другої сигнальної системи.

Із появою другої сигнальної системи з'являється новий принцип нервової діяльності – абстрагування й узагальнення великої кількості сигналів, що надходять у головний мозок. Установлено, що внаслідок багаторазових повторень дій, що послідовно і закономірно змінюють одна одну, нервові процеси набувають стереотипного характеру, тобто складаються в певну систему. Така системність має назву динамічного стереотипу. Динамічні стереотипи, що містяться в корі головного мозку, і є тим механізмом, на основі якого формуються правова свідомість, правовий світогляд, правова поведінка.

Сигнальна дія права – це інформування про зміст державних велінь, приписів. Ефективність і динаміка цієї дії залежить від повноти правової інформації. Розрізняють два види інформаційних сигналів у праві. Перший – це сигнали раціонального характеру, про зміст правових норм. Другий – це сигнали про об'єктивність правових норм, про їх відповідність об'єктивним інтересам і потребам особи, держави і суспільства.

Суспільство також можна вважати джерелом виникнення сигналів у праві. Водночас право як система сигналів формується у певному етнокультурному середовищі, використовуючи його вербальні сигнальні позначення, етнотипові для того чи іншого національного сегмента світової правової дійсності. Тому сигнали права однієї правової системи іноді не зрозумілі для суб'єктів права іншої системи. Такі сигнальні правові одиниці, за термінологією прагмалінгвістики, можна називати стилістично маркованими лексемами, спільним колом асоціацій комунікантів, функціонально-комунікативними категоріями тощо. При перенесенні (перекладі з іншої мови) такі правові сигнали адаптують до національного мовного середовища, використовуючи еквіваленти, відповідники, паралелі, кореляти, які здатні хоча б наблизити їх до зрозумілих за значенням вербальних одиниць.

Загалом система сигналів соціальної дійсності як форма буття права вкотре унаочнює взаємозв'язок мови та мислення людини з її реаль-

ним оточенням. Адже вирішення проблем співвідношення правової дійсності та її усвідомлення соціальним суб'єктом особливо важливе і потребує концептуалізації, класифікації та оформлення через вербальні знаки, що сигналізуватимуть про потреби правової дійсності через мовну дійсність.

Тож є всі підстави говорити не тільки про наявність сигналів у сфері функціонування права, а й про їх доцільність та ефективність. Мало того, право саме є сигналом і сприймається завдяки сигнальним системам людини, які соціально зумовлені й функціонують у середовищі міжсуб'єктної соціальної (зокрема правової) комунікації. Сигнальна дія соціальної дійсності і права пов'язана з наявністю у правосвідомості людини певних динамічних стереотипів, а також із її здатністю до абстрагування. Водночас основним сигналом соціальної дійсності є вербальна і невербальна інформація, сигналом права є слово; при цьому мова права є вербальною абстракцією соціальної (зокрема правової) дійсності.

Сигнал права має процедурний статус; це імпульсна інформація, що надходить із правової дійсності та повідомляє про потребу врегулювання певної сфери правовідносин, її сприймає законодавець і трансформує у норми права за допомогою знаків, які, зі свого боку, стають загальновизнаними державно-правовими сигналами та адресуються право-споживачеві, а вже він реалізує зміст цих сигналів у правовій поведінці (виконує вимоги, використовує дозволи, дотримується правил або ж до нього застосовуються покарання).

11.2.2. Семіотичний код права як відтворення змісту правової дійсності

Коди застосовують у всіх сферах життєдіяльності людини, від чого залежить і сам вид коду (цифровий, алфавітний, рельєфно-крапковий – шифр Брайля для незрячих, матричний тощо). Не є винятком щодо застосування кодів і сфера правовідносин. Однак цей аспект функціонування права наразі є малодослідженим.

У чинному законодавстві України коди згадуються хіба що у контексті Закону «Про авторське право і суміжні права» як елемент певної інформації. Науковці розглядають правові коди в межах вивчення символів, знаків, шифрів тощо. Вважають мову знаковою дійсністю. Такої позиції дотримується український учений А. Конверський, який застосовує цю теорію у межах логіки права. Питання символізму хвилює й українських юристів-практиків, зокрема П. Стецюк згадує коди національної свідомості, проводячи політико-правовий аналіз державних символів України. Кодування інформації та мови загалом вивчав О. Сосновський, але він нічого не згадував про можливість кодування мови права. Натомість семіотичний

аспект мови права аналізувала харківська дослідниця С. Зархіна у своїй дисертації, але тільки в межах історичного аспекту мови права як предмета філософсько-логічного аналізу.

Інакше кажучи, у праві, як і в будь-якій іншій соціальній сфері, сформовані ідеологічні коди. «Генетичний код» зберігається у так званих соціально-психологічних константах права; і хоча вони певним чином трансформуються під впливом історичного процесу, однак здатні підтверджувати особливості національно-правового характеру та специфіку правової ментальності окремого народу. В цьому контексті правові коди навіть можна вважати структурними елементами правового менталітету, що відтворюються через усталені форми і способи прояву інтелектуальних та емоційних реакцій суспільства на соціокультурні феномени.

Цікавим підтвердженням наявності такого «генетичного коду» можна вважати одну усталену метафору – «око закону», історія якої відтворює весь процес формування суспільного ставлення до феномена закону загалом.

Німецький дослідник М. Штолльайс наводить три незалежні традиції розуміння цього вербального правового знаку – античну, єгипетську та іудейсько-християнську, які сходяться на сприйнятті «ока закону» як уособлення всеохопного знання і справедливості вищого розуму, його провидіння й усебачення, його доброї і турботливої влади, а також неустанного й благодушного «нагляду». Йдеться про поняття, в якому закладено код закону як збірної метафори монотеїстичних релігій (образ божественних властивостей «ока Господнього»), греко-римської античності (з тріадою тілесного, духовного і душевного ока людини), законоукладення Нового часу (з деперсоналізацією закону як засобу влади і початком національної кодифікації права), репресивно налаштованого XIX ст. і диктаторських режимів XX ст. (що законодавчо виправдовували контроль і стеження та призвели до розуміння закону як засобу управління). У такий код закону закладено двояке його розуміння: як захисту від злочинності на принципах законослухняності, справедливості, строгості й милосердя і водночас як всепроникного нагляду й тотального контролю.

Такий символізм сфери правовідносин вибудовує свою систему критеріїв оцінки соціальної дійсності зі знаками «плюс» і «мінус». Слід визнати, що кількісний поділ цієї системи має бути явно непропорційним, адже кожне суспільство намагається подолати протиправність, звести її до нуля, тим самим збільшивши простір для правослухняності. Набір своєрідних (якщо говорити сучасною мовою) слоганів, що відображають дихотомію «право / неправо», визначає певну міфологію окремої епохи.

Деякі дослідники говорить про політико-правову міфологію, наводячи як приклад феномен конституції. Інші, відзначаючи неоднозначну діалектику міфології і права, звертають увагу саме на те, що «міцніші основи, першоджерела правової культури будуть у того етносу, в міфології якого

глибше і детальніше «опрацьовані» передправові мотиви і сюжети, чіткіше виражене ставлення до норм, звичаїв, наслідків їх порушення». Про правові міфи як первісний період розвитку права говорять також у контексті міфологічної правосвідомості, міфологічної правової культури. Узагальнюючи ці позиції, філософи права вважають міфи «не просто чуттєвим відношенням, фізіологічним відчуттям, а світовідчуттям. Тобто це таке відчуття історичної дійсності, коли щось конкретно-чуттєве сприймається як узагальнене: чуттєве відбиття світу як цілого. Адже з трьох основних рівнів ставлення людини до світу – світовідчуття, світосприйняття та світорозуміння – у міфологічному баченні історії найрозвинутішим є саме світовідчуття». На рівні міфів зароджуються і формуються так звані коди творення і розуміння права.

Процес творення властивий усім природним і соціальним феноменам, хоча кожний із них має свою специфіку виникнення. Право є чітко спланованим і прогнозованим, але водночас синергетичним (спонтанним). Воно є нелінійною відкритою системою, що постійно взаємодіє з оточенням, приймаючи від останнього інформацію, опрацьовуючи її та диктуючи йому результати такого опрацювання зі сподіванням на те, що це оточення зрозуміє і виконає його веління. Щоб саме так і сталося, інформація у праві має містити зрозумілий для оточення зміст, що адекватно сприйматимуть усі право-споживачі. Тобто код адресата й адресанта мають збігатися.

Код права відомий усім, хто керується цим правом у межах певного суспільства, окремої держави, в якій функціонує це право. Адже такий код формують самі його споживачі, закладаючи в нього сутність свого впорядкованого існування. Такі коди залежать від багатьох чинників. На нашу думку, всі ці чинники можна об'єднати у дві великі групи: 1) динамічні (ретроспективні) та 2) статичні (географічні). Водночас слід зазначити, що цей поділ є доволі умовним. До першої групи можна віднести чинники, що впливають на формування і творення права в історичній ретроспективі, надаючи йому ознак кожної окремої історичної епохи (право сучасності відрізняється від права Київської Русі, доби козацької державності і навіть радянського періоду становлення нашої держави, але історико-правові пам'ятки цих епох, однозначно, заклали свою змістовність у право сучасної України). Другою групою чинників, що впливають на формування кодів у праві, є сучасні умови взаємовідносин національної правової системи зі світовим співтовариством (особливо це відчувається в умовах глобалізації).

Дуже важливо не звести розуміння коду до здебільшого семантично негативно забарвлених понять, які іноді сприймають як супутні при аналізі знакових систем. Тут ідеться про поняття «кліше» – заяложений вираз, «стереотип» – щось часто повторюване, звичне, трафаретне, шаблонне, «трафарет» – загальноприйнятий або визнаний зразок, «шаблон» – зразок,

взятий для наслідування, банальність, «штамп» – зразок, що його сліпо наслідують, тощо. Хоча треба зауважити, що стереотипність, шаблонність і т. д., координують процеси мислення, скеровуючи їх у заданому напрямі (у випадку правовідносин – це позитивний аспект).

Процес правотворення можна вважати кодуванням, а тлумачення права – декодуванням. Причому, оскільки інтерпретація права може бути не тільки вербальною, а й поведінковою (право-сприймач демонструє своє сприйняття право-норм через правову поведінку – правослухняну або протиправну), то декодуванням права можна вважати всі форми реалізації права (виконання, використання, додержання і застосування).

Отже, семіотичний код права – це змістове осердя узагальненого відображення будови правової дійсності, системний опис змісту правової інформації без деталізації та конкретики, трафаретна формула для розуміння спеціалізованої мови права; своєрідна голографічна схема, що є основою подальшого правотворення. Окрім того, код у праві можна вважати соціокультурним метакодом до вивчення інших соціальних сфер, а також засобом встановлення правильного напряму розуміння, закладеного у право змісту в умовах варіативної, постійно змінюваної правової дійсності.

Перспективи вивчення кодів права полягають у застосуванні до мови права теорії семіотики та семіології, які, зі свого боку, передбачають поєднання синтактики (розглядає способи поєднань знаків, що ведуть до формування текстів), семантики (аналізує поняття, значення і смисл) і прагматики (займається відношеннями типу «людина – знак»).

11.2.3. Правовий знак як матеріальний носій суспільно значущої інформації

Семіотики різних наукових шкіл неоднаково підходили до розуміння основного предмета семіотики – знаку. В логіко-філософській традиції, представниками якої є Ч. Моріс і Р. Карнап, знак розуміють як певний матеріальний носій, що представляє іншу сутність (в окремому, але найважливішому випадку – інформацію). В лінгвістичній традиції, яку представляють Ф. де Соссюр і пізніші роботи Л. Єльмслєва, знаком називають двоскладову сутність (матеріальний носій називається означником, а те, що він представляє, – означуваним).

Оскільки у семіотиці всі знаки поділяють на мовні та позамовні, одразу зазначимо, що і правові знаки можна ділити на такі ж категорії. До позамовних правових знаків належать: а) знаки-копії (або іконічні знаки, їх значення повністю визначається предметом, який вони копіюють) – наприклад, фото-роботи, відбитки пальців, копії документів тощо; б) знаки-ознаки (по-іншому їх називають знаки-прикмети або знаки-індекси, їх

значення визначається контекстом перебування предмета, його властивостями та відношеннями з іншими предметами) – наприклад, сліди на місці події чи злочину; в) знаки-символи (безпосередньо не пов'язані з предметами і їхніми властивостями, які відображають, вони мають статус умовного, узагальненого, абстрактного позначення) – наприклад, синьо-жовтий прапор і герб-тризуб як знаки держави Україна, образ Феміди з шальками терезів і мечем у руках як знак правосуддя, синій однострій установленого зразка як знак працівника ОВС України і т. д.

Із цих знаків саме знаки-символи є найбільш інформаційно місткими, вони здатні передавати загальне поняття, ідею, концепцію, несуть додаткове смислове навантаження, що відображає відношення подібності й аналогії. Знаками-символами можуть бути і предмети (колючий дріт – знак зони обмеження), і особи (поліцейський – знак захисту правопорядку і безпеки на території). Причому такого типу знаки можуть бути полісемічними, у різних культурах їх можна по-різному розуміти і сприймати залежно від контексту.

Натомість мовні правові знаки можуть бути тільки двох видів: а) знаки-індекси та б) знаки-символи. Причому обидва ці типи у мовному контексті відтворені за допомогою звуків (фонем) і відповідних їм друкарських, графічних знаків (літер). Із таких мовних знаків утворюються слова (правові терміни). Однак і самі терміни є своєрідними знаками у межах усієї правової матерії. Правові знаки відтворені у нормах права, правових звичаях, правосвідомості саме за допомогою мовних засобів.

Є й інший підхід до типізації знаків. Наприклад, І. Дуцяк ділить знаки на природні та штучні, де природними вважає ті, що не створені людиною спеціально для фіксування знань (скажімо, сліди тварин), а штучні – це, відповідно, знаки, створені людиною для фіксування та передавання інформації. Причому останні, які дослідник ділить на іконографічні, схематичні та символьні (що аналогічне наведеному вище підходу), є, на його думку, більш зручними у відтворенні та більш функціональними. За такого підходу найвищим ступенем штучності вирізняються слова (вербальні знаки) як зафіксована у певній послідовності графічних знаків думка, але водночас саме вони здатні передавати інформацію навіть про ті об'єкти, ознаки яких людина не може адекватно відобразити органами чуття.

Попри те, що теорія знакової природи мови походить від учення стоїків (IV ст. до н. е.), та набула розвитку в концепції Аристотеля, граматиці Пор-Рояля, положеннях В. Гумбольдта, Е. Кассирера, Ч. Пірса, Р. Карнапа, Ч. Моріса, Ч. Огдена, А. Річардса, А. Гардинера, К. Бюлера, Ф. де Соссюра та інших, однак і досі залишається чимало дискусійних питань, до яких належать і питання про структуру мовного знаку, знакові одиниці мови, соціальне призначення мовних знаків, зокрема правових, тощо.

Саме на прикладі правових знаків найвиразніше видно соціальні функції мовних знаків узагалі. До таких функцій можна віднести: номінативну (правові знаки позначають явища, факти, дії, події правової дійсності, виражають дух, думки, емоції, почуття, бажання, потреби людей через посередництво правотворців); інформаційну (за допомогою правових знаків соціальним суб'єктам передаються відомості про вимоги і повноваження, які встановлює право); пізнавальну (за допомогою правових знаків можна пізнати певну державу, культуру, епоху, цивілізацію); комунікативну (правові знаки забезпечують і полегшують міжсуб'єктне спілкування в межах єдиного соціокультурного простору); культурологічну (відтворення національної та загальнолюдської культури і національного правового менталітету, передача правових традицій, звичаїв, навиків, практики щодо вирішення правових конфліктів); управлінську (правові знаки використовують для впорядкування соціальних відносин та управління на цій основі соціальними суб'єктами задля пристосування їх до цієї дійсності); дидактичну (її можна трактувати як різновид управлінської функції: засвоєння правових знаків – цілеспрямоване сприйняття (перейняття) соціальним суб'єктом суспільно корисних, суспільно прийнятних моделей поведінки, які пропонує йому право для можливої подальшої активної участі у різних проявах правових відносин); превентивну (правові знаки, надаючи соціальним суб'єктам інформацію про суспільно шкідливі, суспільно небажані моделі поведінки, до певної міри здійснюють запобіжний вплив, застерігаючи від певних дій чи бездіяльності через демонстрацію негативних наслідків їх протиправності); заощадження (завдяки правовим знакам не доводиться щоразу роз'яснювати загальноприйняті правові поняття, вони економлять час і засоби для відтворення правової дійсності); збереження (правовий знак містить найціннішу – бо найчастіше вживану – правову інформацію як певне цілісне утворення і не дає їй можливості розпастися та зникнути, передаючи її у спадок наступним поколінням).

Процес, у якому щось функціонує як знак, називається знаковим процесом або семіозом. Структуру цього процесу описують по-різному. Найпоширеніший підхід до такої структуризації охоплює поділ семіозу на три чинники: те, що виступає знаком (знаковий засіб); те, на що вказує цей знак (десигнат); вплив, через який відповідна річ стає для інтерпретатора знаком (інтерпретанта); хоча можливий і четвертий чинник – інтерпретатор. Якщо спростити цю формулу для розуміння, можна розглядати семіоз як процес, що складається із: знакового засобу (знаконосія), його значення, його інтерпретатора (того, хто сприймає знак) та інтерпретанти (дії, поведінки, реакції того, хто сприймає знак).

У цьому контексті семіозом права (процесом, у якому правова дійсність функціонує як система знаків) доречно вважати чотирикомпонентну єдність, що охоплює: правові норми, правову дійсність, суб'єктів права, пра-

вову поведінку. Правові норми (знаки) вказують на щось (що має правове значення) для когось (соціального суб'єкта), який, інтерпретуючи отриману інформацію, має певним чином діяти (проявляючи це у певній формі правової поведінки). Отже, у семіозі права хтось (особа) пізнає щось (правову дійсність) через посередництво чогось (правових норм) і певним чином реагує (правова поведінка). Тобто семіоз права – це опосередковане пізнання, врахування, осягнення правової дійсності, де статичними складовими є знакові засоби (знаконосії – вербально змодельовані норми і вимоги цієї дійсності), конкретна правова площина (що відтворена у знаках) і дійові особи (інтерпретатори – суб'єкти правовідносин), а процесуальними – узагальнення й означення (створення знаків через денотування, конотування, кодування) та інтерпретація сприйнятого змісту (тип правової поведінки, продукований у результаті врахування змісту правових знаків або нехтування ними).

Можна говорити про знак як про функцію. Наприклад, Ж. Бодріяр наділяв знаки соціальною функцією перспективи, розрізнення, сегрегації, споживання, обміну, диференціації, відтворення і редукції тощо. Тобто правовий знак є своєрідним еквівалентом правової дійсності (або її частини), відтворюючи, редукуючи, диференціюючи і структуруючи її як систему знаків та окреслюючи перспективи розвитку.

Тож правовий знак не є абстрактно-символічним, а це чітко означений матеріальний носій інформації, акумульованої і сформульованої у вербальній формі, що є зрозумілим для носія певної правової культури, в межах якої й побутує цей знак. Можна говорити про триєдину форму його прояву: вербальну (з іконографічним відтворенням змісту), мисленнєву (аналогічну до попередньої, через втілення у словесному варіанті, але усному) і поведінкову (як послідовну діяльнісну чи бездієву інтерпретацію двох попередніх форм). Правовий знак як феномен має своє змістове наповнення, наділений соціальними функціями, як будь-яке інше поняття може бути багатозначним, неточним і незрозумілим для інтерпретатора (право-сприймача), але однозначно впливовим і здатним забезпечити своєрідну психологічну тяглість історії народу та відобразити колорит національної правової системи.

Дійсність, яку включають у процес сприйняття, наявна вже як певна сукупність знаків, що в процесі сприймання перетворюються на об'єкти передачі інформації. Знак як об'єкт існує лише у контексті знакової системи (текстуальної мови права), культури (як сукупності особливих і загальних цінностей суспільного життя) та філософських (метафізичних) принципів універсального значення та смислу. Водночас слід розрізняти правову реальність, що існує незалежно від суб'єктів її сприйняття, і правову дійсність як середовище, створене за участю людини – здійснюваний нею світ. У такому контексті право як система знаків є інформаційною моделлю цієї правової дійсності.

11.3. СОЦІАЛЬНО-ЦІННІСНА СУТНІСТЬ ПРАВА ЯК ЗНАКОВОЇ СИСТЕМИ

11.3.1. Правове повідомлення як інструмент розуміння та означення правової дійсності

Одна з основних функцій права – інформувати про встановлені правила співжиття, тобто повідомляти про те, що є дозволеним і прийнятним у певному співтоваристві. Однак право є специфічним повідомленням: воно передає чиюсь волю (право-творців) комусь (право-сприймачам) із якоюсь метою (сформувати стиль поведінки, що відповідав би встановленим вимогам); водночас воно не має конкретного автора (не будемо колективи розробників законопроєктів вважати одноосібними авторами права) та конкретного адресата (право зорієнтоване на всіх загалом, хоча й на кожного зокрема), але більш досконалого інструментарію для опису правил, повідомлення їх змісту соціальним суб'єктам і впливу на них наразі немає.

Беручи до уваги те, що правове повідомлення, перед тим як набути «нормативного статусу», має бути гіпотетично апробоване на підставі висновків науковців і результатів практичного застосування, і навіть після цього може бути зміненим, доповненим, удосконаленим чи зовсім відміненим через недоцільність, застарілість тощо, його можна вважати тільки семіотичним припущенням, пропозицією.

Право стає значимим тільки після його порушення чи недотримання; власне порушення правил і демонструє їх, інакше вони залишаються непоміченими. Саме тоді, коли стається правопорушення, ми шукаємо норму права, яка була повідомлена всім, але за відсутності потреби «лежала десь на полиці правового матеріалу» й лише тепер стала важливою та актуальною. У цьому випадку правове повідомлення можна вважати семіотичним передбаченням, прогнозом імовірних суспільних дій чи подій.

Окрім того, особлива соціальна цінність права – вміти випереджати, щоби запобігти. Запобігання правопорушенням є «різновидом соціального контролю та соціальної профілактики злочинної поведінки», а також «важливою складовою функції правової держави щодо забезпечення правопорядку, охорони прав і свобод людини і громадянина». Тому дуже важливим є значення правового повідомлення як засобу запобіжного впливу, адже в цьому разі воно виконує роль семіотичного попередження, застереження.

Правове повідомлення зазвичай виражає те, що існує чи має існувати у всіх аналогічних право-випадках, тобто воно має ширше значення від понять: 1) нормативно-правового акта (узагальнимо його терміном «закон»), у якому йдеться про те, що наявне і реально діється, відбувається; 2) правила, що може бути виконане чи не виконане; 3) норми, що означає взірець, до якого необхідно прагнути. Однак, як і норма, правило чи закон,

правове повідомлення також передбачає припис, наказ, розпорядження щодо того, як суб'єкт має себе поводити у суспільстві або як має відбуватися певна дія. Тут правове повідомлення відображає свій волютативний характер і проявляється як семіотичний припис, вказівка.

Окрім того, правове повідомлення можна розглядати як елемент правового мовлення, відтвореного у технічному письмі. Отже, правове повідомлення є семіотичним текстом, що, з одного боку, втілює волевиявлення населення (наприклад, у порядку референдуму чи через депутатське представництво у законодавчому органі), а з іншого – встановлює чіткі принципи та основні норми правової поведінки цього населення.

Правовий текст закріплює нормативність, можна сказати, що «право накреслює нормативну границю, своєрідну демаркаційну лінію, що відокремлює цивілізованість від нецивілізованості, належне від неприпустимого…», як наголошує В. Бачинін. Відповідно, правове повідомлення є семіотичним вказівником, вектором, що стоїть на роздоріжжі та демонструє, чого слід чекати, повернувши у той чи інший бік.

Текст як правильно організована форма комунікації, як повідомлення містить одиниці, засоби, сигнали тощо, достатні та необхідні для побудови на його основі правильної та осмисленої моделі. Отже, правове повідомлення – це семіотична вербально-текстова модель, схема прийнятної у певному суспільстві поведінки, дозволених дій і т. д.

Правове повідомлення – це також сукупність знань, набутих у процесі практичної діяльності, акумульованих у вербальній формі й перетворених на певний стандарт діяльності, певну соціограму, що містить перелік обов'язкових характеристик, якими мають володіти соціальні суб'єкти для забезпечення їх упорядкованого співіснування. Тому правове повідомлення є своєрідним семіотичним мірилом, стандартом, якому мають відповідати форми організації суспільства, типи відносин між соціальними суб'єктами, їхні індивідуальні дії; символічним трафаретом, матрицею, загальноприйнятим і визнаним зразком облаштування суспільної життєдіяльності, що схвалений для наслідування й дотримання; знаковим критерієм для оцінки, визначення, класифікації або розрізнення правослухняного та протиправного типу поведінки.

Водночас правове повідомлення як мовно-письмова форма сигналізує не тільки про реальний зміст, а й про те, що потребує семантичного контекстуального розуміння. Тут правовий текст є зразком складної мовної форми, семіотичного утворення, що спонукає адресата до процесу розуміння, сприйняття, інтерпретації – до когнітивної діяльності, яку орієнтовано на осмислення людського досвіду (П. Балтаджи). У цьому контексті правове повідомлення є дискурсною одиницею, якщо розуміти дискурс як зв'язний текст у сукупності з екстралінгвальними – прагматичними, соціокультурними, психологічними й іншими чинниками.

Тож можна стверджувати, що правове повідомлення є семіотичною одиницею, що містить запас культурно-семіотичної інформації, даних, знань. Воно – історично створений та соціокультурно організований феномен; і його роль полягає в тому, щоби бути «своєрідним носієм соціально значимої інформації, якою можуть виступати різноманітні сигнали, із зовнішнього середовища, що сприймаються у вигляді певного коду».

У будь-якому з окреслених підходів до розуміння правового повідомлення виокремлюється одне із основних комунікативних завдань – порозуміння або вплив (говорячи термінологією комунікативної філософії, зокрема теорії мовленнєвих актів Дж. Остина, – іллокутивність або перлокутивність).

Джерелом виникнення правової інформації залежно від теорії походження права вважають: 1) норму права (позитивізм); 2) ідею права (природне право); 3) суспільні відносини (соціологічний підхід); 4) емоції та прагнення членів спільноти (психологічний підхід); 5) соціальні цінності (аксіологічний підхід); 6) потребу врегулювання відносин між людьми (інструментальний підхід); 7) детермінованість, причинно-наслідковість умов життя (генетичний підхід); 8) сукупність суспільних явищ (системний підхід); 9) суспільно-економічний відбір (класовий підхід); 10) догму права (аналітичний підхід); 11) мову як засіб спілкування (лінгвістичний підхід); 12) поведінку як спосіб існування (біхевіористський підхід) тощо. Можна продовжити цей перелік концепцій праворозуміння, однак, на нашу думку, найперспективнішою є інтегративна концепція права, що полягає у поєднанні всіх попередньо названих та багатьох інших теорій і передбачає сприйняття його (права) як сукупності всіх правових феноменів (позитивне), узгоджених із природністю світобудови (природне), упорядкованих відповідно до емоційно-вольових прагнень окремого суб'єкта і спільноти загалом (індивідуально- та колективно-психологічне) з урахуванням умов соціокультурного простору (соціальне), домінуючих у ньому ціннісних орієнтирів (аксіологічне) і наукових догм (аналітичне), викладених у словесній формі з метою формування соціально бажаного типу поведінки (вербально-біхевіористське) та впорядкування суспільних відносин (інструментальне) на основі моралі та повинності (морально-етичне) тощо. Тобто джерелом права, а отже, і правового повідомлення є підстави вважати всю сукупність явищ, дій, подій, емоційно-вольових, вербально-поведінкових та ціннісно-нормативних проявів суб'єкта як члена соціальної спільноти, яку символічно можна передати поняттям «суспільство». Отже, згідно з інтегративним підходом, джерелом виникнення правового повідомлення є суспільство.

Отже, правові повідомлення, базовані на суспільних відносинах, стають засобами формування моделей, що сукупно утворюють суспільну

структуру як уніфіковане світобачення. Вони є інструментом для означення правової дійсності й водночас засобом її розуміння. Поєднуючи в собі низку семіотичних характеристик, правове повідомлення може бути вербально-текстовим передбаченням можливих правових явищ, застереженням від небажаних дій і вчинків, вольовим приписом, залишаючись водночас стратегічним текстом, що описує модель поведінки соціального суб'єкта через омовлення її чітких стандартів і критеріїв.

11.3.2. Право як знакова комунікативна модель суспільно значущої поведінки людини

Право є інформаційною системою суспільно значимих знакових моделей, що відображають особливості обов'язкової, дозволеної, заохочуваної чи забороненої поведінки людини в контексті явищ або процесів правової дійсності, втілених в узагальненому вигляді у правовій нормі. А будучи інформаційною моделлю правової дійсності, право виконує низку функцій, однією з основних серед яких є комунікативна.

Право є однією з комунікативних моделей соціокультурного простору (зокрема правової дійсності), в якій описано впорядкований тип відносин соціальних суб'єктів у межах цього простору. Загалом право є знаковою комунікативною моделлю, адже у ньому змодельовано основні зразки правової поведінки соціального суб'єкта, варіанти міжсуб'єктних та об'єкт-суб'єктних соціальних (зокрема правових) відносин, а також спроєктовано саму правову дійсність у межах певного заданого нормативно-регулятивного поля.

Сутнісні ознаки права можна згрупувати у два блоки: нормативність і регулятивно-зобов'язальний характер. Якщо з ціннісно-нормативної точки зору право є мірою свободи, рівності та справедливості (статичність правопорядку), то з регулятивної точки зору воно спрямоване на впорядкування суспільних відносин і поведінки окремих людей (динамічний аспект). На різних етапах розвитку суспільства перший чи другий аспект може домінувати, впливати на загальну спрямованість правового регулювання або відступати на другий план. Хоча водночас сутність права менше піддається змінам, аніж його зміст і форма: зміни, що відбуваються у житті суспільства, спричиняють насамперед зміни у змісті права. І всі ці зміни, що водночас є основою для подальшого розвитку сутності права, мають соціальну зумовленість. Тому доречно говорити про пріоритет соціально-ціннісної сутності права.

Вербальні правові знаки є прикладом ціннісно навантаженої лексики, що відображає найважливіші соціальні пріоритети, в ідеалі (відтворюючи правослухняність) містить правову доктрину держави, репрезентує переконання суспільства і волю більшості громадян. Одним із можливих

підходів до створення типології знаків, що відображають ту чи іншу предметну сферу, вважають класифікацію знаків відповідно до класифікації відображених у них реалій. За аналогією із запропонованою типологією можливою видається референційна класифікація знакових терміно-понять, що означують сферу правовідносин, на шість основних категорій: 1) суб'єкти права; 2) об'єкти права; 3) галузі права; 4) інститути права; 5) філософія та ідеологія права; 6) правова поведінка. Знаковими такі поняття стають через постійність їх застосування, і важливість ролі, яку вони виконують у процесі правовідносин.

Прикладами правових знаків у категорії «суб'єкти права» можна назвати основних дійових осіб – МВС (знакові відповідники – силовики, поліція та ін.), міністр внутрішніх справ (як головний поліцейський держави), управління МВС в областях (за архаїзмом – управи) і т. д.; тут окремо можна виділити так звані антропоніми, що утворюються у випадку якихось резонансних дій або вчинків осіб зі сфери правореалізації.

Категорія «об'єкти права» об'єднує поняття, що називають речі правової дійсності, щодо яких виникають і відбуваються правові відносини між суб'єктами права. Це можуть бути такі поняття, як: майнові цінності, нерухомість, цінні папери тощо; вони здебільшого несуть інформаційно-когнітивне забарвлення, але мають різну «символічну вагу», що змінюється залежно від місця, яке займає речовий відповідник правового знаку в системі цінностей суб'єкта і системі ієрархії самих знаків у правовій дійсності.

У категорії «галузі права» знаковими стають ті поняття, що стосуються найважливіших для суспільства предметів регулювання, а це – сфери функціонування конституційного, або державного права (державний лад, суверенітет, демократія, громадянство, вибори, референдум, Верховна Рада, Кабінет Міністрів та ін.), кримінального права (злочин, вбивство, грабіж, розбій, насильство, бандитизм, кримінальна справа, покарання тощо), цивільного права (шлюб, спадок, заповіт, опікун, нотаріальна угода, плагіат, заробітна плата, профспілка, роботодавець та ін.) та адміністративного права (громадський порядок і безпека, прогул, хуліганство, скарга, штраф, правила дорожнього руху, виправні роботи тощо).

Правові знаки можливі і в категорії «філософія та ідеологія права»; тут вони безпосередньо пов'язані з правовими принципами (відтворюються такими поняттями, як рівність, свобода, справедливість, гуманізм та ін.), праворозумінням (ідеться про природне право, позитивне право, живе право і т. д.), правовою психологією (механізм творення понять типу правосвідомість, мотив, правовий світогляд, правовий менталітет, осудність і т. ін.).

«Правова поведінка» як категорія правових знаків поєднує поняття, що стосуються діяльнісної реалізації норм права (правослухняні дії, протиправні вчинки, проступок, бездіяльність тощо).

Повертаючись до вищеокреслених підходів до права – нормативного й регулятивного, – треба зауважити, що й самі загальнолюдські цінності двояко стосуються права: по-перше, вони входять у нього із соціуму, закладаючи основу як базові принципи; по-друге, право формує такі ж цінності у правосвідомості його споживачів, активних соціальних суб'єктів. Така циклічність дає підстави говорити не тільки про соціально-ціннісну зумовленість права, а й правову детермінацію суспільства.

На основі цього, а також абстрагуючись від категоризації знаків політичного дискурсу, який вище згадано, також можемо виокремити чотири типи невербальних знаків зі сфери правовідносин, що взаємопов'язані соціальним зумовленням: 1) людину як знак; 2) поведінкові знаки; 3) символічні артефакти; 4) символічні зображення. Тут знаковість людини у праві можна розглядати у контексті представника певної професії, як символ певної юридичної практики, виконавця певної соціальної ролі, втілення певних ознак поведінки (прикладами такого знакового зв'язку можуть бути образи професійної тотожності – суддя, патрульний поліцейський, прокурор і т.д.). Поведінкові знаки – це так звані ритуальні дії або події, яких доволі багато у сфері правовідносин (для прикладу: церемонія прийняття присяги, традиція відзначення присвоєння чергового звання та появи нової зірки на погонах, вітання з прикладанням руки до кашкета, стройовий огляд, шикування, паради та ін.). Символічні артефакти – формений одяг, пам'ятники загиблим у боротьбі зі злочинністю як соціально значиме місце проведення урочистих зборів, комунікативні історичні події і співвіднесені з ними дії сучасності (наприклад, прийняття присяги у день Покрови Богородиці як покровительки всіх військовиків). Графічні символи – погони, шеврони, нагрудні відзнаки на формі, штандарти і прапори окремих підрозділів, загалом так звана іконічна семантика, що читається за аналогією (згадаймо загальновизнані меч як знак правосуддя і шальки терезів як знак виваженості в руках богині Феміди).

Беручи до уваги те, що система правових знаків здебільшого вербалізована, можна вважати, що основним способом правової організації взаємодії соціальних суб'єктів є правова комунікація, а правова поведінка є інструментальною предметною діяльністю, що опосередковується правилами. «Технічне» додержання цих правил сприяє структуруванню правоцільної діяльності, спираючись на імперативи збереження суб'єктів, узгоджуючи їхні цінності, схильності й потреби.

Загалом соціально-ціннісна сутність права розкривається через його власну цінність (як необхідний продукт людської діяльності), особистісну цінність для людини (як критерій і градаційна шкала моделей правової поведінки) та інструментальну цінність для суспільства (як фіксатор і регулятор суспільно значимих міжсуб'єктних відносин).

11.4. АНТРОПОСЕМІОЗ ПРАВА

Історія розвитку людства відображає розвиток знакових (символічних, кодових і т. п.) систем, які творить людина для означення всього, що її оточує, що вона відчуває, уявляє, прогнозує тощо. Деякі зі створених знаків (символів, кодів і т. д.) залишаються актуальними досі (наприклад, числа, літери сучасних мов), а деякі вже давно стали історичними архетипами і зрозумілі тільки історіографам, які здатні розшифровувати, скажімо, стародавні письмена чи наскельні малюнки. Але механізм творення і розуміння таких знаків у всі часи залишався незмінним: у знаках відтворювали інформацію, що у певному образі акумулювала всі характеристики, ознаки і властивості, притаманні цілому класу аналогічних предметів, явищ, дій, подій і т. д.; і цей знак був зрозумілим для всіх носіїв певного типу культури, в межах якої побутував цей знак. Різниця лише в тому, що якщо раніше для створення знаку потрібен був чималий відтинок часу (щоб цей знак сприйняли всі члени спільноти), то в наш час із розвитком технічних засобів, надзвичайною соціальною рухливістю та комунікаційною спроможністю засобів масової інформації цей процес значно пришвидшився. Адже іноді достатньо всім каналам теле- та радіомовлення застосувати якийсь словесний образ щодо певного об'єкта, як більшість споживацької аудиторії (читачів, глядачів і слухачів) почнуть використовувати цей образ у власній міжособистісній комунікації.

У контексті цього дослідження цікавими і корисними є праці В. фон Гумбольдта (зокрема, його позиція щодо виникнення мови), У. Еко (який вважав процес сприйняття знакової інформації одночасно і творенням нових значень), Ч. Пірса (з його сприйняттям слова як найбільш адекватного відтворення символів дійсності), Г.- Ґ. Гадамера (як автора основ філософської герменевтики), К.-О. Апеля (як розробника комунікативної філософії), П. Рікера (як визнаного дослідника конфліктів інтерпретацій), Ф. Брюно та О. Єсперсена (які розробили методологію функціонування мовного поля у міжрівневому зрізі), Л. Вайсгербера (який розглядав актуальність мовлення з погляду засобів її вираження в різних мовах), їхніх сучасних послідовників А. Овчинникова (він адаптував вищеокреслені проблеми до сфери права), А. Звєринцева (дослідника у сфері комунікаційного менеджменту), А. Єрмоленка (автора праць із комунікативної практичної філософії) та інших.

У цій сфері, як і в будь-якому іншому специфічному професійно зорієнтованому середовищі, можна виокремити два основні підходи до аналізу творення і сприйняття знаків. Перший розглядає ці два процеси як абсолютно різні й відокремлені (одні творять право-норми, інші сприймають); другий – як два аспекти одного цілісного і циклічного процесу функціонування права (ті, хто створює правові знаки, перебувають у цьому ж

правовому середовищі, а створивши їх – підпадають під їхній вплив, і знову-таки, як активні суб'єкти правового середовища, починають творити нові правові знаки для його означення та впорядкування, а отже, і регулювання власної поведінки тощо).

Творення і сприйняття правових знаків – єдиний цілісний процес семіозу (виникнення, руху й функціонування). А оскільки основним суб'єктом у цьому процесі є людина (і як право-творець, і як соціальний суб'єкт, який сприймає право через знаки для використання, виконання, дотримання і застосування), то доречно говорити про антропосеміоз права. Такий процес передбачає: 1) поелементне відтворення правової дійсності у вербальних відповідниках, що передаються літерами і містять історію, етимологію, аналогію утворюваного слова, а також 2) поступове розкриття значення, закладеного у це слово (прочитання іконічного зображення, накладення на нього соціального індексу та розкриття смислу через зіставлення з минулим досвідом і проєктування подальшої поведінкової рефлексії).

11.5. HOMO SEMIOTICUS ЯК ЗНАКОВИЙ ТИП СОЦІАЛЬНОГО СУБ'ЄКТА

Вивчаючи людину як семіотичну істоту, застосовують поняття «homo semioticus». Причому всі наявні підходи стосуються характеристик, що властиві людині як мислячій і мовній істоті. Розглянемо цей тип людини у контексті права. Однак, на відміну від традиційного розгляду людини семіотичної в одному ракурсі – як творця знаків, ми вважаємо, що аналіз homo semioticus має передбачати двояке розуміння людини. Перше (як було зазначено, його дотримуються всі, хто досліджував цей аспект життєдіяльності людини) – описує людину як основного суб'єкта створення знаків соціокультурного простору, бо жодний інший живий організм не здатний на такі розумові процеси. Тільки людина є джерелом виникнення знаків через надання певних значень оточуючим феноменам (речам, фактам, діям, подіям, явищам тощо), роблячи їх таким чином означуваними; а також ініціатором створення вербальних означників для передачі знань і досвіду собі подібним. Другий підхід відображає людину саму собою як знакову одиницю соціокультурного простору, без неї не існуватиме соціум, не відбуватимуться соціальні відносини, не формуватиметься культура, що з часом не переростатиме у певну форму цивілізації тощо. Тобто тут вже сама людина – це основний символ, знак новітнього світу (маємо на увазі не новітній час розвитку історії людства, а весь період існування і вдосконалення людини).

Підставою виникнення у людини таких властивостей, що дають змогу формулювати знаки, як було зазначено, є її здатність абстрактно мислити й послуговуватися мовою. Про визначальність мови у пізнанні людини говорили ще з античних часів: наприклад, Сократ, для якого людина була цілим універсумом і який першим акцентував на людині як предметі визнання й дослідження, доводив, що тільки в безпосередньому спілкуванні з людиною можна наблизитися до її витлумачення. Згадаємо тут ще позиції, наприклад, Р. Декарта, який вважав, що людину завдяки душі відрізняють дві суттєві ознаки – здатність осмислено користуватися мовою та універсальний характер діяльності; Б. Спінози, який вбачав сутність людини у двох модусах єдиної субстанції – модусі мислення (дух, душа) й модусі протяжності (тіло); М. Шелера, який намагався осмислити основні напрями та закони біологічного, психічного, історико-духовного і соціального розвитку людини, що залишаються не вирішеним. Однак найбільше уваги вивченню людини через її мовлення як феномен означування дійсності й виведення абстрактних вербальних понять приділяли науковці XX і XXI століть.

В. Гумбольдт також вважав мову своєрідним «проміжним світом», що знаходиться між людьми та оточуючими їх об'єктивним світом. Він, зокрема, писав: «Кожна мова описує оточення народу, якому вона належить, коло, за межі якого можна вийти лише в тому випадку, якщо вступаєш в інше коло». Ідеї Гумбольдта розвинули Л. Вітгенштайн, Л. Вайсгербер, Й. Трір, П. Хартман, Є. Кассирер. Вони вважали, що поняття – це не відображення об'єктивної дійсності, а продукти символічного пізнання, тобто пізнання, зумовленого словесними знаками, символами. Мова визначає мислення, перетворює оточуючий світ в ідеї, «вербалізує» їх.

Найповніший виклад і завершений вигляд надав підходові до людини як семіотичної тварини уже попередньо згадуваний німецький філософ кінця XIX – початку XX століття Е. Кассирер, який відстоював думку, що вся культура базується на символічній активності людини. «Людина, – писав Кассирер, – живе відтепер не тільки у фізичному, а й у символічному універсумі. Мова, міф, мистецтво, релігія – частини цього універсуму, ті різні нитки, з яких сплітається символічна мережа, складна тканина людського досвіду. Весь людський прогрес у мисленні і досвіді стоншує і одночасно зміцнює цю мережу. Людина вже не протистоїть реальності безпосередньо, вона не зіштовхується з нею віч-на-віч. Фізична реальність як би віддаляється в міру того, як росте символічна активність людини». Кассирер першим демонструє людину як animal symbolicum – «тварину, яка утворює символи», людину, на яку можна дивитись крізь створену нею культуру (мову, міфи, релігію, мистецтво, науку, історію). Кассирер доходить висновку, що відмінність людини від інших біологічних видів полягає в тому, що вона здатна символічно мислити, тобто створювати символи для певних образів зі світу реальності й абстрактності, забезпечуючи тим самим

більш об'єктивне значення та можливість об'єктивного сприйняття їх іншими людьми. Символічні системи людей значно спрощують їхню взаємодію як виду, що і вирізняє їх з-поміж інших тварин. Здатність людини мислити символічно ставить її на вищий щабель розвитку в тваринному світі, забезпечуючи можливість розвитку культури й цивілізації.

Т. В. Черніговська пояснює здатність людини до знаковості на підставі біо, психо- та нейросеміотики, зокрема пояснюючи можливість створювати знакові системи завдяки асиметрії головного мозку. На її думку, семіотика – це інструмент, який дає змогу вести діалог з «іншим», інтерпретувати різні культури і навіть поведінку представників інших біологічних видів. Знання семіотичних законів і вміння ними користуватися – ключ до розуміння «інших світів». Загальну семіотичну характеристику в цьому контексті, на думку Т. В. Черніговської, здійснив Р. Якобсон, який довів функціональну спеціалізацію півкуль мозку як семіотичних полюсів. Абстрагуючись від його досліджень, Т. Черніговська доводить, що різниця у здатності продукувати і сприймати знакові системи в різних людей залежить від генетичних чинників і середовища, статевого диморфізму (функції, що мають назву раціональних, виконуються головно лівою півкулею, а розпізнавання образів, знаків, ієрогліфів, здатність сприймати геометричні фігури, позасловесне спілкування – правою півкулею, які у чоловіків і жінок розвинені по-різному – *О. Б.*), різної швидкості дозрівання, швидкості протікання нервових процесів.

Отже, однією з найавторитетніших сучасних концепцій культуро- і антропогенезу в сучасній філософії є семіотична модель, яка розглядає культуру (і право як її значиму частину) як особливу знаково-символічну дійсність, серцевину якої становить мова. Мова є універсальним посередником між людиною і світом, де елементи мови (знаки) одночасно позначають, тобто наділяють значенням, і замінюють реальні об'єкти і процеси. Людина водночас сприймає правову дійсність тільки в тих її смислових характеристиках, які задані мовою, а мова тим самим визначає межі та властивості і самої дійсності, і людини. Мова, що традиційно розглядається як засіб спілкування та комунікації, в межах семіотичної і структуралістської моделей перетворюється на справжнього творця культури і вдосконаленої моделі самої людини.

Найбільш вдало систематизував основні принципи конструювання та використання людиною різноманітних знаків і шифрів американський дослідник М. П. Холл у своїй праці «Енциклопедичний виклад масонської, герметичної, кабалістичної та розенкрейцерівської символічної філософії». Він згрупував усі знаки, винайдені людиною, у сім категорій: букви, картини (зображення), притчі (алегорії), цифри, ноти, довільний шифр (ієрогліфічний, змішаний) і коди (наприклад, телеграфний). Звичайно, право у цій системі належатиме до першого типу знаків, адже передається

за допомогою літер, хоча водночас не можемо заперечувати, що первісні соціальні норми передавалися й іншими способами, скажімо, через наскельні малюнки, усно у формі алегоричних оповідей тощо. Цивілізаційний чи культурний статус людини як творця знаків і знакових систем визначається рівнем розвитку її мислення. Тобто рівень розвитку права як репрезентатора суспільних відносин свідчить про здатність людини бачити і визначати значимість суспільних явищ, а також моделювати способи їх узгодження та впорядкування.

Інакше кажучи, людина змогла передати закони всесвіту за допомогою доступних для сприйняття символів і знаків; право також стало однією зі знакових систем, у якій використано символізм як «ідеальний метод збереження трансцендентального знання».

11.6. ПРАВО ЯК СЕМІОТИЧНО-ФУНКЦІОНАЛЬНА ГРАМАТИКА ДІЙ СОЦІАЛЬНОГО СУБ'ЄКТА

Соціокультурний знак «право» асоціюється у більшості як певна словесна настанова, вербально відтворені правила поведінки, тому варто детальніше розглянути право, власне, як семіотичний текст.

Доцільно проаналізувати праксеологічність права як тексту в зіставленні з такими концептами, як «контекст» та «інтертекст», а враховуючи новітні філософсько-культурологічні підходи, варто долучити до цього аналізу поняття «інфотекст» і «гіпертекст», а також «контртекст» як прояв протистояння текстоцентризму, способу бачення та рефлексії, невідчужуваної від місця і часу, чи «надтекст», «мегатекст» і «унітекст» як поняття, що відображають верхні рівні текстової реальності, які особливо наглядно виступають в електронних мережах і стають об'єктом самостійного вивчення і творчої трансформації. Але праксеологічність права розглядатимемо назагал у семіотичній системі «текст / контекст / інтертекст / гіпертекст».

Право як текст (у загальному розумінні цієї проблеми) намагався розглянути І. Грязін, який назвав цей підхід горизонтальним зрізом, на відміну від традиційного підходу у вертикальному визначенні права через соціально-економічні відносини та закономірності. Цей горизонтальний зріз полягає у розгляді права як текстуального феномена, що існує та взаємодіє з іншими текстами, які сукупно формують «правові елементи» культури; за такого підходу автор виокремлює не тільки сутнісні моменти права, а й вишукує додаткові моменти для його повнішого пояснення. У контексті такого підходу вся сфера функціонування права діє як цілісний комплекс явищ, що є результатом осягнення людиною світу; і цей комплекс наділений певною знаковою формою (характером знаковості), що

дає йому змогу вступати у взаємовідносини з іншими елементами культури. Таке трактування можна вважати широким (культурологічним) значенням права як тексту.

Хоча здебільшого право як текст розглядали у вузькому значенні. Про це говорить С. Зархіна, зауважуючи, що «хоча цілком очевидно, що права без мови нема і бути не може, дослідження їх взаємодії протягом усієї історії правової рефлексії знаходились начебто «на периферії», і про саму цю взаємодію згадували зазвичай у зв'язку з розробленням техніки та методики складання і тлумачення правових текстів». Тобто, коли йдеться про право як текст, переважно говорять про текст закону, що аж ніяк не заперечує, але значно звужує текстологічний підхід до праворозуміння. Пропонується розглянути праксеологічність концепту «право як текст» у декількох аспектах: 1) як особливий функціональний стиль літературної мови; 2) як символічне відтворення правової дійсності; 3) як відкриту і закриту систему правовідносин.

Отже, насамперед право є текстом, що виконаний у специфічному стилі з використанням наявних засобів літературної мови та зорієнтований на виконання певної функції (функцій). Є думка, що право не може мати стилю: «На відміну від художніх текстів, в яких повинні віддзеркалюватися особистість письменника і його авторський стиль, для правових документів такий підхід неприпустимий; усі документи треба викладати за єдиними формальними правилами». Однак слід говорити не про авторський стиль право-творця, який мав би відтворювати манеру письма кожного з учасників правотворчого процесу, а про універсальний стиль викладу (оформлення) правової матерії.

Праксеологія стилю права полягає в тому, що він, по-перше, вирізняє право з-поміж інших соціальних текстів у межах одного суспільства (функціональний стиль права); по-друге, відрізняє право одної правової традиції від права іншої (національний стиль права); по-третє, розрізняє аналогічні норми права не тільки синхронно, а й діахронно, за часом створення, з урахуванням духу часу (епохальний стиль права). І в кожному із зазначених стильових нюансів права виділяються якісь особливі його характеристики: у першому випадку йдеться про стилістику мови права (сукупність прийомів правотворчої техніки, своєрідність побудови правового тексту, специфіка мовних засобів, термінології тощо); у другому – про типологічні особливості правових сімей (насамперед джерельність права – норма права, правовий прецедент, релігійна норма та інше, а отже, і способи вирішення правових конфліктів, розгляду судових справ тощо); у третьому – про історичні аспекти становлення та розвитку права, своєрідну його атрибутивність історичному періоду суспільства і держави (збереження регулятивного призначення права, попри постійну модернізацію у відповідь на суспільні зміни).

Тобто право завдяки збереженню свого стилю у всіх вищезазначених аспектах проявляється як певний функціональний текст. Причому, на думку Н. Артикуци, яку варто підтримати, самі функції можуть мінятися залежно від мети і призначення, змісту і форми, жанру і стильової належності юридичного тексту. Адже одне функціональне навантаження несуть закони, інше, скажімо, – відомчі накази, правозастосовні акти чи постанови Конституційного Суду.

Під текстом слід розуміти не тільки письмо, а все, що можна «прочитати», що зорієнтоване на свідоме сприйняття соціальним суб'єктом (правова дійсність загалом). Адже семіотика і філософія тексту розуміють текст максимально широко: все, що може дати нам будь-яку інформацію, треба сприймати як текст (навіть німий камінь, але коли він летить у напрямі до нас, змушує нас відступити вбік, сигналізуючи про небезпеку; для немовляти текстом є будь-хто і будь-що, що потрапляє в поле його зору, спершу несвідомо, а далі – набуваючи певного смислового значення; вулиця з рухом по ній транспорту, з пішоходами на тротуарах, з будинками і рекламними щитами – це також соціальний текст або сукупність таких текстів).

Якщо розглядати право та контекст, одразу ж треба зазначити, що саме розуміється під контекстом. Означимо контекст як функціональне середовище, але значно ширше, ніж право як функціональний текст (про що йшлося раніше). За вже попередньо згадуваною теорією мовленнєвих актів, В. Руднєв називає такий контекст «мовною ситуацією»; М. Бахтін – «мовленнєвим жанром»; Т. Ніколаєва – «мовленнєвою реальністю» або «лінгвістичною демагогією»; Ю. Лотман – «семіотичним простором, семіосферою», що до певної міри те саме, що й «ноосфера» В. Вернадського, тільки взяте під іншим прагматичним кутом зору. За своєю суттю всі ці поняття передбачають одне – середовище функціонування мови. Якщо адаптувати їх до права, то його контекст (як певна цілісність, що пов'язує і пояснює всі явища, факти, дії, події та інші елементи правової дійсності) – це середовище функціонування мови права, або якщо ширше – права як тексту (у всіх вищеописаних аспектах). Інакше кажучи, контекстом права є весь соціокультурний простір, що ним регульований. Причому поняття соціокультурного простору (чи середовища) в цьому разі є ширшим від поняття дійсності у традиційному природничо-науковому її розумінні (як сукупності всього матеріального навколо нас, оточуючого світу, який ми сприймаємо нашими органами чуттів і який не залежить від нашої свідомості), бо включає додаткові елементи – предмети і результати діяльності людської свідомості.

Виразником особливостей сучасного соціокультурного контексту є філософсько-правовий, зокрема семіотико-праксеологічний підхід до права і середовища його функціонування. Адже знаково-правова рефлексія здатна впорядкувати наявні знання і погляди на природу, суспільство, людину, а також відобразити й інші соціальні реалії, пов'язані, зокрема, із

визнанням права як функціонального (тактичного і стратегічного) тексту для впорядкування міжсуб'єктних відносин. Цей підхід формує новий погляд на соціокультурний контекст, коли право стає пріоритетним чинником у формуванні функціонально визначеного простору існування соціального суб'єкта. У цьому разі зміст тексту (права) випливає з контексту (соціокультурного простору) й водночас певним чином упорядковує його ж. Філософський підхід до аналізу праксеології соціокультурного простору як середовища міжсуб'єктних правових відносин доцільно розглядати у взаємозв'язку із мовним полем як основою функціональної граматики. Розроблення методології функціонування мовного поля у міжрівневому зрізі пов'язана з іменами Ф. Брюно та О. Єсперсена, хоча першу спробу аналізу здійснила Л. Вайсгербер, яка розглядала актуальність (а отже, і праксеологію) з погляду засобів її вираження в різних мовах.

Однак можливе й інше розуміння контексту – як завершеного за змістом уривку тексту, що дає змогу встановити значення слова або речення, які входять до його складу. Таким чином право як «уривок» соціокультурного простору стає контекстом для правових знаків, що містяться в ньому. Тільки в межах права як семіотичної системи повністю зрозумілий зміст його складових через системні зв'язки, бланкетний і відсильний спосіб викладу норм права, взаємоузгодженість понять тощо. У цьому значенні право можна вважати дискурсною одиницею соціокультурного простору, фрагментом семіотичного поля суспільства, що наділений правовими значеннями. Праксеологія права як контексту проявляється у процесі його функціонування, під час застосування його семіотичних знаків; дискурс правових знаків – це не просто сукупність вербальних і невербальних відтворень певних об'єктів, це знаки, що мають змістове й функціональне навантаження у правовому, зокрема, та соціокультурному контексті загалом.

Право як інтертекст – поняття, близьке до попереднього (контекстного) підходу, коли «текст будується із цитат і ремінісценцій до інших текстів». Подібно до побудови будь-якого тексту структурування права також розкриває його ремінісцентний (синхронно й діахронно відтворювальний) характер; мало того, ремінісцентними є майже всі норми права, бо вони містять однакові знаки, деталі, моделі, що містяться і в інших нормах. У цьому разі ремінісценціями і цитатами можна вважати всі загальноприйняті поняття, адже вони запозичені з національної літературної мови. Кожен текст (і право) будується з уже наявних засобів. Р. Барт писав: «Твір – це речовий елемент, що займає певну частину книжного простору (наприклад, у бібліотеці), а текст – поле методологічних операцій. … Кожний текст – це міжтекст щодо іншого тексту, але цю інтертекстуальність не слід розуміти так, що текст має якесь походження; … текст утворюється з анонімних, невловимих і водночас уже читаних цитат – із цитат без лапок».

Праксеологія права як інтертексту найвиразніше проявляється у процесі правореалізації, зокрема у роботі суддів, коли необхідно вибрати з усього правового масиву для застосування лише ті норми, що відповідають вирішуваному правовому конфлікту, й водночас урахувати всі законодавчі нюанси. Тоді «прочитання» права набуває ознак інтертекстуальності. Послідовник Р. Барта Л. Женні зауважив: «Властивість інтертекстуальності – це введення нового способу читання, який підриває лінеарність тексту. Кожна інтертекстуальна відсилка – це місце альтернативи: або продовжувати читання, бачачи у відсилці тільки фрагмент, що не відрізняється від інших, або ж повернутися до тексту-джерела, застосовуючи свого роду інтелектуальний анамнез, у якому інтертекстуальна відсилка виступає як зміщений елемент».

Інтертекстуальність у права означає, що всі тексти (у розумінні – все, що передає інформацію, це можуть бути навіть окремі правові знаки) існують у мережі взаємовідносин; причому не тільки в межах права, а й історичних, суспільних, ідеологічних, політичних «текстуальних» відносин. У праві інтертекстуальність може означати розривання міжгалузевих кордонів, коли правові знаки однієї галузі права, використовуються в іншій, або й міждисциплінарних кордонів, коли у праві застосовуються знаки інших сфер життєдіяльності суспільства (протипожежної безпеки, медицини, хімії, механіки тощо). Право як інтертекст заперечує автономію правових знаків, правових норм, нормативних актів як правових текстів. Можна вважати, що у сфері функціонування права не тільки право є інтертекстом, а й сам акт реалізації, зокрема застосування права є інтертекстуальною діяльністю. Адже реалізація права стосується й інших суспільних аспектів.

Відповідно, з'являється ще один важливий концепт нашого дослідження – право як гіпертекст. «Гіпертекст – це текст, побудований таким чином, що він перетворюється на систему, ієрархію текстів, одночасно становлячи єдність і множинність текстів». Найпростішим прикладом гіпертексту може бути будь-який словник чи енциклопедія, де статті містять відсилки до інших статей цього ж словника чи енциклопедії. У цьому полягає схожість гіпертексту з інтертекстом, але є й відмінність: гіпертекст передбачає нелінійність, це своєрідна картина світу. Право як гіпертекст – це певна семіотична гра, вхід у яку вільний, але умови гри кожен гравець (соціальний суб'єкт) обирає собі сам: певне коло спілкування, певний соціальний статус, певний тип мислення і т. д., що обов'язково має бути узгоджене з право-нормами (а це якраз і означає гіпертекстуальні посилання для ознайомлення з правом). Праксеологія права як гіпертексту полягає у «матричності» його побудови і дії: натиснувши «кнопку» правослухняності, гравець (соціальний суб'єкт) отримає певний набір правил, дозволів і навіть пільг, а обравши протиправність – отримає заборони, обмеження і покарання.

Однією з основних ознак гіпертексту є серійність. Ця ж ознака властива і праву: стандартність, повторюваність, однорідність – це визначальні чинники принципу всезагальності, що забезпечує підтримання порядку на всій території дії права. Соціальні суб'єкти постійно так чи інакше повторюють свої дії, і ці дії майже ідентичні до дій інших соціальних суб'єктів, які займають таку ж посаду, провадять такий же спосіб життя, мислять такими ж категоріями. Тобто право як гіпертекст можливе у розумінні його як моделі гіперреальності соціокультурного простору. Цікаво, що термін «гіперреальність» запропонував французький теоретик Ж. Бодріяр для опису умов, за яких імітація або відтворення реальності набувають більшої легітимності, цінності й сили, аніж самі оригінали. Аналогічна ситуація складається й у сфері правовідносин: те, що не відтворено у праві, не вважається суспільно значимим, а отже, не потребує втручання держави і може бути вирішено будь-яким іншим способом.

Отже, можна резюмувати, що право створюється, функціонує, адаптується до змінного суспільства, забезпечує потреби впорядкування цього суспільства, опираючись на свої властивості текстуальності, контекстуальності, інтертекстуальності й гіпертекстуальності. І в цих властивостях закладено праксеологічність права як семіотично-функціональної граматики дій соціального суб'єкта. Через аналіз права як тексту, контексту, інтертексту, гіпертексту розкривається його тактико-стратегічний потенціал. Адже право наділене характеристикою тактичності та стратегічності, бо в ньому закладено теорію і практику майстерності підготовки (організації) та ведення (регулювання) правових відносин. Перспектива права (ймовірні комбінації правовідносин і прийоми їх налагодження, можливі конфліктні ситуації та способи їх вирішення, різноманітні управлінські механізми та проєктування дій тощо) закладена в ньому заздалегідь. Право – це інструкція щодо дій (чи бездіяльності), чітко окреслена лінія поведінки; це тактико-стратегічний текст, у якому міститься чітка граматика (вибудова) дій соціальних суб'єктів.

11.7. ПСИХОСЕМІОТИКА ПРАВОВІДНОСИН

Семіотика подає найбільш узагальнені характеристики правової (і правослухняної, і протиправної) поведінки, що сприяють формуванню в суспільній правосвідомості певних стереотипів дозволеного / забороненого, тобто певних типових (знакових для суспільства) варіантів дій чи бездіяльності.

Проблеми формування правослухняної поведінки базуються на розкритті правової сутності людини через «взаємодію структури особистості

із соціально-правовим оточенням, взаємодію особистісних структур людини з нею самою». Вирішення цієї проблеми можливе лише із застосуванням методу міждисциплінарного аналізу, поєднуючи результати досягнень філософії (зокрема філософії права), психології (зокрема юридичної психології) та семіотики (семіотики права). Таким чином, правослухняну поведінку можна вважати результатом регулятивного впливу моральноправових норм (правових знаків) на свідомість соціального суб'єкта шляхом добровільного сприйняття їх як позитивних, соціально значимих і суспільно допустимих зразків.

Беручи до уваги всі описані характеристики прояву правослухняності у поведінці соціального суб'єкта, а також історичні аспекти державного та правового становлення на пострадянському просторі, можна було би стверджувати, що в цій сфері правовідносин функціонують не всі невербальні знаки, які виділила О. Шейгал. Наприклад, людина як знак, що можна розглядати у контексті символізму певного роду діяльності, професійної зайнятості тощо (знаковий образ поліцейського, судді, прокурора тощо), в українському суспільстві асоціюється тільки з умовами протиправності: всі ці люди (як знакові особи) потрібні або у випадку вже зреалізованого правопорушення (злочину) або для запобігання цьому. Однак наявність цих знаків необхідна для впорядкування самої правової дійсності. Будучи наділеними посадовими функціями, ці люди як знаки забезпечують порядок захисту та збереження правопорядку в громадських місцях, на дорогах чи в суспільстві загалом, підтримують механізм розгляду скарг громадян, процедуру захисту чи обвинувачення в суді, винесення вироку тощо.

Що стосується поведінкових знаків, то вони, навпаки, здебільшого тільки правослухняні, крім того, несуть додаткове емоційне корпоративно-патріотичне навантаження. Скажімо, церемонія прийняття присяги – це знакова подія в житті кожного, хто вступає на службу в поліцію або збройних силах. Це дійство, яке допускає «новобранців» до чогось особливого, до чого не допускають інших, не посвячених; кожен (кожна) із них відчуває себе до певної міри обраним(-ою), бо зумів(-ла) пройти курс першопочаткової професійної підготовки чи курс молодого бійця, йому (їй) довірили зброю (в цьому випадку – як символ надійного захисту й великої відповідальності), він (вона) охоронятиме спокій своїх рідних і всієї держави. І не дарма ми паралельно граматично виділили жіночий рід у викладі нашої думки, бо саме для жінки як більш емоційної істоти це дійство стає ще більше знаковим, бо її, фізично слабшу, визнали рівною і гідною для цієї надзвичайно важливої та водночас особливо складної та небезпечної служби.

Зважаючи на типовість поведінки соціальних суб'єктів, теоретики права користуються ще й іншою класифікацією правової поведінки. Наприклад, поділяючи її на соціально активну, пасивну, маргінальну, зви-

чайну. Водночас знаковими характеристиками соціально активної правослухняної поведінки виступають ініціативність, творчість, продуктивність (можна відобразити загальновідомим вербальним знаком «якщо не я, то хто?»); пасивної, або по-іншому конформістської – адаптивність, пристосовництво («роби так, як інші»); маргінальної – здебільшого тільки страх перед покаранням («тихіше води, нижче трави»); звичайної – неусвідомлена звичка («звичка – друга натура»).

Попри це, можливі й протиправні знаки правової поведінки. Наприклад, усім водіям добре знайомий короткий сигнал фарами зустрічних машин, що сповіщає про наявність далі за напрямом руху транспорту постових Державної автомобільної інспекції. Цей поведінковий знак має двояке функціональне навантаження. З одного боку, він свідчить про бажання водіїв попередити своїх колег і не дати можливість постовим покарати порушників правил дорожнього руху (це можна розглядати як приховування правопорушення). А з іншого – це своєрідний запобіжний захід, що змушує зустрічних водіїв, скажімо, зменшити швидкість чи перелаштуватися у потрібну смугу, що зрештою також до певної міри упорядковує безпечний рух.

До символічних артефактів у сфері правовідносин ми віднесли формений одяг, різноманітні пам'ятники як соціально значиме місце проведення урочистих зборів, комунікативні історичні події і співвіднесені з ними дії сучасності тощо. Наприклад, проведення церемонії тієї ж таки присяги на вірність Батьківщині біля пам'ятника загиблим правоохоронцям, що полягли у боротьбі зі злочинністю, через загальнокультурний знак, архетип могили (що є втіленням не тільки енергетики історичної пам'яті, а й своєрідним оберегом для краю) означає символічну присутність полеглих героїв, перед лицем яких промовлені слова присяги звучатимуть особливо відповідально, адже ті, хто прийшли полеглим на зміну, мають не осоромити честь мундира (ще один правовий артефакт) своїх попередників і гідно продовжити розпочату ними боротьбу зі злочинністю, щоб довести, що ті немарно віддали своє життя.

Символічні зображення як правові знаки (а це – погони, шеврони, нагрудні відзнаки на формі, штандарти, прапори й інші прояви так званої іконічної семантики) чи не найбільше покликані впорядковувати правову дійсність, хоча б у межах самих органів і підрозділів поліції чи військових частин. Такі знаки найбільше інформаційно насичені: погони миттєво повідомляють про звання, шеврони – про належність рядового чи офіцера певному підрозділові, нагрудні знаки – про успішність служби, штандарт підрозділу – про напрям служби чи рід військ, прапор – про відомче підпорядкування чи громадянство держави. І саме ці знаки функціонально зорієнтовані на чітку класифікацію, стратифікацію, структурування особового складу та системи загалом. У межах загальної семіотики навіть виокреми-

вся напрям – сигнуманістика (signum – знак і manus – рука), що вивчає, зокрема, нарукавні нашивки форменого одягу, які несуть інформацію про рід військ, частину, підрозділ або службу, фіксує певні моменти життєдіяльності правоохоронних чи військових формувань, а також передає місцеві традиції чи канони або певний відбиток культури тієї чи іншої країни.

Можна навести чимало прикладів знаковості правової поведінки, і всі вони підкреслюватимуть роль психологічного чинника у формуванні та сприйнятті цих знаків, що передбачає інтенсифікацію психічної діяльності людини та активізацію процесів сприйняття і переробки інформації, робить необхідним широке застосування правових знаків для впорядкування правової практики.

Можна протиставити їм, так би мовити, відверто протиправні поведінкові правові знаки. Одразу ж зазначимо, що протиправна поведінка – це «поведінка, яка порушує встановлений у державі правопорядок; може виражатися як у діях, так і бездіяльності фізичних або юридичних осіб; є іманентною ознакою правопорушення». Поведінковий прояв протиправності – це зовнішній атрибут самоутвердження і самореалізації індивіда у правовому просторі через задоволення меркантильних внутрішніх потреб і спонук. Психологія протиправності має і соціальну, і біологічну природу, а також розвивається у просторі й часі. Причому «протиправна поведінка породжується не особистістю чи середовищем, а саме їх взаємодією».

Злочинні правові поведінкові знаки вирізняються такими ознаками, як суспільна небезпечність, протиправність, винність і караність, це має бути зовні проявлювана дія чи бездіяльність або ж інші зовні спостережувані характеристики. І в цій сфері знаковість досліджена дещо більше. Використаємо вже прийняту нами схему, яку запропонувала О. Шейгал, – люди як знаки, поведінкові знаки, символічні артефакти і символічні зображення.

Знаковим вважається сам тип злочинця. Сучасний образ злочинця – це не обов'язково неприємної зовнішності людина, але з обов'язковими кримінальними характеристиками її поведінки, тобто основний акцент робиться на діяльнісному аспекті. Але чи правильною є постановка проблеми про попереднє виокремлення кримінальних ознак поведінки; може людина з такими ознаками зовсім не має наміру вчинити злочин? Очевидно, діянням властиві кримінальні ознаки тільки після того, як вчинено злочин (замахнутися і вдарити сокирою залежно від об'єкта удару означає колоти дрова, рубати дерево або вбити людину) чи наявні ознаки загрози вчинення злочину (це може бути чийсь намір зробити щось небезпечне для життя, здоров'я, майна особи, залякування або ймовірна небезпека).

Тому з-поміж поведінкових знаків у контексті правовідносин більш інформаційними є їх вербальні відповідники, що відображають «жанр» злочинної діяльності. Наприклад, відомо, чим займається особа, яку називають «злодій», і що вчинив той, кого вважають «ґвалтівником», «вбив-

цею», «терористом», «наркоторговцем» та ін. Але це загальноприйняті знаки, попри які активно функціонують їх аналоги в субсередовищі (в цьому разі криміногенному): наприклад, «урка» (професійний злочинець), «гастролер» (шкодить не в одному місці), «сябро» (спільник), «агресор» чи «амурик» (ґвалтівник неповнолітніх) тощо. Такі вербальні знаки необхідні для відмежування представників цієї субкультури (їх створення власне й розраховане на те, щоб відрізнитися від загалу, не бути зрозумілими, а отже, доступними); знання таких знаків дає можливість розуміти мову злочинців і «устрій» їхньої функціонально-знакової системи Тобто знову ж таки знаки допомагають відтворювати схему правовідносин, відображаючи їх ієрархію та чітко структуруючи злочинну поведінку за напрямами.

На допомогу кримінологам навіть складено спеціальні словники жаргонних понять, де вміщено як номінальні знаки (що називають суб'єктів – наприклад, поліцейського залежно від ситуації називають «афен», «балон», «батюшка» (дільничний офіцер), «бобік» (рядовий), «лягавий», «мент», «мільтон», «мусор», «коп» (аналог в американців), «фараон», «чорт»; і предмети – для прикладу, наркотики залежно від виду називають «анаша», «антрацит», «ацетонка», «балда», «біле», «винт», «голка», «горючка», «ґранж або ґанджа», «датура», «джеф», «доза», «екстазі», «колесо», «сукнар», «маковиння», «марафет», «наркота», «п'ятка», «соломка», «тирса», «хандра», «ханка», «хімія», «чистяк», «чифір», «шириво», «ширка», «шмаль»), так і відтворення символічних дій (наприклад: гнати біса (симулювати божевілля), бомбити (обкрадати), робити велосипед (як помста – запалювання папірців між пальцями ніг, коли людина спить) та ін.) і навіть самого поняття «знак» («блямба» – символ, «вухо» – знак @) і т. д.). Знання цих кримінальних відповідників слів літературної мови може навіть убезпечити соціального суб'єкта від згоди на якусь провокацію, завуальованого втягнення у якусь небезпечну справу, вживання невідомих препаратів тощо.

Однак навіть тоді, коли вчиняється злочин, кримінальні знаки не перестають функціонувати; тільки тепер вони стають так званими «німими свідками», злочин супроводжують нові знаки – сліди злочину або створювані у процесі слідства копії певних об'єктів дослідження. Ці знаки є предметом вивчення криміналістики, саме ця сфера юридичної науки найчастіше має справу з немовними знаками (іконічними, індексами, символами). До іконічних знаків у сфері криміналістики належать відбитки пальців чи зубів, копії документів, фотографії, фото-роботи тощо; індексами є не що інше, як сліди злочину чи злочинця; символи можуть використовуватися з будь-яких сфер життєдіяльності людини, тому можливі найрізноманітніші їх прояви (від стародавніх ієрогліфів до новітньої свастики). Для дослідження таких знаків використовують знання здебільшого зі сфери фізики, хімії та біології, а також спеціальних наук, наприклад, таких як антропометрія (фізіогноміка), габітоскопія, дактилоскопія, графологія

(точніше почеркознавство), фоноскопія, одорологія, трасологія, балістика та ін.; і тільки знаки-символи потребують застосування інших спеціальних знань зі сфери семіотики, геральдики, культурології, психології тощо. Вміння правильно і швидко «читати і розшифровувати» такі знаки – велика майстерність слідчого чи оперативного працівника; це дає змогу розслідувати і розкривати злочини так би мовити по «гарячих слідах» (така процедура має свої особливості).

Окрім криміналістично-технічних, слідчий процес охоплює криміналістично-тактичні дії, такі як слідчий огляд, допит, одночасний допит, пред'явлення для впізнання, обшук, вилучення, а також відтворення обстановки та обставин події. Всі ці дії супроводжуються аналізом кримінальних знаків, тільки тут вже йдеться здебільшого про антропні знаки тіла (міміка, рухи, жести, пози), голосу (тембр, висота, швидкість мовлення), паралінгвістичні нюанси (обмовки, емоції, почервоніння чи збліднення, загальмованість мислення підозрюваного, а також зовнішній вигляд, манера спілкування, темперамент слідчого) та ін. Натомість відтворення обстановки та обставин події пов'язане зі створенням, реконструкцією певних знаків, аналогічних тим, що були на місці злочину в момент його вчинення (це можуть бути не тільки статичні знаки – наприклад, манекени людей чи макети зброї, а й динамічні чинники – скажімо, освітлення чи шуми). У цьому випадку знаки сприятимуть перевірці й уточненню результатів допиту чи даних, отриманих під час виконання огляду та інших слідчих дій. Усі криміналістичні знаки становлять певну специфічну семіотичну систему, вміння побачити яку серед реального оточення є одним із найважливіших чинників розкриття злочину.

У таких ситуаціях говорять про мову криміналістики як систему загальних і приватних понять криміналістики, висловлюваних визначеннями і позначеннями (знаками, термінами). Така мова призначена для надання більшої точності й однозначності вживаним спеціальним термінам. Найзагальніші поняття мови криміналістики мають назву криміналістичних категорій (визначення загальної теорії криміналістики, криміналістичної техніки, криміналістичної тактики, криміналістичної методики, техніко-криміналістичного засоби, криміналістичного прийому тощо). Виникнувши на базі природної мови як засобу спілкування між людьми, мова криміналістики схильна до змін, які пов'язані з розширенням кола вживаних визначень. Знакові системи криміналістики – найменш розроблена частина мови науки і водночас одна з найбільш перспективних його частин, оскільки саме з нею пов'язана можливість використання в криміналістиці деяких положень кібернетики, математичної логіки, семіотики та інших сфер знань, що розвиваються.

Ще одним із показових прикладів використання знаків у слідчій практиці є застосування поліграфів (так званих детекторів брехні), діяль-

ність яких, власне, базується на чіткому сприйнятті виключно знакової інформації (імпульси артеріального тиску, частоти серцебиття, температури тіла, потовиділення). Однак зараз ми не говоримо про доцільність і виправданість застосування цього виду комп'ютерної техніки, вона цікавить нас більше як суб'єкт сприйняття та опрацювання знаків, які можна назвати своєрідною раціонально-об'єктивною інформацією. До певної міри такий спосіб вивчення підозрюваного нівелює індивідуальність із її певними особливими характеристиками, досліджувана особа стає просто «інформаційною сировиною» (за В. Васильєвим), що ускладнює досягнення об'єктивності в кінцевому результаті. Але це один зі способів сприяти веденню допитів і розкриттю злочинів.

Наступна сфера функціонування правових знаків – судовий процес, адже це одна із юридичних практик, що максимально наближена до статусу «ігрової», символічної, знакової. «Тут присутня надпотужна підсвідома сила семіотики судового засідання, – пише дослідник у цій сфері О. Бернюков. – Останнє створюється за рахунок неповторної містичної аури системи знаків, яка панує в судочинстві. Такими семіотичними символами у підсвідомості є: саме приміщення суду; судова охорона; секретар засідання; зрештою, сам зал судових засідань, де розташовані клітка для підсудних, лави для сидіння, трибуна для виступу; офіційна державна символіка тощо; і, нарешті, – кульмінаційний момент початку гри, – заходження до зали судді. Промовлене: «Встати, суд іде! Прошу – сідайте!». Саме в цей момент зазвичай спостерігається максимальна напруга; надалі вона вже не збільшується, – йде певне заспокоєння, – однак присутня постійно. Виведення з оціпеніння розпочинається при словах: «На цьому слухання справи оголошується закритим (перенесеним)». Це сигнал для «пробудження». Однак навіть після виходу з суду ще спостерігається виснаження внутрішніх сил, але поступово вже доходить зміст промовлених слів судді. Такий порядок запроваджено давно, апробовано й закріплено практикою, і саме ця ритуальність дає підстави вважати суд чимось особливим, найвищою державною силою, останньою інстанцією, що встановлює справедливість.

У закладах кримінально-виконавчої системи зазвичай побутують ті ж злочинні знаки, що й на волі (злочинці спілкуються жаргонними вербальними й жестикуляційними знаками), однак створюються і нові знаки. До останніх можна віднести натільні татуювання – символічні зображення, що означають кількість років позбавлення волі, кількість разів відбування покарання, роль, яку виконував ув'язнений у тюремному колективі, тощо.

Знаковими у цій сфері є назви майже всього, що оточує в'язнів, що з ними відбувається і навіть їх самих. Так, наприклад, в'язницю чи колонію називають «академія» (може, через те, що тут справді неабияка школа життя), жіночу виправно-трудову колонію – «курятник», в'язнична юшка – «баланда» (з часом стала узагальненою назвою в'язничної їжі, і «їсти бала-

нду» означає бувати ув'язненим). Тут простежується чітка ієрархія серед ув'язнених: «бугор» (особа, яка верховодить серед в'язнів), «пахан» (почесний злодій похилого віку), «зек» (ув'язнений), «півень» (пасивний гомосексуаліст), «ображений» (пасивний гомосексуаліст, якого всі принижують і ображають), «бичок» (угодований в'язень, учасник втечі, призначений для канібалізму), «зелений прокурор» (втікач навесні); і навіть серед працівників виправно-трудових установ: «шеф» (начальник колонії), «кум» (оперативний працівник), «кусок» (контролер-прапорщик), «тато» (начальник загону). Є також свої поведінкові знаки: «бузити» (битися, конфліктувати), «висіти» (перебувати під вартою), «відкинутися» (звільнитися з місця ув'язнення), «звалити» (втекти), «закозлити» (насміятися з когось; принизити когось), «загнати під нари мокрими трусами» (насміятися з когось; принизити когось), «опустити» (принизити, образити когось), «очко рвати» (вислужуватися перед адміністрацією колонії). Є, звичайно, і своєрідні, відповідні місцю й атмосфері, символічні артефакти (наприклад, найбільш принизливим місцем у камері вважається місце біля унітазу («ощадкаси») і відводять його тільки для «опущених»). Тобто знову ж таки знаки виконують функцію структурування, градації, маркування всього пенітенціарного середовища.

Науковці Амстердамського університету Департаменту штучного інтелекту Т. Боссе, Ш. Геррітсен і Дж. Треур вважають, що діяльність поліції може бути формалізована. Зокрема, у колективній статті «Аналіз кримінальної поведінки» вони розповідають про використання так званого цифрологічного методу (numerical methods) у класифікації кримінально караних дій. Так, для позначення окремого виду злочинів (скажімо, нападу з метою заволодіння чужим майном, поєднаного із насильством, небезпечним для життя чи здоров'я особи, яка зазнала нападу) використовується певний набір цифр; і коли у чергову частину надходить сигнал про вчинення такого виду злочину, диспетчер, який фіксує вхідні дзвінки і передає інформацію оперативній групі, повідомляє тільки цю послідовність цифр, а керівник групи вже знає, які саме дії криються за цим кодом, які технічні засоби треба застосовувати, яких спеціалістів треба висилати на місце злочину, якими мають бути їхні дії, щоби провести операцію із затримання злочинців максимально безпечно для самих правоохоронців та потерпілих тощо. Тобто набір цифр стає своєрідним знаковим кодом, що узагальнює всі однотипні злочини й передбачає певний набір дій щодо протистояння цим злочинам. Такий підхід економить час, опускаючи опис ситуації і даючи чітку інструкцію щодо механізму розкриття злочину, однак будь-які навіть найменші відхилення від «стандартної ситуації» можуть призвести до неправильної її оцінки, а отже, і неправильного реагування на неї. Але така практика заслуговує на увагу хоча б тому, що дає можливість продемонструвати прагматизм функціонування правових знаків.

Така здатність правових знаків (усіх типів) сприяє вдосконаленню інформаційного підґрунтя життєдіяльності соціального суб'єкта. А це, зі свого боку, дає можливість оптимізувати сам суспільний механізм через раціональне використання знакової інформації. Вчені-юристи також підтримують важливість психосеміотичних досліджень: «Значення психосеміотичного підходу до раціоналізації трудової діяльності людини полягає в наступному: по-перше, він є основою для аналізу природи і структури знакової інформації; по-друге, дозволяє розкрити глибинні взаємозв'язки між об'єктивною (система знакової інформації) та суб'єктивною (переробка знакової інформації) системами; по-третє, дає конструктивний метод для розробки вимог до організації інформаційної основи діяльності та процесу навчання людини відповідній діяльності, в якій використовується знакова інформація».

Тобто психосеміотичний супровід життєдіяльності людини розвиває у неї здатність оперувати предметами об'єктивної дійсності за допомогою їх знакових відповідників, виокремлювати й аналізувати знакові ситуації та типи відносин, систематизувати й опрацьовувати отриману інформацію, використовувати її для організації та вдосконалення свого буття. Знаки «допомагають здійснювати операції абстрагування, узагальнення й опосередкування властивостей і відношень предметів і явищ»; беруть участь у трансформації дійсності у свідомість людини і водночас організовують, впорядковують її мисленнєву діяльність, що допомагає сформувати у кожного зокрема свою образно-поняттєву модель цієї дійсності.

Список використаних джерел

1. Андреєв Д. М. Соціально-правові комунікації в забезпеченні взаємодії влади та громадянського суспільства : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня д-ра юрид. наук : спеціальність 12.00.12 «Філософія права». Київ, 2014. 36 с.
2. Балинська О. М. Семіотика права : монографія. Львів : ЛьвДУВС, 2013. 416 с.
3. Барт Р. Від твору до тексту (переклад Юрія Ґудзя). *Антологія світової літературно-критичної думки XX ст.* Львів : Літопис, 2002.
4. Бернюков А. М. Юридична герменевтика як методологія здійснення правосуддя (філософсько-теоретичний аналіз) : дис. … канд. юрид. наук : спец. 12.00.12 «Філософія права». Львів, 2008. 198 с.
5. Бодріяр Ж. Символічний обмін і смерть / пер. з фр. Л. Кононовича. Львів : Кальварія, 2004. 376 с.
6. Бортняк А. Ф. Психосеміотика правовідносин: філософсько-правовий підхід : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : спец. 12.00.12 «Філософія права». Львів, 2014. 18 с.
7. Бочаров Д. Функціонування доказів як семіозис: від фактичних даних – до фактів. *Право України*. 2012. № 7. С. 127–132.

8. Братасюк В. М. Правова реальність як форма прояву інтелектуальної традиції епохи (на матеріалах романо-германської правової сім'ї) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : спец. 12.00.12 «Філософія права». Київ, 2005. 20 с.
9. Братасюк М. Г. Право як монолог державної влади в контексті сучасного українського розвитку. *Проблеми філософії права*. 2008–2009. Т. VI–VII С. 54–59.
10. Вайтгед А. Н. Символізм, його значення та дія / пер. з англ. Б. Передрій. Львів : Контур, 2025. 80 с.
11. Гарман Г. Хвилі та каміння: про фундаментальну природу реальності / пер. з англ. Р. Черевко та Б. Передрій. Львів : Контур, 2025. 496 с.
12. Гатальська С. М. «Щойність» знаку, символу та образу в культурі. *Філософія культури*. Київ : Либідь, 2005. 328 с.
13. Гьофе О. Розум і право. Складові інтеркультурного правового дискурсу / пер. з нім. Л. А. Сотниченко, М. Д. Култаєвої. Київ : Альтерпрес, 2003. 263 с.
14. Деріда Ж. Структура, знак і гра в дискурсі наук про людину. *Письмо та відмінність* / пер. з фр. В. Шовкун ; наук. ред. пер. О. Шевченко. Київ : Основи, 2004. 602 с. С. 563–590.
15. Ділі Дж. Основи семіотики / перекл. з англ. та наук. ред. А. Карась; 2-ге доп. вид. Львів : Арсенал, 2000. 232 с.
16. Дудаш Т. Праворозуміння крізь призму герменевтики. Львів : Край, 2010. 248 с.
17. Еко У. Роль читача. Дослідження з семіотики текстів / пер. з англ. М. Гірняк. Львів : Літопис, 2004. 384 с.
18. Zahorodskiy Andriy. The semiotic evolution of the signs «war» and «peace» in Ukraine: 2014 – 2016. STRATEGIC PRIORITIES. № 4 (41). 2016. Pp. 55–63.
19. Зархіна С. Е. Мова права як предмет філософсько-правового аналізу : дис. … канд. юрид. наук : спец. 12.00.12 «Філософія права». Харків, 2005. 205 с.
20. Карась А. Ф. Єдність культури і природи з погляду семіотики. Основи семіотики / Дж. Ділі ; перекл. з англ. та наук. ред. А. Карася. Львів : Арсенал, 2000. С. 7–14.
21. Карась А. Ф. Семіотична перспектива інтерпретації реальності як дійсності. *Філософська думка.* 2008. № 5. С. 16–29.
22. Козюбра М. І. Практична філософія права : монографія. Київ : Дух і Літера, 2024. 496 с.
23. Kochkina N., Katsiuba S., Kanishchenko O., Gatto G. (2025) Wartime transformation of advertising discourse in Ukraine: a cultural perspective on civilian soft power. *Journal of Contemporary Central and Eastern Europe*. № 33(3). Pp. 1–24.
24. Кретов П. В. Гносеологічний аспект філософського символізму : автореф. дис. на здобуття наук. ступня канд. філос. наук : спец. 09.00.02 «Діалектика і методологія пізнання». Одеса, 2000. 20 с.

25. Лотман Ю. До побудови теорії взаємодії культур (семіотичний аспект). *Сучасна літературна компаративістика: стратегії і методи.* Київ : Видавничий дім «Києво-Могилянська академія», 2009. С. 195–211.
26. Максимов С. І. Правова реальність: досвід філософського осмислення. Харків : Право, 2002. 328 с.
27. Маріна О. С. Семіотика парадоксальності у когнітивно-комунікативному висвітленні (на матеріалі сучасного англомовного поетичного дискурсу) : монографія. Херсон : Айлант, 2015. 298 с.
28. Оборотов Ю. М. Традиції та оновлення у правовій сфері: питання теорії (від пізнання до розуміння права): монографія. Одеса : Юридична література, 2002. 280 с.
29. Онтологія, аксіологія, антропологія, гносеологія філософсько-правових вчень : навч. посібник / за заг. ред. В. В. Кузьменка. Дніпропетровськ : ДДУВС, 2015. 246 с.
30. Павлишин О. Семіотичний аналіз права в контексті праксеологічних досліджень. *Філософські та методологічні проблеми права*. 2011. № 1. С. 48–56.
31. Почепцов Г. Семіотика. Київ : Рефл-бук; Ваклер, 2000. 432 с.
32. Речицький В. В. Символічна реальність і право. Львів : ВНТЛ-Класика, 2007. 732 с.
33. Riaz M., Naeem T., Zafar A. Semiotic Analysis of the Russia-Ukraine War Images in the USA's TIME Magazine. *Pakistan Journal of Humanities and Social Sciences.* 2024. Vol. 12(4). Pp. 3031–3042.
34. Семіотичний аналіз явищ культури : монографія. Київ : Інститут філософії імені Г. С. Сковороди НАН України, 2021. 396 с.
35. Фуко М. Археологія знання. Київ : Основи, 2003. 326 с.
36. Фуллер Лон Л. Анатомія права / пер. з англ. Київ : Сфера, 2004. 144 с.
37. Харт Х. Л. А. Концепція права / пер. з англ. Н. Комарова. Київ : Сфера, 1998. 236 с.
38. Чантурія А. В. Семіотичні аспекти дослідження соціальної реальності: дис. … кандидата філос. наук : спец. 09.00.03 «Соціальна філософія та філософія історії». Луганськ, 2006. 174 с.
39. Ясь О. Війна у проєкціях і конструкціях історичного часу. За матеріалами доповіді на засіданні Президії НАН України 8 лютого 2023 року. *Вісник НАН України*. 2023. Вип. 4. С. 62–71.

Тема 12

ПРОБЛЕМИ ПРАВОВОЇ КОМУНІКАЦІЇ

Мета: розкрити основні методологічні проблеми правової комунікації; розвиток правосвідомості через удосконалення етичних аспектів професійної діяльності та подолання деформації правосвідомості через кращу комунікацію.

Інформаційний обсяг: Правова комунікація як спосіб формування правосвідомості. Типи комунікації у сфері правовідносин. Критика діалогічної теорії права. Механізми соціально-правової комунікації у налагодженні взаємодії влади та громадськості. Функціонально-комунікативна аргументованість права як певного типу мовлення. Волютативний аспект мови права. Маніпулятивний потенціал мови права. Герменевтика права як спонукального типу мовлення.

Теми рефератів, доповідей, повідомлень:

1. Криза довіри як бар'єр правової комунікації між державою та громадянином.
2. Правова комунікація в умовах надзвичайних режимів.
3. Мова держави і мова громадянина: асиметрія комунікативних позицій.
4. Правова комунікація як інструмент публічного управління.
5. Юридичні чат-боти як суб'єкти правової комунікації.
6. Фрагментація правового дискурсу в соціальних мережах.
7. Мова права у цифрову епоху: між формалізацією та популяризацією.
8. Правова комунікація в умовах інформаційної війни.
9. Когнітивні упередження у сприйнятті правових повідомлень.
10. Межі переконання та маніпуляції в адвокатській практиці.

Формулювання проблеми. Розвиток правових комунікативних відносин та їхнього правового регулювання на основі національних стандартів і міжнародної практики передбачає необхідність дотримання права кожного суб'єкта на рівноправну участь у комунікації та права на свободу слова; забезпечення державного захисту всіх суб'єктів від недостовірної інформації, захищеність права власності на інформаційні ресурси та інформаційні технології на основі гармонізації і правового захисту приватних і загальносуспільних інтересів; рівноправність та взаємовідповідальність учасників правової комунікації у формуванні простору інформаційного ринку; відповідальність всіх суб'єктів України за правопорушення під час формування і використання інформаційних ресурсів та технологій; гаран-

тування та створення умов інформаційної безпеки під час воєнного стану в умовах гібридної агресії; обмеження права на приватність інформації з метою захисту прав і свобод інших суб'єктів.

12.1. ПРАВОВА КОМУНІКАЦІЯ ЯК СПОСІБ ФОРМУВАННЯ ПРАВОСВІДОМОСТІ

Комунікація правова (від лат. communicare – радитися з ким-небудь) – суб'єкт-суб'єктна форма взаємодії у процесі інтеракцій для розв'язання складних проблем у сфері права, в процесі яких відбувається обмін інформацією, спрямований на досягнення результату. Правова комунікація реалізується на рівні: міжособистісної, групової, публічної, масової і крос- культурної комунікації. Правова комунікація є способом вербальної та невербальної взаємодії у межах пошуку справедливості за умови досягнення рівноваги у з'ясуванні спірних інтерпретацій значень та унормування ускладнень через досягнення згоди. Правова комунікація здійснюється через формулювання проблеми, вибір способів переконання, процес переконування, врегулювання правових позицій комунікантів для урівноваження намірів або розв'язання проблемних ситуацій через вибір альтернативних законних компромісних рішень на підставі дії комунікативних загальнокультурних норм взаємодії (законів, принципів, традицій). Дія правових норм комунікації здійснюється через право на свободу думки і слова; вільне вираження своїх поглядів і переконань (ст. 34 Конституції України).

Комунікація правова реалізується через опис правової проблеми, вибір критеріїв її оцінювання, прийняття рішень, взаємодії у процесі інтеракції, формою якої комунікатори намагаються створити нову комбінацію правових загальних і суперечливих інтересів (перше речення – це стадії комунікації? Не можна поєднувати у одному реченні з другим) процес, у якому щонайменше два партнери із різними правовими потребами намагаються досягти згоди для реалізації своїх спільних правових намірів; спілкування, через посередництво якого двоє чи більше суб'єктів у процесі взаємодії спільно намагаються досягти результативності обговорення; обмін інформацією через посередництво мови, яка координує значення і керує ними (М. Спенгл, М. Айзенхарт) [23, с. 359].

Правова комунікація виникає у процесі правовідносин. Вона їх спричиняє, а правові відносини відповідно слугують джерелом прав та обов'язків суб'єктів, які вступають у взаємодію не лише між собою, а й із державою, її об'єднаннями, органами державної влади. Підставою для виникнення правової комунікації є правова норма, яка містить реальні, а не декларативні права і обов'язки. Засобом правової комунікації є права та

обов'язки, які фіксуються у правових нормах і спричиняють відповідні правові дії (М. І. Козюбра).

Регулятором правової взаємодії у комунікації є нормативно-правові акти, що регламентують правову комунікацію громадян та інших суб'єктів із державними органами та державних органів із різними суб'єктами права.

У правовій комунікації налічується понад тридцяти теорій, частина з яких проєктується на правову комунікацію: 1) теорія символічного інтеракціонізму Дж. Міда спрямована на конструювання соціальної реальності через процес прийняття ролі іншого суб'єкта; 2) теорія координованого управління значеннями висловлювань У. Пірса і В. Кронена, що полягає у творенні єдності позицій через непогодження і водночас координацію значень висловлювань; 3) теорія порушення очікувань Дж. Бургун, що передбачає адаптацію до взаємодії – корегування очікувань комунікантів; 4) теорія конструктивізму Дж. Делія, в основі якої – людиноцентровані повідомлення та їхні позитивні ефекти для результативності досягнення комунікативної мети; 5) теорія соціального проникнення І. Альтмана і Д. Тейлора, сутність якої полягає у створенні регульованої близькості через вербальне саморозкриття на основі винагород і затрат; 6) теорія зниження невизначеності Ч. Бергера, що полягає у комунікативному зниженні невизначеності суб'єкта, управлінні тривожністю комунікантів з метою досягнення результативності (правової) комунікації тощо (Е. Гриффін). У кожній із теорій до певної міри наявні елементи правової комунікації, що виявляються ситуативно у ході взаємодії комунікантів [23, с. 360].

Характер правової комунікації набуває таких рис – це 1) проблематичність, що виявляється у комунікативних діях комунікантів (суб'єкт-суб'єкт), які перебувають на етапі з'ясування проблемних правових відносин; 2) оцінка не лише мовних висловлювань, а й вчинків та психологічного стану комунікаторів; 3) несприйняття одним із комунікантів позиції правового роз'яснення змісту сказаного або написаного (зокрема в умовах низької правової культури, агресивної форми вербальної чи невербальної поведінки тощо); 4) ускладненість правового дискурсу методами використання засобів вияву незгоди через: а) сумнівність тверджень комуніканта; б) недовіру до правомірності дій правника; в) спонтанне створення додаткових проблемних ситуацій під час правової комунікації, що ускладнює порозуміння комунікантів.

Ефективність взаєморозуміння у сфері права пов'язана з умінням збалансувати інтереси сторін, що конфліктують. Гармонія зацікавлень і відстоювання своїх позицій та визнання іншого є бажаною, однак не завжди природно розвиненою в кожного суб'єкта права. Її складно досягти, як непросто досягти істини. Суб'єкт правового дискурсу (через різні причини: зацікавлення, матеріальні підстави, тиск, погроза, страх перед покаранням, думка референтної групи) може маніпулювати аргументацією у тверджен-

нях, поясненнях і тлумаченнях. За таких умов підстав для здійснення ефективної правової комунікації є мало, як і для можливості встановити різницю між істинним та фальшивим прагненням до досягнення згоди.

Суб'єктами правової комунікації є юридичні і фізичні особи, органи державної влади, місцевого правового самоврядування.

Спрямованість правової комунікації не визначається певними абсолютними (сталими й універсальними) орієнтирами. Останні мають культурно-релевантний характер і змінюються разом із трансформаціями суспільно-правової дійсності, будучи залежними від психолінгвоментальних реалій, комунікативних проблем, міри складності й масовості цієї діяльності.

У демократичному суспільстві правова комунікація як наслідок передбачає досягнення правового розв'язання конфлікту. Правова комунікація, як і комунікація загалом, – соціальний процес, що являє собою єдність технічної, семантичної та прагматичної складових: технічний аспект комунікації пов'язаний із процесами передачі інформації відповідними каналами; семантичний – відображає передачу і прийняття інформації, включаючи її розуміння одержувачем; прагматичний враховує вплив прийнятої інформації на поведінку одержувача та ефективність використання цієї інформації.

На правову комунікацію впливають такі чинники: учасники (суб'єкти комунікації); засоби правової комунікації, типи комунікації; функції і принципи комунікації, канали комунікації [23].

Сенс правової комунікації – основа якісно нових суб'єкт-суб'єктних відносин: між державою і системою суспільних органів; між правоохоронними органами і громадянами тощо. Вищезгадані властивості значною мірою об'єктивуються, доповнюють і розвивають практику правової комунікації.

Засобами правової комунікації є мовна система, вербальні та невербальні компоненти, а також система відповідностей між формою і змістом правової взаємодії. Важливим для правової комунікації є процес передачі, реципіювання, інтерпретації і осмислення інформації, а також функція смислотворення і смислопередачі та управління комунікантами.

Канали комунікації – це механізми поєднання у взаємодії комунікатора і комуніканта (вокальний, візуальний, тактильний тощо).

Типи комунікації – інтеракції, що характеризуються інформаційною взаємодією (міжособистісна, групова, організаційна, міжорганізаційна, масова аудитивна, візуальна, аудитивно-візуальна, тактильна); вербальна (словесна) і невербальна (не словесна, символьна) комунікація. На типах правової комунікації позначаються етнічні особливості, які відрізняються своєю вербальною і невербальною компетенцією, офіційно-діловим стилем, ментальним дискурсом.

Принципи правової комунікації – це засади вербальних і невербальних дій, що спираються на принципи рівних прав, рівного обов'язку до

співвідповідальності осіб, які аргументують у спільному розв'язанні проблем на основі поваги до права на комунікацію іншої особи [23; 24].

Основні принципи правової комунікації сформовані на основі: а) суверенності особи як суб'єкта комунікації; б) юридичної рівності учасників комунікативного процесу; в) консенсуальності; г) правової гарантованості свободи комунікації в рамках збереження та непорушення комунікативних прав і свобод іншої особи. В умовах демократичних перетворень суспільства цільовими пріоритетами здійснення комунікації стають принципи правової комунікації: свободи, заборони перевищення необхідної міри; заборони надміру комунікації, принципу захисту довіри [23, с. 361].

Правовій комунікації властивий юридичний формалізм, відносна консервативність, детермінованість службово-адміністративною ієрархією, політична заангажованість тощо.

Правова комунікація спирається на такі традиції у сфері теорії комунікацій: кібернетична традиція, що полягає в комунікації як системі опрацювання інформації; риторична традиція комунікації полягає у публічному зверненні до суб'єктів; семіотична традиція розкриває суть комунікації як процесу передачі значень за допомогою знаків; критична традиція розглядає комунікацію як рефлексивне оскарження несправедливого дискурсу; феноменологічна традиція полягає у взаємодії суб'єктів як пізнанні себе та інших через діалог; етична традиція комунікації передбачає спілкування людей, які взаємодіють справедливо [23; 24; 25].

12.2. КРИТИКА ДІАЛОГІЧНОЇ ТЕОРІЇ ПРАВА

У поле зору авторитетного вітчизняного філософа права О. Стовби потрапила праця І. Честнова «Діалогічна концепція права». Зваживши досягнення методологічного підходу цього вченого, О. Стовба об'єктивно вибудовує свій науковий дискурс, спираючись на фахові аргументи, які ми не можемо обійти увагою.

«Стратегічна» площина критики, як зазначає О. Стовба, стосується того, що І. Л. Честнов, «вкорінюючи право у фактичному порядку відносин між людьми, коли іманентні цьому порядку норми відтворюються в ході фактичних соціальних інтеракцій, ризикує втратити сам предмет дослідження – право, яке замінюється певною «загальносоціальною нормативністю». О. Стовба стверджує, що І. Л. Честнов, виділяючи як елементи правової реальності правові норми, правосвідомість і правопорядок, так і не дає відповіді на питання: чим і як визначається саме правовий статус свідомості, порядку, норми? [21, с. 263].

Відповідь на це питання О. Стовба називає незадовільними. Так, стверджуючи, що «чистих» правових норм, правовідносин, інших правових явищ не існує, оскільки всі вони включають психічні процеси людини, культуру, економіку, політику і т. ін.

О. Стовба звинувачує І. Л. Честнова у сплутуванні смислового і онтологічного аспектів феномена права. «Так, ніхто не заперечує, що права не існує «поза» психікою людини або культурно-історичними умовами її буття. Разом з тим, указані явища не є конститутивними для смислу права, являючи собою всього лише те онтологічне середовище, «у» якому право існує». Опонований правознавець припускається тут тієї самої помилки щодо права, що й матеріалісти стосовно свідомості, коли останні зводили її (свідомість) до біологічних функцій організму. Достеменно кажучи, правовий смисл феномена як такий неможливо детермінувати ні психічно, ні культурно, ні історично, оскільки будь-який культурний, психологічний, історичний корелят права є похідним за своєю суттю явищем [21, с. 263].

Критикує О. Стовба І. Л. Честнова за те, що «будь-яке правовідношення одночасно є економічним, політичним і т. ін.». Опонований філософ права стверджує, що будь-яке соціальне відношення наділене, окрім правового, ще й іншими вимірами – моральним, політичним, економічним тощо. І, звичайно ж, догматична абсолютизація правового аспекту є чистим свавіллям юристів. Проте не менш очевидним є і той факт, що за певного збігу обставин осмислити відповідне відношення можливо лише на основі права. І лише право в цьому разі здатне схопити подію загалом: дати чітку й однозначну відповідь, указавши, які наслідки тягне вчинене діяння», стверджує дослідник О. Стовба.

Тим самим діалектика, яка за визначенням рухається від абстрактного (ідеї) до конкретного (дійсності), тут погано прислужилася. Видається, що якби І. Л. Честнов замість діалектичного переходу від абстрактного постулювання соціальної нормативності до конкретного правопорядку рухався б за алгоритмом діалогу часткового і загального (як він і мав намір від початку), то він отримав би на виході більш адекватний опис того, як фактично збувається право. Адже ще Ж. Дельоз указував на те, що у філософії постмодерну на місце абстрактної і загальної ідеї Платона, що вживається в предмети емпірики, приходять сингулярності, які існують серйозно, як своєрідні смислові ядра, що відтворюються в ході людської діяльності [21].

О. Стовба висловлює гіпотезу, що такою сингулярністю, яка початково викликає до життя право як режим осмислення того, що відбувається, є постійно дійсне або гадане правопорушення. І в цьому ще одне обмеження діалогічної концепції права, адже діалог із взаємним визнанням точок зору та ін. ще можна уявити в цивільному процесі, але навряд чи – в кримінально-

му. Таким чином, можна припустити, що саме сингулярність того, що сталося як часткове, яке вимагає своєї оцінки з позицій загального (правопорядку), є тим «спусковим гачком», який «запускає» механізм діалогу.

Але які критерії подібної – правової, а не іншої – сингулярності? І. Л. Честнов не ставить цього питання, стверджує О. Стовба. Аналогічним чином експліцитно не поставлені питання про те, коли можна говорити саме про правовий діалог. Адже вказуючи, що осердям правового діалогу є правовий інститут як закріплена у відповідній формі права його компетенція і багаторазово повторювані юридично значущі дії людей, які реалізовують відповідні права й обов'язки, що утворюють зміст правового статусу інституту, опонований правознавець не уточнює, в яких саме випадках слід вважати, що людина реалізує свої права, а коли – «просто діє».

Таким чином, можна констатувати, що, створивши оригінальну і своєрідну діалогічну онтологію права, Честнов виявився не до кінця послідовним, оскільки його діалогічні та постмодерністські мисленнєві ходи приховано імплікують повернення до геґельянства і моноідеї права [21, с. 264–265].

12.3. МЕХАНІЗМИ СОЦІАЛЬНО-ПРАВОВОЇ КОМУНІКАЦІЇ У НАЛАГОДЖЕННІ ВЗАЄМОДІЇ ВЛАДИ ТА ГРОМАДСЬКОСТІ

Із погляду більшості філософсько-правових концепцій розвиток сучасного суспільства доцільно розглядати як результат складної комунікативної взаємодії різних соціальних груп і структур, які утворюються у суспільстві, їх статус варіюється залежно від здатності й можливостей здійснення комунікацій у широкому спектрі: від міжособистісних (індивідуальних) комунікацій до масштабів міжсуспільних [25].

Очевидно, що дослідження комунікативної взаємодії потребує багатоаспектного розгляду самого поняття «соціально-правова комунікація» в координаційній системі «суспільство – влада». Цей феномен варто органічно аналізувати як результат наукового пізнання через призму філософії, права, методологію та методику розвитку інформаційно-комунікативних технологій. Систематизувавши принципи, поняття, моделі та категорії наукового дискурсу комунікаційних взаємовідносин влади й суспільства вітчизняних і зарубіжних наукових шкіл, Андреєєв стверджує, що на етапі становлення глобального інформаційного суспільства в суспільно-владних відносинах першочергового значення набувають соціально-правові комунікації як соцієтальний феномен, суспільно-буттєві, гносеологічні, антропологічні та ціннісні виміри якого зумовлюють стан і характеристики новітніх державотворчих процесів [1].

Завдяки тому, що до структури правового простору та соціально-правових комунікацій належать правосвідомість, правові норми, правовідносини й механізми передачі правової інформації, кожний елемент з яких виконує важливу роль в єдиному процесі функціонування владно-державного діалогу, цей вид комунікацій постає головним інструментом формування взаємовідносин правового характеру між владою та громадянським суспільством. Таким чином, соціально-правові комунікації безпосередньо забезпечують залучення громадськості до процесів законотворення в процесі синтезування правової мови кожного конкретного суспільства.

Соціально-правові комунікації як процес порозуміння та обміну інформації щодо легітимізованого впорядкування суспільного життя, змісту й правил поведінки відіграють важливу роль у підтриманні соціальної рівноваги та єдності спільноти. Єдність правового простору можна забезпечити лише на досягненнях соціально-правової комунікативістики: норми права можуть існувати тільки у зв'язку з поведінкою людей, а правовий простір – це, по суті, і є простір суспільних відносин, що регулюються правовими нормами.

На сучасному етапі комунікаційні відносини постають головним чинником формування національної правової свідомості, правової культури, фундатором і провідником демократичного розвитку українського суспільства шляхом органічного поєднання реалізації ідеї відкритого громадянського суспільства з проблемами правового будівництва. Водночас національна правосвідомість виступає як синтез індивідуальної та колективної свідомості, що виникає внаслідок формування нації, національної інтеграції, включення етнокультурних цінностей у сферу правовідносин. Це ступінь адаптованості етнокультурного світогляду в державотворчий і суспільний процес, а також міра проникнення правової спроможності у владні нормативно-правові імперативи, парадигми екстенсивного та інтенсивного соціального розвитку, еволюційного й інволюційного буття. За нових умов демократичного державотворення дедалі більшого значення набуває використання соціально-правових комунікацій як політичного, соціального та етнокультурного чинника формування національної правосвідомості.

Сучасний стан розвитку українського суспільства гостро потребує встановлення нових критеріїв демократизації та покращення взаємовідносин органів державної влади з громадськими інститутами, вироблення об'єднувального механізму подальшого національного розвитку. Функцію зазначеного механізму спроможні виконати на основі забезпечення взаємних національних інтересів та врахування етносоціокультурних чинників соціально-правові комунікації, у зв'язку з тим, що вони компілювали не лише систему владних стосунків, а й, що значно важливіше, – оцінку та реакцію суспільства на дії влади щодо збереження національного суверенітету. У ціннісному аспекті такі соціально-правові комунікації мають спи-

ратися на національну правосвідомість як синтез індивідуальної та колективної свідомості, що виникає внаслідок формування нації, національної інтеграції, включення етнокультурних цінностей у сферу правовідносин, суспільно-політичних і державотворчих процесів.

Використання позитивних прикладів історії державотворення, що об'єднують націю, істотно підвищує якість соціально-правових комунікацій. В окресленому сенсі системний пошук моделей комунікацій, які б забезпечили максимальну дієвість діалогу органів державної влади та громадянського суспільства, стає пріоритетним. Для обрання найефективніших методів налагодження владно-суспільного діалогу запропоновано застосовувати транзактно-діалогічну циклічну модель комунікації. Сенс її полягає в тому, що коли суспільство отримує від влади правову інформацію та «пропускає» її крізь себе, громада повертає її до влади вже з новим змістом: і влада, і суспільство щоразу, заново «прочитуючи» це повідомлення, усвідомлюють його оновлене юридичне наповнення. Цей процес має постійно циклічно відбуватися.

Сучасні соціально-правові комунікації передбачають посилення ролі інститутів масмедіа як механізму здійснення комунікаційного процесу та провідного засобу конструювання соціально-правового простору передусім у період соціально-економічних перетворень. Відбувається переосмислення сутності державної інформаційної політики щодо засобів масової інформації, яка спонукає органи влади створювати законодавчі основи для покращання умов функціонування всієї системи засобів масових комунікацій (незалежно від форм власності). Зокрема, пропонується низка правових механізмів, які унеможливлюють економічний тиск на засоби масової інформації, запроваджувати цензуру, відмовляти в реєстрації тощо [10, 25].

Фактор зростання ролі засобів масової інформації у забезпеченні прав громадян на вільний доступ, одержання, зберігання й поширення суспільно значущої інформації та організації діалогічної моделі соціально-правових комунікацій влади й громадянського суспільства за своєю природою дуалістичний: засоби масової інформації як виробники інформаційного продукту отримують преференції від держави над іншими суб'єктами підприємницької діяльності та водночас використовують свій привілейований статус у маніпулюванні громадською думкою та для поширення неправдивої інформації. В умовах розвитку інноваційних комунікаційних технологій перед владою постають завдання інформаційної безпеки суспільства, що полягають у створенні нормативної бази для саморегуляції інформаційної сфери. Запропоновано законодавчо прирівняти вебсайти, які професійно здійснюють продиціювання інформації, до інформаційних агентств з відповідним правовим регулюванням їхньої діяльності [25].

Застосування соціально-правових комунікацій безпосередньо пов'язано з питаннями модернізації демократичних засад державотво-

рення та, відповідно, залежить від них. Удосконалення правових засад, принципів і методів державного регулювання інформаційно-правових відносин, започаткування нових форм забезпечення громадян демократичними принципами на вільний доступ, одержання, зберігання та поширення публічної інформації постають не лише базовими ознаками розвитку громадянського суспільства в Україні, а й забезпечують адаптацію вітчизняного законодавства інформаційної сфери до стандартів Ради Європи та є важливою передумовою інтеграції України в Європейське Співтовариство.

Еволюція комунікаційної взаємодії влади та громадянського суспільства й безпосередньо соціально-правових комунікацій логічно призводять до вдосконалення принципів, напрямів і способів покращання вітчизняного законодавства, що регулює правові відносини в інформаційній сфері (статус журналіста, доступ до публічної інформації, вдосконалення інформаційно-правових відносин щодо функціонування засобів масової інформації тощо). На концептуально державотворчий рівень виходять інноваційні комунікаційні та інформаційні технології, що базуються на відкритому партнерському соціально-правовому діалозі влади і громадянина, що й зумовлює зміни у всіх галузях права та призводить до системних змін правового простору суспільства.

Модернізаційний напрям розвитку українського суспільства потребує досягнення максимально можливого рівня узгодження інтересів громадянського суспільства та інтересів держави. Водночас моделі комунікаційної взаємодії, які мають забезпечити цей процес, зазнають суттєвих змін не лише під впливом політичних, економічних, культурних змін, а й насамперед темпів упровадження сучасних інформаційно-комунікаційних технологій, які часто шкодять, а не прагнуть здолати ввесь негатив, привнесений у суспільство тоталітарними авторитарними правителями. Комунікативні злочинні технології руйнують світовий порядок і міжнародно-правові засади функціонування суверенних держав.

Тімоті Снайдер у викладі свого бачення тиранії, посилаючись на В. Клемперера, привертає увагу до того, як вмирає правда. «Перший – це ворожість до достовірної реальності, що проявляється у видавані вигадок і брехні за факти. Зі зневаги до світу реального починається творення вигаданого проти світу. Другий спосіб – повторення мантр». Тут пояснює Клемперер одну важливу деталь фашистського стилю: «Безкінечний повтор, який перетворює вигадку на правдоподібні твердження, а лиходійство – на бажане». Третій спосіб – «магічне мислення, або прийняття суперечливих тверджень». Для прийняття очевидної брехні «треба просто відкинути раціональне мислення. Останній спосіб – марна Віра. До неї апелює президент, коли, наче проголошуючи себе божеством, заявляє: «Тільки я можу це розв'язати» чи «Я» – ваш голос» [20, с. 67–69].

Перспективні напрями та шляхи вдосконалення соціально-правових комунікацій у системі взаємодії органів державної влади та громадянського суспільства в сучасній Україні передбачають:

– стимулювання різноманітних методів соціального контролю суспільства з метою послаблення зовнішнього контролю, підвищення рівня громадянської активності, демократизації, вдосконалення правових механізмів тощо;

– розроблення та затвердження комплексу механізмів та інструментів управління насамперед у сфері соціально-правових комунікацій, завдяки яким прийняті рішення набувають легітимності з погляду громадського сприйняття;

– законодавче закріплення нового, більш високого статусу вітчизняних засобів масової інформації та, відповідно, їх більшого рівня відповідальності перед суспільством як наймогутнішого інструменту конструювання соціально-правового простору та демократичного інституту суспільного контролю діяльності всіх органів публічної влади, що вимагає насамперед повного, остаточного роздержавлення українських засобів масової інформації;

– встановлення інформаційної відкритості й прозорості влади та дієвого громадського контролю за її рішеннями шляхом упровадження інноваційних діалогічних моделей комунікаційної взаємодії держави й громадянського суспільства, що включають як суб'єктів державні органи, засоби масової інформації та інституції громадянського суспільства, зокрема мережеві спільноти, і спираються на ціннісні й нормативно-правові засади організації соціально-правових комунікацій демократичного суспільства [10].

Від позитивного вирішення цих завдань залежить не лише рівень взаємодії держави й суспільства, а й подальша перспектива соціально-правового розвитку України. Адже, не з'ясувавши проблеми комунікацій влади та громадськості, взаємозалежності індивіда, суспільства та держави, не варто сподіватися на позитивні зміни в соціально-правовій системі.

Взаємодія влади і суспільства засобами комунікації – це провідна тема, яку вивчали Д. Андреєв, А. Єрмоленко, Я. Жарков, В. Ковальчук, Н. Оніщенко, М. Присяжнюк, Є. Скулиш та ін.

Ключовими в діалогічності визнані категорії філософії мови, наративу, дискурсу, комунікації, ментальності, мовленнєвої особистості, комунікативного акту та ін. Оцінка діалогічності мовленнєвої особистості сформована за критеріями текстової діяльності, виплеканими впродовж тисячолітньої історії еволюції мистецтва риторики, її ціннісно-моральних та антропологічно-онтологічних критеріїв. В основу діалогу та мисленнєвих процесів закладений «принцип системної взаємодії комунікантів», або інтеракціональність. Вивіреною є модель діалогу, вибудувана на зверненні-відповіді. Якщо сегментувати всі критерії діалогічності, то виразними,

проте й неоднозначними, на підставі мовленнєво-мисленнєвої діяльності особистості кваліфікують семантику висловлювань, прагматику та герменевтику [10, с.125].

Недостатній рівень співпраці влади із суспільством стосується якості усного спілкування влади з суспільством, зокрема однієї з його форм – змістових ознак комунікації, яка віддзеркалює герменевтичну її сутність. Усне мовлення у трьох його основних проявах – вигук, діалогічне (відповіді на запитання, дискусії) та монологічне (особиста думка, висловлювання) мовлення – це відповідальна за імідж сфера діяльності кожного урядовця й очільника влади. Комунікація в усній формі загалом і кожна його форма зокрема несуть семантичну вагу висловлювань для владних фахівців, які здебільшого здійснюють вертикальний за змістом діалог із єдиною мотиваційною метою – розвиток соціально-економічної і політичної системи в Україні. Це основний показник мисленнєвої фаховості, їхнього рівня володіння проблематикою, вміння доносити ідеї, розкривати істину, переконувати слухачів своєю професійною вправністю.

Щодо питання організації діалогу, то влада – суспільство перебувають у полі зору лінгвістів, культурологів, філософів і дещо менше – правників. Щоправда їй більше уваги приділяли ті, хто в добу античності започатковували теорію красномовства: Аристотель, Сократ, Платон, Квінтиліан та ін. [10, с. 125].

Цю здатність очищати і вдосконалювати людину діалог передбачає і зберігає з метою внутрішнього налаштування на мирне розв'язання проблем, що розвивають здатність до багатовимірного сприйняття реальності. Ось цей моральний ресурс діалогічності й акумулює в собі і випромінює в нинішній ситуації надто непростий світ сучасної «філософії діалогу».

В основу своєчасної правової комунікації – ефективної і відповідальної – покладено мистецтво привернення й утримання уваги, які сегментовані в чотирьох вимірах: змістові (стосуються змістового наповнення промови); психологічні (пов'язані з поведінкою промовця та психологічними особливостями аудиторії); невербальні (зумовлені позамовними засобами спілкування); вербальні (мовні засоби прикрашування стилю) [10, с. 129–130].

Сучасна філософська «методологія пізнання тяжіє до рефлексії», яка ґрунтується на уявленнях про розум, по-кантівськи – це «чуття розуму». Наші сучасники стверджують, що такий стан не може бути ні створений штучно, ні повторений. Він індивідуальний, самобутній. Ніхто не мислить однаково. Кожний, споглядаючи дійсність, оцінює її особливо. Кожний опис характеру ситуації в державі буде не подібний на чийсь інший. Це стосується й інтерпретування наративу державного доповідача. Рецепція слухачів буде неоднаковою. Тому універсалізувати всі методи для аналізу діалогу / полілогу складно й неможливо. Нормативна діяльність держав-

них промовців часто обмежується поясненням та оцінкою окремих фактів без урахування широкої, системної обумовленості. Спікери, як і лінгвісти, зосереджуються на деталях, втрачаючи з поля зору мовлення як системну цілісність, без урахування ймовірних різнотлумачень сказаного.

Спостереження за тим, як відбувається спілкування державної влади і суспільства, дає змогу виснувати: на тлі буденної свідомості воно ні в якому разі не може бути спрощеним чи примітивізованим, як і не має бути побудоване виключно на вузькоспеціалізованій термінолексиці, яка відштовхує слухачів. На тлі воєнної, природних, пандемічних й економічних криз та за відсутністю ідей, як швидко виформовувати антикризовий діалог із суспільством, подекуди вже простежується втрата шансу нарощування людського потенціалу та суспільного державотворчого розвою. До прикладу (і це є показовим фактором неорганізованості всіх державних ланок на побудову правового діалогу), такою є проблема зовнішнього протиправного маніпулювання громадянською свідомістю окремих партій. Пропаганда створювала численні психологічно-інформаційні атаки, на які суспільство не одержувало професійної адекватної відповіді. Так з'являються паспортизовані в Донбасі «громадяни РФ», ідеї проведення виборів або референдумів, амністія для бойовиків тощо.

За відсутності потужних інформаційних «добре відлагоджених» сигналів на окупованих територіях не були створені національні інститути протистояння ворожим медійним намірам. Спотворені «постправдиві» наративи посадовців виникають і потребують спростувань.

Неоднакова семантична наповненість риторичних і внутрішніх, і скерованих на зовні меседжів про стан справ у державі представниками урядових організацій і парламентарів не сприяє зняттю підвищеної конфліктогенності населення і не повертає довіру до влади. Свідомість не творить одвічних стереотипів, як це є у Р. Шопенгауера, З. Фрейда та ін. Сфера бачення світу «свідомо-психічно здійснюваних дій та образів» стає вторинною щодо свідомості. Стереотип «владі треба довіряти» не працює.

«Розмивання» інформаційного сигналу в різноспрямованих діалогах творить наративи недовіри до державних управлінських інститутів. Суспільство не довіряє і суцільній критичній комунікації, і такій, яка побудована лише на похвальній. Тільки об'єктивний контекст із аргументованим аналізом причин та очікуваних наслідків може збалансувати в діалозі критичну ситуацію у державі та долати маніпуляційні впливи на громадянську свідомість.

Ще одна вагома складова, на яку постійно повинні впливати комунікатори, – це знання когнітивних особливостей представників різних верств суспільства. У сегменті людського буття референція хоча й відбувається через економічний, політичний, сімейний тощо екзистенціали, реакції на владні дискурси визрівають на рівні культурологічних сенсів, психі-

чного стану індивіда та його ставлення до суспільних цінностей. У сучасній основі нової гуманітарно-гуманістичної філософії актуалізується дилема подолання розбіжностей, які розколюють суспільство і не мобілізують до відповідальності за це державних інституцій та їхніх представників, усього суспільства. Наявний традиційний універсалізм, який іменують «гуманітарним», зберігає віковічну практику ведення діалогів державної влади і суспільства, однак у процесах загострення настроїв відбувається цілковито нова артикуляція суспільних проблем, ускладнених як внутрішніми, так і зовнішніми ворожими впливами на суспільство та невмінням різних експертів їх збалансовано пояснювати. Хоча у кризовий період риторика в державі назагал сутнісно змінюється.

Питома вага спекуляцій у процесі діалогу викликає потребу привернення уваги державних органів до вироблення універсалізованої стратегії і тактики взаємодії із суспільством (postfaktum) як запобіжних заходів, які випереджають негативні наслідки. Зміст діалогу як першочергового інструменту встановлення верховенства права і демократизації суспільства та досягнення миру в ідеалі артикулює модерування і збалансування суспільних ідей представників суспільства для постійного аналізування і їхнього вдосконалення з метою запобігання тенденційним змінам у сучасному бутті. Як ніколи нам потрібна єдина позиція, збалансована суспільна енергія, скерована на перемогу [10, с. 138–140].

12.4. ФУНКЦІОНАЛЬНО-КОМУНІКАТИВНА АРГУМЕНТОВАНІСТЬ ПРАВА ЯК ПЕВНОГО ТИПУ МОВЛЕННЯ

Правову дійсність як функціонально зорієнтовану сферу комунікації намагалися вивчати з позицій різноманітних підходів та методологій і у суспільних, і гуманітарних науках. Адже право як специфічний різновид комунікації має безліч контекстів – міжособистісний, культурний, політичний, міжнародний, расовий, етнічний, організаційний, структурний, дискурсний тощо. Водночас вважається, що будь-яка модель комунікації передбачає наявність таких складових, як адресант і адресат. Беручи це за основу, доречно проаналізувати право як певний тип мовлення та комунікації з погляду функціонування у ньому людського чинника (адресанта й адресата), а також із урахуванням його аргументаційного спрямування.

Одразу ж означимо основні термінологічні співвідношення, що супроводжуватимуть цей аспект нашого видання. Насамперед це стосується дихотомії «*мовлення – комунікація*». Мовлення може бути ідентичним поняттю «комунікація», якщо розуміти його як спілкування людей між собою за

допомогою мови (мовлення як процес); може бути окремим структурним елементом комунікації, якщо йдеться про передачу повідомлення (мовлення як продукт мовленнєвого процесу); його можна розуміти як певний стиль викладу інформації (мовлення як окремий жанр). Натомість комунікація завжди передбачає зв'язок (шляхи сполучення, обмін інформацією, спілкування), що зі свого боку означає наявність хоча би двох елементів співвідношення на основі взаємозалежності та взаємозумовленості.

Тобто, коли говоримо про право як тип мовлення та комунікації, йдеться про притаманність йому вищезазначених трьох основних характеристик мовлення, а також усіх властивостей комунікації, однак із поправкою на специфіку підходу до аналізу «дійових осіб» у сфері права. Інакше кажучи, право: 1) є продуктом мовленнєвої діяльності – результатом омовлення, означення, називання речей, предметів, явищ, дій, подій, фактів, об'єктів, суб'єктів і т. д. правової дійсності; 2) через певну специфіку викладу інформації та обов'язковість її використання на практиці право є водночас засобом мовленнєвого процесу, бо представляє безперервність зв'язку право-творця і право-адресата; 3) а отже, воно є особливим стилем подачі відомостей, який за структурою текстів, застосовуваними термінопоняттями й адресним спрямуванням не схожий на жодний текстографічний жанр; 4) крім того, право як мовлення є різновидом комунікації, бо має комунікативну мету – вплинути на того, кому адресовано зміст інформації (повідомити, що дозволено, застерегти від забороненого й налякати покаранням за порушення встановлених правил).

12.4.1. Волютативний аспект мови права

Для контексту вивчення правової аргументації доцільно зупинитися власне на четвертому підході до розуміння права – як особливого типу мовлення та комунікації, що розглядає *право як тип спонукального мовлення*. Тут можна виокремити три напрями: 1) волютативний (право як наказова інформація); 2) маніпулятивний (право як засіб впливу з метою маніпуляції свідомістю та поведінкою); 3) герменевтичний (право як результат тлумачення суспільної інформації та як предмет тлумачення соціальними суб'єктами).

Що стосується першого напряму, то однозначно *зміст права є волютативним* за своєю суттю, адже його створення розраховане на передачу волі держави та безапеляційне сприйняття і виконання право-норм, що містяться в ньому, в процесі правової поведінки соціального суб'єкта.

Волютативність тут слід сприймати як характеристику права, що полягає у відтворенні й передаванні волі держави, а також наказі цю волю виконувати, тобто формуванні волі соціальних суб'єктів. Волютативність

у праві – це також здійснення свідомого контролю за допомогою опосередкування поведінки людини через правове «програмування», завдяки чому вона набуває здатність діяти всупереч індивідуальній безпосередній мотивації на користь суспільних інтересів на основі засвоєних певних правил поведінки у соціокультурному просторі.

Волютативна функція права полягає в тому, що сприйняті правонорми спрямовують продуктивне творче мислення на вироблення оптимальних варіантів правової поведінки соціального суб'єкта, сприяє конденсації у правовій свідомості та правовому світогляді нових правових реалій, спонукає до пошуку зв'язків між цими реаліями, їх аналогії, аналізу й синтезу, зіставлення й протиставлення. Інакше кажучи, волютативність права – це своєрідний алгоритм вибору найбільш оптимальних (соціально аргументованих) варіантів вирішення правових ситуацій, поштовх до реалізації право-мислених інтенцій (прагнень, стремлінь) у правослухняній взаємодії з іншими.

Проблема інтенційності (цілеспрямованості) у праві не нова, вона пов'язана з поняттям так званого «первісного наміру», що «виникло у теорії права, коли йшлося про те, щоб відкрити, які саме цілі ставили перед собою ті, що стояли біля витоків Конституції Сполучених Штатів. І в такий спосіб створили основу для сучасних конституційних тлумачень» [8, с. 305]. Дискусії щодо концептуальної цінності «первісності» та «інтенційності» у праві тривають досі та зазвичай стосуються практичних і нормативних проблем, зокрема: який вид наміру (інтенції) слід вважати первісним, як правильно виявити історичні наміри, які можливі ідеологічні наслідки, коли дозволити первісним намірам керувати сучасними інтерпретаціями.

Первісність («оригіналізм») до певної міри відтворений у юснатуралізмі, тобто притаманний теорії природного права, тоді як позитивізм дотримується текстової інтенціональності. На вирішення цієї суперечки філософ права Р. Дворкін запропонував ліберальну версію оригіналізму, запровадивши поняття різних рівнів наміру [8, с. 305]. І ця позиція, на нашу думку, є найбільш об'єктивною, бо дає підстави вважати право відтворенням різнопланових інтенцій (намірів) право-творців, а це, зі свого боку, дає можливість стверджувати, що право максимально повно враховує суспільну інтенціональність. А загалом з усієї цієї суперечки однозначним є те, що право є чітко інтенціональним, спрямованим, тобто, додержуючи термінології цього видання, волютативним. І вся різниця у реалізації цієї волі суспільства та держави полягає тільки в різному її прочитанні (сприйнятті, інтерпретації) кожним окремим соціальним суб'єктом.

Глибока інтенціональність права полягає у здійсненні беззаперечного впливу на правовий світогляд, формує у соціального суб'єкта правову інтенцію (зорієнтованість), що зазвичай проявляється зовні у правослухняній поведінці. Суб'єкти правової інтенції завжди іманентні щодо право-

мислення: правові наміри та прагнення, виражені у правових діях і вчинках, насамперед осмислені, внутрішньо омовлені, оцінювально «пропрацьовано». А оскільки право є базовою основою для формування правового світогляду, зокрема його інтенціональності, то, очевидно, закон є опосередкованим регулятором правової поведінки соціального суб'єкта. Водночас важливо зазначити, що «інтенціональність також вказує на прагнення, телеологізм і бажання, момент егоїзму чи еготизму, в будь-кому випадку, на «егологію». Правова інтенціональність – це завжди спрямованість на правослухняність; враховуючи лематизацію правового буття (лема – теорема, потрібна для доведення іншої [8, с. 484]; у даному випадку – першопочатковість щодо інтенції), правова інтенція вносить у правову дійсність елемент присутності кожного суб'єкта правовідносин, реалізуючись через його правову поведінку. Правова інтенція, як і право, і право-мислення, неможлива без мовлення, без звернення до вербальних знаків і символів. Тому її можна вважати своєрідним правовим внутрішнім дискурсом, внутрішнім діалогом, який штовхає соціального суб'єкта на взаємодію з іншими, до правовідносин.

Зазначимо також, що інтенціональною є і сама мова права, підпорядкування якому передбачає водночас і переоцінку правового імперативу, і визнання безмежного авторитету права. Інтенція права зорієнтована на стримування й обмеження і розрахована на абсолютне сприйняття виражених право-норм як беззастережної інструкції, керівництв до правових дій і вчинків. Інтенція права відноситься до інтенції право-мислення як об'єктивне і суб'єктивне, як стимул і реакція, як адресант і адресат. Зокрема, аналогічним буде відношення між правовою свідомістю і правовою поведінкою. Феномен інтенції присутній у всіх аспектах правової комунікації як прагнення аргументовано констатувати невідворотність дії права, намір зорієнтувати правове мислення у «потрібне» русло, веління діяти відповідно до інтенції права та правового світогляду.

Право містить «особливі формоутворення, завдання яких полягає в тому, щоб переадресовувати вимоги універсальних законів світопорядку окремим індивідам і змушувати їх коригувати свою поведінку щодо загальної системи соціальних взаємодій» [5, с. 147]. Попри те, що право «пропонує еталонні зразки належної соціальної поведінки» та знаходить засоби і способи примусу осіб із протиправними нахилами до такого типу дій і вчинків, він ще й приводить ці «еталони», засоби і способи у відповідність до «універсальних принципів світобудови, сутнісних властивостей людської природи, потреб цивілізації і культури» [5, с. 147]. Під впливом права сфера духовного поширює свою дію на право-мислення і навіть дифузує з ним. Ще Г. В. Ф. Геґель наголошував, що основою права є духовність, розум, адже розум – це вибір доцільності [6], а доцільність, своєю чергою, передбачає законність, правослухняність. Духовність закладена у право першопочатково.

«Право вперше сформувалося на рівні духу, розуму людини як продовження її природних прав, а вже потім було закріплено практикою у формі тих чи інших, звичаїв, норм» [28, с. 25]. Дослідники права подають конкретний підхід щодо елемента духовності у праві: «... право є похідним від моральних та релігійних норм. Генеза права полягає в релігії, в релігійному праві» [19, с. 9]. Залежно від того, що саме з цієї дводжерельної основи (моральність чи релігійність) домінує у праві, можна, на нашу думку, стверджувати про соціальну чи духовну природу права і, відповідно, розглядати поведінку соціального суб'єкта в контексті взаємовідносин «людина – соціум» чи «людина – Бог» (Бог як Природа, Всесвіт, надприродна сила).

Зрозуміло, абсолютне розмежування цих понять неможливе, оскільки мораль і релігія є твореннями людини як сукупність певних положень і принципів, що регулюють її поведінку, але з ремаркою на триєдину сутність людини (тіло, душа і дух). Тіло керується мораллю, душа – релігією, а дух як вищий продукт високоорганізованої матерії – духовністю в значенні вищої (абсолютної) моралі. Духовність, релігія і мораль рівносильно впливають на право, вони, по суті, і є природним правом, законами Бога, Природи, Всесвіту. Сукупно з позитивним правом вони є формами організації та регулювання суспільно-правових відносин і життєдіяльності соціального суб'єкта. Адже мораль, етика, релігія також містять елемент примусу і мають волютативний характер, обмежуючи дії і вчинки, що суперечать встановленим вимогам і нормам. Причому саме природна правова система (як сукупність моралі, релігії і духовності) «претендує на абсолютне всесилля і верховенство» [19, с. 20]. У праві проявляється людське мислення, пропрацьовуються варіанти людських дій (чи бездіяльності). Водночас право впливає на визнання цих дій правослухняними чи протиправними і наполягає на всезагальній підпорядкованості право-нормам, тим самим координує і регулює міжсуб'єктну поведінку. Зв'язок між словесним вираженням еталону правослухняності і караності за протиправність, з одного боку, та поведінковими проявами у контексті правовідносин, з іншого, дає можливість розробити механізм відбору максимально дієвих мовленнєвих засобів, у яких сконцентрувалася б сила дії як природного, так і позитивного права з метою впливу на емоції соціального суб'єкта, а отже, регулювання його поведінки [3, с. 127].

У цьому контексті основним антропологічним чинником права буде автор «первісного наміру», і в такому випадку час появи адресанта значно відхиляється назад в історичному екскурсі – до виникнення мононорм як первісного прототипу сучасного права. Натомість адресат є цілком сучасним, а отже, збагаченим всім запасом знань, що містяться у різнопланових волютативно-регулятивних соціальних нормах (зокрема й праві), у яких проявляється «диктатура та закономірності дієвості» [19, с. 17].

12.4.2. Маніпулятивний потенціал мови права

Другий аспект спонукальності мови права – *маніпулятивний*, коли право розглядають як засіб маніпуляції свідомістю та поведінкою соціального суб'єкта. Цей аспект доволі часто згадують науковці, коли йдеться про політику, політичні технології та політичну комунікацію загалом.

Допустимо вважати, що маніпуляція є іманентною характеристикою будь-якої комунікації з похибкою на рівень впливової зацікавленості та спроможності комунікантів.

Досі недостатньо дослідженим залишається право як різновид тексту й дискурсу. Маніпулятивний дискурс потребує концептуального зіставлення щодо когнітивної та лінгвістичної природи маніпулятивного впливу в політиці та праві. Маніпулятивність у праві має певну інтенцію. Ми не можемо погодитися з позицією, що маніпуляція – виключно негативне соціально-психологічне явище, яке здійснює руйнівний вплив на особистість і суспільство загалом, адже комунікативний намір і мотив права має яскраво виражений соціальний характер, а отже, передбачає відтворення саме суспільної інтенціональності з урахуванням максимальної кількості прагнень всього суспільства та кожного окремого соціального суб'єкта.

Водночас необхідно наголосити, що маніпуляція не розглядається як явище загалом, а тільки накладається такий аспект, як імовірнісний прояв мовлення права. Інакше кажучи, ніхто не говорить про право як вербальне шахраювання й навіювання інформації, вигідної обмеженій кількості осіб або одній людині (хоча і такі приклади відомі історії людства), а радше як про впливовий чинник розрізнення соціальних концептів типу «право – не-право», «правослухняне – протиправне – злочинне», «добро – зло» тощо. І в цьому випадку адресант знаходиться у привілейованому становищі, бо його мовлення є апріорі авторитетним (іде від імені держави і закріплене нею), а адресат змушений сприймати це безапеляційно. Власне такий «примус» і дає підстави говорити про маніпулятивність права, але не більше. Адже тут не йдеться про прихований неаргументований вербальний вплив адресанта, базований на некритичному сприйнятті інформації адресата і спрямований на виконання останнім запланованих маніпулятором дій. Установки та наміри адресанта й адресата здебільшого збігаються, бо відтворюють бажання обох жити у впорядкованому суспільстві з можливістю передбачати оцінку своїх дій.

Основним об'єктом маніпуляції є свідомість адресата і водночас саме свідомість може стати захисним чинником для уникнення маніпулятивного впливу. Річ у тім, що свідомість необхідно розглядати як систему, до складу якої входить раціо (сфера інтелекту, в яку можна втручатися лише засобами аргументації, а це далеко не маніпуляція), сфера практичної дії (тут можливе деяке посилення впливу, вказавши, як саме можна досягти

мети) і сфера внутрішнього почуття (канали, через які маніпулювати найпростіше) [16]. І залежно від того, який зі складників свідомості домінує, доречно говорити про можливий рівень маніпуляції.

Відбувається процес узгодження поведінки соціального суб'єкта зі суспільством через свідоме осягнення правової дійсності завдяки сприйнятим правовим поняттям. Ці поняття «беруться з інтелектуальної правової традиції і підлягають переводу в операціональні терміни, що дає змогу зменшити напругу між правовим мисленням і реальністю шляхом послаблення критичної сили мислення» [14, с. 136–137].

Маніпулятивна здатність мови права має особливість розкриватися також через так званий «зворотний зв'язок», на який, власне, і розраховане право. Тут маємо на увазі сподівання на відповідну реакцію правоприймача, проявлену в правовій поведінці. Мова права зорієнтована на те, щоби під її впливом соціальний суб'єкт формував власну складну морально-правову систему, відчував потребу духовної праці, інтелектуальну необхідність самооцінювання власної правової поведінки, здійснював її кореляцію щодо інших людей, виробляв своєрідний морально-правовий і життєвий релятивізм, коригував свою поведінку та життєдіяльність. Тобто на основі сприйнятого права здійснюється внутрішня психологічна кореляція, окреслюється певний «вектор» психологічно-правового скерування особи. Соціальний суб'єкт як виразник правослухняної поведінки, сформованої і дотримуваної під впливом права, узгоджує свої правові дії та вчинки з іншими учасниками правовідносин, пристосовується до соціонормативного простору, в якому перебуває, до суспільно-правових і морально-правових ситуацій, коригує свою щоденну правову поведінку, формує своє правове оточення, демонструє свій правовий світогляд, намагається утвердити свої правові цінності, свою правову свободу, довести доцільність своїх правових інтенцій, а також нав'язати їх правовому оточенню та вплинути на кореляцію правової поведінки соціальних суб'єктів, з якими перебуває у правовідносинах, тощо.

Маніпулятивні технології (вже у більш класичному їх прояві) використовують у сфері правореалізації, наприклад, адвокат чи прокурор, намагаючись схилити правосуддя у той чи інший бік при прийнятті рішення. Їхнє мовлення – це специфічна форма координації поведінки індивідів, на яких спрямоване це мовлення. Через висловлювання мовець (виразник мовлення, адресант) демонструє слухачеві (адресатові), що він пов'язує з ним певні сподівання. По-перше, він сподівається, що адресат зрозуміє його комунікативну мету (сподівання на розуміння); по-друге, мовець сподівається, що слухач, розуміючи його мету, здійснить те, що «наказувала» мета, або зробить щось інше, що можна було би вважати оправданням чи поясненням невиконання мети мовця (сподівання на реакцію). Відповідно до цього і будуються всі висловлювання.

12.4.3. Герменевтика права як спонукального типу мовлення

Але цей нюанс вже близький до третього аспекту, обраного нами в контексті підходу до вивчення права як спонукального типу мовлення, – *герменевтичного*, який випливає із двох попередніх (волютативного й маніпулятивного), тому що базується на розшифруванні, розумінні й тлумаченні отриманої інформації.

Застосування вже згадуваної раніше «ідеалістичної настанови» з методологічного арсеналу герменевтики у практичній філософії права дає підстави вважати, що правова свідомість через перетворення право-норм у регулятивну силу, здатну «передбачати» зовнішні рефлексії правосуб'єктів, вибудовує своєрідну варіативність правової поведінки соціального суб'єкта з урахуванням його індивідуальних особливостей сприйняття впливу соціокультурного простору.

Окрім того, теорія комунікативної компетенції [9, с. 84] також підтверджує інтерсуб'єктивність права через здатність прогнозувати правовипадки, тобто міжсуб'єктну правову комунікацію слід розуміти як площину дії права, звільнену від деформацій реальних суспільно-правових відносин. У центрі уваги постає мовленнєво-поведінкова діяльність як результат зрілості право-суб'єктів, їхнього право-сприйняття і право-рефлексії. Засадничим принципом правової організації соціальних суб'єктів є правова комунікація, а правова поведінка є інструментальною предметною діяльністю, що опосередковується правилами. «Технічне» додержання цих правил сприяє структуруванню право-доцільної діяльності, спираючись на імперативи збереження суб'єктів, узгоджуючи їхні схильності та потреби.

Мовленню передують і за ним наступають практичні події, що (принаймні, ті, що відбуваються після мовлення) є суттю дії комуніканта, який зазнав мовленнєвого впливу. Тут слід апелювати до регулятивної функції мовлення, адже це основна функція, яка здійснюється через передачу інформації у процесі мовленнєвого спілкування.

Можна виокремити два типи інтерпретаторів: перший – це ті, хто намагається максимально беземоційно розкрити логіку правового тексту, відводячи власні враження на другий план; другий – ті, хто прагне виробити власну позицію щодо сприйнятих право-норм. Є підстави вважати, що більшість право-сприймачів належить до другої категорії інтерпретаторів права, оскільки правовий світогляд кожного окремого індивіда наділений оцінювальною функцією і є власною позицією щодо «правильності» права. Однак, на нашу думку, право-сприймач за нейтральних умов правовідносин є гібридним (змішаним) типом інтерпретаторів права. Адже, по-перше, право як таке дає лише незначну можливість інтерпретації, будучи загальнообов'язковим до виконання; по-друге, саме право формує правовий світогляд соціального суб'єкта, подаючи конгломероване ядро правоорієнтаційної інформації; по-третє, соціальний суб'єкт не ставить собі за

мету проаналізувати й інтерпретувати право по-своєму, а бере його за основу (інструкцію) правової поведінки в соціумі.

Кодування і декодування мови права виводить його на «трансцедентно-адоративний рівень» [26, с. 219]. Це означає, що текст права віддаляється від автора (право-творця, адресанта), від його способу мислення; реалізується контекстуальна функція права, що унеможливлює оказіональне (випадкове, вибіркове) застосування елементів права адресатом. Адже право вирізняється неподільною цілісністю цілеспрямованого впливу.

У цьому контексті пріоритетну роль відіграє адресат, якого доречно буде називати мовою психологів реципієнтом (від грец. receptor – приймаючий), тобто суб'єктом, який отримує і перетворює вплив. Водночас він інформацію має не тільки просто прийняти, а й зрозуміти й осмислити. Така рецепція права у свідомість соціального суб'єкта забезпечується шляхом зіставлення й узгодження отриманої інформації з уже наявним світоглядом, досвідом, знаннями; і що більше підстав для зіставлення, то глибшою і детальнішою може бути інтерпретація нової «порції» права.

Як видно з усього наведеного вище, право можна вважати особливим типом мовлення та засобом комунікації зі специфічними характеристиками залежно від того, хто є адресантом та адресатом; причому ці характеристики сукупно тільки доповнюють одна одну й забезпечують цілісний підхід до вивчення феномена права. По-перше, право є результатом комунікативної діяльності людей; по-друге, право є результатом і основою кінетичної поведінки в соціокультурному просторі; по-третє, право є особливим стилем викладу інформації (як монолог, діалог, полілог, внутрішнє мовлення або безсуб'єктна комунікація); по-четверте, право є спонукальним мовленням (волютативним, маніпулятивним, герменевтичним). Усі ці ознаки й властивості права максимально повно окреслюють основну характеристику дієвості права щодо соціальних суб'єктів – функціонально-комунікативну аргументованість. Залежно від ситуації та аналітичного підходу цей аспект правової аргументації, так чи інакше, але однозначно базується на комунікативних технологіях впливовості мовлення та свідомого сприйняття.

Список використаних джерел

1. Андреєв Д. М. Соціально-правові комунікації в забезпеченні взаємодії влади та громадянського суспільства : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня д-ра юрид. наук : спец. 12.00.12 «Філософія права». Київ, 2014. 36 с.
2. Андрущенко В. П., Губерський Л. В., Михальченко М. І. Соціальна філософія. Історія, теорія, методологія : підручник. Вид. 4-те, вип. та доп. Київ : Юрінком Інтер, 2016. 552 с.
3. Балинська О. Правова комунікація: вербально-біхевіористський підхід : монографія. Львів : ПАІС, 2008. 212 с.
4. Бацевич Ф. С. Нариси з лінгвістичної прагматики : монографія. Львів : ПАІС, 2010. 336 с.
5. Бачинін В., Панов М. Філософія права. Київ : Ін Юре, 2002. 472 с.

6. Hegel G. W. F. Natural Law: The Scientific Ways of Treating Natural Law, Its Place in Moral Philosophy, and Its Relation to the Positive Sciences of Law. Philadelphia: University of Pennsylvania Press, 1975. 144 p.
7. Демічева В. В. Правова свідомість як елемент правової системи в умовах демократичного розвитку України : дис. … канд. юрид. наук : 12.00.01 «Теорія та історія держави та права; історія політичних і правових вчень». Київ, 2007. 192 с.
8. Енциклопедія постмодернізму / за ред. Ч. Вінквіста та В. Тейлора. Київ : Основи, 2003. 503 с.
9. Єрмоленко А. Комунікативна практична філософія. Київ : Лібра, 1999. 488 с.
10. Ковальчук В. Б., Токарська А. С. Філософія діалогу держави і суспільства. *Право України*. 2022. № 5. С. 124–134.
11. Кравченко Б. Соціальні зміни і національна свідомість в Україні ХХ ст. Перекл. з англ. Вид. 2, переробл. Київ : Основи, 2025. 320 с.
12. Литвинов О. М. Право як феномен культури: спроба філософського осмислення : монографія. Луганськ : Янтар, 2014. 800 с.
13. Людина і суспільство. Філософські, психологічні та політологічні виміри: в трьох книгах : монографія. Вид. 2. Львів : ЛНУ імені Івана Франка, 2023. 502 с.
14. Максимов С. І. Філософія права: сучасні інтерпретації: вибр. праці: статті, аналіт. огляд, переклади (2003–2011). Вид. 2, допов. Харків : Право, 2012. 432 с.
15. Павлюх М. В., Телефус С. О. Алгоритм нейролінгвістичної маніпуляції у політичному прогнозуванні на прикладі моделі Мілтона. *Політичне життя.* 2022. № 3. С. 98–104.
16. Попович М. Байдужість – поле для маніпуляції. *Журнал «Ї»*. Львів, 2003. № 30. С. 10–25.
17. Предмет та призначення філософії у смислотворенні людського буття : підручник / М. Скринник, Л. Рижак, Л. Фльорко, З. Скринник ; за наук. ред. М. Скринника, Л. Рижак. Львів : ЛНУ ім. Івана Франка, 2025. 560 с.
18. Рабінович П. М. Основи теорії та філософії права : навч. посібник. Львів : Видавництво ЛОБФ «Медицина і право», 2021. 256 с.
19. Сливка С. С. Українська національна філософія права: антологічний ракурс. Львів : Воля, 2001. 168 с.
20. Снайдер Т. Про тиранію. Двадцять уроків двадцятого століття / перекл. з англ. В. Бабенка. Львів : Човен, 2026. 132 с.
21. Стовба О. В. Право і час. Харків : Тім пабліш Груп, 2016. 368 с.
22. Тейлор Ч. Секулярна доба. Книга перша / пер. з англ. Київ : Дух і Літера, 2013. 664 с.
23. Токарська А. С. Комунікація правова. *Велика українська юридична енциклопедія:* у 20 т. Т. 2: Філософія права / ред. кол.: С. І. Максимов (голова) та ін. Харків : Право, 2017. С. 358–362.
24. Токарська А. С. Комунікація у праві та правоохоронній діяльності : монографія. Львів : Світ, 2005. 283 с.
25. Токарська А. С. Правові аспекти суспільної комунікації : монографія. Львів : ЛьвДУВС, 2008. 144 с.
26. Федик О. Мова як духовний адекват світу (дійсності). Львів : Світ, 2002. 192 с.
27. Філософія права / за заг. ред. О. Данильяна. Київ : Юрінком Інтер, 2002. 272 с.
28. Чумаченко Г. Чи має політик бути юристом. *Юридичний журнал*. 2004. № 3. С. 24–26.

Тема 13

ПРОБЛЕМИ ФІЛОСОФІЇ ВЗАЄМОЗВ'ЯЗКУ ПРАВА, ДЕРЖАВИ ТА СУСПІЛЬСТВА

Мета: розкрити філософські аспекти взаємозв'язку права, держави і суспільства, на основі чого навчити прогнозувати розвиток правової та соціальної держави, проєктувати суспільну організацію та правове життя в Україні.

Інформаційний обсяг: Співвідношення держави і права: взаємодія, взаємовідношення чи взаємозалежність. Цивілізаційний підхід у юриспруденції та державознавстві. Українська національна ідея як інтегративний чинник суспільства. Ідея правової та соціальної держави. Проблеми глобалізації у новітній філософії держави і права (футурологічні концепції суспільної організації; проблеми держави у глобалізованому світі; філософія комунітаризму; ризики глобалізації та альтерглобалізм; електронна демократія як ідея державного режиму). Проблеми реформування державно-правової системи в умовах динамічно змінних суспільних відносин. Проблеми влади в умовах системної кризи. Філософсько-правовий аналіз владних ознак права. Символічне насильство права як форма легального примусу держави.

***Теми рефератів, доповідей, повідомлень**:*

1. Філософсько-правові концепції держави.
2. Роль держави і права у житті суспільства.
3. Державно-правова матерія як феномен.
4. Образ держави і суспільства у праві.
5. Соціокультурні чинники взаємозумовлення держави та права.
6. Морально-правові основи взаємної відповідальності держави й особи.
7. Державна влада у філософсько-правових дослідженнях.
8. Сучасні різновиди держано-правових ідеологій.
9. Філософсько-правовий вимір влади.
10. Проєктування суспільної організації у філософсько-правових концепціях, теоріях, доктринах.

Формулювання проблеми. Концепти «право», «держава», «суспільство» однозначно взаємопов'язані. Можна як завгодно переставляти місцями ці поняття, демонструючи пріоритет одного й залежність інших, але загальноприйнятим і найбільш поширеним є варіант їх зв'язку, що демонструє державу як форму організації суспільства, яка послуговується засобами

права для регулювання відносин між громадянами. Якщо ж вдатися до глибшого аналізу таких взаємозв'язків, то може виникнути низка запитань, скажімо: коли виникло право (у суспільстві чи тільки з появою держави)? чи можна вважати правила поведінки у суспільстві правом? чи держава є вищою формою організації суспільства? чи суспільство є окремим елементом держави, а чи, навпаки, держава не виходить за межі суспільства? чи право є основним регулятивним засобом у суспільстві й державі, а чи держава створює для цього закон як вищу форму права? і т. ін. Власне філософія права до певної міри береться пояснювати ці моменти впорядкування способів співіснування людей і їхніх спільнот. Але й у цій науці існує чимало підходів до розуміння й тлумачення проблем взаємозв'язку права, держави і суспільства. Тож спробуємо розкрити деякі з них.

Зауважимо, що, попри демонстрацію різних позицій науковців, додержуватимемо ідеї трактування суспільства як форми об'єднання й водночас способу спілкування людей, як продукт їх взаємодії, сукупність їхніх життєвих взаємовідносин, систему й середовище життєдіяльності соціалізованих осіб (коли суспільство переростає у соціум, а далі – у громадянське суспільство, цивілізовану спільноту вільних людей). Державу розумітимемо як складову в структурі життєдіяльності суспільства, і одночасно громадянське суспільство розглядатимемо як основу формування і функціонування правової держави. У цьому контексті аналізуватимемо право як засіб вираження та визнання потреб, свобод і можливостей членів суспільства, як спосіб і засіб державного впливу на процеси, що відбуваються в суспільстві, як інструмент узгодження інтересів держави та громадян, як систему гарантій природних і невідчужуваних прав особистості, а також політичних, соціально-економічних, культурних свобод та обов'язків громадян і водночас критерієм їх взаємної відповідальності. Пошук ідеальних варіантів взаємозв'язку права, держави й суспільства досі залишається предметом складних теоретичних дискусій, де зіштовхуються чимало поглядів.

13.1. ЦИВІЛІЗАЦІЙНИЙ ПІДХІД У ЮРИСПРУДЕНЦІЇ ТА ДЕРЖАВОЗНАВСТВІ

Висвітливши основні ідеї і концепції авторів цивілізаційного підходу (тема 9), важливо з'ясувати, як ці ідеї та концепції працюють, виконуючи роль засобів методології щодо окремих державно-правових явищ.

Перший аспект пов'язаний із трактуванням походження права. Для прибічників, скажімо, ісламської цивілізації це питання зрозуміле і воно пов'язане з шаріатом, тобто зводом мусульманських законів, сформованих під впливом Корану та Сунни. В цьому разі має місце релігійне походження

інститутів права та законодавства, що накладає свій відбиток на всі характеристики права і самого способу життя в ісламській цивілізації. Говорити про наявність особливих самодостатніх ціннісно-гуманістичних орієнтацій щодо прав людини і загалом феномена права поза релігією немає сенсу.

Що стосується східно-православної та Західної цивілізації, за концепцією Тойнбі, то для них характерна дещо інша тенденція походження права. Воно виникає і еволюціонує як інститут самоіснування людини, її безпеки та збереження життя. Інші, зокрема формаційні, методології це питання обходять. І, можливо, певна перевага цивілізаційної методології в тому, що вона ставить у центрі уваги такі суспільні цінності, як права людини, сприяючи зближенню цивілізацій, в яких ціннісно-правові орієнтації є стимулами такого зближення. Причому тип правових систем тут не є перешкодою для такого зближення, тим паче в умовах зростаючих цивілізаційних загроз.

У статті «Сучасний цивілізаційний підхід до розуміння сутності тероризму» О. Ященко ратує за об'єднання зусиль різних цивілізацій у боротьбі з цим злом. Зокрема, в статті йдеться: «Доцільним є, на наш погляд, прийняття в рамках різних цивілізацій модельних кримінальних кодексів і модельних антитерористичних законів. Такі закони враховували б особливості певної цивілізації у протидії тому тероризму, від якого вона потерпає. Це потрібно лише формалізувати, як це зараз вже робить Європейський Союз, що є складовою частиною західної цивілізації. Вони зрозуміли, що ті правові та інші відмінності між європейськими країнами є не такими суттєвими, як ті виклики і загрози, які ставить перед ними сучасний не зовсім безпечний світ, і разом боротися проти проблем і загроз буде доцільніше, ніж кожній країні окремо» [45, с. 156]. Стосовно доцільності об'єднання кодексів питання проблематичне, але цілком можна погодитися з необхідністю об'єднання зусиль у цій боротьбі.

Безпеко-забезпечувальна природа походження права щодо окремої людини зберігається і стосовно суспільства загалом, тобто право виконує місію збереження соціуму як певного цивілізаційного феномена, що володіє ціннісними орієнтаціями, забезпечує цивілізаційну ідентичність і сприяє динаміці змін у культурному житті цивілізацій.

В. Бачинін наводить один із прикладів такого самозбереження за допомогою інституту права: «Право завжди повинно виручати там, де відчувається різке падіння моралі, згасають релігійні почуття людей, слабіють їх духовні зв'язки. Саме так відбувалося в Стародавньому Римі, де на допомогу релігії, що втратила авторитет і силу моралі, прийшла система громадянського права. Величезна імперія змогла зберегтися в якості єдиного життєздатного організму протягом тривалого історичного періоду, через розроблену і ефективну функціонуючу систему чіткої правової регламентації всіх основних сфер суспільного та приватного життя» [6, с. 415].

Цей приклад свідчить про те, що право відіграє не лише стабілізаційно-регулятивну функцію цивілізації, а й консервативну, закріплюючи наявний правопорядок. Система права сприяє тому, щоб у розвитку цивілізації зберігалася «розумна необхідність» (за Геґелем). Йдеться про те, що в існуючому (житті цивілізації) має місце дійсне і те, що існує, але не має статусу дійсності, бо вже не є необхідним для свого часу і приречене на відмирання. Оскільки право має орієнтуватися лише на дійсно необхідне, то воно, будучи за своєю природою консервативним, несе в собі елемент необхідності змін, зокрема й радикальних, спрямованих на подальший розвиток цивілізацій.

Важливою процедурою цивілізаційного методу є опис правових фактів. Водночас обов'язковим правилом є своєрідна скрупульозність такого опису. У книзі Вейса «Історія цивілізації» це робиться особливо майстерно та філігранно, тут звертається увага на найдрібніші деталі того чи іншого цивілізаційного феномена. Цим досягається можливість повного уявлення про феномен цивілізації.

У сфері права це зазвичай нормативно-поведінкові аспекти. Дослідник повинен виробити своєрідний внутрішній алгоритм опису цього аспекту, що забезпечить його послідовність і цілісність. Наступний крок – виявлення закономірностей розвитку права і його окремих елементів як складових цивілізаційного феномена. Головна з них – це, очевидно, гуманізація правової реальності, суть якої в людиноцентризмі, все більш рішучому повороті права і закону до потреб та інтересів особистості. Тож один із аспектів цього процесу – гармонійне поєднання публічного та приватного права.

Ця гуманізація зорієнтована передусім на вдосконалення правовідносин (правобуття). Дедалі більше стосунки між людьми набувають правової форми, тобто стають у правовому відношенні дедалі урегульованішими. Наприклад, корпоративні, земельні, сімейні, майнові відносини, їх окремі аспекти стають об'єктами правового регулювання. Та й поява нових типів відносин в умовах сучасного інформаційного суспільства зумовлює таку потребу. Закономірним у зв'язку з цим є виникнення галузі інформаційного права.

Що стосується правосвідомості, то закономірним є розширення автономності суб'єкта правовідносин, на чому наголошують автори посібника «Філософія права» за ред. М. Костицького та Б. Чміля. Вони підкреслюють, що «у реальному житті автономія особи виявляє себе як ініціативність, відповідальність, підприємливість, здатність до самоконтролю і т. ін.» [37, с. 218]. Якщо раніше в умовах тоталітаризму ці якості придушувались, сковувались, то сьогодні правова автономність стала значною мірою синонімом моральної та інтелектуальної незалежності суб'єкта правовідносин. І ця тенденція у цивілізаційному плані зростатиме.

На рівні правової психології ця автономність буде виражатися у активізації вольового чинника як тенденції зростання довіри правових інститутів і підвищення рівня правослухняності. В ідеологічній сфері правосвідомості відбуваються ще радикальніші зміни. Це насамперед тенденція до зростання вагомості законодавства прямої дії і нагального зменшення питомої ваги чисельних відомчих нормативних актів. Безумовною тенденцією є зростання ролі ідеологічних принципів права (свободи, рівності, справедливості) в подальшому розвитку правових інститутів. Ці закономірності функціонування правового цивілізаційного чинника виведені шляхом теоретичного узагальнення чисельних фактів і процесів. Це узагальнення може бути й етапом логіки цивілізаційного дослідження.

Традиційно правове дослідження передбачає вироблення рекомендацій для практичної діяльності та прогнозу перспектив розвитку інституту права. Але оскільки прибічники цивілізаційного підходу орієнтовані на занепад тієї чи іншої цивілізації, її замкнутість (за Тойнбі), то прогностика їх аналізів практично відсутня. Тому для вдосконалення правових актів доцільно застосовувати й інші методологічні підходи, зокрема формально-логічний, порівняльно-історичний, порівняльно-правовий та ін.

Як бачимо, цивілізаційний підхід має свої переваги і недоліки. Головними недоліками цивілізаційного підходу є те, що він не відповідає на питання про походження тієї чи іншої цивілізації та ігнорує основний чинник розвитку (соціально-економічний, тобто спосіб виробництва), зосереджуючи увагу лише на культурних досягненнях цивілізації. Крім того, цивілізаційний підхід не може повною мірою вирішити проблему співвідношення глобальних проблем і національного питання, оскільки цивілізація розглядається не через призму існування окремих етносів, народностей, націй, а на більш узагальненому рівні. Можливо, мав рацію М. Бердяєв, що висунув основним принципом Сполучених Штатів Європи самовизначення націй. Очевидно, саме цей принцип і повинен бути основним у сучасному світі, що все більше зазнає глобалізаційних змін.

Тож поряд із цивілізаційним висувається і формаційний підхід. Їх об'єднує увага до соціуму як глобальної категорії. Але формаційний підхід соціо-економічний закладає в основу всього виробничі сили і виробничі відносини, тобто економічний базис, а цивілізаційний як вихідну парадигму бере категорію соціокультурну. Фактично обидва підходи будуються на засадах культурних досягнень. Різниця в тому, що формаційний виходить із матеріальної культури як із засадничого поняття, а цивілізаційний – з культури духовної. Таким чином ці два підходи можна розглядати як протилежності, але протилежності діалектичні, які взаємно доповнюють одна одну.

Головним недоліком формаційного підходу є його однобічно класова кваліфікація. Окрім того, класовість розглядається лише через протисто-

яння, класову боротьбу, тобто «класова єдність відносна, класова боротьба – абсолютна». Коли суспільство, цивілізація будується на принципах демократії, верховенства права, рівності, справедливості, всяка апеляція до непримиренно класового підходу втрачає всякий сенс. Що стосується комуністичної формації, то, на відміну від первіснообщинної, рабовласницької, феодальної, капіталістичної, які об'єктивно розкриті в межах формаційного підходу і з точки зору істини – беззаперечні, її зображення у прихильників формаційного підходу надто відносне, що підтверджено життєвою практикою.

Таким чином ці обидва підходи можуть бути використані в дослідженні, насамперед щодо історії та теорії держави і права, але з урахуванням наявних вад. Що стосується майбутнього держави і права, то яким би істинним не здавався той чи інший підхід, він об'єктивно значною мірою буде уточненим, поки його не спростує практика.

13.2. УКРАЇНСЬКА НАЦІОНАЛЬНА ІДЕЯ ЯК ІНТЕГРАТИВНИЙ ЧИННИК СУСПІЛЬСТВА

Українська національна ідея, як справедливо зауважують фахівці, повинна бути осмислена не в ідеологічній, а в етнонаціональній та загальнолюдській системі координат. Є чимало визначень поняття національної ідеї. Це і «внутрішній чинник української нації», і «духовно-національний чинник», і «концентрований вираз найголовнішого у свідомості народу», і «тісна пов'язаність з українською національною державністю», і «духовна концентрація національної самосвідомості», і «комплекс почуттів, що відбивають прагнення народу осягнути свою місію стати самовладним рушієм історичного поступу».

Ця строкатість визначень пояснюється тим, що акценти здебільшого ставляться на епітетах «українська» і «національна», а слід окреслити спершу саме поняття «ідея». За визначенням філософів, «ідея – це такий особливий тип поняття, що виконує функцію об'єднання інших понять у систему» [37]. Така думка є методологічним орієнтиром, бо вказує, по-перше, на інтегруючу функцію національної ідеї, яка концентрує в собі всю систему національних домінант: національні інтереси, державність, патріотизм, демократія, справедливість, віротерпимість тощо. По-друге, звертає увагу на смислово-життєву основу української національної ідеї – консолідацію української спільноти для подальшого державотворення. Саме об'єднавча функція української національної ідеї вирізняє її з-поміж інших явищ: етносу, нації, національної культури, національного життя тощо.

Цікавою щодо визначення феномена національної ідеї є поняття, розроблене представниками філософських течій, зокрема прагматизму (У. Джеймс) та психоаналітичної філософії (К. Юнг).

Якщо Юнг наполягає на розумінні нації та всіх її атрибутів як колективно-несвідомого чинника, що концентрує єдність національного духу, то Джеймс, навпаки, всупереч цьому «політичному підходу» стверджує, що нація – поняття вірогідне, він розуміє під ним те, що у певного народу існує деякий набір якостей (наприклад, мова, звичаї), які зустрічаються частіше, ніж в іншого народу, що й дає підстави виділити цей народ у самостійну одиницю. Він заявляє, що поняття духу нації, духу народу (і національної ідеї) в природі не існує. Все це лише абстрактні умовності, які представляють собою штучні скорочення, певні зручні прийоми, щоб орієнтуватися в потоці досвіду [14].

Цим У. Джеймс заперечує не лише Юнгу, а й віковічній геґелівській і після геґелівській об'єктивно-ідеалістичній традиції, та йде далі – відкидає і матеріалістичний монізм (бо такі феномени, як матерія, детермінізм, необхідність, буття, також виявляються умовностями, абстракціями). Натомість він пропонує думку, що досвід нації не передається на генетичному рівні, нація не є організмом, що виступає як єдине ціле, а поняття «дух нації» чи «душа нації» – це лише абстрактні узагальнення, фігури мови, не більше. Тобто реально є тільки факти досвіду, в деяких випадках і досвіду нації. З одного боку, Джеймс має рацію в тому, що складові нації (національне буття, національний характер, національна ідея тощо) не є вродженими і містичними, вони існують реально. Але ж вони існують не об'єктивно, а як факти суб'єктивного досвіду кожного. Окрім того, їх не можна синтезувати в дещо єдине ціле (типу націю, народ і т. д.), бо це категорії не дійсності, навіть не можливості, а ймовірності.

Із цієї полеміки можна зробити один висновок: її учасники розривають єдність об'єктивного та суб'єктивного, фізичного та духовного, реального й можливого, загального й окремого. Насправді ж ідея (зокрема й національна) є не порожньою, умовною абстракцією, а концентрованим сутнісним (понятійним) відображенням і втіленням як об'єктивно-колективного, так і суб'єктивно-індивідуального досвіду. Йдеться про те, що поява нації та її розвиток детерміновані необхідністю, закономірністю. Але це детермінація не зовнішньої сліпої необхідності (фаталізм), а зумовленість внутрішніми потребами розвитку людини і суспільства. Національна ідея втілює цю внутрішню необхідність саморозвитку нації, а отже, і її самозбереження, самоідентифікації тощо.

Можливо, саме в контексті цієї самості має рацію К. Юнг [44]. Адже кожний суб'єкт – носій національного духу, національної ідеї, що є неповторною, унікальною за своїм особистісним досвідом, індивідуальність, у діяльності якої панує не лише свідоме, а й несвідоме (інстинкти, інтуїція). Щопра-

вда, яка природа цього несвідомого – колективна (за Юнгом) чи суто індивідуальна (за Фройдом) – питання окремого дослідження. Для нас важливо у цьому контексті акцентувати сказане для того, щоби, по-перше, вказати на багатство змістовних складових національної ідеї, по-друге, продемонструвати її конструктивну функцію як інтеграційного чинника (єдність у багатоманітності). Майбутнє нації залежить від реалізації як предметно-об'єктивних, так і суб'єктивних інтуїтивно-інстинктивних чинників етнонаціонального гатунку, що концентровано проявляється в національній ідеї.

Це не просто теоретичні міркування, а відображення історичних і сучасних реалій. Сьогодні ця ідея покликана виконувати функцію мобілізуючого чинника в інтеграції народів, що проживають в Україні, політичних, громадських, релігійних об'єднань на розбудову держави та забезпечення стабільного функціонування суспільства.

І розбудова ця має здійснюватися не на абстрактних утопіях, а на високих національних, загальнолюдських цінностях, котрі визначаються формулою «національна ідея», що ґрунтується на глибоких історичних традиціях, які ведуть свій родовід із життєдайних джерел Київської Русі, Галицько-Волинського князівства, Козацької держави. Це ідея сильної та процвітаючої України; ідея державності, патріотизму і солідарності; ідея духовності, конституційного порядку, громадянського миру й злагоди; ідея справедливості та добробуту; ідея відкритості світові.

Отже, національна ідея багата за своїм змістом і несе в собі неабиякий патріотичний потенціал. Вона озброює двома найважливішими орієнтирами: світоглядним та моральним, як і світоглядні особливості менталітету корінного українського етносу титульної нації. Перша з цих особливостей – відображення світу не тільки і не стільки крізь призму холодної розсудливості, скільки через емоційно-чуттєвий, внутрішній світ людини. Друга суттєва особливість українського менталітету – особистісна орієнтація на невичерпний індивідуальний світ людини, її унікальність і неповторність, на відміну від «колективістського» підходу до людини.

Ще одна особлива світоглядна засада української національної ідеї, котра акумулює національну ментальність, – звернення до буття, злитості людини з природою, навколишнім середовищем (образ «землі-матері» у Т. Шевченка, ідея «сродної праці» у Г. Сковороди), що є важливою підставою перебудови патріотичного виховання, яке повинно починатися з сім'ї, культури, любові до рідної природи, своєї вулиці, міста, краю. Нарешті потрібно сказати про таку світоглядну засаду української національної ідеї, як плюралістичне бачення світу, на відміну від догматизованого «чорно-білого», що, на жаль, залишається рудиментом ідеологізованого підходу до вирішення соціальних і національних проблем.

Усі ці аспекти – це і є, на нашу думку, методологічний орієнтир для реалізації національної ідеї на практиці, того, що стосується єдності нашої країни, функціонування її як єдиного цілого.

В економічній сфері реалізація національної ідеї передбачає створення такого господарського організму, який органічно поєднував би нерівномірно розвинуті регіони в єдиний комплекс доповнюючих одна одну складових.

У політичній сфері, враховуючи історичні різні шляхи генези української державності, національна ідея – це адекватна економічному комплексу держава не з альтернативною політикою (захід – схід), а інтеграцією інтересів усіх мешканців України, існуючих конфесій, політичних і громадських об'єднань.

У духовній сфері національна ідея – як світоглядно-моральна орієнтація на національну ментальність, як синтез менталітету корінного українського етносу з іншими націями і народностями, що населяють Україну. Безумовно, в правовій системі незалежної України єдність загальнолюдського та національного має бути визначальним принципом, на якому повинні базуватися правові відносини в державі й самої держави з іншими країнами.

Сьогодні конче потрібно раціоналізувати українську національну ідею як національно-правову і зробити її стрижнем усього нашого законодавства. Але ні в якому разі не зводити його до національної виключності, а навпаки, помножити цю ідею на загальнолюдські правові цінності: тільки в такому разі вона буде ефективною і, відповідно, гармонійно узгоджуватиметься з правовими системами інших країн.

13.3. ІДЕЯ ПРАВОВОЇ ТА СОЦІАЛЬНОЇ ДЕРЖАВИ

Теорія соціальної держави виникла на ґрунті багатьох соціальних, економічних, політичних теорій [28]. У ній знайшли відображення та були розвинені ідеї блага народу, справедливості, рівності, гідного існування тощо. Деякі з цих ідей з'явились у Стародавньому світі, зокрема: окремі теорії держави і права (які доводили, що держава має виконувати соціальні функції, а не лише турбуватись про безпеку громадян, підтримувати порядок); економічні теорії, у яких розглядалися питання про регулювальну роль держави в економічному житті, межі втручання її в економіку, щоб забезпечити загальний добробут; теорії справедливого суспільного устрою тощо.

Говорячи про соціальну державу, обов'язково потрібно мати на увазі, що вона має бути правовою і демократичною. Соціальна держава завжди

реалізує свої цілі та принципи у формі правової державності, хоча при цьому рухається в напрямі якнайбільшої гуманізації суспільних стосунків через розширення прав особистості та наповнення правових норм справедливим змістом. Спільність між правовою та соціальною державою полягає в тому, що обидві покликані забезпечити благо кожного окремо взятого індивіда: чи запроваджуючи правові гарантії громадянських і політичних прав особистості та встановлення чітких меж можливого державного втручання, як це робить правова держава, чи соціальною безпекою та матеріальними умовами вільного і гідного існування своїх громадян, як це робить соціальна держава.

Ступінь соціальності держави не завжди залежить від безпосередніх розмірів фінансової участі держави в реалізації соціальної політики. Тут найвагомішими чинниками є такі: першочерговість соціальних цінностей в офіційній ідеології держави, присутність сильних демократичних політичних інститутів, наявність адміністративних умов і правового простору для вільного функціонування різних суб'єктів господарювання та їхня економічна ефективність. Тому соціальна держава – це насамперед сильна держава, основана на ефективній ринковій економіці.

Без держави не може бути громадянського суспільства, а без останнього неможливе існування повноцінної правової держави, оскільки вони є органічними сторонами одного цілісного життя людини і сучасного цивілізованого суспільного буття. Громадянське суспільство зовсім не заперечує держави чи наявності та необхідності державної влади: перше може активно формуватися та діяти лише тоді, коли цьому сприятимуть відповідні державні засади, державна організаційна діяльність, яка прокладатиме шлях для втілення у практику суспільного життя найефективніших чинників його розвитку. Фактично, соціальна, правова держава постає політичним інструментом формування громадянського суспільства, оскільки лише вона здатна вжити всі необхідні заходи щодо його становлення та розвитку. Щобільше, вона є гарантом громадянського суспільства.

Громадянському суспільству має відповідати і держава нового типу – соціальна, правова держава, активне формування якої відбувається паралельно з розбудовою громадянського суспільства. Тому завданням Української держави є створити міцні передумови громадянського суспільства, з одного боку, і перетворити саму державу на соціально-політичний інститут з новими функціями, які відповідали б потребам громадянського суспільства, – з іншого.

Процес формування концептуального підґрунтя соціальної держави, який активізувався в Україні, є свідченням соціалізації системи державного управління, надання державою переваги саме людському розвиткові через соціальну орієнтацію економіки та соціальні стратегії розвитку. Поряд із прихильниками розробки цього важливого для України документа є

певні аргументи проти прийняття в сучасних умовах Концепції соціальної держави через відсутність реальних підстав щодо її виконання. Доцільність розробки і прийняття цього документа полягає в тому, що він є вкрай необхідним саме сьогодні, оскільки в Концепції з урахуванням соціально-економічних реалій України мають бути втілені власні конституційні демократично-правові та організаційно-економічні засади соціального розвитку людини і суспільства, що випливають із соціальних потреб та інтересів і забезпечують наближення рівня та якості життя українців до кращих світових орієнтирів.

Загальновизнаними принципами соціальної держави виступають соціальна справедливість, солідарність суспільства, соціальне партнерство. Держава має забезпечити соціальну справедливість, тобто рівні можливості для реалізації трудового потенціалу і задоволення соціально-економічних потреб, соціальну солідарність – спільну відповідальність громадян, основану на особистій відповідальності та згоді, єдності та спільності інтересів, розвивати соціальне партнерство – цивілізовану систему відносин у соціально-трудовій сфері, яка ґрунтується на узгодженні та захисті інтересів працівників, роботодавців, органів державної влади та місцевого самоврядування на основі договорів, угод, досягнення компромісу, консенсусу з актуальних проблем економічного та соціально-політичного життя суспільства. Окрім того, соціальна держава наділяє громадян соціальними правами, що одночасно потребує дотримання принципу соціальної відповідальності суспільних інститутів за їх реалізацію.

Особливу увагу під час висвітлення принципу законності потрібно приділяти питанням, пов’язаним із правовою політикою. Саме правова політика дає нам уявлення про те, якими шляхами та засобами можна впливати на правові явища. Діяльність же держави щодо задоволення потреб людей визначається як її соціальна політика. Соціальна політика є складовою політики будь-якої держави і посідає особливе місце в державному управлінні. Вона не просто регулює суспільні відносини, а й створює умови для гідного життя та розвитку людини. З розвитком соціальної держави відбувається передача соціальних функцій, зі збереженням відповідальності держави, іншим утворенням. Цілі та зміст політики соціальної держави не тільки формуються як результат взаємодії держави з інститутами громадянського суспільства, а й реалізуються за їх сприяння.

Функції соціальної держави реалізують її суб’єкти (інститути, спеціалізовані організації), використовуючи інструменти державного регулювання політичної, правової, соціальної, демографічної, духовної, економічної, екологічної сфер життєдіяльності суспільства. Для оцінки ефективності державної політики у сфері соціального управління використовують певні критерії, серед яких основними є рівень та якість життя, якість соціального обслуговування, демографічний розвиток. Однак перелік критері-

їв соціальної держави більш широкий і складається, на нашу думку, з показників розвитку людського потенціалу, рівня соціально-економічної захищеності населення, відтворення населення, активності країни в міжнародних організаціях, економічного та екологічного розвитку країни.

Соціальна держава покликана через регулювання соціально-економічних відносин у суспільстві створити всі умови для його соціальної стабільності і розвитку, забезпечити відносний баланс інтересів між різними прошарками суспільства, а в підсумку – й необхідні умови для гідного життя усіх своїх громадян. Держава, як похідне від волі суспільства політичне формування, має соціальні обов'язки перед суспільством та кожним його членом і звичайно повинна відповідати перед ними за свої дії.

У відносинах із громадянським суспільством соціальна, правова держава постає як сукупність специфічних, певним чином ієрархізованих організацій, які вбачають свою мету в реалізації інтересів суспільства і надають людям конкретні послуги. Інакше кажучи, соціальна, правова держава у своїй взаємодії з громадянським суспільством постає у формі певної адміністративної структури, що діє відповідно не до законів влади чи принципів соціального макрорегулювання, а до логіки партнерства. Тобто соціальна, правова держава є державою громадянського суспільства, оскільки це поняття охоплює низку позитивних рис, характерних саме для громадянського суспільства. Ці риси можна розглядати у трьох аспектах. По-перше, у соціальній, правовій державі: громадянам забезпечується гідне життя у сфері матеріального забезпечення та соціального захисту; по-друге, їм гарантується особиста свобода; по-третє, у суспільстві культивується і забезпечується соціальна злагода та мирне вирішення будь-яких соціальних суперечностей.

13.4. ПРОБЛЕМИ ГЛОБАЛІЗАЦІЇ У НОВІТНІЙ ФІЛОСОФІЇ ДЕРЖАВИ І ПРАВА

Що стосується глобальних проблем сучасних держави і права, доцільно, на нашу думку, розглянути окремі положення дослідження А. Толстоухова «Творення еко-майбутнього в контексті глобалізації: проблеми керування та перспективи розвитку» [35].

Стан, у якому перебуває сьогодні людська цивілізація, суттєво відрізняється не лише від традиційного типу суспільства, а й від його індустріального різновиду, що був характерним для більшості країн протягом останніх декількох століть. Виникають нові форми праці, комунікацій, взаємин у межах людських співтовариств. Спільне слово, що вживається для позначення динамічного стану цивілізації сьогоденного людства, – глобалізація.

Глобалізація – процес перетворення людства на інтегральне ціле. Людська історія стає єдиною: все, що відбувається у житті окремих країн і народів, резонує на всю земну кулю. Однак цей термін часто отримує протилежне смислове навантаження у різних концепціях, існуючи у безлічі інтерпретацій – від демонічної до ідеалізованої.

Переважна більшість західних учених (І. Валерстайн, Дж. Маклін, Р. Робертсон, М. Уотерс) розглядає феномен глобалізації з позицій економоцентризму як нівеляцію меж між соціальними й культурними системами. Але у такому контексті глобалізація виступає не як даність, а радше як «обіцянка» щодо майбутнього.

Критичне осмислення однобічного економоцентричного підходу до розуміння глобалізації приводить до розгляду глобалізаційних процесів у ширшому аспекті: культурних, адміністративних, політичних та інших складових глобалізації. У цьому контексті доведено необхідність інтерпретації культурного різноманіття світу як органічної функціональної особливості процесу глобалізації.

Одним із основних результатів глобалізаційних процесів є встановлення глобальної влади, яка самозатверджується та співіснує поряд із традиційними політичними інститутами й механізмами, претендуючи на їх заповнення та заміщення. Водночас зі звичними легітимними формами міжнародної й державної політики у світовому співтоваристві формується своєрідна надвлада, яка змінює всю конфігурацію чинних у світі сил і владних відносин. Вона виникає нібито спонтанно та спирається на матеріальну силу транснаціональних компаній, їхнє інформаційне панування й технологічну міць. Ця постійно виникаюча й відтворювана суперечність між двома фундаментальними основами світоустрою, спричинена, по-перше, принципом державного суверенітету, який відстоюють національні держави, по-друге, глобалізацією економічних, культурно-ідеологічних і політичних процесів універсальної домінанти людського існування, залишається однією з найважливіших характеристик світової конструкції XXI ст.

Намагання вчених і політичних діячів по-новому дивитися як на позитивні, так і на негативні сторони глобалізації найбільш виразно унаочнюються на прикладі досліджень проблеми управління глобалізаційними процесами. Відхід від спрощених уявлень про формування всесвітнього співтовариства шляхом винесення на глобальний рівень найважливіших інститутів та регулятивних механізмів найбільш «передових» (західних) суспільств, насамперед США, призводить до розуміння того, що перенесення дій окремих західних інститутів і механізмів управління в інші країни дає зовсім непередбачені результати; часто ці інститути й механізми не так перетворюють інше суспільство, як самі трансформуються до невпізнання.

В умовах складної багатоукладності керованість суспільним розвитком не може здійснюватися простим механічним способом. Тому вчені все

більше схиляються до визнання неминучості багаторівневого, різнопланового регулювання. Постнеокласична парадигма філософії науки виявляється єдино адекватною методологічною основою для дослідження розвитку складних систем, що належать не лише природному, а й соціальному світові, зокрема для філософського дослідження процесів глобалізації.

Незалежно від концептуального теоретичного осмислення феномена глобалізації на практиці у світі відбуваються певні процеси й тенденції, що ведуть не лише до глобалізації економіки чи культури, а й до глобалізації всіх небезпек, які колись мали локальний характер, і до можливості переростання регіональних криз у глобальну катастрофу. Така катастрофа постає як подія екологічна, що уможливлюється певною мірою через процеси глобалізації.

13.4.1. Футурологічні концепції суспільної організації

Футурологія – наука прогнозування майбутнього, в тому числі шляхом екстраполяції (наближення за схожими характеристиками) існуючих технологічних, економічних або соціальних тенденцій чи спробами передбачення майбутніх тенденцій. Умовно можна виокремити два основні напрями сучасної футурології: конвергентний та індустріальний.

Теорія «конвергенції» (дослівно – поява спільних ознак у неспоріднених організмів, що виникає внаслідок пристосування до однакових умов) набула популярності наприкінці 50-х років XX ст. (П. Сорокін, Дж. Гелбрейт та ін.). Відповідно до цієї теорії в умовах науково-технічної революції втрачається відмінність між капіталістичною та соціалістичною державами, відбувається їх зближення шляхом запозичення одна в одної позитивних рис, створюється «єдине постіндустріальне суспільство». Ідеї про зближення і взаємовплив держав, що мають різноманітні соціальні системи, є раціональними і потребують вирішення важливого питання про співвідношення внутрішньодержавного і міжнародного права.

Розрізняють декілька шкіл конвергенції.

1. «Раціональна школа» – дві системи наближаються одна до одної і виникає змішана система, що дає можливість досягти оптимального варіанту суспільної організації. Від капіталізму бере: приватну власність; прибуток як стимул; невтручання держави в економічні процеси. Від соціалізму – соціальну рівність; робочий контроль; економічне планування.

2. «Технологічна школа» – злиття двох систем має відбутися внаслідок розвитку однакових технологічних структур у виробництві: а) сучасна індустріальна техніка; б) нові технології та наукова організація виробництва; в) відмінності між протилежними системами зменшуються.

3. «Менеджерська школа» – управлінські технології та структури у країнах з різними політичними системами дуже схожі між собою: а) вели-

кими монопольними підприємствами у західних країнах зараз керують не самі власники капіталу, а наймані менеджери, тобто влада переходить від капіталістів до управлінської верхівки; б) майже такі процеси вже відбуваються у країнах Східної Європи (у сфері управління економікою вони схожі з процесами, що відбуваються у країнах Східної та Західної Європи).

4. Школа «зближення у методах регулювання економіки» – внаслідок науково-технічного прогресу, масового виробництва продукції, високого ступеня організації виробництва і державного втручання в економічні процеси регулювання економіки в різних країнах набуває схожих рис.

У межах індустріального напряму футурологічний характер мають різноманітні теорії так званого постсуспільства. У другій половині XX ст. виникло близько двадцяти визначень майбутнього суспільства, однопорядкових до поняття «постіндустріального суспільства»: «постсучасне», «постмодерне» (А. Етціоні, З. Бауман, Ж. Бодрійар), «інформаційне» (Е. Масуда), «технотронне» (З. Бжезинський), «наукове» (М. Понятовський), «телепатичне» (Д. Мартин), «електронно-цифрове», «постекономічне» (Г. Кан, Е. Вейнер), «постбуржуазне» (Д. Ліхтхайм), «постпротестантське» (С. Алстром), «святкове» (І. Ілліч), «постфордистське» (А. Ліпіц, Р. Буайе) і «постнафтове» (Р. Барнет), «постдефіцитне» (М. Букчин), «суспільство персональних послуг» (П. Халмос) тощо [16]. Основним методологічним принципом цих теорій є технологічний детермінізм, тобто твердження, що розвиток техніки визначає розвиток суспільства незалежно від соціально-економічної структури. Роль науки, техніки, технології в розвитку суспільства гіперболізується.

До концепції «постцивілізації» Г. Кана близька концепція «технотронної ери» відомого політолога, професора Колумбійського університету З. Бжезінського. У багатьох своїх працях він не лише прогнозує майбутнє, а й розвиває думку про провідну роль США в цьому майбутньому, називаючи їх «соціальною лабораторією світу». США, вважає Бжезінський, під впливом науково-технічної революції вступили в нову еру – «технотронну». Він також поділяє думку про те, що саме техніка (особливо електроніка) стає основним чинником, який визначає соціальні зрушення, зміну звичаїв, соціальної структури, цінностей, суспільства загалом» [7].

Визначальними ознаками «технотронного суспільства» Бжезінський називає: переважання сфери послуг, розвиток індивідуальних здібностей людини, доступність освіти, заміну мотиву нагромадження особистого багатства «моральним імперативом використання науки в інтересах людини», ліквідацію «персоналізації» економічної влади, тобто втрату власниками капіталу позицій в управлінні виробництвом. Цю роль відіграє «еліта технотронного суспільства», тобто організатори виробництва та вчені, що утворюють «верхівку панівного класу».

Одним із найбільш яскравих представників футурології є американський соціолог Е. Тофлер – автор теорії нової цивілізації [18]. Він конста-

тує наявність кризових явищ в індустріальній системі. Ці явища пов'язані з тим, що індустріальний світ вступає в нову стадію історичного розвитку, стадію технологічної цивілізації, яка вже не підлягає правилам індустріалізму. Цей перехід буде періодом переворотів, супроводжуватиметься падіннями, економічними катастрофами, воєнними конфліктами. І не випадково Тофлер назвав свою монографію «Майбутній шок» (1970).

Просування до «нового суспільства» відбувається у процесі розвитку «суперіндустріальної революції». Створене цією революцією «абсолютно нове суспільство» позбавить народні маси голоду та хвороб, створить «чудові можливості для розквіту індивідуальностей», «задоволення психологічних потреб» тощо. Перехід до «суперіндустріального суспільства» має бути чітко спланованим, потрібне розроблення його моделі, або, як пише Тофлер, слід «спроєктувати нову цивілізацію».

Що ж стосується екологічного майбутнього суспільства, то вчений стоїть на позиціях соціального песимізму. У книжці «Третя хвиля» (1980) він змальовує катастрофічний стан планети. Тофлер пише про забруднення землі й океанів, про знищення багатьох видів тварин і рослин, хижацьке використання корисних копалин. Вихід із ситуації, що склалась, Тофлер вбачає знову ж таки у розвитку техніки і технології. Саме ці категорії є в нього визначальними у конструюванні схеми розвитку людства. Однак «індустріальна вісь» є лише загальним орієнтиром суспільного прогресу. Тофлер наголошує на необхідності враховувати «переоцінку цінностей», тобто зміну уявлень про моральні цінності. У Тофлера зміни, що відбуваються у свідомості людей, певні суперечності, якими вони супроводжуються, є явищем прогресивним. Завдання полягає лише в тому, щоби «пристосувати» поведінку людей до нових соціально-економічних і культурних реалій. Саме на це орієнтує Тофлер, пропонуючи схеми суспільного розвитку в праці «Третя хвиля. Від індустріального суспільства до більш гуманної цивілізації» (1980).

Тофлер проголошує крах індустріалізму і народження «нової цивілізації», пов'язаної з послідовною зміною «хвиль перемін». Першою була аграрна хвиля цивілізації. Другу (індустріальну цивілізацію) породила промислова революція. Наближення третьої хвилі (комп'ютерів, комунікацій і утвердження суперіндустріалізму) почалося з 60-х років XX ст.

За «цивілізації третьої хвилі» суттєво зміниться життя людей, стануться разючі зміни в сімейних і міжнародних відносинах, поліпшиться система освіти й виховання. У молоді буде менше споживацьких настроїв, посилиться роль моральних цінностей.

Такі ж ідеї розвиває Тофлер і в книзі «Передбачення і передумови» (1983). Щоправда, тут він особливу увагу звертає на формування різних структур «інформаційного суспільства». «Інформаційне суспільство», за Тофлером, є гетерогенним, неоднорідним. Ця гетерогенність «передбачає

обмін інформацією на якісно новому рівні, який відрізняється від гомогенної інформації традиційного масового суспільства».

У праці «Зрушення влади. Знання, багатство і насильство на порозі XXI століття» (1990) Тофлер майбутнє пов'язує з побудовою «цілісної гуманної цивілізації». Перехід до неї відбудеться через «революцію влади», яку Тофлер називає однією з найважливіших революцій. Він визнає, що вчені аналізували перетворення у техніці, суспільстві, навколишньому середовищі, культурі і не приділяли уваги владі, а саме вона є рушійною силою багатьох інших перемін.

Основним чинником «революції влади» є знання. Саме їх розвиток і поширення, що охопили все світове співтовариство, стали вибуховою хвилею, яка спричинила всі сучасні процеси. Аналізуючи події у сучасному світі, автор прогнозує їхній розвиток, спираючись на американський досвід. І «цілісна цивілізація майбутнього» – це також поширення на всі країни досвіду США.

Майбутнє суспільство Тофлер наділяє багатьма ознаками, що їх уже розглядали інші футурологічні концепції. Але особливо детально він аналізує проблему інформатизації суспільства, яка досліджувалась і в попередніх його працях. Він підкреслює, що знання, інформаційна революція загрожують фінансовій владі більше, ніж профспілки. Той, хто володіє знаннями, контролюватиме владу.

Прогнози майбутнього розробляв і французький економіст Ж. Фурастьє [19]. Як він вважав, науково-технічна революція знімає проблему класової боротьби і забезпечує автоматичне вирішення всіх соціальних проблем завдяки утворенню «суспільства споживання», так званої третинної цивілізації, де переважатиме сфера послуг. Фурастьє критикує ортодоксальну політичну економію за її статичність і наголошує на необхідності опрацьовування прогнозів як орієнтації на майбутнє. Його він пов'язує з технічним прогресом, економічним зростанням. У книзі «Цивілізація 1995 року» (1970) учений писав, що життя нації не можна поліпшити за рахунок революційного перерозподілу національного багатства. Це здатен забезпечити тільки економічний прогрес, який створить «цивілізацію дозвілля». Він, як і інші футурологи, виділяє у розвитку суспільства декілька стадій і наголошує, що в «суспільстві дозвілля» станеться перехід до «четвертинної цивілізації», де основною метою стане отримання знань. Але він змушений визнати, що творча праця й там буде привілеєм еліти, а не мас.

Термін «постіндустріальне суспільство» виник ще на початку XX ст. Існує два підходи до формування теорії постіндустріального суспільства.

1. Одна група учених вважає, що ця теорія є втіленням довготривалої наукової традиції, яка бере свій початок ще з епохи Просвітництва [16, с. 30]. Саме в той період дослідники почали зосереджувати увагу не так на

проблемах політичного устрою суспільства або його духовної сфери, як на економічних аспектах життя і, що насамперед цікаво, навіть на проблемах технології виробництва.

Дуже важливим є те, що соціалісти-утопісти, яких донедавна вважали відірваними від життя мрійниками, виявилися пророками суспільства, у якому будуть реалізовані сподівання про добробут і щастя людей. Великою мірою справдилася думка А. де Сен-Сімона про промисловців, які стануть у майбутньому панівним класом і забезпечать добробут держави і суспільний спокій. Отже, перший підхід до формування теорії постіндустріального суспільства, який проголошує пріоритет економічної сфери і навіть технології виробництва, є цілком логічним і обґрунтованим.

2. Другий підхід до формування концепції постіндустріального суспільства зосереджується на виявленні причин того, чому знання, пройшовши певні етапи свого зростання, на постіндустріальній стадії розвитку людства відіграють таку величезну роль [15].

Теорія постіндустріалізму почала особливо активно формуватися у другій половині XX ст. Французький соціолог Р. Арон, а згодом і відомий американський соціолог Д. Белл розробляють проблеми індустріальної цивілізації і дедалі глибше обґрунтовують, що саме технологічний прогрес, а не політичні та соціальні чинники (попри їх важливість), визначає розвиток.

Інформація і знання – це не часткові ознаки чи окремі явища постіндустріального суспільства, а його корінні категорії та основний ресурс. Якщо сировина була основним ресурсом доіндустріального суспільства, а капітал – індустріального, то постіндустріальне суспільство має принципово новий основний ресурс – інформацію і знання, а зрештою – інтелект людини.

Аналіз самих назв сучасного суспільства, що представлені в зарубіжній літературі, свідчить про велику різноманітність пошуків і випробувань, які проводять учені. Але всі пошуки найбільш вдалого відповідника завершилися обґрунтуванням прийнятності поняття «постіндустріальне суспільство». Тезово можна звести основні напрями теорії постіндустріального суспільства, що розроблялася в другій половині XX ст., до констатації таких положень:

– Д. Белл обґрунтував три великі стадії суспільно-економічного розвитку суспільства – доіндустріальне, індустріальне та постіндустріальне;

– С. Крук і С. Лєш – премодерністське, модерністське та постмодерністське суспільства;

– О. Тофлер – «першу», «другу» і «третю хвилі» цивілізації.

Саме теорія постіндустріального суспільства увібрала все краще, що було в «геополітичній концепції» З. Бжезінського [7], теорії «стадій економічного зростання» В. Ростоу [4], теорії «єдиного індустріального суспіль-

ства» Р. Арона [3], «теорії конвергенції економічних систем» Дж. Гелбрайта [12] та ін.

Отже, теорія постіндустріального суспільства – це не одна із багатьох концепцій, поширених у західному суспільствознавстві, а узагальнена теорія, система знань про розвиток людської цивілізації. Інакше кажучи, це – парадигма, яка визначає методологічні принципи і суттєві ознаки вищої стадії цивілізаційного прогресу.

Інформаці́йне суспі́льство (англ. Information society), за концепцією постіндустріального суспільства, – мнова історична фаза розвитку цивілізації, в якій головними продуктами виробництва є інформація та знання. Глобальне інформаційне суспільство формується локально. У різних країнах цей процес відбувається з різною інтенсивністю і особливостями. Інформаційні суспільства мають три основні характеристики:

– по-перше, інформація використовується як економічний ресурс (організації використовують інформацію у дедалі більших масштабах для підвищення ефективності, стимулювання інновацій, зміцнення конкурентоспроможності);

– по-друге, інформація стає предметом масового споживання населення;

– по-третє, відбувається інтенсивне формування інформаційного сектора економіки, який зростає швидше, ніж інші галузі (причому рух до інформаційного суспільства – загальна тенденція для розвинених держав і країн, що розвиваються).

Отже, визначити поняття «інформаційне суспільство» можна щонайменше трьома способами.

По-перше, слід перерахувати характеристики, що властиві цьому типові суспільства, а саме: створюються значні інформаційні ресурси; виробництво, зберігання, поширення і передача як аудіовізуальної продукції, так і ділової та розважальної інформації перетворюється на найважливішу частину економіки; формується інформаційна індустрія, що охопила комп'ютерну і телекомунікаційну промисловість, розробників аудіовізуального змісту і програмного забезпечення, виробників елементної бази і побутової електроніки, мультимедійну промисловість тощо; громадянам забезпечуються технічні та правові можливості доступу до різноманітних джерел інформації.

Перелік цих характеристик можна продовжувати залежно від глибини розуміння суті інформаційного суспільства. Повний і вичерпний список скласти неможливо, оскільки життя постійно вносить корективи.

По-друге, можна піти від «абстрактного до конкретного», вказавши, що інформаційне суспільство – наступний рівень в історичному розвитку людства за ланцюгом «аграрне – індустріальне – постіндустріальне» суспільство, пов'язати становлення інформаційного суспільства з реалізацією концепції стійкого розвитку або втіленням ідей В. Вернадського про роз-

виток ноосфери (сфери взаємодії природи і суспільства, у межах якої розумна людська діяльність стає визначальним чинником розвитку).

По-третє, можливий ще один – компромісний варіант: «Інформаційне суспільство – це наступний рівень або стадія розвитку людства, на якому домінуючим об'єктом виробництва і споживання стають інформаційні продукти і послуги». Звичайно, це не означає, що традиційні предмети споживання, вироблені промисловістю і сільським господарством, втрачають для людини сенс. У процесі виробництва, в обсязі споживаних товарів і послуг частка «інформаційно містких» операцій і продуктів переважає.

Актуальність входження України в інформаційне суспільство поступово усвідомлюють вітчизняні науковці та політики. Про це, зокрема, свідчить велика кількість законодавчих актів у сфері інформації.

Ухвалені законодавчі та нормативні документи мають визначати напрями інформатизації суспільства в Україні. До цих актів належать:

1. Концепція формування і розвитку єдиного інформаційного простору України і відповідних інформаційних ресурсів.
2. Концепція розвитку зв'язку.
3. Доктрина інформаційної безпеки.
4. Концепція інформатизації України.
5. Закони України про інформацію, про друковані ЗМІ, про телебачення і радіомовлення, про інформаційні агентства, про рекламу, про авторське право і суміжні права, про державну таємницю, про науково-технічну інформацію, про захист інформації в автоматизованих системах, про участь України в міжнародному інформаційному обміні.

Однак цілісному розглядові процесу становлення інформаційного суспільства у поєднанні технологічних, економічних, соціальних, правових і політичних чинників українські вчені ще не приділили належної уваги. Це пояснюється новизною самого об'єкта дослідження, контури якого зримо визначилися лише протягом останнього десятиріччя.

Сучасна ситуація, що склалася у світі, характеризується певними рисами.

1. Становлення інформаційного суспільства в різних країнах є передумовою для еволюційного переходу до наступної стадії розвитку людства, технологічною основою якої є індустрія створення, обробки і передачі інформації.

2. Держава виконує провідну роль у формуванні інформаційного суспільства, що координує діяльність різних суб'єктів суспільства у процесі його становлення, сприяє інтеграції людей у нове інформаційно-технологічне оточення, розвитку галузей інформаційної індустрії, забезпеченню прогресу демократії і дотримання прав особистості в умовах інформаційного суспільства.

3. Інформаційна взаємодія держави, суспільства й особи забезпечується на оптимальному рівні шляхом використання інформаційних і телекомунікаційних технологій із метою підвищення загальної ефективності діяльності державного механізму, створення інформаційно відкритого суспільства, розвитку інститутів демократії.

4. Вплив інформаційного суспільства на культуру проявляється у масштабних змінах культури виробництва, бізнесу, організації праці, дозвілля, споживання. Ці зміни зумовлені пришвидшеними процесами об'єктивації інформації і знань, передачі їх як технологій через телекомунікації зацікавленим верствам суспільства, а також виникненням нових видів діяльності, пов'язаних із поглибленим використанням знань з точних наук.

5. Діалектичний взаємозв'язок і взаємозумовленість економічних, правових, соціальних, культурних і технологічних чинників у становленні інформаційного суспільства проявляється в соціальній сфері, у лібералізації правил регулювання інформаційного і телекомунікаційного ринків, у технологічній і організаційній конвергенції, формуванні нових вимог до працівників і організації ділового процесу, у змінах в інформаційному законодавстві, підвищенні державного регулювання і міжнародної співпраці.

6. Економічними основами інформаційного суспільства є галузі інформаційної індустрії (телекомунікаційна, комп'ютерна, електронна, аудіовізуальна), які переживають процес технологічної конвергенції і корпоративного злиття, розвиваються доволі швидкими темпами, мають вплив на всі галузі економіки, на забезпечення конкурентоспроможності країн на світовій арені. Відбувається процес формування світової «інформаційної економіки», що укладається в умовах глобалізації інформаційних, інформаційно-технологічних і телекомунікаційних ринків, у виділенні світових лідерів інформаційної індустрії, у перетворенні «електронної торгівлі» із телекомунікацій у засіб ведення бізнесу.

7. Правовими основами інформаційного суспільства є закони і нормативні акти, що регламентують права людини на доступ до інформаційних ресурсів, технологій, телекомунікацій, захист інтелектуальної власності, недоторканність особистого життя, свободу слова, інформаційну безпеку. Інформаційна безпека суспільства й особистості набуває нового статусу, перетворюючись із суто технологічної проблеми у соціальну, від вирішення якої залежить стійке функціонування сучасних товариств.

8. Технологічними основами інформаційного суспільства є телекомунікаційні й інформаційні технології, що стали домінантами технологічного поступу, невід'ємним елементом будь-яких сучасних технологій, сприяють економічному зростанню, створюють умови для вільного обігу в суспільстві великих масивів інформації і знань, спричиняють значні соціаль-

но-економічні перетворення, а отже, сприяють становленню інформаційного суспільства.

13.4.2. Проблеми держави у глобалізованому світі

Найбільшу увагу політологів і економістів привертає в даний час питання про те, які зміни відбуваються у функціях держави і яка її доля в умовах глобалізації. Тут можна виокремити два аспекти: роль інституту держави в світовій спільноті й усередині окремої країни.

Щодо першого переважає думка, що інтеграційні процеси в економіці, глобалізація фінансового ринку веде до «стирання» державних меж, ослаблення державного суверенітету в фінансовій сфері. Деякі дослідники роблять далекоглядні висновки про неминуче відмирання національних держав. Це твердження є вельми сумнівним. Стихійні процеси глобалізації не перетворюють світову економіку на інтегральне ціле, а навпаки посилюють її диспропорцію.

У виграшному ракурсі тут проявився Європейський Союз, в межах якого не тільки створилася єдина валютна система, а й закладені основи гармонізації фінансової і, в ширшому плані, економічної політики держав – членів Союзу. Маастрихтській договір передбачає так звані критерії конвергенції – граничні ставки банківського відсотка, допустимі величини державного боргу, дефіциту держбюджету, темпів інфляції, що суттєво обмежує суверенітет членів ЄС в економічній сфері. Укладений за наполяганням ФРН Пакт стабільності включає санкції, вживані до держав, що порушили критерії конвергенції. Всі права на проведення кредитно-грошової політики Союзу передані Центральному європейському банку, який діє під контролем Комісії ЄС. Таким чином, створюються структури управління нового регіонального об'єднання, що беруть на себе низку функцій урядів вхідних у нього країн. По суті закладаються основи майбутньої федеральної держави.

В основу концепції європейської інтеграції встановлений принцип субсидіарності (додатковості), що передбачає багаторівневу систему прийняття рішень. Всього виділяється чотири рівні: комунітарний, регіональний, національний і наднаціональний. При цьому рішення кожної конкретної проблеми належить до компетенції тієї влади, яка забезпечує її оптимальне вирішення. Інтеграція поєднується федералізацією.

Не менш важливі зміни відбуваються у функціях держави усередині країни. В умовах глобалізації суспільство випробовує зростаючі перевантаження, що викликаються ослабленням або розривом традиційних економічних і соціальних зв'язків, соціальним розшаруванням, міжетнічними і міжконфесійними конфліктами. Звідси – посилення історичної ролі держави як гаранта соціальної стабільності, покликаного забезпечувати допомогу най-

більш потребуючим категоріям населення і захищати суспільство від хвилі насильства, злочинності і терору, що набуває глобальних масштабів.

Особливу складність становить питання про можливості й ефективність втручання держави в економіку в умовах глобалізації. Як відомо, наукові школи прихильників лібералізму і дирижизму (політика активного втручання в управління економікою) займають тут діаметрально протилежні позиції. Незважаючи на ці відмінності, їх об'єднує одна загальна межа – трактування пропонованої моделі розвитку як єдино можливої для всіх країн і регіонів. Однак світова економіка зовсім не гомогенна. Тому не може бути єдиної для всіх країн моделі розвитку й адаптації до нових умов.

Участь держави в інноваційному прогресі набула такого масштабу, що в економічній теорії з'явився спеціальний термін «напівдержавна економіка», що відображає тісні зв'язки приватних фірм з органами влади на федеральному рівні на місцях.

Особливістю оптимальної стратегії держави в умовах глобалізації є те, що вона не підминає під себе суспільство, а дедалі тісніше кооперується з ним, делегуючи частину своїх повноважень місцевому самоврядуванню і організаціям громадянського суспільства. Це дає змогу говорити про тенденцію до соціалізації держави у відповідь на виклик глобалізації, що є передумовою успішної інтеграції національного суспільства у світову спільноту.

Серед суб'єктів глобальних відносин виокремлюють:

– країни-системи, які є транснаціональними структурами, що здатні без здійснення прямої агресії відібрати у будь-якої країни весь національний прибуток шляхом включення його до складу світового і перерозподілу серед незначної кількості розвинутих країн;

– агресори – можуть бути представлені: а) країнами-системами; б) геофінансовими транснаціональними потоками;

– жертви агресії – включають: а) країни, які тільки-но втягують до себе інтернаціональні відтворювальні цикли; б) країни 3-го світу, що характеризуються монокультурним розвитком; в) будь-які стійкі економічні системи, які мають розвинуту виробничо-технічну базу і яка може бути перекомпонованою в нескінченних інноваціях і технологічних перетвореннях.

Серед інструментів управління глобальними трансформаціями виокремлюють класичні війни, які дають змогу: а) перерозподіляти географію ризиків; б) підвищувати частку військового сегменту в світовій торгівлі; в) очікувати на мультиплікаційний вплив інновацій; г) знижувати конкурентоспроможність певної групи країн на світових ринках.

13.4.3. Нове у формі держави

Своєрідність конкретної форми держави будь-якого історичного періоду визначається насамперед ступенем зрілості суспільства та державного життя, завданнями й цілями, що ставить перед собою держава. Інакше кажучи, категорія форми держави безпосередньо залежить від її змісту.

Положення запропонованої теорії зосереджуються на аспектах функціонування ЄС через його інституційну систему як організаційну основу управління, засадничим підґрунтям якої є новий інституціоналізм.

Дослідження державного устрою ЄС підтверджують, що Євросоюз більше є державою (ніж недержавою) і має два рівні: рівень держав-членів (національний рівень); рівень союзу держав-членів (наднаціональний рівень).

З огляду на це європейське управління має ознаки державного управління і складається з національного та наднаціонального рівнів. Дослідження суспільно-політичної природи європейського управління крізь призму форми правління показали, що в Європейському Союзі функціонує форма правління, в якій поділ влади не лише відбувається за оригінальною схемою, а й постійно розвивається. Суть застосовуваного тут принципу поділу влади полягає в тому, що він забезпечує, з одного боку, повну незалежність між собою законодавчих, виконавчих і судових органів ЄС, а з іншого – допускає поєднання цими органами законодавчої, виконавчої та судової функцій.

Як показують дослідження, згодом розвиток європейського управління відбуватиметься в умовах постійного впливу на нього низки стандартів, закріплених у комунітарному праві, роль яких виконують неписані джерела права Євросоюзу, насамперед адміністративного права, якими є відповідні принципи, визнані у державах-членах за їхньою спільною згодою в процесі інтеграції [17]. Система європейського управління має не дво-, а багаторівневий характер, ознаками якого на наднаціональному, національному, регіональному та місцевому рівнях є збільшення кількості суб'єктів управління, підвищення процесуальності, ефективності у деяких сферах політики, демократизму.

13.4.4. Філософія комунітаризму

Комунітаризм (від англ. – спільнота, громада, община) – напрям соціальної філософії і політичної ідеології: виникла як реакція на занепад реального соціалізму, системи «світового соціалізму» та дійсними й уявними небезпеками з боку різних течій лібералізму, лібертаризму... Критикують лібертаристів за недооцінку притаманних людині потреб ідентифікації себе із прихильним соціальним оточенням, спілкування, взаємності. Реалізація лібертаристичних установок може призвести до фрагментації суспільства. Комунітаристи критикують індивідуалістичну ліберальну антропологію, яка не враховує того, що соціальна спільнота є умовою і запору-

кою реалізації соціальної свободи. Критикують соціалістів за те, що вони вірять у спроможність держави захистити комунітарну соціальність від розпаду. Ідеал комунітаристів – асоціативна мікроспільнота общинного типу, яку держава не повинна ні опікувати, ні контролювати, яка існує як самодостатня спільнота індивідів (не просто сума індивідів), комунітарна солідарність – як добровільний колективізм. Комунітаристів критикують за їхню «утопічну антропологію».

13.4.5. Електронний уряд

Електронний уряд (англ. e-Government) – це модель державного управління, яка основана на використанні сучасних інформаційних і комунікаційних технологій із метою підвищення ефективності та прозорості влади, а також встановлення суспільного контролю над нею. Це модель управління, у якій вся сукупність як внутрішніх, так і зовнішніх зв'язків та процесів підтримується і забезпечується відповідними інформаційно-комп'ютерними технологіями.

Виділяють такі рівні реалізації моделі Електронного уряду:

«Уряд – громадянам» (Government 2 Citizens, G2C; організація зворотного зв'язку з громадянами): З введенням систем G2C громадяни зможуть набагато менше стояти в чергах за типовою інформацією, довідками та формами. Бюджет заощаджує значні ресурси на адміністрування типових процедур, а громадяни – час і свої гроші.

«Уряд – бізнесу» (Government 2 Business, G2B; відносини державних органів і бізнесу): Це автоматизація податкових виплат, проведення електронних тендерів на постачання продукції тощо. Уряд Швеції вже пересвідчився, що при переході на електронну систему закупівель економія коштів становить 50%. Система виявилася настільки ефективною, що державними установами Швеції проводиться приблизно 95% закупівель через електронні канали.

«Уряд – уряду» (Government 2 Government, G2G; автоматизація відносин і документообігу між відомствами): G2G – частина об'єднаної інформаційної системи, що забезпечує виконання таких завдань, як керування роботою державного апарату; координація діяльності регіональних управлінь і територіальних підрозділів; ведення внутрішнього діловодства.

Основним принципами побудови електронного уряду є: 1) надання послуг у будь-який момент часу (електронний уряд працює 24 години на добу); 2) максимальна простота і прозорість (обслуговує звичайних громадян, а не тільки фахівців); 3) єдині технічні стандарти і взаємна сумісність (електронні додатки повинні відповідати принципам єдиної архітектури систем ідентифікації, безпеки, дизайну); 4) забезпечення конфіден-

ційності і виконання правил інформаційної безпеки; 5) беззастережна орієнтація на думку громадян при реалізації нововведень.

Виокремлюють 5 основних етапів розвитку системи Електронного уряду. На першому етапі створюються вебресурси міністерств і відомств, що містять інформацію про їхню місію і напрями діяльності. Сайти державних органів, як правило, не підтримуються централізовано і не об'єднуються в єдиний портал.

На другому етапі з'являються перші елементи інтерактивності (наприклад, відправлення питань і одержання відповідей за допомогою електронної пошти). Постійно публікуються новини про діяльність державних органів влади.

Третій етап характеризує поява повноцінної інтерактивності – можливості здійснювати операції (сервіси) в режимі онлайн (наприклад, сплатити штраф, замовити паспорт, продовжити дію деяких ліцензій і патентів тощо). Така конкретизація роботи електронного управління, що полягає вже не так в інформуванні, як в обслуговуванні, припускає створення спеціальних сайтів для підтримки цих сервісів не тільки для центральних, а і для міських та навіть районних органів влади.

Четвертий етап – створення об'єднаних порталів різних відомств і служб, через які можна здійснювати будь-які види трансакцій, для яких раніше було потрібно звертатися безпосередньо в державний орган. Через регіональні портали стає можливою реєстрація підприємств, оформлення фінансових документів, легалізація іноземних документів тощо. З'являються регіональні портали, що поєднують у собі як увесь спектр державних послуг, так і послуги недержавного сектору – системи електронної комерції, інтернет-банкінгу.

На п'ятому етапі відбувається створення електронної системи державного управління на основі єдиних стандартів, а також урядового порталу як єдиної точки доступу до всіх послуг – і для громадян, і для бізнесу. Більшість фахівців вважає, що найвищим ступенем розвитку електронної демократії є запровадження електронної системи волевиявлення.

Електронна демократія як ідея державного режиму – це форма прямої демократії, що характеризується використанням інформаційно-комунікаційних технологій (ІКТ) як основного засобу для колективних розумових і адміністративних процесів (інформування, ухвалення спільних рішень, контроль виконання рішень і т. д.) на всіх рівнях: від місцевого самоврядування і закінчуючи міжнародним. В основі уявлень про ефективність е-демократії є як теоретичні дослідження, так і експериментальні дані, одержані, наприклад, під час досліджень колективного розуму.

Слід розрізняти е-демократію та електронний уряд. Стівен Кліфт (Steven Clift) підкреслює: «електронна демократія» (e-democracy) і «електронний уряд» (e-government) – це абсолютно різні поняття. Якщо останнє

означає підвищення оперативності і зручності доступу до послуг держави з будь-якого місця і в будь-який час, то перше стосується використання інформаційних технологій для розширення можливостей кожного громадянина.

Деякі дослідники (наприклад, соціолог І. Ейдман) замість терміна «е-демократія» використовують поняття «мережева демократія».

13.4.6. Ризики глобалізації та альтерглобалізм

Коли глобалізаційний процес вражає владно-силовий потенціал держави (політичну систему, адміністративну ієрархію, зовнішньополітичний апарат і дипломатію), йдеться про глобалізаційну загрозу. Те саме стосується і макроструктурних умов політичної, економічної, правової, політико-культурної системи – вони також можуть бути вражені негативними аспектами глобалізації, яка підриває всю національну політику. Альтерглобалізм – це новий тип базової демократії, мінімальна програма якого – соціальне партнерство, соціальний захист, соціальні держави і реальна демократію.

На сьогодні антиглобалізм може бути представленим як лівим, так і правим крилом. Праве крило закликає до зміцнення суверенітету і влади національної держави на противагу ТН контролю. Реальним інструментом цього є підтримка національного виробника (АТТАК, Субкаманданте Маркас). Ліве крило відмовляється бачити в державі майбутнє, вважаючи державу інструментом панування і гноблення. Закликає демонтувати державні структури і замінити їх самоорганізованим суспільством.

13.5. РЕФОРМУВАННЯ ДЕРЖАВНО-ПРАВОВОЇ СИСТЕМИ В УМОВАХ ЗМІННИХ СУСПІЛЬНИХ ВІДНОСИН

Право за своїм функціональним призначенням має, зокрема, гарантувати безпеку політичної системи в Україні, яка об’єднує державні та недержавні соціальні інститути й норми, покликані забезпечити незалежність, територіальну цілісність держави та самоуправління народу як основу прогресивного розвитку всіх сфер його життєдіяльності. В українській доктрині права виділяють такі функціональні елементи: 1) інституційний; 2) регулятивний; 3) функціональний; 4) комунікативний; 5) духовний.

Інституційний елемент утворюють окремі політичні інститути: державна влада в її органічному розподілі на законодавчу, виконавчу та судову; політичні партії та суспільні громадсько-політичні організації; церква;

органи місцевого самоуправління. Регулятивний елемент складають соціальні норми в їх системному утворенні. Функціональний елемент чітко проявляється в політичному процесі та політичному режимі. Комунікативний елемент є складним системним розгалуженням суспільних політичних відносин. В його складі виділяють інформаційно-комунікативну підсистему: засоби масової інформації; засоби комунікації; науково-інформаційну інфраструктуру, до складу якої включають систему установ, що спеціалізуються на зборі інформації, її обробці та поширенні споживачам. Духовний елемент утворюють: культура віросповідання; політична свідомість; політична культура. Функціонування кожного з цих елементів забезпечується в Україні передусім правом як домінуючим засобом регулювання суспільних відносин. Тому запропонована до дискусії тема є надзвичайно широка і багатоаспектна.

Наразі дуже широко висвітлюються позитивні зрушення в політичній системі за роки незалежності й особливо після Революції гідності, яку ознаменував Євромайдан. Зазначаються також постійно ті заходи підтримки реформам, які надає Європейський Союз, зокрема, Республіка Польща як найближчий сусід і стратегічний партнер. Водночас відзначаються й ті дискусійні питання та проблеми, які виникають на шляху розбудови в Україні демократичної, правової, соціальної держави. Їх наявність істотно впливає на якість права, не дає змоги своєчасно реагувати на виклики соціального буття, якісно забезпечити через правові засоби безпеку політичної системи загалом.

13.5.1. Проблема балансу представницької та безпосередньої форм народовладдя на шляху до громадянського суспільства

Головне завдання держави – активізувати участь громадян у політичних, економічних і культурних процесах. В сучасних державах північної частини Європи дедалі частіше використовується *референдум як інструмент безпосереднього народовладдя*. Як показала практика, він здатний істотно гармонізувати множину суспільних інтересів, корегуючи, урівноважуючи, збалансовуючи позицію всіх суб'єктів суспільних відносин. Необхідність такого способу безпосередньої демократії викликана суто практичною ситуацією. Річ у тім, що на шляху демократичних перетворень виявились істотні недоліки наявної системи влади. *Система влади в Україні й надалі ґрунтується на принципах опосередкованого народовладдя*, коли владні функції від імені народу здійснюють обрані ним представники, які фактично непідконтрольні та непідзвітні народові.

Поширеною є думка про доцільність такого інституту безпосередньої демократії, як Всеукраїнський референдум у його новій законодавчій

якості, який, відповідно до ст.ст. 5 та 38 Конституції України, можна наділити законодавчими повноваженнями. В законі України про референдум є можливість виокремити *коло питань, вирішення яких належатиме виключно народові*. Це елемент механізму стабільності політичної системи.

Виправданою видається пропозиція передбачити прийняття Всеукраїнським референдумом *Конституційних законів*, наділених найвищою юридичною силою в ієрархії українського законодавства. У тому разі, коли Конституція України буде прийнята на Всеукраїнському референдумі, зміни (поправки) до неї можуть бути внесені лише Конституційними законами. Коли Конституція все ж таки буде прийматися Верховною Радою, вона за юридичною силою буде другою після Конституційних законів. Окрім того, вона повинна їм відповідати як законам, що мають найвищу юридичну силу, оскільки вони прийняті народом. Забезпечення цієї відповідності має бути завданням, функцією Конституційного Суду України.

13.5.2. Проблема адміністративно-територіального устрою

У логічній площині концептуальні наукові підходи до вирішення цієї проблеми загалом виглядають так: а) категоричне *заперечення ідеї федералізації України*; б) *укрупнення* з урахуванням українського історичного державницького досвіду, адміністративно-територіальних одиниць з розумно чисельним, індивідуальним у кожному випадку штатом чиновників, а саме: *1) ліквідація областей,* об'єднання кількох областей у край, наприклад: Волинський, Галицький, Подільський, Буковинський, Русинський, Таврійський, Степовий; *2) ліквідація районів* через їх укрупнення і *створення повітів* на території кожного краю – один повіт із трьох-чотирьох районів; *3) ліквідація сільських, селищних Рад і створення волостей* – одна волость із територій п'яти сільрад, що поєднує окремі сільські громади з розумно чисельним штатом чиновників; 4) *запровадження виборної посади сільського голови або старости* в кожному селі, який обирається громадою і діє на безоплатній основі.

Вирішення проблеми адміністративно-територіального устрою України може стати своєрідним «вступом» до розв'язання наступної проблеми **–** *ліквідації, зламу «старої державної машини»* і на всеукраїнському, і на місцевих рівнях.

13.5.3. Проблема реформування апарату управління державою

Розбудована на командно-адміністративних засадах, така система управління державою стала гальмом реформаційних процесів від самого початку української незалежності, виявилась інструментально неспроможною для вирішення нових завдань на шляху реформації суспільства. Провідна роль у «державній машині», без сумніву, належить центральним органам держави. При цьому йдеться про необхідність скорочення кількості міністерств і державних комітетів, ефективність роботи яких, м'яко кажучи, сумнівна, бо їх позитивний вплив на розвиток суспільних процесів ніякий, а затрати з державного бюджету доволі вагомі.

Зарубіжний досвід підказує, що в сучасних складних фінансових умовах можна дозволити в Україні наявність лише таких міністерств, як: міністерство економіки, міністерство оборони, міністерство внутрішніх справ, міністерство закордонних справ, міністерство охорони здоров'я. Всі інші міністерства слід ліквідувати, передавши їх повноваження органам місцевого самоврядування.

Після проведення приватизації та зміни політичних пріоритетів на користь людей *настав час ліквідувати наведені вище рудименти тотального контролю за громадянами і територіями, що успадковані від командно-адміністративної системи.* Змінилися обставини, змінилися суть і функції влади, а тому потреба в надміру керівних і контролюючих органів відпала. Необхідно розвивати місцеве самоуправління, перенести «центр ваги» владних повноважень на місцевий рівень, у міста й інші населені пункти, що має важливе значення для розбудови громадянського суспільства.

Із кількісними показниками пов'язані якісні показники державного апарату управління. Йдеться про належне кадрове забезпечення органів держави чесними, висококваліфікованими, патріотично налаштованими фахівцями. Чиновники повинні не керувати, дозволяти, забороняти або вирішувати щось замість громадян, вони мають обслуговувати їхні інтереси та задовольняти їхні потреби. Ця ідея потребує нагального вирішення.

13.5.4. Проблема гармонізації та балансу між гілками влади

Законодавча гілка влади сьогодні наділяє виконавчу, судову владу і, що парадоксально, саму себе відповідними владними повноваженнями. Звичайно, при цьому Верховна Рада насамперед дбає про власну компетенцію, своє становище у суспільстві, статус народних депутатів. При цьому *чітко вимальовується прагнення «прибрати до рук» виконавчу і судову владу*. Таке домінуюче становище законодавчої влади суперечить доктрині розподілу влади, не працює ефективно механізм зрівноваження цих трьох гілок влади.

Необхідна *реструктуризація (демонополізація) законодавчої влади*, перехід до *законотворчого плюралізму* та створення *механізму законодавчих рівноваг.* У цьому контексті очевидними можуть бути три суб'єкти законотворчості: Всеукраїнський референдум, про що вже йшлося вище; Верховна Рада; Президент України. Зрозуміло, що це незвично для українського соціуму, бо міняє уяву про владу законодавчу і ніби наділяє Президента додатковими функціями. Згідно з Конституцією України, Президент є главою держави, а не главою виконавчої влади. Органи законодавчої, виконавчої та судової влади входять у механізм держави. Президент, відповідно до ст. 102 Конституції, є гарантом державного суверенітету, територіальної цілісності України, додержання Конституції України, прав і свобод людини і громадянина. З огляду на це йому належать функції суб'єкта законотворчості, і це не лише право вето і підпису законів.

Кожен із цих суб'єктів (Президент, Верховна Рада, Всеукраїнський референдум) матиме можливість певним чином урівноважувати інших, виконуючи свої повноваження. При цьому виключиться або принаймні мінімізується ймовірність ситуації, коли суспільство стає заручником періодичної і тривалої парламентської кризи.

Перехід до законодавчого плюралізму доцільно здійснити на рівні Конституційного закону «Про владу в Україні» або у самій Конституції України у разі прийняття її на Всеукраїнському референдумі.

Народ як носій і єдине джерело державної влади (ст. 5 Конституції України) уповноважений безпосередньо визначати через спеціальний Конституційний закон чи у Конституцію України всі принципи організації системи органів влади в державі та їх повноваження, зокрема і Верховної Ради. Все це, як уже зазначалося, дасть змогу посилити стабільність політичної системи і всього законодавчого процесу, чітко виробити межі законодавчих повноважень наведених вище трьох суб'єктів законотворчої діяльності, а відтак і нормалізувати суспільне життя загалом, запобігти колапсу влади в умовах можливої парламентської кризи, відкрити широкий простір для реформаційних процесів. Сучасна ситуація в Україні диктує необхідність серйозних політичних та економічних змін.

Що стосується Верховної Ради України, то в засобах масової інформації та наукових джерелах накопичилося чимало, як правило, достатньо обґрунтованих претензій щодо її організації та діяльності. Зокрема, що вона: а) *необґрунтовано велика за чисельністю*, а фінансові можливості держави обмежені. У США, наприклад, на 314 мільйонів населення 435 осіб – у Палаті представників та 100 осіб – у Сенаті. Федеративна Республіка Німеччина делегувала 622 особи в Бундестазі та 69 осіб у Бундесраті при чисельності населення 83 мільйони. «Перебір» кількості депутатів в Україні на приблизно, за різними оцінками, навіть після різкого зменшення населення через війну очевидний, не кажучи вже про фактор фінансової спромож-

ності української держави; б) *діє не оперативно* в часі, маючи надмірно забюрократизовану процедуру прийняття законів, а тому законодавство нерідко відстає від потреб розвитку суспільства; в) *є непрофесійною за якісним складом* народних депутатів, що демонструє відсутність зазвичай належної юридичної освіти, необхідної для провадження законодавчої діяльності; г) *надає безпідставну недоторканність*, що використовується окремими народними депутатами як «схованка» від можливих переслідувань за протиправну діяльність, а також «надійний щит» для збереження і примноження майнових статків, нерідко набутих нечесним чи протиправним шляхом; ґ) *допускає ганебну морально-етичну поведінку* окремих народних депутатів як під час засідань, так і поза її межами, що є неприйнятним; д) *дозволяє низький рівень участі в її роботі* деяким народним депутатам; е) *перетворилася в політико-економічний клуб* «за інтересами», де переважає політична демагогія; є) *сприяє появі «штатних» народних депутатів*, які обиралися до неї багаторазово, а ефекту роботи не демонстрували; ж) *фактично відмежувалася від народу* через прийняте нею ж законодавство. І це ще найбільш «м'які» претензії до функціональності ВР.

Отже, немає сумніву, що Верховна Рада України в наявному організаційному кількісно-якісному варіанті є до певної міри корумпованим, низько компетентним, громіздким, заполітизованим, непрофесійним, неоперативним, суперечливим у своїх діях, невиправдано дорогим і малоефективним органом держави, що інструментально нездатний ефективно здійснювати законодавчу діяльність, а сама ідея парламентаризму в такому контексті і з такими формами й методами діяльності виявляється значною мірою скомпрометованою. Нині правовий статус ВР гіперболізований, перебільшений нею самою, його слід оптимізувати до розумних меж.

Гілки влади мають бути рівноправними в джерелі легітимності своїх повноважень, які вони, як уже зазначалося, повинні отримати через всеукраїнський референдум безпосередньо від носія суверенітету і єдиного джерела влади – народу.

Верховна Рада України не повинна мати права наділяти саму себе, а особливо інші гілки влади владними повноваженнями, визначити свій і їхній правовий статус. Нині фактично інші гілки влади певною мірою залежні від Верховної Ради України.

Через Всеукраїнський референдум, очевидно, можна вирішити *організаційно-правові питання забезпечення якості роботи ВР України*:

1) *про відхід від неадекватної системи виборів депутатів за партійними списками* (відкритими чи закритими). Запропонована система партійних виборів скомпрометувала себе через корупцію, кумівство, підкуп виборців та інші ганебні вчинки. Як показала практика, партії включали до своїх списків не завжди тих, хто становить інтелектуальний потенціал України і може забезпечити високу якість законотворчості. Виявилося, що,

попри демагогічні запевнення про політичну відповідальність партій, вони реально ні за що не відповідають. Окрім того, партії, які сукупно становлять приблизно 4–5% від загальної чисельності українського населення, фактично узурпували владу, що є грубим порушенням засад демократії. Нерідко чисельність партії «роздута», іноді трапляються «кишенькові» партії якогось олігархічного клану, який спритно використовує її для просунення «своїх» людей до Верховної Ради з метою впливу на законодавчу діяльність.

Вихід із ситуації – партії мають висувати своїх кандидатів у виборчих округах чи нових адміністративно-територіальних утвореннях нарівні з іншими суб'єктами виборчого процесу, і вже у контексті передвиборчого процесу доводити переваги свого кандидата. Вони повинні «вирости» на цьому ґрунті до рівня парламентських, набути професійності, злитися з народом і бути його органічною частиною, вболівати за його інтереси та потреби. Тому вибори за партійними списками є недоречними в українському континуумі;

2) *про запровадження виборчих цензів до кандидатів у депутати*: освіта, вік, практичний стаж роботи, суспільно-моральна характеристика, відсутність притягнення до кримінальної відповідальності за умисні злочини, кількість разів обрання депутатом Верховної Ради України. Такі цензи широко використовуються у багатьох штатах США та інших державах. *Вихід із ситуації*: при двопалатному варіанті законодавчого органу можливе поєднання розширених виборчих цензів (верхня палата) – для забезпечення професійності у законотворчості, і звужених виборчих цензів (нижня палата) – для забезпечення представництва;

3) *про кількісний склад* Верховної Ради України висловлені різні думки: 450, 300, 100 чи 150 народних депутатів. Тут можна з упевненістю сказати, що народ проголосує за розумно мінімальний її склад;

4) *про роботу депутатів на постійній оплатній основі* або у сесійному порядку на безоплатній основі. Відповідь Всеукраїнського референдуму на це питання також не складно спрогнозувати;

5) *про право народних депутатів на недоторканність*, що залишається питанням контраверсійним, але при цьому відповідь на нього більшості народу за підсумками Всеукраїнського референдуму буде, як видається, негативною;

6) *про квоту кількості разів обрання до Верховної Ради України*, що мабуть, як і для Президента України, не має перевищувати двох разів поспіль.

За Президентом України має бути закріплене право внесення проєктів законів на Всеукраїнський референдум, а також до Верховної Ради, яка повинна розглянути їх у першочерговому порядку впродовж одного місяця.

В умовах можливої парламентської кризи чи за інших виняткових умов Президента необхідно наділити також правом видання Указів для

урегулювання будь-якого питання у певній сфері суспільних відносин, за винятком питань, регулювання яких віднесено до компетенції Всеукраїнського референдуму. Ці Укази Президента мають діяти доти, доки Верховна Рада України прийме Закон із цього питання і коли він набуде чинності. Суспільні процеси в ситуаціях можливої парламентської кризи повинні розвиватися в правовому полі, оперативно вдосконалюватися для забезпечення правової безпеки політичної системи, прогресивного розвитку держави та суспільства.

13.5.5. Якість державних законів

З широких філософських позицій під якістю слід розуміти сукупність найбільш істотних властивостей, які характеризують певний предмет чи явище і відрізняють його від інших предметів чи явищ оточуючої дійсності. Якість правового регулювання та охорони суспільних відносин можна розглядати принаймні в трьох площинах: 1) якість наукового забезпечення законодавчої бази; 2) якість законодавчої діяльності Верховної Ради України; 3) якість правозастосовної діяльності.

На жаль, доводиться констатувати *відсутність в Україні спеціального державного законопроєктного органу*, здатного забезпечити розробку проєктів законів на сучасних наукових засадах.

Наразі склалася парадоксальна ситуація, при якій у державі відсутній єдиний орган, спроможний системно, на науковій основі розробляти науково обґрунтовані проєкти законів, а також відповідати за їх якість. Ці проєкти готують люди, які здебільшого не мають глибокого розуміння про принципи організації та функціонування держави, про право загалом та принципи правового регулювання зокрема. Найчастіше ця функція падає на Кабінет Міністрів чи підпорядковані йому Міністерства, що не є їх завданням. Та й фахівців з юридичною освітою найвищої кваліфікації там практично немає. Крім того, наслідком такої ситуації є так званий *«відомчий» підхід,* коли відомство намагається нав'язати країні своє, нерідко спонтанне, необґрунтоване, суб'єктивне, суперечливе бачення правового врегулювання певної сфери суспільних відносин і, на жаль, часто не на користь громадян.

Найважливішою передумовою високої якості правового регулювання є належний рівень наукового забезпечення розроблення, прийняття та застосування законодавства. На жаль, доводиться констатувати, що наша правова наука не є повноправним суб'єктом правотворчої діяльності.

Отже, назріла необхідність, враховуючи історичний досвід, *створити Державну кодифікаційну Комісію України* – єдиний державний орган, який має бути наділений виключними повноваженнями з розроблення

законопроєктів для їх розгляду на Всеукраїнському референдумі чи у Верховній Раді.

Попри доволі вагому аргументованість, викладені вище судження не позбавлені певних ознак дискусійності, як і інші судження щодо аналізу доволі складної української державно-правової дійсності та забезпечення правової безпеки політичної системи України. Загалом проблема реформування державно-правової системи з урахуванням динамічно змінних суспільних відносин не стосується якогось окремого типу держав, не залежить від режиму правління, геополітичних характеристик чи соціокультурної інфраструктури, але це питання доволі активно хвилює сучасний світ, адже системна криза руйнує засади традиційної моделі влади і дає поштовх до росту скептицизму щодо владної системи як такої. Україна вкотре зіткнулася з проблемою державно-правової кризи, тепер уже, на жаль, ускладненою воєнними реаліями і новітніми технологіями. Пошук шляхів подолання цієї проблеми міститься не в одній науковій галузі та потребує міждисциплінарного підходу.

13.6. ФІЛОСОФІЯ КРИЗИ ВЛАДИ

Сприйняття влади та її реальна сутність не завжди ідентичні. Що більше людина наближається до влади (набуває владних повноважень), то сильніше відчуває на собі її вплив та обмеження. Скажімо, поліцейський має значні повноваження в охороні громадського порядку, але водночас обмежений у своїх діях порівняно з іншими громадянами (наприклад, не може, як вони, висловлювати свої особисті політичні уподобання чи розголошувати дані з доступних йому інформаційних баз тощо); банківський працівник має доступ до значних грошових активів, однак обмежений у їх використанні (не може розпоряджатися ресурсами, залучати до фінансових операцій будь-кого іншого і т. д.). Тож закономірно виникають питання: чи справді існує проблема співвідношення влади та її змісту, чи міняються зі зміною історичних реалій владні пріоритети, чия влада сильніша – інформації чи зброї та інше.

Ці питання були предметом дослідження багатьох учених. Серед них – Н. Макіавеллі (влада як річ природна і звичайна), Т. Гоббс (бажання влади вічне і невпинне), Ф. Ніцше (воля до влади і навіть жага влади), М. Вебер (влада на засадах протестантської етики і духу капіталізму), Г. Моска (влада як моральна, матеріальна та інтелектуальна перевага) та інші. Безумовно, їх праці стали вагомим підґрунтям для сучасних дослідників, які у вивченні феномена влади вже давно вийшли за межі звичної політології та зорієнтували свої розвідки на культурологію і націологію

(влада ментальності), антропологію чи навіть фізіологію (влада страху або інстинкту), інформатику та кібернетику (влада мобільності) тощо. Така галузева поширеність концепту влади зумовила його певну змістову розпорошеність, що в сучасному світі має ознаки кризовості.

Об'єктом свого дослідження ми обрали феномен влади загалом з орієнтацією на її державний сегмент. І поставили собі за мету розкрити філософію кризи влади, з'ясувати, у чому зосереджена природа цього явища: у вичерпанні потенціалу влади як інституту чи в іншому сприйнятті її соціальними суб'єктами.

Практично всі стародавні мислителі й сучасні науковці визнають, що людині властиво домагатися влади на особистому рівні; відколи виникло суспільство, влада диктує спосіб життя і визначає напрями його розвитку; прагнення влади є спонукою до дій, стимулом і мотивом поведінки людини; влада пронизує всі сфери, в яких можлива міжсуб'єктна конкуренція (від міжнародної та внутрішньодержавної політики, бізнесу і релігії – до науки, благодійності чи сімейних відносин). Особистісний контекст прояву владних задатків або прагнень може проявлятися у мовленні, побутовій поведінці й навіть у снах. І при цьому політичну владу людина може сприймати як постійно змінний концепт, необхідний для функціонування держави, але далекий від вузького кола її життєдіяльності; вона стикається з проявами влади впродовж усього життя, але при цьому здебільшого не замислюється над змістом влади, не аналізує місце її зосередження чи способи її функціонування, не шукає межі її поширення і засоби обмеження.

Один із сучасних дослідників феномена влади американець Наім Мойзес визначив її як «те, що дозволяє нам впливати на поведінку інших людей, у результаті чого вони виконують дії, які в іншому випадку не виконували б» [26, с. 40]. Такий підхід не є новим, але розроблена згадуваним ученим концепція варта уваги. Адже він на основі вивчення влади у світовому масштабі пропонує оригінальний і переконливий аналіз усіх способів набуття, використання і втрати влади й пояснює, як трансформація влади впливає на життя.

Мойзес говорить про сутнісну зміну концепції влади в сучасному світі: з розвитком людства вона переходить «від м'язів до інтелекту, з півночі на південь і зі заходу на схід, від гігантських старих корпорацій до кмітливих стартапів, від закостенілих диктаторів до звичайних людей на площах та у віртуальному просторі» [22, с. 15–16]. Змінюється світ і змінюється влада. Зміщуються акценти з інструментів, якими користується людина, і правил поведінки, які управляють суспільством, на спосіб співіснування у більш густо населеному світі, на вищу грамотність і освіченість, на можливість безперешкодно мігрувати й інші показники забезпеченого добробуту людини. Влада стає доступнішою, але при цьому її вплив обмеже-

ний і користуватися нею стає дедалі важче. Громадянин сподівається на «мудре» керівництво влади і чекає від держави дій як працедавця, постачальника всіх необхідних для забезпечення побуту продуктів, речей і послуг. До певної міри з таким баченням можна погодитися. Але така ситуація не властива для суспільств із нестабільною економікою, хаотичним політикумом, зруйнованою соціальною інфраструктурою, тобто для кризового суспільства, в якому соціальний суб'єкт розуміє, що гарантувати йому належний рівень життя може тільки він сам своїми активними діями. У цьому випадку влада стає «відносною абстракцією» (дійсно існує і впливає, але далека і не відповідає реальним потребам).

Влада, що апріорі дає можливості управляти, передбачає взаємодію двох або більше сторін: правителя і громадянина, керівника і підлеглого, батька і сина, вчителя й учня або ж складних комбінацій осіб (партій, армій, компаній, інституцій, держав, націй тощо). Оскільки міняються відносини у цих дуальних або поліграннних системах через змінні одиничні життєві ситуації, міняється і здатність суб'єктів взаємодії до управління й підпорядкування аж до зміни співвідношення сил. Тобто влада не є незмінною, її неможливо виміряти кількісно. Влада частково належить до матеріальної сфери й частково до сфери психології: вона одночасно досить чітко проявляється й існує в нашій уяві.

Зате можна простежити її розвиток (а отже, і занепад) через появу (або нівелювання) так званих бар'єрів між владою та конкурентами. Такі бар'єри «вибудовуються» у всіх сферах (це правила проведення виборів, озброєні армії, поліцейські формування, капітал чи інформація з обмеженим доступом, запатентовані технології, бренди й торгові марки, моральний авторитет релігійних діячів або ж особиста харизма політиків). Як переконливо наголошує вже попередньо згадуваний американський політолог, «за останні тридцять років бар'єри, що оточували владу, стали не такими міцними, тепер їх набагато легше зруйнувати, здолати чи обійти» [22, с. 29]. І це спостерігається не тільки у традиційних сферах застосування влади (політика, економіка та ін.), а й таких середовищах, як релігія чи культура. Трансформація влади стає масштабною і складною, що пов'язане не тільки з демографічними та економічними змінами чи розширенням можливостей інформаційних технологій, а й суттєвими змінами у всьому, що стосується сподівань, цінностей і соціальних норм. Сумарний ефект таких змін прискорив руйнування моральних авторитетів у суспільстві та законності в державі.

«Руйнування бар'єрів міняє як внутрішню політику окремих держав, так і геополітику, боротьбу за клієнтів і паству між релігіями, суперництво між неурядовими організаціями, інтелектуальними інститутами, ідеологіями, філософіями та науковими школами», вважає Н. Мойзес [22, с. 21]. Руйнація перепон на шляху до влади відкриває дорогу новим а́кто-

рам (подібно, як у шаховій грі, коли хід однією фігурою відкриває поле іншій). З одного боку, така ситуація позитивна, адже надмірна концентрація влади завдає шкоди суспільству. З іншого – повне розосередження влади чи її занепад спричиняють хаос і анархію. Виходом у цій ситуації має стати набуття влади силами, здатними протистояти старим великим «корпораціям» і обмежувати їх можливості. Прикладом такого вдалого протистояння можна назвати зміну влади в результаті Революції гідності в Україні, з тією похибкою, що позитив власне закінчився зміною суб'єктів влади, а не її сутнісного змісту.

Коли влада втрачає домінування, формується так звана «мікровлада» (Н. Мойзес означує цим терміном «відхилення від норми» [22, с. 95]), що позбавляє авторитетних владних а́кторів багатьох можливостей. Проблема лише в тому, що за своїм змістом мікровлада не пристосована для крупних поглинань, її перевага в тому, що вона не обтяжена, по-перше, розмірами (наприклад, Євромайданом управляла незначна група осіб), по-друге, активами і ресурсами (якщо додержувати аналогії з попереднім прикладом, їм не було що втрачати і вони не мали на що опертися, крім своїх голосних заяв), по-третє, централізацією та ієрархією (цього просто не було через брак часу для створення). Але що більше мікровлада набуває тих характеристик, які властиві владі як такій, тим більше вона перетворюється на той самий тип організації, який вона так успішно атакувала й усунула.

Щоби пояснити, як соціальні зміни впливають на владу, Н. Мойзес пропонує три підходи, означуючи їх категоріями «революція безлічі» (вона затоплює бар'єри влади), «революція мобільності» (вона обходить ці бар'єри) та «революція ментальності» (що послаблює їх силу) [22, с. 94–132]. Свідками одного із видів революції безлічі (причому в прямому значенні цього слова) ми вже були на початку 2014 року в Києві. Прояви революції мобільності (дедалі активніше переміщення людей у всьому світі, урбанізація, циркуляція «розумів», обмін інформацією і новітні технології, що зменшують затрати і час на переміщення товарів, грошей, людей, інформації тощо) також відомі українському суспільству, але наразі грають не на нашу користь. Революція ментальності, що спричиняється здебільшого незадоволеними сподіваннями й супроводжується нерозумінням і несприйняттям ситуації в державі, зміною світогляду і способу мислення, на жаль, дуже часто стосується України, адже тут громадяни вже по-іншому оцінюють державну владу, по-іншому сприймаючи традиційні цінності, стандарти і норми та можливості сучасного світу загалом (відкритість держав для міграції, навчання, спілкування та інше). З огляду на сучасну ситуацію в Україні залишається тільки сподіватися на зміну ментального сприйняття й мобільне реагування українських громадян на владу в усіх сферах життєдіяльності нашої держави. При цьому треба за-

уважити, що зазначені чинники стали викликами не тільки для української влади, така ситуація є світовою тенденцією.

На основі аналізу причин економічної та політичної кризи в одних державах і процвітання в інших американські вчені Д. Аджемоґлу та Дж. Робінсон пропонують концепцію подолання занепаду шляхом повалення владної еліти і створення суспільства з рівними економічними і політичними правами для кожного, де свобода буде визнана й реалізована як головна національна цінність [1]. До цієї думки вони дійшли, після тривалих досліджень стану різних держав світу на засадах різних так званих теорій нерівності, серед яких основними є три. Перша – географічна – теорія походить від учення французького філософа Ш. Л. Монтеск'є, який вважав, що люди у тропічних широтах розморені теплом і більше схильні до лінощів, не проявляють прагнення щось змінити, а тому бідують і можуть легше потрапити під владу тиранів. Але дослідники одразу ж спростовують цю теорію швидким економічним розвитком у Сінгапурі, Малайзії та Бостване чи проривом Японії та Китаю у ряди економічних лідерів після тривалого стану стагнації [1, с. 56–63]. Друга теорія (культурна), започаткована німецьким соціологом М. Вебером, вбачає джерело добробуту нації у рівні розвитку культури (релігії, етики, системи цінностей тощо). Але ця версія також відкидається, адже «більша частина населення Аргентини й Уругваю має європейські корені, проте їх економіка далеко позаду порівняно з Канадою та США; натомість Японія і Сінгапур, які ніколи не мали великої кількості переселенців з Європи, процвітають не гірше ніж багато європейських країн» [1, с. 68]. Третій із найбільш відомих підходів до пояснення бідності чи багатства держав – теорія невігластва – тлумачить світову нерівність через те, що громадяни або їх правління не знають (не мають достатніх знань), як зробити країну багатою. Однак навіть попри те, що ця теорія, на відміну від попередніх, пропонує конкретний вихід – навчити правителів і політичних діячів, ця гіпотеза, на думку згадуваних професорів-політологів, так само не підтверджується [1, с. 69–74]. Щоби подолати кризу в державі, не достатньо створити економічні й політичні інститути та зробити еліту освіченою і поінформованою (хоча і без цього не обійтися), необхідна ще свобода, бо тільки справді вільне суспільство здатне на правильний вибір, докорінну реформу та ефективні інновації.

Що стосується України у цьому контексті, то треба зауважити, що свобода як основний елемент демократії, конституційно визнаний і закріплений, не може дати поштовх до розвитку держави, бо залишається лише декларативною категорією. Це зовсім не означає, що Україна не демократична держава, адже основні ознаки демократії (свобода слова, віросповідання, вибору, увага до інтересів меншості й водночас відстоювання множинності інтересів і т. д.) враховуються і навіть діють. Однак, згідно з позицією італійського політолога Дж. Компаньоні, яку відстоює також укра-

їнська дослідниця Н. Латигіна, необхідні ще кваліфіковане управління і якісне право (закон). «Демократія, – зазначає українка, – не є ні універсальним засобом організації суспільства в цілому, ні вищою формою суспільного розвитку. Це лише та інституційна матриця, в межах якої організується управління суспільством» [18, с. 24]. Тож криза влади в українській державі пов'язана не так із декларативним визнанням пріоритету демократії, як її дієвою реалізацією.

Що стосується військової влади в Україні, то вона (як і саме військо загалом) сформувалася на вимогу реальних подій, практично з початком повномасштабного вторгнення, і новітня мілітаризація країни аж ніяк не пов'язана з потребою продемонструвати наявність воєнних технологій і автономію офіцерського складу, а покликана забезпечити протистояння російській федерації як країні-агресору, якій війна корисна і навіть бажана в контексті демонстрації сили під прикриттям вищезгадуваного місіонерства, що складно назвати цивілізованим. Українська військова влада, як і державна влада загалом після подій зими 2013–2014 років, мала колосальну внутрішню підтримку громадян, яку дедалі стрімкіше втрачає; про «занепокоєння» ситуацією в Україні з боку світової громадськості не говорили хіба що ледачі, але, крім незначних фінансових траншів міжнародного валютного фонду, далі справа не йде. Тож криза військової влади в Україні та відсутність її альтернативи тільки загострюють загальну кризову ситуацію державно-владних інституцій.

Про необхідність нового виду (військової і навіть воєнної) допомоги говорять американці, члени Ради з міжнародних відносин Е. Шмідт і Дж. Коен, коли йдеться про захист свободи слова та розповсюдження інформації, зокрема у їх спільному дослідженні нового цифрового світу, де технології змінюють державу, бізнес і наше життя [29]. Тобто йдеться про ще один вид кризи влади. Так, вони вважають, що державна влада в цифрову епоху розосереджується, оскільки цілком можливими стають такі явища як онлайн-суверенітет і заяви про віртуальну державність [43, с. 110], водночас вони підтримують думку колишнього міністра оборони США Р. Гейтса, який ще у 2009 році назвав кіберпростір «п'ятим простором» воєнних операцій нарівні з сушею, морем, повітрям та космосом [43, с. 116].

До недавнього часу Інтернет описували як простір «беззаконня», яким неможливо керувати, але новітні дослідження демонструють владу держави над цією інформаційною мережею: через інфраструктуру зв'язку (лінії електропередач, комутатори, маршрутизатори і т. п.) можна обмежити (фільтрувати) доступ до матеріалів і навіть створити власні мережі. Прийомами кібератак і навіть кібервійни користуються як терористичні групи, так і державні уряди. І якщо дехто вважає, що Україна далека від таких «віртуальних реалій», то цілком помиляється. Адже кібервійна (або мовою вказаних дослідників «кодова» війна [43, с. 119–127]) може не сто-

суватися економічної чи політичної сфери і, за аналогією з відомою історії холодною війною, послуговується прийомами шпигунства, цілком імовірно і здебільшого чужими руками, при цьому пересічні громадяни участі у кодових баталіях майже не беруть (хіба що спостерігають).

Як не дивно, але в книзі, опублікованій ще у 2013 році, автори описали можливий варіант вирішення мовного питання, у т. ч. в Україні: «Якщо комусь із членів Співдружності Незалежних Держав, асоціації пострадянських країн, набриднуть вимоги Москви затвердити російську мову як державну в цілому регіоні, вони зможуть поєднати зусилля і цензурувати весь російськомовний контент у національних мережах, обмеживши доступ громадян до будь-якої інформації про Росію» [43, с. 97]. До певної міри так зробили країни Прибалтики або, для прикладу, Грузія, де покоління молоді воліє спілкуватися радше англійською, аніж російською. Чи прийнятний такий варіант для України – покаже час, рішення – за державною владою, яка перебуває у стані кризи.

Необхідність «приборкати» насилля як явище – це орієнтир і водночас відправна точка у побудові так званої природної держави (основної моделі співтовариства, здатного адекватно реагувати на зміни зовнішнього середовища і залежного від попереднього розвитку, що описано у концепції «адаптивної ефективності суспільства» А. Філда [36]). Співвідношення дихотомії «влада – насилля» властиве багатьом епохам, хоча проявлялося у різних пропорціях між цими двома складниками. Так, середньовічна держава здобуває абсолютне панування (узурпація насилля) через зосередження влади у новостворених на той час політичних інституціях; далі відбувається розподіл цього панування між державою з легітимною можливістю застосування примусу (насилля), громадянським суспільством, представниками бізнесу (в сучасному його розумінні) та духовною владою; за тим настає період розвитку людства, що супроводжується повним узаконенням могутності й сили держави (концентрація влади посилюється секуляризацією та раціоналізацією права); після чого невдоволення надмірною концентрацією влади в руках державного апарату спричиняє модерні війни, які переводять ідею насилля, захищеного правом, у соціальну та політичну площину (феномен панування піддають контролю і навіть намагаються нівелювати його).

Це так звана веберівська традиція розглядати монополію на легітимне насилля як основну рису держави. Водночас треба зауважити, що практично всі держави (від первісних суспільств до сучасного її розуміння) стикалися з проблемою насилля, хоча проявлялося воно по-різному (від хаотичного і деспотичного до організованого і керованого насилля). Більшість теоретиків державотворення вважають, що саме держава є тією організацією, спільнотою людей, яка наділена монополією на легітимне застосування насилля.

У сучасній природноправовій концепції поняття «насилля» тлумачиться «як таке, що позначає водночас простір особистої свободи, властивої кожному індивідові, нелегітимне втручання індивіда у приватну сферу іншого та легітимну силу, що охороняє цей простір свободи» [21, с. 200]. Тут відверто розмежовується «насилля над» і «насилля для» (на кшталт «свободи від» і «свободи для»), що демонструє, відповідно, ситуації обмеження індивідуальної свободи іншою одиничною свободою і обмеження індивідуальної свободи для забезпечення свободи більшості. У першому випадку йдеться, наприклад, про насилля одного суб'єкта над іншим з метою наживи, задоволення, помсти чи ін., у другому – це, скажімо, насилля держави для забезпечення внутрішнього порядку відносин між соціальними суб'єктами. Однак, коли «насилля для» починає набувати властивості «насилля над», власне і відбувається криза державної влади (перефразовуючи одне з основних положень відомої концепції волі до влади Ф. Ніцше, можна сказати, що світ становлення віддаляється від світу буття). На жаль, сучасна українська держава, яка майже тридцять років тому заявила про бажання стати «світом становлення», через неправильний вибір вектору так званого керованого легітимного насилля ніяк не може навіть наблизитися до бажаного «світу буття» (або ж, навпаки, наш світ буття не здатен перейти фазу становлення).

Загалом проблема кризи влади не стосується якогось окремого типу держав, не залежить від режиму правління, геополітичних характеристик чи соціокультурної інфраструктури, але цей «вірус» доволі швидко охоплює сучасний світ і руйнує засади традиційної моделі влади, а отже, дає поштовх до росту скептицизму щодо владної системи як такої. Україна вкотре зіткнулася з цією проблемою – кризою влади, – тепер уже, на превеликий жаль, значно ускладненою воєнними реаліями і новітніми технологіями. Пошук шляхів подолання цієї проблеми міститься не в одній науковій галузі і потребує глибокого міждисциплінарного підходу.

13.7. ФІЛОСОФСЬКО-ПРАВОВИЙ АНАЛІЗ ВЛАДНИХ ОЗНАК ПРАВА

Влада і право є одними з тих феноменів у життєдіяльності людини, які безпосередньо стосуються її й водночас можуть бути абсолютно абстрактними для неї. І право, і владу людина може сприймати як постійно змінні концепти, необхідні для функціонування держави, але далекі від вузького кола її життєдіяльності. Оскільки людина як соціальний суб'єкт стикається з проявами влади й реалізації права впродовж усього життя, то здебільшого не замислюється над їх змістом, не аналізує місце їх зосере-

дження чи способи їх функціонування, не особливо шукає межі їх поширення і засоби їх обмеження, допоки ці феномени не стосуватимуться її безпосередньо. З огляду на це видається доволі влучним поєднання влади (як властивості, а не як явища) і права в один предмет дослідження у дисертації Цуркан-Сайфуліної Ю. «Владні засади права: філософсько-правове дослідження» [41]. Розглянемо її позицію.

На її думку, право і влада – два ключових інститути сучасного суспільства. Саме вони є тими сферами практичної раціональності, основоположними системами, які визначають стратегію суспільного розвитку. Їхній зв'язок та взаємодія, взаємообмеження і раціоналізація є фундаментальними проблемами сучасної юриспруденції, що створює незвідані виклики для філософії права. Це зумовлює необхідність пошуку нових методологічних моделей, які б дали змогу розкрити значення влади для функціонування права. Філософсько-правова проблематика владних підвалин права виражається в аксіологічних, антропологічних, герменевтичних, соціологічних аспектах правового буття, безпосередньо пов'язана з питаннями владної зумовленості права, інституціоналізації його сили та примусовості, впливу на легітимацію державної влади, актуалізує питання права влади і влади права як складових філософсько-правового дискурсу.

Антропологічні аспекти зв'язку права та влади виражаються у двох основних моментах: спільній міфологічній природі права і влади та цивілізаційній специфіці їх інституціоналізації. Порівняння політичного і правового міфу показує, що зв'язок між правом і владою є не лише функціонально-структурним, а й генетичним. Вони породжені спільними архетипами і мононормами, спрямовані на пошук легітимації за межами раціонального мислення. Урахування цивілізаційних аспектів зумовлює більш якісне застосування антропологічного підходу, його орієнтацію на культурні особливості та традиції, що характеризують специфічні політико-правові типи суспільств. Цивілізаційний підхід виявляє, що право і влада пов'язані в рамках концепту «політико-правовий тип цивілізації».

Філософсько-правові інтерпретації владної зумовленості права мають своєю метою продемонструвати, що владний характер як специфічна риса права може розглядатись і поза державним контекстом. Розкриті аспекти зв'язку влади і права – його авторитетність, об'єктивність, наявність внутрішніх механізмів легітимації та забезпечення ефективної моделі справедливості – вже визначають те, що право постає як своєрідна специфічна форма владарювання. Це владарювання виражене не так у відносинах підкорення, як у специфічних проявах юридичної конструкції правової реальності, яка потребує від людей певної поведінки.

Герменевтичні розвідки права і влади пов'язані з уявленнями про єдність і розділеність світу соціального «спів-існування». Роль дискурсивних практик полягає в тому, щоби створити спільний простір інтерпрета-

ції та осягнення владно-політичного дискурсу. Сам собою цей дискурс є примусовим у сенсі мовного насилля, яке пов'язане з неможливістю суб'єкта політичного та правового процесу вийти з дискурсу без жодних наслідків для себе. Така примусовість, специфічна конструкція владного і правового спів-існування ведуть до уявлення про право і владу як про подію, що характеризує буття-в-суспільстві, тобто як про частину людської екзистенції. При цьому характерними стають зв'язки між правовою і політичною герменевтикою, які виявляються поєднаними уявленнями про легітимне правління, про раціональність та нераціональність у людському розумінні легітимного владного примусу.

Аксіологічні проблеми, що виникають при першому наближенні до питання зв'язку права та влади, мають отримувати своє вирішення шляхом долучення до дослідження підходів та науково-дослідних програм, мало характерних для англо-американського філософсько-правового дискурсу, в якому сформувалася більшість існуючих поглядів на цю проблематику. Аксіологічна складова філософії права, вельми важлива в аспектах дослідження співвідношення права та влади, права та сили, права та політики, є фактором осягнення правової сфери як самостійної частини людського буття. Саме тому методологічна програма правової аксіології відіграє особливу роль при дослідженні проблем легітимації та 19 диференціації права і політики, набуття ними характеристик інституційних складових соціальної системи.

Чотири основних сучасних типи праворозуміння – юридичний позитивізм, юснатуралізм, соціологізм та інтегральні концепції – кожен посвоєму інтерпретують владні підвалини права й взаємодію між цими двома соціальними інститутами, що зумовлено як особливостями використовуваної методології, так й ідеологічними установками.

Юридичний позитивізм є найбільш впливовим типом праворозуміння у сучасному світі. Це пояснюється навіть не тим, що він фактично не має альтернатив у рамках англо-американської правової філософії, яка сьогодні задає тон світовому юридичному дискурсу загалом, а й тим, що саме позитивізм є найліпше застосовним як до вирішення практичних проблем функціонування правових систем, так і до концептуального осмислення права. Одним із постулатів юридичного позитивізму є наявність інституційного зв'язку між соціальними й нормативними фактами і змістом права. Це викликано тим, що момент переходу соціальних і нормативних фактів у правові норми безпосередньо пов'язаний з правотворчістю, яка, як правило, опосередкована політичними інститутами. Тому в юридичному позитивізмі соціальні й нормативні факти розглядаються як дещо зовнішнє щодо права, яке, своєю чергою, бачиться таким, що немає жодного внутрішнього змісту, тобто увесь зміст правових норм детерміновано соціальним життям і нормативними фактами. Зміст права визна-

чається не лише його нормами, а й тим дискурсом, що окреслює загальну спрямованість правової системи на досягнення її цілей. До цього дискурсу долучені як елементи правової раціональності, так і вагомі аспекти раціональності політичної, моральної, політичної тощо. Така ситуація зумовлена тим, що з позицій юридичного позитивізму право розглядається передовсім як форма, а питання змісту часто виносяться за межі обговорень. Інструментальний підхід до права як один із найбільш поширених засобів пояснення правової системи в юридичному позитивізмі, безумовно, створює суттєві перспективи для осмислення влади права та природи правового примусу.

Ідея природного права, апелюючи до наявності фундаментальних принципів, які імперативно мають становити зміст права, пропонує якісно іншу інтерпретацію зв'язку права і влади. Право завжди має певний власний зміст, який не залежить ані від моральних коливань у суспільстві, ані від засобів юридичної логіки, які можуть використовуватися в конкретній правовій системі, ані від політичної раціональності. Право несе в собі незмінні константи, завжди апелюючи до певного набору цінностей, від яких неможливо відмовитися і які неможливо змінити. З позицій природноправової доктрини є сенс розглядати владні підвалини права не тільки як такі, що не можуть витіснити фундаментальні гуманістичні цінності, котрі формують правовий зміст. Не менш важливим є й інший аспект співвідношення права і влади, а саме – розгляд влади як особливого суб'єктивного права. Лібертарно-юридичні концепції права формують специфічну сферу інтерпретації владного дискурсу. Методологічно лібертарно-юридична концепція розглядає владу як дещо підпорядковане праву. Там, де такого підпорядкування немає, не існує й права, воно виявляється підміненим владною сваволею у вигляді закону. Таке розуміння владних підвалин права, утім, лише поглиблює найбільш болючу проблему природноправового підходу до права. Розмежування права і закону *a priori* передбачає, що існує певний клас неправових законів, які зазвичай ототожнюються з владною сваволею. Саме тому влада в юснатуралізмі не може розглядатися як підвалина права, оскільки вона є елементом позитивної соціальної реальності, яка не є і не може бути достатньо вагомим чинником для трансформації змісту природного права, котре не залежить від соціальних інститутів і правових практик.

Соціологічне праворозуміння розширює спектр відносин права і влади, оскільки до його забезпечення і легітимного застосування долучаються також ті типи влади, які зазвичай є виведеними за межі юридичного дискурсу, зокрема влада громадянського суспільства як особливого інституційного середовища. Право і влада з позицій соціологічного підходу розмежовуються лише тоді, коли має місце їх статичний аналіз, тобто виділення їх структурних і функціональних елементів. У динаміці ж їх розмежування практично унеможливлюється. Прагматики розглядають співвідношення

права і влади з позицій впливу владних рішень на ухвалювані правові рішення і на те, як конструюється юридичний дискурс за тих чи інших умов. По суті, за такого підходу праву часто відводиться допоміжна, а іноді навіть суто декоративна роль – слугувати інструментом виправдання політичних рішень, своєрідним фільтром, за допомогою якого можна надати політичним, і загалом владним, актам вигляду правового аргументу.

Інтегральні концепції праворозуміння використовують методологію комунікативної філософії для інтерпретації зв'язку права і влади. З погляду політико-правового дискурсу щодо влади, ідея правової комунікації виконує роль фактору осмислення того, як владні інститути можуть впливати на зміст правових норм. У рамках класичних типів праворозуміння владний вплив на право оцінюється якщо й не негативно, то щонайменше як небажаний. Право всіляко захищають від втручання владних інституцій, що особливо помітно в юснатуралізмі. Комунікативна концепція в цьому сенсі є більш реалістичною, оскільки вона відкидає негативістське бачення зв'язку права і влади. Натомість визнається очевидність впливу політичної доцільності на право. На противагу іншим типам праворозуміння, комунікативна концепція виходить на проблеми раціоналізації такого впливу, питання його інституційного характеру та демократичного контролю. Ідея комунікації створює передумови для розгляду зв'язку права і влади не з позицій протистояння, а з точки зору гармонійної взаємодії, оскільки стає очевидним, що ефективність правового впливу залежить не так від того, справедливими чи несправедливими вважаються закони, як від того, чи стала прозорою і раціональною процедура їх створення. Інтегральність у розумінні права, а також її методологічні наслідки для сприйняття зв'язку права і влади, виводять до іншого розуміння правової нормативності. Проблема полягає в тому, що інтегральний підхід дещо розмиває межі юридичного дискурсу, прагнучи показати право в усій множині його проявів. Це веде до прагматизації юриспруденції, яка хоч і є корисною з точки зору формування та інституціоналізації правової практики, усе ж несе в собі ризики осмислення права винятково з точки зору інтересів прикладної юриспруденції. Прагнення до осягнення права з погляду різних, часто навіть протилежних, підходів веде до руйнації звичних конструкцій, відповідно до яких право є окремою й автономною сферою суспільної практики; але при цьому виявляє нові аспекти правового дискурсу, його формування на основі пошуку компромісу між необхідністю досягнення практичного результату й прагненням використовувати для цього систему належних інструментів, серед яких особлива роль відведена правовій нормативності.

Владні засади права посідають особливе місце в системі засад права, які виступають його онтологічними передумовами. Засади права є сенс осмислювати як логічні межі й онтологічні кордони правового дискурсу. Якщо міфологічні, релігійні, моральні, політичні та інші засади права під-

лягають чіткому виділенню та концептуальному відмежуванню внаслідок існування відповідних інституційно відокремлених дискурсів, то владні засади права так чи інакше проявляють себе в усіх інших засадах права і, очевидно, в самому праві. Звідси випливає, що владні засади права є не інституційними чи дискурсивними, а антропологічними, оскільки вони зумовлені передовсім специфічними формами соціальних практик. Тому мислення про право і владу відрізняється на рівні патернів та моделей соціальної активності, а не способом обґрунтування рішень та аргументації.

Отже, як резюмує Ю. Цуркан-Сайфуліна, владні засади права є не обмеженням правового дискурсу, а його онтологічною підвалиною, яка визначає авторитетність і владний характер правового впливу і примусу. Владна онтологія права при цьому не може бути зведена до прагматичних уявлень про право як продовження політики. Владність є самостійною властивістю права, яку має розглядати загальнотеоретична юриспруденція, на противагу традиційній ознаці «зв'язок із державою або іншим публічно-владним суб'єктом». Владність права як його властивість зумовлена не його зв'язком з публічно-владним суб'єктом (державою, організованою соціальною спільнотою тощо), а з його здатністю конструювати соціальний простір у такий спосіб, який передбачає підкорення правилам та принципам правової раціональності. Якщо право є достатньо ефективним у задоволенні людських потреб і вирішенні соціальних проблем, то його владність стає його субстантивною характеристикою, а не зовнішнім щодо правового дискурсу описом. Тож владність права є фактором його самолегітимності, коли воно в змозі витіснити за межі правового поля морально-етичні, релігійні, міфологічні, політичні та інші цінності й норми, які люди можуть використовувати, але з меншою ефективністю порівняно зі складовими правової раціональності.

Право безпосередньо затверджує умови легітимності державної влади, детермінуючи своє значення в цьому процесі як комунікативної системи між органами державної влади та громадянського суспільства. Водночас правові норми часто мають дуже неоднозначний статус і не завжди сприяють легітимації владних структур. Тому важливо визначити їх місце і роль у процесі обґрунтування того чи іншого явища державної влади. Річ у тім, що право за своєю суттю покликане впливати на характер і рівень ефективності державної влади і функціонально сприяти формуванню довіри до неї. Це проявляється, найперше, у процесі селективного формування органів державної влади і призначення на державні посади, наприклад, президента, судових органів, шляхом встановлення термінів, професійних цензів тощо. Це означає, що право використовується не тільки як засіб легітимації (узаконення) державної влади, а й встановлює особливі правила, зокрема, відбору на заміщення державних посад. Право в різних сферах встановлює форми контролю за дотриманням органами державної

влади інтересів особистості й суспільства загалом, що в кінцевому підсумку є необхідною передумовою формування довіри населення до влади. У процесі легітимації державної влади право виступає інструментом забезпечення справжнього представницького характеру законодавчого органу. У цьому виявляються правові засади народовладдя, що характеризуються повновладдям народу, визнанням його єдиним джерелом влади, а також вільним здійсненням ним цієї влади відповідно до його суверенної волі та ключових інтересів.

Влада права і право влади – це два типи цілісного функціонування права і влади як двох протилежностей, що постійно взаємодіють між собою. Право влади виявляється в тому, що право (а особливо позитивне) використовується державною публічною владою для реалізації суто владних інтенцій, позбавлених таких характерних рис істинного права в його соціологічному, психологічному, природноправовому, історичному та інших розуміннях, як гарантія свободи особистості, її недоторканості тощо. Право, спираючись у певних випадках на підтримку державної влади як зовнішньої сили, водночас будується і функціонує на базі внутрішньої властивої йому влади, яку ми називаємо юридичною. У категорії «влада права» слід виділити власну владу права і його запозичену владу. Власна влада права випливає із самої його сутності і призначення та несе потенціал ефективності, дієвості права, реалізація якого не потребує додаткових зусиль. Позитивному праву як запозиченій владі слугує державна влада, тому реально позитивне право формується і забезпечується цією владою. Автономність влади, закладеної в праві, виявляється у приватноправових відносинах, де домінуюча воля суб'єкта права виражається в діях або байдужих до держави, або схвалених нею в найбільш загальній формі відповідно до принципу «дозволено все, що прямо не заборонено законом». На користь наявності власної влади у права говорять і результати зіставлення правового і неправового закону. Процес узгодження інтересів і потреб учасників соціальної взаємодії з урахуванням розстановки політичних сил у суспільстві є одним із способів набуття власної влади нормою права. Ще одним значущим моментом прояву власної сили права є його здатність бути стабілізуючим фактором, забезпечувати надовго вперед і на твердій основі загальність і постійність соціального порядку.

13.8. СИМВОЛІЧНЕ НАСИЛЬСТВО ПРАВА

За законами формальної логіки, право покликане впорядковувати суспільство, очолювати соціальні процеси і впливати на розвиток суспільних відносин, керувати соціальними суб'єктами, підкоряти й узалежнювати їх

системі певних норм і вимог і т. д., змушувати їх коритися владі (управлінській силі) цих норм. А розуміючи, що примусовий вплив і застосування будь-якої сили для досягнення чого-небудь – це не що інше, як «насильство», необхідно визнати право легітимним насильницьким засобом держави.

Такий підхід до праворозуміння не є новим у системі суспільних наук. Згадаймо постклассичні концепції влади і владного впливу держави: наприклад, «аналітику влади» Мішеля Фуко, яка розмежовує правовий / юридичний дискурс і дисциплінарне насильство, покликані «зчепити» і зберігати соціальне тіло держави [39]; багатовимірний феномен влади П'єра Бурдьє, що полягає у боротьбі за ресурси в межах специфічних «полів» (політичного, академічного чи культурного) та реалізується через різні види «капіталів» (економічний, культурний, соціальний та символічний) [9]; розуміння влади Талкоттом Парсонсом як «грошей політики», тобто як символічного посередника, що циркулює в політичній системі аналогічно обігу грошей в економічній системі [24] та багато ін.

Сучасні українські науковці дедалі частіше розглядають владу як об'єкт міждисциплінарного дослідження в рамках кратології, яка поєднує знання з філософії, історії, права, психології, соціології та інших наук. Так, аналізуючи інноваційні підходи до розуміння влади, київський вчений Владислав Андрушко пише: «Якщо раніше «політична влада» ототожнювалась із «владою права» загалом і політико-правових інститутів зокрема, то тепер вона розглядається невід'ємно від когнітивної сфери суспільства (політичної свідомості, «картини світу», дискурсу). Із цього випливає, що найбільш дієвими й актуальними стануть ті майбутні кратологічні вчення, які синтезують інноваційні теорії як політологів, так і постструктуралістів, когнітивних психологів, антропологів, філологів і соціологів у єдину міждисциплінарну теоретичну модель» [3, с. 164]. Тобто дедалі більш очевидним стає відхід від «насильницького» впливу влади до «символічного» [20] – аж до так званого «політичного програмування» як інноваційного засобу реалізації політичної влади, що полягає у здійсненні систематичного маніпулятивного впливу на «картину світу» визначених соціальних груп [11; 26; 30; 38].

13.8.1. Методологічні засади символічного насильства права

Ідея *symbolic violence* як «м'який примус» через мову, структури влади та освіту належить П'єру Бурдьє. На основі аналізу так званих ментальних і соціальних структур, які конструюють соціальну реальність, він доводив здатність індивіда самостійно впливати на ці структури й тим самим формувати свою реальність.

Право в матриці «конструктивістського структуралізму» Бурдьє також розглядається як соціальна структура, що демонструє соціальну легі-

тимність, але залишається інституційним результатом боротьби держави (в особі домінуючих груп) за владу в різних сферах («полях» – політичному, юридичному, культурному тощо). Правове «поле» є сферою боротьби спеціальних суб'єктів (суддів, адвокатів, правників) за юридичну владу з використанням відповідних «габітусів» (набутих схем сприйняття, що сформовані досвідом соціалізації та продукують певну поведінку) і «капіталу» (типу влади – соціального, культурного, політичного, економічного, символічного тощо). У цій концепції право не є предметом об'єктивної реальності, а конструюється через суспільний дискурс і постійно повторювану практику, формуючи водночас соціальні структури, що закріплюються у правових нормах і юридичних інституціях. І власне через такі соціальні конструкції і структури домінуючі групи (органи влади) застосовують «символічне насильство», нав'язуючи певні значення і цінності як універсальні та легітимні. Правові відносини (як вид соціальних зв'язків або боротьби) можуть виступати ресурсом отримання вигод (схвалення, винагороди) або втрат (осуду, покарання).

Політична влада у цій доктрині – символічна, бо досягається не фізичною силою чи економічним тиском, а засобами маніпуляції, що забезпечують здатність формувати (а за потреби – змінювати) категорії сприйняття та оцінки соціального світу; це легітимна сила змушувати бачити світ таким, як описано у правилах і нормах (праві). Символічне насильство – це функція права, якою його наділила держава, надаючи легітимності та легальності. Право реалізує символічне насильство через нав'язування певної істини, ідеї, системи цінностей, які завідомо не викликають критики і несприйняття. Легітимність права гарантує несвідоме сприйняття соціальними суб'єктами правових установок, правил і заборон. Набуваючи соціальної ваги, право перетворюється на символічний (у межах соціального [33]) капітал суспільства.

Навіть абстрагуючись від концепції Бурдьє, все-таки треба визнати, що право є доволі об'єктивною (бо відтворює потреби і саму об'єктивну дійсність) та універсальною (бо стосується всіх загалом і водночас кожного зокрема) формою легітимного насильства, у якому дивним чином поєднуються суспільна згода і державний примус, довіра населення і сила владних органів. При цьому мова права стає комунікативним інструментом влади, що закріплює зміст норм і визначає ієрархію юридичних значень.

Однак у цьому можливий і методологічний ризик правового символізму. Адже через такі ж механізми впливу (навіювання, переконання) за допомогою різноманітних засобів і способів соціальної комунікації можна змінити вектор правової ідеології та суспільного правового мислення (сформувати новий «габітус»). Завдання держави – зберігати здатність перетворювати соціальні смисли (потреби) на владні (правові) норми, а далі –

втримувати легітимність такого символічного насильства, як форму соціальної згоди, не вдаючись до ідеологічного обману й фізичного примусу.

13.8.2. Інституційні прояви символічного насильства права

Попри те, що право здійснює символічне насильство через нормативні тексти та офіційну мову, його примусовий характер проявляється через однозначно символічні явища і предмети – процедури юридичної практики (скажімо, судочинство) та державну символіку (герб, прапор, гімн). Залежно від контексту такі правові знаки формують відчуття єдності (належності до однієї нації), довіри (впевненості у справедливості правосуддя) аж до невідворотності (обов'язковості додержання, виконання правил).

Першою інституцією, яка має формувати правильні «габітуси» (внутрішньо усвідомлювані óбрази та зовні проявлювані дії) соціального суб'єкта, які відповідали б установленим у праві (легалізованим) потребам суспільства і держави, як правило, є сім'я. Через виховання і первинне навчання шляхом повторення і візуальної стандартизації правових вимог формується внутрішня звичка підпорядкування праву (про це йдеться у працях М. Фуко [39] та Ю. Лотмана [19]). Іноді такої звички достатньо на все життя, однак у силу збільшення спектру соціальних зв'язків, а відповідно, і соціальних ситуацій зростає потреба у розширенні правових знань.

Значно більші запити на механізми відтворення правового дискурсу мають ті, хто вирішує зробити право інструментом своєї професійної діяльності. Правнича освіта – друга інституція в системі підтримання символічного насильства права, яка, крім засвоєння всього обсягу правового матеріалу, передбачає одночасно також набуття навиків правильно оперувати ним, зберігаючи вже наявний соціальний баланс і конструюючи нові ланцюжки відносин. У цьому контексті юридичну освіту можна розглядати як механізм відтворення символічного насильства правової культури суспільства, а процеси формування «правильного» мислення правника та соціалізацію в межах вищої правничої освіти – як додаткові процеси «символічно-насильницького» професійного становлення юриста.

Сама правова система є третім інституційним рівнем функціонування символічного насильства права. Хоча цей соціальний простір варто поділити на декілька сегментів: 1) правотворчий; 2) правозастосовний; 3) науковий (може стосуватися і першого, і другого); 4) бюрократичний (може стосуватися всіх трьох попередніх).

Правотворчий чинник символічного насильства права передує процесу реалізації, оскільки стосується формулювання (створення вербальних понять і знакових конструкцій) норм права. Харківський науковець

Дмитро Бойко, досліджуючи речі в інструментарії символічного насильства в постсучасному суспільстві, виділив «рівні нав'язування (imposition) та спротиву (opposition) як габітуалізовані практики та реакції», що за змістом відповідає легітимації, тобто «поясненню і виправданню соціальних відносин, а також створенню та відтворенню гегемонії, тобто організації соціальної згоди, форми стійких соціальних відносин в умовах ієрархізованої соціальної структури» [8, с. 5].

Це означає, що створюючи норму права, правотворець ніби фіксує потребу правового врегулювання певного типу суспільних відносин (чи вирішення правового казусу), закладаючи бажану (або необхідну) поведінку як «взірець», тим самим пояснює доцільність «нав'язаного» типу суспільних відносин, а отже, легітимізує насильно запроваджену норму. Д. Бойко описав це авторським визначенням символічного насильства як «нав'язування значень, символів або символічних систем та їхньої легітимації, спрямованих на встановлення та відтворення гегемонії (системної конфігурації диспозиційно симетричних форм та проявів символічної влади в різних соціальних полях)» [8, с. 9]. Всі в суспільстві знають цей механізм творення права (адже він також легалізований відповідними правовими нормами) і готові прийняти до виконання його результати. Це знання передбачає «мовчазну» соціальну згоду на такий право-обіг символічного насильства.

Окремої уваги вартий засіб ретрансляції символічного насильства права – мова (мова права, юридична мова), яка має свої особливості і специфіку. Вона знеособлена (не стосується когось конкретно) і водночас надособова (адресована всім учасникам суспільних відносин), абстрактна (описує універсальні правові ситуації, випадки, умови тощо) й одночасно чітка (лаконічно фіксує однозначні поняття, категорії та визначення), об'єднує право-користувачів в одну групу (суб'єктів правовідносин) і створює дистанції між правовими опонентами (потерпілий – правопорушник, адвокат – прокурор, підозрюваний – суддя тощо), закріплює соціальну ієрархію і структурує владну систему. За своєю сутністю вербальні юридичні формули сприяють розвитку правової свідомості та налагодженню самодисципліни.

Ще один нюанс – у потребі розмежовувати поняття «насильство» і «примус». Попри семантичну близькість цих понять, однозначно, вони мають свої відмінності. А критерієм тут виступає поділ норм права за змістом припису на дозвільні (уповноважувальні) та зобов'язальні (імперативні): дозвіл передбачає легальне насильство щодо тих, хто скористається цим дозволом, а обов'язок координується легальним примусом щодо всіх, кого стосується.

Правореалізаційний чинник символічного насильства стосується всіх сфер, де додержуються, виконуються, використовуються та застосо-

вуються норми права. Це той рівень, що базується на результатах правотворчого і настає після нього. «Ключовим (емпірично зафіксованим) механізмом реалізації символічного насильства шляхом дискурсивної артикуляції речей-текстів є встановлення інтертекстуальних зв'язків між ними та магістральними дискурсами, що забезпечує нав'язування «правильної» інтерпретації речей, з одного боку, та безпроблемне сприйняття відповідних «правил», з іншого», – вважає Д. Бойко [8, с. 14].

Найбільш демонстративним середовищем реалізації практик символічного насильства права є судочинство. Сам суд (із використанням мантій, чітким сценарієм процедур, символікою) є своєрідним ритуалом символічного порядку з узаконеною ієрархією речей і осіб. При цьому є одна важлива ремарка, що межує з парадоксом: формальна рівність сторін у судовому процесі об'єктивно співіснує зі символічною нерівністю у просторовому розташуванні учасників, у процесуальній мові та ритуальності засідання. За своєю суттю суд є візуальною репрезентацією символічної влади і насильства права; тут демонструється мовне підпорядкування реальності юридичній формі; інституційна риторика суду перетворює приватний конфлікт у публічну форму правопорядку.

Загалом право стає «видимим» практично у всіх «зонах влади», які маркуються відповідними написами на фасадах будівель судів, поліції, прокуратури, державних установ. Крім того, насильство права зафіксовано також у різних громадських місцях у формі заборонних текстів, що діють також символічно (як-от у парках – «По газонах не ходити», в офісах – «Палити суворо заборонено», у транспорті – «За безквитковий проїзд – штраф», на вулицях – «Паркування платне», у службових приміщеннях – «Вхід заборонено» , у музеях – «Не фотографувати» тощо). Тобто вербальні правові знаки виконують роль символічного контролера і передбачають добровільне прийняття такого контролю, особливо в межах демократичних суспільних відносин [2]. І тут публічний простір повністю підпадає під дію символічного насильства права, а така символічно-насильницька правова комунікація держави і соціальних суб'єктів триває безперервно.

Варто наголосити, що оскільки зі зміною суспільних відносин виникає потреба у коригуванні змісту права, то і символи, що відтворюють ретранслюють легальне державне насильство, також можуть бути реформовані або ж можлива поява нових символів. Прикладами таких реформувань може бути символічна трансформація простору зі зміною державної ідеології (демонтаж радянських символів, перейменування міст і вулиць та ін.), нові дорожні знаки в зоні бойових дій, заборона зйомки поблизу військових об'єктів тощо. У таких випадках відбувається переформатування семіотичного поля права з урахуванням потреби ідентифікації суб'єктів суспільних відносин.

На науковому рівні можливе як творення знаків і символів насильницької дії права, так і аналіз ефективності їх функціонування (реалізації). Тільки цей рівень обґрунтування символічного насильства права дозволяє альтернативні підходи, концепції та ідеї. Але водночас тільки цей рівень не є юридично обов'язковим, хоча має важливе значення для розуміння символізму норм та їх систематизації. Авторитетності науковим підходам до символічного насильства права додає публікація у фахових у наукових працях, коментарях, монографіях та інших наукових виданнях, які стають основою для підготовки майбутніх правників і для напрацювання державної ідеології.

На бюрократичному рівні можливі прояви процедурних дій, що стосуються всіх трьох (правотворчого, правореалізаційного, правоосвітнього / наукового) рівнів. Ідеться про різноманітні акредитації, експертизи, сертифікації, стандартизації тощо. При цьому саме стандарти стають формами непомітного (довільного, спонтанного) підкорення правових смислів.

13.8.3. Соціокультурні аспекти символічного насильства права

Право є також засобом нав'язування певних соціальних цінностей (або цінностей певних соціальних груп), адже передбачає нормативне регулювання соціальних відносин і виступає нормативною мірою основних соціальних принципів – свободи, рівності і справедливості – з проєкцією на всі галузі і сфери життєдіяльності суспільства.

З огляду на те, що ці принципи є загальновизнаними, можна сприймати їх як неформальні стандарти поведінки соціальних суб'єктів, що визначають рівні можливості для всіх і кожного реалізувати свої права, гарантують однаково недискримінаційне й неупереджене ставлення між людьми та групами в суспільстві. Крім права, повноваженнями символічного насильства у цьому випадку наділені також інші соціальні норми, зокрема моральні. За допомогою такого комплексного соціокультурного нормативного впливу формується суспільне уявлення про те, що саме є справедливим у певній культурі, а що свідчить про соціальну неадекватність чи девіацію.

Легалізована соціокультурна норма (нормативно визначена міра) справедливості базується на моральних засадах, є орієнтиром для державної ідеології та основою для правової системи (найчастіше проявляється в практиці судових рішень, суддівському угляді), а також формує стійке уявлення про прийнятні форми поведінки з урахуванням особливостей різних ситуацій і підтримує стабільність соціальних зв'язків.

Сучасна держава, яка здебільшого є мультикультурною, зобов'язана формувати свої соціокультурні критерії «правильної» поведінки, що будуть придатні в умовах постійної міжкультурної комунікації та не обме-

жуватимуть ціннісні орієнтири кожної окремої культури. До таких культурно чутливих соціальних вимірів належать (зокрема в Україні) мовний та гендерний аспекти, інші форми дискримінаціїї, риторика героїзму і патріотизму, дискурси місійності та жертовності тощо. І саме ці складові, підтримуючи генетичний код української нації та водночас адаптуючи його до новітніх соціально-історичних умов, потребують нормативної підтримки і супроводу, зокрема засобами символічного насильства зі збереженням попередньо згадуваних принципів свободи, рівності та справедливості.

Загалом соціокультурний зріз символічного насильства права демонструє здатність суспільства і держави формувати і зберігати соціальну уяву про життєву мудрість, абсолютну істину, безкорисливе добро, всезагальний мир та інші споконвічні людські цінності. Символічне насильство права сприяє формуванню способу мислення, мовлення і соціальної поведінки. Його насильство полягає не у фізичному примусі, а в легітимації певних смислів як єдино можливих (дозволених, допустимих, прийнятних).

Тож розглядаючи право як засіб символічного насильства держави над громадянином, треба наголосити на декількох моментах. Передусім ідеться про символічний простір (суспільство, державу), у якому символічні соціальні суб'єкти (які виконують свої соціально-політичні ролі) послуговуються символічними засобами управління та координації (взаємоузгодженими нормами і правилами) за символічними алгоритмами функціонування спільноти (державного механізму), декларуючи цим символічну домовленість додержання норм або (в разі порушення) символічне обмеження/позбавлення звиклого способу існування.

У цій складній описовій моделі механізму правового регулювання держави символічне насильство є перманентною ознакою влади, а символічне насильство права – формою смислової влади, яка діє через мову права, правничу освіту, професійно-правові ритуали і культурні символи. Тут символічне насильство доцільно розглядати не лише як інструмент домінування (держави над громадянином), але і як засіб соціальної інтеграції (взаємоузгодження суб'єктів правовідносин як зацікавлених сторін) та суспільної деконструкції (закріплення структури влади у смислах і знаках).

Окрім того, символічне насильство права проявляється у збереженні культурної ідентичності та національно-генетичних кодів, формуванні універсальних соціальних уявлень і структуризації певної моделі суспільства в умовах поліетнічного світу та міжкультурного діалогу. Тому треба ставити питання не про усунення чи нейтралізацію символічного насильства права, а про необхідність критичного переосмислення й усвідомлення його цінності.

Подолати негативний «відтінок» символічного насильства права можна через рефлексивно розвинену правосвідомість, діалогічне мислення і гуманістичну правову культуру. Перспективним напрямом у цій сфері

можна вважати вивчення феномена символічного насильства у цифровій юриспруденції, медіаправі, ІТ-праві, юридичній біоетиці, праві війни тощо.

Список використаних джерел

1. Аджемоглу Д., Робінсон Дж. Чому нації занепадають. Київ : Наш Формат, 2016. 472 с.
2. Андрушко В. Політична влада: аналіз інноваційних підходів. *Вісник НЮУ імені Ярослава Мудрого. Серія: Філософія, філософія права, політологія, соціологія.* 2021. Т. 2. № 49. С. 153–168.
3. Арон Р. Мир і війна між націями / Пер. з фр. В. Шовкуна, З. Борисюк та Г. Філіпчука. Київ : МП «Юніверс», 2000. 688 с.
4. Базилевич В., Гражевська Н., Гайдай Т., Леоненко П., Нестеренко А. Історія економічних учень. Київ : Знання, 2004. 1300 с.
5. Бахтиєв Р., Мацишина В. Символічне насильство та демократія. *Політичне життя*. 2016. № 3. С. 91–95. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/pollife_ 2016_3_15
6. Бачинін В., Панов М. Філософія права. Київ : Ін Юре, 2002. 472 с.
7. Бжезінський З. Велика шахівниця. Американська першість та її стратегічні імперативи / пер. О. Фешовець. Львів – Івано-Франківськ : Лілея-НВ, 2000. 236 с.
8. Бойко Д. О. Речі в інструментарії символічного насильства в постсучасному суспільстві : автореферат дис. на здобуття наук. ступеня канд. соціол. наук : спец. 22.00.01; Харків. нац. ун-т ім. В. Н. Каразіна. Харків, 2019. 20 с.
9. Бурдьє П., Вакан Л. Рефлексивна соціологія. Ч. ІІ: Чиказький воркшоп / пер. з англ. А. Рябчук. Київ : Медуза, 2015. 224 с.
10. Грем Г. Хвилі та каміння: про фундаментальну природу реальності / пер. з англ. Р. Черевко, Б. Передерій. Львів : Контур, 2025. 496 с.
11. Геґель Г. В. Ф. Основи філософії права, або Природне право і державознавство. Київ : Юніверс, 2000. 330 с.
12. Ґелбрейт Джон Кеннет. *Політична енциклопедія*. Редкол. : Ю. Левенець (голова), Ю. Шаповал (заст. голови) та ін. Київ : Парламентське видавництво, 2011. С. 173.
13. Грищук В. К. Філософсько-правове розуміння відповідальності людини : монографія. *Вибрані наукові праці*: у 4-х кн. Хмельницький : Вид-во ХУУП ім. Леоніда Юзькова, 2025. Кн. 2. 1030 с. С. 3–522.
14. Джеймс В. Вільям Джеймс. Прагматизм; пер. з англійської П. Насада. Київ : Альтернативи, 2000. 144 с.
15. Друкер П. Виклики для менеджменту ХХІ століття. Київ : КМ-БУКС, 2020.
16. Дуденок В. Філософські засади теорії еволюції. *Вісник Львівського університету. Серія філос.-політолог. студії.* 2020. Вип. 28. С. 36–42.
17. Європейські принципи державного управління / пер. з англ. О. Ю. Куленкової. Київ : Вид-во УАДУ, 2000. 52 с.

18. Латигіна Н. Дефініція демократії: основні підходи / *Освіта регіону: Політологія. Психологія. Комунікація*. 2013. № 2. С. 19–24. URL: http://social-science.com.ua/article/1026
19. Лотман Ю. До побудови теорії взаємодії культур (семіотичний аспект). *Сучасна літературна компаративістика: стратегії і методи*. Київ : Києво-Могилянська академія, 2009. С. 195–211.
20. Лук'яненко Л. Г. Національна ідея і національна воля. Київ, 2006. 288 с.
21. Macht G. (могутність, влада, насильство): I. Непевний поділ: довільне та вільне виявлення сили. *Європейський словник філософій*: Лексикон неперекладностей. Київ : Дух і Літера, 2013. Т. 3. С. 199–203.
22. Мойзес Н. Занепад влади. Київ : BookChef, 2017. 512 с.
23. Павлюх М. В., Телефус С. О. Алгоритм нейролінгвістичної маніпуляції у політичному прогнозуванні на прикладі моделі Мілтона. *Політичне життя.* 2022. № 3. С. 98–104.
24. Пастушок Г. І. Філософія комунітарного права : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : спец. 12.00.12. Львів, 2013. 16 с.
25. Періг І. М. Технології нейролінгвістичного програмування в політиці. *Матеріали XIX наукової конференції ТНТУ ім. І. Пулюя*. Тернопіль, 2016. С. 306–307.
26. Правова доктрина і державність: вектор взаємозв'язку : монографія / за заг. ред. Н. М. Оніщенко. Київ : Наукова думка, 2022. 431 с.
27. Рудич Ф. Влада в незалежній Україні: методологічний контекст. *Наукові записки*. 2015. Вип. 3–4 (83–84). С. 212–229.
28. Сковронський Д. М. Соціальна держава в умовах політичних та економічних трансформацій (теоретико-правове дослідження) : монографія. Львів, 2015.
29. Соціальний капітал: феноменологічна природа, форми прояву, конкурентоспроможність : монографія / Н. О. Сімченко, С. Ю. Солодовников, О. А. Гавриш та ін.; відп. ред. О. О. Охріменко. Київ : НТУУ «КПІ», 2014. 412 с.
30. Сучасне суспільство, людина, право в умовах глобальних трансформацій : монографія / О. Данильян, О. Дзьобань, С. Жданенко та ін. ; за ред. О. Данильяна. Харків : Право, 2020. 344 с.
31. Сучасні технології нейролінгвістичного програмування / за заг. ред. С. О. Гнатюка, О. А. Смірнова, В. М. Петрика. Київ : Центр учбової літератури, 2023. 200 с.
32. Танчер В. Парсонс Талкотт / у кн.: Політична енциклопедія. Редкол.: Ю. Левенець (голова), Ю. Шаповал (заст. голови) та ін. Київ : Парламентське видавництво, 2011. С. 541.
33. Тарасов О. Структура міжнародно-правової реальності: онтологічний та гносеологічний аспекти. *Філософія права і загальна теорія права*. 2019. № 1. С. 168–174.
34. Татаркевич В. М. Історія філософії. Т. 1: Антична і середньовічна філософія. Львів : Свічадо, 2011. 456 с.

35. Толстоухов А. В. Творення еко-майбутнього в контексті глобалізації: проблеми керування та перспективи розвитку : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня д-ра філософ. наук : спец. 09.00.09. Київ, 2004. 35 с.
36. Field A. Understanding the Process of Economic Change: Book Review. URL: http://eh.net/bookreviews/librery/0899.
37. Філософія права : навч. посібник / О. О. Бандура, С. А. Бублик, М. Л. Заінчковський та ін. ; за заг. ред. М. В. Костицького та Б. Ф. Чміля. Київ : Юрінком Інтер, 2000. 336 с.
38. Філософські проблеми сучасно наукового пізнання : підручник / Я. В. Тараоєв, О. О. Дольська, Т. М. Дишкант та ін. Харків : Видавець Іванченко І. С., 2023. 350 с.
39. Фуко М. Наглядати й карати / пер. з фр. П. Таращука. Київ : Комубук, 2020. 452 с.
40. Ханжи В. Б. Виникнення та становлення людини у теорії еволюціонізму: суперечливі моменти та критичні стріли. *Перспективи. Соціально-політичний журнал.* 2024. № 2. С. 46–57.
41. Цуркан-Сайфуліна Ю. В. Владні засади права: філософсько-правове дослідження : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня докт. юрид. наук : спеціальність – 12.00.12. Одеса, 2017. 32 с.
42. Чухно А. Теорія постіндустріального суспільства як глобальна методологічна парадигма. *Економічний часопис-XXI*. 2001. № 11–12.
43. Шмідт Е., Коен Дж. Новий цифровий світ. Львів : Літопис, 2015. 386 с.
44. Юнг К. Людина та її символи. Київ : Центр навчальної літератури, 2022. 436 с.
45. Ященко О. Г. Сучасний цивілізаційний підхід до розуміння сутності тероризму. *Юридичний вісник «Повітряне і космічне право»*. 2013. Т. 1. № 26. С. 155–159.

Тема 14

ПРОБЛЕМИ ФІЛОСОФІЇ ЮРИДИЧНОЇ ПРАКТИКИ

Мета: розкрити філософський вимір юридичної практики та навчити здобувачів використовувати філософсько-правовий аналіз у юридичній практиці.

Інформаційний обсяг: Юридична практика як спосіб раціоналізації людської життєдіяльності. Правова комунікація як форма правовідносин і засіб юридичної практики. Правова поведінка як діяльнісна інтерпретація інформації у процесі правовідносин. Філософсько-правовий вимір девіантної поведінки. Суддівське правопізнання як форма юридичної практики.

Теми рефератів, доповідей, повідомлень:

1. Правова комунікація як форма і засіб правовідносин.
2. Філософія реалізації права.
3. Філософія юридичної освіти.
4. Філософія правового виховання.
5. Філософські аспекти діяльності слідчого.
6. Філософсько-правова інтерпретація корупції як форми девіації людини.
7. Філософія правосуддя.
8. Філософсько-правовий аналіз правосуддя та судочинства.
9. Філософія правового порядку.
10. Філософія конфлікту і порозуміння у праві.

14.1. ЮРИДИЧНА ПРАКТИКА ЯК СПОСІБ РАЦІОНАЛІЗАЦІЇ ЛЮДСЬКОЇ ЖИТТЄДІЯЛЬНОСТІ (як формулювання проблеми)

Майже кожен учений-теоретик, який займається дослідженнями у галузі юриспруденції, більшою чи меншою мірою торкається поняття юридичної практики, оскільки вона є складовою правової реальності і без чіткого її визначення неможливо осмислити й охарактеризувати правову життєдіяльність людського суспільства загалом.

І тут у розумінні юридичної практики виникають певні розбіжності. Одна група правників під означеною категорією вбачає лише юридичну діяльність (С. Гусарєв, О. Тихомиров, І. Дюрягін, В. Кнапп). Другий підхід пропонує юридичною практикою розуміти досвід юридичної діяльності

(О. Овчарук). Ще одна група вчених говорить про юридичну практику як про сформовану в суспільстві діяльність соціальних суб'єктів, яка забезпечує найбільш ефективне й оптимальне досягнення цими суб'єктами бажаного суспільного чи особистого результату з використанням набутого досвіду (О. Зайчук, Н. Оніщенко).

Як філософська категорія юридична практика є носієм певних якісних ознак і предметом мислення, має інформаційно-смисловий вимір. Зупинимось на онтологічному підході до розуміння феномена юридичної практики, проаналізуємо її загальні соціальні характеристики та внутрішні сутнісні властивості.

Юридична практика як різновид соціально-історичної практики має характерні риси, притаманні будь-якій практиці загалом.

З одного боку, «практика – діяльність людей, що забезпечує існування і розвиток суспільства, насамперед, об'єктивний процес матеріального виробництва, що становить основу життя людей, а також революційно-перетворююча діяльність соціальних спільностей людей і всі інші форми практичної суспільної діяльності, що ведуть до змін світу» [18, с. 397]. Практика – універсальна, предметна, цілеспрямована, активна суспільно-історична людська діяльність. Тобто практика вважається діяльністю людей, що спрямована на перетворення світу, адже вона цілеспрямована й осмислена, передбачає прагнення одержати конкретний результат і наявність системи засобів, яка використовується для досягнення цього результату. А оскільки людина – субстанція свідома, суспільна та матеріальна, то і зміни вона здійснює у трьох площинах – матеріально; на певному конкретно-історичному етапі розвитку суспільства та за допомогою і в межах відповідних суспільних відносин та свідомо.

З іншого боку, слід чітко розмежувати практику та діяльність.

«Практика об'єднує діяльність і суспільні відносини в єдине ціле, конкретно-історичний процес. Не протиставлення чи безоглядне ототожнення діяльності та суспільних відносин, а принцип єдності – непорушна методологічна настанова пізнання суспільства як системи» [24, с. 410].

Практику можна розглядати як результат діяльності людей, а діяльність – як «засіб, умову, рушійну силу і джерело формування соціальності» [24, с. 400]. Водночас як філософська категорія діяльність є проявом соціальної активності.

Під діяльністю розуміють процес взаємовпливу людини і навколишнього середовища для досягнення людиною визначеної нею мети відповідно до її потреб. Водночас людина є активною чинною стороною, вона виступає ініціатором змін і їх наступним споживачем, оскільки всі зміни спрямовані для задоволення її власних потреб. «Людина діє, спираючись на свої знання про предмети та явища, їхні властивості, причинні зв'язки, закономірності, тощо; а сама ці знання вона здобуває, розширює, поглиб-

лює завдяки діяльності» [23, с. 67]. І, проявляючи свою соціальну сутність, тобто, будучи членом суспільства і не існуючи поза ним, обмінюється набутими знаннями з іншими та закріплює їх (ці знання) у колективному досвіді. Таким чином, діяльність є соціальною.

«Людська діяльність будь-якого роду охоплює: задум, реалізацію і результат. Задум же складається з мети, цінності і плану. Мета відповідає на запитання: що треба зробити?» [18, с. 466]. На сучасному етапі розвитку діяльність як така, крім застосування специфічних професійних та інших навиків, має передбачати узгодженість дій усіх її учасників, готовність до діалогу та налаштування на результат. Лише тоді перетворення навколишнього природного та соціального середовища відповідно до зростаючих потреб людини і суспільства (перетворення всієї суспільної системи) матиме прогресивний, позитивний і творчий характер.

«Із всіх форм діяльності основні – матеріально-виробнича, соціально-політична по перетворенню суспільних відносин та інститутів і діяльність по відтворенню і розвитку людини. Саме в матеріально-виробничій, політичній, духовній сферах діяльності здійснюється практичне перетворення всієї суспільної системи. Сукупність об'єктивних зв'язків між ними становить суть суспільної системи і визначає закони її існування і розвитку. Суспільні відносини виступають як форми діяльності, визначають характер, мету, напрямок і соціальний зміст суспільної діяльності» [24, с. 401].

Є чимало різновидів практики: власне стільки, скільки є форм людської діяльності. Одним із таких видів і є соціальна практика. У процесі її функціонування конкретний соціальний суб'єкт розвивається сам і змінює суспільство, використовуючи суспільні інститути, організації та установи і впливаючи на систему суспільних відносин. Зокрема соціальна практика охоплює систему правових відносин суспільства, процес і механізм правового регулювання, набуває юридичних властивостей і трансформується у новий самостійний вид соціальної практики – юридичну. У стабільному розвинутому суспільстві, де панує верховенство права, правовідносини між його членами є стабільними, урівноваженими та врегульованими загальноприйнятими нормами. У суспільстві ж, яке знаходиться на перехідному етапі, коли демократичні інститути й інші демократичні елементи співіснують з залишками тоталітаризму та командно-адміністративної системи, учасники юридичної практики можуть або піддаватися надлишковому суб'єктивізму, або лобіювати інтереси певних груп, або тлумачити конкретні нормативно-правові приписи в інтересах конкретних осіб.

Будь-яка практика об'єднує низку складових: 1) те, на що спрямована дія (вплив), матеріальний предмет пізнання і практичного впливу з боку людини, будь-який предмет думки, дослідження, художнього відображення тощо (об'єкт); 2) те, що діє, особа, інституція чи специфічне соціа-

льне утворення (наприклад, держава), за якими право визнає здатність бути носіями суб'єктивних прав і юридичних обов'язків (суб'єкт); 3) те, заради чого здійснюється дія, стан в майбутньому, котрий можливо змінити відносно теперішнього та якого варто, бажано або необхідно досягти, бажана кінцева точка процесу чи дії людини (мета); 4) те, що одержують після закінчення дії, кінцевий підсумок, наслідок (результат); 5) те, як (послідовність операцій та їх характеристика) здійснюють дію (спосіб); 6) те, за допомогою чого здійснюють дію (засіб).

Отже, практика – це дія суб'єкта на об'єкт з певною метою та використанням спеціальних способів і засобів для одержання матеріального результату.

Розглянемо, які структурні взаємозв'язки між цими складовими виникають під час юридичної практики.

Об'єкти – способи життєдіяльності людей, тобто у випадку юридичної практики це – події і дії, що мають юридичне значення; правові відносини, що виникають у сфері функціонування державних інститутів; правові відносини, що виникають між державними органами, фізичними і юридичними особами.

Суб'єкти – органи й установи юридичної спрямованості, їхні службові і посадові особи; учасники: особи, що залучаються до здійснення тієї чи іншої сторони юридичної практичної діяльності.

Далі, виявляючи та використовуючи власне юридичну складову, в структурні взаємозв'язки включаються юридичні дії і операції – зовні виражені соціально-перетворювальні акти суб'єктів, що тягнуть за собою певні юридичні наслідки; юридичні операції – комплекс юридичних дій, об'єднаних єдиною метою і спрямованих на вирішення окремого завдання в рамках юридичного процесу.

Результат – підсумки юридичних дій, досягнення поставлених цілей, їх закріплення у правовому акті-документі (нормотворчому, правозастосовному тощо) певної юридичної форми.

Засоби – юридичні інструменти, за допомогою яких досягається мета (спеціально-юридичні і технічні, матеріальні й інтелектуальні, прості і складні тощо). Під засобами розуміють допустимі правом предмети і явища, за допомогою яких забезпечується здійснення правової діяльності на досягнення поставленої мети й отримання бажаного результату. Серед правових засобів можна виділити наступні види: загальносоціальні – моральні норми, соціальні правила; технічні – інструменти, прилади тощо; спеціально-юридичні – угоди, правові норми, принципи інше.

Способи – конкретний шлях досягнення мети при використанні засобів і за наявності конкретних умов і передумов (загальносоціальні, юридичні, технічні). Це певні шляхи досягнення поставленої мети з використанням конкретних засобів при наявності відповідних умов діяльності.

Методи – сукупність способів і засобів, за допомогою яких досягається мета, т.зв. алгоритм діяльності.

Таким чином, юридична практика – це вплив учасників юридичної практичної діяльності на правові відносини, що виникають між державними органами, фізичними і юридичними особами, за допомогою спеціальних дії, операцій та методів з отриманням певних правових наслідків. При цьому юридична практика виконує соціальні функції і зберігає свою цілісність як правове явище. Але, коли з визначенням об'єкта, суб'єкта, мети і результату правового процесу проблем, як правило, не виникає, то при виборі алгоритму дій чи інструментарію досягнення мети можливий значний суб'єктивний вплив учасників зазначеного виду практики через їх мотивацію і моральні засади.

Отже, юридична практика – підвид соціальної практики, який займає окремий самостійний сегмент у правовій системі суспільства, пов'язуючи в одне ціле правові норми, приписи, суб'єктивні права і юридичні обов'язки, правові ідеї і прийняті на їх основі рішення та забезпечуючи таким чином функціонування та розвиток правової системи держави. При цьому в перехідному суспільстві з його багатовекторністю та багатоплановістю, наявні недосконала система державного управління та судова система, непрофесійність державних топ-менеджерів, політична корупція та лобіювання певних інтересів в парламенті, відсутність національних лідерів і слабкість інститутів громадянського суспільства, юридична практика, напевне, найбільше зі всіх різновидів соціально-історичних практик, піддається всім цим негативним впливам і викликам. І саме тому слід глибоко аналізувати її структурні елементи, складові, існуючі між ними взаємозв'язки та вивчати можливості її удосконалення загалом [26].

14.2. ПРАВОВА КОМУНІКАЦІЯ ЯК ФОРМА ПРАВОВІДНОСИН І ЗАСІБ ЮРИДИЧНОЇ ПРАКТИКИ

Право покликане впорядковувати комунікативні дії та дискурсивне взаєморозуміння в межах конкретної правової реальності, базуючись зазвичай на глибинному рівні суспільних відносин як різновиду комунікативних взаємозв'язків [19].

Цей підхід розглядає право як діалог у діахронному (історичному) і синхронному вимірі, подаючи механізм відтворення права і розуміючи водночас діалог насамперед онтологічно, робить висновки про діалогічність соціального буття і правової дійсності [26]. Йдеться про, так званий, внутрішній діалог права (у процесі взаємоузгодження норм під час становлен-

ня правової системи), багатоголосся (через наявність протилежних моментів, ідеального та реального, належного і наявного), діалог з іншими соціальними явищами (економікою, політикою, культурою), діалог зі суспільством загалом як метасистемою і трансцендентною основою права.

З-поміж українських філософів-комунікативістів вирізняється А. Єрмоленко, який акцентує на високому рівні інтерсуб'єктивності, що властива суспільній комунікації і є «щонайважливішою сполучною ланкою між різними, багато в чому протилежними течіями кінця XIX і XX століть: антропологією Фейєрбаха, прагматизмом Пірса, діалогічною філософією від Ебнера до Бубера, феноменологією пізнього Гусерля, екзистенціалізмом Гайдегера, Ясперса і Сартра, філософією мови пізнього Вітгенштайна, герменевтикою Гадамера» [14, с. 467]. Інтерсуб'єктивність правової комунікації підтверджує ідею можливості формування завдяки праву певної комунікативної спільноти, у межах якої можлива осмислена аргументація правовідносин.

Ще один український дослідник комунікації Ф. Бацевич уважає комунікацію різновидом дискурсу, і саме ця її властивість, на його думку, виявляє «здоровий» практичний розум людини; індивіди можуть обговорювати, обґрунтовувати й інституювати різноманітні норми та цінності співжиття, доходити порозуміння у сучасному насиченому взаємопротилежними дискурсами суспільства [4, с. 52].

Найбільш вдалим комплексним науково-теоретичним аналізом та вивченням ключових напрямів оптимізації регулювання правової комунікативної діяльності стало дослідження А. С. Токарської, яка запропонувала вивчення комунікативної діяльності у контексті функціонування суспільства як динамічного системного утворення, що самоорганізується через комунікативну регуляцію [34].

Питання можливості використання взаємозв'язку мовлення і поведінки у контексті формування правомірної поведінки індивіда порушувала також О. М. Балинська, яка дала науково-теоретичне обґрунтування застосування методології вербального біхевіоризму у процесах правової комунікації – одного із засобів формування правомірної поведінки соціального суб'єкта. Вона визначила правову комунікацію як «процес конструювання моделей інтерпретації право-норм у процесі продукування правової поведінки; своєрідну інтеракцію, що охоплює комплекс елементарних понять правового мовлення і рефлексивної дії, а також орієнтована на мовленнєво-поведінкове взаємопорозуміння право-норм і право-споживачів як певних функціональних систем, спрямованих на конституювання поняття про правомірність» [2, с. 66].

Долучивши до філософії права та філософії комунікації семіотику, О. М. Балинська розвинула комунікативну теорію права. Правова комунікація з позиції семіотики, на її думку, є пізнавальним (когнітивним) про-

цесом, що здійснюється із залученням правосвідомості, правового світогляду, досвіду, правових звичаїв і традицій як репрезентативних проявів того, що було попередньо змодельоване у праві [3, с. 177]; а також (як процес знако-розуміння) є не так наближенням до розкриття ідентичності замислу право-творця, законодавця, як співавторством, конструюванням моделей трактування право-норм у процесі продукування правової поведінки.

Правова комунікація, за її розумінням, полягає у передачі інформації від держави громадянам, а також у сприйнятті її через відповідну поведінкову реакцію. Передача інформації відбувається за допомогою природної мови, але можливе використання й інших знаків (дорожні знаки, формені знаки, державні відзнаки та інше).

Коли ми говоримо про різні знаки, то йдеться, зокрема, про такі: 1) дактильні знаки мови глухонімих; 2) загальноприйняті жести в межах певної культури чи цивілізації; 3) демонстраційні знаки тварин; 4) грошові та товарні знаки (логотипи); 5) державні відзнаки – ордени, медалі, стрічки, підвіски, пояси; 6) позиціональні знаки – регулювання дорожнього руху, морська навігація, суддівство у спорті. У правових відносинах ці знаки також важливі, тому не помилкою буде стверджувати: що більше типів знаків знає соціальний суб'єкт, то ширший у нього кругозір. Насамперед це стосується правників, яким доводиться стикатися з різними знаками, залишеними на місці події чи злочину. «Часто людина знаходить спілкування там, де насправді його, ймовірно, немає. Згадаймо про ненавмисне спілкування на місці злочину злочинця зі слідчим. Розглядаючи докази та залишені сліди як знаки вчиненого злочину, детектив немовби вступає як адресат у діалог зі злочинцем усупереч волі останнього. Він отримує інформацію за знаками-доказами, які залишив злочинець, тобто свідомого відправника повідомлення і нормального спілкування тут просто нема» [21, с. 105].

У контексті правових відносин можливі не тільки різні знаки, а й різні типи комунікації. Класична схема комунікації передбачає наявність двох суб'єктів – адресанта (відправника інформації) та адресата (приймає відправлене повідомлення). Інформація у виді певних знакових носіїв повідомлень передається від однієї системи (індивіда чи групи осіб) до іншої. Залежно від типу знаків (мовні чи немовні) формується певний тип комунікації. Зокрема, правова комунікація, що здійснюється завдяки вербальним знакам права (словесним правилам поведінки), вирізняється тривалістю в часі та просторі й може охоплювати значну кількість комунікантів: право, відтворене словесними знаками, діє протягом чинності його норм на всій території держави й щодо всіх її громадян. Натомість невербальні правові знаки дієві тільки в момент їх сприйняття. Здебільшого йдеться про візуальне сприйняття інформації: регулювання дорожнього

руху – спілкування інспектора (адресанта) з водіями та пішоходами (адресатами) щодо їх взаємоузгодженого пересування; проходження патрульних вулицями міста – спілкування поліцейських (адресантів) з оточенням (адресатами) щодо виконання (чи готовності до виконання) першими певних службових функцій з охорони громадського порядку для других.

Відомий також інший підхід до типізації правової комунікації залежно від її учасників. Відтак, залежно від того, кого розуміти «дійовими особами» правовідносин, саме право можна сприймати як: 1) продукт мовленнєвої діяльності; 2) засіб мовленнєвого процесу; 3) стиль подачі інформації; 4) різновид комунікації. Правова комунікація в першому випадку зосереджена в напрямі впливу суспільства на формування права (учасники комунікації – суспільство і правотворець); другий випадок пов'язаний із діяльнісними характеристиками реалізації права (учасники комунікації обернено пропорційні – правотворець і суспільство); третій випадок демонструє різні вектори розуміння права: як монолог (наявний тільки адресант – правотворець), діалог (по суті це другий із розглянутих випадків), полілог (учасників комунікації безліч), внутрішнє мовлення (учасники комунікації реалізуються через правове мислення і правосвідомість), безсуб'єктну або багатосуб'єктну комунікацію (учасники комунікації – неконкретизовані, різні комунікаційні спільноти).

У контексті правовідносин можна виокремити ще один підхід до типізації правової комунікації залежно від сприйняття її учасників. Ідеться про, так звану, візуальну комунікацію. Автором теорії візуальної комунікації вважають Дж. Бергера. Спираючись на модель Г. Лассвелла (цей учений пояснює комунікацію як процес, у якому хтось комусь щось повідомляє, використовуючи певні засоби і досягаючи водночас конкретного ефекту), він розглядає комунікацію як взаємозв'язок між низкою складових: 1) твором мистецтва; 2) аудиторією, якій він адресований; 3) засобами, що передають образ; 4) автором твору; 5) суспільством. А. Берґер називає ці складові ключовими моментами у процесі візуальної комунікації (або, як він сам зазначає, мистецтва бачити). Адаптуючи цю теорію до сфери правових відносин, можна сказати, що візуальна правова комунікація передбачає єдність правового знаку (твір), соціальних суб'єктів, які його сприймають (аудиторія), форму прояву знаку (засоби, що передають зміст, – дорожні знаки, формений одяг, державна символіка тощо), правотворців (авторів правових знаків), правову дійсність (середовище, де відбувається правова комунікація).

Відомий данський лінгвіст ХХ ст. Л. Єльмслєв у цьому контексті говорить про два поняття – план вираження і план змісту, якими послуговуються не тільки в наукових парадигмах, а й буденних поглядах на комунікацію. Учений, зокрема, розрізняв мову як «систему» (знаки) і «процес» (комунікація за допомогою цих знаків) і поширив свої семіотичні дослі-

дження на невербальні інформаційні системи (такі, як, наприклад, світлофор, годинник та ін.). У процесі правової комунікації ці два «плани» – вираження і зміст – не можуть бути розділені, адже це зруйнувало б саму комунікацію і зробило б вербальні / невербальні знаки не придатними для сприйняття. Скажімо, сам собою блакитний і жовтий колір не є чимось особливим, а їх поєднання в певному порядку (навіть вербальний відповідник «жовто-блакитний» чи «синьо-жовтий») означає символіку державного прапора України. Але без контексту (правовідносин) навіть загально визнаний знак не реалізує свого змісту: державний прапор піднімають, виконуючи державний гімн; військові реагують на нього, віддаючи честь (символічний рух правої руки до краю голови); недотримання етикету державного прапора супроводжується відповідними санкціями тощо.

У будь-якому разі феномен правової комунікації полягає у тому, що правова знакова система не може функціонувати поза правовідносинами між соціальними суб'єктами або окремим соціальним суб'єктом (наприклад, у випадку реалізації права власності, що може відбутися навіть за наявності одного суб'єкта – власника). Крім такого функціонального підходу, важливим є також психологічний: згідно з ним знаки мають чітко виражений імперативно-атрибутивний характер (поняття ввів Л. Й. Петражицький). Словом, правові знаки є результатом мисленнєвої діяльності людини і водночас засобом впливу на подальшу мисленнєву діяльність, правосвідомість, правову поведінку. І в першому, і в другому підході чітко проявляється контекст взаємовідносин, що у сфері правовідносин є правовою комунікацією. Без комунікації соціальних суб'єктів неможлива реалізація змісту правових знаків, і навпаки, через посередництво правових знаків стає можливою правова комунікація.

На доцільності вивчення правової комунікації через посередництво саме семіотики наголошує український учений О. Мережко: «Без семіотики права була б неможливою соціальна комунікація … в цьому, очевидно, і полягає функція юридичної семіотики – забезпечення юридичної комунікації у процесі розподілу прав та обов'язків у суспільстві» [22].

Правова комунікація має передбачати триєдину основу – інформування про волю держави, готовність до взаємопорозуміння соціальних суб'єктів і взаємоузгодження держави і громадян, що веде до можливого коригування правосвідомості. Правова комунікація виконує також пізнавальну функцію: орієнтуючи правотворців і правоприймачів на мовленнєво-поведінкове взаємопорозуміння, спрямовує обох на конституювання єдиного підходу до розуміння правомірності.

Четвертим підходом до аналізу правової комунікації доцільно взяти типізацію моделей комунікації загалом. Вони звичайно дещо відтворюють уже попередньо сказане, але виокремлюють, власне, те, що дає підстави вважати право знаковою моделлю правової дійсності, а саму правову дійс-

ність – типом комунікації. Загалом типів моделей комунікації є доволі багато. Зупинимося на тих основних із них, які презентують правову комунікацію як процес реалізації змісту правових знаків. До таких моделей можна віднести концепції:

– К.-О. Апеля (право виступає комунікативною раціональністю, яка моделює ідеальні комунікативні ситуації);

– У. Еко (абстрагуючись від його концепції, право можна вважати текстом і комунікативною моделлю масової культури, зорієнтованої на формування певної поведінки соціального суб'єкта в умовах правової дійсності);

– А. Козловського (за його психолого-антропним підходом, право можна вважати комунікативною моделлю оптимізації регулятивно-правових механізмів поведінки соціальних суб'єктів);

– Ю. Лотмана (за його концепцією, право як комунікативна модель поєднує передачу інформації у довершеному вигляді та водночас її наростання у свідомості людини);

– С. Максимова (який у контексті вивчення комунікативної модельності права подає право як результат «внутрішнього світу» людини, яка є учасником правового спілкування (комунікації));

– П. Рікера (розвиваючи його філософію, в якій «право могло би бути визначеним у своїй ненасильницькій специфічності», можна вважати, що право є комунікативною моделлю вирішення правових конфліктів засобами вербального впливу);

– Ю. Шрейдера (аналіз семантичних теорій інформації дає підстави вважати правотворчість як процес вербального моделювання всіх імовірних варіантів правовідносин);

– Р. Якобсона (з усіх основних функцій мови, представлених у семіотичній теорії комунікації, для права найбільш властива референтативна: правова комунікація зорієнтована на контекст і передбачає посилання на суб'єкт і об'єкт, про який ідеться у повідомленні);

– А. Зверинцева (згідно з його розгорненим аналізом комунікативної політики і стратегії, право можна трактувати як різновид (модель) соціальної інформації, що реалізується у процесі правової комунікації, водночас діяльність людини як суб'єкта правовідносин – це джерело виникнення такої моделі, що покликане регулювати цю діяльність) та інших.

Беручи до уваги всі перелічені теорії комунікації та вводячи їх у контекст права, можна вважати право однією з комунікативних моделей правової дійсності, яка пропонує певний спосіб упорядкування (врегулювання) соціальних відносин у межах цієї дійсності (правового поля чи простору) через відтворення взірців правової поведінки соціальних суб'єктів.

Правова комунікація передбачає передачу та сприйняття (розуміння) знаків. У такому разі право буде певним функціональним типом мовлення, а правова поведінка – рефлексивною дією у відповідь на сприйняте.

Але не тільки між правом і соціальними суб'єктами відбувається правова комунікація, вона радше реалізується між самими суб'єктами правовідносин через посередництво права як системи правил поведінки (своєрідної соціальної гри).

«Комунікація у такому контексті, – це специфічна функція відповідальності, розрахована на повідомлення суб'єктам правової спільноти певної інформації для спонукання певним чином діяти або, навпаки, для застереження від якихось дій; словом, ця функція передбачає процес рецепції, тобто прийом і перетворення певного впливу» [3, с. 358]. Тут, очевидно, йдеться насамперед про право як джерело загальносуспільної інформації, яку необхідно сприйняти, зрозуміти і осмислити. Тож загалом «ефективність такої характеристики правовідносин, як правова комунікація, полягає у конструюванні моделей інтерпретації право-норм у процесі прояву правослухняної поведінки, що охоплює комплекс правового мовлення і рефлексивної дії, а також мовленнєво-поведінкове взаємопорозуміння право-норм і правоспоживачів як певних функціональних систем, спрямованих на конституювання поняття про право слухняність» [3, с. 358–359].

Дещо детальніше розглядає цю проблему М. М. Цимбалюк, який уважає, що «сферу комунікації як джерела будь-якої, зокрема й правової нормативності, сумнівно, чи доцільно обмежувати мовленнєвим чи іншим знаковим спілкуванням. Адже, мабуть, ця сфера охоплює всі різновиди та рівні людських взаємовідносин, а тому не варто протиставляти її системі суспільного буття. Відповідно, більш виправданою видається позиція, згідно з якою комунікація розглядалася б як органічна складова соціокультурної онтології. Проте комунікативний та онтологічний підходи поки що кваліфікуються як, принаймні, альтернативні, якщо не полярно протилежні» [38, с. 167].

Така позиція, мабуть, пов'язана із некласичним праворозумінням, для якого характерний перехід від раціонально-теоретичного пізнання сутності правових явищ до відшукування критеріїв справедливості юридичних рішень, так би мовити, від «юриспруденції понять» до «юриспруденції дій». Цю позицію пропагує С. І. Максимов, наголошуючи на доречності застосування щодо права «неонтологічних» концепцій комунікативної філософії у межах парадигми інтерсуб'єктивності [20, с. 117].

Тобто у цьому контексті можемо говорити про розмежування предметної діяльності людини (її здатності діяти у предметному світі, абстрагуючи себе від інших об'єктів правової дійсності) та спілкування (формулювання інформації про оточуючі предмети та передачі її іншим).

Некласичної (навіть постнекласичної) традиції у підході до комунікації пропонує додержувати Р. Дебре – яскравий представник французької школи медіадосліджень. На основі підходу цього дослідника комунікацію можна вважати транспортуванням інформації; причому таке транспорту-

вання одночасно є трансформацією (передавання змінює інформацію, адресат отримує інтерпретоване повідомлення). Він вважає, що це пов'язано з тим, що передавана інформація не є незалежною від подвійності каналу передачі – технологічного й органічного; під останнім він розуміє матеріальну основу повідомлення, яка його зберігає і підтримує [12, с. 5]. Очевидно, це стосується і правової комунікації, адже «органічний» канал передавання (умовно назвемо його законом) транспортує правову інформацію у прешопочатковому вигляді, в якому її заклав законодавець; натомість, так званих, технологічних каналів можна назвати декілька – від офіційного (автентичного, легального, нормативного) тлумачення до неофіційного (професійного, доктринального, буденного), кожний з яких до певної міри трансформує правову інформацію з урахуванням умов та обставин правової дійсності, правових відносин.

Ще одна версія праворозуміння базується на умовній стандартизації. Право завжди базується на більш глибокому соціоструктурному рівні, ніж той, на якому знаходяться індивідууми та їх групи – регламентація поведінки останніх базується на стандартах цієї правової системи і здійснюється згідно з ними. Тобто право реалізується не просто за умови існування суб'єкта чи групи суб'єктів; для цього потрібна взаємодія (комунікація), і ця взаємодія відбувається в умовах стандартності (знаковості) дійсності, регламентованої правом. Специфічні характеристики правової комунікації у межах такого підходу дають підстави розглядати її як практичну правову дію в соціальному контексті.

Водночас необхідно зауважити, що є також і проблеми щодо реалізації процесу правової комунікації. Зокрема, А. С. Токарська зазначає, що «в теоретичній правовій науці нині існує низка проблем узгодження і застосовності загальної теорії комунікації й, так званої, універсалістської макроетики до правової діяльності як такої та до низки її сфер (оскільки дієвість загальнокомунікативних принципів тут ускладнюється нормативними, адміністративними, державними і політичними та іншими чинниками, що здатні скласти противагу вищеназваним принципам)»; крім цього, «комунікативні процеси та способи їхньої організації залежать від соціально-економічних, психологічних, аксіологічних, етичних, лінгвістичних та інших соціокультурних факторів, … оптимізація регулювання суспільних відносин у сфері комунікації потребує створення єдиної системи комунікативного права, … назріла низка проблем правового регулювання та вдосконалення правової масової комунікативної діяльності з метою реалізації практично-прикладної (праксеологічної) функції (йдеться про труднощі, викликані: з одного боку, орієнтацією на зняття комунікативних бар'єрів і максимальне розширення свободи комунікації, а, з іншого, – потребою в обмеженні цієї свободи в інтересах слідства, конфіденційності тощо)» [34, с. 3]. Однак усі ці чинники у контексті правових відносин зво-

дяться до сприйняття (або несприйняття) змісту інформації у процесі правової комунікації. Тут особливої значущості набуває комунікативна дія права в контексті функціонування суспільства, що самоорганізується через комунікативну регуляцію.

14.3. ПРАВОВА ПОВЕДІНКА ЯК ДІЯЛЬНІСНА ІНТЕРПРЕТАЦІЯ ІНФОРМАЦІЇ У ПРОЦЕСІ ПРАВОВІДНОСИН

Правова поведінка як один зі способів прояву соціального суб'єкта у правовій дійсності реалізується у контексті міжсуб'єктної комунікації. Водночас правова поведінка є результатом впливу суспільної інформації на соціального суб'єкта за допомогою різноманітних знаків і символів, передусім – мовних.

Стратегія такого знакового впливу має два напрями: один полягає в тому, що правова інформація спрямована на однозначне її сприйняття, тобто соціальний суб'єкт має порозумітися з правом; другий передбачає, що правова поведінка не завжди відповідає поставленим у праві вимогам, тоді соціальний суб'єкт демонструє протиправність (неправомірність). Механізм побудови правової поведінки – це не що інше, як процес впливу права на соціального суб'єкта, а сама правова поведінка – демонстрація сприйняття цього впливу чи спротиву йому.

На думку українського дослідника у сфері філософії правової поведінки Т. З. Гарасиміва, «поведінку людини від народження до смерті стримують сімейні і шкільні правила; закони і приписи, жорсткі установки; церкви, синагоги і мечеті; лікарні і похоронні контори. Обмежуючи можливий вибір доступних індивідам напрямів поведінки, нав'язані правила гри – в тому числі норми, закони, програми і правила голосування – системно впливають на соціальні наслідки» [8, с. 30].

Правова поведінка тісно пов'язана з проблемою засвоєння правових норм і формування установок на їх додержання. Зрозумівши право-норму, суб'єкт засвоює її і формує вольові зусилля для додержання цієї норми. Ця проблематика має герменевтичний характер. Тому механізм продукування правової поведінки опосередковано також можна вважати однією зі сфер наукового зацікавлення герменевтики, зокрема юридичної герменевтики. Адже професійне правове мислення – це складний механізм, який є першоосновою і вихідним базисом для формування сентенції «поведінка у праві». Ця сентенція потребує особливої «включеності», «зануреності» суб'єкта у право, що супроводжується необхідністю еквівалентної віддачі – правослухняних дій.

А оскільки людина як розумна істота наділена потребою спрощувати процес сприйняття оточення та впорядковувати хаос, винаходячи для цього певні правила, вона створює певні символи, коди, знаки, що допомагають узагальнювати й систематизувати елементи цього оточення, а також передавати інформацію про нього іншим. «Символічна передача певних навиків поведінки, їх відтворення можна вважати застосуванням артефактів, тобто засвоєнням навиків та умінь. Це той контекст, у межах якого імітація діяльності стає відмітною рисою людської діяльності, породжує особливий клас артефактів, які можна назвати символами» [8, с. 110].

Власне, право є сукупністю таких символів (правил) поведінки, що впорядковує хаос буття й перетворює його на правову дійсність. Це найефективніший спосіб моделювання та прогнозування поведінки індивідів. Водночас право є системою взаємопов'язаних знаків, що відтворюють елементи цієї дійсності й демонструють ідеал (суспільний порядок). Сприймаючи такі знаки, людина отримує інформацію про те, як вона має себе поводити за тих чи інших обставин, у тій чи іншій ситуації. Однак, попри те, що правові знаки однозначні, їх сприйняття може бути різним залежно від різних об'єктивних і суб'єктивних чинників. Способи поведінкової інтерпретації права соціальними суб'єктами можуть бути різними.

До найбільш поширених варіантів такої діяльнісної інтерпретації правових знаків належать: покора, прояви волі чи страху, адаптація, інстинкт самозбереження, наслідування, симуляція, ситуаціонізм, інтеракція, колективний рефлекс, соціальне навчання, оперантне зумовлення, мотивації, установки та диспозиції, програмування, рецепція, свідоме відтворення та інші типи поведінки, які по-своєму відтворюють діяльнісне праворозуміння. Розглянемо їх детальніше.

Діяльнісний підхід у контексті функціонального методу вказує на склад людської діяльності: потреба – суб'єкт – об'єкт – процеси – умови – результат, що у праві виглядає як: правовий інтерес – творець правових норм – сприймач правових норм – правова поведінка – правові факти – правові наслідки (юридична відповідальність). Діяльність соціального суб'єкта відтак розглядається як динамічна система його взаємодії із правовою дійсністю через правові норми, а також як специфічна професійна, наукова, навчальна тощо форма його активності, у якій він досягає свідомо поставлених завдань, що формуються внаслідок виникнення певних правових потреб.

Вивчаючи правову поведінку, необхідно брати до уваги два основні моменти: з одного боку, психологічний аспект формування поведінки соціального суб'єкта, з іншого – зовнішні форми її прояву. Характер психічних переживань визначає характер вчинків. Тому, аналізуючи соціально-правові явища під кутом зору відтворення їх у правових знаках і впливі на формування правової поведінки соціального суб'єкта, слід брати до уваги показники психічних переживань, якими супроводжуються ті чи інші по-

ведінкові акти. Такий аналіз дає ключ до розуміння вчинків людини, із сукупності яких і складається її поведінка [8, с. 363].

Думку про те, що правову поведінку формують і постійно на неї впливають суспільні (зокрема, й правові) стереотипи, відстоює також А. М. Шульга. Зауважимо, що у нашому контексті правові стереотипи, однозначно, можна сприймати як правові знаки. Зокрема цей дослідник зазначає, що питання формування в нових соціальних, політичних, економічних умовах нового правового мислення, а отже, й правової поведінки безпосередньо пов'язані з необхідністю формування в людини позитивних стереотипів, адже без стереотипів як стабільних, масових, внутрішніх світоглядних і поведінкових орієнтирів людське життя є просто немислиме [41, с. 256].

Основоположник однієї з найновітніших наук – кібернетики – Н. Вінер, визначаючи право як етичний контроль над комунікацією та мовою як каналом комунікації, водночас наголошує на його поведінковій спрямованості. Зокрема, він зазначає: «Право є процесом регулювання «зчеплень» («couplings»), що з'єднують поведінку різних індивідуумів з метою створення умов, за яких можна забезпечувати, так звану, справедливість і які дають змогу уникнути суперечок або, принаймні, уможливлюють їх вирішення» [1, с. 24].

Загалом правова поведінка (по-іншому, поведінка в контексті права) можлива завдяки тому, що соціальний суб'єкт розуміє веління правових норм і виконує їх (додержується, застосовує тощо). Тобто правова поведінка – це до певної міри прогнозована реакція соціального суб'єкта, який сприймає правову інформацію, передану певними знаками законодавцем та правовим оточенням, і відповідним чином діє (або утримується від певних – протиправних – дій). Йдеться про правомірну поведінку: закладений у правові знаки зміст правильно «розшифрований» у діях (чи бездіяльності). У разі протиправної поведінки відбувається нівелювання, нехтування, зневажання змісту правових знаків.

Зовнішні чинники інтеріоризуються правовою культурою у правосвідомість соціуму і піддаються селективному відбору з боку правлячої еліти і референтної групи, після чого новий взірець соціально значущої поведінки легітимується й означується (набуває значення) як правова поведінка. Цьому чималою мірою, звісно, сприяє надання взірцю поведінки юридично-знакової форми.

Правомірна поведінка як феномен правової дійсності вирізняється цілісністю ознак і характеристик, єдністю з її (поведінки) сутністю, сприйняттям через власний правовий досвід кожного окремого індивіда. Вона символізує правову свідомість, що є не відображенням правової дійсності, а глибоко індивідуальним змістовим осередком правового мислення. У контексті феноменології як науки про сутність (за Е. Гусерлем), правова

свідомість, що є мисленнєвим підґрунтям правової поведінки, має свій, незалежний від правової дійсності, зміст, а її поведінкові прояви у правовій дійсності (правові феномени) є лише символами цього змісту.

Отже, правова поведінка здебільшого формується за певними встановленими (або загальноприйнятими) взірцями, що описані у нормах права чи відображені у невербальних правових знаках. «Приклади того, що люди будують свою поведінку … за літературними й театральними зразками, доволі численні», вважає Ю. Лотман [19, с. 183]. Аналогічно будується і правова поведінка: за правовими зразками. Причому ці зразки містяться не тільки у праві, а й інших джерелах права (правових звичаях і традиціях, релігійних нормах тощо), а також абсолютно «неправових» знаках, що сформувалися й побутують у засобах масової комунікації (література, кіно, телебачення та ін.).

Правова поведінка – одна із процесуальних складових руху правових знаків, оскільки є результатом врахування або нехтування змісту цих знаків, що проявляється як правомірність чи протиправність. Правова поведінка є інструментальною предметною діяльністю соціального суб'єкта в межах правової комунікації як основного способу організації правовідносин.

14.4. ФІЛОСОФСЬКО-ПРАВОВИЙ ВИМІР ДЕВІАНТНОЇ ПОВЕДІНКИ

Вирішення проблеми девіантної поведінки людини, виявлення і вдосконалення нових ідей та тенденцій щодо філософсько-правового аналізу природних і соціальних детермінант її формування та їх вияву в умовах сучасного суспільства – окрема ніша у предметі дослідження філософії права. Своє бачення цієї проблеми задекларував Т. З. Гарасимів [9].

Поняття «девіантність» нині набуло широкого соціального звучання, залишивши тісні рамки психіатрії, психології і зарезервувавши собі місце в словниках філософів, соціологів, психологів і юристів. У практиці реального наукового пізнання відновлення наукового лексикону відбувається аж ніяк не механічно, оскільки йдеться про концептуально зумовлені терміни, а не повсякденні слова. Щодо філософії права це означає, що поняття «девіантність» підсилює її концептуальний апарат, а також більш виразно орієнтує її на знання емпіричних методів досліджень, що використовуються психологами та соціологами. Девіантний аналіз зближує філософію права не тільки з психологією та соціологією, а й з соціальною антропологією під егідою юридичної антропології, оскільки в більшості випадків розглядаються питання, які безпосередньо стосуються юридичної практики і її відображення у відповідних теоретичних узагальненнях.

Проаналізувавши та узагальнивши існуючі підходи щодо розуміння поняття «девіантна поведінка», можемо сформулювати таке визначення: девіантна поведінки (deviant behavior) – це вчинок або дія людини (групи людей), що не відповідає офіційно встановленим або ж таким, що фактично сформувалися в цьому суспільстві (культурі, субкультурі, групі), нормам і очікуванням. Під «офіційно встановленими» зазвичай розуміють формальні, правові норми, а під фактично сформованими – існуючі норми моралі, звичаї, традиції. Життя людини підпорядковане комплексу природних та соціальних закономірностей, проте, які саме якості в людині – природні чи соціальні – більше впливають на формування її поведінки, достеменно не встановлено. Тому сутність поведінки людини прийнято розглядати на біологічному і соціальному рівнях, що й відображається у двох основних концепціях: біологізаторській, або натуралістичній, та соціологізаторській.

З упевненістю можна стверджувати, що природна сутність людини виконує роль неодмінної передумови та істотної детермінанти і її формування, і всього її життєвого шляху. Із філософських позицій природні та соціальні детермінанти формування людини можна класифікувати як загальні, особливі та одиничні. Перші стосуються людини як ширшого родового поняття. Особливі зумовлюють формування різноманітних історичних, етнонаціональних і цивілізаційних типів особистостей. Одиничні визначають унікальність становлення кожної окремої особистості в онтогенезі. Серед загальних природних детермінант можна вирізнити дві великі групи: внутрішні й зовнішні. Під «соціальним» маємо на увазі все те, що відрізняє людину і суспільство від природи.

Згідно з підходом, заснованим на структурно-функціональному аналізі, суспільство – це система взаємозв'язків і взаємодій людини з різного рівня спільнотами людей і соціальними інститутами. Перша (структурна) з двох названих компонент суспільства охоплює такі спільноти: родину, навчальний (трудовий) колектив, народність, конфесію – клас (касту, стан, страту), націю, народ, людство. Друга (функціональна) – родину, школу, населений пункт (село, селище, місто), церкву, наукові, виробничі та комерційні заклади, суспільні організації, засоби масової інформації, державу. Кожний із названих структурних і функціональних елементів є детермінантою формування і людини загалом, і особистості зокрема.

Сучасні реалії переконують, що нині необхідним є філософсько-правовий підхід до оцінки кримінально-девіантних дій правопорушників, організованих злочинних і терористичних угруповань. Цей підхід дозволяє встановити продуктивний діалог між представниками різних наукових дисциплін з метою комплексного вирішення актуальних для сучасного світу проблем. Особливо допомогти може філософія права, котра вже давно не є абстрактно-умоглядною дисципліною; вона активно контактує

з іншими галузями наукового знання, завдяки чому збагачує свою понятійну мову і пізнавальний інструментарій.

Це стосується і такого нового для філософії права поняття, як «девіантність», охоплюючи його різновиди («девіація», «девіантна поведінка» тощо). Для його поглибленого аналізу вже недостатньо психологічних або соціологічних методів. Явно назріла необхідність щодо розроблення більш універсальних критеріїв визначення різнотипних форм девіантної поведінки в контексті філософсько-антропологічного та філософсько-правового осмислення проблем людської особистості.

Девіантна поведінка з часів виникнення суспільства завжди становила небезпеку для соціальної стабільності, загрозу для життя людей, соціумів, уважалася небажаним явищем, і суспільство намагалося попереджувати та, за можливості, блокувати небажані форми людської життєдіяльності. А методи і засоби попередження девіантної поведінки визначалися соціально-економічними відносинами, суспільним буттям і суспільною свідомістю, заходами примусу та переконання тощо. Проблеми соціального «зла» завжди привертали увагу вчених. Здавна філософи та юристи, медики і педагоги, психологи і біологи приділяють значну увагу дослідженню девіантної поведінки та її причин, досліджують різноманітні види соціальної патології: злочинність, пияцтво та алкоголізм, наркоманію, проституцію, самогубства тощо. Нині ж виявляються дедалі нові форми девіантної поведінки. Це викликає необхідність своєчасного їх дослідження. На вирішення питання про співвідношення біологічного та соціального в поведінці людини впливає загальний контекст, духовний, соціально-політичний клімат у суспільстві, в якому реалізується конкретна людська поведінка.

У дослідженні поведінки людини як соціального явища доцільно актуалізувати уявлення про поведінку людини як про людську діяльність. Тому на рівні об'єктивної діалектики суспільного життя поведінка є способом існування людини, суспільства, соціальної групи. Саме в контексті достатньо нового для нинішнього часу гносеологічного засобу – субстанційного дослідницького підходу, котрий відображає безпосередній характер сутності речі, тобто її обумовленість самої собою, а не якимись зовнішніми причинами, стало можливим сформулювати висновок про те, що поведінка – поняття, котре відображає, в тому числі, зміст поведінки як способу існування людини, соціальної групи чи суспільства. Ідея способу існування в аспекті реалізації субстанційного дослідницького підходу передбачає єдність сутності та існування, де сутність безпосередня, а існування опосередковане.

Отож будь-які способи існування, в тому числі і способи існування поведінки, характеризуються їх опосередкованістю. У цьому зв'язку поведінка є сутністю, а її різноманітні прояви, через які поведінка виявляє

себе, виступають як багатоманітність існування сутності, опосередковані різноманітними об'єктивними умовами та суб'єктивними факторами. Зокрема одним із виявів існування сутності поведінки є і девіантна поведінка.

Відмінності між видами і формами існування сутності поведінки досліджуються багатьма науковцями з огляду на їх належність до діалектичної або метафізичної (неономіналістської або неореалістської) системи теоретизування, а також із уваги на пізнавальні завдання, що ними вирішуються. Існування сутності поведінки людини, що становить стихійно реалізовані дії людини та суспільства, виступають репрезентацією поведінки в контексті неономіналістського спрямування теоретизування. В цьому випадку є такі існування сутності поведінки людини: респондентна та оперантна; імпульсивна, варіабельна та довготривала поведінка. Неореалістичне спрямування, що розкриває поведінку як свідомо здійснювану послідовність дій, яке репрезентує деякий ідеальний конструкт, розрізняє такі існування сутності поведінки, як інструментальна, ціннісно-орієнтована, ігрова та афективна поведінка.

Кожне існування сутності поведінки в контексті діалектичного підходу має свою природу, оскільки опосередковане об'єктивними умовами та суб'єктивними факторами. Так, наприклад, якщо умовою, котра опосередковує сутність, є соціальні норми, то виявленням існування сутності поведінки виступатимуть нормальна і девіантна поведінка. Розглядаючи поведінку людини як спосіб існування людини в суспільстві, необхідно зважати на те, що вона розпочинається із порушення рівноваги в суспільстві і завершується відновленням рівноваги, тобто простежується відповідна міра поведінки. Оскільки поведінка людини розглядається винятково на соціальному рівні, то мірою поведінки є вчинок. І в цьому розумінні діяльнісна сторона вчинку – це те, що він є відповідною соціальною дією. Розкриваючи поведінку як основу людської діяльності, вчинок виступає як відповідна соціальна норма. Відповідно, вчинок – міра поведінки, свідомо запрограмованої на досягнення певного результату відповідними засобами.

Згідно із субстанційним дослідницьким підходом, учинок є мірою поведінки як сутності, оскільки він є і мірою будь-якого існування сутності поведінки людини, а відповідно, і мірою девіантної поведінки. Розмежування поведінки людини на соціальну і девіантну відбувається залежно від складу та співвідношення дозвільних і заборонних норм, а також соціокультурних особливостей соціуму. У різних суспільствах різноманітні явища можуть виступати як девіантна поведінка залежно від прийнятих у суспільстві як основних соціальних норм: це може бути девіантна поведінка щодо норм права, щодо норм моралі та моральності, щодо партійних, релігійних, етичних, ідеологічних норм тощо. Для правової держави девіа-

нтна поведінка визначається відповідно до інших соціальних норм права, в неправовій державі девіантна поведінка визначається і відповідно до інших соціальних норм.

На основі аналізу основних концепцій (біологічної, психологічної та соціальної) розкривається сутність девіантної поведінки. Вона зумовлена сукупністю біологічних, психологічних і соціальних умов і факторів, до яких необхідно віднести: вроджену фізичну неповноцінність, конфлікт людини із суспільством, що деформує її моральний стан; її соціальне відчуження; дефекти соціальних норм, що характеризуються і загальним зниженням моралі, і недоліками кримінально-правової основи; деформацію суспільних відносин тощо. Важливим висновком дослідження, що спирається на субстанційний дослідницький підхід, стала теза про те, що девіантна поведінка має біопсихосоціальну сутність і визначається як спосіб існування людини та суспільства, що суперечить чинним соціальним нормам. Безпосереднє існування сутності девіантної поведінки здійснюється в контексті метафізичного та діалектичного підходів. У межах першого розрізняються такі існування сутності девіантної поведінки, як злочинна (кримінальна) поведінка, делінквентна (дозлочинна) поведінка та аморальна поведінка. Згідно з діалектичним підходом, сутність девіантної поведінки, опосередкована ціннісним ставленням індивіда до себе та світу, виявляється як антисоціальна (делінквентна) поведінка, асоціальна (аморальна) поведінка та аутодеструктивна (саморуйнуюча) поведінка, котра, своєю чергою, виступає існуванням сутності девіантної поведінки.

Для вирішення соціальних суперечностей необхідна відповідна сукупність заходів, спрямованих на благо суспільства і тієї людини, котра може виявляти девіантну поведінку. Сукупність заходів, що спрямовані на розв'язання соціальних конфліктів і опосередковують існування сутності нормальної соціальної поведінки, – це припинення, попередження, соціальний контроль і превенція. Серед них превенція є найефективнішою формою опосередкування існування сутності нормальної поведінки, своєрідною мінімізацією сфери девіантної поведінки, до якої відносимо: збільшення категорій населення, яке знаходиться за межею бідності; існування соціального дна із бідних, бездомних, безпритульних дітей та підлітків, які вийшли із місць позбавлення волі; правовий нігілізм у суспільстві, зневага до закону, втрата цінності людського життя тощо. Однак «безпорядок» – це та ціна, що сплачується суспільством і кожним зокрема за можливість створити порядок. Тому превенція, розкрита на загальнонауковому рівні, передбачає, що девіантна поведінка виступає як характеристика соціальної ентропії і, відповідно, превенція передбачає негативний внесок у соціальну ентропію.

14.5. СУДДІВСЬКЕ ПРАВОПІЗНАННЯ ЯК ФОРМА ЮРИДИЧНОЇ ПРАКТИКИ

Семантика поняття «суддівське правопізнання» транслюється у сферу вчення про когнітивну сутність, вважає Н. Гураленко [11]. У своєму дослідженні вона доводить, що суддівське пізнання, як і саме право, значною мірою детермінується когнітопсихологією судді-суб'єкта, специфікою сходження до універсальних цінностей правових ідей та особливостями базових механізмів їхньої реалізації. Аксіологічний підхід наповнює суддівське пізнання смислом «морально належного», що набуває виміру ефективності у реалізації законних інтересів щодо непорушності конституційних прав і свобод та гарантуванні захисту загальнолюдських цінностей.

Суддівська пізнавальна діяльність, яка поєднує в собі соціально зумовлені й суб'єктивно-особистісні, раціонально-логічні, проєктивно-рефлексивні начала, зумовлює необхідність високого рівня особистісної зрілості і ставить певні вимоги до розвитку в судді як спеціаліста професійно-значимих й морально-етичних якостей. При цьому актуалізується важлива площина проблеми – суддівську правопізнавальну першоджерельність слід шукати не тільки у сфері об'єктивної формалізації, скільки у самому судді, його мисленні, моральних принципах, бажанні досягти справедливості.

Суддівське пізнання у ціннісно-деонтологічному спрямуванні визначається як прояв світоглядних, духовних, моральних орієнтацій судді; в ідентифікаційно-констатувальному спрямуванні – як показник забезпечення синергії результативності встановлення узаконених пріоритетів суддівської діяльності; у перспективно-орієнтувальному спрямуванні – як чинник встановлення максим вільнодемократичного правосуддя. Якщо дилеми буттєвих орієнтацій суддівського пізнання не установлені, то не можна претендувати й на всезагальність їхнього сприйняття, а, отже, й на істину та справедливість у судовому провадженні.

Суддівське пізнання – мисленнєво-аргументаційний процес гносеологічного порядку одержання суддею істиннісного знання про фактичну сторону справи, закономірності відновлення буттєвої рівноваги правової дійсності у формі справедливості, універсальні онтологічні засади правової реальності у площині ціннісно-епістемологічного, екзистенційно-смислового, логіко-технічного, досвідно-імплікаційного константних рівнів.

Суддівське пізнання як засіб залагодження конфлікту орієнтоване на відновлення буттєвої рівноваги правової дійсності у формі справедливості через виконання критичної, конструктивної, дискурсивної функцій.

Критична спрямованість справедливості проявляється у викритті недоліків чинного позитивного права й перевірці на практично-змістовну доцільність сприйняття суддівської діяльності як механічного, позбавле-

ного елементу творчості, пошуку суддею релевантного нормативного обґрунтування юридичної справи та ухваленого у ній рішення.

Конструктивна (креативна) спрямованість справедливості проявляється у застосуванні суддею мисленнєвих, творчих здібностей, знань і досвіду з метою прийняття рішень, які надалі ставатимуть орієнтиром для вдосконалення системи чинного права.

Дискурсивна спрямованість справедливості проявляється у визначенні семантики правового дискурсу в межах формально-логічного та ціннісно-змістовно-правового контекстів.

Суддівське пізнання – процес, у якому, крім суто логіко-нормативних механізмів, детермінованих специфікою самої правозастосовної діяльності, діють також механізми ненормативні, ціннісно-ірраціональні, зумовлені гносеологічними і психологічними особливостями мислення судді. Аналіз правової ситуації суддею не можна вважати суто об'єктивістським і позаособистісним, в ньому відображаються як розумові здібності, рівень освіти, особливості виховання судді, так і сповідуванні ним суспільні цінності, розуміння мети та смислу своєї діяльності.

Інтуїтивно-когнітивна модель прийняття суддею рішення постає у вигляді інверсії, при якій раціональні аргументи наводяться суддею у підтримку аби легітимізувати та задовольнити правове почуття справедливості. Важливу роль у такому процесі відіграють інтенціональні структури свідомості, і жодні намагання держави піддати нормативному врегулюванню формування внутрішнього переконання судді, правового почуття справедливості не досягнуть своєї цілі, подібно до того, як не може бути успішною будь-яка схожа спроба «зовнішнього» підпорядкування собі «внутрішнього».

Оскільки абсолютного аналогу вирішення судових справ фактично не існує, то однією з особливостей суддівського пізнання має бути інтелектуально-творчий характер; не допустимі трансформація норм права в індивідуальні акти та «шаблонне» використання попереднього судового рішення.

Суддівський розсуд – специфічна форма мислення, експлікація гносеологічних, орієнтаційних, інтелектуальних та творчих операцій, важливий засіб духовної самореалізації судді, що передбачає не тільки технікоюридичне, логічне пристосування конкретної ситуації до наявних нормативних актів чи навпаки, але й визначення ним свого місця в загальній структурі процесуальних відносин, усвідомлення характеру своєї відповідальності перед суспільством.

Суддівський розсуд зводиться не лише до гносеологічного механізму практичного застосування готових мислеформ юридичних норм і принципів права, а й творення потенціалу світоглядних цінностей у формі особистих переконань, досвіду, підсвідомих проекцій судді.

Значна актуалізація проблем судової дискреції пов'язана з не одним знаковим чинником: по-перше, сприянням поглибленню системності правового регулювання та підвищенню його ефективності, зокрема виявленням прогалин та колізій у законодавстві, підвищенням питомої ваги оціночних норм; по-друге, суддівський розсуд релевантний динамічним життєвим реаліям суспільства, він є суспільно необхідним засобом, за допомогою якого зміст абстрактних, відносно визначених правових норм конкретизується, і вони стають застосовними при вирішенні окремих спірних ситуацій.

Суддівський розсуд – це аналіз альтернативних варіантів вирішення справи з метою вибору найбільш адекватного для конкретної ситуації. При цьому методика вибору при ухваленні судового рішення універсальна: вибір судді випливає з мотивів, виражених у логічних конструкціях, а також прагненні до справедливості. Суддя не володіє розсудом вибирати альтернативу, яка незаконна, навіть якщо такий вибір не буде оскарженим.

Безальтернативні ситуації рідкісні; однак правове мислення судді часто моделює ненормовані, нетипові правові ситуації, що не відбулись, але цілком можуть скластись. Вирішуючи той чи інший спір, суддя штучно створює у своїй уяві схожі, але дещо відмінні (або протилежні за своїм юридичним забарвленням) ситуації з тим, щоб прийняти правильне рішення щодо ситуації наявної.

Суддівський розсуд моделює пошук оптимального рішення щодо конкретної юридичної справи. Вирішальне значення в ньому відіграють індивідуальні характеристики судді. Лише високоморальна людина з найвищим рівнем аксіоінтенцій правової свідомості та адекватним мисленням гідна виносити на власний розсуд судові вердикти. Відтак судове реформування потрібно розпочинати не з дискусій про ідеальну структуру судової системи, а з реального підвищення якісного рівня морально та професійно-кваліфікованого потенціалу судових кадрів. Судді покликані мислити системно, поєднуючи «дух» права і «букву» закону, мати диференті почуття значущості виконуваних посадових функцій і максимум відповідальності за їхнє неправомірне здійснення.

Узгодження унікальності і своєрідності конкретної справи та формальності, догматичності правових приписів, які застосовуються при вирішенні цієї справи вимагає неперервної роботи свідомості, осмислення й переосмислення, інтерпретування. Герменевтична константа в процесі пізнання ситуативних і нормативних явищ спроможна надавати нового імпульсу розвитку думки судді для вирішення сучасних нагальних проблемних питань, що не завжди нормативно чітко визначені. Блокування такої мисленнєвої операції призводить до нейтралізування належних механізмів правотворення та правозастосування.

Яскраве підтвердження інтерпретаційно-пізнавальної активності у судовому процесі – освоєння суддею фактичних даних у ретроспекції з ме-

тою відтворення більш або менш повної всебічної у структурованому й змістовному плані картини про діяння, які мали місце. При осягненні всіх обставин відповідно до того, як вони відбулися в дійсності, суддя намагається силою власного «Я» проникнути у віддалений від нього час, усвідомити і сформувати єдину картину події, яка дасть можливість відповісти на всі конкретні питання, що ставляться процесуальним законодавством перед судом.

Питання про предмет розуміння є одночасно питанням про ідеальну об'єктивність цінностей, які необхідно витлумачити у смислових формах. Аксіологічними основами, що визначають внутрішній аспект суддівської інтерпретації, є світоглядні прояви у формі особистих переконань, уявлень та намірів судді, опосередковані ціннісними орієнтаціями.

У судовому процесі з його яскраво вираженою інтерпретаційною «грою смислів» герменевтичний інструментарій дозволяє знайти спільний ґрунт для обміну та пояснення однієї і тієї ж групи юридично-значущих фактів й тим самим трансформувати «конфлікт інтерпретацій» у «конфлікт мотивацій».

Проблема тлумачення не зводиться до суто технічної майстерності оперування юридично значущою і спеціальною юридичною термінологією, в ній визначальним моментом буде «кут зору» на дійсність, що виробляється на основі професійного досвіду, носить апперцептивний характер, має доволі міцне ідеологічне коріння й стійко закріплюється у правосвідомості. Інтерпретаційно-пізнавальна складова постає як індивідуальне тлумачення реальності в усій єдності її мінливих процесів, подій, відносин з метою еволюційного розвитку права чи формування нового його образу.

Логіко-рефлексивна інженерія суддівського пізнання – модель юридичного мислення, проєктована вимогами обґрунтованості, переконливості, критичності, повноти і чіткості суджень, формалізованої «механічності» прийняття рішення у справі, максимою виконання позитивних норм з метою уникнення упередженості та проєктування псевдоцінностей.

Кваліфікований суддя повинен володіти ґрунтовною логічною підготовкою, критичним мисленням, вміти здійснювати правильну кваліфікацію злочинів, конструювати спеціальний категоріально-понятійний апарат, оперувати логіко-прагматичними прийомами юридичної аргументації, здійснювати рефлексивний самоконтроль при прийнятті рішень.

Процес формування внутрішнього переконання судді – це складний, активний, цілеспрямований, пізнавально-динамічний процес, який передається формулою «пізнано – усвідомлено – пережито – прийнято за істину» й розгортається в системі «незнання – знання»: від ймовірного знання до знання істинного й достовірного, отриманого в результаті досліджень сукупності доказів, поданих сторонами судового процесу.

Важливим засобом логіко-юридичного моніторингу доказів у справі виступає оцінний норматив усебічності, який відображений у судовому рішенні, де наводяться мотиви, згідно з якими одні докази прийняті як засоби обґрунтування висновків суду, а інші відхилені.

Правосуддя, що реалізується через засоби судової комунікації, наділене формальними і штучними інтеракційними моделями взаємодії у вербальній площині, означеної суб'єктами на основі принципу змагальності. Техніка комунікативної дії у змагальному судовому процесі репрезентується у межах регламентованої, визнаної обома сторонами інтеракційної й інтерпретаційної гри, в якій недопустимі зловживання.

Джерелом досвіду судді, крім безпосереднього сприйняття якостей, зв'язків, відношень, об'єктів правової дійсності, стає міжособистісне спілкування із іншими суддями-колегами, у процесі якого отримується інформація з найрізноманітніших питань – від загальних аспектів організації роботи – до практики застосування юридичних норм під час вирішення тієї чи іншої справи. Закріплюючи попередні досягнення пізнання, досвід стає чимось схожим на спільну мову, без якої було б неможливим спілкування між різними поколіннями суддів та суддями одного покоління. Водночас він (досвід) не стає нездоланною перешкодою для змін, оскільки може спрямовувати їхній хід.

Запорукою успішного формування індивідуального досвіду та підвищення кваліфікаційного рівня, основою засвоєння знань, умінь і навичок та профілактики професійної деформації є активність судді у професійній діяльності.

14.6. ДИСКРЕЦІЙНІ ПОВНОВАЖЕННЯ СУДДІВ У КОНТЕКСТІ РЕАЛІЗАЦІЇ ФУНКЦІЙ ДЕРЖАВИ

Проблематика, пов'язана зі змістом, формою, методами й техніками правозастосування була предметом наукових дискусій здавна й не втрачає своєї актуальності наразі, адже в умовах постійно змінних суспільних відносин надзвичайно складно забезпечити правореалізацію самими лише законодавчими засобами, тоді як суддівський розсуд є тим феноменом, що покликаний зберегти баланс між верховенством права та потребами соціуму.

Водночас суддівський розсуд не може існувати сам собою та, вочевидь, нехай і без чітко окреслених меж (що й викликає найбільше дискусій), існує в рамках визначеного законом поля діяльності й легалізований ним. Отже, дискреційні повноваження є частиною управлінського механізму держави, що виконує її певну функцію та є однією з форм її діяльності, яка через відповідні органи регулює суспільні відносини, зокрема, забез-

печує захист прав та інтересів її громадян. Та, окрім прямих функцій, існують важелі, які безпосередньо не декларуються й навіть можуть заперечуватися державою, але мають суттєву вагу при формуванні в суспільстві певних наративів і настроїв, які не можуть не враховуватися при використанні суддівського розсуду.

Передусім треба зазначити, що дискреційними повноваженнями наділена значна кількість посадових осіб з владними повноваженнями, але тут розглядається розсуд (дискреційні повноваження) суб'єктів правозастосовної діяльності органів судової влади [на основі спільного дослідження – див. 6].

Загалом поняття «дискреційні повноваження» ґрунтується на ідеї дискреції, яка розвивалася паралельно з еволюцією концепції держави. У процесі становлення держави виникла необхідність у керівництві для управління державними справами. Жодна управлінська чи адміністративна одиниця не може функціонувати без використання адміністративної дискреції, і ця ідея набула поширення з появою концепції держави загального добробуту, що призвело до розширення функцій держави. Зважаючи на це, можна стверджувати, що дискреційні повноваження – це не лише інструмент управління, а й необхідність, яка випливає з розвитку держави як організації, що прагне до ефективного виконання своїх функцій у складних соціально-економічних умовах. Зокрема, з розвитком концепції держави загального добробуту виникла потреба в розширенні функцій держави, що значно посилило значення дискреційних повноважень.

14.6.1. Історія інституту суддівського розсуду

Дискреційні повноваження суддів насамперед пов'язані з реалізацію правозастосвоної функції держави. Суддівський розсуд в правозастосуванні з найдавніших часів супроводжує всю історію судочинства й еволюціонує синхронно з трансформаціями суспільно-політичних реалій в ту чи іншу добу історичного розвитку суспільства.

Здійснюючи екскурс в минуле, не складно простежити певну закономірність. Приміром, на відміну від судочинства східних деспотій стародавньої доби, суддівський розсуд спрямовувався здебільшого на покарання й покору правителю, тоді як в угляді західних суддів прослідковується потяг до співмірності кари по відношенню до спричиненої шкоди, віднайдення шляхів поновлення справедливості, можливостей виправлення та виховання правопорушника тощо.

В епоху середньовіччя головними регулятивними цінностями були етико-християнські заповіді Закону Божого, тож у площині суддівського розсуду базовим орієнтиром стала відповідність дій підсудного догмам Священного Писання та інтересам церкви, де у ході дискреційних дебатів

судовим чиновникам належало визначити правові питання, пов'язані з проблемою, знайти закон, що стосується цих питань, і показати, як абстрактні положення закону застосовуються до конкретної ситуації [40].

Поступова втрата домінуючого впливу церкви на суспільно-політичне життя в епоху Відродження та Нового часу спонукали до відновлення інтересу до філософсько-правових ідей Античності, а особливо – до вчень давньогрецьких мислителів про природні основи права. В цей період спостерігаються радикальні зміни й у процесуальній парадигмі, зокрема в питаннях доведеності вини й поступовому відході від застосування тортур. Так, Чезаре Бекаріа вважав, що мотивом цьому слугувало переконання, що у разі доведеності складу злочину тортури стають зайвими, адже при доведеності вини достатніми доказами жодної необхідності в тортурах немає, тоді як у випадку недоведеності вини особа вважається невинуватою, а відтак закон забороняє завдавати тілесних страждань невинному.

Підкреслимо, що Чезаре Бекаріа виступав послідовним проти судового розсуду, стверджуючи, що тільки на підставі законів можна встановлювати, чи є дії злочинами, і визначати відповідні покарання. На його думку, вирішення цього питання під жодним приводом не повинно бути віднесено до компетенції судді, при здійсненні кримінального правосуддя, слід керуватися буквою закону, а не його духом, інакше це призводить до свавілля суддів, залежності від слабкостей і пристрастей. Право тлумачення закону належить виключно монарху (суверену), а суддя може лише його буквального застосувати. Отже, за Чезаре Бекаріа, поділ компетенцій монарха та судді виглядає таким чином: монарх видає закон і здійснює його тлумачення, а суддя – аналізує конкретні дії громадян і вирішує, чи відповідають вони закону [10].

Згадані класико-гуманістичні ідеї набули подальшого розвитку у правових доктринах сучасності, заклавши концептуальний фундамент для універсалізації та юридичного закріплення основоположних прав і свобод людини [31]. Відповідно, з середини XX ст. права і свободи людини посідають місце базових орієнтирів у ході дискреційних міркувань та легітимації процесуальних рішень. Однією з характерних відзнак сучасного демократичного суспільства є його перманентне прагнення до відкритості й прозорості, що, по-перше, створює умови, коли суспільство має важелі впливу на урядові рішення і прийняття законодавчих актів, а, по-друге, в судовому процесі судді теж часто керуються суспільною думкою, що можливо здійснити завдяки дискреційним повноваженням суддів, не чекаючи внесення відповідних законодавчих змін. Можна стверджувати, що механізм суддівського розсуду дозволяє судовим органам першими реагувати на виклики суспільного запиту, а прийняті за таких умов судові рішення можуть стати підставою для таких змін.

Для прикладу можна навести Закон України 187-IX (2019), яким доповнено ст. 349 Кримінального кодексу України частиною першою, відповідно до якої, після виконання дій, передбачених статтею 348 цього Кодексу, головуючий надає стороні обвинувачення та стороні захисту право проголосити вступні промови». Хоч задовго до того юридичною спільною висловлювались переконання, що для забезпечення рівності сторін перед судом до початку дослідження доказів, після оголошення обвинувального акта прокурором, доцільно було б і захисту надати можливість висловити свою думку щодо пред'явленого обвинувачення й навести свої доводи на противагу доводам прокурора. Суд часто таку можливість надавав, вочевидь керуючись своїми дискреційними повноваженнями, оскільки на нормативному рівні така можливість законом не передбачалась, допоки така новація не стала підставою для законодавчих змін.

З огляду на зазначені обставини, можна стверджувати, що суддівський розсуд є неодмінним компонентом правозастосування впродовж усієї його історії, оскільки він є чи не єдиним засобом компенсації «регулятивного дефіциту» норм юридичного закону. Попри закладену в ньому ідею певного волюнтаризму, de facto необмеженого, суддівський розсуд завжди був своєрідним інструментом при здійсненні державою своїх функцій, адже суддя у своїй практиці може керуватись не лише законом, але й суспільними цінностями, опосередкованими через його власні світоглядні цінності, такі як безпека держави й суспільного ладу тощо [16].

14.6.2. Законодавче закріплення дискреційних повноважень

Водночас поняття суддівського розсуду є досить суперечливим, неоднозначним і навіть дискусійним, без чітко визначених меж й окреслених критеріїв його застосування. Аналіз українського і зарубіжного законодавства свідчить, що, на відміну від досвіду зарубіжних країн, чітке визначення поняття «дискреційних повноважень» в українському законодавстві відсутнє. Це змусило Верховний Суд роз'яснити суть цього поняття. Зокрема, у своїй Постанові від 01 лютого 2018 року в справі № 634/609/15-к колегія суддів Другої судової палати Касаційного кримінального суду Верховного Суду зазначила, що «поняття судової дискреції (судового розсуду) у кримінальному судочинстві охоплює повноваження суду (права та обов'язки), надані йому державою, обирати між альтернативами, кожна з яких є законною, та інтелектуально-вольову владну діяльність суду з вирішення у визначених законом випадках спірних правових питань, виходячи із цілей та принципів права, загальних засад судочинства, конкретних обставин справи, даних про особу винного, справедливості й достатності обраного покарання».

Отже, хоча на законодавчому рівні поняття «дискреційні повноваження» суб`єкта правозастосування відсутнє, у судовій практиці сформовано позицію щодо поняття дискреційних повноважень, під якими слід розуміти такі повноваження, коли у межах, визначених законом, державний орган має можливість на власний розсуд вибирати один із декількох варіантів конкретного правомірного рішення.

Можна погодитись, що при аналізі поняття «дискреційні повноваження» виділяється два його виміри – «дискреційні повноваження de facto» і «дискреційні повноваження de jure», використовуючи останнє для позначення випадків, коли правові норми прямо надають дискреційні повноваження певній посадовій особі чи установі. Науковець наголошує, що навіть якщо рішення теоретично регулюється правилом або стандартом, насправді воно є дискреційним, оскільки порушення правила фактично не підлягають виправленню. Наприклад, можна стверджувати, що теоретично Верховний Суд США зв'язаний текстом конституції, але на практиці Суд має дискреційні повноваження, оскільки рішення Верховного Суду з конституційних питань є остаточними. Суд може мати de facto дискреційні повноваження приймати конституційні закони, навіть якщо він de jure не має на це повноважень.

Слід зазначити, що в українському законодавстві підставами для судового розсуду при призначенні покарання виступають: кримінально-правові, відносно-визначені (де встановлюються межі покарання) та альтернативні (де передбачено декілька видів покарань) санкції; принципи права; уповноважувальні норми, в яких використовуються щодо повноважень суду формулювання «може», «вправі»; юридичні терміни та поняття, які є багатозначними або не мають нормативного закріплення, зокрема «особа винного», «щире каяття» тощо; оціночні поняття, зміст яких визначається не законом або нормативним актом, а правосвідомістю суб'єкта правозастосування, наприклад, при врахуванні пом'якшуючих та обтяжуючих покарання обставин (ст.ст. 66, 67 ККУ), визначенні «інших обставин справи», можливості виправлення засудженого без відбування покарання, що має значення для застосування ст. 75 ККУ тощо; індивідуалізація покарання – конкретизація виду і міри державного примусу, який суд призначає особі, що вчинила злочин, залежно від особливостей цього злочину і його суб'єкта.

Дискреційні повноваження суду визнаються і Європейським судом з прав людини, який у своїх рішеннях зазначає лише «про необхідність визначення законності, обсягу, способів і меж застосування свободи оцінювання представниками судових органів, виходячи із відповідності таких повноважень суду принципу верховенства права. Це забезпечується, зокрема, відповідним обґрунтуванням обраного рішення в процесуальному документі суду тощо».

Підкреслимо, що суддівський розсуд може бути застосовано не завжди, а лише в тих випадках, коли обидва варіанти законні, й коли закон містить нечіткі, багатозначні або такі, що не мають нормативного закріплення чи визначення.

14.6.3. Філософія дискреційних повноважень

При аналізі суддівського розсуду в парадигмі його оптимізації й недопущення надмірної суб'єктивізації необхідно зважати, що залежно від певного світоглядного ракурсу, особистого переконання судді може змінюватися й погляд на сутність цього поняття. Наприклад, в онтологічно-деонтологічному аспекті основною умовою оптимізації дискреційних підходів до прийняття судових рішень є узгодження деонтологічного змісту цих рішень з онтологією природного та суспільного контекстів. З одного боку, така оптимізація здатна унеможливити прояви суддівського суб'єктивізму (завдяки зверненню до об'єктивних засад і критеріїв). З іншого боку, використання абстрактного та узагальненого деонтологічного змісту юридичної норми в конкретних випадках часто вимагає творчих інтерпретацій, що посилює правотворчий ефект судової дискреції. Процесуальні рішення повинні сприяти досягненню оптимального балансу суспільних, індивідуальних та державних інтересів з огляду на забезпечення умов подальшого соціального, економічного та культурного розвитку суспільства.

Аналіз гносеологічних засад судового процесу свідчить, що наявна у сучасній юриспруденції релятивізація підходів до тлумачення змісту істини ніяк не виправдовує доктрину «переходу від істини до постправди» при здійсненні дискреційних міркувань, адже у такому випадку стає фіктивним саме поняття процесуальної доказовості. Крім того, на відміну від філософського рівня осмислення сутнісної природи явищ (де неоднозначність її тлумачень є цілком зрозумілою, бо вона не може бути об'єктом безпосереднього сприйняття як «істина факту»), процесуальна істина полягає в обґрунтованій та чіткій констатації наявності або відсутності певних обставин справи. Ефективність встановлення істини під час суддівського розсуду значною мірою залежить від узгодження емпіричних і теоретичних методів, де оцінка доказових матеріалів, які формують емпіричну основу дискреції, вимагає використання теоретично узагальнених і систематизованих підходів для їх раціоналізації, а теоретико-аналітичні висновки потребують, щоб вони ґрунтувалися на достовірній емпіричній інформації.

Щодо аксіологічного аспекту питання, слід зауважити, що істинна (достовірна) інформація щодо змісту та обставин розслідуваної справи, яка є необхідною умовою правосуддя, складає лише предмет суддівського розсуду, отже не у всіх випадках є достатньою умовою для прийняття

справедливого та раціонального процесуального рішення. Адже між деонтологічними уявленнями про належне та фактичним станом речей не існує однозначного зв'язку. Здебільшого, такі уявлення залежать від системи цінностей, в якій вони формуються та функціонують. А тому аксіологічним аспект суддівського розсуду має тісно корелюватись із гносеологічним на основі таких фундаментальних цінностей, як свобода, гідність, справедливість та рівність.

Аналізуючи суддівський розсуд з точки зору узгодження нормативно-правових основ їх реалізації із логічними принципами побудови міркувань, можна констатувати, що таке узгодження значно розширює можливості об'єктивізації критеріїв оцінки доказів на предмет їх допустимості, належності, достовірності й достатності. Окрім того, воно дозволяє окреслити узагальнену логічну модель, що дає змогу упорядкувати процес формування судових рішень та здійснити їхнє вивірення в плані максимізації відповідності цільовим характеристикам правосуддя у розглядуваних правовідносинах. За таких умов забезпечується доказовість суддівських аргументацій, заснованих не лише на суб'єктивному внутрішньому переконанні, але й на обґрунтуванні його адекватності об'єктивно-логічним підвалинам раціональності [7].

З огляду на практику застосування суддівського розсуду, слід зауважити, що він є чи не єдиним ефективним інструментом правозастосовної діяльності, коли йдеться про захист прав та інтересів осіб в умовах дисбалансу сил між стороною захисту та обвинувачення. Іноді навіть непопулярними рішеннями, які часто не збігаються з політикою держави в конкретний проміжок часу, керуючись в першу чергу такими категоріями як гідність, свобода, рівність, справедливість тощо, суд стає на бік громадян в їх протистоянні перед органами владних повноважень. Вочевидь, суб'єкти правозастосування не змогли б реалізувати такий захист, якщо б їхня діяльність була чітко окреслена процесуальним рамками без певних дискреційних можливостей.

14.6.4. Дискреція суду в контексті функцій держави

Втім, попри здатність суддівського розсуду ставати в опозицію владі, при трактуванні функцій держави допускається їх ототожнення з основними напрямами діяльності держави, з самою її діяльністю. Так, для ефективного виконання завдань держави створюються відповідні державні органи, які є складовими механізму держави, як системи всіх державних організацій, діяльність яких спрямована на здійснення та реалізацію функцій держави. Частина цих організацій наділена владними повноваженнями (у тому числі дискреційними), за допомогою яких реалізуються завдання і функції держави.

Оскільки система функції держави доволі розгалужена й одна і та сама функція може підпадати під різні критерії та класифікації, в наукових колах побутує переконання, що функції держави слід кваліфікувати за формами діяльності, які засновані на принципі поділу державної влади, тобто законодавчої, виконавчої та судової [13]. Тому функції держави можна поділити на законодавчі (правотворчі), управлінські (виконавчі) та правоохоронні.

Правоохоронна функція держави є провідною у системі внутрішніх функцій держави і передбачає гарантований захист прав і свобод громадян через встановлення ефективного правового порядку, забезпечення законності, захист суверенітету, територіальної цілісності, національної безпеки і державного кордону. Зазвичай прийнято вважати, що правоохоронна функція держави здійснюється у формі правотворчої та правозастосовної діяльності.

Отже, враховуючі зазначені вище міркування, суддівський розсуд можна розглядати і як форму здійснення правозастосовної діяльності в рамках правоохоронної функції держави. Втім, суддівський розсуд як форма реалізації правозастосовної діяльності держави не обмежується лише нею, а взаємодіє й з іншими формами її реалізації. Так, формуючи правову базу, яка регулює діяльність суб'єктів правозастосування, законодавчими змінами держава може визначити, наприклад, нові правила оцінки доказів, що безумовно вплине й на розсудові процедури. Або ж контроль та нагляд, якими держава створюючи певні контролюючі органи може визначати вектор розсудових міркувань [23].

Окремої уваги заслуговує й соціальна функція держави, бо ж певними державними програмами, спрямованими на захист прав та інтересів людини в соціальній сфері, можуть сформувати суспільний запит на справедливість, що впливатиме на розсуд суб'єктів правозастосування, щоб вони усвідомлювали відповідальність за винесення своїх рішень в контексті їх резонансу.

Наведені приклади функцій держави в правоохоронній сфері свідчать, що хоча держава прямо й не претендує на контроль за здійсненням дискреційних повноважень суддів, втім, безумовно формує контекст, у якому останні ухвалюють рішення під впливом законодавчих, контролюючих, соціальних та інших механізмів.

Отже, з одного боку держава реалізує свої державницькі функції на розсуд суб'єктів правозастосування шляхом законодавчого регулювання, контролю та нагляду, системи оцінювання, професійної підготовки та навчання таких суб'єктів, тоді як з іншої, самі дискреційні повноваження є інструментом реалізації функцій держави, що виражається в оцінці фактів та обставин, вибору правових норм, тлумаченню права, застосування санкцій, вибору процедур. Тобто дискреційні повноваження є важливим ком-

понентом реалізації функцій держави, що забезпечує гнучкість та адаптивність в правозастосуванні й, окрім того, є стримуючим від зловживання владними повноваженнями фактором.

Прикладом сказаного може бути те, що контроль і нагляд здатний на прикладі притягнення одних суддів до відповідальності вплинути на розсуд інших при розгляді подібних справ, тоді як недосконаліть того чи іншого нормативно-правового акту, який нечітко регулював певні правовідносини й вимагав від суддів застосовувати дискрецію, може стати приводом для законодавчого врегулювання цього питання.

Слід зазначити, що у наведеному прикладі існують певні загрози для реалізації дискреційних повноважень, оскільки надмірна увага до визначеної категорії справ і особливо притягнення суддів за ухвалення в цій категорії рішень, може призвести до того, що функціональна здатність держави впливати на суддівський розсуд знівелює саму здатність щодо його застосування. Якщо судді бачитимуть, що їхніх колег притягують до відповідальності в окремій категорії справ й здебільшого за рішення, які суперечать поширеною в суспільстві риторикою, це може призвести до того, що судді будуть ухвалювати рішення не на підставі власного переконання, а на догоду усталеній практиці органів суддівського контролю.

14.6.5. Інші вектори впливу дискреційних повноважень суду

Водночас, окрім зазначених вище функції держави, спрямованих на формування певної політики та її реалізацію, існують й такі, що не декларуються державою, але через які вона може впливати на реалізацію дискреційних повноважень суб'єктів правозастосування. У соціально-правовому контексті йдеться насамперед про такі форми впливу на розсуд суб'єктів правозастосування, як формування громадської думки через державні медіа. Видається, що принаймні формально це не є функції держави, та свідомо використовуючи ці інструменти, цілком можна реалізовувати через них ту чи іншу державницьку політику, особливо в сучасних умовах, коли суспільство прагне від органів влади відкритості і прозорості. Очевидно, що за таких умов й суддівські рішення можуть корегуватись під впливом превалюючої в соціумі громадської думки [7]. Можна зазначити, що правозастосовна система здатна до дій, які можуть мати суттєві розходження навіть з позицією влади й вимогами закону, але при цьому схвалюватися громадською думкою.

Таким, наприклад, стало рішення Судової палати у цивільних справах Верховного Суду України від 03 грудня 2004 року за скаргою на рішення, дії та бездіяльність Центральної виборчої комісії по встановленню результатів повторного голосування на виборах Президента України, ух-

валеного на тлі масових протестів українських громадян щодо результатів другого туру президентських виборів в України у 2004 році. Це рішення вважається безпрецедентним в українській процесуальній історії, адже при відсутності в тодішньому Законі України «Про вибори Президента України» № 474-XIV (1999) можливості визнання виборів недійсними в судовому порядку, Верховний Суд України ухвалив своє рішення, застосувавши принцип верховенства права, вийшовши за межі профільного виборчого законодавства, керуючись в першу чергу Конституцією України. Завдяки цьому політична криза була тоді розв'язана на юридичному рівні. Хоча у самому рішенні не йдеться про невдоволення громадян й масові протести, спосіб й результат розгляду справи вказує на те, що суд усвідомлював гостру потребу у вирішенні цього питання і врахував наявні тоді настрої в суспільстві і відповідну громадську думку.

Зауважимо, що громадська думка перманентно виступає вагомим чинником формування суспільної правосвідомості. Навіть в умовах жорсткої диктатури, коли така думка ігнорувалася при винесенні остаточних судових рішень, вона так чи інакше виявляла свій вплив на висхідну спрямованість їх формування. Сучасний же соціальний простір є незрівнянно складнішим та динамічнішим, а масштабність та різноплановість проблем сьогодення потребує від учасників політичного життя виважених дій, контролю за процесами, що розгортаються в державі й між державами. За таких умов зростає значення маніпулювання громадською думкою – тобто її спеціального формування та зміни відповідно до напрямів зовнішньої та внутрішньої політики. Не слід забувати, що в еру інформаційного суспільства громадська думка стала більш відкритою та наближеною до великої верстви населення, адже інформація, отримана за допомогою мережі «Інтернет», значно швидше передається та, відповідно, стала більш прийнятною [17].

Вдало впливаючи на формування громадської думки за допомогою засобів медіа (інтернет, телебачення, радіо тощо), можна сформувати саме таку громадську думку, яка відповідала б потребам правлячої еліти, або ж тим, хто володіє цими засобами чи може впливати на їхнє функціонування. Вочевидь, держава декларує свою боротьбу з таким проявними. При цьому слід зауважити, що держава теж має можливості так само формувати певну громадську думку.

Зондаж громадської думки в сучасному вигляді – це інструмент політичної дії, адже його, можливо, найважливіша функція полягає в навіюванні ілюзії, що існує громадська думка як імператив, тоді як насправді – затвердити переконання про існування одностайної громадської думки, а відтак і легітимувати певну політику.

Видається, що в сучасних реаліях медіа загалом, але передусім телебачення й інтернет, здатні структурувати події, ранжувати їх і в такий спосіб визначати думки, мотиви та вчинки індивідів чи соціальних груп.

При цьому, звичайно ж, суб'єкти правозастосування, що наділені правом ухвалювати рішення на підставі дискреційних повноважень, є такими ж учасниками суспільних відносин, як і решта громадян, а тому теж піддаються впливу, зокрема й поширеної в суспільстві думки громадськості.

Безумовно, влада наділена функцією основного гаранта, що забезпечує захист прав, свобод і законних інтересів людини та громадянина. Визнання, дотримання та захист прав людини і громадянина – це обов'язок держави, який може бути реалізований передусім через діяльність судової влади, адже головне цільове призначення суду – розв'язання конфліктів, спорів, що виникають у суспільстві. Поряд з цим, у здійсненні своїх дискреційних повноважень судова влада стикається з певною дилемою. З одного боку, довіра громадян – це особливе джерело сили судової влади й одночасно показник її ефективності, бо влада є недієздатною, якщо вона не має підтримки і довіри населення. Тому серед найважливіших завдань, які стоять перед судовою владою в державі, є здобуття довіри громадян, зміцнення свого авторитету та підвищення соціального статусу в суспільстві. З іншого ж боку, намагаючись здобути довіру громадян, судова система загалом і кожен суб'єкт прийняття процесуальних рішень зокрема, реалізовуючи цю ідею, насамперед намагатимуться врахувати громадську думку та догодити їй, а відтак, ухвалювати рішення через призму запиту суспільства, а не на підставі наявних у справі доказів і вимог закону [7].

Але громадська думка може виявитися не ретранслятором реального запиту суспільства, а результатом лобійованих певними колами ідей, які за допомогою медіа переслідують особисті інтереси. Прикладом може бути вибіркове висвітлення в медіа судових справ таким чином, щоб формувати громадську думку проти або на користь обвинуваченого, що може створити упереджене сприйняття справи серед суб'єктів правозастосування та громадськості. Соціальні мережі й онлайн-петиції теж можуть бути використані для активізації громадської думки та чинити тиск на суб'єктів правозастосування для спонукання тих не ухвалювати непопулярні рішення.

Водночас, держава як інституція може мати вплив на медіа й навіть заявляє про необхідність існування в державі суспільного мовлення. Відтак, можна говорити, що держава, незалежно від того, відкрито це робиться чи завуальовано, здатна коригувати громадську думку і таким чином впливати на розсуд суб'єктів правозастосування.

Аналізуючи специфіку та чинники впливу на здійснення дискреційних повноважень у сучасних умовах, слід виділити такий феномен суспільно-політичного життя, як пропаганда. Остання є складним та динамічним явищем, яке постійно змінює свої форми та засоби завдяки інформаційним технологіям, що ускладнює можливості відрізнити правду від пропагандистського проєкту.

Втім, можна зазначити, що пропаганда не завжди має бути ворожою (як прийнято вважати, але може бути й результатом поширення власних наративів на кшталт «суспільство чекає на реальні вироки» [18] тощо.

Це вочевидь змушує суддів вживати всіх заходів для пришвидшення судового процесу і враховувати, що суспільство навряд чекає виправдувальних вироків. Але спрямованість таких наративів на необхідність обвинувальних вироків може перетворювати судовий процес в державі, яка декларує у своїй конституції принцип верховенства права, на розправу.

Має місце й пропозитивна сторона цього явища, адже пропаганда може бути засобом поширення й правдивої інформації, рекламувати здоровий спосіб життя, спорт, культуру та популяризувати наукові здобутки. Вона стає злом і заслуговує осуду лише тоді, коли її автори умисно й свідомо поширюють неправдиву інформацію задля досягнення власних корисливих цілей [7].

Суб'єкти правозастосування, які уповноважені на основі свого внутрішнього переконання застосовувати право, є такими ж громадянами й учасниками тих самих суспільних процесів й відповідно, інтегрованість цих посадових осіб в суспільні процеси безумовно знаходить свою вираженість у їхніх рішеннях.

Отже, суб'єкти правозастосування, а відтак і їхні рішення, є об'єктами пропагандистських цілей. Відтак завжди існує загроза, що такий суб'єкт правозастосування, будучи певним чином зорієнтований під впливом пропагандистських наративів, довіряючи розповсюдженій у подібний спосіб інформації й сформувавши на її основі певне внутрішнє переконання, схилятиметься до вирішення справи у сформованому пропагандою напряму.

14.6.6. Дискусії щодо дискреційних повноважень суду

Наголосимо також, що при дослідженні понять внутрішнього переконання судді й функцій держави виникають певні дискусійні питання, на яких слід акцентувати увагу. Наприклад, питання щодо визначення функцій держави, їх форми і змісту, а також класифікації залишаються ще й досі невизначеними, адже у науковій літературі можна знайти декілька десятків визначень функцій держави, причому деякі з них відрізняються настільки радикально, що виникає питання про доцільність приведення функцій держави до єдиного знаменника.

Питання суддівського розсуду є ще більш дискусійним, адже в колах науковців та практиків продовжується обговорення щодо його доцільності як інструменту правозастосування взагалі, адже одна частина вчених відстоює переконання у необхідності дискреції, виходячи з неможливості права охопити всі випадки життя й для вирішення тієї чи іншої справи треба застосовувати розсуд [35], тоді як інша – відстоює думку, що

такий інструментарій часто призводить до необмеженого суб'єктивізму й навіть свавілля [40].

Очевидно, що позитивний аспект суддівського розсуду полягає в тому числі у можливості більш ефективно захистити права людини у випадку прогалин та колізій у законодавстві, тобто дискреційні повноваження судді безпосередньо пов'язані із реалізацією правоохоронної функції держави, яка займає центральне місце в демократичному суспільстві, де права та законні інтереси громадян мають найвищу цінність. Оскільки правоохоронна функція держави здійснюється в формі правотворчої та правозастосовної діяльності, остання з них неможлива без суб'єктів правозастосування, наділених дискреційними повноваженнями, які, своєю чергою, є неодмінним компонентом правозастосування та чи не єдиним засобом компенсації «регулятивного дефіциту» норм юридичного закону. Відтак, видається цілком закономірним, що бувають випадки, які вимагатимуть від суддів «робити», а не просто «знаходити» закон, тобто діяти на власний розсуд.

При застосуванні примусу від імені держави, але в інтересах усього суспільства, суди здійснюють легалізацію владної волі держави, використовуючи механізми, установлені самою ж державою, через систему законів. Судові рішення мають слідкувати за тим, щоб виконавча влада не перевищувала надані їй повноваження. З цього випливає, що наявна певна біполярність, коли з одного боку, дискреція не може існувати поза державним апаратом, й держава не в повній мірі може реалізовуватись без неї, тоді як з іншого – дискреція є системою стримування й противаги можливим випадкам перевищення владних повноважень.

В українських умовах останніх років має місце різноманітність можливих способів реалізації функцій держави та суддівського розсуду, а також їх взаємозв'язку та взаємовпливу, і поки правозастосовна діяльність є одночасно реалізацію функцій держави й стримуючим фактором їх застосування, питання дискреційних повноважень судді залишається у центрі наукових дискусій [24].

Такими чином держава, проводячи свою діяльність через низку функцій (насамперед правозастосовну і правозахисну) і використовуючи державницький апарат для їх реалізації, має змогу коригувати дискреційні міркування суддів, впроваджуючи у тому числі через них певну державницьку риторику, тоді як суддівський розсуд здатен коригувати зазначену риторику й відігравати роль системи стримування і противаги зловживанню владними повноваженнями та неконституційності того чи іншого нормативного акта, забезпечуючи принцип верховенства права й захист порушених, невизнаних чи оспорюваних прав та законних інтересів особи.

Список використаних джерел

1. Андреєв Д. М. Соціально-правові комунікації в забезпеченні взаємодії влади та громадянського суспільства : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня д-ра юрид. наук : спец. 12.00.12 «Філософія права». Київ, 2014. 36 с.
2. Балинська О. М. Правова комунікація: вербально-біхевіористський підхід : монографія. Львів : ПАІС, 2008. 212 с.
3. Балинська О. М. Семіотика права : монографія. Львів : ЛьвДУВС, 2013. 416 с.
4. Бацевич Ф. С. Нариси з лінгвістичної прагматики : монографія. Львів : ПАІС, 2010. 336 с.
5. Будз В. П. Самоорганізація суспільної діяльності в контексті її антропологічних засад та аксіологічних чинників: монографія у 5 т. Т. 1. Івано-Франківськ, 2017. 522 с.
6. Vandzhurak R., Kushakova-Kostytska N., Balynska O., Pankevych O., Nastasiak I. Socio-legal phenomenon of judicial reasoning in the context of the implementation of a functional state. *Social and Legal Studios*. 2025. № 8(2), P. 108–117.
7. Ванджурак Р. Логіко-методологічні основи розсуду суб'єктів правозастосування. *Аналітично-порівняльне правознавство*. № 1. 2025. С. 897–906.
8. Гарасимів Т. Девіантна поведінка особистості: філософсько-правовий вимір : монографія. Львів : ЛьвДУВС, 2009. 524 с.
9. Гарасимів Т. Природні та соціальні детермінанти формування девіантної поведінки людини: філософсько-правовий вимір : монографія. Львів : ЛьвДУВС, 2012. 420 с.
10. Грищук В. К. Кримінально-правові погляди Чезаре Бекаріа: злочин і покарання. *Про злочини та покарання: еволюція кримінально-правової доктрини.* Одеса, 2024. С. 38–43.
11. Гураленко Н. А. Суддівське правопізнання: праксеологічний вимір : монографія. Чернівці : Технодрук, 2013. 352 с.
12. Debray R. Transmitting culture. New York: Columbia University Press, 2004.
13. Доронін І. М. Безпекова сутність функцій держави. Інформація право. 2020. № 1(32). С. 66–79.
14. Єрмоленко А. Комунікативна практична філософія. Київ : Либра, 1999. 488 с.
15. Карась А. Ф. Єдність культури і природи з погляду семіотики. Основи семіотики / Дж. Ділі ; перекл. з англ. та наук. ред. А. Карася. Львів : Арсенал, 2000. С. 7–14.
16. Кравчук М. А. Історико-правові аспекти судового розсуду (дискреції). *Науковий вісник Ужгородського національного університету.* Серія Право. 2015. Вип. 33. Т. 1. С. 21–24.
17. Кушакова-Костицька Н. В. Філософсько-правові засади розвитку інформаційного суспільства в Україні : монографія / наук. ред. М. В. Костицький. Київ : Логос, 2019. 346 с.

18. Лаб'як І. Українці висловились, як треба карати корупціонерів: результати опитування. 2023. URL: https://tsn.ua/ukrayina/ukrayinci-vislovilis-yak-treba-karati-korupcioneriv-rezultati-opituvannya-2475688.html
19. Лотман Ю. До побудови теорії взаємодії культур (семіотичний аспект). Сучасна літературна компаративістика: стратегії і методи. Київ : Видавничий дім «Києво-Могилянська академія», 2009. С. 195–211.
20. Максимов С. І. Правова реальність: досвід філософського осмислення. Харків : Право, 2002. 328 с.
21. Маріна О. С. Семіотика парадоксальності у когнітивно-комунікативному висвітленні (на матеріалі сучасного англомовного поетичного дискурсу) : монографія. Херсон : Айлант, 2015. 298 с.
22. Мережко О. Психологічна теорія міжнародного права (публічного і приватного) : монографія. Одеса : Фенікс, 2012. 244 с.
23. Мірошниченко А. Суддівський розсуд, судова помилка та суддівське свавілля: погляд через призму юридичної відповідальності суддів. Київ : Юрінком Інтер, 2020. 120 с.
24. Наливайко Л. Р., Ключкович В. Ю. Правозастосовна діяльність органів судової влади: теорія, методологія, практика: монографія. Дніпро : Хай-Тек Пресс, 2023. 180 с.
25. Овчарук О. В. Парадигмальні виміри ідеалу людини у просторі культури ХХ – початку ХХІ століття : дис. … доктора культурології : спеціальність 26.00.01 «Теорія та історія культури». Київ, 2018. 426 с.
26. Омельчук О. М. Поведінка людини: філософсько-правовий вимір : монографія. Хмельницький : ХУУП, 2012. 384 с.
27. Основи філософських знань: філософія, логіка, етика, естетика, релігієзнавство / М. Горлач, Г. Головченко, І. Жиленкова, В. Кремень. Київ : Центр учбової літератури, 2008. 1028 с.
28. Павлишин О. В. Правова реальність як знакова система : монографія. Харків, 2017. 336 с.
29. Подорожна Т. С. Правовий порядок: теоретико-методологічні засади конституціоналізації : монографія. Київ : Юрінком Інтер, 2016. 536 с.
30. Правова культура в умовах становлення громадянського суспільства : монографія / за ред. П. Битяка та І. Яковюка. Харків : Право, 2007. 248 с.
31. Рудюк В. С. Філософські аспекти процесу гуманізації судочинства. *Вісник Південного регіонального центру Національної академії правових наук України.* № 20. 2019. С. 38–47.
32. Семіотичний аналіз явищ культури : монографія. Київ, Інститут філософії імені Г.С. Сковороди НАН України, 2021. 396 с.
33. Теорія держави і права. Академічний курс : підручник / за ред. О. В. Зайчука, Н. М. Оніщенко. Київ : Юрінком Інтер, 2006. 688 с.
34. Токарська А. С. Комунікація у праві та правоохоронній діяльності : монографія. Львів, 2005. 284 с.
35. Фасій Б. В. Розсуд судді у забезпеченні прав і свобод людини: значення правової позиції. *Науковий вісник Ужгородського національного університету.* 2023. Вип. 79. Ч. 1. С. 254–259.

36. Філософія : навч. посібник / за заг. ред. С. П. Щерби. Київ : МАУП, 2004. 216 с.
37. Філософія : підручник / за заг. ред. М. І. Горлача, В. Г. Кременя, В. К. Рибалка. Харків : Консум, 2000. 672 с.
38. Цимбалюк М. М. Онтологія правосвідомості: теорія та реальність : монографія. Київ : Атіка, 2008. 288 с.
39. Цмоць У.О. Методологія дослідження юридичної практики як філософсько-правової категорії. *Науковий вісник ЛьвДУВС*. Серія юридична. 2016. № 3. С. 336–342.
40. Шевченко А. Є. Середньовічний церковний суд: становлення та розвиток професійного середовища. *DICTUM FACTUM*. 2024. Вип. 15. С. 23–28.
41. Шульга А. Загальнотеоретичні аспекти правомірної поведінки особи : монографія. Харків : Майдан, 2013. 412 с.

Тема 15

ПРОБЛЕМИ ФІЛОСОФІЇ ПРАВОВОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ

Мета: розкрити теоретичну і практичну значущість філософсько-правових досліджень у розумінні феномена правової відповідальності.

Інформаційний обсяг: Генеза ідеї відповідальності у праві. Філософсько-правове розуміння феномена відповідальності. Праксеологія (утилітаризм і прагматизм) правової відповідальності як стандартного атрибуту правовідносин. Філософсько-правове розуміння мети покарання. Свобода і відповідальність як філософсько-правові засади формування законослухняності особи.

Теми рефератів, доповідей, повідомлень:

1. Феномен відповідальності людини: філософсько-правовий аналіз.
2. Принципи соціальної відповідальності у правовідносинах.
3. Покарання і його призначення у філософії права.
4. Свобода волі та юридична відповідальність: їх роль у виборі типу правової поведінки.
5. Злочин і кара, подвиг і нагорода: співвідношення та оцінка у праві.
6. Мораль і право у визначенні міри відповідальності.
7. Культурно-релігійний релятивізм і філософія відповідальності.
8. Позитивна (перспективна) та негативна (ретроспективна) юридична відповідальність.
9. Природні та соціальні детермінанти правової відповідальності.
10. Філософія правової пенології.

15.1. ГЕНЕЗА ІДЕЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ У ПРАВІ (як формулювання проблеми)

(за матеріалами дисертації Романинець М. «Ґенеза ідеї відповідальності в праві: філософсько-правовий вимір» [27])

Представники класичної філософії права пов'язували поняття відповідальності, права та свободи, хоча й тлумачили їх відповідно до історичних, культурних, релігійних та ментальних особливостей суспільства, представниками якого вони були, а також власних методологічних підхо-

дів, уявлень та переконань. Визначальними, однак, залишались проблеми індивідуальної відповідальності, взаємозв'язку відповідальності та свободи, взаємозв'язку відповідальності і права, підстав природного права, взаємозв'язку природного та позитивного права, взаємозалежності прав та обов'язків, значення правової відповідальності для розвитку суспільства та держави.

Формування раціонально-логічних, філософських, а пізніше наукових способів підходу до навколишнього світу надали розвитку ідеї відповідальності теоретичну та філософську основи. Античні мислителі розглядали відповідальність людини крізь призму свободи, сприймаючи свободу громадянина як відповідальність за свою поведінку, однак вони не вбачали в кожній людині неповторну індивідуальність. Це була свобода абстрактна, мало зорієнтована на інтереси та потреби людини.

У Середньовіччі під впливом пізніх стоїчних уявлень про мораль у межах етичної концепції християнства виникає релігійна ідея особистої відповідальності людини за заподіяне нею зло, як прийняття внутрішнього самоконтролю, розуміння необхідності передбачувати результати своїх дій та вчинків. Крім того, християнство здійснило переворот у ставленні до людини, проголосивши рівність людей перед єдиним Богом незалежно від соціального становища і національності. Характерною особливістю розуміння ідеї свободи і відповідальності того часу стала моральна реабілітація людини, обґрунтування її суверенності як морального суб'єкта і утвердження її права на задоволення своїх потреб.

Для представників філософії Відродження гідною визнавалась людина, яка була відповідальною та доброчесною. Проголосивши рівність усіх носіїв відповідальності, гуманістична філософія цього часу з новою силою порушила питання про природу відносин свободи і детермінізму, свободи і відповідальності в суспільстві. Гуманізм вніс вирішальну лепту й у розвиток Реформації, найважливішою ідеєю якої стала особиста відповідальність людини перед Богом – без посередництва церкви. Це дало можливість поєднати релігію із гуманізмом епохи Відродження.

Філософія Нового часу розширила уявлення про відповідальність людини, що розумілась як усвідомлення людиною важливості або значущості її життя та діяльності. Продовжуючи традиції Відродження, ця епоха визнавала право кожної людини бути вільною від народження. Головним виміром відповідальності на той час визнавалась міра свободи. Проте принцип підлеглості людини суспільству зберігався. Це спричинило розуміння відповідальності як підзвітності. У цей час утверджувалась ідея активності людини у її прагненні пізнання світу та самої себе, яке вважалось вищим виявом людської духовності та спонукало людину до морального розвитку. Філософія свободи і відповідальності того часу не була однорідною за змістом, однак була об'єднана ідеєю автономії людини. Під впли-

вом християнського індивідуалізму та стоїцизму природне право розглядало людину не як соціальну істоту, а як індивіда. Це передбачало необхідність рівності та свободи в суспільстві.

Німецька класична філософія запропонувала нове розуміння відповідальності вільної людини. Філософська проблема діалектики свободи і необхідності стала важливою методологічною основою розуміння феномена відповідальності. Філософи тієї доби доводили, що свобода, яка розглядається за межами необхідності, породжує не відповідальність, а свавілля та вседозволеність. Отже, чим важливішою є соціальна роль особи, тим вищою повинна бути її соціальна відповідальність і у розумінні усвідомлення значущості своєї діяльності, і щодо тих несприятливих наслідків, які повинні наставати в результаті діянь, котрі суперечать соціальним вимогам.

XIX ст. охарактеризувалося розвитком концепції відповідальності крізь призму нового підходу, який полягав у визнанні того, що справді людське в людині не є продуктом саморозвитку, а визначається стосунками з іншими людьми та з буттям у цілому. Водночас, його особливість полягала в переконанні, що здатність до розвитку, відкритість творчим впливам ззовні може бути лише результатом вільного морального рішення самої людини. Відповідальність і свобода починають розумітися крізь призму самовизначення особи.

Відповідальність людини за іншого або перед іншим виявляється, коли людина усвідомлює моральну залежність від іншого (людини, суспільства, природи і т. д.). У такій взаємозалежності розкривається сутність відповідальності у XX ст., що стало епохою нового осмислення цілей людського буття, спрямованого в майбутнє. На зміну традиційній нормативній етиці обов'язку приходить етика відповідальності, яку починають розуміти як надійність. Проблема відповідальності продовжує розглядатись у розрізі свободи та тісно пов'язана з вибором людини і з відповідальністю за його реалізацію.

Розглядаючи проблему відповідальності в контексті свободи, слід підкреслити, що свобода не може бути безвідповідальною. Відповідальність обмежує свободу, оскільки людина не завжди здатна оцінити свої можливості. Тому суспільство і держава створюють чіткі правила поведінки (моральні, правові норми), котрі, з одного боку, захищають людину, а з іншого – утримують її від порушень свободи і прав інших людей. Такі правила не повинні бути зорієнтовані лише на свободу, а мають ураховувати моральні цінності суспільства, традиції, ментальність, релігійні, культурні особливості.

Свобода розглядається як соціально-правова цінність, ідеал, мета розвитку суспільства, зміст та сутність якої становлять права та свободи людини і громадянина. Свобода тлумачиться як основа загального блага, тому індивідуальна свобода обмежується відповідальністю, щоб забезпечи-

ти соціальну, правову свободу. Підставою такої свободи є право, яке, через взаємозв'язок з відповідальністю, і уможливлює існування свободи. Не заперечуючи важливості інших соціальних норм у гарантуванні свободи, навпаки, підкреслимо, що увесь комплекс соціальних норм забезпечує свободу, проте найбільш дієвими з них є норми права, оскільки чітко окреслюють її межі, встановлюють формально обов'язкові правила поведінки, можна сказати, формалізують відповідальність.

Правова свобода – можливість поведінки суб'єкта права, яка виникає на підставі правових норм, забезпечується державою і суспільством та обмежується правовою відповідальністю на засадах справедливості та формальної рівності. Свобода без рівної міри, без відповідальності та справедливості перетворюється на свою протилежність – свавілля, а право – на безправ'я.

Природне право, яке охоплює моральні та правові цінності, базується на розумінні права як міри свободи і відповідальності, що ґрунтуються на справедливості. Ідея справедливості передбачає визнання пріоритету загальнолюдських цінностей та реалізується у суспільних (правових) відносинах між формально рівними суб'єктами права. Справедливість у праві є критерієм оцінки суспільних відносин та вказує на співмірність співвідношення відповідальності і свободи суб'єктів права.

Правова відповідальність розглядається як зумовлена історичними, соціальними та культурно-світоглядними умовами усвідомлена необхідність суб'єкта права виконувати вимоги правових норм, яка забезпечує йому гарантовану суспільством і державою можливість безперешкодної реалізації свободи. Правова відповідальність є необхідною ознакою суб'єкта права, котра робить можливим правові відносини та відображає загальний стан взаємовідповідальних відносин у суспільстві.

Вихідною точкою у формуванні правової відповідальності є особа, суб'єкт права, яка реалізує її однаково і через права, і через обов'язки у конкретних правовідносинах. Отже, право стає мірою відповідальності особи, забезпечуючи кожному суб'єкту права рівну міру свободи і відповідальності, що розкриває ідею справедливості права. Справедливість правової відповідальності розглядається як засіб, котрий врівноважує поведінку особи з вимогами правових норм: правомірна поведінка тягне за собою схвалення, заохочення, а протиправна поведінка – осуд, стягнення, обмеження в правах.

Правова відповідальність є гарантією ефективності права, оскільки наділена дієвими правовими засобами впливу на суб'єктів права. Кінцевою метою правової відповідальності є дієвість права, а отже, впровадження в соціальну практику відповідних соціально-правових цінностей, забезпечення соціального порядку, а отже, належне забезпечення потреб суб'єктів права.

15.2. ФІЛОСОФСЬКО-ПРАВОВЕ РОЗУМІННЯ ФЕНОМЕНА ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ

Відповідальність є одночасно філософсько-правовою та державно-управлінською категорією, що відображає ціннісно-правовий аспект суспільних відносин. Вона обумовлюється соціальними нормами; виявляється у порушенні вимог цих норм; передбачає наявність об'єкта – відносин права, сфери, що порушується; наявність суб'єкта, що одночасно є суб'єктом суспільних відносин; визначає особливості взаємодії особи та суспільства; має визначений зміст; має визначену форму (добровільна чи примусова); є ступенем реальності свободи у суспільстві; є засобом охорони суспільних чи індивідуальних інтересів; засобом гарантування та захисту соціальних норм.

Доводиться констатувати, що проблема відповідальності в суспільстві, незважаючи на значну кількість наукових праць у різних галузях знань, залишається доволі актуальною і продовжує привертати увагу дослідників, які чітко усвідомлюють соціальні негаразди в усіх сферах суспільних відносинах, у яких відповідальність використовується як соціальний регулятор. Серед досліджень феномена відповідальності вирізняються праці з новими оригінальними підходами. Однією з таких є робота О. Гарасимів [12], чию позицію наводимо тут. Зокрема, вона вважає, що відповідальність як внутрішня особливість індивіда – складне в структурному відношенні явище. Воно включає:

а) усвідомлення необхідності діяти згідно з суспільними вимогами та нормами як соціальними цінностями;

б) усвідомлення своєї соціальної цінності і суспільної ролі;

в) передбачення наслідків вибору рішення, дій;

г) критичність і постійний контроль за своїми діями, нагляд за їх наслідками для інших;

ґ) реалізацію в об'єктивному світі;

д) самооцінку;

е) готовність відповідати за свої вчинки;

є) соціально-відповідальну діяльність.

Колективна, групова відповідальність становить цілісну систему відносин, її соціально-психологічні засади – це сукупність взаємопов'язаних компонентів, серед яких можна виділити такі як загальна позиція, здатність до ідентифікації, взаємне прийняття ролей тощо [25, с. 134].

Головною об'єктивною підставою відповідальності з точки зору соціального регулювання є нормативний метод регулювання і охорони суспільних відносин, оскільки взаємні обов'язки суб'єктів в суспільстві виражаються і закріплюються в соціальних нормах. Але ототожнювати відповідальність із соціальною нормою не можна, оскільки соціальна відповіда-

льність виконує функцію соціального контролю за виконанням норми, гарантує виконання запрограмованих соціальною нормою обов'язків учасників соціальних відносин.

Соціальна відповідальність виступає центральною ланкою механізму, який забезпечує усунення неузгодженості, дезорганізації в суспільному житті, вирішення суперечностей та конфліктів між учасниками суспільних відносин на підставі забезпечення нормативного регулювання цих відносин. У загальному вигляді механізм соціальної відповідальності діє за принципом «соціальна норма – поведінка – оцінка – відповідальність», який заснований на потребі приймати рішення та робити вчинки, в яких узгоджуються інтереси суб'єкта з інтересами інших людей, груп, суспільства.

З точки зору соціального механізму відповідальність ґрунтується на формуванні та нормативному закріпленні певних дій суб'єктів суспільних відносин як обов'язків, а також на можливості застосування соціального примусу (в різних формах) у випадку невиконання цих обов'язків.

Відповідальність як індивідуальну якість людини слід аналізувати з урахуванням складної структури її духовного світу, в якому переплітаються раціональний, емоційний і вольовий компоненти. Відповідальність формується розумом і знаннями індивіда, його переконаннями і почуттями, соціальним досвідом та стійкими звичками. В основі виникнення і функціонування відповідальності як особистісного феномена лежить самосвідомість, яка зорієнтована на осмислення людиною своїх дій, почуттів, думок, мотивів поведінки, інтересів, свого становища в суспільстві. І чим вище у людини свідомість зв'язку з суспільством, тим більш розвинута у неї відповідальність перед іншими людьми.

Для розуміння відповідальності як індивідуальної якості людини особливе значення має оптимальне поєднання емоційного і раціонального в духовному світі особи. В усвідомленні мотивів, виборі правильної лінії поведінки тісно взаємодіють і емоційні переживання, і доводи розуму. Ніщо в нашій свідомості не здійснюється без емоційного забарвлення. Акт прийняття людиною відповідального рішення завжди характеризується її емоційними переживаннями, цілою гамою психічних настроїв. Відповідальність виражається в таких емоційних реакціях, як неспокій, занепокоєність, тривога, напруженість, хвилювання, сумніви тощо. З іншого боку, як би не був розвинений чуттєво-емоційний світ людини, вона повинна володіти знанням, необхідним кругозором, сильною волею, щоб прийняти і реалізувати серйозне рішення.

Індивідуальна відповідальність особи тісно пов'язана з поняттям свободи (внутрішньої і зовнішньої, наданої людині суспільством). А поняття свободи, своєю чергою, тісно пов'язане з проблемою співвідношення сутності та існування, яка в філософській літературі остаточно не вирішена і до сьогоднішні. Найгостріше її поставив екзистенціалізм, на проти-

вагу більшості філософських шкіл, які проголосили, що існування людини передує її сутності.

Отже, екзистенціалісти розглядають відповідальність як гранично широку категорію, що розповсюджується на увесь світ (гранична відповідальність). Це приклад найширшого, тотального поняття відповідальності, що витікає з волюнтаристського тлумачення свободи, притаманного екзистенціалізмові. Складно погодитися з таким розумінням відповідальності, оскільки людина не може відповідати за все на світі, тим більше за те, до чого вона не причетна.

Людина – проєкт майбутнього, який реалізується в процесі її життєдіяльності. І надзвичайно важливим є характер цієї життєдіяльності (що людина залишає після себе). У виборі одного з названих двох начал кожен бере на себе персональну відповідальність, саме тут проявляється свобода волі індивіда.

Про те, що сутність людини включає характер її існування, писали такі видатні німецькі філософи, як А. Шопенгауер, М. Шелер та ін. На думку А. Шопенгауера, все існуюче повинно мати певну сутність. Не можна існувати і бути нічим [29, с. 38]. Про те, що сутність людини визначає її існування, свідчить процес формування її мови, духовного світу, засобів і форм життєдіяльності, звичаїв, традицій, стереотипів поведінки. У різних народів ці види соціалізації відбувалися по-різному, але йшли в одному напрямку.

Людина, що усвідомила свою самість (сутність), це вже не просто частина природи, а соціальна істота, яка ставить собі за мету пристосувати природу до своїх потреб. «З того часу, коли людина, що формувалася, – писав М. Шелер, – зруйнувала притаманні попередньому періоду її тваринного життя методи пристосування до оточуючого світу і обрала протилежний шлях – пристосування «відкритого» світу до себе, вона повинна була поставити себе в центрі цього світу» [8, с. 94].

Цей момент, що зіграв вирішальну роль у процесі нашого відособлення від тваринного світу, був початком формування ідеї про «величність людини, рівність її Богу». «Є моменти, – писав А. Камю у «Міфі про Сізіфа», – коли будь-яка людина відчуває себе рівною Богу. Ця богорівність приходить тоді, коли, «ніби при спалаху блискавки, відчувається велич людини та її розуму» [10, с. 92].

Проте якою б не була людина, вона у своїй діяльності повинна володіти певною свободою волі. Свобода волі нейтральна з точки зору добра і зла в тому відношенні, що людина здатна як на добрі, так і на злі діяння. А. Шопенгауер називав це байдужістю свободи волі. Крім того, людина за будь-яких обставин повинна володіти певною мірою свободи в соціальному значенні цього слова. Водночас не слід забувати й те, що свобода є відкритий шлях і вверх, і вниз. Справжня свобода проявляється лише тоді, коли є можливість вибору з багатьох альтернатив, включаючи вибір між добром і злом.

Проте не може бути абстрактної свободи заради самої свободи. Свобода в життєдіяльності індивіда і суспільства повинна виступати не як мета, а як засіб для ефективної діяльності (економічної, політичної, освітньо-виховної, культурологічної тощо). Якщо порушується цей принцип і в суспільстві встановлюється нічим не обмежена свобода (коли кожен робить, що хоче і не визнає ніяких законів і заборон), наступає період економічної і політичної нестабільності і всезагальної безвідповідальності, що призводить до кризового стану суспільств. Тому за умов гострої економічної і політичної кризи було б і соціально, і морально виправданим встановлення в законодавчому порядку певних обмежень свободи, зокрема у сфері комерційної діяльності (при збереженні всіх економічних і політичних прав громадян), і прийняття вищим законодавчим органом влади спеціальних законів, спрямованих на встановлення порядку в суспільстві і посиленням індивідуальної відповідальності кожної людини за свої дії.

Про обмеження свободи в подібних випадках пише також відомий швейцарський філософ Е. Агацці: «Коли свобода використовується не для блага людей, вона повинна певним чином обмежуватися» [1, с. 36]. Водночас громадяни повинні отримати надійні гарантії від органів державної влади щодо покращення їх економічного і соціального становища (і ці гарантії повинні суворо дотримуватися), інакше ніякі закони і заходи державних структур не матимуть позитивних результатів. Тобто міра індивідуальної свободи в кризовий період суспільного розвитку та за інших екстремальних умов повинна визначатися економічною і політичною необхідністю, а безвідповідальність особи, якщо вона має негативні соціальні наслідки і сприяє соціальній дестабілізації, повинна каратися у відповідності із законодавчими актами держави.

Необхідною передумовою формування в особи почуття відповідальності є вироблення у неї в процесі соціалізації права на відповідальний вчинок, уміння співвідносити його з вчинками інших людей. За таких умов формується «автономна» (за І. Кантом) воля. Практичний розум, на його думку, є моральним законодавцем волі. Його категоричний моральний імператив проголошує: «Дій так, щоб ти завжди ставився до людей, як до мети, а не як засобу» [15, с. 270].

За що ж все таки людина не відповідає в рамках свого суспільства і коли? Багато соціальних факторів і процесів щодо окремого індивіда існують об'єктивно і людина їх не вибирає (скажімо, рівень розвитку продуктивних сил, суспільний і політичний лад у країні, система законодавства тощо). Вони не залежать від її волі, розуму чи бажання. Але коли людина включається в навчально-пізнавальну або трудову діяльність, вона несе відповідальність за ставлення до навчання або виконувану роботу. Зниження ж міри відповідальності (у навчанні, праці, управлінській, науковій і художній творчості тощо), в сукупності з подібним ставленням до свого

суспільного обов'язку з боку багатьох осіб (включаючи керівників у вищих органах влади) негативно відображається на продуктивних силах суспільства, темпах його економічного розвитку, соціальних процесах, духовному житті та інших сферах.

Отже, йдеться про феномен безвідповідальності, який є серйозною проблемою нашого суспільства. Причому від «верхів» до «низів»: від Верховної Ради України, яка упродовж останніх років доволі часто перебувала у стані бездіяльності, до молодих (років 25–30) безпритульних, які не хочуть працювати. За радянських часів подібних людей, яких тоді називали «дармоїдами», висилали з міст у сільську місцевість, де вони були змушені працювати, щоб не померти з голоду. Сьогодні ж на них місцеві органи влади не звертають ніякої уваги, ніби вони не існують. Це і є приклад нічим не прикритої безвідповідальності на всіх рівнях суспільного розвитку.

Фактично безвідповідальність є синонімом бездіяльності, і навпаки. Бездіяльність породжується пасивністю, соціальною нейтральністю. Життя людини, взяте у єдності «сутності» та «існування» є синтезом і результатом переплетення цілої низки моментів і чинників – трудових, моральних, психологічних, релігійних та інших, але не зводиться до жодного з них. Бездіяльне життя не може бути духовно повноцінним. Ще Аристотель зауважив, що найстрашнішим злом є бездіяльність, нерухомий стан душі. А за словами І. Канта, «людина хоче жити забезпечено і весело, але природа бажає, щоб вона (людина) вийшла зі стану бездіяльності і поринула з головою в роботу» [15, с. 12]. Бездіяльне життя є існування неповне, воно призводить до бездуховності й породжує пияцтво, наркоманію, антигромадянські вчинки і навіть злочини. Бездіяльність (а поруч з нею – безвідповідальність) є протилежними полюсами діяльності та відповідальності.

Характерно, що суб'єкт праці в різних сферах предметно-практичної діяльності і сьогодні не реалізує повною мірою свої творчі можливості, а це є однією з причин низької продуктивності суспільної праці і втрати до неї інтересу з боку багатьох людей. Водночас збільшується явне і приховане безробіття, яке виштовхує людей у сферу бездіяльності або спричиняє пошук ними роботи в зарубіжних країнах. Причому Україну залишають не тільки представники фізичної праці, а й науково-технічна еліта, лікарі, вчителі, працівники культури.

Традиційно більшість авторів пов'язує бездіяльність та безвідповідальність з тотальним режимом та соціальними умовами людського існування. Це дещо однобічний підхід до аналізу названої проблеми. Причини охарактеризованого явища значно глибші. Якби все залежало від соціального середовища, рівня життя, демократії, рівня політичних та економічних свобод, то в більшості сучасних капіталістичних країн не було би безхатьків, наркоманів, алкоголіків та інших антисоціальних елементів, які

знаходяться на соціальному дні суспільства. Проте вони є і в найблагополучніших, з точки зору рівня життя, країнах світу.

Звідки ж беруться люди, які ведуть примітивний (майже рослинний) спосіб життя, не хочуть працювати і брати на себе будь-яку відповідальність?

Назване явище породжується і об'єктивними, і суб'єктивними причинами. Людина, як відомо, здійснює свою практичну і теоретичну діяльність у формах, що створені в процесі розвитку людського суспільства. Соціальне начало проникає у свідомість індивіда і звідси визначає сутність його діяльності через предметний світ створеної попередніми поколіннями культури, мови, накопиченого знання тощо. Отже, особистість – продукт середовища і діяльності, життєвої активності. Проте в одному й тому ж соціальному середовищі формуються різні особистості – активні, дійові, які хочуть багато знати і чогось досягнути у своєму житті, і пасивні, безвольні, інертні, позбавлені будь-яких духовних інтересів і не здатні прийняти жодного самостійного серйозного рішення.

Мабуть, причини криються в особливостях першого етапу соціалізації людини у сімейному оточенні, де здійснюється формування свідомості, мови, знань і досвіду дитини. Блокування її індивідуальної ініціативи при бажанні зробити щось самому, поки за дитину це роблять батьки, призводить до відповідного блокування в свідомості людини, що формується, і закладає психологічні основи соціальної пасивності та безвідповідальності.

У суб'єктивному плані соціальної пасивності, бездіяльності та безвідповідальності головними причинами є недостатньо розвинуті духовні потреби та інтереси, воля і характер людини. Відомо, що волю Ф. Енгельс визначав як «сплав почуттів і розуму». Це здатність діяти у плані свідомо поставленої мети, долаючи при цьому виникаючі бажання і прагнення, які можуть стати перешкодою на шляху досягнення життєво важливої мети. Ось чому сім'я, школа, навчальний чи трудовий колектив повинні всіляко сприяти індивіду у його прагненнях реалізувати намічені життєві цілі, інакше найкращі наміри можуть залишитися лише на рівні бажань і мрій.

У цьому контексті необхідно звернути увагу й на юридичну безвідповідальність, що нерідко знаходить свій прояв у діяльності правоохоронних органів. Юридична безвідповідальність є сутнісною стороною статусно-рольової частини правової антикультури. Правова антикультура проявляє себе, виключно, при ціннісному підході до правового простору в соціальному розумінні. Правова антикультура у правовому просторі будь-якого суспільства багатогранна, оскільки приймає різноманітні форми. Саме тому, в юридичній літературі правова антикультура не знайшла свого цілісного дослідження. Водночас правова культура також досліджується відірвано від правової антикультури, хоча в дійсності відокремлено вони ніколи не існують.

Упродовж останні років у юридичній літературі були досліджені такі явища, як правовий інфантилізм, правовий дилетантизм, тіньове право, правова демагогія, правовий нігілізм тощо, однак розглядаються вони відокремлено від свого родового поняття «правова антикультура», що, своєю чергою, дезорієнтує не лише вчених-теоретиків, а й практиків, що приймають участь у протидії цьому негативному явищу. Всі вищеперераховані правові явища є формами вираження правової антикультури суб'єктів права, а тому у них багато спільних рис і протидіяти кожній з них окремо неправильно. З огляду на це, доцільно здійснювати заходи щодо мінімізації правової антикультури загалом у правовому просторі держави, що сприятиме підвищенню правової культури в суспільстві та ролі соціальної відповідальності.

Відповідальність як багатомірний, поліструктурний соціальний феномен і обов'язковий атрибут суспільних відносин, його регулятор на всіх стадіях існування суспільства вивчається різними галузями наук, головним чином, в рамках предмета кожної з них. Відповідальність виникає незалежно від того, наскільки людина її усвідомлює. Однак у разі неусвідомлення власної відповідальності вона набуває характеру зовнішнього примусу, що обмежує волю та свободу індивіда. І лише у випадку усвідомлення – набуває характеру соціальної відповідальності. При цьому соціальна відповідальність передбачає, що людина має можливості обрати з безлічі можливих варіантів власної поведінки найбільш сприятливий і для себе, і для суспільства.

Соціальна відповідальність держави і людини як форма регуляції суспільної поведінки носить дихотомічний характер і означає сумлінне, відповідальне ставлення цих суб'єктів до своєї діяльності (поведінки), а у випадку порушення ними прав та законних інтересів іншої сторони, невиконання своїх обов'язків та своєї соціальної ролі щодо іншої сторони – отриманням цим суб'єктом певних негативних наслідків.

Категорія «відповідальність» у соціогуманітарній науці обґрунтовується як у взаємозв'язку із поняттям «особистість», так і залежно від когнітивних станів людини, її поведінки, обов'язків перед іншими тощо. В різних наукових галузях мислителі розуміли відповідальність як свободу вибору, волі та засобів існування, як спосіб реалізації життєвої позиції чи самореалізацію особистістю своєї сутності.

Концепт «соціальна відповідальність» дещо обмежується сферою взаємовідносин особи та суспільства, а відтак залишає поза увагою такі важливі аспекти, як відповідальність особи за власне життя або ж відповідальність держави за гармонійний розвиток особистості. Соціальна відповідальність виникає разом із соціумом і в теоретичному плані означає органічну єдність людини з суспільством та природою, соціальним регулятором поведінки людини (переважно, в історичному часі) та дер-

жави й органів державної влади (переважно, в сучасний період). Людина у прагненні реалізувати власні інтереси практично завжди несе відповідальність за свої дії, оскільки вони завжди торкаються інтересів інших людей.

У змістовному плані відповідальність як результат, з одного боку, об'єктивних соціальних умов, а з іншого – суб'єктивних дій людини містить у собі відповідну дихотомічність об'єктивних та суб'єктивних сторін. Зокрема, є об'єктивним статус і становище людини в суспільстві, яке власне й окреслює межі її відповідальності. До об'єктивної сторони відповідальності слід віднести й існуючу в суспільстві сукупність відносин та морально-правових вимог до кожного громадянина. Суб'єктивною стороною постають такі соціальні якості людини, як емоційність, совість та раціональне усвідомлення характеру суспільних вимог і зіставлення з ними власних дій та їх наслідків, нарешті, воля та цілеспрямованість людини уможливлює реалізацію нею суспільних вимог, самооцінку її діяльності на відповідність інтересам суспільства.

Відповідно до видів соціальних норм, яких додержується або які порушує людина, виділяють різні форми соціальної відповідальності: юридичну, моральну, політичну, партійну, професійну, екологічну тощо. Соціальна відповідальність та юридична відповідальність співвідносяться між собою як загальне та конкретне. Особливістю юридичної відповідальності у порівнянні з іншими видами соціальної відповідальності є те, що вона будується на нормативних вимогах, які забезпечуються державним примусом.

З огляду на принципові характеристики соціально відповідальної держави слід зазначити, що остання є складною системою державного управління. Визначальним її елементом є соціальна підсистема як сукупність інституційних, процесуальних, суб'єктних, об'єктних та інших складових, що носять яскраво виражений соціальний характер. Соціальна відповідальність у дискурсі розбудови соціальної держави виступає як системотворчий принцип, адже історія становлення соціальної держави свідчить про зростання ролі соціальної відповідальності держави та органів державної влади. Всі принципи соціальної держави реалізуються лише опосередковано через принцип соціальної відповідальності. Отже, реальне втілення принципів соціально відповідальної влади в практично-політичній діяльності органів державної влади має забезпечити соціальний ефект державного управління, який визначається як результат діяльності органів державного управління як суб'єктів ринкових відносин, що спрямований на благо суспільства загалом або окремих груп населення і проявляється при вирішенні загальносоціальних проблем і забезпечення якості життя людей.

15.3. ЮРИДИЧНА ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ ЯК АТРИБУТ ПРАВОВІДНОСИН

Загальновизнано, що відповідальність (залежно від концептуального підходу) є обов'язковим компонентом або логічним завершенням будь-яких людських відносин. Особливо це стосується правових міжсуб'єктних відносин, де юридичну відповідальність вважають одним із фундаментальних явищ. Але і в цій, здавалося б, чітко регламентованій сфері суспільного життя, різняться способи сприйняття такого явища, як відповідальність: від кари Божої та відновлення суспільної рівноваги – до державного примусу та юридичного обов'язку правопорушника.

Попри таку розмаїтість підходів до вивчення відповідальності як правового поняття і явища, абсолютно поза увагою залишився той момент, що відповідальність апріорі наділена специфічною соціальною знаковістю, суспільним символізмом. Атрибутивність відповідальності полягає у сприйнятті її як суттєвої, невід'ємної властивості, характерної прикмети, ознаки, стандартного атрибуту правовідносин. Слід наголосити, що саме характеристики (ознаки, якості, риси, властивості, особливості, прикмети, знаку і т. д., і т. п.), а не складової частини (як юридичний обов'язок правопорушника), наслідку (як примусове правове обмеження правопорушника) чи різновиду правовідносин (останні три підходи виділяють, наприклад, у проведенні типології юридичної відповідальності чи у загальній характеристиці кримінальної відповідальності як основної категорії кримінального права та інші).

Про те, що відповідальність є суспільним атрибутом, говорять уже відносно давно. Але коли, наприклад, наприкінці 70-х років XX ст. С. Братусь вважав, що «юридична відповідальність – атрибут, ознака обов'язку на тій стадії її реалізації, коли він не виконується добровільно, навіть при бажанні зобов'язаного суб'єкта (що характерно для кримінального правопорушення), і тому застосовується державний примус», то вже у 90-х роках XX ст. науковці писали, що «відповідальність як багатомірний, поліструктурний, багатосущний соціальний феномен та обов'язковий атрибут суспільних відносин, його регулятор на всіх стадіях існування суспільства вивчається різними галузями наук, головним чином, в рамках предмета кожної науки» [13, с. 95]. Проте ніхто не бачив у цьому праксео-семіотичного контексту.

Із позиції праксеології (зокрема прагматизму й утилітаризму) пропонується розглянути відповідальність у двох ракурсах: 1) як іманентну семіотичну характеристику правовідносин; 2) як функціональну семіотичну характеристику правовідносин. Такий поділ пов'язаний із загальноприйнятою видовою диференціацією відповідальності у праві на позитивну і негативну, перспективну і ретроспективну, суб'єктивну та об'єктивну, особисті-

сну та суспільну, що за своєю суттю відповідає ідентифікації іманентності з позитивною, перспективною, суб'єктивною, особистісною відповідальністю («відповідальність перед …»), а функціональності – з негативною, ретроспективною, об'єктивною та суспільною («відповідальність за …»).

Іманентна філософія – це суб'єктивно-ідеалістичний філософський напрям, який проголошує об'єктивний світ іманентним (внутрішнім) змістом свідомості суб'єкта. І. Кант протиставляв іманентне (внутрішнє) трансцендентному (тому, що знаходиться за межами людського пізнання); у теорії пізнання іманентний – це той, що залишається в межах можливого досвіду [15, с. 174]. Згідно з таким підходом, відповідальність є іманентною ознакою правових відносин, тому що властива їх природі, внутрішньо притаманна їм.

До іманентних знакових характеристик правовідносин, що пов'язані з категорією відповідальності, належать: 1) психологічні (назвемо їх іманентно-індивідуальними) – страх, адаптація, залежність, усвідомлення, готовність, вибір; 2) соціальні (або іманентно-колективні) – стимулювання, ціннісні установки, необхідність, компроміс, взаємодія, інтеграція. Розглянемо ці характеристики кожну зокрема.

Страх, хоча і є негативним емоційним станом, що виникає насамперед у ситуаціях, коли мотивація уникнення не може бути реалізована, однак вважається однією з найсильніших людських емоцій. Саме страх за своєю природою є найпотужнішою адаптивною властивістю людини: психологічні трансформації, що відбуваються під його впливом, змушують людину пристосовувати свою поведінку до зовнішніх обставин. Страх має здебільшого індивідуальні прояви (хоча говорять і про суспільні страхи, але в цьому випадку, на нашу думку, йдеться радше про суспільний ризик або загрозу). Що стосується сфери правовідносин, то страх є первинною властивістю суб'єкта, якої він набуває впродовж усього процесу своєї соціалізації щоразу після першого випадку порушення якихось правил або після отримання певної інформації про можливі наслідки такого порушення (страх брати сірники без дозволу – в малої дитини, що колись обпеклася; страх користуватися транспортом – у підлітка, який колись їдучи на мопеді вчинив дорожньо-транспортну пригоду; страх дорослої людини, яка знає про можливі наслідки певного виду злочину тощо). Інакше кажучи, це страх відповідальності. «Щоби змусити індивідів до належної поведінки, праву необхідно володіти реальною силою і владою. Ця сила може мати не лише фізичний, а й психологічний характер. У другому випадку вона пов'язана зі спроможністю права апелювати до емоції страху» [4, с. 145]. Страх – це найпримітивніша ознака присутності відповідальності у правових відносинах, але вона має значний ефект. Адже у відчутті страху відповідальності зосереджене припущення, що недодержання певних умов може обернутися неприємними й небезпечними наслідками. Психологи вва-

жають, що для того, щоби погасити емоцію страху і повернути психіку у вихідний, врівноважений стан, потрібна поведінкова адаптація.

Адаптація передбачає пристосування живого організму (людини) до оточення, завдяки чому підтримується нормальне функціонування цього організму при зміні зовнішніх умов, що забезпечується, зокрема, психологічними механізмами на рівні цілісної поведінки. Учені наголошують на тому, що в соціальному середовищі і позитивна мораль, і природна моральність передбачають «першочерговий розвиток у особистості пристосувальних якостей, здатності розчинятися в спільноті, зливатися з нею у єдине ціле» [4, с. 121]. У сфері правовідносин адаптація означає засвоєння індивідом правових норм та інших вимог оточення, соціальних стереотипів та установок, прийнятних у цьому оточенні форм поведінки, варіантів життєдіяльності тощо. Це, зі свого боку, відображає міжсуб'єктну правову комунікацію на всіх рівнях взаємовідносин членів соціуму (суб'єктів правовідносин) і вироблення власних варіантів поведінки. При цьому правове пристосування (адаптація) вимагає чіткої раціоналізації способу мислення та сприйняття правового оточення. Такий процес може відбуватися двома шляхами: 1) через внутрішнє сприйняття вимог норм права виведення їх у зовнішню поведінку; 2) перенесення еталонів зовнішньої поведінки (оточення) на рівень особистого пристосування, у внутрішню спонуку [4, с. 155]. Символізм адаптивних процесів у контексті правовідносин полягає у копіюванні поведінкових знаків інших соціальних суб'єктів («роби, як він») або діяльнісному відтворенні вербальних знаків, описаних у нормах права («роби, як треба»). Й хоча таку правову поведінку вважають пристосовницькою, однак ефективність таких дій, однозначно, існує: адаптивність відчуття відповідальності свідчить про здатність індивіда саморегулювати власні функціональні можливості адекватно до вимог права, де найвищою формою адаптації вважається інтелект (за операційною концепцією Ж. Піаже) і моральна нормативність (як чинник особистісного адаптаційного потенціалу, за А. Г. Маклаковим). Крім того, адаптація передбачає «налаштування системи на умови застосування» [11, с. 11]. У правовому контексті це означає «налаштування» правової свідомості відповідно до вимог права з метою «застосування» її як основного продуцента відчуття відповідальності. Окрім того, показник адаптивності є одним із основних конструктів у прогнозуванні право-придатності індивіда (придатності його правової свідомості та поведінки у певному правовому полі, за певних умов правовідносин). Адже особистісний адаптаційний потенціал прямо пов'язаний з ефективністю пристосування відчуття відповідальності до умов правової дійсності: інтелект як вища форма адаптації є запорукою вибору саме правослухняного варіанту проявлюваних зовні дій і вчинків.

Залежність має двояке значення: по-перше, це перебування під чиїмось впливом або чиєюсь владою, підкорення чому- або кому-небудь; по-

друге, це зумовленість чого-небудь певними обставинами, причинами, взаємозв'язок, взаємозумовленість. Ця характеристика властива відношенню «правовідносини – відповідальність», причому в обох значеннях: тип правовідносин залежить від відчуття відповідальності соціального суб'єкта, який перебуває під впливом соціальних (зокрема й правових) норм; водночас відповідальність у кожному окремому випадку зумовлена певними правовими обставинами. У соціальній психології відома теорія відношення, що означає «налаштованість до класифікації предметів і явищ та реакції на них з певним ступенем постійності в оцінках» [13, с. 325]. Навіть якщо відношення є гіпотетичною конструкцією (наприклад, ми припускаємо, що соціальний суб'єкт оцінює всіх людей за кольором шкіри і налаштований певним чином демонструвати неприязнь до тих чи інших, тобто негативно реагувати на них), воно проявляється тільки у практичних діях (вербальних висловах, грубій поведінці тощо). І тут правовідносини залежать від відчуття відповідальності соціального суб'єкта (якщо залежність відчуття відповідальності перед нормами права буде сильнішою, ніж залежність відчуття відрази чи ненависті до представників певної раси, правовідносини матимуть правослухняний характер; якщо ж залежність відчуття відповідальності виявиться слабшою або її зовсім не буде – проявляться відверто протиправні дії та вчинки). Інакше кажучи, теорія середовища визнає людину глибоко залежною від навколишнього світу, що звільняє її від будь-якої відповідальності. Таким чином соціальний суб'єкт, будучи заангажованим у сферу правовідносин, цілком залежить у прояві власних дій і вчинків від зовнішнього впливу, а тому не слід його звинувачувати у протиправності дій чи бездіяльності: таким його «зробило» середовище, у якому він перебуває і яке має нести відповідальність за його вчинки. Однак правова практика не завжди підтверджує цю теорію: не зажди правослухняність середовища передбачає правослухняність дій його членів. Особа, наділена критичним розумом, здатна протистояти злочинному впливу оточення (залежність відчуття відповідальності від правових норм) і, навпаки, душевно вбога людина може знецінити насаджувані їй право-норми (залежність відчуття відповідальності від меркантильних бажань). Інакше кажучи, залежність відповідальності як іманентної ознаки правовідносин може бути як негативною (залежно від певних негативних стереотипів: наприклад, негр – це раб), так і позитивною (залежно від свідомого аспекту життєдіяльності особи: негр – така ж людина, як інші). Адже феномен свідомості робить людину не прямо залежною від оточення, а здатною формувати своє конкретне середовище.

Усвідомлення означає осягнення розумом, свідоме сприйняття, розуміння значення, сенсу чого-небудь, осмислення, правильне оцінювання чогось. Категорія свідомості у формуванні відчуття відповідальності виступає, мабуть, найвищою психічною даністю соціального суб'єкта; вона якісно від-

різняється від інстинкту страху, мотивів залежності й бажання примітивної адаптації. У філософії, зокрема, багато мислителів вважають свідомість функцією сукупності органів чуття або функцією буття-у-світі, турботи (екзистенціалізм), іноді її характеризують як функцію дії (прагматизм). Ефективність усвідомлення відповідальності у контексті правовідносин більш ніж очевидна. Лише свідоме визнання норм права сприяє прояву істинно правослухняної поведінки. Адже формальне виконання нормативно-правових вимог, за умови відсутності свідомого «підтвердження», може призвести до зміщення ціннісних орієнтирів у бік, протилежний від соціально значимих. На відміну від позитивістської позиції механістичності додержання правових норм, правовідносини підтверджують природну необхідність визнання цих норм свідомістю. «У світлі позитивно-правового підходу вважається достатнім зовнішнє дотримання людиною приписів закону. Він не наполягає на необхідності глибинної інтеріоризації норм права в індивідуальну психіку, на їхньому змиканні і зрощуванні з моральними, релігійними або філософськими поглядами. Але для природноправових концепцій характерне прагнення до такого возз'єднання», – вважає В. Бачинін [6, с. 140–141]. При цьому психологи трактують свідомість як вищу інтегруючу форму психіки, що базується на використанні мови [4, с. 134], окрім того, наголошують, що найбільш ефективним є засвоєння усталених вербальних композицій, образів, символів, знаків. Отже, знакове відтворення у правосвідомості правової дійсності завдяки загальній логічній класифікації таких знаків на позитивні й негативні формує у соціального суб'єкта відчуття відповідальності, а усвідомлене таке відчуття через закладені у правовій свідомості ідеали стає однією із детермінантів подальших правовідносин з іншими. Таким чином усвідомлення відчуття відповідальності стає внутрішньою характеристикою правовідносин, передбачаючи готовність соціального суб'єкта додержувати встановлених зразків просоціальної поведінки.

Готовність передбачає завершення необхідних приготувань; доведення до придатності для використання або споживання; набуття досвіду, досягнення певної майстерності; бажання зробити що-небудь. У контексті правовідносин, очевидно, йдеться про готовність до певних дій, а це вже «форма установки, що характеризується спрямованістю на виконання тої чи іншої дії [4, с. 96]. Готовність до відповідальності потребує наявності певних знань про встановлені норми права, певних навиків зіставляти правові поняття і явища; крім цього, передбачає готовність до протидії перешкодам, що виникають у процесі виконання правослухняних дій, тобто протиправним вчинкам. Готовність до відповідальності власне вже є знаковим поняттям правовідносин, що є характерною властивістю певним чином діяти; це впевненість у правильності громадянської позиції, такий стан свідомості соціального суб'єкта, що виступає методологічним підґрунтям для прийняття адекватних рішень в управлінні своєю поведінкою.

Готовність як психологічна установка є цілісним станом соціального суб'єкта, сформованим під впливом його свобідної волі. Теорія свобідної волі встановлює межу між можливістю чинити так, як хочеться, та відчуттям обов'язку; в нашому контексті на місці обов'язку можна поставити відповідальність. Наявність у людини свобідної волі вирізняє її у соціумі. Свобідна воля, будучи необмеженою за своєю суттю, робить людей відповідальними за все те, що вони дозволяють робити собі й іншим щодо себе та оточення. Воля – «одна з функцій людської психіки, яка полягає насамперед у владі над собою, керуванні своїми діями й свідомому регулюванні своєї поведінки». Тобто воля є одним із засобів формування відчуття відповідальності. Волю можна вважати сукупністю емоцій, цілеспрямовано зорієнтованих на свідому готовність діяти. У правовідносинах основне значення у вольових актах належить правосвідомості, яка, зі свого боку, забезпечує формування правових потреб і «підказує» вибір мотиваційного рішення у правовій ситуації. Додержуючи методології «діяльнісної психології» можна зазначити, що правова воля передбачає здатність соціального суб'єкта здійснювати свідомий контроль над правовою поведінкою; причому ця здатність набувається у процесі правової соціалізації і дає правосвідомості додаткові мотиваційні властивості. Це зокрема стосується протиправної мотивації. Адже, щоб соціальний суб'єкт міг провадити правослухняну поведінку, необхідно, щоб його воля була спроможною протиставити протиправним мотивам стійку правослухняну зорієнтованість; інакше кажучи, необхідно сформувати свідомий контроль за безпосередньою поведінкою через засвоєння певних правил правослухняної поведінки. Лише за умови сильного правослухняно зорієнтованого емоційного конструкту воля набуває характеристики «свобідності». Свобідна воля дає можливість вільного вибору.

Вибір передбачає вирізнення чого-небудь за якимись ознаками, відокремлення від інших об'єктів; визначення чогось зручним, придатним; надання переваги чому-небудь, вважаючи кращим; а також можливість робити все це. Соціальний суб'єкт реалізує власну свобідну волю через вільний вибір певного типу поведінки. Теорія вибору (або, як її по-іншому називають, етика свободи) вчить оцінювати кожну ситуацію, щоб зробити можливі подальші дії і вчинки правильними з позицій моралі та права. Можливість (або потреба) вибору сприяє прояву оцінювальної домінанти, а отже, зумовлена відчуттям відповідальності. Соціальний суб'єкт завжди має можливість вибору, але не завжди має потребу в цьому. Вибір, здійснений соціальним суб'єктом, можна вважати його самовизначенням, що, зі свого боку, є діяльнісним (поведінково проявлюваним) вирішенням кожної окремої ситуації. Категорія самовизначення у значенні «здійснення вибору» стосується також правовідносин і ставлення їх суб'єктів до предмета вибору. Теорію вибору у сфері правовідносин можна пов'язати з ега-

літарною функцією права, що означає «його здатність наділяти всіх громадян рівною мірою свободи і прав у їхньому соціальному житті і діяльності» [4, с. 153]. Тобто через дозвіл усвідомлювати власну соціально-правову повноцінність перед законом і суспільством право делегує кожному правоздатному громадянинові можливість вибирати і користуватися однаковими юридичними повноваженнями, але водночас застерігає про відповідальність такого вибору. Вибір – це не властивість відповідальності, а її субстанція; за кожним окремим вибором стоїть окремий прояв відповідальності; вбір зумовлює відповідальність. Тому вибір можна вважати найвідповідальнішою іманентно притаманною знаковою характеристикою правових відносин.

Усі ці психологічні характеристики правовідносин пов'язані зі соціальними (або іманентно-колективними), до яких ми віднесли стимул, ціннісні установки, необхідність, компроміс, взаємодію та інтеграцію.

Стимул – це спонукальна причина до здійснення чогось, заохочення; подразник, який викликає реакцію. Процес сприйняття соціальним суб'єктом інформації, що надходить із правової дійсності (як вертикально – правові норми і вимоги, так і горизонтально – правові ситуації, що потрібно вирішити), супроводжується дією перцептивних стимулів через соціальні та особистісні чинники. До таких можна віднести: внутрішню і зовнішню мотивацію правових дій і вчинків; професійні, морально-етичні, культурні та інші установки; сподівання, пов'язані з вирішенням професійних завдань; вплив правового оточення, колективу, сім'ї тощо. Всі сформовані цінності і потреби виступають як організаційні чинники при сприйнятті правової інформації, що надалі трансформується у регулятивну основу правослухняної поведінки [4, с. 172]. Стимул до відповідальності формується у кожного соціального суб'єкта окремо, але тільки у соціальному середовищі, тобто коли він має можливість отримати цей стимул від когось іншого як допуск до бажаних для нього правових відносин, у процесі правових відносин або внаслідок них. Стимул і мотивація відіграють провідну роль у формуванні поведінки і контролі за нею. Мотивація поведінки соціального суб'єкта залежить від його індивідуальних потреб і цілей, ефекту когнітивного дисонансу і значення стимулу до правослухняної поведінки. Всі мотиви у сукупності є стимулюючою основою для формування правослухняної поведінки, адже вони активізують психічну готовність до відповідальності за виконання дій у контексті право-норм.

Ціннісні установки – різноманітні духовні орієнтації думки та волевиявлення, сподівання, надії чи побоювання, схильності, переконання, пристрасті та застереження, що визначає не тільки наше ставлення до певного предмета, події, факту, думки, справи, особи і т. д., а й насамперед те, у якому вигляді вони нам безпосередньо видаються, тобто те, як вони реалізуються у світі нашого сприйняття. Установка на відповідальність у правовідноси-

нах може бути зумовлена внутрішніми чинниками соціального суб'єкта (потребами, спрямуванням уваги та ін.) або певними моментами зовнішнього світу (суб'єктивні й об'єктивні чинники правової дійсності). Окремої уваги заслуговують установки, що сформовані на основі попереднього досвіду індивіда і мають тенденцію до збереження протягом тривалого часу (до таких належать установки дружби чи ворожості, шани чи зневаги, довіри чи застереження тощо). На відміну від мотиву і стимулу, що є відносно динамічними цільовими спонуками, установка вирізняється стійкістю поглядів та уявлень. Вона не лише спонукає, а й готує соціального суб'єкта до певних дій. Водночас морально-правові установки є набагато складнішою організацією відповідальності, ніж мотиви. Виділяють емоційні, смислові та поведінкові аспекти налаштування індивіда до сприйняття і реагування щодо різноманітних правових об'єктів і ситуацій. Ці складові у психології об'єднують у поняття «атитюд» (від фр. attitude – поза), що означає форму психічної активності, яка передбачає готовність до виконання певної дії. Правовий атитюд координує і продукує правомірний тип поведінки і готовність до відповідальності. Крім того, близькою до поняття установки є інтенція як намір, тенденція, прагнення, спрямування свідомості, мислення на певний предмет. Власне інтенціональність відповідальності є однією з найважливіших характеристик правових відносин, що полягає у соціальній спрямованості всіх цих категорій. Відповідальність соціального суб'єкта виступає сукупністю функціональних апперцепцій (усвідомленого сприйняття) в умовах опосередкованості правової комунікації, включеної у контекст міжсуб'єктних правовідносин. Тільки через цю опосередкованість можлива інтенціональна діяльність право-суб'єктів як поведінкова інтерпретація функціонування права.

Необхідність (як філософська категорія) виражає об'єктивні зв'язки матеріального світу, що за свою суттю означає потребу в чому-небудь. Необхідність відповідальності у правовідносинах беззаперечна і вкрай важлива, особливо коли йдеться про соціальну необхідність, колективну потребу, що свідчить про її всезагальну значимість. Необхідність безпосередньо пов'язана з категорією можливості. Необхідною можна вважати річ, позицію чи властивість, що не може бути замінене нічим іншим; необхідним є те явище, що неодмінно має настати чи відбутися за певних заданих обставин. Тобто необхідність відповідальності зумовлена самою природою правовідносин, бо ніщо інше її замінити не може (позиція, так би мовити, без зайвих коментарів).

Компроміс (як згода з ким-небудь у чомусь, що досягається взаємними уступками, поступка заради досягнення мети) є однією з іманентно-колективних властивостей правових відносин, бо реалізується саме у соціумі, за наявності хоча би двох суб'єктів, адже передбачає безпосередню взаємодію. Відповідальність до певної міри є також компромісом у вирі-

шенні правових конфліктів. Наприклад, держава, не маючи змоги повністю відновити попередній стан речей правової дійсності (повернути життя вбитому чи здоров'я покаліченому, відбудувати зруйноване чи понівечене, надати товарний вигляд зіпсутому і т. д.), попри максимально можливі компенсацію та відшкодування, позбавляє винного певних благ (конфіскує майно, обмежує вільне пересування, призначає штрафні роботи тощо). А потерпілий, зі свого боку, не маючи іншого вибору, погоджується на певне відшкодування, заміну, повернення, покриття витрати чи навіть втрати, усунення незручностей, відновлення порушених прав та ін. Таким чином відповідальність стає компромісом у врегулюванні порушеної соціально-правової гармонії.

Взаємодія як характеристика правовідносин випливає з усіх попередньо описаних, бо передбачає взаємний зв'язок між суб'єктами у дії, погодження у цих діях, взаємний вплив, що може зумовити навіть взаємні зміни у взаємочинних суб'єктів чи об'єктів. У філософії Канта ця категорія розглядалася як відношення, що породжує єдність речей і процесів чуттєвого світу [15, с. 66]. Тобто взаємодія як колективна характеристика правовідносин аналогічна до індивідуальної характеристики залежності. Через цю характеристику відповідальності можна назвати каузальною (причинно-наслідковою) закономірною ознакою правовідносин. Взаємодія охоплює не тільки суб'єктів, а й супутні причини, обставини, умови, впливи, підстави, наслідки. Принципу каузальності приділено багато уваги у наукових дослідженнях (від Демокріта до новітньої фізики), і юриспруденція не є винятком, однак у контексті взаємодії соціальних суб'єктів як соціальної властивості правовідносин важливим є те, що така взаємодія може набувати різних форм: взаємодія, що зорієнтована на створення чогось нового (наприклад, шлюб для створення нового соціального суб'єкта – сім'ї); взаємодія, розрахована на зміну і перетворення (наприклад, усиновлення зі зміною правового статусу всіх причетних до цього суб'єктів); взаємодія задля розвитку (наприклад, угода про надання освітніх послуг для інтелектуального та професійного розвитку одного зі суб'єктів відносин) і т. д. Тож, відповідно, залежно від типу взаємодії формується і тип відповідальності в межах правовідносин; по суті взаємодія закладає основу, встановлює умови, формує підстави для відповідальності, а отже і правових відносин.

Інтеграція (як процес чи дія, що має своїм результатом цілісність, об'єднання, поєднання, відновлення єдності) щодо відповідальності більше характерна як доцільне цілеспрямоване об'єднування та координація дій різних частин цілісної системи правовідносин. І тут ідеться не тільки про дії соціальних суб'єктів, а й усіх елементів правової дійсності – дій, подій, фактів, явищ, об'єктів, суб'єктів, обставин, умов і т. д. Тільки за умови інтегрованого врахування всіх цих складових як цілісності можна говори-

ти про об'єктивність відповідальності та адекватність її правовідносинам. У цьому випадку правовідносини виступають соціальним конгломератом, що механічно й метафізично поєднує однорідні (що стосуються одного право-випадку) чинники в цілісне системне відношення. Інтеграційний підхід до розуміння відповідальності та правовідносин загалом дає можливість розглядати цілісно концепти і категорії, які у розпорошеному стані не мають ніякої соціальної ваги і значення. Самі правовідносини також є інтеграцією певних елементів. Крім того, інтеграція аналогічних правовипадків необхідна для типізації та уніфікації відповідальності в межах однотипних правовідносин. Інтеграція є одночасно ознакою, чинником, процесом і підставою відповідальності з метою інтегрування й координації правовідносин як цілісності.

У групу функціональних семіотичних характеристик правових відносин, що репрезентують концепт відповідальності, за запропонованою класифікацією, входять: 1) суспільні (функціонально-організаційні) – комунікація, градація, регламентація, моделювання, коригування, прогнозування; 2) державні (функціонально-розпорядчі) – переконування, примус, запобігання, охорона, покарання, регулювання.

При цьому слід зауважити, що суспільні характеристики тематично продовжують попередньо аналізовані (соціальні), що за своєю суттю можуть видатися на перший погляд майже ідентичними (словники подають ці поняття як синонімічні), але ми їх розмежовуємо за діяльнісною ознакою. Тобто соціальні характеристики ми розглядали як внутрішньо притаманні правовій спільноті, а суспільні розглядатимемо як функціональні, пов'язані з виконанням певних завдань, специфічних дій, діяльності цієї спільноти.

Комунікація у такому контексті – це специфічна функція відповідальності, розрахована на повідомлення суб'єктам правової спільноти певної інформації для спонукання певним чином діяти або, навпаки, для застереження від якихось дій; інакше кажучи, ця функція передбачає процес рецепції, тобто прийом і перетворення певного впливу. У даному випадку йдеться передусім про інформаційний вплив права, при цьому правову інформацію необхідно не просто прийняти, а й зрозуміти та осмислити. Соціальний суб'єкт у випадку прийняття правових норм і вимог до виконання у процесі правовідносин виступає реципієнтом, який, за сподіванням законотворців, має відповідно прореагувати, тобто належно побудувати свої поведінкові дії. Правова комунікація як прототип правовідносин виступає інтеракцією, що охоплює комплекс елементарних понять мовлення і рефлексивної дії. Загалом ефективність такої характеристики правовідносин, як правова комунікація, полягає у конструюванні моделей інтерпретації право-норм у процесі прояву правослухняної поведінки, що охоплює комплекс правового мовлення і рефлексивної дії, а також мовленнєво-

поведінкове взаємопорозуміння право-норм і право-споживачів як певних функціональних систем, спрямованих на конституювання поняття про правослухняність.

Градація – наступна характеристика, яка логічно продовжує напрям комунікації як типу конституювання, що, крім усього іншого, потребує поступовості переходу від одного типу відповідальності до іншого залежно від рівня значимості правовідносин. Градація властива правовідносинам рівно настільки, наскільки стратифіковані самі правовідносини. Найбільш загальноприйнятим є поділ правовідносин на правослухняні (коли відбувається додержання, виконання, використання норм права) та протиправні (у цьому випадку здійснюється порушення і, відповідно, застосування норм права). Водночас є й інші підходи. Наприклад, В. Грищук у філософсько-правовому аналізі відповідальності людини класифікував підходи до градації юридичної відповідальності, зокрема, наводячи позиції: 1) Н. В. Вітрука, який розрізняє правову та юридичну відповідальність, що стосується, відповідно, природноправових і позитивно-правових відносин [13]; Н. Оніщенко, яка диференціює відповідальність у контексті відносин «особа – держава» на публічно-правову (відповідальність особи перед державою) та юридичну відповідальність держави перед приватним суб'єктом [22]; інші дослідники, які вважають, що градація юридичної відповідальності не має встановлених меж, бо в кожному окремому випадку проявляються її специфічні аспекти [31]. Тобто підходів до градації відповідальності, а отже, і правовідносин є багато, і це тільки підтверджує значимість цієї характеристики.

Регламентація передбачає точне визначення, чітке встановлення чого-небудь; сукупність правил, що регулюють, обмежують чию-небудь діяльність. Це чи не найвлучніша характеристика правовідносин у визначенні відповідальності соціальних суб'єктів. Адже остання настає саме за порушення чітко встановлених правил, точно визначеного порядку, певних державних обмежень і т. д. Життєдіяльність соціальних суб'єктів відбувається за прийнятим суспільством і державою розпорядком, право у цьому контексті можна вважати своєрідною інструкцією, зводом правил, що регулюють цю життєдіяльність і вимагають виконання цих правил та змушують дотримуватись цих обмежень. І що чіткішою буде регламентація поведінки соціальних суб'єктів, тим ефективнішою буде організація правовідносин і тим меншою буде потреба у задіянні механізму відповідальності. Тобто регламентація є функціонально-організаційною характеристикою правовідносин, що передбачає врегулювання підстав і причин застосування у них концепту відповідальності.

Моделювання означає створення моделі чого-небудь; дослідження чого-небудь через побудову і вивчення його моделі; обробку чого-небудь, через надання йому певної форми; складання думки про кого- або що-

небудь на основі того, що беруть за зразок. Усі ці значеннєві відтінки властиві правовідносинам, які одночасно є результатом процесів моделювання правової дійсності за допомогою права і середовищем моделювання відповідальності соціальних суб'єктів за участь у цих правовідносинах. Однак не менш цікавим є другий аспект, згідно з яким моделювання виступає функціональною характеристикою правовідносин, що передбачає створення моделі (варіанту, типу, виду) відповідальності залежно від ролі їх учасників; причому змодельована відповідальність, реалізуючись, стає джерелом моделювання подальших правовідносин і т. д. Тобто моделювання як властивість правовідносин забезпечує їм циклічність і безперервність, хоча й з урахуванням щоразу нових нюансів у кожному окремому право-випадку для кожного окремого соціального суб'єкта. Без цієї властивості правовідносин не можливим було би навіть припущення відповідальності (не можна встановити порушення без попереднього встановлення правил); моделювання – необхідна характеристика організації та реалізації правовідносин.

Коригування (корегування, коректування – словник подає ці значення як однозначні) передбачає внесення коректив, поправок, виправлення чого-небудь. У контексті правовідносин коригування – це окрема функція відповідальності, яка самою своєю наявністю вносить зміни у порушений правовий баланс, відновлює (за можливості) прийнятний стан правової дійсності, реанімує допустимі об'єктно-суб'єктні чи суб'єкт-суб'єктні співвідношення. Водночас найбільшого впливу від процесів коригування зазнає сам соціальний суб'єкт, який змінюється під впливом соціально-історичних реалій, що забезпечують процес створення людиною самої себе через взаємодію зі собі подібними. При цьому ми можемо спостерігати прояви специфіки людської сутності в кожному окремому випадку, в окремій культурі, окремому суспільстві. Поведінка суб'єктів правовідносин формується внаслідок модифікації природних потреб під впливом накладених на них трафаретів позитивно-правового стилю життєдіяльності. У зв'язку з цим відбувається прогрес правової поведінки соціального суб'єкта як природного процесу його існування у позитивно-прагматичному обмеженні. Така коригувальна властивість відповідальності, а через неї і правовідносин загалом доводить ефективність цих суспільних феноменів; за допомогою коригувальної характеристики суспільство здатне синергетично функціонувати і самовдосконалюватися.

Прогнозування – передбачення на основі наявних даних того, якими можуть бути напрям, характер та особливості стану, розвитку й результатів явищ і процесів у природі та суспільстві. У нашому випадку безпосереднім предметом прогнозування є правовідносини, а відповідальність тільки відносно можна вважати прогнозованою через імовірну появу в них проявів протиправності. Прогнозувати наслідки тієї чи іншої правової си-

туації соціальний суб'єкт може на основі отриманого досвіду перебування в певному суспільстві, фокусуючи водночас свою уяву на зворотному зв'язку, тобто на можливості виникнення певних дій у відповідь на ситуативне подразнення. Тому правослухняну поведінку можна назвати антиципативною (від лат. anticipatio – вгадую, передбачаю), здатною випередити певні правові наслідки, запобігти ускладненню правової ситуації і сприяти її вирішенню. А щоби сформувати прогнозований правослухняний тип поведінки соціального суб'єкта, який у процесі життєдіяльності зміг би через правильну інтерпретацію правової ситуації прогнозувати варіанти її вирішення, необхідно дати йому змогу здобути належний досвід адаптації поведінки до правової дійсності [4, с. 176]. Таким чином прогнозування можна вважати однією з найефективніших організаційних характеристик правовідносин.

Крім того, що відповідальність завдяки низці проаналізованих властивостей правовідносин виступає їх організаційним чинником, вона покликана виконувати й розпорядчі функції переконування, примусу, регулювання, охорони, запобігання та покарання (від імені держави).

Переконування (або переконання як дія) – це процес доведення чого-небудь комусь, змушування кого-небудь повірити у щось, погодитися з ким- або чим-небудь; умовляння зробити що-небудь, схиляння до якогось рішення. Цей процес як ніякий інший цілком залежить від вербальних засобів та вміння їх підбирати і застосовувати, адже переконування є однією з трьох основних функцій мовлення (нарівні зі з'ясуванням і доведенням), які визначають внутрішній зміст мовленнєвої діяльності, у тому числі й правової комунікації. Метод переконування є одним із найефективніших у формуванні правової свідомості соціального суб'єкта, бо передбачає творення у нього твердої впевненості, певності у значимості правових цінностей, міцно усталеної право-позиції, системи, сукупності правових поглядів. Відповідальність також можна розцінювати як засіб переконування, причому хоча й доволі вичерпно аргументованим, але не нав'язливим (право вибору залишається за соціальним суб'єктом). Ефективність процесу переконування у контексті правовідносин через встановлення відповідальності за протиправні вчинки, дії чи бездіяльність залежить, по-перше, від демонстрації зразків для наслідування, які схвалюються, заохочуються або й винагороджуються державою, по-друге, від певного досвіду, отриманого за допомогою власної поведінки, що доводить або спростовує отриману інформацію із правового оточення.

Примус – наступна (логічно виокремлена після переконування) організаційно-розпорядча характеристика правовідносин, яка відкидає добровільність вибору, а, навпаки, передбачає відвертий натиск з боку державно встановленого правопорядку, примушування додержувати прийнятих правил і вимог, вимога діяти тільки певним чином незалежно від бажання

соціального суб'єкта, що зумовлено нормативним врегулюванням правовідносин і визначенням відповідальності за відхилення від заданого напряму (правослухняності). В. К. Грищук вважає, що соціальна відповідальність людини належить тільки до елементів примусу, що може бути неоднорідним: негативний – для порушника, імовірний – для осіб, здатних керувати своїми діяннями [13, с. 48]. Примус – це основна характеристика правовідносин, що демонструє відповідальність як обов'язок і повинність. Ефективність цієї характеристики залежить від реалізації кратичної функції права загалом: право містить «особливі формоутворення, завдання яких полягає в тому, щоб переадресовувати вимоги універсальних законів світопорядку окремим індивідам і змушувати їх коригувати свою поведінку щодо загальної системи соціальних взаємодій» [6, с. 147]. Право «пропонує еталонні зразки належної соціальної поведінки» і знаходить засоби і способи примусу осіб із протиправними нахилами до такого типу дій і вчинків; одним із таких засобів виступає відповідальність. Під примусом права сфера правовідносин набуває організаційної впорядкованості та розпорядницької директивності.

Запобігання – це похідна від двох попередніх характеристика. Через реалізацію функцій переконування та примусу відповідальність у межах правовідносин зорієнтована на те, щоби не допустити, заздалегідь відвернути небажану для держави поведінку соціального суб'єкта. Тобто переконування і примус можна вважати основними методами запобіжної діяльності у сфері правовідносин. «Профілактика злочинів проводиться із застосуванням заходів переконання та примусу щодо осіб, які порушують норми права і правила поведінки, встановлені у суспільстві». Встановлюючи відповідальність, держава запобігає протиправності через застереження. Забезпечити максимальну ефективність запобіжного спрямування відповідальності можна шляхом логічного доведення доцільності й необхідності саме такого (правослухняного, не провокуючого) типу поведінки, щоби змусити соціального суб'єкта добровільно повірити у важливість пропагованого і схилити його до прийняття єдино правильного рішення – змінити життєві позиції у бік виваженості та правослухняності здійснюваних вчинків.

Охорона виступає супутньою (після запобігання) характеристикою відповідальності, що забезпечує оберігання держави та її громадян і всіх, хто перебуває на її території, від небезпеки протиправності, забезпечення та гарантування недоторканності їхніх законних прав і свобод у процесі правовідносин. Інакше кажучи, відповідальність, застерігаючи від протиправної поведінки, не тільки запобігає вчиненню протиправних дій чи протиправній бездіяльності, а й під страхом покарання виконує охоронну, захисну функцію. Але знову ж таки треба наголосити на імовірності, а не на беззаперечності такої функції (вона повністю спрацьовує тільки у ви-

падку правослухняної поведінки), тому що абсолютно гарантувати неприпустимість протиправності не може ніхто. Зате можна гарантувати повну реалізацію охоронної ознаки відповідальності через додержання принципу її невідворотності (у випадку протиправної поведінки спрацьовує механізм захисту у формі покарання винних).

Покарання вважають найбільш поширеною ознакою відповідальності, точніше логічним її завершенням. Відповідальність у такому контексті формується на основі послідовної взаємодії трьох основних чинників – усвідомлення обов'язку, оцінки поведінки та накладення санкцій за невиконання встановлених правил поведінки соціальних суб'єктів [2]. Покарання можливе у формі висунення вимог до соціального суб'єкта (чи групи суб'єктів) на основі попередньо прийнятих або покладених на нього (на них) певних зобов'язань із подальшим застосуванням санкцій у випадку невиконання цих вимог. Дехто із науковців вважає відповідальність саме покаранням, ототожнюючи ці поняття, або реалізацією санкцій по рушеної правової норми. Слід визнати покарання однією з основних функціональних характеристик відповідальності як знакової властивості правовідносин.

Регулювання означає впорядковування чого-небудь, керування чимось через підкорення його відповідним правилам, певній системі; домагання нормальної роботи механізму, системи і т. ін. через забезпечення злагодженої взаємодії складових частин; досягнення потрібної сили, належного ступеня прояву чого-небудь. Регулювання правовідносин через відповідальність – це одна із функціонально-розпорядчих характеристик цього процесу. Таке вирішення проблеми правопорядку в державі сприяє налагодженню належної роботи механізму правового регулювання взагалі. Така ознака відповідальності, як регулятивність, проявляється у межах правовідносин через закріплення нормативної моделі відхилення від норми та нормативної моделі реакції на це відхилення. Тобто, визначивши, який тип поведінки є девіацією (відхиленням) і якою буде реакція на це, держава стає арбітром у суспільній грі під назвою «правовідносини», регулювальником суспільного руху, розпорядником, управлінцем, менеджером у забезпеченні чіткого виконання встановлених правил усіма учасниками правовідносин. Цю характеристику відповідальності можна вважати узагальнюючою, підсумковою. На основі аналізу регулятивної функції відповідальності у контексті соціального натуралізму О. Костенко запропонував генераційно-регуляційну модель поведінки людини, засновану на так званому «законі годинника», де воля людини – це своєрідна «пружина», здатність генерувати поведінку, а свідомість – «маятник», здатність регулювати поведінку [17]. Тут відповідальність як характеристика правовідносин виконує функцію координатора спільної діяльності соціальних суб'єктів, ця властивість відповідальності регламентує її основоположну сутність.

Отже, проаналізувавши основні знакові характеристики правовідносин, можна констатувати, що відповідальність є невід'ємною іманентною (внутрішньою) властивістю будь-яких правовідносин, яка базується на індивідуальних психологічних особливостях соціальних суб'єктів – відчутті страху, потребі адаптації, соціальному узалежненню, свідомому виборі й готовності прийняти встановлені норми, а також колективних соціально зумовлених чинниках – стимулюванні правослухняності, формуванні загальнолюдських цінностей і необхідності їх додержання, пошуку компромісу в процесі постійної взаємодії та об'єднання у правову спільноту. Крім того, відповідальності властиві й зовнішньо проявлювані ознаки, що несуть основне змістовно-функціональне навантаження цього явища в контексті відносин соціальних суб'єктів як членів суспільства і держави. Так, у процесі правовідносин реалізуються організаційні функції відповідальності через правову комунікацію, суспільну градацію, чітку регламентацію, що дає можливість моделювати, коригувати і навіть прогнозувати подальший розвиток правовідносин. Окрім того, відповідальність виконує і розпорядчі завдання: вона здатна бути засобом переконування і примусу в доцільності правослухняної поведінки, запобігання правопорушенням та охорони правопорядку через загрозу покарання, що дає підстави вважати відповідальність одним із найдієвіших засобів регулювання правовідносин.

Загалом усі зазначені ознаки виокремлені на підставі значимості їх у формуванні узагальненого концепту відповідальності, вони відтворюють її найбільш характерні знакові властивості, що стандартно проявляються у процесі правових відносин. Сукупно всі ці характеристики відповідальності демонструють її практичну цінність і прикладне призначення, доводять, що відповідальність як правове явище і поняття базується на принципах соціального й водночас індивідуального прагматизму й утилітаризму.

15.4. ФІЛОСОФСЬКО-ПРАВОВЕ РОЗУМІННЯ МЕТИ ПОКАРАННЯ

Незважаючи на достатньо високий рівень теоретичної розробки проблематики змістового наповнення категорії «покарання», чимало теоретичних питань, які стосуються змісту поняття «мета покарання», продовжують залишатися дискусійними або недостатньо дослідженими, вважає В. В. Мина. Це він аргументує низкою положень за результатами дослідження «Філософсько-правове розуміння мети покарання» [20]. По-перше, це питання щодо того, чи являє собою кара складову мети покарання і в цьому контексті – якою мірою вона узгоджується з концептом гуманізму. По-друге, на теоретичному рівні відкритим залишається питання щодо

того, чи доцільно зараховувати до мети покарання такий елемент, як «виправлення засуджених». По-третє, не вирішено важливу проблему щодо того, чи є складовою мети покарання поняття відновлення соціальної справедливості. Ці питання потребують дослідження філософсько-правового розуміння мети покарання з урахуванням особливостей розвитку філософсько-правової думки та акцентуванням на розв'язанні проблеми узгодження складових мети покарання з базовими гуманістичними цінностями.

Дослідження філософсько-правових джерел Античності дає змогу встановити, що у цю добу, незалежно від того, чи покарання осмислювалося як результат порушення «писаного» закону, чи як таке, що настає внаслідок переступу природного права, трактувалося не лише як кара, а й як спосіб, що має на меті відновлення справедливості, запобігання вчиненню нових злочинів та виправлення «виправного» (що надається до виправлення) злочинця. В онтологічному вимірі покарання в контексті позитивного права трактувалося як таке, що реалізується у земній реальності, а покарання в контексті божественного права тлумачилося як явище, що може відбуватися не лише у земній реальності, а й у потойбіччі, трактованому як специфічний спосіб буття.

У добу Середньовіччя мета покарання осмислювалася крізь призму теоцентризму. Аксіологічний акцент здійснювався на такій домінантній у релігійному світогляді цінності, як дана Богом свобода вибору. У цьому контексті переважало визнання триєдиної мети покарання як кари, скерованої на виправлення злочинця та застереження інших «слабодухих людей» від учинення злочинів. Під виправленням малося на увазі духовне очищення та зцілювання грішної душі через покаяння.

У період Відродження та добу Просвітництва мета покарання осмислювалася в антропологічному вимірі, на засадах визнання природних прав людини, її гідності та права на свободу вибору. Кара трактувалася як відплата, що не лише задовольняє антропне (індивідуальне та суспільне) почуття справедливості, а й забезпечує існування в державі свободи як такої, що є правовою реакцією природного права на свободу. Мета покарання розумілася як така, що має своїми складовими запобігання вчиненню злочинів, відновлення справедливості і, за можливістю – виправлення злочинців.

Хоча дослідники по-різному трактували покарання і його мету, провідна тенденція полягала у гуманістичному скеруванні правової думки. Філософсько-правове розуміння мети покарання не завжди адекватно опредмечувалось у законодавчій та правозастосовній сферах, у теорії домінував об'єднувальний духовний стержень і чітко виокремлювався гуманістичний напрям.

Системний аналіз складових мети покарання на предмет їх узгодження із сучасними філософсько-гуманістичними цінностями засвідчив,

що на сучасному етапі складові мети покарання необхідно розглядати не лише як такі, що корелюють у системному вимірі (як внутрішньосистемні елементи мети покарання як підсистеми синтетичної категорії «покарання»), а й як такі, що повинні співвідноситися зі стандартами демократичного розвитку. Поняття «кара» доцільно осмислювати як одне зі складових мети покарання, якщо вона реалізується на засадах справедливості, рівності громадян перед законом, не має на меті завдання фізичних страждань або приниження людської гідності. Поняття «виправлення засудженого», як складова мети покарання, корелюватиме з європейським філософсько-правовим гуманістичним концептом, якщо виправлення не відбуватиметься у формі насилля над внутрішнім світом людини. Поняття «запобігання вчиненню нових злочинів», трактоване як одна з складових мети покарання, співвідноситиметься з філософсько-правовими гуманістичними засадами у тому випадку, якщо загальне запобігання вчиненню злочинів здійснюватиметься не через залякування, а шляхом упровадження у суспільну свідомість принципу невідворотності покарання.

Осмислення філософсько-правового розуміння мети покарання з урахуванням історичних особливостей філософії права як підґрунтя сучасних філософсько-правових концепцій, дало можливість обґрунтувати теоретичні положення, спрямовані на подальший розвиток гуманістичної парадигми розуміння та об'єктивації мети покарання. Очевидним є те, що мета покарання корелюватиме з інтегральним сегментом гуманізму, якщо у визначенні її складових апелювати до інтегрального праворозуміння, інтегрального антропосоціоцентризму та необхідності законодавчого й об'єктиваційного забезпечення у призначенні покарання. Цей аспект важливий і для процесу удосконалення Кримінального кодексу України задля досягнення балансу інтересів особи, суспільства та держави, їхньої взаємної відповідальності.

Визнання однією зі складових мети покарання такого поняття, як «відновлення справедливості», має під собою історико-правове та філософсько-правове підґрунтя. У зв'язку з цим запропоновано ввести цей елемент у визначення поняття покарання: «Покарання є не лише карою, а й має на меті виправлення засуджених, запобігання вчиненню нових злочинів як засудженими, так і іншими особами, а також відновлення соціальної справедливості».

Осмислення філософсько-правового розуміння мети покарання в історичній вертикалі дає підстави констатувати наявність гуманістичного вектора в контексті різноманіття вчень. Очевидним є те, що саме до гуманістичної засади належить звертатися й тепер – як такої, що в історичному вимірі засвідчила свою життєздатність та прогресивну цивілізаційну роль. Однак слід пам'ятати, що гуманістичний вектор, який протягом історії людства був теоретично сформований інтелектуальними зусиллями про-

гресивних мислителів багатьох країн, в об'єктиваційній сфері, у тих чи інших державах, у певні історичні періоди, нерідко втрачав свою міць, зневажався та знівельовувався. Ці історичні «уроки» скеровують до того, аби наголосити, що у сучасному світі, який, глобалізуючись та стрімко змінюючись, перш за все потребує духовної стабілізації, глибинна суть узгодження складових мети покарання з гуманістичними цінностями полягає в кореляції, яка лежить не лише у теоретичній площині, а й у практичній сфері, що потребує здійснення подальших наукових досліджень із вивчення характеру об'єктивації гуманістичних концепцій у законотворчості та у правозастосуванні.

15.5. СВОБОДА І ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ ЯК ФІЛОСОФСЬКО-ПРАВОВІ ЗАСАДИ ФОРМУВАННЯ ЗАКОНОСЛУХНЯНОСТІ ОСОБИ

Витоки теоретичних уявлень про сутність, зміст, специфіку та характер прояву феноменів «свобода» і «відповідальність» сягають античної (давньогрецької) філософії, яка виконала роль «стартового майданчика» у подальшому та поглибленому їх аналізі у працях представників як класичної, так і некласичної філософської думки. Загальним підсумком опрацьованих філософсько-правових досліджень є те, що вияви свободи та відповідальності в індивідуальному та соціальному (полісному) бутті варто конкретизувати у поняттях її онтологічного, гносеологічного та аксіологічного статусів. Цю ідею запропонував А. Смілик [30]. На його думку, онтологічний статус свободи та відповідальності зумовлений взаємодією трьох основних складових людського буття: особи, суспільства і держави. Він утверджується завдяки свободі волі та свободі дії. Зважаючи на свою екзистенцію, людина упродовж життя зазнає потрійної соціально-етичної корекції: власних свідомо-вольових прагнень, суспільного впливу і державних імперативів.

Гносеологічний статус свободи та відповідальності полягає в тому, що, незважаючи на їх суб'єктивність і абстрактність, вони актуалізують соціокультурну реальність і продукуються саме в її межах. Отже, об'єктом пізнавальних відносин «свобода-відповідальність» є саме ця соціокультурна реальність.

Аксіологічний статус свободи та відповідальності у правовій сфері полягає в тому, що вони розкриваються як цінності права, які матеріалізуються через такі правові цінності, як суб'єктивні права і юридичні обов'язки та принцип формальної рівності. Отже, у з'ясуванні аксіологічного змісту категорії свободи та відповідальності в праві слід зважати на

виявлення їх властивостей і якостей, значущості для особи, суспільства і держави.

Крім того, у розумінні свободи та відповідальності сформувалися два протилежні підходи (детермінізм та індетермінізм). Ключовою ідеєю першого є думка про те, що людські вчинки повністю детерміновані божественною силою, а відтак відповідальність за них разом із людиною поділяє Бог. Другий – ґрунтується на концепції абсолютної свободи людської волі, яка заперечує обумовленість людської поведінки.

Проблемне поле філософсько-правового розуміння поняття «свобода» виникає на перетині її взаємодії з правом, мораллю та відповідальністю. Право і мораль охоплюють подекуди різні трактування свободи і відповідальності, створюють різні нюанси у її тлумаченні. Внутрішня свобода та відповідальність є характеристиками моральності, а правом кермують саме зовнішні дії. З огляду на те, що зовнішні дії безпосередньо залежать від внутрішніх чинників, право не може існувати поза межами внутрішньої свободи особистості.

Загальною особливістю свободи та відповідальності як соціальних феноменів є їх інтенціональний характер. У кожного суб'єкта та суспільства виникають образи феноменів свободи і відповідальності, які підтримуються в рамках їх інтенціонального горизонту та певних соціокультурних умов. Безперечно, необхідною детермінантою зміни образів свободи і відповідальності постає динаміка соціальної трансформації. У соціальному аспекті свобода і відповідальність тісно пов'язані проблемами соціального порядку і самосвідомості. А тому свобода і відповідальність не можуть належати виключно до сфери «вільної волі», а входять до структури людського існування, містять проєктивний потенціал.

Свобода є сутнісним елементом існування права та відповідальності, їх загальним началом, а також – невіддільною рисою людського буття, психології людини, складовою права. Саме тому право та відповідальність виступають мірою свободи. 3. Під час осмислення категорії відповідальності вирізняють негативну (ретроспективну) і позитивну (активну) відповідальності. В обох випадках йдеться про відповідальність за належне/неналежне виконання своїх функцій, обов'язків, дорученої справи, за сумлінну/несумлінну поведінку. З одного боку, завдяки позитивній відповідальності, яка ґрунтується на реальному соціально-правовому статусі особи, вона дотримується соціальних норм, з іншого – у разі порушення вимог соціальних норм виникає негативна відповідальність як реакція суспільства, спрямована на припинення і усунення в подальшому такої поведінки.

Під правовою відповідальністю слід розуміти форму загальної відповідальності, яка відображає відповідальність суб'єкта перед законом у межах чинного права, що виявляється на рівні правової свідомості та відповідної законослухняної поведінки. Поняття соціально-правової відповіда-

льності пов'язується з рефлексією особи з приводу співвідношення відповідних юридичних норм, реальної соціальної ситуації і з вибором результату відповідальної поведінки.

Тенденції становлення сучасної цивілізації, які полягають у знеособлюванні, мінімізації особливостей індивідів і загрозах дискредитації суспільної системи, змушують знову порушити питання про свободу. Одним із способів реалізації індивідуальної свободи в соціальній системі, організації простору особистої свободи, захищеної правом, виступає правова свобода. Її можна розглядати як інтегральний ступінь і простір для індивідуальної свободи, що регулюється правом. Зміст і сутність правової свободи розкривають суспільні відносини незалежних суб'єктів, підлеглих у своїй законослухняній поведінці, діях і взаєминах загальній нормі.

Запорукою для нормального функціонування правової держави є високорозвинена суспільна та індивідуальна правосвідомість і правова культура її громадян. Чільне місце в процесі формування та розвитку законослухняної особи, її правової культури та правосвідомості посідають: освіта, засоби масової інформації, що формують «образ» законослухняного громадянина в громадській думці, Інтернет, держава (органи влади), сім'я, криза цінностей та норм у суспільстві, наявність/відсутність правової держави. Фундаментом для практичного втілення принципів правової держави, з погляду її сутності та форм прояву в механізмі законослухняної поведінки, виступає правосвідомість. Вивчення можливостей і особливостей детермінації і регуляції законослухняної поведінки за допомогою правосвідомості сприяє конкретизації розуміння права як складного і багатоаспектного суспільного явища, поглиблення уявлень про механізм правового регулювання, розвитку теорії і методології соціальної детермінації та соціальної регуляції.

Окрім таких понять сучасної теорії права, як свобода, відповідальність, соціальний механізм дії права, реалізація юридичних норм, правовий статус особи, її необхідним компонентом виступає законослухняна поведінка. Саме право дедалі частіше оцінюється крізь призму реалізації свободи та відповідальності законослухняною особою. Сьогодні, внаслідок декриміналізації багатьох дій, що вважалися раніше злочинними, виникнення нових суспільних відносин, пов'язаних із розвитком ринку, відбувається згладжування меж, що розділяють законослухняну і протиправну діяльність. Зважаючи на те, що кількість законослухняних учинків характеризує рівень законності й правопорядку в суспільстві, правова держава активно стимулює законослухняну діяльність. Вона разом із суспільством, спираючись на право як один із найважливіших інструментів регламентації законослухняної діяльності особи, зацікавлена у її здійсненні. Законослухняна діяльність у зв'язку з цим є сполучною ланкою між нормою права і соціальним ефектом.

Найбільшу соціальну цінність має законослухняна поведінка, яка ґрунтується на сформованій переконаності особи не тільки в необхідності дотримання правових вимог, а й визнанні високої соціальної значущості свободи, відповідальності, права, солідарності із законом в оцінці регульованих правом відносин, бажання керуватися його положеннями в повсякденному житті, обстоювати і захищати їх законними засобами. Така переконаність сприяє формуванню високої правової культури та правосвідомості особи, найефективніше спонукає до активних законослухняних дій. Проявом останніх виступає: активність у діяльності добровільних формувань (громадських об'єднань), мета якої – впливати на підтримку, функціонування або зміну державно-правових структур, захист прав і свобод громадян, їх участь в управлінні державними і громадськими справами; активність у державноорганізованих формах діяльності у сфері правотворчості, правозастосування та охорони правопорядку; активність у створенні й діяльності альтернативних, або паралельних суспільних і суспільно-державних структур; самодіяльна активність особи у сфері соціальної дії права.

15.6. ВИНА ТА ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ ГРОМАДЯН РОСІЇ ЗА АГРЕСІЮ ПРОТИ УКРАЇНИ

Військова агресія Росії проти України супроводжується як грубим порушенням міжнародного права, так і здійсненням військових злочинів, вбивством і терором мирного населення, сотень українських дітей, ядерним шантажем усього світу, який в принципі категорично засуджує цю агресію.

Водночас кількість громадян Росії, які підтримали цю агресію, на жаль, сьогодні суттєво не зменшилася, а представники російської правлячої еліти та пропагандисти погрожують війною й іншим народам та державам, що спонукає Кремль до продовження війни. У зв'язку з цим вкрай актуальною постає проблема визначення вини та відповідальності російської спільноти, з'ясування ступеня і частки винуватості як окремого громадянина Росії, так і російської нації в цілому за агресію проти України.

Ця проблема набула світового масштабу, про що свідчать відповідні санкційні кроки щодо Росії з боку країн Європейського Союзу, США, Японії, Австралії та ін., в тому числі багатьох міжнародних організацій.

Останнім часом проблема відповідальності росіян за агресію проти України стала предметом чисельних публікацій, зміст яких в основному зводиться до проблеми колективної вини з посиланням на відповідну працю К. Ясперса «До питання німецької провини» [33], одразу за живими наслідками засудження нацистських злочинців. При цьому, як правило, йдеться про індивідуальну відповідальність і «колективну відповідаль-

ність». Водночас К. Ясперс і його послідовниця Х. Арендт відкидають термін «колективної вини» як абстрактний і наполягають на категорії політичної «колективної відповідальності» соціуму, що підтримується авторами цієї статті.

Щодо згаданої праці К. Ясперса проведено історичний та соціально-філософський аналіз: А. Б .Пономаренко та Д. В. Ковальов ставлять питання про відповідальність народу за політику держави [26]; О. В. Петухова обґрунтовує термін консолідованої відповідальності [25]. Проблема вини висвітлюється також у працях В. Бачиніна [6], М. М. Самуйліка [29] та інших авторів. У них обґрунтовується необхідність і осуду російських агресорів, і притягнення їх до відповідальності.

Ці питання не є тривіально риторичними. Вони так чи інакше пов'язані з практичним вирішенням дилеми – в якій мірі повинні нести відповідальність росіяни і в цілому російська громадськість за розв'язану Росією війну проти українського народу. Так чи інакше, відповідь на це питання пов'язана з трактуванням феномена вини і винуватості, як її конкретного втілення. Переживання колективної винуватості в Росії за злочини радянського режиму не відбулось, що суттєво вплинуло на формування суспільної свідомості росіян, яка, знаходячись під впливом радянських апологем, позитивно сприйняла тоталітарно-імперіалістську політику путінського режиму.

Розгляд діалектики цих явищ дає можливість розкрити природу і соціальну сутність індивідуальної вини і спільної відповідальності тих, хто виступає суб'єктом цієї агресії. Безпосередні винуватці та організатори цієї війни неминуче так чи інакше понесуть відповідне покарання за свої злочинні дії. Вони зазнають не лише політичного осуду, що уже сьогодні має місце і, закономірно, кримінального покарання за вчинене. Те, що Україна документує факти вбивства мирних жителів, окупації українських земель і апелює до міжнародних та європейських політичних і правових інституцій щодо покарання російських окупантів, виступає підставою для звинувачення й осуду та представляє Росію небезпечною агресивною державою для всього світу.

Тому закономірно постає питання щодо відповідальності та вини тих осіб, які участі у таких діях безпосередньо не беруть, але під впливом російської пропаганди відверто підтримують, або своєю поведінкою невтручання та байдужості мовчазно немовби не помічають агресивної політики керівництва Росії. Це породжує у російської громадськості дезорієнтуюче уявлення про причини та наслідки війни і складає враження мовчазної підтримки населенням цих злочинних акцій.

Таким чином, конкретними винуватцями агресії, крім керівництва держави, постають також такі категорії населення Росії: «байдужі», представники так званого руського міра та всі так чи інакше причетні до агре-

сії. На особливу увагу заслуговує прошарок байдужих, чисельність яких досить значна, оскільки ці громадяни вважають себе неспроможними вплинути на події, тому і не відчувають своєї винуватості за їх наслідки. Насправді ж їх частка винуватості не менша, ніж апологетів війни.

«Байдужі» дійсно мають нести свою долю політичної, моральної відповідальності за розв'язану війну, тому що вони є представниками громадянської спільноти, а значить, сприймають її звичаї та закони, виконують умови суспільного договору і є суб'єктами громадянського суспільства. Як пишуть А. Пономаренко та Д. Ковальов, «політична відповідальність народу складається з відповідальності кожного громадянина держави як представника свого народу. Тобто кожен громадянин є відповідальним за свою державу. Отже, політична відповідальність громадянина також має тотальний характер. Політична відповідальність народу є колективною і складається з індивідуальної відповідальності кожного окремого представника свого народу» [26, с. 34].

Усвідомлення цієї відповідальності пов'язане з формуванням певної їх частки винуватості за понесені українським народом жертви та інші негативні наслідки агресивної політики Росії. Щоб змінити дану ситуацію, потрібне доведення до байдужих і прибічників «руського міра» переконання в тому, що і вони є винуватцями війни і повинні нести свою міру відповідальності за її розв'язання і не протидію злочинним намірам своїх лідерів. У зв'язку з цим виникає сумнів у поділі винуватості на два різновиди: безпосередню вину й опосередковану. Безпосередню – тих, хто віддає злочинні накази і виконує їх, а опосередковану – всього російського населення.

Реальність російського суспільного життя вносить корективи у цей категоричний поділ. Річ у тім, що говорити лише про опосередкований стосунок російської громадськості до війни в Україні надто проблематично. Їх виборча підтримка нинішнього керівництва російської держави і його агресивного курсу щодо України та Заходу в цілому, солідарність з розв'язаною війною проти України, неспроможність громадян об'єктивно критично оцінити маніпулятивно пропагандистські штампи, фактичне визнання війни закономірним способом вирішення конфліктів, дає підстави зробити висновок про те, що російська громадськість політично підтримує чинний режим і тому виступає прямим суб'єктом цієї війни і на ній за це лежить повна міра безпосередньої політичної вини.

Визнання російської громадськості суб'єктом війни свідчить, що соціальні норми Росії вступили в суперечність зі світовими моральними цінностями і цивілізаційними досягненнями людства і навіть загрожують його існуванню. Звідси її безпосередня винуватість має місце не лише перед українським народом, а й перед всією міжнародною спільнотою.

Таким чином, російська громадськість, що об'єктивно, незалежно від бажань, відповідає за дії своєї держави та їх наслідки, має безпосередньо

нести свою частку моральної, політичної вини за скоєне Росією і підлягає осудженню як в Україні, так і в світовому масштабі. За К. Ясперсом: «Перед лицем злочинів, здійснених від імені Німецької імперії, відповідальність покладається на кожного німця. Ми «відповідаємо» колективно. Запитується, в якому смислі кожний з нас повинен відчувати відповідальним і себе. Безумовно – в політичному смислі відповідальність кожного громадянина за дії, що скоює держава, громадянином якої він є» [33, с. 9].

Всі ці обставини висувають проблему теоретичного висвітлення феномена вини, яка виходить за межі традиційного її тлумачення як суто суб'єктивного явища. Варто зазначити, що за своєю сутністю вина дійсно є суб'єктивним чинником, зміст же вини завжди об'єктивний, оскільки відображає конкретні діяння.

Специфіка вини в тому, що вона не обмежується чуттєвим світом, а тяжіє до раціонально-понятійного розуміння, усвідомлення цього феномена. Вина не просто переживається, вона, як і совість, спокутується, потребує реалізації в певних вчинках. Звідси – конструктивна, регуляторна функція вини. Саме усвідомлення винуватості дає можливість здійснювати заходи відплати за скоєне. Тобто вина не є чимось абстрактним. Навпаки, вона є провиною за конкретні, реальні діяння. І це дає можливість визначити ступінь, міру винуватості і, відповідно, межі відповідальності і її міру.

Безумовно, має рацію В. Бачинін, який визначає вину як «релігійну, соціально-етичну і правову категорію, яка характеризує об'єктивне становище та суб'єктивний стан суб'єкта, що порушив соціальні норми… і змушений нести відповідальність за скоєне перед совістю і законом» [6, с. 14]. Категорія відповідальності в даному випадку дає можливість з'ясування повноти вини і її похідних. Особливо це стосується поняття винуватості, в якому феномен вини набуває своєї предметності. Це опредмечення здійснюється шляхом усвідомлення вини, тобто відчуття і понятійного її осмислення. Категорія винуватості і визначає ступінь цього усвідомлення. Звичайно, усвідомлення не лише безпосереднім суб'єктом вини, а й середовищем, оточенням, яким цей ступінь усвідомлення вини слугує підставою для інкримінації звинувачення.

Водночас категорія винуватості як в політичному, так і моральному аспектах не стала ще самостійним предметом дослідження. Майже всі наукові пошуки й публіцистика ототожнюють вину з винуватістю. Однак ці дійсно споріднені між собою явища не співпадають за своєю суттю. Окрім того, категорія винуватості, коли йдеться про таку людську драму як війна, набуває особливого резонансу, стає пріоритетною.

Своєрідний доказ цьому, згадувана праця К. Ясперса «Питання вини». Проте весь її зміст, фактично розкриває феномен винуватості німців як розпалювачів Другої світової війни. Невипадково В. Бачинін перекладає цю працю як «Питання винуватості» [6, с. 147].

Для з'ясування сутнісної природи винуватості, очевидно, є сенс розглянути цей феномен в межах трьох гносеологічних категорій: загального, одиничного (окремого) і особливого, де загальне – це власне вина як докір совісті, конкретне винне діяння як одиничний акт, а винуватість – особливе поняття, що виражає ступінь вини за порушення суспільного договору, угоди, що надає винуватості статусу суспільної совісті. Тобто винуватість опредмечує вину, робить її, так би мовити, посюстороннім феноменом для суб'єкта, предметом спокути й каяття.

Оскільки саме держава гарантує забезпечення виконання цього суспільного договору, то її громадянин несе свою міру суспільної відповідальності за державну політику, формує його винуватість за порушення принципу справедливості, за дотримання прав і свобод людини.

У цьому разі російська держава своїм пропагандистським впливом фактично нівелює можливість формування громадськістю вини за розв'язану війну проти України, нав'язуючи росіянам фальшиву тезу необхідності денацифікації України, чим намагається виправдати агресію. Цей стереотип не породжує відчуття вини за агресію, а навпаки, створює у суспільній свідомості росіян уявлення про її правомірність і відсутність винуватості у її конкретних суб'єктів. Це накладає відповідальність і на державу як суб'єкта винуватості. В такому разі закономірний висновок про те, що така держава, будучи політичною організацією суспільства, потребує політичного, морального осуду, юридичного засудження. Як організаційний суб'єкт політики, держава, що виступає порушником політичних норм, узятих на себе міжнародних і внутрішніх зобов'язань, набуває статусу суб'єкта політичної вини, відповідального за агресивну політику. Через особливу небезпечність і для громадян Росії, і людства загалом, вона має бути обмежена в своїх можливостях впливати на міжнародну політику і спроможностях продовжувати війну проти України.

Такі дії росії мають отримати належну оцінку не лише в Україні, а й у міжнародному масштабі. Зокрема, «Сейм Литовської Республіки визнає повномасштабну збройну агресію проти України з боку збройних сил Російської Федерації та її політичного і військового керівництва, що розпочалася у 2022 році, геноцидом українського народу», а «Росія є державою, яка підтримує та чинить тероризм», у тому числі оскільки збройні сили РФ «навмисно та систематично обирають цивільні об'єкти для бомбардувань», – йдеться у документі, опублікованому на сайті парламенту. Серед злочинів, до яких причетна російська армія в Україні, литовські депутати назвали масові вбивства, у тому числі дітей, викрадення, тортури, зґвалтування, обстріл цивільних об'єктів – лікарень, пологових будинків, шкіл та дитячих садків, блокаду населених пунктів, перешкоджання доставці гуманітарної допомоги та евакуації мирного населення, захоплення та навмисне знищення інфраструктури, необхідної для задоволення основних потреб населення [28].

Відомий соціолог та філософ З. Бауман, вивчаючи питання геноциду (на прикладі європейського єврейства), пропонує подивитися на геноцид (Голокост) не як на прояв крихкості цивілізації, а як на свідчення її потужного колективного потенціалу. Водночас він вважає, що коріння геноциду має природу модерності, важливими ознаками якої є націоналізм, конструювання штучного соціального порядку, раціональне бюрократичне управління [5].

Тут варто зауважити, що, на думку британського журналіста Д. Патрикаракоса, російсько-українська війна – це війна нового типу, де світ конфліктів старого типу остаточно поступився новому світові. Як він пише, «кордони між політикою та війною ніколи не були такими розмитими, а політика – такою нестабільною» [24]. Його польове дослідження на території України демонструє переплетення бойових дій та інформації, яку несуть «оперативники XXI століття» (медійники) і яка формує громадську думку та маніпулює громадським сприйняттям усього, що відбувається реально (переказує одиничні випадки для узагальнення й «колективізації» вчиненого через масовість).

Ще один із наймасштабніших дослідників проблем геноциду – А. Джонс наголошує на людському вимірі цієї трагедії: саме людські колективи (навіть вразливі та пригнічені) здатні ініціювати геноцид [9, с. 19]. Він також звертає увагу на те, що змальовував приклади конкретних геноцидів у дуже загальних рисах, але це не означає повну абстрактність та деперсоніфікованість, адже так чи інакше цей злочин проти людства стосується одного народу щодо іншого.

К. Ясперс, зауважуючи, що народ відповідальності не несе, адресує свою книгу «мовчазній більшості» населення, з потурання якого (його колективної та індивідуальної відповідальності) і стала можлива Друга світова війна. Для цієї більшості він вводить і обґрунтовує таких два види винуватості: моральну і особистісну (екзистенційну). Моральну, як докори совісті «всієї нації», якій була нав'язана неправдива, фальсифікована совість, що призвело значну частину населення до самообману. Жертвами цієї фальсифікованої совісті стали не лише населення, а й солдати, які виконували злочинні накази. Екзистенційну винуватість, як самоусвідомлення вини кожної конкретної людини в тому, що вона не все зробила для попередження та недопущення скоєного політичними правителями. Інакше кажучи, йдеться про формування відчуття і розуміння ступеню своєї власної винуватості за злочини, хоча і скоєні іншими.

Водночас лише одного каяття, як спокутування вини, Ясперс вважає недостатнім, головне – конкретні дії кожної людини з відновлення справжнього відчуття совісті, недопущення її викривленого розуміння в майбутньому. Як відомо, така ідеологія була позитивно сприйнята громадськістю Німеччини, що дало можливість цій державі та нації зайняти гідне місце у Європі.

У зв'язку з цим потребує критичного переосмислення концепція «колективної вини» Росії, яка нині активно постулюється в наукових виданнях та публіцистиці. Зокрема, К. Ясперс, підкреслюючи «обмеженість і згубність тези про колективну вину» заявляв, що «не існує такого поняття, як люди в цілому». Він писав наступне: «Зовсім очевидно, що безглуздо покладати моральну вину на всіх людей, як і звинувачувати всю націю за злочини окремих її представників. Моральний і метафізичний аспекти вини мають на увазі внутрішнє перетворення особистості, яке неможливе на колективному рівні. Що ж стосується кримінальної вини, то в цьому випадку покарання можливе лише для тих людей, котрі безпосередньо брали участь в скоєнні злочинів» [33, с. 35]. Нагадаємо, що «метафізичний» різновид війни у Ясперса розглядається як екзистенційно-особистісний.

Звідси К. Ясперс стверджує, що реально має місце не колективна вина німецького народу, а його «колективне мислення», набуте ним в умовах тоталітарного фашистського режиму. Він рекомендує якомога скоріше кожному індивіду звільнитися від спадщини цього колективного мислення, оскільки «будь-яка реальна зміна відбувається лише через окрему людину» [33, с. 38]. Цю рекомендацію слід сьогодні особливо адресувати росіянам, де колективно-хоральне, стадне мислення, набуте ними за радянських часів та правління путінського режиму, стало об'єктом інформаційних маніпуляцій, зокрема українофобських. Саме таке очищення з глибини усвідомлення вини, вважає К. Ясперс, повинно стати головною турботою людини, а не самовдоволеність простого існування тваринного типу [33, с. 47].

Це неприйняття концепції «колективної вини» підтримує також Х. Арендт, підкреслюючи її соціальну шкідливість: «результатом цього спонтанного визнання колективної війни стало вкрай успішне (хоча й неумисне) обілення всіх, хто дійсно скоїв щось… Там, де винуваті всі, не винуватий ніхто». При цьому вона робить категоричний висновок: «Нема такого явища, як колективна вина або колективна невинність; вина й невинність мають смисл лише по відношенню до окремої особистості» [3, с. 60].

Але справа не лише в практичній шкідливості такої концепції, акцентування уваги на колективній вині так чи інакше знижує потенціал вини дійсних винуватців, зокрема путіна і його політичних апологетів за здійснювані ними злочини. Перш за все викликає сумнів правомірність вживання самого терміну «колективна вина». Адже слово «колектив» означає єдність інтересів людей, що належать до певної спільноти. Щодо колективної вини росіян, то ніякої єдності інтересів у них немає. Значна частина підтримує путінський режим або є байдужими до його злодіянь. Меншість на сьогодні протестує й бореться проти війни, жертвуючи своїм становищем та свободою.

Очевидно, цих останніх можна звинуватити в тому, що вони не все зробили, щоб запобігти цій війні та іншим злочинам. Але лише самі ці лю-

ди можуть інкримінувати собі ступінь, міру своєї усвідомленої ними вини. Таким чином, вина ніяк не може бути колективною, вона – лише індивідуальна. Водночас винуватість є фактором спільної відповідальності соціуму у всій його повноті, тим паче, коли це стосується тоталітарного режиму, що склався у Росії. Як вважає Х. Арендт: «Тотальна влада розповсюджується на всі аспекти життя, не лише політичні. Тоталітарне суспільство… повністю монолітне… Немає жодної, хоч скільки небудь суспільно значущої посади… від представників якої не вимагалось би безумовної підтримки прийнятих принципів поведінки. Будь хто, хто приймає участь у публічному житті, незалежно від того, належить він до партії чи до правлячої еліти, так чи інакше втягнутий у всі діяння режиму в цілому» [3, с. 65].

Отже, співвідношення категорій вини і відповідальності специфічне. Колективна відповідальність існує, так звана ж колективна вина – ні. Людина (спільнота) відповідає за те, що вона існує, діє, навіть за свою бездіяльність. Відповідальність, так би мовити, категорія вічна, вона співзвучна самому існуванню, це атрибутивна риса людського буття. Винність же такої якості не має, вона лише частковий, минущий, змінний випадок існування. Сутність її лише в порушенні існуючого. Атрибутивна природа відповідальності – спроможність давати відповідь за зроблене й незроблене, порушене й непорушене перед законом і совістю; вона може бути лише усвідомленою.

Уточнимо, К. Ясперс ґрунтовно аналізує винуватість майже всіх прошарків німецького суспільства: злочинців, тих, хто підтримує війну, байдужих, причетних, спостерігачів і т. д. Водночас він робить однозначний висновок про спільне відчуття відповідальності кожного громадянина, а значить, конкретної спільноти загалом за вчинене. Терміни «індивідуальна вина» та «колективна винуватість» для К. Ясперса не софізми, а вперта реалія, умова притягнення до відповідальності (юридичної, політичної, моральної, метафізичної) всіх винуватих.

Специфіка моральної відповідальності полягає в тому, що вона відображає ту обставину, наскільки особистісна поведінка відповідає суспільним звичаям, традиціям, оцінкам громадськості тих чи інших подій, тобто відображає реальний зв'язок особи з іншими людьми і її вплив на громадську думку в цілому, тому цілком доказово і правомірно вважати наявність колективної відповідальності росіян за розв'язану війну проти України у формі індивідуально-солідарної винуватості російської національної, професійної, соціальної спільноти за скоєне. «Це фатум кожної людини, – пише К. Ясперс, – бути вплетеною в уклад влади, завдяки якому вона живе. Неучасть у формуванні влади, в боротьбі за владу в смислі служіння праву є головна політична вина, що є і виною моральною» [33, с. 6].

Таким чином, винуватість російського соціуму – це консолідоване відчуття кожного з його учасників: («байдужих», прибічників «руського мі-

ра», всіх причетних до розв'язаної Росією війни проти України) за насилля над українським народом. На підтвердження цього М. Самуйлік робить висновок: «консолідована відповідальність суб'єктів громадянського суспільства виникає в процесі їх діяльності та діяльності його інститутів – політичних партій, громадських об'єднань тощо [29, с. 53].

У даному випадку термін «консолідована» відповідальність більш вдало відображає зміст колективної відповідальності, враховуючи як спільне відчуття винуватості, так і конкретну вину кожного громадянина. Як стверджує О. Петухова: «Консолідація – це передусім спільна діяльність органів влади та інституційних структур громадянського суспільства; це згода, заснована на довірі й солідарності поглядів, спільних зусиль громадян, держави, політичних та громадських організацій», фактично організаційне об'єднання суспільного життя на всіх рівнях його функціонування та розвитку. Ця категорія практично втілюється в ідеї «соціальної солідарності як соціального стану єдності спільних інтересів, властива людству протягом усієї його історії. «Солідаризм» означає спільність інтересів та одностайність дій, єдність, взаємозалежність, спільну відповідальність [25, с. 131]. Необхідно зазначити, що термін «солідарність» використовує також К. Ясперс: «Стосовно моральної винуватості можна говорити воістину лише … солідарним між собою людям» [33, с. 6]. Аналізуючи винуватість кожного з прошарків населення Німеччини, К. Ясперс синтезував її в загальну, спільну винуватість того чи іншого соціуму, що реалізується через консолідовану відповідальність всього суспільства. Так він озброїв нас сьогодні новим знанням для розуміння безперечності консолідованої, солідарної винуватості росіян.

Що стосується української громади на тимчасово окупованих територіях, то, крім усвідомлення ними своєї частки відповідальності за допущене, необхідно спонукати їх до конструктивного діалогу, платформою якого мають виступати не так ідеологічно-політичні, як загальнолюдські цінності. Це насамперед право на життя, на безпечне існування (індивідуальне та в сім'ї, колективі, громаді тощо). Саме ці больові точки і здійснення на них інформаційного впливу, мають сприяти зростанню у цієї категорії осіб усвідомлення свого національного менталітету як імунітету проти сепаратизму.

Список використаних джерел

1. Андрущенко В. П., Губерський Л. В., Михальченко М. І. Соціальна філософія. Історія, теорія, методологія: підручник. Вид. 4-те, вип. та доп. Київ : Юрінком Інтер, 2016. 552 с.
2. Андреєв Д. М. Соціально-правові комунікації в забезпеченні взаємодії влади та громадянського суспільства : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня. д-ра юрид. наук : спец. 12.00.12 «Філософія права». Київ, 2014. 36 с.

3. Арендт Х. Банальність зла. Суд над Айхманом в Єрусалимі / пер. з англ. А. Котенка. Київ : Дух і Літера, 2013. 367 с.
4. Балинська О. М. Правова комунікація: вербально-біхевіористський підхід : монографія. Львів : ПАІС, 2008. 212 с.
5. Бауман З. Модерність і Голокост. Київ : Дух і Літера, 2022. 344 с.
6. Бачинін В. А., Журавський В. С., Панов М. І. Філософія права : словник. Київ : Видавничий Дім «Ін Юре», 2003. 408 с.
7. Боднарчук М. М. Свобода і відповідальність у правоохоронній діяльності: філософсько-правовий аналіз : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : спец. 12.00.12 «Філософія права». Львів, 2015. 17 с.
8. Данило Судин про «хороших русских» та імперські амбіції. URL: https://zaxid.net/pushkin_i_putin_govoryat_te_same_n1543938
9. Джонс А. Геноцид: вступ до глобальної історії. Київ : Дух і Літера, 2019. 696 с.
10. Максимюк О. Д. Принцип невідворотності юридичної відповідальності: гносеологічний підхід : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : спец. 12.00.12. Львів : ЛьвДУВС, 2011. 21 с.
11. Бортняк А. Ф. Психосеміотика правовідносин: філософсько-правовий підхід : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : спец. 12.00.12 «Філософія права». Львів, 2014. 18 с.
12. Гарасимів О. І. Філософсько-правовий аспект соціальної відповідальності в діяльності органів внутрішніх справ. Львів : ЛьвДУВС, 2012. 187 с.
13. Грищук В. К. Філософсько-правове розуміння відповідальності людини : монографія / розділ у кн. Вибрані наукові праці: у 4-х кн. Хмельницький : Вид-во ХУУП ім. Леоніда Юзькова, 2025. Кн. 2.1030 с. С. 3–522.
14. Камю А. Міф про Сізіфа. Бунтівна людина. Переклад з фр.: О. Жупанський. Харків : Фоліо, 2022. 448 с.
15. Кант І. Критика практичного розуму. Переклад з німецької І. Бурковського. Київ : Юніверс, 2004. 240 с.
16. Колич О. Смисли соціологічних універсалій у праві : монографія. Львів : НУ «Львівська політехніка», 2022. 108 с.
17. Костенко О. М. Злочин і відповідальність за нього у світлі соціального натуралізму (щодо соціально-натуралістичної доктрини кримінального правознавства). *Право України*. 2010. № 9. С. 31–40.
18. Кузь М. М. Інтенціональний аналіз правового буття : дис. … канд. юрид. наук : 12.00.12 «Філософія права». Львів : ЛьвДУВС, 2016. 198 с.
19. Мельничук Н. Ю. Категорії злочин і покарання в європейській філософській традиції : монографія. Львів : Край, 2009. 360 с.
20. Мина В. В. Філософсько-правове розуміння мети покарання : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : спец. 12.00.12. Львів, 2011. 18 с.
21. Незалежність і юридична відповідальність суддів як гарантії верховенства права : монографія / О. Верба-Сидор, О. Овчаренко, Т. Пашук, С. Рабінович ; за заг. ред. П. Рабіновича. Львів : Сполом, 2019. 388 с.

22. Оніщенко Н. М. Юридична відповідальність держави перед особою: монографія. Київ : Юридична думка, 2007. 320 с.
23. Онтологія, аксіологія, антропологія, гносеологія філософсько-правових вчень : навч. посібник / за заг. ред. В. В. Кузьменка. Дніпропетровськ : ДДУВС, 2015. 246 с.
24. Патрикаракос Д. Війна у 140 знаках. Як соціальні медіа змінюють конфлікти у XXI столітті. Київ : Yakaboo Publishing, 2019. 352 с.
25. Петухова О. В. Консолідація: сутність і види. Інвестиції: практика та досвід. Вид. Київського національного торговельно-економічного університету. 2015. № 3. С. 130–135.
26. Пономаренко А. Б., Ковальов Д. В. Політична відповідальність народу. *Політичне життя.* Вид. Донецького національного університету. 2019. № 1. С. 31–36.
27. Романинець М. Р. Генеза ідеї відповідальності в праві: філософсько-правовий вимір : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : спец. 12.00.12. Львів, 2012. 18 с.
28. Сааков В., Сотников Д. Сейм Литви визнав РФ терористичною державою, 10 травня 2022 р. URL: https://www.dw.com/uk/seim-lytvy-oholosyv-rosiiu-terorystychnoiu-derzhavoiu/a-61747219
29. Самуйлік М. М. Політична відповідальність громадянського суспільства та її гібридні деформації в сучасних умовах. *Політикус.* Вид. Одеського державного аграрного університету. 2019. Вип. 3. С. 50–54.
30. Смілик А. С. Свобода і відповідальність як філософсько-правові засади формування законослухняності особи : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : спец. 12.00.12. Львів, 2016. 18 с.
31. Сучасне суспільство, людина, право в умовах глобальних трансформацій : монографія / за ред. О. Г. Данильяна. Харків : Право, 2020. 344 с.
32. Стовба О. В. Темпоральна онтологія права : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня д-ра юрид. наук : спец.12.00.12. Харків, 2017. 37 с.
33. Ясперс К. До питання німецької провини (уривки): пер. за виданням: Karl Jaspers, Die Schuldfrage. Ein Beitrag zur deutchen Frage. Artemis-Verlag Zurich, 1947. URL: https://uamoderna.com/images/archiv/28-2020/UM28Jaspers.pdf

Тема 16

ПРОБЛЕМИ ФІЛОСОФІЇ ПРАВА В УМОВАХ ВІЙНИ

Мета: проаналізувати процеси трансформації правосвідомості та співвідношення справедливості, моралі й позитивного права (закону) в екстремальних умовах збройного конфлікту.

Інформаційний обсяг: Переосмислення ролі права в умовах війни. Філософія гібридної війни. Зміст і специфіка сприйняття гібридних воєн. Інформація як категорія і засіб ведення війни. Гібридна війна в Україні. Структурні елементи гібридної (інформаційної) війни. Концептуальні інформаційні характеристики гібридної війни. Маркери гібридної війни. Дешифрування маніпулятивних практик рф. Війна в Україні як семіотичний злам. Стара мова прочитання війни сучасним світом. Проблеми нормативності. Криза нормативності права. Причини і шляхи подолання «зламів» нормативності права. Наукова парадигма ревіталізаційної нормативності права.

Теми рефератів, доповідей, повідомлень:

1. Право і справедливість у стані війни: межі допустимого та моральні дилеми.
2. Війна як виклик нормативності права: чи можливе «право поза миром»?
3. Природне право vs позитивне право в умовах збройного конфлікту.
4. Право як інструмент чи цінність: трансформація праворозуміння під час війни.
5. Права людини в умовах воєнного стану: обмеження чи зміни?
6. Баланс безпеки та свободи: філософсько-правовий аналіз.
7. Легітимність державної влади в умовах війни: джерела та межі.
8. Правові символи війни: нові смисли та інтерпретації (героїзм, зрада, колабораціонізм).
9. Відповідальність за воєнні злочини: філософські підстави міжнародного правосуддя.
10. Правова справедливість після війни: покарання, прощення чи примирення?

Формулювання проблеми. Поняття війни, з огляду на форму прояву її як явища, в різні історичні епохи розуміли по-різному. В середні віки війни з масовими кривавими баталіями передбачали завоювання нових

земель і розширення територій могутніших держав; так звані народні армії дарували світові самовідданих патріотів, на прикладах яких виховувалися цілі покоління. Згодом війни набули політичного характеру (йдеться про війни націй і націоналістів, які виправдовували цинічну політику геноциду благородними словами про свою обраність).

Після кривавої Першої світової війни світоглядні проєкти «вічного миру» були закладні в ідеології Ліги Націй (1919), а згодом і її наступниці – Організації Об'єднаних Націй, пакті Бріана – Келога (Празький міжнародний договір про відмову від війни як знаряддя національної політики, 1928), а після Другої світової – у протоколах Нюрнберзького процесу (1945–46) та Гаазького трибуналу (чи по-іншому – Міжнародного кримінального суду, 1998).

Сучасні антивоєнні виступи стали частиною світової політики, на яку доводиться зважати цивільним і військовим. Поняття «інформація» у контексті ведення війни (або «інформаційна війна») вже перестало бути вигадкою постмодерністів і набуло додаткової гостроти й актуальності.

Серед дослідників воєнних питань особливо виокремлюється Карл фон Клаузевіц, який був одним із перших (поч. XIX ст.) авторів масштабних розробок проблем війни та супутніх явищ [16], які визнають навіть наші сучасники. Але безпосередньо за цією темою більш цікавими є праці з проблем «постмодерної війни» Кріса Грея [9]; дослідження Мартина Шоу з обґрунтуванням поняття «вироджена війна» [34]; наукові положення Джона Мюлера, який вважає новий тип воєн «уламками війни» [25]; напрацювання з проблем «гібридної війни» Френка Гофмана [10]; намагання знайти можливості обмеження насилля на основі вивчення специфіки «нових воєн» у роботах Мері Калдор [14; 15]. З-поміж українських дослідників проблем нових (гібридних, інформаційних і т.п.) воєн варто назвати Євгена Магду [21].

Переважно за непередбачуваних обставин усі аспекти життєдіяльності, всі теорії та концепції (тобто, якщо дуже узагальнено, і реальність, і абстрактне мислення) адаптуються до умов війни. Однією зі сфер, яка поєднує «практику і теорію», як би дивно це видалося, є семіотика – наука про знаки і символи. Адже все реальне може мати символічне значення, а знаки зазвичай мають цілком реальне значення. І саме війна підтвердила це. Такий підхід до аналізу війни аж ніяк не новий і не оригінальний, бо є чимало дослідних статей, аналітичних розвідок і навіть академічних книг із цієї проблематики [11; 29; 30 та ін.]. Доречно подивитися на неї з позиції семіотики права як філософсько-правової парадигми.

Важливими є також питання, чому виникає криза нормативності в сучасних соціальних системах, до яких належить право, і які способи її подолання, а також – чи відновлення нормативності формується у нову наукову парадигму, чи стає дедалі нагальнішою потребою людства.

На основі аналізу ситуації в Україні та наукових розробок за цією проблематикою можна побачити, що втрата нормативності права має низку чинників, серед яких: руйнування довіри до права, що рівноцінне його абсолютній примусовості; прийняття норм без морального чи соціального змісту, які стають неприйнятними в суспільстві та незатребуваними в юридичній практиці; тотальна універсалізація чи, навпаки, надмірна індивідуалізація норм; умови повномасштабної війни; так зване побутове «неправо» як прояв деформованої маргінальної соціальної нормативності; цифровізація та кодова алгоритмізація права, що потенційно загрожує техногенністю; ігнорування класичних підходів до праворозуміння тощо.

Тож проблема втрати і відновлення нормативності є фундаментальною для багатьох наук, а передусім для теорії та філософії права, які мають виробити нову наукову парадигму ревіталізаційної нормативності права з безпосереднім урахуванням нагальних проблем українського суспільства – війни, перехідного правосуддя, реформ, довіри до влади і держави.

16.1. ПЕРЕОСМИСЛЕННЯ РОЛІ ПРАВА В УМОВАХ ВІЙНИ

Війна – це екстремальна ситуація, коли звичні соціальні, політичні та правові механізм проходять надзвичайні випробування. За таких умов право є не лише регулятором поведінки, а й стає моральним, соціальним і політичним інструментом, що здатний втримати або підірвати суспільну стабільність.

Право в час війни стає інструментом виживання та безпеки. Тоді як у мирний час закон здебільшого має профілактичну функцію (передбачає, як діяти, щоб уникнути конфлікту), то у воєнний період право покликане насамперед забезпечити захист життя громадян і безпеки держави.

У філософії права за таких умов звертається увага на моральну легітимність права. У воєнний час формально правильна норма може зіткнутися з контроверсійними моральними очікуваннями суспільства. Тому питання легітимності права виходить на перший план, перевіряється, чи відповідає воно етичним стандартам і принципам гуманізму (як-от, у випадку евакуації цивільного населення, коли люди не хочуть покидати домівки та опираються наказам, виникає питання, чи можна / треба застосовувати примусову евакуацію, яка суперечить індивідуальному вибору, але рятує життя).

Право в умовах війни стає соціальним регулятором, адже виконує координаційну функцію, встановлюючи правила взаємодії між державою, військовими і цивільними. Воно допомагає зберегти соціальну згуртова-

ність, підтримує соціальний порядок у критичних обставинах, запобігає руйнівному хаосу соціальних відносин. Цьому сприяють конкретні дії – створення військових адміністрацій у регіонах ведення бойових дій; комунікація між владою та громадянами врегульовується правовими актами, і це знижує рівень конфліктності правовідносин і забезпечує життєво необхідні послуги.

Водночас національне право все-таки підпорядковується міжнародним нормам і стандартам. Міжнародне гуманітарне право завжди має домінувати в умовах війни, бо це зберігає легітимність держави і національного права як такого в глобальному контексті. Саме за таких умов для українців актуалізувалися положення Женевських конвенцій[1], зокрема щодо осмислення прагматизму прав біженців і статусу цивільного населення. У цьому контексті слід розглядати справедливість заборони насильства щодо цивільного населення і військовополонених, що здебільшого суперечить воєнній реальності. Саме в цій площині є проблема відступу солдата від закону заради виживання та його правової відповідальності перед державою і моральної відповідальності перед суспільством.

Філософія права воєнного часу має дати переосмислене трактування категорій свободи та відповідальності. Адже в умовах війни індивідуальна правова свобода обмежується потребою захисту колективного блага (обмеження вільного пересування, контроль над ресурсами і приватною власністю). Кожне важливе рішення піддається не дворівневій оцінці, як у мирний час (законність і моральність), а вже проходить експертизу за трьома критеріями (формальна законність, моральна обґрунтованість + стратегічна необхідність). Тут також формуються і проблемні моменти, скажімо, щодо межі між суспільним обов'язком і правами особи.

Цілком очевидно, що з часом право періоду російсько-української війни набуде своєї наративності. Тому, застосовуючи герменевтичний підхід до розуміння права, філософи права говоритимуть про закони війни як спосіб і засіб розповіді про конфлікти, масові порушення та відновлення справедливості. За допомогою методу правової аргументації філософи права формуватимуть новітню історію боротьби (описуючи розслідування злочинів проти цивільного населення), легітимації влади (закладаючи нові правові стандарти відповідальності) та морального порядку (навчаючи нові покоління про справедливе та допустиме).

[1] Див: Конвенція про поліпшення долі поранених і хворих у діючих арміях від 22 серпня 1864 року: Офіційний переклад надісланий листом МЗС № 72/14-612-35665 від 29.03.2023. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_151#Text ; Конвенція про поводження з військовополоненими від 12 серпня 1949 року: Офіційний переклад надісланий листом МЗС № 72/14-612-20689 від 23.02.2023. URL: https://zakon.rada.gov.ua/ laws/show/995_153#Text

Загалом війна стає своєрідним філософсько-правовим викликом: змінює загальноприйняті для мирного часу функції права від засобу формальної регуляції до інструмента морального, соціального і політичного порядку; ставить під сумнів усталені уявлення про право і змушує переосмислювати співвідношення свободи і безпеки, відповідальності держави перед громадянином та відповідальності юриста перед державою і людиною; позиціонує право не лише як систему норм, а й ціннісну позицію суспільства. У кризових ситуаціях так звані «перехідні суперечності» стають додатковою характеристикою права і правовідносин. Водночас права людини все-таки залишаються незмінним основним критерієм оцінки законності, навіть якщо вони обмежуються задля безпеки; а юристи стають не тільки суб'єктами застосування права, а й публічними носіями соціальних цінностей, моралі та суспільної відповідальності. Юридична практика в часі війни перебуває у постійному діалозі з моральними очікуваннями суспільства.

16.2. ФІЛОСОФІЯ ГІБРИДНОЇ ВІЙНИ

Основним ілюстративним матеріалом у цій темі є гібридна війна Росії проти України. Події на Євромайдані, Революція гідності, анексія Криму та нагнітання насильства на Донбасі, яке переросло в повномасштабну війну, демонструють, що ця гібридна війна пов'язана не так з окупацією українських територій, як із прагненням підірвати структуру управління в державі зсередини, зруйнувати інфраструктуру, придушити волю українців до опору.

16.2.1. Зміст і специфіка гібридної війни

Британська науковиця Мері Калдор, визнана у сфері вивчення феномена війни, вважає, що «нерегулярні, неформальні війни другої половини XX століття (починаючи від руху опору воєнного часу і партизанської війни Мао Цзедуна та його наступників) – це перші ластівки нових форм ведення війни». Зокрема, вона пише: «Нові війни тягнуть за собою розмивання різниці між війною (зазвичай як насилля за політичними мотивами між державами чи організованими політичними силами), організованим злочином (насилля заради власної вигоди, переважно фінансової) та масштабними порушеннями прав людини (насилля проти окремих осіб)… Новій війни часто описують як конфлікти низької інтенсивності» [15]. А далі дослідниця у поясненні нового типу воєн послуговується вже згадуваними поняттями «гібридні війни», «вироджені війни» і навіть «уламки війни»,

які демонструють «простий бандитизм, здебільшого прикритий під маскою політичного конфлікту».

Тож у воєнній справі відбулася революція, причому не у сфері технологій, а в середовищі соціальних відносин, зумовлених новими методами ведення війни (навіть якщо ці зміни спричинені новими технологіями). Скажімо поширення мережі «Інтернет» сприяє практично безперешкодному руху інформації, яка впливає на формування громадської думки, і власне управління каналами, а отже, й змістом інформації може дати владу на арені глобальної взаємозалежності політики, економіки, воєнної справи і навіть культури. Природа влади у всіх цих сферах має інформаційне коріння.

16.2.2. Інформація як категорія і засіб гібридної війни

Залежно від контексту розуміння науковці трактували інформацію по-різному. Наприклад, позиція американських учених щодо цього поняття була такою: К. Шеннон у своїй теорії зв'язку називав інформацію комунікацією, у процесі якої усувається невизначеність; Н. Вінер використовував цей термін на позначення змісту, отриманого з зовнішнього світу в процесі пристосування до нього нас і наших почуттів тощо. Французи у цій сфері наукового пізнання розглядали інформацію з позицій термодинаміки: як заперечення ентропії, міру хаосу в системі (Л. Бріллюен) або як міру складності структур (А. Моль). Натомість англійський філософ В. Ешбі сприймав інформацію як передачу різноманітності; А. Урсул називав її відображеною різноманітністю. Українські дослідники інформації (наприклад, В. Глушков) вивчають цей феномен як міру неоднорідності розподілу матерії та енергії у просторі та часі, міру змін, якими супроводжуються всі процеси, що відбуваються у світі.

Інформація (від лат. informatio – повідомлення, роз'яснення, виклад, від лат. informare – надавати форму) – в широкому значенні абстрактне поняття, що має чимало значень залежно від сфери використання. Загальне поняття інформації подано у філософії, де під нею розуміють відображення реального світу. Інформація як філософська категорія – це один із атрибутів матерії, що відображає її структуру. У вузькому значенні інформація – це відомості (повідомлення, дані) незалежно від форми їх прояву. На даний час не існує єдиного визначення поняття «інформація». З позицій різних сфер знань це поняття описують певним специфічним набором ознак. Наприклад, у біології інформацією називають сукупність хімічно закодованих ознак, що передаються від клітини до клітини, від організму до організму. Погляд на інформацію з точки зору її

споживачів окреслює це поняття як нові відомості, прийняті, зрозумілі й оцінені як корисні; інакше кажучи, це нові знання, які отримує соціальний суб'єкт у результаті сприйняття і переробки певних відомостей.

Можна навести чимало визначень поняття «інформація», однак усі вони сходяться в тому, що це – відомості в будь-якій формі та вигляді на будь-яких носіях; відомості, сигнали про навколишній світ, про зовнішнє і внутрішнє середовище, що їх сприймають організми.

Влада над інформацією, звичайно, супроводжується належністю до так званого «глобального класу». Його представники, як вважає М. Калдор, «розмовляють англійською, мають доступ до Інтернету й супутникового телебачення, користуються доларами і євро чи кредитними картками, можуть вільно пересуватися». Тоді як «локальні особи, виключені з глобальних процесів, живуть з того, що можуть отримати як гуманітарну допомогу, їх пересування обмежують блокпости, візи і вартість виїзду, вони страждають від окупаційного стану, вимушеного переміщення, голоду, мін і т.д.» [15]. Авторка писала це, узагальнюючи війни в Югославії, Боснії та Герцеговині, Афганістані, Іраку. Але тут так багато спільного із ситуацією на сході України.

16.2.3. Гібридна війна в Україні

Український дослідник Євген Магда з урахуванням особистого спостереження за ситуацією в Україні пише: «Гібридна війна – це прагнення однієї держави нав'язати іншій (іншим) свою політичну волю шляхом комплексу заходів політичного, економічного, інформаційного характеру і без оголошення війни відповідно до норм міжнародного права» [21, с. 4]. Події на Євромайдані, Революція гідності, анексія Криму та нагнітання насильства на Донбасі, яке переросло в повномасштабний збройний конфлікт, демонструють, що гібридна війна Росії з Україною пов'язана не так з окупацією наших територій, як із прагненням підірвати структуру управління в державі зсередини, зруйнувати інфраструктуру, придушити волю українців до опору.

При цьому Є. Магда акцентує, що не варто «задирати ніс через те, що на нас звернув увагу сам «великий і жахливий Путін». Він вважає, що росіяни не наважувалися на безпосереднє зіткнення з Україною не тому, що сприймають українців як братній народ (зверніть увагу: на території Росії немає жодної української середньої школи), а радше через відсутність такої потреби. А зараз «Путін на українській території веде війну із Заходом, намагаючись довести своїм недавнім партнерам, що на Росію потрібно зважати, переконати, що вона має право на виняткові власні інтереси на пострадянському просторі» [21, с. 6].

Поява персональних комп'ютерів і відкритих телекомунікаційних мереж надала можливість інформаційного протистояння на якісно новому рівні. Став можливим прихований персональний інформаційний вплив на конкретного користувача комп'ютерної мережі і неконтрольований масовий вплив на широку аудиторію глобальних телекомунікаційних мереж. Загалом метою інформаційної війни є вплив на системи знань і уявлень противника. Причому під знаннями розуміється об'єктивна інформація, загальна для всіх, а під уявленнями – інформація, що має суб'єктивний, індивідуальний характер. Якщо у «традиційній» війні основними подіями є бойові дії, то інформаційну війну відрізняють прагнення протилежних сторін нагнітати паніку в державах-опонентах, створюючи атмосферу постійної кризи і напруги.

16.2.4. Структурні складові гібридної війни

Об'єктами ураження в інформаційній війні є: 1) свідомість, воля і почуття населення країни-супротивника, особливо в періоди виборів, референдумів, кризових ситуацій; 2) системи прийняття управлінських рішень у політичній, економічній, соціальній, науково-технічній сферах, у сферах забезпечення безпеки і оборони; 3) інформаційна інфраструктура країни-супротивника. Основними суб'єктами інформаційної війни є зовнішньополітичні відомства і спецслужби інших держав, інформаційно-пропагандистські структури [13].

Переваги (якщо можна так говорити) інформаційної війни перед війною в класичному розумінні зазвичай передбачають те, що під час операцій інформаційної війни не гинуть люди, потрібна набагато менша кількість ресурсів, військові дії відіграють другорядне, підпорядковане значення, а на перший план виходять вплив на свідомість і світогляд мільйонів пасивних учасників інформаційної війни. Ще одна найважливіша особливість – можливість одночасно вести дії на декількох фронтах і напрямках, що видається проблематичним під час традиційних бойових дій. Вектор, завдання і навіть жертву інформаційної війни можна скорегувати в процесі ведення власне бойових дій, залежно від стратегічних завдань.

Можна назвати ще чимало таких переваг інформаційної війни порівняно із «традиційною» війною, зокрема: раптовість нанесення удару супротивнику; прихованість етапу підготовки операцій; ідеальні умови для маскування істинних намірів (можливість діяти «під чужим прапором»); відсутність матеріальних слідів агресії, що дозволяють встановити істинного агресора і застосувати до нього засоби міжнародної відповідальності; відсутність потреби створювати якісь військові блоки чи коаліції.

Атакуючою інформаційною зброєю при цьому вважають: комп'ютерні віруси; логічні бомби (програмні закладки); засоби придушення

інформаційного обміну і фальсифікації інформації; засоби нейтралізації текстових програм; різноманітні помилки, що свідомо вводяться в програмне забезпечення». Ініціатори інформаційної війни прагнуть домогтися максимального розширення площі впливу і кількості підданих інформаційним віртуальним атакам. Цьому значною мірою сприяє інформатизація і віртуалізація сучасного суспільства, поширення соціальних мереж.

Інформаційна війна при використанні інформації як зброї ведення бойових дій у будь-якій сфері життєдіяльності охоплює такі складові:

– вплив на інфраструктуру систем життєзабезпечення – телекомунікації, транспортні мережі, електростанції і т. д .;

– промислове шпигунство – порушення прав інтелектуальної власності, розкрадання патентованої інформації, спотворення або знищення важливих даних, проведення конкурентної розвідки;

– хакінг – злам і використання особистих даних, ідентифікаційних номерів, інформації з обмеженим доступом тощо.

З урахуванням аналітичних матеріалів, Є. Магда виокремлює декілька підвидів інформаційних воєн:

– кібервійна – комп'ютерне протистояння в просторі мережі «Інтернет, спрямоване на дестабілізацію комп'ютерних систем державних установ, фінансових і ділових центрів, створення безладу і хаосу в житті країни;

– мережева війна – форма конфліктів, коли застосовують мережеві стратегії і технології, пристосовані до сучасної інформаційної епохи. Учасниками таких воєн можуть бути терористи, кримінальні угруповання, громадські організації та соціальні рухи, які використовують децентралізацію комп'ютерних систем;

– електронна війна – використання і управління інформацією з метою отримання переваги конкурента над противником, здійснює збір тактичної інформації, забезпечує безпеку власних інформаційних ресурсів, поширює неправдиву інформацію про противника серед населення, перешкоджає збору інформації противником;

– психологічна війна – сукупність різних форм, методів і засобів впливу на людину з метою зміни в бажаному напрямку її психологічних характеристик, групових норм поведінки, масових настроїв, суспільної свідомості загалом;

– радіоелектронна боротьба – сукупність узгоджених за цілями, завданнями, місцем та часом заходів і дій військ, спрямованих на отримання інформації про місцезнаходження радіоелектронних засобів, систем управління військами та зброї суперника, їх знищення всіма видами зброї, а також радіоелектронне придушення сигналів передачі інформації [21, с. 291–292].

16.2.5. Концептуальні характеристики гібридної війни

Війна, яку нам демонструють з екранів телевізорів (чи комп'ютерів), стає симулякром, що не потребує «реальності», адже іноді «картинку» вважають реальнішою від того, що відбувається насправді. Засоби масової інформації та комунікації радше створюють символи, ніж відтворюють дійсність. Водночас треба зауважити, що ця символічність не так демонструється у новинах, як міститься у нашій свідомості, а її лише використовує телебачення (говорить мовою артефактів, створених людиною, а отже, найбільш зрозумілою їй; ці артефакти, символи чи знаки відображають людське уявлення про елементи дійсності, чим структурують і впорядковують інформаційний простір). Але кожний, хто сприймає інформацію, може по-різному її розуміти (трактувати, інтерпретувати тощо). Теоретики технологій комунікації говорять про засоби масової інформації як про «універмаг значень, де кожен може знайти те, що хоче» [22, с 7]. Підтримуючи й розвиваючи цю ідею, інші дослідники вважають, що «сьогодні семіотичний (знаковий, символічний – Авт.) аналіз знаходить своє місце не лише при аналізі і породженні брендів чи реклами, а й у військовій справи, оскільки та чи інші інтерпретація дійсності є частиною медіа-війн, які ведуться за громадську думку, яскравими прикладами яких є вибори чи воєнні дії» [27, с. 24].

Інформаційні потоки мають властивість безперервності й водночас постійної доповнюваності. Особливо це видно в мережі «Інтернет», де можна знайти найсвіжіші новини й одночасно стародавні архівні дані. Це, мабуть, наймасштабніший інформаційний простір, що вважається вже перенасиченим, але й далі невпинно поповнюється. Це вміло використовують як звичайні споживачі, так і спецслужби. Причому останні однаково успішно використовують наявну в мережах інформацію і запускають свою, нерідко доволі спотворену від реальної або й навіть кардинально протилежну. Люди спочатку читають (чують чи бачать) певну «сенсацію», а тільки згодом з'являються «розслідування» («аргументовані» звинувачення, з одного боку, та виправдовування й пояснення – з іншого). Сама реальність може залишатися невідомою, а всі обговорюють черговий інформаційний конструкт (бойові дії в Україні, демонстровані різними каналами різних країн абсолютно по-різному).

Багатозначність (полісемія) передбачає наявність в оприлюдненій інформації ймовірності декількох значень, що іноді можуть бути навіть кардинально протилежними. Здебільшого вербальна інформація є багатозначною (залежно від контексту її демонстрування), що яскраво проявляється, наприклад, у трактуванні окремої події чи слів у засобах масової інформації (дуже часто доводиться чути: «Журналісти все не так зрозуміли... Я зовсім не те мав на увазі, коли говорив... Вони все перекрутили!»). Мабуть, це є

однією з причин, коли процес розгляду будь-якої кримінальної чи іншої резонансної справи не супроводжується коментарем: вербальні чи візуальні «знаки» журналісти можуть абсолютно не так потрактувати.

Ще однією проблемою прояву багатозначності розуміння почутого / побаченого можна вважати ситуацію, в якій задіюється механізм перекладу для іноземних експертів, журналістів, дипломатів тощо. У таких ситуаціях від перекладача іноді залежить остаточний результат отриманої інформації (реакція). Тому від нього вимагається не тільки вільне володіння мовами, з якої та якою робиться переклад, а й здатність здійснювати компаративне зіставлення специфіки соціально-політичних систем держав, представники яких стали учасниками певної ситуації. Перекладач має вміти не просто дослівно перекладати, а враховувати особливості культури, історії, звичаїв, політичної ситуації, специфіки правової системи, рівня економічного розвитку і т. д. держав, громадяни яких задіяні у ситуації. Це нерідко стає на заваді об'єктивного розуміння ситуації загалом.

Американський аналітик Пітер Дейл Скотт події, що залишаються незрозумілими й невизначеними, назвав глибинними, а відповідну інформаційну політику – глибинною політикою; згодом він переконався у доцільності цього поняття, вивчаючи військові змови та політику війни [32]. Такий тип політики, на його думку, покликаний забезпечити управління державною, коли виникає щось набагато більше ніж просто серйозний конфлікт. Імовірно саме така ситуація побутує зараз в Україні: суспільство шарахається від однієї події до іншої, вважаючи, що вершить історію, яку вже хтось без нього спроєктував і впевнено реалізує за допомогою інформації.

Уже понад десять років тому британські військові впровадили такий структурний підрозділ, як Група поведінкового аналізу (Behavioural Isinght Team) з невеликим штатом, зате зі значними повноваженнями щодо «біхевіористського (психологічно-поведінкового – Авт.) поштовху» [4]. На думку ініціаторів створення такої групи у структурі британських спецслужб, людям потрібен «поштовх» як орієнтир для руху і дії (щось на кшталт принципу «демократія має бути керованою»). Чим займається цей підрозділ, достеменно не відомо, але є дані, наприклад, що після опрацювання цією групою і зміни тексту одного листа Королівської служби зборів, яка розсилає їх десятками тисяч, сума зібраних податків зросла на 200 мільйонів футів [26]. Тобто, не змінивши зміст тексту, а тільки форму його подачі, можна отримати потрібну реакцію у відповідь.

Гіпотеза лінгвістичної відносності, теорії, що демонструє мову специфічно – з точки зору прагматики (корисності), передбачає, що будь-яка інформація використовується для досягнення певних цілей, наприклад, для отримання необхідної поведінки соціальних суб'єктів (ця методика близька до теорії вербального біхевіоризму Б. Скінера [35]). «Польові спо-

стереження» наочно демонструють вплив мови (інформації) на повсякденну поведінку людини.

Є позиція науковців, що інформація не описує чи відтворює і не структурує реальність, а вступає з нею у складні взаємовідносини (це теза аналітичної філософії та теорії мовленнєвих актів). Для цієї концепції характерне зведення всіх буттєвих проблем до проблем мови; весь світ розглядають через призму мови, все є текстом, який можна «читати» (навіть якщо сприймається візуально). Відповідно до цієї теорії значення залежить від застосування, а мова є соціальним (а не індивідуальним) явищем через доступність і зрозумілість знаків усім членам соціуму, які послуговуються цією мовою. І в цьому безперечно також проявляється прагматизм інформації. Так, більш ніж інформативним є відеоряд із зображенням вибухів, напівзруйнованих бліндажів, тяжкопоранених на лікарняних ліжках, заплаканих вдів біля домовин чоловіків. Але це має миттєву реакцію: викликає бажання захистити, дітей, солдат, усю свою Батьківщину. Набагато сильнішим і довготривалішим може бути вплив непомітної на перший погляд інформаційної кампанії з апеляцією до щасливого минулого у складі Радянського Союзу через трансляцію старих російських фільмів і нової російської попси.

«Головною особливістю гібридної війни є те, що вона ведеться не стільки за контроль над територіями, скільки за управління умами й емоціями. Чим більше розсудливих, креативних, небайдужих людей стануть жертвами гібридної агресії, тим краще будуть виконані поставлені її ініціаторами цілі», пише Є. Магда [21, с. 266]. Необхідно розуміти, що Росія не тільки збирається поглинути Україну в класичному сенсі територіальної окупації. Очевидно, стоїть завдання – домогтися смертельних для української державності змін у внутрішньо- і зовнішньополітичному курсі нашої країни, які б перетворили офіційний Київ на слухняного союзника Москви. Але нам хочеться, щоб Україна стала реальною альтернативою Росії на пострадянському просторі щодо політичного впливу, залучення інвестицій, забезпечення умов для економічного зростання і побудови громадянського суспільства.

Отже, інформація є дієвим засобом ведення війни. А в умовах «оновлення» (гібридизації) способів воєнних стратегій її треба визнати одним із найпотужніших і відносно економнішим. Негативний інформаційний вплив, зорієнтований на підрив бойового духу армії та патріотичних настроїв населення, може завдати набагато більше шкоди державі, ніж чисельно і технічно сильніша армія супротивника. Це основна ідея гібридної війни.

Щоби не піддатися такому впливу, зберегти Україну, й забезпечити подальше існування і розвиток нашої країни, необхідно забезпечити низку заходів: 1) налагодити ефективну боротьбу з корупцією; 2) сформувати

надійне осердя середнього класу; 3) завершити становлення Збройних Сил; 4) викристалізувати національну ідею (як перспективу національного об'єднання для просування вперед); 5) вибороти власне місце у світі (наздогнати держави Центральної Європи за якістю життя та наростити масштаби свого впливу на європейську політику); 6) надати українській культурі сучасної форми (продукувати цікаві світу смисли зі збереженням власної ідентичності).

16.3. МАРКЕРИ ГІБРИДНОЇ ВІЙНИ. ДЕШИФРУВАННЯ МАНІПУЛЯТИВНИХ ПРАКТИК РФ

Путінські нові пропагандистські зусилля посилилися спершу з метою запобігання просування кольорової революції у Росії, з одного боку, з іншого – наміром став широкомасштабний наступ на країни демократії. У чому ж суть концепції, яка покликана ворогом до нищення демократичних світових цінностей?

Перше, це просування ідеї вищості росіян та російської держави щодо інших народів та прославляння Росії як провідного світового захисника «справжнього» християнства, моралі, сім'ї та інших консервативних цінностей.

Друге: перегляд усталених поглядів на російську / радянську історію та обілення радянських вождів; заперечення відповідальності Москви за масові злочини, скоєні проти росіян, а також інших народів СРСР та інших країн, зокрема геноцид, скоєний у 1932–1933 роках проти українців; прославляння ролі Росії в перемозі над нацистською Німеччиною в Другій світовій війні й замовчування ролі інших країн у цьому успіху.

Третє: заперечення відповідальності Росії за акти міжнародної агресії, зокрема й війну в Грузії 2008 року та подальшу окупацію частин її території, де-факто окупацію Росією частини території Молдови та нинішню війну проти України.

Четверте: дегуманізація українців; паплюження української культури та мови; поширення наративів про відродження фашизму та антисемітизм в Україні; спотворене представлення української влади як маріонетки Заходу, прихильної до неонацистських ідеологій; дискредитація реформ, що відбувалися в Україні після Євромайдану, як некомпетентних; зображення, України як «неспроможної» та «корумпованої» держави, яка не заслуговує на західну підтримку.

П'яте: обвинувачення Заходу за холодну війну і зображення західних санкцій проти Росії як повернення до «морально збанкрутілої» і «несправедливої» ментальності часів холодної війни.

Шосте – це критика Заходу за «втрату моральних орієнтирів» і «виродження»; глузування з західних ідей прав людини та демократії; звинувачення Заходу в подвійних стандартах.

Сьоме: надмірна зосередженість і на економічних та політичних проблемах Заходу, які спотворено представляються як непозбувні хвороби суспільства; підтримка антиелітних груп та радикальних правих і лівих ідеологій у Європі та Північній Америці, які часто подаються як легітимні голоси, що виступають від імені суспільств.

Восьме: критика західних інституцій за їхню неспроможність реагувати на нові глобальні виклики, такі як міжнародний тероризм та міграція, щоб підірвати їхні позиції та авторитет.

Дев'яте: перешкоджання європейській інтеграції; відродження етнічних, культурних, релігійних та історичних ліній поділу в Європі; підтримка сепаратизму в західних державах, які стають цілями для атак [38, с. 29–30].

Відмінність путінських інформаційних військ від таких зразків пропаганди, як комуністична або нацистська в тому, що пропаганда Суслова і Геббельса просувала певну ідеологію, антилюдську. Її метою було захопити людей якимось образом майбутнього: комуністичного або фашистського.

Натомість у путінській Росії немає жодної ідеології і жодної постаті майбутнього. Путінські медіа руйнують основи всіх норм: моралі, права, науки. Вони сіють ненависть, брехню, вульгарність і провокації. Не маючи жодної позитивної програми для людства, Путін і його ЗМІ торгують погрозами і неприємностями, використовуючи будь-які проблеми в світі для спроб його зруйнувати, посіяти ворожнечу між народами і тим самим продовжити панувати і красти в Росії.

На підготовчому етапі керівництвом країни-агресора вживаються заходи з формування ідеологічних, політичних і військових передумов майбутньої агресії. Ці заходи охоплюють:

– ідеологічну обробку власного населення задля об'єднання довкола ідей націоналізму, великодержавного шовінізму, захисту так званих «національних цінностей та інтересів», боротьби з «зовнішнім ворогом» та в умовах «оточеної фортеці» тощо, а також максимальне послаблення опозиції у всіх її проявах;

– захоплення інформаційного простору країни-супротивника та використання його у своїх інтересах для формування у суспільстві відповідного настрою;

– внесення розколу серед населення країни-супротивника шляхом стимулювання внутрішніх суперечностей політичного, міжнаціонального та міжрелігійного характеру (зокрема, в рамках створення та підтримки різних партій, рухів та організацій відповідного, в т. ч. екстремістського спрямування);

– дискредитацію зовнішньої та внутрішньої політики країни-супротивника, нав'язування її керівництву та населенню певних ідей та цивілізаційних цінностей шляхом проведення активної інформаційної кампанії із застосуванням спеціальних методів «зомбування» суспільства з широким залученням як державних, так і неурядових організацій.

Цінності в інформаційній складовій російсько-української «гібридної війни», які стали об'єктом воєнної агресії рф, можна розділити на п'ять груп:

І група – це група фундаментальних, базових, загальнолюдських цінностей, які відображають стійкі ціннісні орієнтири людства. До них належать такі цінності: життя, людина, добро, природа, суспільство, щастя, справедливість, свобода, рівність, гуманізм, робота, знання (істина), краса (гармонія) й т. ін.

ІІ група – це група національних цінностей (цінностей національної культури): національна ідея, рідна мова, народні свята, традиції й звичаї, фольклор, національні символи й т. ін.

ІІІ група – це група громадянських цінностей (цінностей демократичного суспільства): демократичні права й обов'язки, толерантність до інакомислення, релігійна терпимість, повага до культурних і національних традицій інших народів, неперервна освіта, інформаційна культура й т. ін.

IV група – це група сімейних цінностей, до якої належать: любов, повага, вірність, взаємодопомога, спілкування, гармонія взаємин, довіра, взаємна відповідальність, шанування предків і ін.

V група – це група особистісних цінностей (індивідуальних, персональних цінностей), яка включає такі: повноцінна життєва самореалізація як особистості, освіченість, морально-вольові якості, здоров'я, засвоєння правил етикету тощо.

Спостереження дають змогу зробити висновок, що гібридна війна, розв'язана РФ проти України на сході нашої держави, негативно вплинула і на процес формування системи цінностей молоді, яка перебувала на той час в окупації, і на відповідні соціальні норми, які вона наслідує.

По-перше, молодь Донбасу на окупованих територіях виховувалася в дусі ненависті до України та всього українського. По-друге, виховання молоді Донбасу на непідконтрольних територіях відбувалося в дусі мілітаризму. Юнаків і дівчат наполегливо готували до глобальної війни. По-третє, виховання молоді Донбасу на окупованих територіях супроводжувалося активною пропагандою радянського способу життя й поваги до символів та артефактів колишнього Радянського Союзу. На наших очах відбувалася деформація системи цінностей та соціальних норм молоді Донбасу.

Тема маніпуляцій масовою свідомістю в час гібридної війни – не нова. На неї, до речі, окрему увагу звернув Сергій Моругін («Українська журналістська платформа»). «У нас склалася нова ситуація, яка раніше не мала

місця. Ми увійшли в епоху цифрових технологій, і виявилося, що все не так однозначно. З'явилася проблема протидії пропаганді й маніпуляціям громадською думкою. Діють спеціальні структури, які втручаються у вільний дискурс і роблять все для того, щоб «переключити» увагу, заговорити, вкласти в голови певні думки. Європейці намагаються вести нас тим шляхом, яким ішли самі», сказав доповідач. Оглядач В. Лубчак зауважує: «Незалежно від того, чи запускають навмисно такі маніпулятивні речі, вони все одно з'являються і будуть з'являтися. У людей є велика потреба заочно спілкуватися з незнайомцями, а теперішні технологи дають таку спокусу. Ти за хвилину можеш оголосити свою думку на увесь світ». Коли в сучасної людини є проблеми, вона не задоволена від життя чи психологічно перенавантажена, традиційно може шукати розраду у віртуальному житті. І, безумовно, завжди будуть ті, хто з метою політичного чи економічного маніпулювання запускають флешмоби. Якщо це роблять правильно, з акцентом на емоційну реакцію, резонанс у соціальних мережах буде. Головне, щоб те, з чим звертаються, било на емоції та резонувало з потребою багатьох людей, – пише Вадим Васютинський.

У Росії задіяні великі сили, спрямовані на маніпулювання в (соцмережах, вони працюють на кількох фронтах – створюють фейкові сторінки від імені українських націоналістів і так звані сторінки сепаратистів, які стверджують, що з Росією треба дружити... Українцям головне не піддаватися емоціям.

Прочитавши якусь новину в соціальних мережах – заклик до флешмобу чи прохання долучитися до публічних акцій, – треба дати собі час на переосмислення такої інформації. Так би мовити, «охолонути» і пізніше ще раз перечитати те, що ви читали. Друга порада – звертати увагу на джерело, на автора, і важливо завжди ставити собі питання: чи не є це провокацією. Словом, нам треба вчитися бути господарями власних емоцій, а не йти за емоціями, які нам нав'язують. В соціальних мережах – це особливо важливо» [20].

У країні має бути активніша політика інформаційної безпеки, ті ж самі викриття фейкових новин, фейкових акаунтів... Міністерство інформаційної політики у нас є, діяльність – непомітна, принаймні простим людям. Маніпуляції суспільною думкою продовжуються. Це дуже небезпечні тенденції. Як показують дослідження, сьогодні негативні емоційні реакції українців насамперед спрямовані не на зовнішні сили, країну-агресора, а проти української влади.

Приблизно 10% людей завжди віддаватимуть перевагу в отриманні інформації не живим людям, не авторитетним ЗМІ, а соціальним мережам. У чому такі люди бачать сенс? Їм здається, що вони самі шукають, що їх більше цікавить, що вони самі формують власну «інформаційну стрічку» – залежно від поглядів своїх френдів, від сторінок, на які підписані тощо. На-

справді ж, це не зовсім так. Дійсно, ми вибираємо у френди лише тих, думки і погляди яких поділяємо самі. Нам приємно читати свою стрічку, і складається враження, що мало всі навколо однодумці й загалом ситуація в країні вам цілком зрозуміла. Але в такому умовному віртуальному середовищі людина отримує не реальну, а лише бажану їй інформацію, люди формують інформаційний сприятливий кокон довкола себе. І саме такими 10% найактивніших користувачів соціальних мереж можна маніпулювати. Українське суспільство зараз дуже відкрите емоційно. І тому піддається впливам, – пише далі В. Лубчак [20].

Експерти із міжнародної безпеки з'ясували чинники ефективного позиціонування України у світі. Тут є неабиякі проблеми, частина вини належить Міністерству інформаційної політики. Це передовсім відповідальність України презентувати саму себе у світі. Інша річ, що війна стала тим чинником, який привернув увагу світової громадськості до України, коли почали гинути українські громадяни.

Зараз це залежить і від громадянського суспільства, і від влади. Влада зобов'язана виконувати реформи щодо політичної комунікації, яка засвідчуватиме прозорість її дій, що врешті забезпечуватиме формування громадянського суспільства. Приміром, телебачення та радіостанції на місцевому рівні повинні забезпечувати комунікацію так, щоб люди не тільки знали, а й розуміли, що саме відбувається у їхніх маленьких містечках, щоб вони могли організуватися і вирішувати свої проблеми самостійно. Саме комунікація влади з народом є запорукою громадянського суспільства. Скажімо, питання децентралізації досі залишається на порядку денному. І без правильної політичної комунікації», без пояснення, роз'яснення тут не обійтися.

Що ж заважає об'єктивності преси в Україні та за її межами? Чи іноземні журналісти, які пишуть про Україну, обізнані у наших проблемах, знають новітню історію, розуміються на перипетіях політикуму? Адекватності бракує. Одна з основних причин полягає в тому, що вони не мають доступу до англомовного контенту про Україну. Йдеться не лише про новини чи про політику, а про інновації, культуру, науку, про суспільство загалом. Україна розвивається дуже динамічно. В Україні бачать цей позитивний розвиток, однак, його не бачать закордоном. Як хтось може зацікавитися Україною, якщо він не має доступу до того масиву інформації, яка формує позитивний образ України. З цього приводу ситуація, на жаль, заслуговує на критику і неприйняття такого стану. Не можливо перехопити ініціативу в протистоянні гібридній війні саме через такий стан.

Найкращим був період висвітлення революційних подій (2004 і 2014 рр.). Тоді працівники масмедіа найбільш об'єктивно писали і показували факти з майданних подій. Прикладом об'єктивної інформаційної роботи були повідомлення про Майдан: дуже ґрунтовні статті з цієї темати-

ки є публікації у «The New York Times», «Foreign Policy». Інший приклад: консультативний референдум у Нідерландах щодо асоціації України і ЄС. Їхні журналісти досить швидко зрозуміли, що референдум, його інтерпретація, були в той чи інший спосіб пов'язані із кремлівською зовнішньою політикою. Вони змушені вносити корективи. Однак вони не впевнені, що самі українці розуміють, що відбулося на Майдані.

Знову можна і треба говорити про політичну комунікацію між владою і народом. Урядові треба вести відкриту розмову зі своїми громадянами, пояснювати свої рішення.

У працівників російських інформаційних військ є традиція: після «важкої» роботи з розпалювання ненависті у росіян до Європи, наклепів на її цінності та спосіб життя поїхати в якусь європейську країну на відпочинок або з діловим візитом, щоб, повернувшись у Росію, з новими силами продовжувати творити неправду про те, що Європа вже померла, і просто нікому її поховати.

Автор ще одного аналітичного огляду – І. Яковенко – стверджує, що «Можна гідно оцінити справедливість рішення європейців, які ухвалили рішення захистити себе від присутності цих людей, бо є проблеми. Союз журналістів Росії досить давно перестав представляти інтереси журналістів і захищати залишки цієї професії в Росії, керівництво цієї організації доводить, постійно кидаючись на захист бійців інформаційного фронту і залишаючись абсолютно байдужим до зачисток залишків свободи слова в Росії. Проблема в тому, що за кордоном СЖР багато хто сприймає як реальну організацію журналістів і всерйоз вважає, що «санітарно-гігієнічні заходи щодо недопуску телебрехунів у країни Європи є порушенням свободи слова» [45].

16.4. ВІЙНА ЯК СЕМІОТИЧНИЙ ЗЛАМ

Розглядаючи право як систему знаків і знакових конструкцій, війну треба сприймати як семіотичну катастрофу, крах цих знаків, оскільки в умовах війни руйнуються всі соціальні системи, а ще гірше – руйнується їх усталений зміст. Війна не тільки порушує право, а й руйнує його систему знаків, коли поняття «право», «держава», «безпека», «права людини» абсолютно нівелюються й зневажаються. Навіть у міжнародному праві поняття договору, гарантій, безпеки, миру втратили семантичну (і реальну) стабільність (згадаймо Будапештський меморандум 1994 року, який мав би гарантувати Україні безпеку після набуття неядерного статусу, але став незасвоєним уроком про безпідставну віру у знаки дипломатії без надійного референта). Війна починається не тільки з військо-

вим нападом, а вже навіть тоді, коли міжнародні правові знаки перестають щось означати.

У російсько-українській війні це почалося також набагато раніше. Але світ «прочитав» неправильно загрозливі знаки війни: всі бачили знаки і навіть відверті прояви агресії з 2014 року, але не розшифровували їх як війну. Семіотико-правовими акцентами були «зелені чоловічки» (як визнаний знак без офіційного означника), анексія Криму як «гібридний текст» (що світ прочитав у значенні «політичної метафори», а не юридичного факту) та інше. Світ бачив «текст» війни, але не «читав» його. Незасвоєним уроком тут стала не недостатність інформації, а неправильна інтерпретація знаків.

У цьому контексті предметом вивчення семіотики можна вважати мову війни і водночас війну мови (що вже набуває юридичного характеру). Тут семантичні кордони з протистояння оросійщенню державної мови України змістилися на переформатування мови політики, права, моралі, бо «старі» поняття перестали відповідати «новій» реальності. «Стара» мова світу, який бачив дві світові і безліч локальних воєн, говорила категоріями фронту, бою, жертв, поразки, перемоги і т. д., натомість нова мова війни (що в Україні стало очевидним) – це мова людського досвіду, моральної однозначності, відповідальності. Геополітика (баланс сил, сфери впливу, конфлікти інтересів тощо) поступається людському виміру, що фокусує на конкретних зламаних життях, конкретних болісних втратах (не узагальнене «біженці», а вчителька, яка не має вже школи; не «зруйнований об'єкт інфраструктури», а розбомблений пологовий будинок, де мають з'являтися нові життя). Нова мова війни – це не мова статистики, а мова конкретних людей.

Одна із найбільших вад «старої» мови війни – це нейтральність. Нова мова вимагає чіткості: скажімо, не «конфлікт», а «війна»; не «обидві конфліктуючі сторони», а злочинець-агресор і жертва; не «спірна територія», а окупована і т. д. І це не пошук фраз, що вдало впливають на психіку сприймача, а демонстрація реальної сили і моральної функції мови завдяки відповідним вербальним знакам. Тоді не звучатиме з боку світу бездіяльна мова співчуття, занепокоєння і тривоги, а всі говоритимуть про реальну відповідальність нападника, вбивці і руйнівника (замість «Ми співчуваємо Україні» має бути «Ми відповідальні за те, що дозволяємо цій війні тривати»). Мова війни для світу не має бути мовою періодичних новин, бо це форма щоденного життя українців, і «нова» мова має демонструвати світові виснаження і втому без навіть орієнтовного фіналу, постійні очікування і сподівання без жодних гарантій, життя «між» сигналами тривожних сирен – словом, це має бути мова тяглості й тривалості, а не сенсацій.

Водночас треба наголосити, що мова війни для українців, це не мова страждання і плачу, це мова сили опору та гідності (бо під бомбардування-

ми ми вчимося, працюємо, творимо, реформуємо, тримаємо правопорядок). І це не про романтизацію жертв чи героїзацію воєнних буднів, не про образ постраждалої країни, яка потребує гуманітарної допомоги, а про суб'єктність порушення всіх норм міжнародного гуманітарного права і загальнолюдських цінностей. Міжнародне право, як і наше національне, виявило семіотичні прогалини, так звані «сліпі зони», не маючи відповідних знаків для опису того, що сталося і триває в Україні. Семіотичними акцентами тут можна вважати наявність знакових конструкцій (агресія, геноцид, екоцид тощо) з відсутнім механізмом їх змістовної реалізації; осуд замість конкретних санкцій не може дати негайної дії та очікуваного результату. Війна викрила семіотичну обмеженість міжнародного (і глобального) права.

Водночас мова війни в Україні може видатися світові виснажливою і викликати втому та роздратування. Однак «нова» мова війни має показувати не тільки трагедію, а проєктувати за нею переможне (хоча, цілком очевидно, складне) майбутнє: формувати уявлення про справедливий мир і післявоєнний порядок із чітким окресленням, яким ми хочемо відбудувати світ після війни і з ким.

Тож загалом «нова» мова війни має бути живою (а не нормативно абстрактною), чіткою (а не політично нейтральною), відповідальною (а не постійно співчутливою), тривалою (а не періодично сенсаційною), гідною (а не жалісливою), спрямованою в майбутнє (а не загрузлою у воєнній трясовині). Варто розуміти, що ми воюємо не лише за території, а за право називати речі своїми іменами і бути почутими та правильно сприйнятими; це боротьба за право мати власну семантику, щоби знову не дався взнаки незасвоєний урок, що колоніальні тексти не зникають самі, їх потрібно руйнувати і деконструювати. Семіотична рамка може бути різною для різних сфер: як криза юридичної мови і мови права (для юристів і правників), як розрив між знаком і реальністю (для філософів), як втрата спроможності світу адекватно сприймати і відповідно описувати агресію та насильство для всіх гуманітаріїв.

Війна в Україні – це геополітична трагедія і негативний юридичний факт, але це також семіотичний злам мови. Причому Україна перестає бути «об'єктом» цього «зламаного» тексту, а заявляє про себе як активного суб'єкта новітнього воєнного семіозису: ми говоримо власною мовою, якою формуємо нові знаки з новим значенням і чинимо опір неправильному прочитанню себе.

Якщо світ і надалі читатиме цю війну старою мовою, він ризикує прийняти катастрофу не як текст, а складний і розмитий контекст. Основний урок, який треба, щоб засвоїв світ, починається не у нових рішеннях, а в новій мові, яка здатна вчасно і влучно називати зло, а отже, давати заклик до негайної дії; це саме той випадок, коли слово має силу змінити фокус бачення.

16.5. ПРОБЛЕМИ НОРМАТИВНОСТІ ПРАВА

16.5.1. Криза нормативності як глобальна проблема

Зараз, на жаль, дедалі частіше говорять про кризи: сферові (політичні, економічні, екологічні, суспільні, сімейні), рівневі (глобальні, державні, національні, особистісні), масштабові (внутрішні, зовнішні) та інших типів. Всіх їх намагаються пояснити розбалансованістю сучасного світу, швидкими й непередбачуваними змінами, дисфункціями у різних системах, соціальними шоками від геополітичних, епідемологічних, кліматичних «вибухів», що спричиняє особистісну, внутрішньодержавну, міжнародну, глобальну нестабільність, а отже, і проблеми регулювання та збереження сталості на всіх рівнях і у всіх сферах суспільних відносин. А в Україні це ускладнюється війною, яка по-різному резонує на світ.

Проблема втрати та бажаного відновлення нормативності дедалі впевненіше стає ключовою для сучасної науки, що проявляється і у фундаментальних завданнях, і конкретних практичних викликах. Втрата нормативності означає злам (або й розрив) між формально чинними нормами та фактичними соціальними (чи іншої, відповідної сфери) очікуваннями; відбувається делегітимізація норм як ціннісного орієнтира та регулятора, а отже, перехід до «норм без нормативності», що розкриває онтологічне зумовлення й епістемологічну зорієнтованість проблеми.

Актуальності цьому аспекту додає надзвичайний стан в українському суспільстві, коли класичні моделі нормативності (типу державного примусу, формальної чинності законодавства та закріпленої ієрархії норм) виявляються недостатніми, причому не тільки у сфері забезпечення правопорядку, а й практично у всіх галузях функціонування держави. І в такій ситуації дуже важливо знайти «зламані» (дискредитовані, імітаційні, недієві) норми, які втратили соціальну доцільність і довіру.

У цьому напрямі активно працюють філософи, антропологи, політологи, соціологи й інші фахівці, здатні критично оцінити сучасний стан держави і суспільства, щоби побачити проблему, розробити механізм її усунення й вироблення стратегії уникнення цього надалі. Зокрема, вітчизняні дослідниці Вікторія Сердюк і Ольга Богдан, які, вивчаючи проблему нормативності саме в українській правовій науці й посилаючись при цьому на авторів, чиї праці актуальні також і до цього дослідження (Л. Заморська, М. Козюбра, С. Максимов, П. Рабінович, С. Сливка, О. Стовба, Р. Кабальський і О. Шевчук та ін.), наголошують, що наразі «значну увагу приділено критиці позитивістського зведення нормативності до державного примусу … намагаються інтегрувати різні підходи – від психологічного до ціннісно-рефлексивного, але приходять до дискусійних

результатів», і резюмують, що «сучасна українська філософія права інтегрує підходи західноєвропейської традиції, тоді як теоретико-правові роботи залишаються поза цим дискурсом або сприймають його фрагментарно».

Аналіз останніх зарубіжних публікацій виокремлює дослідження нормативної дії права, анотовані на сайті Кембриджського університету [7; 19], які розглядають цілу серію гіпотез, чому норми права, зокрема конституції, є нормативними: від найперших і найпростіших – через цінність [36], через придатність [5], до більш складних і складно аргументованих – через справедливість до недосконалих істот, схильних до спокус чинити інакше [33], через зумовлену обов'язковість [3; 39]. Соціальний і комунікативний бік нормативності розкриває Річард Голд, вивчаючи, як суб'єкти права вибудовують і підтримують нормативність правового порядку через інтерпретацію та комунікацію [8].

Абстрагуючись від цих та інших досліджень, варто знайти відповіді на питання, чому виникає криза нормативності в сучасних соціальних системах, до яких належить також право, і які способи її подолання, а також – чи відновлення нормативності формується у нову наукову парадигму, чи стає нагальною потребою людства.

У передмові до українського видання книги «Кінець світу – це лише початок. Картографування краху глобалізації» [12] Пітер Зайган пише: «Війна в Україні – це … битва за збереження ланцюгів постачання, промислових потужностей, продовольчої безпеки, енергетичної самостійності і демографічної витривалості… Україна стала своєрідним полігоном для перевірки стійкості перед викликами, з якими зіткнеться світ у майбутньому» [12, с. 12]. Цей геополітичний стратег (або, як він сам себе називає, гібрид публічного спікера і консультанта), описуючи кінець епохи глобалізму на прикладі основних сфер критичної інфраструктури сучасного людства – транспорту, фінансів, енергетики, сільського господарства, виробничих матеріалів і виробництва загалом, акцентує, що чекає деглобалізований світ, і при цьому лише в адаптованому для України вступі (де відчувається неймовірна повага і захоплення) зауважує: «Українці вже розуміють, що відбувається, коли правила перестають діяти, і ти змушений захищати свою територію, економіку та ідентичність, розраховуючи винятково на власні сили та неймовірну силу духу» [12, с. 12].

Не вдаючись у нюанси прогнозованої неминучої деглобалізації, варто побачити, що практично все досі описане і наявне в об'єктивній дійсності має чітку єдину основу, що називається «нормативність». Адже саме ця властивість усіх систем і процесів передбачає стабільність – сталий, хоч і динамічний стан гармонії та самозбереження всього сущого, що проявляється не у зовнішній незмінності, а у внутрішній спроможності до адаптації та розвитку. Водночас категорія «нормативність» означає обов'яз-

ковість (бо норма є велінням, а не рекомендацією), регулятивність (норма покликана впорядковувати), системність (норма через повторюваність і послідовність формує систему), імперативність (відхилення від норми передбачає відповідальність), прагматичність (норма закріплює доцільні й корисні цінності).

Тож, говорячи про кризи у різних сферах, на різних рівнях, різних масштабів та інтенсивності, варто розкрити кризу нормативності всіх систем і процесів, що відбуваються у природі, суспільствах, державах, економіці, політиці і т. д. Бо нормативність зазнає краху передусім, а далі відбувається так званий «ефект доміно» нормативної кризи всіх систем. Причин цього безліч: ігнорування усталених правил і принципів, нівелювання норм, девальвація цінностей, злам нормативних систем, руйнація нормативних інституцій тощо.

Коли норми, які регулюють будь-які процеси життєдіяльності людини та її взаємодії з оточенням, втрачають для людини обов'язковість, авторитет, а отже, свою регулятивну силу, стаються непередбачувані потрясіння, відбувається розрив між нормативним і реальним, виникає хаос, що зрештою руйнує всі системи (суспільні, соціальні, економічні, екологічні, політичні та інші). Людина (як і сім'я, держава, світ) входить у стан невизначеності. Але це не означає аномію (стан безнорм'я), навпаки, тоді починають діяти інші норми (так звані «закони джунглів»), коли дискредитуються загальнолюдські цінності (як-от свобода, справедливість, рівність), перевага у будь-якій силі дає поштовх до всіх проявів нормативного нігілізму і вседозволеності.

Якщо говорити про кризу нормативності як такої, то з усіх норм, які регулюють поведінку та відносини людини (з іншими людьми, державою, природою, технікою тощо), варто виокремити саме право (як офіційні й відповідно найвпливовіші норми, принаймні поки що) і розглянути його реальні злами та потенційні загрози.

Норма права як знакова модель повідомляє суб'єктові права, на що вона від нього сподівається і як каратиме у випадку невиконання бажаного; суб'єкт усвідомлює отриману інформацію, співвідносить її з іншими знаннями (досвідом) і трансформує у поведінку. У такому баченні право є моделлю поведінки людини, тобто своєрідним мисленнєво уявним об'єктом, що матеріалізований у норму (як описане правило, текст), що у процесі реалізації замінює об'єкт-оригінал, зберігаючи найважливіші для цього процесу типові ознаки певного оригіналу. Інакше кажучи, це узагальнене уявлення про реальні об'єкти, процеси або явища (правову дійсність).

Тож може видатися, що криза нормативності права – це якісь механічні «неполадки», які зазвичай називають колізіями і прогалинами у тексті та які можна виправити так само, тобто механічно (навіть поняття є відповідне – юридична техніка). Але це тільки частина кризи права; причому

навіть не основна, бо колізії (невідповідності, неузгодженості у змісті норм) та прогалини (відсутність нормативного матеріалу) фіксуються вже після того як виявлено якусь проблему – невпорядковані відносини між об'єктами, невирішені правові конфлікти, некваліфіковані правові факти, невизначені варіанти правової поведінки, невстановлений правовий статус та ймовірно багато іншого. А саме те, що стає першопричиною виникнення таких колізій і прогалин, якраз і є основою кризи права.

16.5.2. Чому виникають «злами» у нормативності права?

Право має дуальну природу своєї легітимності (можна читати – нормативності): з одного боку, воно забезпечується державним примусом, а з іншого – тримається на інституційній довірі право-споживачів. Як тільки цей другий чинник починає зменшуватися, то (за законами рівноваги) втрачається нормативний баланс. Руйнування довіри до права рівноцінне його абсолютній примусовості, і замість розширення прав збільшується обсяг обов'язків, що цілком закономірно викликає відверте несприйняття такого права (протест і бунт) або прихований пошук інших (неправових) шляхів виживання. І перше, і друге розхитує систему (правопорядок) та зрештою руйнує її (шляхом виправлення чи повної зміни).

Другою причиною може бути ситуація, коли приймаються норми без морального чи соціального змісту. Такі норми набувають лише формальної чинності, але не мають екзистенційного підкріплення (буттєвого зумовлення). Такі норми, будучи позбавлені будь-якого ціннісного сенсу, стають неприйнятними в суспільстві, незатребуваними в юридичній практиці, а отже, недієвими. Надмірне накопичення таких «соціально мертвих» норм також стає «слабкою ланкою» права, де можуть утворюватися точкові «злами» системи.

Ще однією причиною кризи права можна вважати тотальну універсалізацію чи, навпаки, надмірну індивідуалізацію норм. Тенденція до узагальнення, уніфікації, адаптації, запозичення і т. п. зрештою може призвести до втрати ідентичності національного права. Це називається кризою загальнообов'язковості, яку вважають однією з основних характеристик норм права і яка зараз втрачається з інтенсивним розвитком так званого «м'якого права» (soft law), накопиченням «права без санкцій», що має рекомендаційний, а не імперативний характер, ідеалізацією стандартизованого бачення під прикриттям формування абсолютної універсальності права. Натомість, намагання відтворити у праві всі можливі та потенційні правові ситуації, що декларується як індивідуалізація норм права, містить загрозу надмірного розширення правового матеріалу і ро-

зпад загального права (що зараз відбувається через активну популяризацію і обстоювання пріоритету прецедентного права та надання судовій гілці влади частину законодавчих функцій, а в реальності руйнує принцип поділу влади та механізм стримувань і противаг). Тож криза універсальності аж ніяк не збалансовується кризою множинних ідентичностей у праві; обидва ці чинники з ознакою надмірності однаково руйнують правову систему.

Окрему увагу, однозначно, варто звернути на умови надзвичайності (у випадку України – умови повномасштабної війни). За таких умов деякі норми перестають діяти через втрату доцільності, а водночас деякі правові ситуації не мають відповідного правового регулювання. Здебільшого з виникненням таких умов стається так звана нормалізована аномалія: виняткові обставини набувають статусу правил (виняток стає правилом). І все, як видається, наново внормовується цими «винятковими» правилами, якби не одна обставина: за умов надзвичайного стану норми приймаються поспіхом і хаотично, що зрештою штовхає їх до попередньо описаних порушень нормативності. А іноді право відверто ігнорується на користь елементарної (попри надзвичайні зусилля) логіки виживання. Тоді право проходить іспит на воєнну доцільність і доволі часто при цьому позбувається нормативної раціональності.

Щодо таких ситуацій італійський філософ Джорджо Аґамбен вважав, що тенденція західних держав використовувати надзвичайний (винятковий) стан є одним із проявів авторитаризму. На його думку, при надзвичайному стані (який вводиться як відповідь на тероризм або війну) законні правила і процедури сковуються і замінюються виконавчою владою, причому це скасування зафіксоване в самому законі – Конституції. Довільне суверенне рішення і є основою ліберальних демократій, незважаючи на їх офіційний плюралізм, парламентаризм і конституційність. Авторитаризму надзвичайного стану внутрішньо притаманні нестійкість і потреба в неминучій ситуації довільного рішення (а значить насильство), а не закону [що є проявами кризи нормативності – О. Б.]. Крім того, Аґамбен ввів у філософсько-понятійний обіг ще низку понять, які демонструють кризу нормативності сучасної Європи: «голе життя» – як звичайне біологічне існування людини у статусі об'єкта дії суверенної влади, первинного політичного продукту і кордону; «суспільство концтабору» – як біополітичну парадигму західного світу, що передбачає неможливість фундувати політичні свободи в правах громадян (урбанізований простір з «голим життям» у центрі, пов'язаний з дисциплінарними стратегіями і техніками нагляду, расизмом і геноцидом). За такі позиції Аґамбена вважають есхатологом – філософом, який вивчає кінець світу, але співвідносить його з анархізмом, що за своєю суттю близький до абсолютного заперечення держави та її примусовості (тобто і нормативності як такої) [1].

Ще один аспект, що зумовлює кризу права, – це так зване побутове «неправо». Йдеться про деформовану маргінальну соціальну нормативність, яка побутувала завжди і всюди, бо постійно є люди, які свідомо або мимоволі недодержують норм і навіть не звертають на це уваги, це стає їхньою буденністю (порушення норм – не порушення, коли це ніхто не бачить чи коли це не завдає шкоди іншим). Толерування порушень норм права стає способом адаптації до умов проживання, але водночас поступово руйнує підвалини нормативності загалом (це спостерігають інші й можуть наслідувати).

Окремі ризики для нормативності права становлять також цифрові спільноти у соціальних мережах, на певних каналах, платформах і т. д. Вони формують свої (альтернативні, але прийнятні для них) правила, які часто суперечать формальним. Іноді норми права підміняють неформальними санкціями: осуд, втрата репутації, ізолювання або дискримінація (зараз доволі популярна практика остракізму, так звана «cancel culture» – культура скасування, або соціальне вигнання, навмисне ігнорування, відсторонення від групової взаємодії, переслідування тощо). Все це супроводжується псевдо-нормативністю, що також чимало додає до кризи права.

Окрім того, майже тотальна диджиталізація та цифровізація встромляють ще одну «шпильку» в бік нормативності. Технологічно трансформована норма вже не формулюється текстом, а закодовується як певний алгоритм, не виконавши який, особа не отримає певних послуг. Така алгоритмічна нормативність, з одного боку, вважається значним прогресивним проривом, скажімо, у сфері адміністрування, але містить низку ризиків для систем, які вона обслуговує, бо тут нівелюється виконавець алгоритму (крім випадків чіткої ідентифікації особи), не завжди зберігається якість виконання, а іноді навіть унеможливлюється доступність таких послуг (через різні причини, як-от відсутність відповідного гаджета чи знань його обслуговування, нестабільність електричних і електронних мереж та інше). Крім того, автоматизоване застосування норм права практично блокує можливість його тлумачення, а отже, пояснення задля доступності, та формує цифровий контроль замість правового регулювання. В таких умовах людина не докладає зайвих зусиль, щоби щось отримати (послугу, товари, інформацію тощо), але стає узалежненою від технічних приладів і операторів, чиї дії мають тенденцію до домінування над людиною-споживачем і маніпуляції її поведінкою. Ризики такої ситуації вже давно описуються в наукових розвідках, художніх творах і просто страшних оповідях про владу машин над людьми. Крах всіх систем, які придумало людство, як і самої людини, цілком імовірний через втрату нормативності на користь техногенності.

Криза нормативності можлива навіть у таких, здавалося б, стабільних сферах, як класичне праворозуміння в межах загальної теорії права.

Виникають і обґрунтовуються штучні доктрини, які трактують право, скажімо, як новий божественний порядок (неопротестантизм), самореалізацію розуму (неогеґеліанство), абстрактні правила для абстрактної людини як абсолютного спостерігача (неоекзистенціалізм), внутрішнє узгодження, а не відповідність реальності (кореспондентна та когерентна теорія істини), соціокультурну детермінацію правової рефлексії, об'єкт застосування штучного інтелекту та інше. При цьому до певної міри ігноруються класичні підходи позитивізму, юснатурології та соціології, натомість пропагується динамізм, плюралізм, інтерсуб'єктивність у праві. Можливо, що такі концепції домінуватимуть у новітньому світі, адже обстоюють не просто відхід від нормативності, а заміну її розмитою етикою відповідальності (людина сама знає свої межі, усвідомлює свої дії, поважає інтереси інших і не порушує гармонію всесвіту). Але чи дієздатними виявляться ці альтернативи нормативності у праві – покаже час, а поки вони залишаються стабільно критичними і суспільно граничними, щоб абсолютно позбавити нормативність домінування.

16.5.3. Як долати «злами» нормативності права?

Насамперед, як примітивно це не виглядало би, треба її визнати як закономірний етап розвитку будь-якої системи, зокрема і права. Цей етап найбільше потребує аналізу, перегляду підходів до розуміння цього соціального явища і його функціонального призначення для людини, держави, світу; усвідомлення кризовості ситуації та вразливості права у ній; пошуку аналогічних станів серед інших правових систем і альтернативного їх бачення; а далі – перетворення стану «занепокоєння» на конкретні дії щодо відновлення й оновлення правового потенціалу.

Тобто слід визнати, що нормативні кризи неминучі. Якщо говорити саме про право, то тут криза нормативності зумовлюється постійними змінами (у галузевій структурі, у суспільних відносинах, зрештою у появі новітньої людини з її досі не вирішеними біоетичними проблемами). Для визнання цього треба немовби «зупинити» рух права (уявно перестати вносити зміни, адаптувати його до міжнародного права, запозичувати зовнішні стандарти і т. д.) та провести якісну комплексу ревізію актуальності, обов'язковості, регулятивності, системності, імперативності й доцільності норм.

Наступний крок – визначити загальнолюдські цінності, яким віддає перевагу сучасний світ, окрема держава, окрема людина. І вже на цій основі виокремити, що є важливо для нашої держави і всіх тих, хто опинися або свідомо забажав бути в умовах українського суспільства. Якщо національ-

не право і правові принципи не збігаються з інтересами українців та іноземців в Україні, це може свідчити про асинхронність їх розвитку. Тут важливо знайти не тільки невідповідності (прогалини і колізії), а й зрозуміти чому вони виникли, що стало причиною і як встановити новий баланс (бо відновити попередній вже не вдасться через постійну динаміку змін).

Загалом, коли йдеться про подолання кризи нормативності у праві – це про збереження «старих» норм і вибудову на їх основі нової осучасненої моделі правової системи, де право є лише одним із елементів, що уособлює нормативність, а всі решта елементи власне покликані забезпечувати цю нормативність. Тож ідеться про правове моделювання дійсності, яке має базуватися власне на нормативності. Функціональне призначення такого правового моделювання полягає в тому, що воно допомагає: по-перше, зрозуміти, як облаштована правова дійсність (чи стійка структура правової системи, які властивості нормування зберегло / втратило право, чи дієвий механізм правового регулювання тощо); по-друге, навчитися управляти правовою системою та процесами в ній, обираючи найефективніші способи управління при певних ситуаціях і критеріях (це сприяє оптимізації процесу нормативного регулювання); по-третє, прогнозувати прямі й побічні наслідки реалізації обраних способів і форм впливу на всі складові правової дійсності (зміна стану одного елемента, наприклад, суспільної правосвідомості чи керівної ідеології, може суттєво скоригувати правову систему загалом).

Ще один значущий аспект: вихід із кризи нормативності права – через впорядкування й стабілізацію його як цінності, а не примусу; забезпечення його переконливості у корисності для людини, суспільства, держави, які, зі свого боку, мають додержувати норм не зі страху покарання, а за переконанням; вироблення його не лише формально чинним, а внутрішньо легітимним зі збереженням морального і смислового авторитету. І тут умовна «реформа законодавства» – це далеко не вихід, бо можна безконечно вдосконалювати тексти норм і збільшувати їх кількість, але ж криза, як розглянуто вище, криється набагато глибше. Норма не має стати просто «формою права», вона має отримати довіру, відображати фундаментальні уявлення про свободу, рівність, справедливість, узгоджуватися з реальним досвідом суспільства і держави. Причому повернення ціннісних засад права – це не моралізаторство.

Тут близькою є «ідея права» Густава Радбруха з позицією про «справедливість, доцільність і правопевність як чинники ідеалу права», яка наголошує, що нормативність права не є абсолютом, а має моральний вимір. Тобто, якщо закон суперечить справедливості, то він перестає бути правом і перетворюється на «легальне беззаконня» [28]. Тому особливо важливим є відновлення моральної сутності права через збереження у ньому обстоювання людської гідності та недоторканності, об'єктивної справедливості, неприпустимості очевидного зла.

Окрім того, право має бути створене за участю всіх громадян держави, щоби ні в кого не виникало запитання «навіщо ця норма?» і водночас усі мали змогу раціональної критики. Право має об'єктивно враховувати реальну дійсність, не бути нейтральним і безсилим щодо відвертого насильства. І мова права має бути не абстрактною, а зрозумілою. Тобто вихід із кризи знецінення права через втрату нормативності зовсім не має передбачати посилення всезагального примусу, а відновлення довіри кожного до його сприйняття, зміцнення його сутнісного смислу і гарантування справедливості як норми життя. Саме це є основою концепції відновлювальної нормативності права, яка має обстоювати не посилення «легального примусу» держави чи кількісне збільшення норм, а відновлення спроможності права зумовлювати стабільність, обов'язковість, регулятивність, імперативність, прагматичність і системність як його внутрішньосмислових характеристик.

Є чимало теорій, які вважають неможливість такого ідеального функціонування права (зародження – розвиток – реалізація – криза – реанімація – знов ефективна реалізація і т. д.). Пишуть про ілюзію правового порядку, а право в ній розглядають як симуляційну вправу (ідея симулякрів і симуляції Жана Бодріяра), що реалізується через ритуалізацію правової дійсності (чіткі процедури, «правильна» мова, підзвітність тощо), як необхідну «декорацію» життєдіяльності держави; правові принципи (як-от верховенство права) стають риторичними формулами. Право перетворюється зі змісту нормативності на узагальнений знак нормативності та вже не регулює відносини, а імітує цей процес із формальним комунікаційним ефектом. Право не діє, а виглядає таким, що діє; не переконує, а лише адмініструє, бо перетворює право-споживача на «об'єкта і носія влади», чим формує ілюзію правопорядку, раціональності норм і загальної згоди з ними, тоді як реальний контроль здійснюється через стандартні процедури (ідеї асиметричної та дисциплінарної влади як автоматизованого механізму з елементами симуляції, М. Фуко).

16.5.4. Концепція ревіталізаційної нормативності права

Отже, втрата нормативності означає втрату не тільки ефективності права, а й смислового вмісту обов'язковості загалом. Тому дуже важливо зуміти перейти від «презумпції підозри» до «презумпції автономії», що відновлює в соціальних суб'єктів відчуття довіри до держави і права, а отже, формує усвідомлення особистої відповідальності. Акцент треба робити не на адміністративній ефективності, а на публічній раціональності. Тут доречно зауважити, що нормативність права можна відновити не жорстким застосуванням, а відкритим обговоренням; зобов'язальність норм права не має бути нав'язаною, а такою, яку можна пояснити.

Тобто право вийде із кризи нормативності тоді, коли норма стане не лише формальним правилом поведінки, а визнаною вимогою, яку людина сприйматиме як справедливу міру її свободи. Тут надзвичайно важливо відновити нормативність без повернення до авторитаризму, зберегти баланс між вимогами норм і збереженням свободи. У цьому полягає нова парадигма права: екзистенційна прийнятність норми й реконструкція відповідальності як пріоритету нормативності. Дієва нормативність права відновлюється переходом від чіткої інженерії поведінки людини до усвідомленої нею етики відповідальності, від ілюзії та симуляції порядку до змістовної легітимності (право дає відповіді на всі «чому?», а не вказує «як?»).

Звісно, в контексті всього сказаного можна говорити, що криза нормативності – це природний і закономірний стан кожної системи і права зокрема, але ж криза – це ще не крах, вихід із кризи – це також логічна послідовність (але виходять із цього по-різному і не всі).

Після війни і системної кризи українського суспільства виникатимуть питання про юридичну силу норм, про потребу їх перегляду, про відновлення довіри до суду, закону, держави, словом настане період перехідного правосуддя, постконфліктного відновлення (зокрема права) і легітимації нового правопорядку, що має бути не технічним, а глибинним соціально-ціннісним завданням. Право не може відновити свою нормативність прийняттям нових законів, інституційною реформою чи конституційними деклараціями. Тут потрібні нові дієві символи нормативності, як-от публічне відновлення зв'язку між правом і справедливістю. Роботи вистачить усім: філософам (для аналізу «аморального» й «деградованого» права), соціологам (для напрацювання соціальної практики подолання розриву між «книжним» і «дієвим» правом), правникам (для встановлення межі допустимої нормативності й законності та закріплення права на опір і правову непокору), медійникам (для демонстрації нормативності як результату суспільного визнання, права – як форми соціальної комунікації, а легітимності – як способу публічного дискурсу).

Проблема втрати і відновлення нормативності є фундаментальною для багатьох наук, а передусім для теорії та філософії права, які мають виробити нову наукову парадигму ревіталізаційної нормативності права з безпосереднім урахуванням нагальних проблем українського суспільства – війни, перехідного правосуддя, реформ, довіри до влади і держави.

Список використаних джерел

1. Аґамбен Дж. Друг. Чотири есеї про політику / Пер. і впоряд. О. Тимофеєва. Дніпро, 2022. 92 с.
2. Бодріяр Ж. Симулякри і симуляція / переклад В. Ховхуна. Харків : Основи, 2004. 118 с.

3. Walden K. Practical Reason Not as Such. Journal of Ethics and Social Philosopy, 2018. № 13. Pp.125–53.
4. Wintour P. Devid Cameron's «nudge unite» aims to improve economic behavior. Guardian, 2010, September 9.
5. Worsnip A. Fitting Things Together: Coherence and the Demands of Structural Rationality. Oxford: Oxford University Press, 2021. URL: https://philpapers.org/rec/WORFTT
6. Грем Г. Хвилі та каміння: про фундаментальну природу реальності / пер. з англ. Р. Черевко, Б. Передерій. Львів : Контур, 2025. 496 с.
7. Giudice M. The Normativity of Law. Published online by Cambridge University Press: 30 November 2024. Series: Elements in Philosophy of Law. URL: https://doi.org/10.1017/9781009209854
8. Gold E. R. Navigating Normative Complexity: The Legal Subject's Critical Role in Forging and Upholding Legal Order (March 02, 2024). URL: Constitutional Studies. No. 1. Vol. 29. Pp. 79–122.
9. Gray Ch. H. Post-Modern War: The New Politics of Conflicts. London and New York : Routledge, 1997.
10. Hoffman F. Conflict in the 21st Century: The Rise of Hybrid Wars. Potomac Institute for Policy Studies, 2011.
11. Zahorodskiy A. The semiotic evolution of the signs «war» and «peace» in Ukraine: 2014–2016. STRATEGIC PRIORITIES. 2016. № 4 (41). Pp. 55–63.
12. Зайган П. Кінець світу – це лише початок. Картографування краху глобалізації / пер. з англ. О. Чупа. Київ : Лабораторія, 2025. 592 с.
13. Ільяшов О., Мєзєнцева Н. Роль і місце розвідки в інформаційному протиборстві. *Наука і оборона*. 2011. № 3. С. 26–34.
14. Kaldor M. In Defence of New Wars. Stability: International Journal of Security and Development. 2013. № 2(1). P. Art. 4. URL: http://doi.org/10.5334/sta.at
15. Kaldor M. New and Old Wars. Organized Violence in a Global Era. Polity: Cambridge, 2012.
16. Clausewitz C. von. Historical and Political Writing. Princeton : Prinecton University Press, 1992.
17. Козюбра М. Практична філософія права : монографія. Київ : Дух і Літера, 2024. 496 с.
18. Kochkina N., Katsiuba S., Kanishchenko O., Gatto G. Wartime transformation of advertising discourse in Ukraine: a cultural perspective on civilian soft power. Journal of Contemporary Central and Eastern Europe. 2025. № 33(3). Pp. 1–24.
19. Leffler O. Constitutivism's plight: inescapability, normativity, and relativism Open Access. The Philosophical Quarterly, Published: 04 December 2024, pqae123
20. Лубчак В., Плахонін А. Соціальні мережі з маніпуляцій. Заборонений плід. *День.* 2018. № 8–9. 19–20 січ. С. 26.
21. Магда Є. Гібридна війна: вижити і перемогти. Харків : Vivat, 2022. 304 с.
22. МакКвейн Д. Теорія масової комунікації. Львів, 2010. 537 с.
23. Максимов С. Класична і некласична моделі осмислення правової реальності. *Право України.* 2014. № 1. С. 61–68.

24. Мельничук О. Класичні та некласичні принципи методології сучасного права та держави. Держава та регіони. Серія: Право. 2023. № 4 (82). Т. 2. С. 85–92.
25. Mueller J. The Remnants of War. Cornell University Press, 2004. 272 с.
26. Онтологія, аксіологія, антропологія, гносеологія філософсько-правових вчень : навч. посібник / за заг. ред. В. В. Кузьменка. Дніпропетровськ : ДДУВС, 2015. 246 с.
27. Почепцов Г. Від Facebook'у і гламуру до WikiLeaks: медіа комунікації. Київ : Спадщина, 2012. 464 с.
28. Радбрух / у кн: Юридична енциклопедія: у 6 т. / ред. кол.: Ю. С. Шемшученко (відп. ред.) та ін. Київ : Українська енциклопедія ім. М. П. Бажана, 2003. Т. 5: П–С. 736 с.
29. Riaz M., Naeem T., Zafar A. Semiotic Analysis of the Russia-Ukraine War Images in the USA's TIME Magazine. Pakistan Journal of Humanities and Social Sciences. 2024. Vol. 12(4). Pp. 3031–3042.
30. Семіотичний аналіз явищ культури : монографія. Київ, Інститут філософії імені Г. С. Сковороди НАН України, 2021. 396 с.
31. Середюк В., Богдан О. Нормативність права в сучасній українській теорії та філософії права. *International Scientific Journal «Internauka». Series: «Juridical Sciences».* 2025. URL: https://doi.org/10.25313/2520-2308-2025-7
32. Scott P.D. The War Conspiracy: JFK, 9/11, and the Deep Politics of War. URL: URL: https://www.amazon.com/War-Conspiracy-JFK-Deep-Politics/dp/0980121361
33. Schafer K. Kant's Reason: The Unity of Reason and the Limits of Comprehension in Kant. Oxford: Oxford University Press, 2023. 288 p.
34. Shaw M. War and Globality: the Role and Character of War in the Global Transition. Peas and Conflict: a New Agenda. Aldershot: Ashgate, 2000.
35. Skinner B. Verbal Behavior. N.Y.: Appleton-Century-Crofts, 1957. 374 pg.
36. Smith M. () The Magic of Constitutivism. American Philosophical Quarterly. 2015. № 52. Pp. 187–200.
37. Stovba O. V. The Normativity of Law: Legal-Philosophical Reasoning. *Social and Legal Studios.* 2018. Vol. 1. No. 1. Pp. 11–16.
38. Токарська А. Гібридна війна: свобода слова чи свобода маніпуляції : монографія. Вид. 2-ге, допов. і розшир. Львів : Галицька видавнича спілка, 2021. 144 с.
39. Ferrero L. The Simple Constitutivist Move. Philosophical Explorations, 2019. № 22. Pp. 146–162.
40. Фуко М. Археологія знання. Київ : Основи, 2003. 326 с.
41. Фуко М. Наглядати й карати: Народження в'язниці / переклад П. Таращука. Київ : Комубук, 2020. 452 с.
42. Фуллер Л. Л. Анатомія права / пер. з англ. Київ : Сфера, 2004. 144 с.
43. Харт Х. Л. А. Концепція права / пер. з англ. Н. Комарова. Київ : Сфера, 1998. 236 с.

44. Циганюк Ю., Легких В. Істина у кримінальному процесі: філософсько-правові засади та практичний вимір. *Аналітично-порівняльне правознавство.* 2025. Вип. № 06. Ч. 3. С. 258–263.
45. Яковенко І. У пошуках дна. *День.* 2017. № 192–193. 27–28 жовт. С. 27.
46. Ясь О. Війна у проєкціях і конструкціях історичного часу. За матеріалами доповіді на засіданні Президії НАН України 8 лютого 2023 року. *Вісник НАН України*. 2023. Вип. 4. С. 62–71.

Навчальне видання

Автори-упорядники:

Балинська О. М.,
доктор юридичних наук, професор (теми 1, 6–8, 11, 13–16);

Токарська А. С.,
доктор юридичних наук, професор (теми 9–10, 12);

Ященко В. А.,
доктор юридичних наук, професор (теми 2–5)

АКТУАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ ФІЛОСОФІЇ ПРАВА

Навчальний посібник

Підписано до друку 21.05.2026.
Формат 70x100/16. Папір офсетний. Друк цифровий.
Умовн. друк. арк. 46,48

Видавництвл «Магнолія 2006»
м. Львів-53, 79053, Україна, тел.: +38 (050) 370-19-57
e-mal: magnol06@ukr.net
https://magnolia.lviv.ua